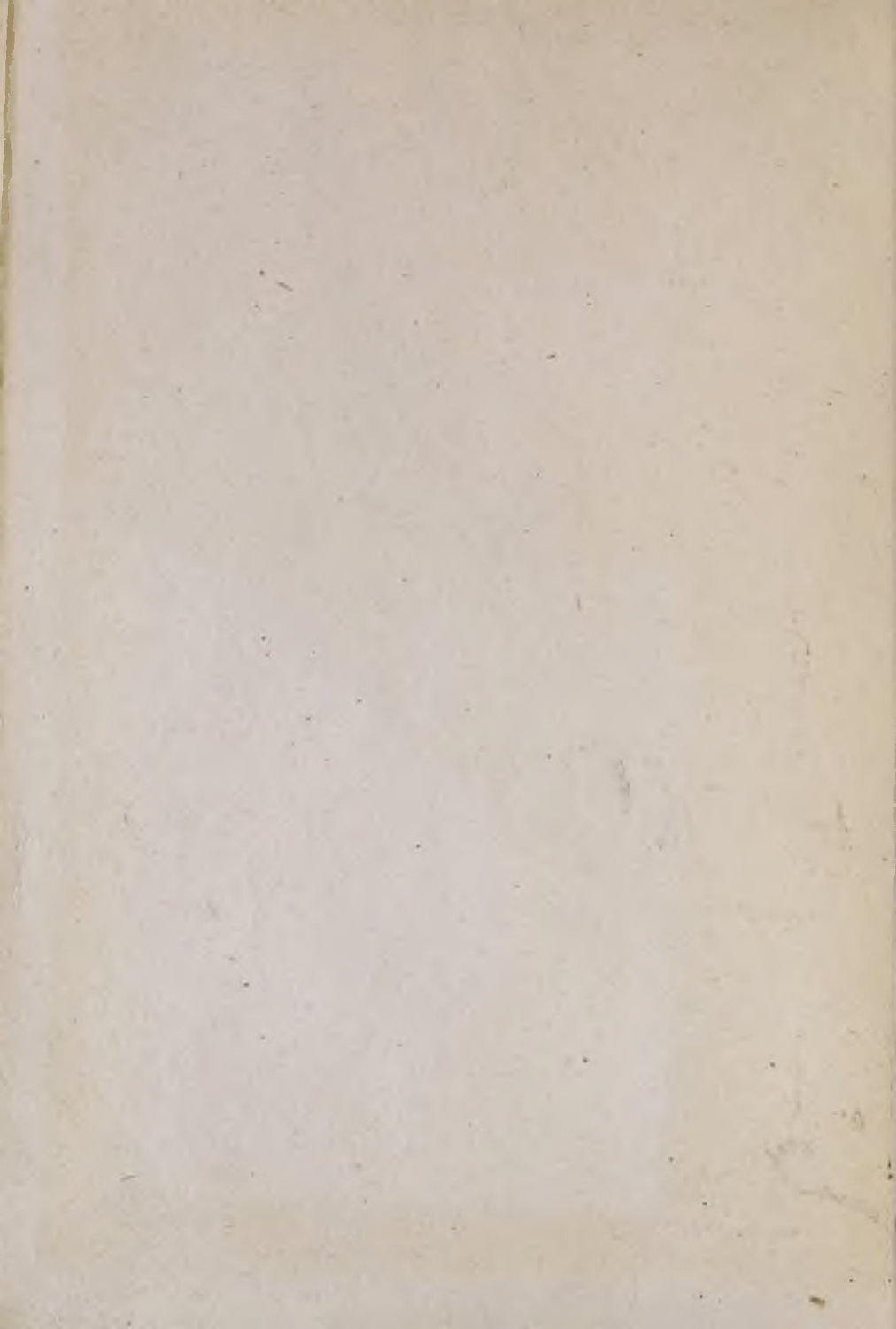

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

Я.А.МАНАНДЯН

КРИТИЧЕСКИЙ ОБЗОР
ИСТОРИИ
АРМЯНСКОГО НАРОДА

ТОМ III

ОТ XI ВЕКА ДО НАЧАЛА XV ВЕКА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН

1952

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԳԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

9(47.925)
Մ-24

ՀԱԿՈՔ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ

ՅՏՈՒԳՎԱԾ Է 1961 Ք.

**ՔՐԵԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ
ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ**

ՀԱՏՈՐ III

XI ԴԱՐԻՑ ՄԻՆԶԵՎ XV ԴԱՐԻ ՍԿԻԶԲԸ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՈՒ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1952

21.251 A II 33785

**Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի
խմբագրական-հրատարակչական խորհրդի որոշմամբ**

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԿՈՂՄԻՅ

Ներկա հատորի հեղինակ, հանգուցյալ ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանը խոշոր վաստակ ունի հայ ժողովրդի պատմության հարցերի մշակման բնագավառում: Հ. Մանանդյանը իր գիտանեստագոտական աշխատանքները սկսեց դեռևս 20-րդ դարի սկզբից, ուր լայնորեն ծավալեց միայն Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատվելուց հետո: Նրա ուսումնասիրության առարկան դարձան հին և միջնադարյան Հայաստանի տնտեսական և սոցիալական պատմության, ֆեոդալիզմի առաջացման ու զարգացման, ֆադաֆների և առևտրի, պատմական աշխարհագրության, հայ ժողովրդի ֆադաֆական պատմության սակավ լուսաբանված հարցերը: Նրա բեղմնավոր գրչին են պատկանում այդ հարցերին նվիրված բազմաթիվ խոշոր մենագրություններ և մանր ուսումնասիրություններ:

Ակադ. Հ. Մանանդյանը վերջին տասնամյակում ծրագրել էր իր բազմամյա գիտանեստագոտական աշխատանքի արդյունքները հանրագումարի բերել հայ ժողովրդի պատմությունը ճշգրտելով ժամանակներից մինչև 15-րդ դարը ընդգրկող մի եռահատոր կապիտալ աշխատության մեջ՝ «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության» ընդհանուր խորագրի տակ: Մրագրված աշխատության առաջին հատորը, որն ընդգրկում է հայ ժողովրդի պատմությունը, սկզբից մինչև Արշակունիների թագավորության հաստատվելը, լույս տեսավ 1945 թվականին: Դրանից հետո Հ. Մանանդյանը ձեռնարկեց երրորդ հատորի շարադրությունը, միաժամանակ աշխատելով երկրորդ հատորի վրա, շտապելով իր ծերության հասակում ավարտել նաև այդ հատորը, որը նա նախատեսել էր հրատարակել երկու գրով: Սակայն մահը թույլ չտվեց նրան ծրագրվածը լրիվ իրականացնել:

«Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության» ներկա երրորդ հատորում ամփոփված է հայ ժողովրդի պատմությունը 11-րդ դարի կեսերից մինչև 15-րդ դարի սկիզբը: Սա առաջին կա-

զիտալ աշխատությունն է նվիրված այդ ժամանակաշրջանի պատմությանը: Եթե շնաշվեճ Կ. Չամչյանի Պատմության և դասագրքերի համապատասխան գլուխները՝ 11—14-րդ դարերի պատմությանը մինչև ներկա հատորը չի նվիրված և ոչ մի աշխատություն: Այս հատորում ընդարձակ շարադրությամբ ամփոփված է ավելի քան երեք ու կես դարերի քաղաքական պատմությունը, լուսաբանված են պատմական անցքերի հաջորդականությունը, նշված է շատ դեպքերի ժամանակագրությունը և այլն, սակայն ժողովրդի տնտեսական և սոցիալական կյանքի պատմությունը բնահարկված է նվազ չափերով, իսկ սոցիալական պայքարի հարցերը առաջ չեն քաշված:

Վերահաս մանր ակադ. Հ. Մանանդյանին գրկեց ոչ միայն երրորդ հատորում զգացվող սոցիալ-տնտեսական պատմության պակասը լրացնելու, այլև առանձին գլուխների և հատվածների շարադրությունը մեկ անգամ ևս վերանայելու հնարավորությունից, որպեսզի հատորը ավելի քան զերծ լիներ մի քանի այլ թերություններից և բացերից, որոնք տեղ են գտել նրա մեջ:

Այդ հանգամանքը, սակայն, չի նսեմացնում հայ ժողովրդի համարյա չուսումնասիրված մի ժամանակաշրջանի պատմության ընդարձակ շարադրությունը պարունակող ներկա հատորի գիտական խոշոր արժեքն ու նշանակությունը:

ՆԵՐԱՄՈՒԹՅՈՒՆ

11-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած, ինչպես Հայաստանի, նույնպես և Առաջավոր Ասիայի պատմության համար՝ սկսվեց մի նոր դարաշրջան, որն իր հետևանքներով ավերիչ ու ահավոր եղավ այդ երկրների թե քաղաքական և թե կուլտուրական զարգացման համար: Հենց այս դարից սկսած Հայաստանում և Առաջավոր Ասիայում հաստատեցին իրենց տիրապետությունը նախ սելջուկյան թուրքերը, ապա նաև թուրքական ու մոնղոլական և այլ ցեղեր, որոնք հետզհետե նվաճեցին տեղական ժողովուրդներին ու հիմնեցին իրենց նոր իշխանությունը:

Անդրկասպյան երկրից ու Միջին Ասիայից եկած քոչվոր ու խաշնարած նոր այս ցեղերի տիրապետությունը դաժան ու կործանարար եղավ հայության ու Մերձավոր Արևելքի ազգաբնակչության և սրանց կուլտուրայի համար:

Եվ իրավի՛ 11-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած Հայաստանի ու հայ ժողովրդի պատմությունը գրեթե մի անընդհատ ժամանակագրությոն էր թուրքական ու մոնղոլական ցեղերին պատկանող զինված հրոսակների անխնա կոտորածների, գերության ու գաղթեցումների և ամեն տեսակ հալածանքի ու բռնությունների:

Այդ արշավանքների ժամանակ տեղի էր ունենում նաև նոր ցեղերի գաղթը Արևելքից Արևմուտք՝ Մերձավոր Արևելք ու Հայաստան: Թուրք-մոնղոլական գաղթականությունը, բնակություն հաստատելով այստեղ՝ դառավ այնուհետև նոր իշխանության գլխավոր նեցուկը և պաշտպանը:

Սխալ կլինի, իհարկե, կարծել, որ Հայաստանի անկումն իր բոլոր ծայրագավառներով, նոր եկվոր տարրի հաստատումը բովանդակ երկրում և հայության ընկճումը տեղի էին ունեցել մի անգամից, կարճ ժամանակամիջոցում: Այդ երևույթը, ինչպես կտեսնենք, արդյունք էր պատմական երկարատև պրոցեսի, որ տևել էր դարեր:

Սելջուկյան թուրքերի սոսկալի հարվածներից հետո Հայաստանը սկսել էր հետզհետե նորից վերակենդանանալ: Եկվոր տարրն ամրացել էր սկզբում Հայաստանի հարավ-արևելյան և հարավ-արևմտյան շրջաններում, իսկ հայուվյան վերակենդանացման կենտրոններ դառել էին Հայաստանի հյուսիս-արևելյան շրջանները: Այստեղ դեռ մնում էին Ձորագետի Կյուրիկյան և Կապանի Սյունյաց փոքրիկ թագավորությունները և նրանց իշխանության տակ գտնվող մանր նախարարական տոհմերը, որոնք գտնվելով դժվարամատչելի լեռնային շրջաններում՝ գառան հենարան համառ դիմադրություն:

Այստեղի հայուվյունը, հետզհետե ուժեղանալով, 12-րդ դարում պաշտպանություն գտավ հարևան Վրաստանի կողմից, որի մեծագույն մասը, համեմատաբար քիչ էր ավերվել սելջուկյան արշավանքների ժամանակ: Հենվելով Վրաստանի վրա և պաշտպանություն գտնելով վրաց Բագրատունիների կողմից՝ այս հայուվյունը շարունակ կռիվներ մղեց եկվոր տարրի դեմ ո՛չ միայն իր գոյությունն ապահովելու ու ամրապնդելու համար, այլ նաև Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական և հարավային շրջանները վերագրավելու նպատակով:

Ինքնապաշտպանության ու Հայաստանի քաղաքական վերահաստատման այդ համառ ջանքերը, որ հաջող ընթացք էին ստացել, մանավանդ 12-րդ դարի վերջերում, կանգ են առնում 13-րդ դարի առաջին կիսում մոնղոլական արշավանքների պատճառով: Սակայն այնուհետև ևս ֆեոդալական հայ իշխանությունները, հարկադրված լինելով ենթարկվել մոնղոլական տիրապետությանն ու գերիշխանությանը, սկզբնական շրջանում աջակցեցին ու գործակցեցին նրանց ընդդեմ իրենց թշնամի թուրքական իշխանությունների: Հայ իշխանությունները դեռևս հույս ունեին, որ քաղաքական այս ընթացքով կապահովեն իրենց գոյությունն ու ինքնությունը: Սակայն մոնղոլական տիրապետության վերջին շրջանը և, մանավանդ Լանկթեմուրի սոսկալի արշավանքները 14-րդ դարի երկրորդ կիսում՝ վերջ դրին նրանց այդ ակնկալություններին:

14-րդ դարի վերջերում եգիպտական մամլուքների հարվածների տակ ընկավ և Կիլիկիայի Ռուբինյանց հայ թագավորությունը, որը նույնպես համառ կերպով պայքարում էր հարավում:

Ըստ այդմ՝ մինչև 15-րդ դարը հայ ժողովրդի պատմությունը

պետք է բաժանել երկու մասի՝ ա) բուն Հայաստանի պատմութիւնը և բ) Ռուսիոյանց Կիլիկիան թագավորութեան պատմութիւնը:

Հայութեան այդ երկու հատվածների պատմական անցքերը, թեև ունեն շփման ընդհանուր կետեր, սակայն ունեցել են տարբեր ընթացք ու բովանդակություն:

Իմ աշխատության այս հատորի նյութն է վերոհիշյալ ժամանակաշրջանի բուն Հայաստանի պատմությունը:

Աշխատությանս առաջին մասի, սելջուկյան ժամանակաշրջանի համար, հիմք են ծառայել ձեռագրի իրավունքով հարատարակված իմ վիմատիպ դասախոսությունները (Երևան, 1921), որոնք վերամշակված և գրեթե կրկնակի ընդարձակված են:

Ինչպես հայտնի է, 11—15-րդ դարերի հայ ժողովրդի պատմությունն առաջին անգամ ընդարձակ կերպով գրել է Միքայել Չամչյանն իր Պատմության երկրորդ և երրորդ հատորներում (Վենետիկ, 1785—1786): Ավելի նոր ժամանակներում նույն դարերի պատմական անցքերի մասին աղքատիկ ու կցկտուր տեղեկություններ հաղորդված են Պալասանյանի «Պատմութիւն Հայոց» դպրոցական ձեռնարկի մեջ ու նաև պատմական մի քանի այլ աշխատություններում:

Պրոֆ. Լեոն, ինչպես այժմ վերջնականապես պարզված է, գրել է «Հայոց պատմության» երկրորդ հատորի միայն առաջին գիրքը, որն ընդգրկում է հայ ժողովրդի պատմությունը Արշակունիների թագավորության վերացումից հետո (428 թ.) մինչև 11-րդ դարի երկրորդ կեսը: Սակայն այդ հատորի երկրորդ գիրքը, որը պետք է պարունակեր չորս և կես դարերի պատմություն՝ 11-րդ դարի երկրորդ կեսից մինչև 16-րդ դարը՝ Լեոյի Պատմության մեջ պակասում է:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, իմ «Քննական տեսության» երրորդ հատորը վերաբերվում է հայերի պատմական անցյալի այն ժամանակաշրջաններին, որոնք Չամչյանից հետո շատ քիչ են ուսումնասիրվել: Միանգամայն բնական է, ուրեմն, որ մեր այս հատորի մեջ, որն առաջին փորձն է 11—14-րդ դարերի պատմության ընդարձակ քննության, կլինեն զգալի բացեր ու թերևս նաև թերի ու վիճելի կետեր: Գիտական լրիվ ուսումնասիրությունն այս դարերի պատմության հնարավոր կլինի, անշուշտ, այն ժամանակ, երբ հրատարակված կլինեն այս ժամանակներին վերաբերվող բոլոր վիճաբան արձանագրությունները, հայերեն ձեռագրերի 11—13-րդ և 15-րդ դարերի հիշատակարանները, հայ և օտար չհրատարակ-

ված սկզբնաղբյուրները ու նաև նյութական կոլտուրայի անհայտ-
մնացած հուշարձանները:

Առայժմ ես կարողացել եմ անել միայն հնարավոր եղածը՝ աղ-
բյուրների այն պաշարով, որ ինձ մատչելի էին, և այդ արել եմ,
ընականաբար, խիստ զգուշավոր կերպով, խուսափելով վաղաժամ
ու հապճեպ ընդհանրացումներից:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍԵՆՋՈՒԿՅԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻՑ ԱՌԱՋ

1. Հայաստանի ներքին դրությունը Բագրատունիների ժամանակ.— ներքին պառակտումները Հայաստանում և նրանց օգտագործումը Արարական խալիֆայության և Բյուզանդիայի կողմից: 2. Քաղաքական այդ դրության պատճառները:— 3. Հայերը իբրև ռազմական ուժ և նրանց դերը Բյուզանդիայում:— 4. Բյուզանդիայի զորեղացումը և նրա սահմանների ընդարձակումը Արևելքում:— 5. Բյուզանդական քաղաքականությունը հայերի վերաբերմամբ 10-րդ դարի առաջին և երկրորդ կեսերում:— Տարոնի միացումը կայսրության և հայերին սպառնացող մեծ վտանգը Հովհաննես Ա. Չմշկիկի արևելյան արշավանքների ժամանակ:— 6. Բագրիդես Բ-ի նվաճողական քաղաքականությունը Վաստանի ու Հայաստանի վերաբերմամբ:— Տալիս միացումը կայսրության և Բյուզանդիայի գերիշխանության ճանաչումը շրջակա երկրների իշխանությունների կողմից:— միացված երկրից ազնվականության գաղթեցումը:— 7. Վրացական-բյուզանդական կռիվները 11-րդ դարի առաջին քառորդում:— 8. Հովհաննես-Սմբատ և Աշոտ ու ներքին երկպառակությունները Հայաստանում:— Հովհաննես-Սմբատի կտակը և այդ կտակի շարժառիթները:— Հովհաննես-Սմբատի մահը և Բյուզանդիայի Անիին տիրելու փորձերը:— 9. Գագիկ Բ. և կռիվները Բյուզանդիայի դեմ:— 10. Շիրակ-Անիի գրավումը Բյուզանդիայի կողմից:— 11. Բյուզանդիայի քաղաքականությունը Հայաստանում:— կռնական ճալածանքները:— 12. Գաղթը և տեղահանությունները Հայաստանից:— Հայաստանի բնակչության պակասումը:— 13. Տեղահանությունների քաղաքական նպատակը:— տեղահանությունների տրեւեսական նպատակը:— 14. Բյուզանդիայի քաղաքականության կոռուպցիոն հետեւանքները:— ճայկական և վրացական ռազմական ուժերի բուլացումը:— Բյուզանդիայի անմահությունը արտաքին վտանգի ճանդեղ:

9-րդ դարից սկսած, Բագրատի խալիֆայության տկարանալու միջոցին, ինչպես հայտնի է, Հայաստանում հետզհետե կազմվել էին Անիի, Վասպուրականի, Կարսի, Սյունիքի և Ձորագետի փոքրիկ թագավորությունները, որոնց մեջ առաջնակարգ տեղ էր գրավել Բագրատունիների Շիրակ-Անիի թագավորությունը:

Բագրատունիների այս թագավորությունը, որ իր ծագման սկզբում աշխատեց ի մի համախմբել Հայաստանի մյուս իշխա-

նությունները, շկարողացավ ֆեոդալական այդ քաղաքական միությունը դարձնել հարատև։ Ներքին պառակտումները և արյունահեղ խռովությունները, որ հատուկ էին Հայաստանի նախարարական կազմակերպությանը՝ նույնքան զորեղ էին Բագրատունիների թագավորության ընթացքում, ինչպես և հայ Արշակունիների ժամանակ։ Հայաստանի սահմանակից մեծ պետությունները՝ Բյուզանդական կայսրությունը և Արաբական խալիֆայությունը, օգտվում էին հայ իշխանությունների ներքին այդ երկպառակություններից հօգուտ իրենց քաղաքական նպատակների և աշակցում էին ու հովանավորում խռովարարներին։ Նրանք չէին կարող, բնականաբար, հանդուրժել Հայաստանի միացումն ու զորեղացումը, ուստի և իրենք էին հաճախ երկպառակում երկիրը և պաշտպանում իրենց քաղաքականության հլու և հաճելի, խռովարար ու ըմբոստ իշխաններին։

Այսպիսով, փոխանակ միասնական ու միաբան պետության, Հայաստանում կազմվել էին իրարից անջատ ու անկախ իշխանություններ։ Այս մանր իշխանությունները, որոնք պայքար էին մղում իրար դեմ իրենց տեղական անկախ իրավունքները պահպանելու կամ ընդարձակելու համար, արտաքին հարձակումներից պաշտպանվում էին ո՛չ թե ընդհանուր միացյալ ուժերով, այլ, մեծ մասամբ, ամեն մեկը անջատ ու առանձին։ Քաղաքական այս պայմաններում, բնականաբար, շատ դժվար պիտի լիներ պաշտպանել Հայաստանի բնակչությունը ներս խուժող թշնամի զորքերի ավերածություններից։

Հայ նախարարական տոհմերը, որ երկրի հարուստ կալվածատերերն էին ու ինքնիշխան վարիչները, շատ բնական է, որ աշխատելու էին ամեն կերպ պաշտպանել իրենց կալվածատիրական ու իշխանական իրավունքները։ Նրանց միաձուլելու քաղաքական փորձերը շատ մեծ դժվարությունների պիտի հանդիպեին նաև այն պատճառով, որ Հայաստանը եղել է շարունակ միջազգային պայքարի ու մրցությունների առարկա։ Հայաստանի սահմանակից մեծ պետությունները չէին կարող, բնականաբար, հանդուրժել Հայաստանի միացումն ու զորեղացումը, ուստի և, ինչպես ասացինք, հենց իրենք էին հաճախ երկպառակում երկիրը։

Այս բոլորը պետք է ի նկատի ունենալ հասկանալու համար, թե որքան դժվար պիտի լիներ Բագրատունիների «արքայից արքաներին» ենթարկել իրենց զերիշխանության Հայաստանի մյուս իշխանությունները։

Բաժանված լինելով անշատ մանր թագավորությունների՝ Հայաստանը թեև քաղաքականապես շատ թույլ էր, սակայն ռազմական տեսակետից հայությունը Առաջավոր Ասիայի զորեղ ժողովուրդներից մեկն էր։ Բյուզանդագետ և հայագետ պրոֆ. Զ. Գեյցերի կարծիքով¹, Բագրատունիների նույն այս ժամանակաշրջանում, Առաջավոր Ասիայի հայ զորական ուժը մեծ դեր էր խաղում Բյուզանդական կայսրության պաշտպանության գործում։

Բագրիկյոս Ա-ից սկսած (867—886) կառավարության գլուխն էր անցել Բյուզանդիայում հայազգի հռչակավոր դինաստիան, որն անվանվում է Մակեդոնական։ Հայ ազնվականությունը գրավել էր ազդեցիկ դիրքեր զորական բարձր պաշտոններում և կայսերական դիվանում։

Սակայն Հայկական ռազմունակ այդ ուժը, որ պաշտպանել ու պահպանել էր Բյուզանդական կայսրության արևմտյան սահմանները, չկարողացավ, ինչպես կտեսնենք, պաշտպանել իր սեփական երկիրը սելջուկյան թուրքերի հարձակումներից։ Դրա գլխավոր պատճառներից մեկը Բյուզանդական կայսրության այն քաղաքականությունն էր, որը գործադրվեց Հայաստանի և Վրաստանի նկատմամբ 10—11-րդ դարերում։

Արդեն 9-րդ դարի վերջին քառորդում բյուզանդական կայսր Բագրիկյոս Ա-ը, (որ ծագումով հայ էր), Մակեդոնական դինաստիայի հիմնադիրը՝ կարողացել էր ոչնչացնել արաբների ամրացրած դիրքերը արևելյան սահմաններում և ներխուժել Միջագետք և Չորրորդ Հայք։ Այնուհետև նրա հաջորդների, Լեոն Զ. Իմաստասերի (886—911) և, մանավանդ, Կոստանդին է. Պորփյուրոգենի (912—959) ու նրա աթոռակից Ռոմանոս Ա. Լեկապենոսի (919—944) ժամանակ, Բյուզանդական կայսրությունը, կռիվներ մղելով արաբական ամիրայությունների դեմ, որոնք գրավել էին Հայաստանի արևմտյան ու հարավ-արևմտյան երկրները՝ հետզհետե ընդարձակեց արևելյան իր սահմանը Միջագետքի ու Հայաստանի ուղղությամբ։ Այդ ժամանակներում նա, գլխավորապես, հայազգի մեծ զորավար Հովհաննես Կուրկուասի քսանամյա համառ կռիվներից հետո (920—942) վերագրավել էր այստեղ նախկին Բյու-

¹ St' H. Gelzer, Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte, էջ 974, 979, 981 և 985 (Geschichte der byzant. Lit. von K. Krumbacher, München, 1897, հավելած է էջ 911 1067)։ Համեմատիր նաև հայերեն թարգմանությունը Մեսրոպ Վ. Տեր-Մովսեսյանի, Վաղարշապատ, 1901։

զանդական Հայաստանի երկրամասերը մինչև վերին նփրատ ու վերին Տիգրիս գետերը¹:

Միանգամայն բնական է, որ Բյուզանդիան, հաղթական իր առաջխաղացման սկզբնական այս շրջանում, սահմանակից հայկական և վրացական քրիստոնյա իշխանությունների հանդեպ վարում էր զգուշավոր ու խաղաղ քաղաքականություն և աշխատում էր ըստ կարելույն օգտագործել նրանց զինվորական ուժերն ընդդեմ Արաբական խալիֆայության ու ամիրայությունների:

10-րդ դարի երկրորդ կեսում և 11-րդ դարի առաջին քառորդում՝ Նիկեիորոս Բ. Փոկասի (963—969), Հովհաննես Ա. Չմշկիկի (969—976) և Բագրևիրոս Բ-ի (976—1025) իշխանության ժամանակ՝ Բյուզանդիան հասավ իր հզորության գագաթնակետին:

964—969 թվականներին Նիկեիորոս Բ-ը, հաղթական մեծ կռիվներից հետո, տիրեց Արևելյան Կիլիկիային և Հյուսիսային Ասորիքին և նվաճեց մի շարք այլ քաղաքների հետ նաև հռչակավոր Անտիոք քաղաքը, որն ավելի քան երեք դար գտնվում էր արաբների տիրապետության տակ: Խոշոր հաջողություններ ունեցավ Արևելքում նաև Հովհաննես Ա. Չմշկիկը, որը 972—975 թթ. նվաճեց այստեղ, Միջագետքում ու Չորրորդ Հայքում՝ Մծբինը, Ամիդը և Ֆարկին-Տիգրանակերտը, իսկ Ասորիքի հարավում՝ Հիերոպոլիսը, Ապամեան, Եմեսան, Հելիոպոլիսը և Բելլուսը:

Ինչպես վկայում է Գեորգիոս Համարտուղոսի ժամանակագրության շարունակողը, Բյուզանդիայի զորեղացումը և նրա հաղթական առաջարժումը ո՛չ միայն սարսափահար էին արել արաբներին ու պարսիկներին, այլև երկյուղ էին ներշնչել նաև հայերին: Հայաստանի «թագավորություններն» ու իշխանությունները սկսել էին արդեն վախենալ իրենց արևմտյան հարևանից: Նրանք հետզհետե համոզվում էին, որ Բյուզանդիայի ռազմական ու քաղաքական դրության ամրացումը Հայկական լեռնաշխարհի հարավում ու արևմուտքում կարող է կորստաբեր լինել և իրենց համար:

Եվ, իրապես, հաղթական Բյուզանդիան դեռևս Նիկեիորոս Բ-ի և Հովհաննես Ա. Չմշկիկի մեծամեծ հաղթությունների ժամանակ ուզեց փոխել իր ժամանակավոր խաղաղ քաղաքականությունը Հայաստանի վերաբերմամբ և սկսեց ագրեսիվ քայլերի դիմել հայկական իշխանությունների հանդեպ: Նիկեիորոս Բ-ի արևելյան մեծ արշավանքների ժամանակ (964—969) վախճանվել էր Տարոնի

¹ Տե՛ս H. Gelzer, Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte, էջ 980:

Բագրատունի իշխան Աշոտ Պատրիկը (+966/7) և նրա մահից հետո Տարոնը միացվեց կայսրության¹։ Սակայն լեռնային Սասունը չենթարկվեց բյուզանդական իշխանությանը և պահպանեց իր ազատությունն ու անկախությունը։

Մեծ վտանգ էր սպառնում հայկական իշխանություններին նաև Հովհաննես Ա. Չմշկիկի արևելյան արշավանքի ժամանակ։ Երբ բյուզանդական այս կայսրը 974 թ.² եկավ Արևելք արաբների դեմ պատերազմելու՝ նա հանկարծ իր ճանապարհը փոխեց և, սպառնական դիրք բռնելով հայկական իշխանությունների հանդեպ՝ բանակեց Տարոնում Այծյաջ բերդի դիմաց։ Այս իմանալով, վկայում է Մատթեոս Ուտհայեցին, Կապանի, Աղվանքի, Վասպուրականի, Կարսի և Անձևացիների ու Սասունի թագավորներն ու իշխանները ժողով արին Բագրատունի Աշոտ Գ. թագավորի մոտ և իսկույն պատրաստվեցին պատերազմի ու 80.000 զորքով բանակ դրին Հարքում։ Կայսրը, ակնածելով այդ մեծ ուժից, համաձայնություն կնքեց Աշոտ Գ-ի հետ և, ստանալով նրանից 10.000 օգնական զորք՝ Հայաստանի սահմաններից հեռացավ³։

Բյուզանդիայի նվաճողական քաղաքականությունը Վրաստանի և Հայաստանի հանդեպ ավելի ուժգին թափով առաջ տարվեց Բագրիվոյս Բ-ի (976—1025) իշխանության ժամանակ։

Բագրիվոյս Բ-ի կառավարչական քաղաքականության գլխավոր նպատակն է եղել ամրացնել պետական վարչության կենտրոնացումն ու միությունը և վերջնականապես ընկճել բոլորներին ու այլ սլավոններին, որոնք իրենց ազգակցության պատճառով միացել էին և միաբան էին նմանապես իրենց անհաշտ ատելությամբ դեպի կայսերական կառավարությունը։

Կենտրոնացման այս քաղաքականությունը, որ հաջողությամբ զործադրվել էր Արևմուտքում՝ նույն այս Բագրիվոյս Բ-ի ժամանակ, սկսվեց կիրառվել նաև Անդրկովկասում՝ Վրաստանի ու Հայաստանի նկատմամբ։

Իր թագավորության առաջին կիսում Վրաստանի և Հայաստա-

¹ Տե՛ս «Մ տ ե փ ա ն ո ս ի Տ ա ր ռ ն ե ց ւ ո յ Ա ս ո ղ կ ա ն Պ ա տ մ ու թ ի ն տ ի ե ղ ե ր ա կ ա ն», Մ.-Պետ., 1885, III, 8 (էջ 183) և Georgios Kedrenos, ed. I, Bekker. Bonnae, 1838—1839, II, էջ 375։

² Այս արշավանքի տարեթիվը ճշտել է Անաստասյեիչը. տե՛ս D. N. Anastasievic, Die Zahl der Araberzüge des Tzlimiskes, Byzantinische, Zeitschrift. Bd. XXX, Leipzig—Berlin, 1929/30, էջ 400—405։

³ Տե՛ս «Մ ա տ թ ե ո ս Ու տ հ ա յ ե ց ի, Ժ ա մ ա ն ա կ ա գ ր ու թ ի ն», Վաղարշապատ, 1898, էջ 17—18։

նի գործերին Բազիլեյոս Բ-ը գրեթե շփոթամտեց, պարզ այն պատճառով, որ շարունակ զբաղված էր իր դեմ հարուցվող ապստամբությունների ընկճումով, նաև Օխրիդայում հաստատված Բուլղարական թագավորության նվաճումով:

Առաջին անգամ այդ հարմար առիթը նա ունեցավ Տայոց իշխան վրաց Դավիթ Կյուրապաղատի մահից հետո (1000 թ.): Ջունենալով ժառանգ՝ Կյուրապաղատը կտակ էր արել և հանձնարարել իր երկիրը Բազիլեյոս Բ-ին: Օգտվելով այս հանգամանքից՝ Բազիլեյոս Բ-ը, որն այդ ժամանակ ձմեռում էր Կիլիկիայի Տարսոս քաղաքում՝ այժմյան Մալատիայի ու Բալուի վրայով եկավ Երզնկա ու այստեղից բարձրացավ Տայքի Հավճիշ քաղաքը, որը գտնվում էր Ազորդացիոր գավառում: Այդ ուղևորության ժամանակ նրան ներկայացան Երզնկայում և Հավճիշում նիբղերտի ամիրան, վրաց Գուրգեն թագավորը և սրա որդին՝ Աբխազների Բագարատ Գ. թագավորը, որոնց նա ընդունեց մեծարանքով և տվեց առաջին երկուսին մագիստրոսության տիտղոս, իսկ վերջինին՝ կյուրապաղատության՝ Այս տիտղոսները բաժանելիս՝ բյուզանդական կայսրները, ըստ երևույթին նկատի ունեին, որ տեղական իշխանավորները, ստանալով իրենցից այս տիտղոսները՝ հպատակվում են իրենց ու ճանաչում Բյուզանդիայի գերիշխանությունը:

Հավճիշից Բազիլեյոս Բ-ը իջավ Բասենի և Հարքի վրայով Մանազկերտ ու այստեղից Ապահունիքի միջով և այժմյան Ալաշկերտի մոտով վերադարձավ Տայք: Այս շրջանները՝ Բասենը, Հարքը և Ապահունիքը՝ 10-րդ դարի վերջում, ինչպես վկայում է Ասողիկը,² գտնվում էին Դավիթ Կյուրապաղատի իշխանության տակ, ուստի և նրա կտակի համաձայն միացվելու էին այժմ Բյուզանդիային:

Բազիլեյոս Բ-ի այս նոր ուղևորության ժամանակ նրա մոտ էին եկել և նրա հովանավորություն էին հայցել Կարսի Աբաս թագավորը և Վասպուրականի Սենեքերիմ թագավորն ու նրա եղբայր Գուրգենը: Ասողիկի վկայությամբ՝ կայսրը, առնելով նրանց իր պաշտպանության տակ՝ հրովարտակներ էր ուղարկել շրջակա երկրներին ամիրաններին, որ նրանք չհարձակվեն ու շենդեն Վասպուրականը:

Բաղրևանդում Վաղարշակերտ-Ալաշկերտի մոտ Բազիլեյոս

¹ Տե՛ս Ասողիկ, III, գլ. ԽԳ. և Շատուրիան Աբխազիայի վարչապետի Հաստիվեբացւոյ, Թեֆլիս, 1912, գլուխ Ա:

² Ասողիկ, III, գլ. ԺԾ, ԼԸ, ԽԱ:

Բ-ը բանակ էր դրել և սպասում էր, որ իր մոտ կգա և իրեն հավատարմություն կհայտնի նաև Բագրատունի Գագիկ Ա-ը: Սակայն Շիրակ-Անիի այս հզոր ու հեռատես թագավորը իր համար այդ նվաստացուցիչ համարեց և աշխատեց պահպանել իր թագավորության անկախությունը¹:

Վերադառնալով Տայք՝ Բագրիւնյոս Բ-ը գրավեց Դավիթ Կյուրապաղատի կտակած գավառները, բերդերը և քաղաքները: Արիստակես Լաստիվերտցու վկայությամբ՝ կայսրության կցված այս երկրում դատական և վարչական իշխանությունը հանձնվել էր բյուզանդական պաշտոնյաների:

«Եվ նա [Բագրիւնյոս Բ-ը],— ասում է Լաստիվերտցին,— կարգում է նրանց [գավառների, բերդերի ու քաղաքների] վրա գործակալներ, դատավորներ և վերակացուներ»:

[«Եւ կացուցանէ ի վերայ նոցա գործակալս և դատաւորս և վերակացուս»]²:

Լաստիվերտցու վկայությունից կարելի է եզրակացնել, որ այս գավառները քաղաքականապես և վարչականապես միացվել էին Բյուզանդական կայսրության այնպես, ինչպես այդ տեղի էր ունեցել Բուզարիայի նկատմամբ:

Միացված երկրի քաղաքական դրության ու ներքին կացության այս փոփոխությունը, բնականաբար, առաջ պիտի բերեր այդտեղ դժգոհների մի մեծ խումբ, որոնք կորցնում էին իրենց դարավոր հին իրավունքները և նախկին արտոնությունները: Այս հեղաշրջումը, ուղղված լինելով առաջին հերթին տեղական ազնվականության տիրական իրավունքների դեմ՝ հարկադրելու էր Բյուզանդիային զսպել կամ չեզոքացնել այդ ազնվականությունը: Դրովար չէ, ուրեմն, կռահել, որ երկրի բնական տերերի չեզոքացման նպատակով էր, հավանորեն, գործադրվում ազնվականության տեղափոխումների այն քաղաքականությունը, որ Վրաստանում, և ապա նաև Հայաստանում, հետզհետե ստացավ խիստ մեծ ծավալ:

Դավիթ Կյուրապաղատի երկրի միացումը կայսրության՝ սկիզբն էր քաղաքական այն նոր ընթացքի, որին հետևելու էր Բյուզանդիան Վրաստանի և Հայաստանի հանդեպ:

Ինչպես և պետք էր սպասել, երբ Բագրիւնյոս Բ-ը և բյուզանդական զորքը հեռացան Դավիթ Կյուրապաղատի երկրից (1001 թ.) զսպված դժգոհությունները երևան եկան ամենաբոտն կերպով:

¹ Ասողիկ, III, գլ. ԽԳ և ԽԶ:

² Արիստակես Լաստիվերտցի, գլ. Ա. Թիֆլիս, 1912, էջ 5:

նիստ դժգոհ էր մնացել նույնպես և վրաց Գուրգեն թագավորը. նաև այն պատճառով, որ կայսրը իրեն տվել էր ո՛չ թե կյուրապա-ղատության, այլ միայն մագիստրոսության տիտղոս: Վրաց թագա-վորը կայսեր հեռանալուց հետո ներխուժեց իր զորքերով Տայք և գրավեց այստեղ մի քանի շրջաններ¹: Բայց շուտով Բագրիբյոս Բ-ի զորավար մագիստրոս Կանիկը նրա հետ խաղաղություն կրն-քեց, ըստ երևութի, որոշ զիջումների գնով:

Վրաց Գուրգեն թագավորի (+1008) և նրա որդու ու հաջորդի՝ Բագարատ Գ-ի (+1014) մահից հետո՝ Աբխազիայի ու Վրաս-տանի թագավորական գահը ժառանգեց վերջինիս որդին, Գեորգին, որն իր թագավորության առաջին տարիներում գրավեց Բյուզանդա-կան Տայքում նոր շրջաններ: Արաբական պատմագիր Խաչյա Ան-տիոքացին, որը ժամանակակից էր այդ անցքերին՝ պատմում է, որ երբ Բագրիբյոս Բ-ը պատերազմում էր բուլղարների դեմ (1014—1019) և ժամանակ շուներ կարգավորելու կայսրության հարաբե-րությունները արևելյան երկրների հետ, Գեորգի թագավորը, օգտ-վելով այդ հանգամանքից, ներխուժել էր Տայք և հեշտությամբ նվա-ճել էր այդ շրջանները, որ կայսրը միացրել էր Բյուզանդիային Դավիթ Կյուրապաղատի մահից հետո²:

Սակայն շուտով Բագրիբյոս Բ-ը, որը Բուլղարիայի նվաճման գործը վերջացրել էր՝ իր ուշադրությունը ամբողջովին կենտրոնաց-րեց Արևելքի գործերի վրա: 1021/22 թ. նա նորից եկավ անձամբ Արևելք և պահանջեց Գեորգիից, որ նա հնազանդի իրեն և վերա-դարձնի Բյուզանդիային այն բոլոր բերդերն ու հողամասերը, որոնք կցված էին Վրաստանին Դավիթ Կյուրապաղատի բաժնից: Գեորգիի համառ դիմադրությունը կայսրն ընկճեց դաժան ու արյունախանձ վճռականությամբ և ավերեց այժմյան Կարս-Արդահանի և Ախալ-քալաքի կողմերում 12 գավառ, սրի անցկացնելով ամբողջ բնակ-չությունը: Սպանված ընակչության թիվը Խաչյա Անտիոքացու մոտ ցույց է տրված մոտավորապես 200.000: Պարտված Գեորգին 1023/24 թ. ստիպված եղավ Բագրիբյոսից խաղաղություն խնդ-րել, իհարկե, այն պայմաններով, որ առաջադրել էր իրեն կայսրը:

Այս արյունահեղ անցքերից մի քանի տարի առաջ մեռել էր

¹ Ասոդիկ, III, գլ. ԽԶ:

² Տե՛ս В. Розен, Император Василий Болгаробойца, էջ 87: Գեոր-գիի ներխուժման մասին Տայք լատիվերոգին ոչինչ չի հաղորդում. վերո-հիշյալ անցքերը նրա մոտ պատմված են այլ կերպ:

Շիրակ-Անիի թագավոր Գագիկ Ա. Բագրատունին (+1020) և Հայաստանում գահակալական վեճ ու խռովություններ էին ծագել նրա որդիներին՝ Հովհաննես-Սմբատի ու Աշոտի մեջ: Այդ երկպառակույթունները Բյուզանդական կայսրության քաղաքական նպատակների համար ավելի քան ձեռնտու էին. և, իրավի, շուտով Բյուզանդիայի գերիշխանությունը տարածվեց և այստեղ:

Ներքին խռովությունների ընթացքում Աշոտը խնդրել էր Բյուզանդիայից օգնական զորք, որի աջակցությամբ նա կարողացել էր զսպել իր հակառակորդներին և ընդարձակել էր իր իշխանության սահմանները: Այդ օգնությունը նա ստացած կլինեք, անշուշտ, կայսրությանը հնազանդելու և նրա գերիշխանությունը ճանաչելու պայմանով:

Աշոտի եղբոր Հովհաննես-Սմբատի համար, որը, ինչպես վկայում է բյուզանդական ժամանակագիր Կեդրենոսը¹, վրաց Գեորգի թագավորի հետ մասնակցել էր կռիվներին Բագրիվոյս Բ-ի գեմ² ստեղծվում էր այժմ խիստ ծանր վիճակ: Սարսափած այն արհամարքներից, որոնց ենթարկվել էր Գեորգիի երկիրը՝ Հովհաննես-Սմբատը ինքը ևս ապավինեց Բյուզանդիայի հովանավորությանը և իր մահից հետո կտակեց Անի քաղաքը և իր ամբողջ երկիրը Բագրիվոյս Բ-ին:

Հովհաննես-Սմբատի այս կտակի պատճառը և շարժառիթները պատմական աղբյուրները բացատրում են տարբեր կերպով:

Արիստակես Լաստիվերտցին պատճառ է բերում Հովհաննես թագավորի անժառանգ լինելը:

«Բայց այդ ժամանակ,— ասում է նա,— գրվեց հայերի կորստյան գիրը և նամակը: Հովհաննեսը պատվեր էր տվել Հայրապետին, թե գրե գիր և տուր իբրև կտակ թագավորին, որ ես իմ մահից հետո իմ քաղաքներն ու երկրները կտամ նրան իբրև ժառանգություն. նա չունեի որդի՝ ժառանգ թագավորության, որովհետև որդին վախճանվել էր և չէր ապրել մինչև հոր պատվատիտղոսը ստանալը»:

[«Բայց անդ եղև Հայոց կորստեան գիր և նամակ. քանզի Յովհաննէս պատուէր տուեալ էր Հայրապետին, եթէ գրէ գիր և տո՛ւր կտակ թագաւորին, զի յետ իմոյ վախճանին՝ զիմ քաղաքս և զերկիրս նմա տաց ի ժառանգութիւն. քանզի իւր ոչ գոյր որդի թագակալ թագաւորութեանն. վասն զի որդին նորա վախճանեցաւ և ոչ ժամանեաց ի պատիւ հօրն»]²:

¹ Կ ե դ ե ն ո ս, Ժամանակագրություն, Բոնն, 1838, II, էջ 356:

² Արիստ. Լաստիվերտցի, գլ. Բ, Թիֆլիս, 1912, էջ 17:

Մատթեոս Ուտհայեցին մատնանշում է, ընդհակառակը, որ Անին ու Կարսը պահանջել էր Բագրիվոյս Բ-ը:

«Հայոց Նշ Թ. [=1021],— ասում է նա,— Վասիլն անթիվ զորքով եկավ Արևելք և ուզեց հայոց թագավորից Անին ու Կարսը: Եվ Հովհաննեսը, Գագիկի որդին, որոշեց տալ իր թուլասրտության պատճառով»:

[«Ի թուականութեանս Հայոց Նշ ելանէր Վասիլն յարևելս անթիւ զօրօք և խնդրեաց ի թագաւորէն Հայոց զԱնի և զԿարս: Եւ Յովհաննէս որդին Գագկայ խորհեցաւ տալ վասն թուլութեան սրտին իւրոյ»]¹:

Իսկ Վարդան վարդապետը կտակի շարժառիթ համարում է այն, որ Հովհաննես Սմբատին նեղում էր վրաց թագավորը:

«Երբ Վասիլ կայսրն այս լսեց [Դավիթ Կյուրապաղատի մահը և կտակը], եկավ բանակ դրեց Կարնո դաշտում: Եվ Հովհաննեսը, այդ իմանալով՝ վախեցավ և ուղարկեց նրա մոտ ընծաներով Պետրոս պատրիարքին, որին իր կենդանության ժամանակ կաթողիկոս էր օծել Անիում իր ձեռքով և մեծ հանդեսով Տեր Սարգիսը: Հովհաննեսին նեղում էր նաև վրաց թագավորը. ուստի և նա պատրիարքին պատվեր տվեց, որ Անին տա գրով իր մահից հետո հոռոմներին, ինչպես այդ արել էր Կյուրապաղատը, եթե նա [Վասիլ կայսրը] պաշտպանի իրեն իր նեղիչներից»:

[«Զոր լուեալ Վասիլի կայսեր, գայ բանակի ի դաշտն Կարնոյ. զայս իմացեալ Յովհաննիսի երկեաւ, և առաքէ առ նա զՊետրոս պատրիարքն պատարագօք, զոր տէր Սարգիս ի կենդանութեանն իւրում օծեալ էր իւրով ձեռօք յԱնի, մեծ հանդիսիւ: Այլ և նեղէր զՅովհաննէս՝ արքայն Վրաց. վասն որոյ պատրիարքին պատուիրէ տալ ձեռագրով զԱնի զկնի մահուան իւրոյ ի Հոռոմս, որպէս և կիւրապաղատն, եթէ պահէ զնա ի նեղչաց իւրոց»]²:

Կտակի շարժառիթների մասին հայկական աղբյուրների այս ցուցումները, ինչպես արդեն նկատել են հայ պատմագետներից շատերը,³ հավանական չեն: Կտակի իսկական պատճառը մատնա-

¹ Մատթ. Ուտհայեցի, Վաղարշապատ, 1898, էջ 49:

² Տե՛ս «Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի», Վենետիկ, 1862, գլ. ԾԲ, էջ 93:

³ Տե՛ս Կարապետ Վ. Շահնազարեանց, Ծրագիր պատմութեան Հայաստան աշխարհին, Տփղիս, 1913, էջ 39—40. A k u l l i a n A., Einverleibung armenischer Territorien durch Byzanz, Gröningen, 1912, էջ 57 և ուրիշ:

ցույց է արված Կեդրենոսի մոտ, որը պարզ կերպով վկայում է, որ Հովհաննես-Սմբատը սարսափել էր և վախենում էր կայսեր վրեժխնդրությունից, որովհետև, լինելով վրաց թագավորի դաշնակիցը, ինքը ևս օգնել էր սրան վերոհիշյալ պատերազմի ժամանակ:

«Երբ Գեորգին, Աբխազների վեհապետը,— պատմում է Կեդրենոսը,¹—զենքերը շարժեց հոռոմենների դեմ՝ նրան դաշնակից էր նաև Հովհաննեսը, որն Անիի երկրի իշխողն էր: Իսկ երբ, ինչպես մի փոքր առաջ ասվեց, Բազիլեյոս թագավորը, գալով զորքերով Իբերիա՝ կռվեց Գեորգիի դեմ և սրան փախուտափախ մատնեց ու ջարդեց՝ Հովհաննեսը, վախենալով թե գուցե թագավորը, քարկացած լինելով իր վրա կռվին մասնակցած լինելու համար՝ անողոք կերպով իրեն կպատժե, վերցնելով քաղաքի բանալիները՝ ինքնաբերաբար անցավ թագավորի կողմը ու կամավոր կերպով նրան անձնատուր եղավ և բանալիները հանձնեց նրան²: Իսկ կայսրը, երբ հանդիպեցին իրար, ընդունեց նրան, պատվեց մագիստրոսի տիտղոսով և նշանակեց նրան ցմահ Անիի և յայպես կոչված Մեծ Հայաստանի պետ: Կայսրը նրանից պահանջեց գրավոր փաստաթուղթ, որ նրա մահից հետո այդ ամբողջ իշխանությունը կփոխանցվի իր իրավասություն տակ և այդ երկիրը կդառնա մաս հոռոմենների պետության: Եվ այդ այդպես եղավ»:

1040/41 թ. մեռան Հովհաննես-Սմբատը և նրա եղբայր Աշոտը: Նրանց մահից հետո՝ Միքայել Դ. Պափլագոնացի կայսրը (1034—1041 դեկտ. 10) պահանջեց, որ Հովհաննես-Սմբատի երկիրը, վերջինիս կտակի համաձայն, հանձնվի Բյուզանդիային: Սակայն թեև հայերը կռակցությունների էին բաժանված և հույները Հայաստանում ունեին կողմնակիցների մեծ խումբ՝ Միքայել Դ-ը չկարողացավ նվաճել Անին ո՛չ խաղաղ բանակցությունների միջոցով, ո՛չ էլ բյուզանդական զենքի ուժով³:

¹ Kedrenos, II, էջ 556—557:

² Հայկական աղբյուրների վկայություններից հայտնի է, որ Հովհաննես-Սմբատի հանձնադրությունը Բազիլեյոս Բ-ի մոտ գնացել էր 1022/23 թ. և հանձնել էր նրան թագավորի զբոսընդհատը Պետրոս կաթողիկոսը:

³ Պատմաբաններից ոմանք հույների առաջին հարձակումն Անիի վրա թյուրիմացաբար ենթադրում են Միքայել Ե. Կալափառեսի ժամանակ, որի իշխանությունը, ինչպես հայտնի է, տեղի էր միայն չորս ամիս (1042 թ. դեկտ. 10-ից մինչև 1042 թ. ապր. 21-ը),—տե՛ս J. Morgan, Histoire du peuple arménien, էջ 150. Tourneblize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, էջ 126 և ուրիշ:

1042 թ. Բագրատունիների կողմնակից հայ իշխանները, որոնց առաջնորդն էր Վահրամ Պահլավունին, միացան ու թագավոր կարգեցին Աշոտ Բագրատունու որդուն՝ պատանի Գագիկին։ Բագրատունյաց թագավորությունը, ազատվելով խառն ու անտերունջ դրուծյունից, սկսեց ուշքի գալ և զորեղանալ։ Բյուզանդիայի հանդեպ Գագիկ Բ-ը պատրաստ էր հպատակվել կայսեր և ընդունել նրա գերիշխանությունը։ Սակայն Բյուզանդիայի Կոստանդին Թ. Մոնոմախոս կայսրը (1042—1054) պահանջում էր, որ կտակի համաձայն Անին հանձնվի կայսրության։ Կայսեր պահանջն էր, ուրիշ խոսքով, Բագրատունիների թագավորության վերացումը։

Գագիկ Բ-ի համար ուրիշ ելք չէր մնում, քան պահպանել իր թագավորությունը դիմադրությամբ ու զենքի ուժով։ Շուտով Կոստանդին Թ. Մոնոմախոսը Անիին բռնի կերպով տիրելու համար ուղարկեց Միքայել Ասիտեսին,¹ որը կուսակալ էր Արևելքում։ Սակայն Գագիկ Բ-ի բանակը քաջությամբ դիմադրեց նրան ու սաստիպված եղավ ետ քաշվել երկրից։ Այս անհաջողությունից հետո Կոստանդին Թ. կայսրը Գագիկի դեմ ուղարկեց ավելի մեծ զորքով իր նիկողայոս զորավարին և միաժամանակ նրա դեմ գրգռեց Դվինի Աբուսուլաբ ամիրային, որը հարձակվեց Գագիկի վրա արևելյան կողմից։ Բայց Գագիկն Աբուսուլաբի հետ հաշտություն կնքեց, տալով նրան հարուստ ընծաներ, և թուր իր ուժերով հարձակվեց հույների վրա, որոնք, չկարողանալով դիմանալ հայերի կատաղի հարձակմանը, մատնվեցին փախուստի։

1041 թ. սկսած մինչև Անիին տիրելը (1045 թ.) բյուզանդական զորքերը, ինչպես վկայում է Արիստակես Լաստիվերտցին.

«Զորս անգամ իրար հետևից մտան հայոց աշխարհը, մինչև որ մարդաթափ արին ամբողջ երկիրը սրով, հրով ու գեռով»։

[«Յայտոսիկ աուրս հետամուտ եղեալ զօրքն հոռոմոց, շորս անգամ զկնի միմեանց մտին յաշխարհն հայոց, մինչև մարդաթափ արարին զերկիրն ամենայն սրով և հրով ու գեռով»։

Հույները չկարողացան առնել Անին իրենց զենքի ուժով։ Սակայն այն, ինչ որ չկարողացավ անել բյուզանդական զորքը, հեշտությամբ գլուխ բերեց Բյուզանդիայի փորձված դիվանագիտությունը։

¹ Յե՛ս Կեդրոս, II, էջ 558։

² Արիստ. Լաստիվ., զլուխ Ժ, էջ 55—56, Թիֆլիս, 1912։

1045 թ. Կոստանդին Թ. Մոնոմախոսը հրավիրեց Գագիկ Բ-ին գալ Կոստանդնուպոլիս տեսակցելու իր հետ և խոստացավ համաձայնության գալ նրա հետ և կնքել հաշտության։ Բյուզանդիայի կողմնակից հայ ազնվականությունը, որի գլուխն ու ղեկավարն էր Վեսսի Սարգիսը, հանդիսավոր ուխտով ու երդումով համոզեց երիտասարդ թագավորին, որ նա առանց վարանելու գնա կայսեր մոտ և որ իրենք պատրաստ են պաշտպանելու նրա իրավունքներն ու թագավորությունը։

Բյուզանդիայի ու նրա հայ կողմնակիցների այս նեղ գիվանագիտական խաղը հաջողվեց և Կոստանդին Թ. Մոնոմախոսը պահեց Գագիկ Բ-ին Կոստանդնուպոլսում ու մի տարի շանցած Բյուզանդիան զավթեց Անին։

Աղբյուրների վկայություններից երևում է, որ Բյուզանդիայի տիրապետության հակառակորդ հայ իշխանները և Անի քաղաքի բնակչությունը, Գագիկ Բ-ի Պոլիս մեկնելուց հետո ևս, շարունակել էին իրենց հերոսական պայքարը ընդդեմ հույների։ Վրաց Քարթլիս-ցխովրեբա ժամանակագրության 11-րդ դարի անցքերի Անանուն հեղինակը վկայում է, որ 1045 թ., երբ Գագիկ Բ-ը խաբեության մեջ տարվել էր Պոլիս՝ անեցիներն Անին տվել էին վրաց Բագարատ Դ. թագավորի մորը, Մարիամ թագուհուն, որը Սենեքերիմ թագավոր Արծրունու դուստրն էր և Բագրատունի Գագիկ Ա. թագավորի թոռը¹։ Իսկ Լաստիվերտցին նմանապես վկայում է, որ քաղաքի գլխավորներն Անիում, երբ նրանք տեսան, որ Գագիկ Բ-ին հույներն արգելեցին Պոլսում, մտածեցին տալ քաղաքը կամ Աբխազիայի Բագարատ Դ. թագավորին, որը, ինչպես ասացինք, Մարիամ թագուհու որդին էր, կամ Լոռու և Աղվանքի թագավոր Բագրատունի Դավիթ Անհողինին և կամ նույնիսկ Դվինի ամիրա Աբուլսուարին, որի կինը Դավիթ Անհողինի քույրն էր²։

Բյուզանդական կայսրությունը սակայն այդ ժամանակ շատ ուժեղ էր և անեցիների ջանքերը պահպանելու Շիրակում իրենց սեփական թագավորությունը չէին կարող հարկավ հաջողություն ունենալ։ Գագիկ Բ-ին մայրաքաղաք կանչելուց հետո հույները, Պետրոս կաթողիկոսի և իրենց կողմնակից իշխանների աջակցու-

¹ Տե՛ս Լ. Մեյլեքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի ու հայերի մասին, Ա, էջ 206 և 138, նաև И. Орбели, Надписи Мармашена, Петроград, 1914, էջ 3։

² Տե՛ս Արիստ. Լաստիվ., գլ. Ժ, էջ 81 (Թիֆլիս, 1912)։

թյամբ, տեղի դառան ո՛չ միայն Անի քաղաքի, այլև ամբողջ Շիրակ-Անիի թագավորությունը:

Բագրատունիների այս թագավորության անկումից հետո Բյուզանդիայի տիրապետությունը Հայաստանում Հ. Գեղցեբը այսպես է բնորոշում.

«Մի խումբ ընչաքաղց հույն կղերականներ գլուխ անցան եպիսկոպոսական հարուստ վիճակների և վանահայրությունների: Անվերջ շարունակվեցին կրոնական հալածանքները ուղղահավաստ միաբնականների դեմ: Պետրոս կաթողիկոսին կանչեցին մայրաքաղաք: Երբ սրա հաջորդը մեռավ՝ արգելեցին նոր կաթողիկոսի ընտրությունը: Յոթներորդ և հետագա դարերի բոլոր դառն փորձերը որևէ հետևանք չէին ունեցել ոչինչ չսովորող և ոչինչ չմոռացող հույն հոգևորականության համար: Բնորոշ է նաև, որ դեռևս շարաբաստիկ Ռոմանոս Դիոգենես կայսրը (1067—1071) իր արշավանքը սկսելուց առաջ երդվել էր, որ վերադառնալուց հետո կոչընչացնի հայկական հավատը, ուստի և հայերի վարդապետները աղերսալից աղոթում էին առ Աստված, որպեսզի կայսրը իսպառ ջախջախվի, ինչպես անհավատ Հովհաննոսը, որին նզովել էր սուրբ Բարսեղը: Հայերի այս հուզված տրամադրությունը, որը գրգռարկել էր հոնական խելացնոր եկեղեցական իշխանությունը՝ մեզ միջոց է տալիս հասկանալու սելջուկների հաջողությունների պատճառը»:

Անկախ դրանից՝ Հայկական լեռնաշխարհի բնակչության ռազմական ու դիմադրական ուժը խիստ պակասում էր նաև Բյուզանդիայի վարչական ներքին քաղաքականության պատճառով: Դեռևս Բագրիխյոս Բ-ի թագավորության ժամանակ՝ Հայաստանում, ինչպես Բուղդարիայում ու Վրաստանում, Բյուզանդիան աշխատում էր տեղափոխել հայ բնակչությունը, գլխավորապես, ազնվականությունը՝ Փոքր Ասիա և Միջագետք, գլխավորապես, քաղաքական ու վարչական հատուկ նպատակներով:

Ստեփանոս Տարոնեցին վկայում է, որ 998 թ.² Բագրիխյոս Բ-ը իր իշխանության տակ գտնվող հայության մի մասը գաղթեց-

¹ Տե՛ս H. Gelzer, Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte, էջ 1004—1005:

² Ա ս ո ղ ի կ ի բ նագրում նև թիվը պետք է ուղղել և կարգալ նև (=988):

րել ու բնակեցրել էր Մակեդոնիայում այդ երկրի շենացման ու պաշտպանության համար:¹

Նույն կայսրը, Դավիթ Կյուրապաղատի երկրին տիրելուց հետո, ինչպես վերև ասացինք, կարգել էր Տալքում բյուզանդական պաշտոնյաներ, իսկ բնիկ ազատներին տեղափոխել ու բնակեցրել էր կայսրության հունական մասերում:²

Արիստակես Լաստիվերտցու վկայությունից հայտնի է նույնպես, որ բյուզանդական-վրացական պատերազմի ժամանակ, 1021/1022 թթ., գաղթեցրել ու բնակեցրել էին Խաղտյաց երկրում Բասենի Ոկոմի ավանի ու նրա շրջակա գյուղերի բնակիչներին:³ Նույն այդ պատերազմի ժամանակ՝ գերի էր տարվել Բյուզանդիա և Աբխազիայի ավերված գավառի բնակչությունը:⁴

Ավելի դեռ առաջ, 1016 կամ 1018 թ. թուրքական հրոսակների մեծ հարձակումից հետո, Վասպուրականի Սենեքերիմ թագավորը, զգալով որ անկարող պիտի լինի սեփական ուժերով պաշտպանելու իր երկիրը հարեան ամիրայությունների հարձակումներից, տվել էր իր թագավորությունը Բաղիլեյոս Բ-ին և, ստանալով նրանից փոխարենը Սեբաստիա և Լարիսա քաղաքներն ու շրջակա գավառները՝ գաղթել էր այնտեղ իր որդիների, եղբորորդիների, ազգականների ու քաղմաթիվ ժողովրդի հետ, հավանորեն, 1021 թ.:⁵

Ուշագրավ է այս գաղթի մասին, բացի վերոհիշյալ աղբյուրների վկայություններից, նաև Եսայա Անտիոքացու հաղորդագրությունը, որը ժամանակակից էր այդ անցքերին: Սրա կարևոր վկայությունից երևում է, որ Բաղիլեյոս Բ-ին տվել էր իր երկիրը ո՛չ միայն Սենեքերիմ Արծրունին, այլև նրա Գուրգեն եղբոր մեծ որդին՝

¹ Տե՛ս Ասողիկ, III, գլ. Ի, էջ 201 (Ս.-Պետ., 1885):

² Տե՛ս Ասողիկ, III, ԽԳ., էջ 278 և Արիստ. Լաստ., գլ. Ա, էջ 5:

³ Արիստ. Լաստիվ., գլ. Բ., էջ 12:

⁴ Նույնը, գլ. Բ, էջ 14—16:

⁵ Թովմա Արծրունու Պատմության շարունակողի վկայությամբ՝ «փոխեցին զհայրենի տունսն իւրեանց Հայկազունքն Արծրունիքն Սենեքերիմի թուին Հայկազնեան տումարին ՆՀ» (=1021, տե՛ս IV, ԺԲ, էջ 500, Թիֆլիս, 1917): Արիստակես Լաստիվերտցին դնում է այս գաղթը Փոկասի Մոավիդ որդու ապստամբությունից (1022/23 թ.) երկու կամ երեք տարի առաջ (գլ. Գ, էջ 20): Մոսավորապես նույն թիվը մատնացույց է արված նաև Եսայա Անտիոքացու ներքև մեջ բերված վկայության մեջ: Սակայն, 11-րդ դարի հույն պատմիչ Կեդրենոսը վկայում է, որ Սենեքերիմը պատրիկ աստիճանով Վասպուրականից փոխադրվել էր Սեբաստիա 1016 թ. հունվար ամսին (տե՛ս II, էջ 404): Հավանական է, ըստ իս, առաջին տարեթիվը:

Դերենիկը, որն այդ ժամանակ Անձևացյաց իշխանության թագավորն էր:

«Ձմեռը մոտեցավ և Բագիլեյոս կայսրը,— վկայում է Եսայան,— ետ նահանջեց Տրապիզոն, որպեսզի զորքը ձմռան այնտեղ անցկացնե, իսկ հետո կրկին ռազմի ելնե: Եվ այդ ժամանակներում Վասպուրականի Սենեքերիմ թագավորը բոլոր իր բերդերը, կալվածները և Վասպուրականի ամրոցներ կիրքը տվել էր Բագիլեյոս կայսրին: Եվ տվել էր իր բերդերն ու ամրոցները սրան նաև Սենեքերիմի հարևանը, Իրն ալ-Դայրանին: Եվ կայսրն այդ բոլորը միացրեց իր պետությանը: Եվ դրանց՝ բերդերի ու ամրոցների թիվն ավելի էր քան 40: Կայսրը ստեղծեց դրանցից առանձին կատեպանություն և բերդերի մեջ նստեցրեց պահապան զորքեր ու դրեց նրանց վրա կառավարիչներ: Սենեքերիմին ու Իրն ալ-Դայրանիին և սրանց ընտանիքներին ու ազգականներին նա տվեց իբրև փոխհատուցում ընդարձակ կալվածներ, մեծ դրամական գումարներ և բարձր տիտղոսներ»¹:

Կոստանդին Ը. Կայսեր ժամանակ, մոտավորապես 1027 թ., վրաստանի կողմերն էր եկել Արևելքի վերակացու Նիկիտոս ներքինին: Լաստիվերտցու ասելով՝

«Սա պատիր խոսքերով երկրի ազատներից շատերին, հայրենիքից հանելով՝ ուղարկում է թագավորի արքունիքը: Տեսնելով այդ և ուրախանալով՝ կայսրը պատվում է նրանց մեծամեծ պարգևներով ու իշխանական գահով և տալիս է նրանց կնքված շնորհագրերով ըստ արժանավորության իրեն հավիտենական ժառանգություն գլուղեր և ավաններ»:

[«Որ եկեալ անցանէ ի գաւառն Վրաց, և պատիր բանիւք բազումս յազատաց աշխարհին հանեալ ի հայրենեաց՝ առաքէ ի դուռն թագաւորին: Զոր տեսեալ և ուրախացեալ՝ մեծամեծ պարգևօք և իշխանական գահու պատուէ զնոսա, և տայ նոցա ըստ արժանեաց գեօղս և աւանս գրով և մատանեալ ժառանգութիւն յաւիտենից»]²:

Գագիկ Բ-ի թագավորության նվաճումից հետո՝ բռնի կամ կամավոր գաղթը ստացել էր ավելի ևս մեծ չափեր: Հայ իշխանները, վկայում է Արիստակես Լաստիվերտցին, թողին իրենց հայրենի

¹ Յե՛ս В. Розен, Император Василий Болгаробойца, էջ 62:

² Արիստ. Լաստիվ., գլուխ Ե, էջ 31: Նիկիտոս անունը թվում է ազնատված: Պետք է լինի, հավանորեն, Նիկողիմոս կամ Նիկոմիդես:

ժառանգությունը և բնակվեցին օտար երկրում. հայ գավառներն ավերվեցին և «գնացին յաւար տանն Յունաց»:¹

Երբ 1045 թ. ստիպեցին Գագիկ Բ-ին հանձնել Բյուզանդիային իր Թագավորությունն ու Անին և ստանալ փոխարենը Պիզուսի քաղաքը Կապադովկիայում և կալվածներ Լիկանգոս գավառում՝ տեղափոխվեցին նրա մոտ իր ազգականներն ու աղնվականության մի մասը:²

1045 կամ 1046 թ. Վասակ Պահլավունու որդին՝ մեծ իշխան Գրիգորը ևս հանձնեց Կոստանդին Բ. Մոնոմախոսին Բջինն ու իր հայրենի ժառանգությունը և ստացավ նրանից մագիստրոսության աստիճան և քաղաքներ ու գյուղեր Միջագետքում:³ Գրիգոր Մագիստրոսի հետ միասին, հավանաբար, գաղթել էին այնտեղ ո՛չ միայն նրա ազգականներից շատերը, այլև իր բաժնի ազատների ու բնակչության մի մասը:

Տեղահանվում ու գաղթում էր, գլխավորապես, երկրի տիրող դասը, իշխանական տոհմերն ու ազատները, բայց սրանց միանում էին ու հեռանում նաև ռամիկ բնակիչները: Համատարած այս գաղթի պատճառով Հայաստանը հետզհետե ամայանում էր, բնակչության թիվը զգալի չափով նվազում, ցրվում էին զանազան կողմեր և հայ զորքերը:

«Հեծելազորը,—ասում է Լաստիվերտցին,—շրջում էր անտերունչ՝ ոմանք Պարսկաստանում, ոմանք Հունաստանում և ոմանք էլ Վրաստանում: Դուրս էր ելել հայրենի երկրից նաև ազատների սեպուհ գունդը»:

[«Հեծելազորն անտերունչ շրջեալ ոմն ի Պարս և ոմն ի Յոյսս, և ոմն ի Վիրս: Սեպուհ գունդն ազատաց ելեալ ի հայրենեաց»]:⁴

Այս բոլորը կատարվում էր Հայաստանում Բյուզանդական կայսրության անդուլ ջանքերով և քաղաքական ու վարչական հատուկ նպատակներով:

Քաղաքական տեսակետից, ինչպես տեսանք, հայ իշխանական տոհմերի և աղնվականության տեղահանությունը հայրենի երկրից ուներ շատ խոշոր նշանակություն: Տեղահանված այս աղնվակա-

¹ Արիստ. Լաստ., գլ. Ժ, էջ 51:

² Տէս Մատթ. Ուռ., էջ 95 և Վարդան վարդ., գլ. ԾԵ, էջ 99:

³ Տէս Արիստ. Լաստ., գլ. Ժ, էջ 61 և Վարդան վարդ., գլ. ԾԵ, էջ 99:

⁴ Արիստ. Լաստ., գլ. Ժ, էջ 58:

նությունը դարավոր ու ժառանգական իրավունքներով կապված էր իր հայրենի հողի ու միջավայրի հետ և ուներ բնական ձգտում պաշտպանելու իր «տիրական» իրավունքները և պատեհ դեպքում ձեռք բերելու նորից անկախութիւն, մինչդեռ օտար երկրում բոլոր իրենց իրավունքներն ու արտոնութիւնները նրանք ստանում էին բյուզանդական կայսրներից, ուստի և դյուրութեամբ կենթարկվեին կենտրոնական կառավարութեանը և կթառայեին կայսրութեան և միացյալ պետութեան ընդհանուր շահերին:

Այդ քաղաքականութիւնը մեծ շահերով կիրառվում էր ո՛չ միայն հայերի, այլ և բուլղարների և վրացիների նկատմամբ: Բուլղարներին տեղափոխում էին Արևելք և մասամբ Հայաստան, իսկ հայերին ու վրացիներին՝ Միջագետք և Կապադովկիա, Բուլղարիա, կամ արևմտյան ուրիշ շրջաններ:

Քաղաքական նկատառումներից անկախ՝ տեղահանութիւնները որոշ նշանակութիւն ունեին նաև վարչական ու տնտեսական տեսակետից: 9-րդ դարից սկսած՝ Փոքր Ասիայում և, գլխավորապես նրա արևելյան նահանգներում, անընդհատ զարգանում ու աճում էր բարձր ազնվականութեան խոշոր կալվածատիրութիւնը ի հաշիվ մանր հողատիրութեան և մանր ազատանու: Մեծ կալվածներում հացահատիկների մշակման փոխարեն տարածվում էր անասնապահութեան տնտեսութիւնը, գերազանցապես, ստրուկների կամ ճորտերի աշխատանքով:

Տնտեսական-սոցիալական ներքին այս փոփոխութիւնը կայսրութեան համար վտանգավոր և սպառնական մի երևույթ էր, որը քայքայում էր երկրի տնտեսական զարգացումը, թուլացնում նրա ռազմական ու զորական ուժը և կերպարանափոխում բյուզանդական հին պետականութիւնը, դարձնելով նրան խաղալիք ազնվական խոշոր կալվածատերերի՝ իշխանավորների ձեռքին:

Այդ երևույթի առաջն առնելու համար՝ բյուզանդական կայսրներից շատերը, մանավանդ, Բագրիւնյոս Բ-ը, զանազան միջոցներով աշխատում էր սահմանափակել խոշոր կալվածատիրութեան ծավալումը, զրկելով նրան կենտրոնացած պետականութեան դեմ պայքարելու հնարավորութիւնից:

Հայաստանի, Բուլղարիայի և Վրաստանի տեղափոխված ազատներն էին, ջստ երևույթին, այն թարմ ու կենսունակ տարրը, որը ստվարացնելու էր մանր ազատանու թիվը և մատակարարելու էր կայսրութեանը հավատարիմ պաշտոնյաներ և ուժեղ զորք:

Բյուզանդիայի քաղաքական ու տնտեսական այս նուրբ հաշիվ-

ները, որ թվում էին համապատասխան պետության շահերին, իրականության մեջ ո՛չ միայն չարդարացան, այլ, ընդհակառակը, նպաստեցին կայսրության գահավեժ կործանմանը: Հայկական իշխանությունների միացումը կայսրության և հետզհետե սաստկացող կրոնական հալածանքը հայ եկեղեցու դեմ՝ ծայր աստիճան հուզեցին և գրգռեցին հայերին նոր իշխանության դեմ: Բազիլեյոս Բ-ին հաջորդող կայսրները հայերի այդ անզուպ ատելությունը փորձում էին արմատախիլ անել նոր և նոր հալածանքների միջոցով: Եվ այսպիսով՝ այդ ատելությունն ավելի ևս խորացավ և վերածվեց արյունահեղ վրիժառու ընդհարումների:

Դառնալով Հայկական լեռնաշխարհի բացարձակ տերը՝ Բյուզանդիան այժմ ինքը պետք է պաշտպաներ Հայաստանի իր նոր սահմանները: Նվաճված ու լքված հայ ազնվականությունը, որ մասամբ տեղահանված էր իր երկրից, շուններ, բնականաբար, իր նախկին ռազմական ուժը և կազմակերպությունը: Կայսրությունը պետք է ապավիներ այժմ իր սեփական ուժերին, այն է՝ զանազան կողմերից Հայաստան բերված օտար վարձկան զորքերին, որոնց համար այս երկիրը ո՛չ հայրենի տուն էր, ո՛չ էլ հարազատ բնակավայր:

Եվ այս դրությունը ստեղծել էր ինքը Բյուզանդական կայսրությունը ռազմական ամենախոշոր նշականությունն ունեցող արևելյան իր սահմանում և այնպիսի մի ժամանակ, երբ սելջուկյան թուրքերի ահռելի հրոսակները գտնվում էին արդեն Արևմուտքի շեմքին և սպառնում մահացու հարված տալու և՛ կայսրությանը, և՛ Առաջավոր Ասիայի առաջադեմ կուլտուրային:

Բազիլեյոս Բ-ը, որը հայ իշխանությունների կայսրության հետ միացման ու ձուլման քաղաքականության գլխավոր նախաձեռնողն էր՝ իր հաջորդների համեմատությամբ ուներ նաև ռազմական ընդունակություններ: Լինելով տաղանդավոր զինվորական՝ նա ո՛չ միայն կարողացավ պաշտպանել իր նոր գրաված երկրները, այլև կանխատես զգուշավորությամբ ամեն կերպ ամրացնում էր հարավ-արևելյան իր նոր սահմանները:

Սակայն նրա թույլ ու անզոր հաջորդները ո՛չ միայն անտարբեր ու անհոգ գտնվեցին արտաքին վտանգի հանդեպ, այլև իրենց անչափ ագահության պատճառով և, իբր թե պետական միջոցների խնայողության համար՝ արձակեցին հայերի և վրացիների 50.000 զորքը:

«Հենց կարճ ժամանակից և փոքրիկ լեռնային պետու-

թյունները միացնելուց հետո,—ասում է Գելցերը,—Հռոմեական պետությունը պետք է ետ մղեր սելջուկների առաջխաղացումը, որոնք Տուղրուկ բեգի իշխանության տակ դառնլ էին Ասիայում հզոր ուժ։ Հունական խիստ շարժիական քաղաքականությունը խնայողություն էր անում, ինչպես սովորաբար, սխալ տեղում։ Նա ծանր հարկեր էր դրել նոր միացված լեռնային աղքատ գավառների վրա և արձակել էր 50.000 հայկական ու վրացական տեղական զորքը»¹։

Այս խնայողությունն ու հարկային ծանր քաղաքականությունը կիրառելիս՝ հուլները մոռանում էին, որ Հայկական լեռնաշխարհը, որը Առաջավոր Ասիայի ռազմական ու բնական ամենակարևոր դիրքն էր՝ Բյուզանդական կայսրության այն աքիլիսյան գարշապարն է, որի ստացած վերքը կարող է մահացու լինել կայսրության ամբողջ կազմվածքի համար։

Եվ իրավի, թուլացնելով ու քայքայելով Հայաստանի բնակչության ռազմական ու դիմադրական ուժը՝ Բյուզանդիան ինքը անկարող եղավ պաշտպանել Հայաստանը։

Արևելքից արշավող թուրքական հրոսակները, անապատ դարձնելով հայերի երկիրը իր դարավոր մշակույթով, իջան Հայկական լեռնաշխարհի վրայով Փոքր Ասիայի արգավանդ դաշտերը և այնտեղ առաջադեմ քաղաքակրթության ավերակների վրա հաստատեցին իրենց իշխանությունը, տարածելով հետզհետե այդ իշխանությունը նաև Կոստանդնուպոլսի և Բալկանյան թերակղզու վրա։

Բյուզանդական կայսրության տիրապետությունը Հայաստանում փոխարինվեց շուտով սելջուկյան թուրքերի իշխանությամբ։

¹ H. Gelzer, Abriss der bysantinischen Kalsergeschichte, էջ 1005։

ԴԱՌԻՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՍԵՆՋՈՒԿՅԱՆ ԹՈՒՐԳԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ՈՒ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐԻ ԱՎԵՐՈՒՄԸ

1. Ցնդային տարբեր զանգվածների տիրապետությունը Մերձավար Արևելքում։
2. Թուրքական ցեղերի շարժումներն արևելից արևմուտք։— Բաղաժական նպաստավոր պայմանները նրանց առաջխաղացման համար։
3. Սելջուկների իշխանության հաստատումը Խորասանում։— Պարսկաստանի նվաճումը և Բաղդադի գրավումը։
4. Նախասելջուկյան թուրք հրոսակների արշավանքները Վասպուրականում։
5. Մրանց նկարագիրն ըստ հայ աղբյուրների։
6. Դելմիկները 1021 թ. արշավանքը։
7. Սելջուկյան առաջին երկու արշավանքները Հայաստանում։
8. Արծն ֆաղափի ավերումը։
9. Հայերի դժգոհությունը Բյուզանդիայից։
10. Տուղթուլ քեզի արշավանքը և Մանազկերտի դիմադրությունը։
11. Ավերածությունները Հայաստանում Տուղթուլ քեզի հեռանալուց հետո։
12. Հայկական իշխանությունների մեղացորդները Հարավային Հայաստանում։
13. Սելջուկյան սուլթանությունը։

Առաջավոր Ասիայի երկրներում դարեր շարունակ տեղի են ունեցել պարբերաբար կրկնվող ահռելի ընդհարումներ և մեծամեծ ավերածություններ։

Այդ ընդհարումների գլխավոր թատերաբեմերից էին Անդրկովկասը և առաջին հերթին, Հայկական լեռնաշխարհը։

7-րդ դարում գլուխ են բարձրացնում արաբական ցեղերը և իրենց իշխանությունն ու կրոնը տարածում Առաջավոր Ասիայի, գլխավորապես, արևելյան մասում։

Վերջապես, տեղի ունեցավ մի նոր փոփոխություն, թուրքական ցեղերի տիրապետությունը ծայր առավ այստեղ 11-րդ դարում սելջուկ թուրքերի աշխարհակալությամբ։

Սելջուկ թուրքերի ցեղը ծագում էր թուրքական ուղ կամ օղուզ կոչվող ցեղախմբից, սելջուկ էր անվանվում Սելջուկ անունը կրող իրենց առաջնորդի անունով։ Լինելով առավելապես խաշնարած ու քոչվոր՝ սրանք հեշտությամբ տեղափոխվում էին մի տեղից մյուսը

իրենց ընտանիքներով ու անասուններով և վարում էին թափառական կյանք:

Թուրքական ցեղերի շարժումը դեպի Նվրոպա մի անգամ արդեն տեղի էր ունեցել մեր թվականության 5-րդ դարում: Հոնների հանրածանոթ արշավանքն էր այդ՝ Ատտիլայի առաջնորդությամբ: Հին այդ ժամանակներումն արդեն թուրքական ցեղերը նվաճել ու գրավել էին Հարավային Ռուսաստանի և Հյուսիսային Կովկասի հարուստ տափաստանները: Վուլգայի վրայով թուրքական զանազան ցեղերի գաղթը դեպի Արևմուտք պարբերաբար շարունակվել էր հետագա դարերում:

11-րդ դարում տեղի ունեցավ թուրքական ցեղերի նոր տեղաշարժը, բայց այս անգամ ո՛չ միայն Վուլգայի, այլև Առաջավոր Ասիայի վրայով: Համատարած այս մեծ շարժը սկսվեց նախ արևմրտյան թուրքության շրջանում: Սրանց հաղթական առաջխաղացման համար Առաջավոր Ասիայի քաղաքական պայմաններն ավելի քան նպաստավոր էին:

10-րդ դարը, շնորհիվ Արաբական խալիֆայության թուլացման ու քայքայման, քաղաքական ու կուլտուրական վերակենդանացման մի շրջան էր թե Անդրկովկասի և թե իրանական ժողովուրդների համար: Իրանում կազմվել էին այդ ժամանակ մասնը և գրեթե անկախ իրանական իշխանություններ, որոնք թեև կուլտուրապես առաջադիմում ու բարգավաճում էին, սակայն քաղաքականապես թույլ էին և ուժասպառ էին լինում անվերջ կռիվների ու ներքին երկպառակությունների պատճառով: Նրանց այս կռիվների ընթացքում թուրքերը մեծ դեր էին կատարում և որոշ ազդեցություն էին ձեռք բերել, որպես վարձկան զորքեր: Ճիշտ այնպես, ինչպես և գերմանացիները հռոմեական պետության անկման շրջանում:

Ինչպես հայտնի է, այդ եկվոր թուրքերից էր նաև Գազնայի իշխան Սաֆուդդինի որդին՝ Մահմուդը (998—1030), որը 11-րդ դարի սկզբում իր իշխանությանն էր ենթարկել պարսկա-արաբական պետությունների մեծագույն մասը և Հնդկաստանի հյուսիս-արևմտյան երկրները: Բայց Մահմուդի մահից հետո (1030) նրա մեծ պետությունը, որի բաժան մասերը դեռևս չէին սերտորեն միաձուլվել՝ չկարողացավ դիմանալ սելջուկյան թուրքերի հաղթական հարձակումներին (1036—1040) և Մահմուդի հաջորդները ստիպված եղան նահանջել և ամփոփվել իրենց մեծ պետության հնդկական մասում:

Արդեն 11-րդ դարի երեսնական թվերին թուրքական արշավող ցեղերը հաստատվել էին հորասանում և Մերվում: Սրանց առաջնորդներն էին Սելջուկի թոռները՝ Տուղրուկ բեգը և նրա եղբայր Չակիր բեգը: Նոր ու նոր ներս խուժող թուրքական արշավախմբերը տարածվեցին այստեղից Պարսկաստանի զանազան կողմերը և ամեն ինչ իրենց շուրջը մատնեցին սրի, հրի և կողոպտտի: 11-րդ դարի քառասնական թվերին սրանց վայրենի հրոսակները ցրվել էին հյուսիսային Պարսկաստանի և Ատրպատականի երկրները և հասել Բյուզանդական Հայաստանի սահմանները:

Առաջին հերթին սելջուկյան թուրքերը գրավել էին Պարսկաստանի հյուսիսային կողմերը, ուստի և նրանց հարձակումները Հայաստանի դեմ սկսվեցին ավելի շուտ, քան Պարսկաստանի վերջնական անկումը: Պարսկաստանի հյուսիս-արևմտյան կողմերում գործում էին Տուղրուկ բեգը և նրա եղբայր Իբրահիմ Ծաննալը, իսկ Չակիր բեգն իշխում էր հորասանում և այստեղից իր որդու՝ Ալփաւլանի հետ նվաճում էր Պարսկաստանի արևելյան մասերը:

1059 թ. Գազնևյան Մահմուդի Իբրահիմ թուրք, երկարատև ապարդյուն դիմադրությունից հետո՝ ստիպված եղավ խաղաղության դաշն կնքել Չակիր բեգի հետ և զիջեց նրան Պարսկաստանի արևելյան երկրները մինչև Հինդուքուշ: Եվ Տուղրուկ բեգը, որն արևմուտքում հետզհետե իր իշխանությունն էր ենթարկել Բուխարների պետությունը և 1055 թ. գրավել էր նաև Բաղդադը՝ Չակիր բեգի մահից հետո (1059 թ.) դառավ բոլոր նվաճված երկրների միակ տերը:

Տուղրուկ բեգի զորեղ մրցակիցն ու անհանգիստ ախոյանն էր Իբրահիմ Ծաննալը, որը կազմակերպել էր նրա դեմ զինվորական ապստամբություն: Սակայն Տուղրուկ բեգը ջարդեց նրան Ալփաւլանի օգնությամբ և 1059 թ. Իբրահիմ Ծաննալը խեղդամահ արվեց սեփական իր աղեղով:

Համաձայն հայ պատմիչների հաղորդած վկայությունների՝ թուրք հրոսակները արդեն 1016 կամ 1018 թ.¹ արշավել էին Արծրունյաց թագավորության շրջանը:

¹ Տե՛ս Մատթ. Ուռհայեցի, Վաղարշապատ, 1898, էջ 46 և ծան. 3 («Իյամս Նհն կամ Նհն»): Հայամավուրք, մարերի 25, տես Տաշյան, «Ծուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխթարեանց ի Վիեննա», 1895, էջ 100 («Է և ի Կն թուականին մերոյ»=1016, 1017): Ըստ երևույթին, Վասպուրականի Սենեքերիմ թագավորը Սերաստիա էր գաղթել թուրք հրոսակների հարձակումից մի քանի տարի հետո:

Ինչպես երևում է Թովմա Արծրունու պատմության շարունակողի, անշուշտ չափազանցված, վկայությունից, թուրքերը խոր տպավորություն էին թողել հայերի վրա իրենց արտաքին տեսքով ու պատերազմելու արտասովոր եղանակով:

«Այսպես մեզ վրա թագավորեցին,—ասում է այս պատմիչը,— մեր և մեր հայրերի մեղքերը և Աստված մեզ ու մնացածներին մատենեց անօրեն, արծաթաքաղց, եղեռնագործ և մեղսասեր Նիմացոց զարմի ձեռքը, որ թուրքերի ցեղերն են. և նրանք տիրեցին աշխարհին Արևելից ծովն մինչև Արևմտից ծովը. և շմնաց մինչև իսկ ոչ մի քարանձավ, որը շմատներ Աստված նրանց ձեռքը: Եվ նրանք ունեին արյունարբու գազանների բնություն՝ սարսափելի էին իրենց տեսքով, որովհետև նրանց դեմքերի կերպարանքը տեսնողներին զարհուրեցնում էր ու ահաբեկում: Նրանց բնակարանները, ինչպես և վայրենի գազաններին, լեռներն էին, դաշտերը ու անապատները և նրանք գիշակեր էին գազանների նման: Նրանք չեն պատվում մեծամեծներին, չեն խնայում ծերերի ալիքները և պատկառելիությունը, չեն խղճում երիտասարդներին ու տղաներին, ո՛չ էլ խնայում են որևէ մեկի մանկությունը»:

[«Այսպես թագավորեցին ի վերայ մեր մեղք մեր և հարցն մերոց, և մատենեաց զմեզ Տէր և զմնացեալսն ի ձեռս անօրէն, արծաթակուրծ, եղեռնաթիր և մեղսասէր զարմին Նիմայ, որ են ազգք թուրքաց. ոչ մնացին աշխարհի ի ծովէն արևելից մինչև ցծովն արևմտից, և ոչ մնաց ի նոցանէ մինչև ցքարանձաւ մի, որ ոչ մատենեաց Աստուած ի ձեռս նոցա. և նոքա ունելով զբնութիւն արիւնարբու գազանի. զի են ազգք ահաւոր տեսլեամբ, զի տեսիլ դիմաց նոցա զարհուրեցուցանէ զտեսողսն և ահաբեկ առնէ. և բնակութիւն նոցա ի լեռինս և ի դաշտս և յանապատս, որպէս զվայրենի գազանաց. և են շաղղակերք որպէս զգազանս. ոչ պատուեն զմեծամեծս, ոչ փնայեն յալիս և ի հարկիսս ծերոցն, ոչ ողորմին երիտասարդին և տղայոյն, ոչ խնայեն ի մանկութիւն ումեք»¹:

Մատթեոս Ուռհայեցիին հաղորդում է նաև, որ սրանք հերարձակ էին, որպես կանայք, և զինված էին աղեղներով, իսկ հայոց

¹ Տէս Թովմա Արծրունի, IV, ԺԲ, էջ 496—497 (Թիֆլիս, 1917):

զորքերը չէին կարող իրենց պաշտպանել նրանց նետերից, որովհետև շունեին համապատասխան հանդերձանք: Վասպուրականի հայ զորքը շարժվեց նրանց դեմ Սենեքերիմ թագավորի որդու՝ Դավթի առաջնորդությամբ, սակայն ստիպված եղավ, մեծ կորուստ տալով, ետ նահանջել: Թուրքերը շատ հմուտ նետաձիգներ էին և նրանց նետերից պաշտպանվելու համար անհրաժեշտ էր ունենալ հատուկ զգեստներ:

«Այս [նկծ=1016] թ., — պատմում է Մատթեոս Ուհայեցին, — տակնուվրա եղան առաքյալների և մարգարեների հիմնարկումները, որովհետև թևավոր օձերը եկան ու ուղեցին սլանալ Քրիստոսի հավատացյալների բոլոր երկրները. այս առաջին ելքն էր արշունարբու գազանների: Այդ ժամանակները զորքեր հավաքեց անօրենների խուժադուժ ժողովուրդը, որն անվանում էին թուրք, և սրանք եկան մտան հայերի երկիրը, Վասպուրական գավառը, և անողորմ կերպով կոտորում էին սրով Քրիստոսի հավատացյալներին:

Այս եղելուծյան լուրը հասավ ապա Սենեքերիմ թագավորին և իսկույն նրա ավագ որդին Դավիթը ժողովեց ազատների զորքը և եկավ թուրքերի բանակի դեմ: Եվ նրանք իրար հետ բռնվեցին սաստկապես ահավոր կովի: Իսկ մինչև այդ ժամանակը հայերը բնավ չէին տեսել ձիավոր թուրք զորք: Եվ երբ հանդիպեցին դրանց՝ տեսան, որ սրանք ուրիշ կերպարանք ունեն՝ աղեղնավորներ են և հերարձակ են, ինչպես կանայք:

Հայոց զորքերն այդ ժամանակ սովոր չէին պաշտպանվելու թշնամու նետերից. նրանք քաջաբար հարձակվեցին այլազգիների վրա և միահամուռ կերպով հանեցին իրենց սրերը պատյաններից. և հայոց քաջարի գունդը արիաբար դիմեց մարտի ու այլազգիներից շատերին կոտորեց: Իսկ այլազգիները, նետեր արձակելով, հայոց զորքերից շատերին խոցելով վիրավորեցին:

Եվ երբ այս ամենը տեսավ Շապուհը՝ ասաց Դավթին. «Ետ դարձի՛ր, թագավոր, թշնամու մոտից, որովհետև մեր զորքերի մեծագույն մասը վերքեր են ստացել նրանց նետերից. գնա՛նք և ընդդեմ այս զենքերի, որ տեսնում ենք այլազգիների մոտ՝ պատրաստենք նետերից պաշտպանող այլ զգեստներ»: Իսկ Դավիթը նկատի ունենալով իր մեծավոր լինելը՝ ամբարտավանաբար խիստ հպարտացավ և չէր

լսում Շապուհին և դուրս շէր գալիս կոպից: Ապա Շապուհը բարկացած հարձակվեց Դավթի վրա և, խփելով բռունցքով թիկունքին՝ զոռով նրան ստիպեց հտ գալ: Շապուհը քաջ տղամարդ էր ու հզոր պատերազմող և դաստիարակն ու կրթողն էր Դավթի, ուստի և շէր վախենում նրանից: Եվ այսպիսով նա ետ դարձրեց Դավթին զորքերի հետ միասին:

[«Յայսմ ի թուականիս սասանեցաւ հիմունք առաքելականացն և մարգարէականացն, վասն զի օձք Յեւաւորք հասին և կամէին ցոլանալ ընդ ամենայն աշխարհս հաւատացելոցս Քրիստոսի. այս է առաջին ելն արեանարբու գազանացն: Ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ զօրաժողով լինէին խուժադուժ ազգն անօրինացն, որք անուանեալ կոշին թուրք, և հասեալ մտանէին յաշխարհն Հայոց ի Վասպուրական գաւառին և անողորմ ի բերան սրոյ կոտորէին զհաւատացեալքս Քրիստոսի:

Յայնժամ հասանէր համբաւ կատարածիս այս առ թագաւորն Սենեքերիմ. յայնժամ աւագ որդւոյ նորա Դավթի ժողովեալ զզօրս ազատացն հասանէր ի վերայ թուրք բանակին. և հարան սաստկապես ընդ միմեանս ահաւոր պատերազմաւ: Իսկ մինչև յայնմ ժամանակին չէին բնաւ տեսեալ թուրք զօրք հեծելոց. և ի հանդիպիլն նոցա՝ տեսին այլակերպ զնոսա. աղեղնաւորս և հերարձակս իբրև զկանայս. և յայնժամ զօրքն հայոց չէին սովոր պատրաստ լինիլ ընդդէմ նետիցն. և քաջաբար ի վերայ այլազգեացն յարձակեցան և առհասարակ մերկացուցին զսուսերն իւրեանց ի պատենիցն և արիաբար ի պատերազմ ընթանային արիական գունդն Հայոց և զբազումս յայլազգեացն սատակէին: Իսկ այլազգիքն նետաձգութեամբ զբազումս ի զօրացն Հայոց վիրաւորէին խոցելով:

Եւ տեսեալ զայն ամենայն Շապուհ՝ ասէր ցԴաւիթ. «Դարձի՛ր, թագաւոր, յերեսաց թշնամեացս, վասն զի ի նետիցս վիրաւորեալ եղեն մեծ մասն զօրացս, գնասցուք և ընդդէմ այսմ զինուցս, զոր տեսանեմք առ այլազգիսդ, ա՛յլ զգեստ պատրաստեցուք ընդդէմ նետիցդ»: Իսկ Դաւիթ առ մեծութիւն իւր հայելով, հպարտացեալ մեծաւ ամբարտաւանութեամբ, ոչ լսէր Շապուհոյ, դառնալ ի պատերազմէն: Յայնժամ Շապուհ բարկութեամբ դիմեաց ի վերայ Դավթի և բռնցի հարեալ զթիկունսն ուժգնակի մզէր զնա դառնալ. վասն զի Շապուհ

Մարմաշենի XI դարի եկեղեցին:

էր այր քաջ և պատերազմող հզօր և էր մանկակալ և սնուցիչ Դաւթի, վասն այնորիկ անահ էր ի նմանէ. և այսպիսի օրինակաւ դարձուցանէր զԴաւիթ հանդերձ զօրօքն»¹:

Սենեքերիմ թագավորը, ինչպես ասացինք, հույս չունենալով իր փոքր ուժերով պաշտպանելու Վասպուրականի սահմանները, տվեց իր տերութիւնը Բագիւնյոս Բ-ին և ստացաւ փոխարենը Սեբաստիան և Լարիսան:

Թուրքերի այս հարձակումը Արծրունյաց թագավորութեան դեմ ո՛չ մի կապ չունի սելջուկյան բուն արշավանքների հետ²: 1016—1018 թթ. սելջուկյան թուրքերը դեռևս չէին սկսել իրենց արշավանքները նուլնիսկ Պարսկաստանի դեմ: Այդ հարձակումը տեղի էր ունեցել, հավանորեն, պարսկական հարևան իշխանութեան կողմից³, իսկ թուրքերը հարձակվողների շարքում ծառայել են որպես վարձկան հեծելազորք. մի երևույթ, որ հենց այս ժամանակներում շուրջակայն ու համատարած էր դառել պարսկա-արաբական իշխանութիւններում:

Որ մեր այս ենթադրութիւնը ճիշտ է՝ այդ պարզ երևում է Արիստակես Լաստիվերտցու վկայութիւնից, որը պարզ կերպով մատնանշում է, որ Սենեքերիմ իր թագավորութիւնը տվել էր Բագիւնյոս Բ-ին, որովհետև նրան նեղում էին պարսիկները:

«Որովհետև Դաւիթը, որին Սենեքերիմ էին կոչում,— ասում է Լաստիվերտցին,— ճեղվելով պարսիկներից՝ տվել էր իր հայրենի ժառանգութիւնը, Վասպուրական երկիրը, ինքնակալ Վասիլին և փոխարենը ստացել էր Սեբաստիա քաղաքը և նրա շուրջը գտնվող գավառները»:

[Թանգի Դաւիթ որ Սենեքերիմ կոչիր, որ նեղեալ ի Պարսից՝ տայ զհայրենի ժառանգութիւն իւր զտունն Վասպուրականի յինքնակալն Վասիլ, և առնու փոխարէն զքաղաքն Սեբաստիա և որ շուրջ զնոյաւ գաւառք»]⁴:

¹ Մատթեոս Ուռհայեցի, Վաղարշապատ, 1898, էջ 46—48. համեմատիր նաև Հայմատուրք, փետր. 27 և հունիս 11:

² Պատմագիտական նորագույն երկերում այս հարձակումը թուրքիմացաբար համարում են երբեմն սելջուկյան թուրքերի արշավանք. տե՛ս Touitnebiz, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, էջ 123—124. Morgan, Histoire du peuple arménien, էջ 148—149 և ուրիշ:

³ Համեմատիր Շահնազարյանց, Շուրազիր պատմութեան Հայաստան աշխարհի, էջ 39:

⁴ Տես Արիստ. Լաստիվ., գլ. Գ, էջ 20. համեմատիր նաև Վարդան վարդ., ՄԱ, էջ 92:

Պատմագիտական նորագույն աշխատություններում, Վարդան վարդապետի պատմության հետևություններ, սելջուկյան մի նոր արշավանք Հայաստանի դեմ, Տուղրուկ բեգի առաջնորդությամբ, դրվում է 1021 թ.¹:

«470 թ. [=1021],— վկայում է Վարդան վարդապետը,— եկավ Տուղրուկ բեգը և նրան պատահեց Նախիջևանում իրպարիտը 5000 հեծելազորով, բայց փախավ, որովհետև թշնամու բազմությունն ահագին էր: Երբ թուրքը եկավ Դվին և ուղարկեց զանազան կողմեր ասպատակներ՝ նրանց դեմ ելավ քաջ Վասակը [Պահլավունին] և, ցույց տալով մեծ քաջություն՝ վերադարձավ Սերկևիկ և երբ նա այստեղ քնել էր ու մի փոքր հանգչում էր՝ վախճանվեց, որովհետև մի մարդ անգիտությամբ խփել էր քարով գլխին»:

[«Ի շորեք հարիւր եօթնասուն թուին ել Տուղրուկ-բեգն և պատահեաց նմա ի Նախճաւանի իրպարիտն հինգ հազար հեծելօք, և փախեաւ յահագին բազմութենէն, և ի գալ թուրքին ի Դուին և սփռել ասպատակս, ել ընդդէմ, նոցա քաջն Վասակ, և ցուցեալ մեծ քաջութիւն դառնայ ի Սերկևիկ և ի հանգչելն անդ սակաւ մի քնով՝ քարիւ հարեալ զգլուինս այր մի յանգէտս, մեռանի»]²:

Վարդան վարդապետի այս վկայությունը պետք է համարել, իհարկե սխալ: Սելջուկյան Տուղրուկ բեգը 1021 թ. չէր կարող արշավել Հայաստան, որովհետև սելջուկները Բուխարայից իջել էին Խորասան և նվաճել Պարսկաստանի հյուսիս-արևելյան շրջանները 1021 թ. շատ ավելի ուշ՝ 1035—1040 թվականներին: Նույն արշավանքը Մատթեոս Ուռհայեցին վերագրում է դելմիկներին³, որոնց զորքերի մեջ, ինչպես հայտնի է, մեծ թվով եղել են նաև թուրքեր: Եվ, իրապես, ինչպես այժմ հետզհետե պարզվում է, իրանական այս դելմիկ ժողովուրդը, որը բնակվում էր Կասպից ծովի հարավ-արևմտյան լեռնային մասերում՝ քաղաքականապես գերիշխող ու ղեկավարող դեր էր կատարում Հայաստանի հարևան արևելյան երկրներում⁴:

¹ Չաճյան, Պատմութիւն Հայոց, Բ, էջ 903—905. Tournebiz, Histoire polit. et rel. de l'Arménie, էջ 123—124. Morgan, Histoire du peuple arménien, էջ 148—149 և ուրիշ:

² Տէս Վարդան վարդ., Վենետիկ, 1862, գլ. ԾԴ, էջ 98:

³ «Զօրոժողով արարեալ Թադաւորն Դելումաց,—ասում է Մատթեոս Ուռհայեցին,—և յանկարծիս գայր հասանէր ի Նիգ գաւառն հայոց՝ մերձ ի յամուրն Բջնիչ. ահա Մատթ. Ուռ., Վաղարշապատ, 1898, էջ 11:

⁴ Տէս V. Minorsky, La domination des Dailamites, Paris, 1932.

Դելմիկների դեմ տեղի ունեցած կռվից հետո, Սերկելի կոչված տեղում, որը գտնվում էր Արագածոտն գավառում՝ սպանվել էր, ինչպես տեսանք, Գրիգոր Մագիստրոսի հայրը՝ Վասակ Պահլավունին։ Մարմաշենի 1029 թ. արձանագրությունն այդ կռիվն անվանում է «Թուրքաց պատերազմ»¹։ Թվում է, որ այդ վկայությունը ևս պետք է հասկանալ այն իմաստով, որ Հայաստանի հարևան դելմիկների արշավանքին մասնակցել էր նաև թուրք հեծելազորը։

Մատթեոս Ուտհայեցին, որը վերոհիշյալ պատերազմը նկարագրել է ընդարձակ կերպով, դելմիկների այս արշավանքի ժամանակը դնում է 971 թ., որ պարզապես սխալ է։ Ավելի մոտ է ճշմարտության Վարդան վարդապետի վկայած 1021 թ.։ Համենայն դեպս, հաստատ է, որ այս կռիվը տեղի էր ունեցել Մարմաշենի արձանագրության 1029 տարեթվից առաջ։

Սելջուկյան թուրքերի քուն արշավանքները Հայաստանի դեմ սկսվել են ո՛չ թե 1016—1018 կամ 1021 թվականներին, ինչպես այդ ենթադրվում է պատմագիտական նորագույն երկերում, այլ 1047/8 թ. Իբրահիմ Նանալի և Գթլմուշի գլխավորությամբ ու Տուգրուկ բեգի հրամանով²։ Արիստակես Հաստիվերտցու վկայությամբ, որը ժամանակակից էր այս ահռելի անցքերին, սելջուկյան թուրքերի առաջին այս հարձակումը տեղի էր ունեցել Վասպուրականի ուղղությամբ, և այնտեղից նրանք հասել էին մինչև Բասենի շրջանը և Վաղարշավան դաստակերտը։

«Այս տարիները [նշված=1047/1048],— պատմում է Արիստակես Հաստիվերտցին,— բացվեց երկնքի բարկության դուռը մեր աշխարհի վրա և մեր դեմ շարժվեց Թուրքաստանից բազում զորք, որոնց ձեռքն արագազնաց էին ինչպես արծիվները, իսկ սրանց սմբակները հաստատուն էին ապառաժի նման։ Նրանց աղեղները ձիք քաշված էին և նետերը սուր էին. նրանք կտրիճի պես գոտևորված էին և նրանց կոշիկների կապերը պինդ ամրացված էին։ Գալով Վասպուրականի գավառը՝ նրանք, ինչպես քաղցած գալիեր, որ չեն կշտանում ուտելուց՝ հարձակվեցին քրիստոնյաների վրա։ Նրանք եկան մինչև Բասեն գավառը ու մինչև մեծ դաստակերտը, որ կոչվում է Վաղարշավան, և քանդեցին ու ավերեցին սրով, հրով ու գերովյամբ քսան և չորս գավառ»։

¹ Տե՛ս Կ. Կոստանյանց, Վիժական տարեգիր, Ս.-Պետ., 1913, էջ 16։

² Տե՛ս Մատթ. Ուտհ., Վաղարշապատ, 1898, էջ 102։

[«Ի սոյն ամս բացաւ դուռն բարկութեան յերկնից ի վերայ աշխարհիս մերոյ. և շարժեալ զօրք բազումք ի Թուրքաստանէ, որոց երիվարք արագունք իբրև զարծովս, և սմբակք նոցա իբրև զվէմս հաստատունք. աղեղունք լարեալք, և սլաքեալ նետք նոցա, զօտևորեալք քաջապէս, և անլուծանելի ունելով զխրացս կօշկաց: Եւ ելեալ ի գաւառն Վասպուրականի, յարձակեցան ի վերայ քրիստոնէից իբրև գայլս քաղցեալս անյագեալս ի կերակրոյ. և եկեալ մինչև ի գաւառն Բասեան, և մինչև ի դաստակերտն մեծ՝ որ կոչի Վաղարշաւան, քանդեալ ապականեցին գաւառն քսան և չորս սրով և հրով և գերութեամբ»]¹:

Այն թույլ դիմադրությունը, որին նրանք այստեղ հանդիպեցին, և այն հարուստ ավարը և գերիների բազմությունը, որ տարան իրենց հետ՝ քաջալերեցին թուրք հրոսակներին պարբերաբար կրկնելու իրենց հարձակումները: Հետևյալ տարին, 1048 թ., սելջուկյան թուրքերը մտան Բասենի ու Կարնո ընդարձակ դաշտը: Ոգևորված ավարի անկուշտ տենչով՝ այստեղից նրանք դիմեցին երկրի զանազան կողմերը և, ամեն ինչ սրի, հրի ու կողոպուտի մատենելով, հասան արևմուտքում մինչև Սպեր և Տայքի ու Արշարունիքի ամրությունները, իսկ հարավում՝ մինչև Տարոն ու Խորձյանի անտառը: Այս հարձակումների ընթացքում նրանք ո՛չ միայն կոտորում էին խաղաղ բնակչությունը, չխնայելով անգամ կանանց ու երեխաներին, ո՛չ միայն իսպառ կողոպտում էին երկրի հարստությունը, այլև ամեն ինչ հրդեհում էին ու ոչնչացնում:

«497 թ. մեր թվականության [=1048/1049],— վկայում է Արիստակես Լաստիվերտցին,— որը մեր գերության երկրորդ տարին էր՝ մյուս անգամ շարժվեց ահագին ալեկոծությամբ դառնության մրուրը, բարկությամբ լիքը՝ Պարսկաստանի կողմից, և եկավ լցվալ Բասենի և Կարնո ընդարձակ դաշտը: Հեղեղատի ցայտոսկները բռնեցին երկրի չորս անկյունները. արևմուտքում՝ մինչև Խաղտյաց գավառը, հյուսիսում՝ մինչև Սպեր և մինչև Տայքի ու Արշարունիքի ամրությունները, իսկ հարավում՝ մինչև Տարոն և մինչև Հաշտյանքի գավառները՝ մինչև Խորձյանի անտառը»:

[«Քանզի յամի չորեքհարիւրերորդի իննսներորդի եօթնե-րորդի թուականիս մերոյ՝ որ էր երկրորդ ամ գերութեանն

¹ Տէս Ա. ր. ի. ս. տ. Լ. ա. ս. տ. Վ., գլ. ԺԱ, էջ 65:

մերոյ, շարժեալ միա անգամ մրուր դառնութեան լի բարկութեամբ ի տանէն Պարսից՝ ահագին ծփանօք, և եկեալ հեղաւ յընդարձակ դաշտն Բաքինոյ և Կարնոյ. և ցայտովս հեղեղատին կալաւ զչորս անկիւնս երկրին. յարեմուտս մինչև ի Խաղտեաց գաւառն. իսկ ի հիւսիս՝ մինչև ի Սպեր և մինչև յաւուրս Տայոց և Արշարունեաց. իսկ ի հարաւ՝ մինչև ի Տարօն և մինչև գաւառն Հաշտենից մինչև յանտառն Խորձենոյ»¹:

Այս երկրորդ արշավանքի ընթացքում թուրքական հրոսակները սոսկալի ջարդ ու ավերածութիւն էին գործել, մանավանդ, Մանանդի գավառի Սմբատաբերդ կոչվող լեռան վրա, ուր ապավինել էր ժողովրդի անթիվ բազմութիւն իրենց ունեցվածքով: Հարձակվելով սրանց վրա՝ թուրքերը կարողացել էին քանդել այստեղի ամրութիւնը և, ներս խուժելով Սմբատաբերդ ավանը՝ սրի էին անցկացրել կամ գերել բոլոր փախստականներին²:

Նույն 1048 թ. թուրք հրոսակները մոխիր դարձրին Արծն քաղաքը, որը գտնվում էր Թեոդոսուպոլիս քաղաքի մոտ և այս շրջանի ամենահարուստ և առևտրական ամենախոշոր քաղաքն էր: Այն տեղեկութիւնները, որ պատմիչները տալիս են Արծն քաղաքի բնակչութեան ու կողոպտված ժողովրդի թվի մասին, թվում են գրեթե անհավատալի: Համաձայն այդ տեղեկութիւնների՝ Արծն քաղաքն ունեցել է մոտ 300.000 բնակչութիւն, իսկ սպանված և ալրված բնակիչների թիւը Կեդրենոսը հաշվում է 140.000 և Մատթեոս Ուռհայեցին՝ 150.000³: Արիստակես Լաստիվերտցին, որ ինքն սուկանատես է եղել այդ շտեպնված ահռելի ջարդին, պատմում է, որ

«քահանաների թիւը, որոնք սրով և կրակի մեջ մահացան՝ մենք գտանք, որ ավելի էին քան հարյուր հիսուն՝ նրանց, որոնք վիճակի ու եկեղեցու տեր էին»:

[«Իսկ զթիւ քահանայիցն, որք ի սուր և ի հուր վախճանեցան՝ գտաք աւելի քան զհարիւր յիսուն, որք վիճակի տեարք էին և եկեղեցւոյ»]⁴:

Մանրամասն տեղեկութիւն Արծն քաղաքի ավերման մասին, որը,

¹ Տե՛ս Արիստ. Լաստիվ., գլ. ԺԱ, էջ 69:

² Նույնը, գլ. ԺԱ, էջ 74—78:

³ Տե՛ս իմ աշխատութիւնը «Հայաստանի քաղաքները 10—11-րդ դարերում», Երևան, 1940, էջ 11—12:

⁴ Kedrenos, II, 577 և Մատթ. Ուռհ., էջ 103:

⁵ Արիստ. Լաստիվ., գլ. ԺԲ, էջ 84:

ինչպես վկայում է Արիստակես Լաստիվերտցին, մատնվել էր կրակի՝ տալիս է Մատթեոս Ուռհայեցին:

«Եվ ահա այս թվականին [ՆՂԸ=1049]¹, —պատմում է Ուռհայեցին,—անօրենների զորքերը հասան հայերի հռչակավոր ու բազմամարդ քաղաքը, որն անվանվում է Արծն, և տեսան. որ այդ քաղաքն առանց պարսպի է և լիքը լցված է անթիվ բազմությամբ տղամարդկանց ու կանանց և ունի անհամար քանակությամբ ոսկի ու արծաթ: Եվ քաղաքացիները, տեսնելով այլազգիների զորքը՝ միահամուռ կերպով ելան պատերազմի ու քաղաքի ծայրերի մոտ սկսվեց սաստիկ ու հավոր կռիվը: Վեց ժամ օրվա ընթացքում հարվածում էին իրար և մարտադաշտը լցվեց արյունով, որովհետև չկար ոչ փախչելու տեղ, ո՛չ էլ օգնական և միայն մահն էր բոլորի հույսը: Անօրենների քաղմության պատճառով քաղաքի զորքերը հոգնեցին և ի փախուստ դարձան: Իսկ այլազգիները սրբերով հարձակվեցին քաղաքի վրա և սաստիկ կոտորած արին ու սրի անցկացրին հավասարապես մեբողջ քաղաքը՝ մոտ 150.000 մարդ: Այլ ոսկու, արծաթի ու դիպակների մասին ավելորդ է խոսել, որովհետև անկարելի է այդ գրի անցկացնել»:

[Եւ ահա յայսմ ամի զօրք անօրինաց հասանէին ի հռչակաւորն և ի բազմամբոխ քաղաքն հայոց՝ որ կոչի Արծն. և գտեալ անպարիսպ զքաղաքն և անթիւ բազմութեամբ լցեալ զարանց և զկանանց և անհամար շափս ոսկւոյ և արծաթոյ: Եւ քաղաքացիքն տեսեալ զզօրս այլազգեացն միաբան ի պատերազմ ելեալ, և խմբեցաւ շուրջ զեզերօք քաղաքին սաստիկ և ահաւոր պատերազմ. և եղև զվեց ժամ աւուրն զմիմեանս կոփէին և արեամբ լցաւ անդաստանքն, վասն զի ոչ գոյր տեղի փախստեան և ոչ օգնական, միայն դմահն ունէին յոյս. և ի բազմութենէ անօրինացն ձանձրացան զօրքն քաղաքին և ի փախուստ դարձան. և այլազգիքն սրով յարձակեցան ի վերայ քաղաքին և սաստիկ կոտորածով առ հասարակ ի ներքոյ սրոյ անցուցին զամենայն քաղաքն իբրև զբիւրս հնգետասան: Այլ զոսկւոյ և զարծաթոյ և զդիպակաց աւելորդ է ասել, վասն զի ոչ արկանի ընդ գրովն]²:

¹ Կեդրենոսի մոտ այս անցքերի ժամանակը ցույց է տրված 1048 թ. ահա Kedrenos, II, էջ 575—580:

² Մատթ. Ուռհ., էջ 102—103:

Հայերն այս աներևակայելի աղետների պատճառը համարում էին Բյուզանդական կայսրութիւնը, որը թողել էր երկիրն անտեր ու անպահապան և իշխանական ու զինվորական զորեղ հայ տարրը փոխարինել օտար թույլ ուժերով: Հայերի այս մտայնութիւնը և դժգոհութիւնը Բյուզանդիայից պարզ կերպով արտահայտված է Մատթեոս Ուտայեցու հետևյալ վկայութեան մեջ:

«Երկու զորապետները, որոնց անվանում էին Աբրեհիմ և Գթլմուշ, ելան բազում զորքով [Տուղորու սուլթանի հրամանով] այն տեղի դիվանի կողմից և անթիվ բազմութեամբ եկան հայոց աշխարհը, որովհետև իմացել էին, որ հոռոմների ձեռքում հայոց ամբողջ աշխարհն անտեր է ու անպահապան, որովհետև քաջ և հզոր մարդկանց հոռոմները վերցրել և դուրս էին տարել սրեկերից և աշխատում էին հայոց աշխարհը ու արեւելյան ամբողջ երկիրը պահել զորապետ ներքինիների միջոցով»:

[«Եւ ելեալ երկու զօրապետքն բազում զօրօք ի դիւանէ անտի, որք անուանեալ ասէին Աբրէիմ և Գթլմուշ, և անթիւ բազմութեամբ զան ի յաշխարհն Հայոց, վասն զի ի ձեռացն հոռոմոց գիտացին անտէր և անպահապան զամենայն աշխարհն Հայոց. զի զարս քաջս և զհզօրս քակեալ հանին յարեկից հոռոմք և կուրտ զօրապետօք ջանային պահել զաշխարհն Հայոց և զամենայն տունն արեկից»]¹:

Սելջուկյան վերահիշյալ արշավանքների ժամանակ Վասպուրականի կուսակալն էր Ահարոն Բուզարը, իսկ Անիի տեղակալն էր Կատակալոն Կեկավմենոսը, որին հայ պատմիչներն անվանում են Կամենաս²: Արտաքին մահացաւ վտանգի հանդեպ այժմ պարզ երևաց կայսրութեան քաղաքականութեան ամբողջ սնանկութիւնը: Փոխանակ խաղաղ ու բարեմիտ քաղաքականութեամբ «եղմելու հայերի զրգոված տրամադրութիւնը՝ Կատակալոնը մեծ եռանդով սկսել էր հալածել հայ եկեղեցականներին: Պետրոս կաթողիկոսին նա արտաքսել էր Անի քաղաքից և մտադիր էր հայ եկեղեցին ենթարկել հարկատվութեան. մի բան, որ չէին արել նույնիսկ արաբ-

¹ Մատթ. Ուտայ., էջ 102:

² Կեկավմենոս ($\text{=}\kappa\epsilon\kappa\alpha\upsilon\mu\acute{\epsilon}\nu\omicron\varsigma$, այրված) Կատակալոնի մականունն էր, ուստի և հայ պատմիչները, ինչպես ճիշտ մատնանշել է Տուրնեբիզը (Histoire politique et religieuse de l'Arménie, էջ 20, ծան. 1), ըստ այդ մականվան նրան անվանում են Կամենաս (համեմատիր Արիստ. Լաստիվ., ղլ. 49, էջ 28, Կամենաս, որ Թարգմանի կրակն):

ները: Հայաստանի մեջ հաստատվել էր հունական հոգևորականութիւնը, ո՛չ պակաս, քան 21 եպիսկոպոսութիւններ, որոնց համար նստաւայր էին ծառայում, մեծ մասամբ, հայկական վանքերը: Գեղացիների կարծիքով, այս եպիսկոպոսութիւնների հիմնման նպատակն է եղել, ըստ երևույթին, հայ եկեղեցական կալվածների ու հարստութիւնների բռնագրավումը¹:

Այս բոլորը արվում էր, անշուշտ, կենտրոնական կառավարութեան թելադրանքով, այնպիսի մի ժամանակ, երբ արտաքին պաշտպանութեան համար քրիստոնյա հայութեան բարեկամութիւնն ու աջակցութիւնն ունեւորեալ ամենակարևոր նշանակութիւնը:

Հուլիները, ինչպես և պետք էր սպասել, իրենք էլ շուտով զգացին, որ առանց հայերի ու վրացիների զորավոր գործակցութեան կատակալուրդ և Ահարոնը չպիտի կարողանային կասեցնել սելջուկյան հաղթական հարձակումները: Նրանք օգնութեան հրավիրեցին իրենց զորքերով Գրիգոր Մագիստրոսին ու նաև վրաց իպարիտ մեծ իշխանին, որը վրացական զորքերի սպարապետն էր:

Մեծ ընդհարումը սելջուկյան ուժերի հետ տեղի ունեցավ 1048 թ. սեպտեմբերի 18-ին Բասենի մեծ դաշտում՝ Կապուտոու բերդի մոտ, որը գտնվում էր Արշովիտոյում²: Սակայն սկզբից արդեն վերոհիշյալ շորս զորավարները անմիաբան էին և անհամերաշխ: Կովի կեսին Ահարոն Բուզարն իր զորամասերով ետ նահանջեց և միացյալ զորքը չարաչար կերպով պարտվեց: Թուրք զորքն այս անգամ ևս տուն վերադարձավ, իր հետ տանելով անչափ հարստութիւն և գերիների ահագին բազմութիւն, որոնց մեջ էր նաև վրաց իշխան իպարիտը:

Բյուզանդական աղբյուրներում, ինչպես և Բյուզանդիայի պատմութեան վերաբերյալ նորագույն երկերում³, սովորաբար մատնանշվում է որ հուլիները 1048 թ. Կապուտոու բերդի մոտ հաղթութիւն էին տարել սելջուկների դեմ վրացական-հայկական զորքերի օգնութեամբ: Սակայն այս պնդումը ճիշտ չէ: Հայկական ու արաբական աղբյուրների վստահելի ու հանգամանային նկարագրութիւններից երևում է, որ վերոհիշյալ կովում հաղթվել էին ո՛չ թե սելջուկները, այլ իրենք հուլիները:

¹ 85^a Gelzer H., Ausgewählte kleine Schriften, Leipzig, 1907, էջ 134:

² 85^a Արիստ. Լասոս, էջ 86 և Մատթ. Ուռն, էջ 107: համեմատիր նաև Hertzberg, Geschichte der Byzantiner und der Ormanischen Reiches, Berlin, 1883, էջ 238:

³ Համեմատիր Gelzer, Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte, էջ 1005:

Հաղպատավանքի դավիթը XII դարում:

Արիստակես Լաստիվերտցու և Իբն-ալ-Ասիրի կարեւոր վկայութիւնները հուլիաների 1048 թ. պարտության մասին ավելորդ չեմ համարում մեջ բերել որոշ կրճատումներով:

1. Արիստակես Լաստիվերտցի, գլ. ԺԳ, էջ 87—88¹

«Արդ՝ շատ աղաչանքներից հետո եկավ Լիպարիտը, ստանալով իբրեւ պարգև առատ գանձեր, սակայն դրանով ևս ոչինչ գլուխ չեկավ. որովհետեւ նրանք հենց իրենք միաբան չէին իրար հետ: Ուստի, երբ պատերազմը սկսվեց՝ Բուլգարի որդին ետ քաշվեց թիկունք իր մարդկանց հետ և թշնամիներին ներշնչեց համարձակութիւն: Սրանք, բարձրաձայն աղաղակելով՝ իրար հորդորեցին և, շրջափակելով Լիպարիտին ու նրա քաջ մարդկանց՝ ոմանց նրանցից սպանեցին, իսկ իրեն Լիպարիտին, կտրելով նրա ձիու մկանները սրով՝ ձերբակալեցին: Երբ մյուս զորքերն այս տեսան՝ ի փախուստ դարձան, իսկ թշնամիները, հետապնդելով նրանց, անշափ մեծ կոտորած արին՝ ոմանց սպանեցին սրով և շատերին, որովհետեւ արդեն մոլոր ընկել էր, ցած գլորեցին բարձր տեղերից ու քարանձավներից: Մնացածները, մերկ ու կողոպտված, ազատվեցին հետիոտն, ուր որ կարողացան: Եվ թշնամիները, վերցնելով ավելի ևս հարուստ ավար՝ ուրախացան, իսկ մերոնք վաղ տվին գլուխներին ու ողբացին»:

[«Արդ՝ եկն Լիպարիտն բազում աղաչանօք և գանձուց առատատուր պարգևօք, և ոչինչ վճարեցաւ այնու. քանզի ի ինքեանք իսկ չէին միաբանք առ միմեանս: Վասն որոյ ի խմբել պատերազմին, որդի Բուլգարին իւրայնովքն ի թիկունս դարձեալ՝ համարձակութիւն տայր թշնամեացն. որք մեծաձայն աղաղակաւ զմիմեանս յորդորէին, և ի մէջ փակեալ զԼիպարիտն իւրովք քաջ արամբք, զոմանս սպանէին, և զերկվարի նորա զչիլսն հատեալ սուսերաւ՝ զինքն ձերբակալ առնէին: Զոր տեսեալ այլ զօրացն՝ ի փախուստ դառնային. որոց զհետ մտեալ թշնամեացն, անշափ կոտորածս առնէին, զոմանս սրով, և զբազումս՝ վասն զի գիշերացաւ ժամն, ի գահից և ի քարանձաւաց գահավէժ առնէին. և մնացեալքն մերկ կողոպուտ հետիոտիւք ուր կարէին՝ ապրեցան: Իսկ թշնամիքն լցեալ աւարաւ առաւել քան զառաւել, ուրախ լինէին, իսկ մերքս վայիւք և ողբովք լիք»]:

2. Իբն-ալ-Ասիր, տե՛ս, ռուսերեն թարգմանութիւնը Ժուզեի, էջ 116՝

¹ Արիստ. Լաստիվ., գլ. ԺԳ, էջ 87—88:

«Սուլյն 440 թ. [=1048/9] Իբրահիմ Ծաննալը ռազմերթի ելավ հոռոմների դեմ, պարտության մատնեց նրանց և վերցրեց ավար: Բանն այն է, որ նրա մոտ Տրանսօքսանիայից եկել էին բազմաթիվ ուզբեր, բայց նա նրանց ասաց հետեւյալը. «Իմ երկիրը չի կարող ձեզ տեղավորել և բավարարել ձեր կարիքները, ուստի ես խորհուրդ եմ տալիս ձեզ արշավանքի ելնել ընդդեմ հոռոմների, պատերազմել հանուն Աստուծո և վերցնել ավար: Ես կգամ ձեր հետևից և կօգնեմ այդ բանում»: Նրանք այդպես էլ արին՝ արշավանքի ելան նրանից առաջ, իսկ նա գնաց նրանց հետևից: Եվ հասան նրանք մինչև Մանազկերտ, Արզն, Կարին քաղաք, Տրապիզոն և բոլոր մյուս տեղերը: Նրանց դեմ եկավ մեծ զորաբանակ 50.000 հոգուց՝ հոռոմներ և աբխազներ: Եվ սկսվեց նրանց միջև ուժեղ պատերազմ ու տեղի ունեցան մի քանի մարտեր, որոնց ընթացքում հաղթանակում էր թե մեկ կողմը և թե մյուսը: Բայց վերջ ի վերջո հաղթությունը տարան մուսուլմանները, որոնք կոտորեցին շատ հոռոմներ, դարձրին նրանց ի փախուստ և գերի վերցրին մեծ թվով նրանց պատրիկներին: Գերիների թվումն էր նաև աբխազների թագավորը, «Կարիտը» [=Լիպարիտը], որն առաջարկեց իր համար իբրև փրկանք 300.000 դինար և նվերներ 100.000 դինարի, բայց Ծաննալը չհամաձայնեց: Սա շարունակեց ավերել և կողոպտել այդ երկիրը, մինչև որ իրենց ու Կոստանդնուպոլսի միջև մնաց 15 օրվա միայն տարածություն: Մուսուլմանները այդ շրջանները գրավեցին, կողոպտեցին նրանց, առան ամեն ինչ և գերի վերցրին ավելի քան 100.000 մարդ. նրանք վերցրել էին այնպիսի մեծ քանակությամբ գրաստներ, ջորիներ, ավար և գույք, որն անկարելի էր հաշվի առնել: Ասում են, որ ավարը տարել էին տասը հազար սալի լրա և որ ավարի այս թվի մեջ էին նաև 19.000 վահաններ»¹:

Իբրահիմ Ծաննալը, ոգևորված իր այս հաջողություններով՝ սկսել էր այնուհետև ըմբոստանալ իր եղբոր Տուրքուլի դեմ և, ըստ երևույթին, չէր ուզում ենթարկվել նրա գերիշխանությանը: Եվ Տուրքուլ քեզը կարգադրեց գրավել Մարաստանի որոշ մասերը, որոնք գտնվում էին Իբրահիմ Ծաննալի իշխանության տակ: Հարա-

¹ Տճս «Из Тарих ал-камышъ Ибн ал-Асиръ», перев. П. Жюзе. Баку, 1940, էջ 116 (IX, 203):

լերությունները երկու եղբոր մեջ այնքան սրվեցին, որ նրանք իրենց ղեկքերը դարձրին իրար դեմ:

1050 թ. Իբրահիմն իր զորքերով պարտվեց, անձնատուր և ղալ Տուղրուլին և հպատակվեց նրա կամքին: Այնուհետև Տուղրուլն ու Իբրահիմը մի քանի տարի կռվում էին Ֆարսում ու Խուժաստանում, գլխավորապես, Բաղդադի Խոսրով Փիրուզ ամիրայի դեմ, որը մեծ համառությամբ դիմադրում էր նրանց:

Այս կռիվների ընթացքում Հայաստանը, կիսով չափ քանդված ու ավերված, մոտ հինգ տարի ազատ մնաց Տուղրուլի և Իբրահիմ Նաննալի հարձակումներից: Արիստակես Լաստիվերտցու մոտ այս ժամանակաշրջանում, ՇԲ թ. [1053/4]¹ միայն, հիշատակված է «անօրենների զորքի» հանկարծակի հարձակումը Կարս քաղաքի վրա և այս քաղաքի բնակչության կոտորածը²: Քաղաքացիներից փրկվել էին միայն նրանք, որոնք որ փախել էին միջնաբերդ: Հարձակվող այս «անօրենների զորքը», ըստ երևույթին, ո՛չ թե սելջուկյան թուրքերի զորքերն էին, այլ հարևան երկրների հրոսալամքերը:

1054 թ. Հայաստան մտավ ինքը Տուղրուլ բեգը անթիվ զորքերով, փղերով, կառքերով և ռազմական լայն պատրաստությամբ: Առանց երկար կանգ առնելու նա անցավ Վանա լճի հյուսիսային կողմերով Մանազկերտ քաղաքի շրջանը, որը նշանավոր ու խիստ ամուր բերդ էր:

Այստեղից նրա զորքերը զանազան ուղղությամբ ասպատակեցին և ավերեցին բազմաթիվ գավառներ, հասնելով հյուսիսում մինչև Արխազիայի ամրությունները և Պարխար լեռները, արևմուտքում՝ մինչև Ճանեթի, այն է՝ Խաղտիքի անտառները, իսկ հարավում՝ մինչև Սիմ լեռը, այսինքն՝ Սասնո ու Խուլթի Տավրոսյան լեռները:

«Այս պատմությունից [Կարսի կոտորածից] հետո, — վկայում է Արիստակես Լաստիվերտցին, — գալ տարին մեկ թվականության ՇԳ թ. էր [1054/5], և միևնույն ամսին ու միևնույն ամսաթվին, որին նրանք առաջին անգամ գերել էին մեր աշխարհը և այրել էին Արծնը, ինչպես և այլ քաղաքներ ու ավաններ, երթի ելավ մահաշունչ գազանը, արյունարբու և մարդասպան սուլթանը, անհամար զորքերով, փղերով և կառքերով ու ձիերով, կանանցով ու որդիներով,

¹ Արիստ. Լաստիվ., գլ. ԺԶ, էջ 92:

² Նույնը, գլ. ԺԵ, էջ 91—92:

և մեծ պատրաստութեամբ: Մի կողմը թողնելով Արճեշն ու Բերկրին՝ նա եկավ ու բանակ դրեց քաղաքի շուրջը, որն անվանվում է Մանազկերտ, Ապահունիք գավառում, և բռնեց ամբողջութեամբ ընդարձակ դաշտավայրերը: Նա ուղարկեց երկրի երեք կողմերը ասպատակներ, դեպի հյուսիս՝ մինչև Արխազների ամրութիւնը, մինչև լեռը, որը կոչվում է Պարխար, և մինչև Կովկասի ստորոտը, դեպի արևմուտք՝ մինչև Ճանեթի անտառը, իսկ դեպի հարավ՝ մինչև Սիմն կոչվող լեռը: Եվ նրանք գրավեցին ամբողջ այս երկրները, ինչպես արտի հասկերի հնձողներ:

Իսկ այն ժամանակվա շարագործութիւնները, որ նրանք մեր աշխարհին հասցրին՝ ո՛վ կարող էր գրի առնել կամ ո՛վ միտքը ի վիճակի է այդ հաշվի անցկացնել. որովհետև բոլոր այս երկրները լիքն էին դիակներով, թե շին և թե անշին վայրերը, ճանապարհները և անապատ տեղերը, քարանձավները և առապարները, խիտ անտառները և ժայռոտ տեղերը: Եվ բոլոր մարդաբնակ տեղերում նրանք հրդեհեցին և ոչնչացրին տներն ու եկեղեցիները. այս հրդեհի բոցն ավելի էր, քան Բաբելոնի հնոցինը: Եվ այսպիսի ձեռնարկութեամբ նրանք կործանեցին մեր երկիրը, ո՛չ թե մեկ անգամ, այլ երեք անգամ՝ մեկ-մեկու ետևից վերադառնալով, մինչև որ մեր երկրում ամեն տեղ հատան բնակիչները և դադարեց անասունների բառաչոցը:

[Եզկնի այսր պատմութեանս, ի գալ տարւոյն էր թուականիս մերոյ ամբ հինգհարիւր երեք, ի նոյն ամիս և ի նոյն քանիս ամսոյն, ուր զառաջին աշխարհս գերի տարան, ՂԱՐԾՆ այրեցին, և զայլ քաղաքս և զաւանս, խաղաց գազանն մահաշունչ արիւնարբու և մարդախոշոշն Սուլտան անհամար գօրօք, փղօք, և կառօք և երիվարօք, կանամքք և որդւովք, և բազում պատրաստութեամբ: Զանց արարեալ զԱրճիշաւ և զԲերկրաւ՝ եկեալ բանակեցաւ շուրջ զքաղաքան, որ կոչի Մանազկերտ, ի գաւառն Ապահունեաց, և կալաւ բովանդակ զընդարձակ վայրս դաշտացն: Եւ արձակեաց ասպատակս յերեսին կողմանս աշխարհին, ի հիւսիս՝ մինչև յամուրն Ափխազաց և մինչև ի լեանն որ կոչի Պարխար և մինչև ցստորոտն Կովկասու. և յարևմուտս՝ մինչև յանտառն Ճանեթոյ, իսկ ի հարաւ՝ մինչև ցՍիմն կոչեցեալ լեանն. և բովանդակ կալեալ զաշխարհս իբրև հնձողք ոճոյ ագարակի:

Արդ դայնմ ժամու զշարինս՝ զոր նոքա աշխարհիս հասուցին, ո՛վ կարէ ընդ գրով արկանել, կամ ո՛յր միտք բաւեն ի համար ածել. զի ամենայն աշխարհս լի էր դիակամքք, շէնք և անշէնք, ճանապարհք և անապատ տեղիք, քարանձաւք և առապարք, անտառախիտ մայրիք և ափափայ վայրք՝ և յամենայն շինանիստ տեղիս հուր հարեալ ապականեցին զտունըս և զեկեղեցիս, որոյ բոց հրատին առաւել բարձրանայր քան զհնոցն Բաբելոնի. և այսպիսի ձեռնարկութեամբ ապականեցին զաշխարհս մեր, ո՛չ միանգամ, այլ երիցս անգամ մի ի միոյ վերայ դարձ արարեալ՝ մինչև առհասարակ հատաւ երկիրս ի բնակչաց և բարձաւ կառաչ անասնոց»¹:

Տուգրով բեգի այս արշավանքի ժամանակ, ինչպես տեսնում ենք, ամենից շատ տուժել էին, ինչպես և Իբրահիմ Նաննալի արշավանքների ընթացքում, Հայաստանի հարավային ու արևմտյան շրջանները: Այս շրջանների մասին է, որ Արիստակես Լաստիվերտցին ասում է, թե «կործանեցին մեր երկիրը ո՛չ թե մեկ անգամ, այլ երեք անգամ՝ մեկ-մեկու հետեից վերադառնալով, մինչև որ մեր երկրում ամեն տեղ հատան բնակիչները և դադարեց անասունների բառաչը»:

Երբ ասպատակող ղորամասերը վերադարձան՝ չորս կողմից առատ պաշարով ու հարուստ ավարով՝ Տուգրով բեգը շրջապատեց Մանազկերտը և սկսեց պատերազմական մեքենաների օգնությամբ քաղաքի պաշարման ու գրավման ռազմական գործողությունները: Սակայն քաղաքացիների համար այս կռիվը մահու ու կենաց խընդիր էր: Քաղաքի կառավարիչ Վասիլ իշխանի առաջնորդությամբ՝ նրանք հերոսաբար պաշտպանեցին Մանազկերտը և լքված ու պարտված սելջուկյան զորքերը, անկարող լինելով ներս խուժել այդ ամուր բերդաքաղաքը՝ ստիպված եղան ետ նահանջել Պարսկաստան: Ճանապարհին նրանք ավերեցին Արծկե քաղաքը և սրի անցկացրին այդ քաղաքի, ինչպես և հարևան ուրիշ տեղերի, բնակչությունը:

¹ Արիստ. Լաստիվ., գլ. ԺԶ, էջ 93—95, Համեմատիր նաև Մատթեոս Ուռհայեցի, Վաղարշապատ, 1898, էջ 118 և հետ.: Ուռհայեցու վկայութունը մի փոքր տարբերվում է Լաստիվերտցու վկայութունից: Ինչպես պատմում է Ուռհայեցին, Մանազկերտ գնալիս՝ Տուգրով բեգը պատերազմել ու գրավել էր Բերկեր քաղաքը, սրի էր անցկացրել սրա բնակչությունը և այնուհետև պաշարել էր նաև Արճեշը, որը հնազանդվել էր նրան և ուղարկել էր մեծ քանակությամբ ոսկի ու արծաթ և ձիեր ու ջորիներ:

Ուշագրավ է, որ Տուլրուկ բեգի հրոսակախմբերը, որոնք անպատիժ կերպով ավերում ու կողոպտում էին Բյուզանդիայի իշխանության տակ գտնվող անպաշտպան հայկական երկրները, ինչպես վկայում է Արիստակես Լաստիվեոսին¹, դիմադրության էին հանդիպել Վանանդ գավառում, ուր դեռևս շարունակում էին իշխել հայ Բադրատունիները։ Այստեղ Աբասի որդու Գագիկ թագավորի քաջարի իշխաններն ու ազատները հարձակվել էին նրանց վրա և սրանց դիմադրությանը պետք է վերագրել այն, որ Վանանդը համեմատաբար զերծ էր մնացել սելջուկյան ասպատակների ավերածություններից։

Մանազկերտի մոտ կրած անհաջողությունից հետո Տուլրուկ բեգը Հայաստանը հանգիստ էր թողել և կոիվներ էր վարում, գլխավորապես, Միջագետքում ու Պարսկաստանի հարավային կողմերում։ Սակայն Տուլրուկ բեգի հեռանալուց հետո ևս նոր ու նոր ավազակային հրոսակախմբեր գրեթե անընդհատ շարունակում էին մտնել Հայաստանի կիսավեր վերահիշյալ շրջանները և կողոպտում ու բնաջնջում էին բնակչության մնացորդները, որ մի կերպ կարողացել էին ազատվել թուրքական սրից ու նախկին ավերածություններից։ Այս հարձակվողները, գլխավորապես Հայաստանի հարևան երկրների մոլթ ու արկածախնդիր տարրերն էին, որոնք գալիս էին թալանելու անպաշտպան ժողովրդին։ Ավազակային այս հարձակումների մասին Արիստակես Լաստիվեոսին պատմում է հետևյալը։

«Այլ այդ ժամանակ նա [Տուլրուկ բեգը],— ասում է Լաստիվեոսին,— կոիվներ էր վարում Բաբելոնում և սրա շրջաններում, որոպհետև խիստ պատերազմասեր էր։ Բայց նրանք, որոնք մեզ սահմանակից էին ու հարևան՝ կատաղի կերպով և ամառը և ձմեռը ավերում էին անդադար հայերի երկիրը։ Դրանք հետախուզություն էին կատարում լրտեսների միջոցով և ուր որ իմանում էին, որ մարդաբնակ տեղեր կան՝ գնում էին գիշերանց և հանկարծ վրա էին տալիս և անսպասելի կերպով հարավածում ու կոտորում անգթաբար բոլորին միասին։ Եվ որոպհետև նրանք իրենց ապահով էին զգում և չէին վախենում՝ այդ անում էին միևնույն տեղում երկար ժամանակ, մինչև որ, բրելով ու պրպտելով տները, եթե որևէ տեղ մի բան թաքնված էր լինում, ամեն ինչ հանում էին և, բնակավայրը հիմնահատակ կերպով ավերելուց

¹ Ա. ր. ի. ս. ւ. Լ. աս. տ. վ., գլ. ԺԶ., էջ 88։

ու քարոզանդ անելուց հետո՝ առնում էին ավարն ու գերիներին և վերադառնում էին իրենց երկիրը»։

[«Այլ անդրէն ի Բաբելոն և որ զնովաւ կողմամբն յուզէր զմարտն. քանզի յոյժ պատերազմասէր էր այրն։ Բայց որ մերս էին սահմանակիցք և դրացիք՝ խանձեալ՝ ոչ դադարեցին զամառն և զձմեռն յապականելոյ զաշխարհս Հայոց. քանզի դիտօք որոնէին և ուր լսէին զմարդաբնակ տեղեաց, գիշերազնաց եղեալ՝ յանկարծուտ ի վերայ անկանէին, և նորանցան հարուածովք անողորմաբար զամենեսեան առհասարակ սատակէին. և անհոգացեալ երկիրից՝ բազում ատուրս առնէին ի տեղւոյն, մինչև խիլ արկեալ տանցն, եթե ուրուք կայր ինչ ի թաքստեան՝ զամենն հանեալ, և բնաբարձ աւերմամբ քանդեալ զվայրն, առեալ զառ և զգերի՝ յաշխարհոն իւրեանց դառնային»]։

Սելջուկյան թուրքերի և Հայաստանի հարևան ամիրայությունների հարձակումներին առաջին հերթին զոհ դառան Հայկական լեռնաշխարհի դաշտային անպաշտպան շրջանները։ Հայաստանի հարավային ու արևմտյան ավերված ու կողոպտված կողմերում հայությունը միայն տեղ տեղ կարողացել էր փրկվել, ապահովելով անմատչելի կամ ամրություններով պաշտպանված լեռնային շրջանները։

Հարձակումներից համեմատաբար զերծ մնացած այդպիսի անկյուններ էին, օրինակ, Վանա լճի արևելքում ու հարավում՝ Ամյուլը, Աղթամարը, Ռշտունիքը և Մոկքը, իսկ հարավ-արևմուտքում՝ Սասունը։ Ամյուլում և Աղթամարում դեռ շարունակում էին իշխել Արծրունիների տոհմի շառավիղները², որոնք մնացել էին հերկում և չէին գաղթել Սեբաստիա, Մոկքում ևս պահպանվել էին ազնվական հին իշխող տոհմերի մնացորդները, իսկ Սասունում, ինչպես մանրամասն ցույց է տվել Մարկվարտը³, իշխում էր Տայքի Չորտվանել իշխանի տոհմը, որը կապվել էր խնամիական կապերով հայ Մամիկոնյանների և Պահլավունիների իշխանական տներին հետ և դառել նրանց մոտ ազգական։

1058 թ., երբ թուրք զորքերը վերադառնում էին Պարսկաստան՝ Վանա լճի կողմերով և ունեին իրենց հետ Մելիտենե քաղա-

¹ Արիստ. Լաստիվ., գլ. ԺԸ, էջ 117—118։

² Տես Թովմա Արծրունի, IV, ԺԲ, էջ 502 և հետ։

³ Markwart J., Südarmenien und die Tigrisquellen, Wien, 1930, էջ

քում վերցված ավարն ու գերիներին՝ սասունցիներն այնքան զորեղ էին, որ Մուշեղի որդու Թոռնիկ իշխանի առաջնորդությամբ կարողացան ջարդել նրանց ու խլել նրանցից ավարի ու գերիների մի մասը:

Արդեն 1054 թ. արշավանքի ժամանակ Տուշրուկ բեգը հպատակեցրել էր Գանձակի ու Դվինի Աբուսուվար ամիրային, ինչպես և Ազերբայջանի մյուս շրջանների պետերին¹:

1055 թ. Տուշրուկ բեգը իրեն ապահով զգալով թիկունքից, կարողացավ գրավել Բաղդադը և գերի վերցնել Իրաքի ու Փարսի իշխան Մելիք Ռահիմին ու այնուհետև Բուխդնեի բոլոր երկրներն անցան նրա իշխանության տակ: 1058 թ. նա ստացավ Բաղդադի խալիֆայից սուլթանի կոչում և, իբրև հիմնադիր Սելջուկյան աշխարհակալ պետության՝ իշխեց մինչև 1063 թվականը:

¹ Տե՛ս Իբն ալ-Ասիր, առև. Թադգ. Ժուղեի, էջ 117 (IX, 223):

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ԱԼՓԱՍԼԱՆԻ ՈՒ ՄԵԼԻՔԵԱՆԻ ՆՈՐ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ԲՅՈՒՋԱՆԴԻԱՅԻ ՎՏԱՐՈՒՄԸ ՓՈՒՔԻ ԱՍԻԱՅԻՑ

1. Ալփասլանի արշավանքները Հայաստան և Վրաստան.— Սուրմառիի, Մարմաշենի ու Ախալբալախի առումը և ավերումը.— «Մարիամ-նիշին» քերդ-ֆաղաֆե այժմյան Մարմաշենն է.— Բագարատ Դ-ի և Կորիկեի հպատակումը Ալփասլանին:— 2. Անի ֆաղաֆի առումը և ավերումը:— 3. Բյուզանդիայի կրոնական հալածանքների սաստկացումը հայերի դեմ.— փոխադարձ վրեժխնդրությունը հայ և հույն իշխող դասակարգերի միջև:— 4. Կարսի Գագիկ Բագավորի հպատակումը Ալփասլանին և զաղբը Փոքր Ասիա:— 5. Խոսովություններն Ալփասլանի դեմ.— Ռոմանոս Դ-ի հաջող արշավանքները քուրքերի դեմ 1068—1069 թթ.:— 6. Ալփասլանի նոր արշավանքը Վրաստան.— Նրա կոնվենցիայի դեմ և Ռոմանոս Դ-ի պարտությունը Մանգլիկերտի հակատամարտում:— 7. Մուլեյմանի հաղթությունները և սելջուկների իշխանության հաստատումը Փոքր Ասիայում:— 8. Սելջուկյան մեծ աշխարհակալությունը Մելիֆշանի ժամանակ:— Շինարարական աշխատանքները.— կրոնական և ճարհային ֆաղափականությունը:— Նազիմ ալ-Մուլֆի մեծ դերը:— 9. Կոնվենցիայի և Վրաստանի թագավոր Գեորգի Բ-ի դեմ.— սրա հպատակումը Մելիֆշանին:— 10. Հայ պատգամավորության ուղեորությունը Մելիֆշանի մոտ:— 11.— Իսմայիլ Իրն Ակսուր կուսակալի ֆաղափականությունը Հայաստանում.— 12.. Նիզամ ալ-Մուլֆի ու Մելիֆշանի մանր և Սելջուկյան մեծ պետության աստիճանական փայլալույսը:

Մի նոր մեծ արշավանք Հայաստանի ու նաև Վրաստանի դեմ տեղի ունեցավ Տուղրուկ սուլթանի մահից հետո (+1063), նրա հաջորդի՝ Ալփասլան սուլթանի օրով, որը Տուղրուկի եղբոր Զակիր բեգի որդին էր:

1064 թ. սկզբներին Ալփասլանը հավաքեց անթիվ զորք և արշավեց Հայաստանի հյուսիսային և կենտրոնական շրջանները, որոնք չէին վնասվել նախկին հարձակումներից: Ալփասլանի հիմնական ծրագիրն էր, ըստ երևույթին, մահացու հարված տալ Բյուզանդիային Փոքր Ասիայում, սակայն դրա համար անհրաժեշտ էր, որ նա ապահովեր իր թիկունքը հյուսիս-արևելքից:

Սովորաբար ենթադրվում է,¹ որ Ալփասլանի ախ արշավանքը տեղի էր ունեցել Աղվանքի վրայով դեպի Լոռի, Ջավախք ու Շիրակ՝ ինչպես այդ մատնանշում են Մատթեոս Ուռհայեցին և Քարթլիս-ցխովրեբան²։ Սակայն Իբն ալ-Ասիրի հաղորդած մանրամասն դե հանգամանային տեղեկություններից երևում է, որ Հեջիրի 456 թ. Ռաբի I ամսին (=22 փետր. 1064—22 մարտի 1064) Ալփասլանի որդու Մեխրջահի և Նիզամ-ալ-Մուլք վեզիրի առաջնորդությամբ թուրքական մեծ զորաբանակը Նախիջևանի վրայով մտել էր Հայաստանի կենտրոնական շրջանները և այստեղից քնացել էր Մարմաշեն։ Իբն-ալ-Ասիրի կարևոր վկայությունները և սելջուկյան զորքերի արշավանքի այս ճանապարհը հանգամանորեն քննության են առնված Մարկվարտի վերջին աշխատություններից մեկում³։

Նախիջևանի վրայով թուրքական զորաբանակը անցել և նվաճել էր Սուրմառի բերդը, որն, անշուշտ, ճակատք գավառի մեջ գտնվող հին Սուրմառին է, այժմյան Սուրմալին։ Սուրմառի մոտ գտնվել է մի ուրիշ բերդ, որը թուրքերի համար ծառայել է իբրև սահմանային ամրացրած առաջապոստ։

«Այնտեղ [Նախիջևանում],—պատմում է Իբն-ալ-Ասիրը,— հավաքվեցին նրա [Ալփասլանի] մոտ անթիվ քանակությամբ թագավորներ ու զորքեր։ Երբ նա վերջացրեց զորքերի ու նախկերի հավաքումը՝ ինքը գնաց դեպի Վրացիների երկիրը և իրեն տեղ զորքի գլուխ դրեց իր որդուն Մեխրջահին և իր Նիզամ ալ-Մուլք վեզիրին։ Եվ Մեխրջահն ու Նիզամ ալ-Մուլքը գնացին մի բերդի դեմ, որի մեջ կային բազմաթիվ հոռոմներ։ Բերդի բնակիչները գրոհում էին դեպի դուրս, բռնում էին զորաբանակից շատերին և սպանեցին նրանցից ահապին բազմություն։ Նիզամ-ալ-Մուլքը և Մեխրջահը ցած եկան, առաջ շարժվեցին դեպի բերդը և կռվեցին նրա մեջ գտնվողների դեմ։ Ապա բերդի հրամանատարը սպանվեց և մուսուլմանները տիրեցին բերդին։

Այստեղից նրանք քնացին դեպի Սուրմառի բերդը, որի՝

¹ Տես Չափչյան, Պատմութ. Հայոց, Բ, էջ 277. Lebea u, Histoire du Bas-Empire, t. XIV, էջ 443. Tournébiz e, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, էջ 133 և ուրիշ։

² Տես Մատթ. Ուռհ., էջ 145 և Մեխրջահ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Ա, էջ 207։

³ Markwart J., Skizzen zur historischen Topographie und Geschichte von Kaukasien, Wien, 1928, էջ 30—51։

մեջ կային հոսող ջրեր և այգիներ: Մուսուլմանները մարտունչեցին սրա դեմ, տիրեցին սրան և բնակիչներին ստիպեցին դուրս գալ միջից: Սուրմառիի մոտ գտնվում էր մի ուրիշ քերդ, որը Մելիքշահը նվաճեց և ուզեց քանդել: Սակայն Նիզամ ալ-Մուվքը խորհուրդ չտվեց այդ անել և ասաց, որ դա մուսուլմանների համար սահմանային բերդ է. ուստի և Մելիքշահը հայթայթեց սրան կայազոր, մթերքներ, նաև միջոցներ ու զենք և հանձնեց այս բերդը Նախիջևանի ամիրային¹:

Այնուհետև ժբն-ալ-Ասիրը մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Մարմաշենի նվաճման մասին, որը նրա մոտ անվանված է «Մարիամ-Նիշին», այսինքն՝ Մարիամի աթոռանիստ: Նրա վկայությամբ՝ «Մարիամ-Նիշին» քաղաքն ունեցել է ամրապատ պարիսպներ և պաշտպանված է եղել մի մեծ գետով. Ակադ. Մառի «Անի» աշխատության մեջ այս քերդ-քաղաքը թյուրիմացաբար նույնացված է Անի քաղաքի հետ², բայց, իրապես, «Մարիամ-Նիշինը», ինչպես ուղիղ կոչահել է Մաբկվարտը³, Գանլիճայում գտնվող Մարմաշեն վանքն է, որը կառուցել էր Վահրամ Պահլավունին 988—1029 թթ.: Վանքի հիմնադրմանը կենդանի մասնակցություն էր ցույց տվել, ինչպես երևում է նույն վանքի արձանագրություններից, «Ափխազաց և Հայոց» Մարիամ թագուհին, որը Արծրունյաց Սենեքերիմ թագավորի դուստրն էր, Բագրատունյաց Գագիկ Ա. թագավորի թոռը և վրաց ու ափխազաց Բագարատ Դ. թագավորի (1027—1072) մայրը:

Կեկելիձեն և Մելիքսեթ-Բեկը հավանական են համարում⁴, որ Մարմաշեն անունը ո՛չ թե Մարմարաշեն է նշանակում, ինչպես սովորաբար ենթադրվում է, այլ Մարիամաշեն:

Ալիշանը կարծում է, որ նույն այս Գանլիճայում և Մարմաշենում պետք է ենթադրել Վահրամ Պահլավունու կառուցած ամրա-

¹ SEu Mark wart, Skizzen, էջ 38—39 և Ի բլն ալ-Ասիր, ռուս. թարգմ. Ժուզեի, էջ 118 (X, 14):

² Н. Я. Марр, Ави. Ленинград—Москва, 1934, էջ 26:

³ Mark wart, Skizzen, էջ 47—48. համեմատիք նաև իմ աշխատությունը «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները», Երևան, 1936, էջ 126—128:

⁴ Կ. Կեկելիձե, Երկու Եփրատ վրաց հին գրականության մեջ, վրացերեն «Չվեքի մեցնիբերա», № 2—3, 1923, էջ 118, ծան. 2. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց ազդուները Հայաստանի և հայերի մասին, Ա, էջ 109:

պատ և աշտարակազարդ պարիսպներն ու դղյակը,¹ որոնց մասին Սանահնեցիներին գրած իր թղթում Գրիգոր Մագիստրոսն ունի հետեալ վկայութիւնը:

«Եւ դղյակները սքանչելի ու ամրապատ պարիսպներով ու աշտարակներով նա հարդարեց»:

[«Եւ գողեկաց սքանչելի և ամրապատ պարսպօք և աշտարակօք յարամանեալ»²]:

«Մարիամ-Նիշինի» պարիսպներին թուրքերը մոտեցել էին նաւակների օգնութեամբ Ախուրյան գետի կողմից և կարողացել էին գրավել քաղաքը համառ կռիւներից հետո: Ներսիս խուժելով քաղաք՝ սելջուկյան թուրքերը ո՛չ միայն կոտորել էին բնակչութիւնը, այլև հրդեհել էին ու քանդել քաղաքի շինութիւնները:

«Մելիքշահն ու Նիզամ ալ-Մուլքը, — պատմում է Իբն-ալ-Ասիրը, — առաջ շարժւեցին դեպի Մարիամ-Նիշին քաղաքը, որի մեջ կային շատ վարդապետներ, քահանաներ, իշխաններ և քրիստոնյա ռամիկ ժողովուրդ, որոնք ապավինել էին այդ քաղաքի բնակչութեան պաշտպանութեանը: Սա ամրացրած քաղաք էր, որի պարիսպը մեծ, պինդ քարերից էր, որ իրար էին միացված կապարով և երկաթով: Սրա մոտ գտնւում էր մի մեծ գետ: Նիզամ ալ-Մուլքը պատրաստեց նաւեր ու այն ամենը, ինչ որ հարկավոր էր քաղաքի դեմ պատերազմ վարելու համար, և մարտ մղեց նրա դեմ, որ շարունակւում էր օր ու գիշեր, նա տեղավորեց զորքերը քաղաքի շուրջը և սրանք կռւում էին փոխնիփոխ: Այնուհետև անհավատները սկսեցին անհանգստանալ և խիստ հոգնեցին ու ուժասպառ եղան:

Մուսուլմանները, որովհետև նրանց բրիչները քարերի կարծրութեան պատճառով պարիսպը ծակելիս խիստ բթացել էին, մոտեցան քաղաքի պարսպին, դեմ արին նրան սանդուղքներ և բարձրացան ծայրը: Նրբ քաղաքի բնակիչները տեսան, որ մուսուլմանները պարսպի վրա են՝ նրանց ձեռքերը թուլացան: Մելիքշահն և Նիզամ ալ-Մուլքը ներս մտան քաղաք, քանդեցին նրան, եկեղեցիներն այրեցին և

¹ Ալիշահն, Շիրակ, Վենետիկ, 1888, էջ 133:

² Տէս 4. Կոստանյանց, Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 141:

քնակիչներից շատերին կոտորեցին, իսկ շատերն ընդունեցին մահմեդականություն և կոտորածից ազատվեցին»¹։

Մարմաշենի առումից հետո Ալփասլանը Մելիքշահին կանչել էր իր մոտ և այնուհետև իբն ալ-Ասիրի մոտ իբրև արշավող զորքերի առաջնորդ մատնանշված է ինքը Ալփասլանը։

Շարունակելով իրենց արշավանքը, սելջուկյան զորքերը, ինչպես հաղորդում է իբն ալ-Ասիրը, նվաճել ու ավերել էին Սիպետշահը («Սպիտակ քաղաք») և Ալլալ քաղաքները. Սեն-Մարտենը, նմանապես և Մարկվարտը ենթադրում են, որ Սիպետշահը Ջավախք գավառում գտնվող Ախալքալաքն է, իսկ Ալլալը՝ Լալ բերդ-քաղաքը²։ Սակայն իբն ալ-Ասիրի տեղագրական ցուցումներից կարելի է ըստ իո կռահել, որ Ախալքալաք քաղաքի հետ պետք է նույնացնել ավելի շուտ Ալլալը, քան Սիպետշահը, որի տեղադրությունը մնում է անորոշ։ Ալլալի առումը և հրդեհումը իբն ալ-Ասիրի մոտ ցույց է տրված Հեջիրի 456 թ. ռաջաբ ամսին (=19 հուն. 1064—18 հուլ. 1064 թ.)։

Ախալքալաքի նվաճման ու ավերման մասին մանրամասն տեղեկություններ հաղորդում են նաև Մատթեոս Ուտհայեցին ու Քարթլիս-ցխտվրեբան, որոնք Ալփասլանի 1064 թ. արշավանքի մասին տալիս են ուշագրավ նոր ցուցումներ։

«Եվ եկավ Ալփասլան սուլթանը՝ Պարսկաստանի թագավորը, — պատմում է Քարթլիս-ցխտվրեբան, — անակնկալ կերպով, ինչպես այդ լինում է ներխուժումների ժամանակ, և խուժեց Կանգարք ու Թռեղք գավառները, որոնք նա ավերեց։ Եվ միևնույն օրում նրա ասպատակավորները տարածվեցին մինչև Ղվելիս-Ղուր։ . . . Նոր թագավորը [Բագարատ Դ-ը] արդեն նրանցից առաջ Քարթլի էր եկել՝ նրանք մտան Ջավախք և պաշարեցին Ախալքալաքը։ Սակայն մեսխացի ազնուորդները և երկրի մեծամեծները զորեղ կերպով պաշտպանվում էին այդ տեղում, բայց, որովհետև Ախալքալաքը դեռևս չէր շրջապատված լավ պարիսպներով՝ նրանք կռվեցին միայն երեք օր։ Վերջ ի վերջո սրանք, չկարողանալով այլևս ընդդիմադրել նրանց հզոր հարձակումներին՝

¹ Տե՛ս Markwart, Skizzenn էջ 39—40 և իբն ալ-Ասիր, ուսս. Խարթւ. Ժողովի, էջ 119։

² Տե՛ս Saint-Martin, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, Paris 1818—1819, t. I. էջ 84 և t. II, էջ 227. Markwart, Skizzenn, էջ 48 և 51—54։

սպառազինվեցին, բաց արին քաղաքի դռները և արյունահեղ ճակատամարտից հետո սուսերահար եղան ու ընկան¹:

Ի լրումն այս հաղորդագրության Մատթեոս Ուռհայեցին մատնացույց է անում և այն ճանապարհը, որով Ալիասուլանը եկել էր Վրաստան: Ուռհայեցու վկայությամբ՝ 1064 թ. Ալիասուլանը մտել էր նախ Աղվանք և, այս երկիրը սրի ու գերովայան մատնելուց հետո, անցել էր Վրաստան և առել էր այստեղ Ախալքալաքը, որի բնակչությունը նա անողորմ կերպով կոտորել էր կամ գերել²:

Աղբյուրների ուշադիր քննությունից երևում է, որ Ալիասուլանի 1064 թ. արշավանքը տեղի էր ունեցել, հավանորեն, ո՛չ թե մի ուղղությամբ, այլ երկու ուղղությամբ՝ Աղվանքի վրայով՝ դեպի Կանգարք, Թոեղք ու Ջավախք և Նախիջևանի վրայով՝ դեպի Սուրմառի ու Մարմաշեն: Մեխիքազն ու Նիգամ ալ-Մուլքը, ինչպես տեսանք, արշավել էին կենտրոնական Հայաստան և այստեղ գրավել էին Սուրմառին, Մարմաշենը և մի քանի այլ ամրություններ, իսկ ինքը Ալիասուլանը, ըստ երևույթին, մտել էր Լոռի ու Վրաստան Աղվանքի վրայով:

Ալիասուլանի վերոհիշյալ հարձակումներից ահաբեկված Վրաստանի Բագարատ Դ Թագավորը և Ջորագետի Կորիկե Թագավորը, որը Դավիթ Անհողինի որդին էր՝ հպատակվեցին նրան, որպեսզի ազատեն իրենց՝ երկրները սոսկալի վտանգից: Ինչպես վկայում են հայ աղբյուրները, Ալիասուլանը, խաղաղություն կնքելով Կորիկեի հետ՝ ամուսնացել էր նրա դստեր հետ և, մեծապես պատվելով հայոց Թագավորին՝ ուղարկել էր նրան առատ ընծաներով Լոռի, որն այդ ժամանակ դառել էր Կորիկյան Թագավորության մայրաքաղաք³:

Ախալքալաքի առումից հետո Ալիասուլանը իր բոլոր ուժերով

¹ S⁶o Markwart, Skizzen, էջ 49—51. համեմատիք Brosse. Histoire de la Géorgie, I, էջ 327:

² S⁶o Մ ա տ Թ. Ուռհ., էջ 144—146:

³ S⁶o Մ ա տ Թ. Ուռհ., էջ 145—146. Վ ա Ր Ք ա ն վ ա Ր Ք. (1862), էջ 101: Գարթլիս-ցիովբեբան Ալիասուլանի այս ամուսնության մասին տալիս է տարբեր տեղեկություն: Սրա վկայությամբ՝ Ալիասուլանը խնդրել էր, որ Բագարատ Դ-ը իր հետ ամուսնացնի զբոջ աղջկանը, որ Կորիկեի եզրոբ դուստրն էր: Սակայն Կորիկեն չէր համաձայնում. ուստի և Վրաց Թագավորի զորազուլիները, որան անտառում զարան գործեցին, բռնեցին, և Բագարատը կարողացավ այնուհետև վերցնել աղջկանը ու միաժամանակ նաև Շամշուլդե քաղաքը: Կ⁶o Մեխիքաթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Ա, էջ 207:

հարձակվեց Անիի վրա: Բյուզանդիայի դիմադրական ուժը արեւելքում թուլացնելու համար՝ նրան հարկավոր էր նվաճել Հայկական լեռնաշխարհի նաև այդ մեծ ու հարուստ կենտրոնը և նշանավոր ամրութիւնը:

1064 թ. ամառվա վերջերին Ալիսաւանը իր զորքերով պաշարեց Անի քաղաքը, և թեև սելջուկյան թուրքերը այնքան էլ վարժ չէին պաշարողական բարդ գործողութիւններին՝ այնուամենայնիւ նա կարողացավ առնել քաղաքը, գլխավորապես, շնորհիւ Բյուզանդիայի կարճատես անհոգության, որը չունեւ այստեղ բավարար թիւով պահապան զորք և այս օրհասական կռիւի ընթացքում շուտարկեց օգնական զորք իր արեւելյան սահմանի ամենանշանավոր բերդաքաղաքը փրկելու համար: Պաշարող թուրք զորքերը իզուր շէին աշխատել. փարթամ ու հարուստ Անին ենթարկվեց սովորական ավերածութիւն և անխնա կողոպուտի:

Անիի առման մասին ընդարձակ տեղեկութիւններ են հաղորդում ո՛չ միայն հայկական, այլ նաև բյուզանդական, արաբական ու պարսկական աղբյուրները: Առանձնապես կարեւոր ու արժանահավատ է համարվում Իբն ալ-Ասիրի վկայութիւնը:

«Ծրբ նա [սուլթանը],—պատմում է Իբն ալ-Ասիրը,—եկավ այնտեղ [Անի], տեսավ որ սա ամուր քաղաք է և բոլորովին անմատչելի է, որովհետեւ սրա երեք քառորդի վրա հարձակվել չէր կարելի Արաքս գետի պատճառով¹, իսկ մնացած մի քառորդը պատսպարված էր մի խոր ու արագահոս գետով, որը գլորում էր ու տանում մեծ քարեր, որ մեջն էին գցում: Ծանապարհը գնում էր քաղաք փոսի միջով, որի վերեւ գտնվում էր պարիսպը՝ շինված հաստաբետ թարերից: Սա մի մեծ ու բարգավաճող քաղաք էր, ուներ մեծ բնակչութիւն և նրա մեջ կային ավելի քան 500 եկեղեցի:

Սուլթանը պաշարեց սրան և շրջափակեց, սակայն մուսուլմանները հույս չունեին քաղաքը վերցնելու նրա անառիկ լինելու պատճառով, որ նրանք տեսնում էին: Ապա սուլ-

¹ Տե՛ս Արիստ. Լաստիվ, Ղլ. ԻԴ, էջ 162—167, Մատթ. Ուռն., Վաղարշապատ, 1898, էջ 146—150. Michael Attaliates, Bonnae, 1853, էջ 79—82. Ահմեդ բեն-Մուհամմեդ ալ-Ջաֆարի, տե՛ս Mapp, ABE, էջ 26—27 և ուրիշ.: Վերջին հեղինակի վկայության մեծագույն մասը վերաբերում է ըստ իս իջ թե Անիի, այլ Մարմաշենի առանը:

² Այս տեղեկութիւնը, իհարկե, սխալ է: Անին գտնվում էր ոչ թե Արաքս, այլ Ախուրյան կամ Արփա-չայ գետի ափին:

թանը շինել տվեց մի փայտե աշտարակ, զինավորեց նրան կռվողներով և նրա վրա կանգնեցրեց քարածիգ մեքենան ու նետածիգներին:

Այնուհետև հռոմեները ստիպված եղան պարսպի վրայից հեռանալ և մուսուլմանները մոտեցան նրան, որպեսզի նրա մեջ անցք բանան: Եվ այդ ժամանակ Աստծու ողորմությամբ այնպիսի բան պատահեց, որ նրանք հաշվի չէին առել, պարսպի մի մեծ մասն ինքն իրեն քանդվեց առանց պատճառի: Շնորհիվ դրան նրանք մտան քաղաք և կոտորեցին անթիվ քանակությամբ բնակչություն, այնքան շատ, որ մուսուլմաններից շատերը չկարողացան ներս խուժել քաղաք սպանվածների բազմության պատճառով: Եվ նրանք գերի վերցրին գրեթե նույնքան, ինչքան որ սպանել էին»¹:

Մատթեոս Ուհայեցին պատմում է, որ Ալփասլանը, չկարողանալով ներս խուժել քաղաք՝ արդեն հուսահատվել էր և սկսել էր ետ նահանջել, սակայն Անիի իշխանավորները, Բագրատը և Գրիգոր Բակուրյանը, հենց նույն այդ ժամանակ թողին ժողովրդին անպաշտպան և ետ քաշվեցին միջնաբերդ: Եվ մուսուլմանները, իմանալով այդ և տեսնելով, որ ժողովուրդը խուճապի է մատնվել, ետ դարձան և գրավեցին քաղաքը, որ առանց պահպանների էր²:

Անիի առումը Չամչյանը, և նրան հետևելով նաև Սեն-Մարտենը, Հերցցերգեր ու պատմագիրների մեծագույն մասը³, ենթադրում են 1064 թ. հունիսի 6-ին: Այս հաշիվը ճիշտ չէ: Ավելի ճիշտ է ըստ իս Դյուլդորյեի տոմարական հաշիվը:

Սամուել Անեցու մոտ⁴ Աննի առումը ցույց է տրված «ի ՇժԳ-ին ի տօնի Տիրամօրն յաւուր երկշաքաթոջ»։ Հիմնվելով այս կարևոր վկայության վրա, Դյուլդորյեն Անիի առումը Ալփասլանի զորքերի կողմից դնում է 1064 թ. օգոստոսի 16-ին, երկուշաբթի⁵:

¹ Sk'us Markwart, Skizzen, էջ 43—44 և Իբն ալ-Ասիր, ուսու. Թարգմ. Փռլզեի, էջ 130:

² Sk'us Մատթ. Ուհայ., էջ 148:

³ Չամչյան, Պատմութ. Հայոց, Բ, էջ 982. Lebeaun, Histoire du Bas-Empire, t. XIV. էջ 445. Hertzberg, Geschichte der Byzantiner und des osmanischen Reiches, էջ 244 և ուրիշ:

⁴ Sk'us հրատ. Արշակ Տեր-Միքելյանի, Վաղարշապատ, 1893, էջ 112:

⁵ Ed. Dulaurier, Recherches sur la chronologie arménienne, Paris, 1859, էջ 297:

1064 թ. մեծ հաղողություններից հետո՝ Ալփասլանը, որը կատարելապես ապահովել էր իր թիկունքը՝ կարող էր համարձակ կերպով դարձնել իր հաղթական սուրը Փոքր Ասիայի դեմ: Հայկական լեռնաշխարհը, որը Բյուզանդական կայսրության ամրակուռ բնական պատնեշն էր՝ այժմ գրեթե խորտակված էր: Բաժական էր մեկ հուժկու հարված ևս և թափառական թուրք ցեղերը կկարողանային արդեն ազատ ներս խուժել Փոքր Ասիայի արգավանդ դաշտերն ու արոտատեղերը և հաստատվել այստեղ, որպես տիրող ու իշխող ժողովուրդ:

Արդ՝ ի՞նչ էր մտածում և ի՞նչ էր անում կայսրությունն այս մահացու վտանգի հանդեպ, որ սպառնում էր իր իսկ գոյության:

Հայ եկեղեցու ու եկեղեցականների դեմ հարուցած հալածանքներից հետո, նա այժմ նպատակ էր դրել իրեն բռնի կերպով դավանափոխ անելու հայ «հերետիկոս» ժողովուրդը: Գրգռմունքը և հուզմունքը հայ ու հույն իշխող դասակարգերի մեջ այնքան էր սաստկացել, որ ընդունում էր հետզհետե արյան վրիժառության, փոխադարձ վնասատայի բնույթ:

Անիից վտարանդված Գագիկ Բ. Բագրատունին հրամայել էր իր զինվորներին սպանել Կեսարիայի Մարկոս մետրոպոլիտին, որը լցված էր անզուսպ ատելությամբ դեպի հայերը և իր շան անունը դրել էր Արմեն: Այս սպանության վրեժն առնում են Կիզիստրաբերդի (Կիլիկիստա) հույն իշխանները՝ Մանդալեի որդիները, որոնք շարաշար տանջում ու սպանում են Գագիկին և մարմինը կախում քերդի պարսպից (1079): Մանդալեի որդիներին շարաշար սպանում է Ռուբինյան Թորոս իշխանը: Մատթեոս Ուտհայեցու վկայությամբ՝ այդպիսի վրիժառու սպանությունների զոհ եղան հայերի կողմից՝ Գրիգոր Մագիստրոսի որդին Վասակը, որ Անտիոքի իշխանն էր, Նալիստ իշխանը «ի տանէն Շիրակայ» և ուրիշները:

Հայ պատմիչներն այդ փոխադարձ վրիժառության մասին ունեն բազմաթիվ նկարագրություններ, որոնք թեև հաճախ հիմնված են ժողովրդական ավանդության վրա և կարող են չափազանցված լինել, սակայն ինքը՝ լայն վրիժառության փաստը, միանգամայն ստույգ է և համապատասխան է հայ իշխող դասակարգերի ծայրաստիճան գրգռված տրամադրության:

Արևելյան քրիստոնեության այս անհաշտ երկվությունը և անվերջ պառակտումները, որ արձագանք էին դառնում բյուզանդական

¹ Յե՛ս Ծ ա տ թ. Ու տ հ., էջ 213 և 214:

զորքի ու զորավարութեան մեջ և առիթ դառնում դավերի ու անգամ դավաճանութեան՝ մեծ չափով նպաստում էին սելջուկյան թուրքերի հաշողութեաններին:

Ալփասլանի 1064 թ. արշավանքից հետո հայերի գաղթը սաստկացավ նաև Հայաստանի հյուսիսային կողմերից: Ալփասլանի այս արշավանքի ժամանակ դեռևս գոյություն ունեւ Կարսի Բագրատունյաց թագավորությունը, որը գտնվում էր Աբասյան Գագիկի իշխանության տակ:

Արդեն Տուղրուկ բեգի արշավանքների ժամանակ Կարս քաղաքը ենթարկվել էր հարձակման ու ավերածության, և Կարսի Գագիկ թագավորը և բնակչության մի մասը փրկվել էին քաղաքի վերնաբերդում: Մատթնոս Ուռհայեցու վկայությամբ, այս Գագիկը ևս, ինչպես և Վրաստանի ու Ջորագետի թագավորները, հնազանդել ու անձնատուր էր եղել Ալփասլանին և իր երկիրը համեմատաբար զերծ պահել թուրքական վայրագություններից:

Սակայն, ինչպես Վասպուրականի Սենեքերիմ թագավորը, այս Գագիկը ևս, թուրքերի երկյուղից՝ 1064 թ. վերջերին տվեց իր թագավորությունը Բյուզանդիայի Կոստանդին Դուկաս կայսեր (1059—1067) և, ստանալով նրանից Կիլիկյան Տավրոսում, ինչպես վկայում է Մատթնոս Ուռհայեցին, Մամիդավ բերդաքաղաքը¹, շտապեց փոխադրվել այնտեղ ազնվականության ու բնակչության մի մասի հետ: Տարբեր է Վարդան վարդապետի վկայությունը, որը հաղորդում է, որ

«Կարսի Գագիկ թագավորը, Աբասի որդին, թուրքերի երկյուղից նեղվելով տալիս է իր հայրենիքը հույներին և առնում է Մամիդավը, Լառիան, Ամասիան և Կոմանան ու նաև հարյուր պռաստին, այսինքն՝ գլոշը»:

[«Խսկ թագաւորն Կարուց Գագիկ որդի Աբասայ նեղեալ յերկիւղէ թուրքացն՝ տայ զհայրենիս իւր ի յոյնս և առնու զՄամիդաւ, և զԼառիա և զԱմասիա և զԿոմանա, և զպռաստինս հարիւր, որ է զեօղեան»]²:

Շատ հավանական է, որ Ալփասլանի հարձակումներից հետո Փոքր Ասիա էին գաղթել նաև հայության ուրիշ հատվածներ Հայաստանի հյուսիսային և արևելյան կողմերից:

¹ Տե՛ս Մատթ. Ուռհ., էջ 151: Այդ բերդաքաղաքը Գեղեքի մոտ անվանված է Կամենդավ (Camendav), տե՛ս H. Gelzer, Abriss der byzantinisch Kaisergeschichte, էջ 1008:

² Վարդան վարդ., գլ., ԾԸ, էջ 102 (1862):

Հայ ազնվականության ու ռազմական ուժի մասսայական այս գաղթը Փոքր Ասիա, գլխավորապես Կապադովկիա ու Կիլիկիա, որ պարբերաբար շարունակվել էր 11-րդ դարի առաջին քառորդից սկսած՝ հիմք ծառայեց այստեղ հայկական նոր իշխանության ծագման Կիլիկիայի լեռներում, որը, ինչպես հայտնի է, գոյություն ունեցավ ավելի քան երեք դար։

Ալփասլանի 1064 թ. հաղթական արշավանքը Հայաստան ու Վրաստան նախերգանքն էր այն մեծ ու վճռական ընդհարումների, որ Սելջուկյան նոր աշխարհակալությունը ձեռնարկելու էր շուտով Բյուզանդական կայսրության դեմ։ Այդ վճռական ընդհարումը մի փոքր հետաձգվեց շնորհիվ սելջուկյան տան ընտանեկան երկպառակտումների և Ալփասլանի դեմ հարուցված ապստամբությունների։ 1063/4 թ. Ալփասլանը ճնշում էր իր ազգական Գթըլ-մուշի ապստամբությունը Ռեյում, որը Տուզրուկի ու Ալփասլանի ժամանակ Սելջուկյան սուլթանության մայրաքաղաքն էր, իսկ 1067 թ. կռվում էր իր հարազատ եղբոր՝ Կավուրի դեմ, որը Կիր-մանի կուսակալն էր։

1067 թ. Բյուզանդիայում գահ էր բարձրացել նշանավոր զինվորական, Ռոմանոս Դ. Դիոգենեսը (1067—1071), որը վճռել էր զորական մեծ ուժերով դիմադրել սելջուկներին և վերջ դնել թուրքական անընդհատ հարձակումներին, որոնց ենթարկվում էին այժմ Պոնտոսը և Կապադովկիան։ 1063 թ. հուլյներին հաջողվեց հստիկ թուրքական զորամասերը, որոնք ավերում ու կողոպտում էին Պոնտոսի շրջակայքը։ 1069 թ. Ռոմանոս Դ. կայսրը հտ քշեց թուրքական հրոսակներին Եփրատ գետի մոտից և համարձակ կերպով առաջ շարժվեց, կամենալով գրավել իլաթը։

Սակայն այս առաջշարժման միջոցին պարտվել էր Կապադովկիայում Փիլարեոսոս զորավարը և թուրքական հրոսակախմբերը հասել էին մինչև Իկոնիա, ուր անպատիժ կերպով ավերում ու թուլացնում էին հուլյն զորքի թիկունքը։ Ռոմանոս Դ. կայսրը ստիպված եղավ ետ նահանջել և 1070 թ. վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս Իտալիայում ծագած բարդությունների պատճառով։

Բյուզանդիայի ռազմական ուժերի այս առաջխաղացման հետ որոշ կապ են ունեցել, հավանորեն կոիվներն Անդրկովկասում Բագարատ Դ-ի դեմ, որը, ըստ երևույթին, նորից հարել էր կայսրությանը։ Քարթլիս-ցխովրեբան վկայում է, որ Ալփասլանը կրկին ռազմի էր ելել Աբխազիայի ու Վրաստանի թագավորի դեմ և որ սուլթանին միացել էին Ձորագետի ու Աղվանքի Կորիկե թագավո-

րը, Տփղիսի ամիրան և Կախեթիայի Աղսարթան թագավորը, որոնք իրենց ուժերով մտել էին Քարթլի 1068 թ. դեկտեմբեր ամսին¹:

Նույն այս պատերազմին և վերաբերում նաև Ջուանշերի հետևյալ վկայությունը:

«Իսկ սուլթանը, — պատմում է Ջուանշերը, — երեք տարուց հետո նորից եկավ վրացիների վրա և երկիրը լցրեց արյունով: Եվ նա առավ Տփղիսը և տվեց Գանձակի ամիրային՝ Փատլունին: Եվ Աղսարթանը, Կախեթի թագավոր Գագիկի որդին, եկավ նրա մոտ և շրջում էր նրա հետ միասին մինչև որ սուլթանը հեռացավ»:

[«Իսկ սուլտանն զկնի երից ամաց դարձաւ ի վերայ Վրաց, և ելից արեամբ զերկիրն: Եւ առեալ զՏփղիս՝ ետ ի յամիրայն Գանձակայ Փատլուն: Եւ Ասարթան՝ որդի Գագիկայ, թագաւորին Կախեթոյ՝ եկն առ նա, և շրջէր, ընդ նմա՝ մինչև զնաց սուլտանն»]²:

1070 թ., երբ Ռոմանոս Դ. Դիոգենեսը Արևելքից վերադարձել էր Կոստանդնուպոլիս, Ալփասլան սուլթանը զորական մեծ ուժերով շարժվեց դեպի Փոքր Ասիա: Հայաստանի հարավային ճանապարհով, Արափանիի հովիտներով, նա դիմեց Բյուզանդական կայսրության հարավ-արևելյան կողմերը:

Մանազկերտ քաղաքը, որի առջև պարտություն էր կրել իր հորեղբայր Տուղրուկ բեգը, Ալփասլանն առանց դժվարության նվաճեց և քաղաքացիներին խիստ պատժեց իր հորեղբոր անհաջողության համար: Նրա հզոր ու ահարկու հարվածների տակ մեկը մյուսի հետևից ընկնում էին Բյուզանդիայի իշխանության տակ գտնվող Հայաստանի բերդերն ու քաղաքները: Փոքր Ասիային սպառնացող այս մեծ վտանգի հանդեպ Բյուզանդիային հարկավոր էր բոլոր ռազմական իր ուժերով պաշտպանել կայսրության արևելյան երկրները:

Ռոմանոս Դ. Դիոգենես կայսրը ժողովեց անչափ մեծ զորք և ինքն անձամբ եկավ նորից Արևելք Ալփասլանի դեմ: Սկզբում հաջողությունը կայսեր կողմն էր և նա կարողացավ ետ նվաճել Մանազկերտ քաղաքը:

Բյուզանդական և թուրքական ուժերի վճռական ընդհարումը տեղի ունեցավ նույն այս Մանազկերտի մոտ: Չնայած կայսեր

¹ Տե՛ս Մ Է Լ Ի Բ - Բ Ե Կ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատ. Ա, էջ 208:

² Համառոտ պատմութիւն Վրաց ընծայեալ Ջուանշերի Գառմչի, Վենետիկ, 1884, էջ 113:

անձնական քաջության, այս կովում պարզ երևաց բյուզանդական զորական ուժի քայքայված վիճակը և կարգապահության ու հավատարմության բացակայությունը: Շտապ հավաքված ու մեծ մասամբ վարձկան ղինվորներից կազմված այս զորքը ահռելի էր միայն իր թվով, բայց ո՛չ ռազմական իր որակով: Զորավարների մեջ կային Ռոմանոս Դիոգենեսի անձնական ռեսերվի թշնամիներ: Կովի հենց առաջին օրը տեղի ունեցան դավադրության և մատնության դեպքեր, որոնք մեծ չափով թուլացրին բանակի ոգևորված տրամադրությունը:

Կովի երկրորդ օրը ճակատամարտի դաշտից դավաճանաբար հտ քաշվեց իր զորամասով Անդրոնիկոս Դուկաս իշխանը և նրան հետևեցին նաև ուրիշ զորապետներ իրենց զորազնդերով: Սելջուկ-թուրքերի և Բյուզանդիայի վճռական այս ընդհարումը վերջացավ հուլյն զորքերի սոսկալի պարտությամբ և ինքը կայսրը գերի ընկավ Ալփասլանի ձեռքը:

«1071 թ. Մանազկերտի պարտության ճակատագրական սարսափելի օրը,— ասում է պրոֆ. Գելցերը,— Բյուզանդական մեծ պետության մահվան օրն էր: Թեև նրա հետևանքներն իրենց բոլոր ահավորությամբ անմիջապես ղգալի չեղան, սակայն Փոքր Ասիայի արևելյան մասերը, Հայաստանը և Կապադովկիան, որոնք այնքան կայսրներ և զորապետներ էին տվել և կազմում էին պետության իսկական ուժը՝ ընդմիշտ կորած էին կայսրության համար և թափառական թուրքը հաստատեց հին հռոմեական փառահեղության ալեբրակների վրա իր վրանը»¹:

Ալփասլանը գերված կայսեր հետ շատ մեղմ վարվեց: Ռոմանոս Դ-ի հետ նա կնքեց խաղաղության դաշն և, նրան ազատ արձակելով, պահանջեց թուրք գերիների վերադարձը և դրամական որոշ հատուցում:

Սակայն Ռոմանոսի ռեսերվի հակառակորդների աշակցությամբ Կոստանդնուպոլսում նոր կայսր էր հրատարակվել Միքայել է. Դուկասը (Պարապինակեսը, 1071—1078) և դժբախտ Ռոմանոսը ստիպված եղավ անձնատուր լինել նույն Անդրոնիկոս Դովկասին, որի դավաճանությանն էին վերագրում Մանազկերտի պարտությունը: Անձնատուր եղած Ռոմանոս Դիոգենեսին երզնազանցաբար կուրացրին, իսկ Ալփասլանի հետ կնքված դաշինքը չընդունեցին:

¹ Յես H. Gelzer, Abriss, էջ 1010:

Ալիսանին շուտով հաջորդեց նրա որդին Մելիքշահը (1072—1092), որը կոիվը Բյուզանդիայի դեմ հանձնարարեց Գըթըմուշի որդուն՝ Սուլեյմանին, որ Տուղուլ սուլթանի թոռն էր։ Այս ընդունակ զորապետը մեծ հաջողությամբ շարունակեց Փոքր Ասիայի նվաճումը և աշխատեց հաստատել այստեղ իր տիրապետությունը։

1073 թ. նա Կեսարիայի մոտ ծանր պարտության մատնեց բյուզանդական զորավար Իսահակ Կոմնենին։ Սրան փոխարինեց նոր հրամանատար Կեսար Դուկասը, որը սակայն միացավ Փոքր Ասիայում նորմանական զորքերի առաջնորդ ապստամբ Ուրսելի հետ և, ձգտելով գահակալության, իր զենքն ուղղեց ո՛չ թե սելջուկների, այլ իր հարազատ եղբորորդու Միքայել է. Դուկասի դեմ, Հուսահատված կայսրը, ապավինելով սելջուկների օգնության, նրանց հետ դաշն կնքեց, Սուլեյմանի աջակցությամբ ճնշեց Կեսար Դուկասի և Ուրսելի ապստամբությունը և համաձայն դաշինքի ճանաչեց Սուլեյմանին օրինավոր տեր գրեթե ամբողջ Փոքր Ասիայի (1074)։

Երբ 1086 թ. արևմուտք եկավ ինքը Մելիքշահ սուլթանը և հասավ մինչև Միջերկրական ծովի ափը՝ Փոքր Ասիայի և Ասորիքի բոլոր մեծ ու փոքր իշխանները հպատակվեցին նրան և այսպիսով Սելջուկյան աշխարհակալ մեծ պետությունը անչափ ընդարձակվեց։

Նոր աշխարհակալությունը տարածվում էր Չինաստանի և Ադվանիստանի սահմաններից մինչև Միջերկրական ծովը, այն է՝ մինչև Եգիպտոս ու գրեթե մինչև Կոստանդնուպոլիս, իսկ հյուսիսից հարավ՝ Սև ծովից ու Կովկասից մինչև հմեն և Հնդկական Օվկիանոսը։

Բյուզանդական աշխարհակալությունը ջախջախված լինելով Փոքր Ասիայում, այնուհետև Արևմտյան Ասիայի պատմության ղեկն անցավ սելջուկյան թուրքերի ձեռքը։

Մելիքշահի ժամանակ Հայաստանի և Փոքր Ասիայի մեծագույն մասը քանդված ու ավերված էր։ Թեև սելջուկյան թուրքերի անվերջ հարձակումներից սոսկալի կերպով տուժել էին նաև Պարսկաստանն ու հարևան երկրները, սակայն ավերածությունն անհամեմատ ավելի դաժան էր եղել Անդրկովկասի և Փոքր Ասիայի մի շարք երկրներում։

Սելջուկյան հսկայական նոր պետությունը, որ, մեծ մասամբ, ավերված ու կողոպտված էր, այդ վիճակում, թնական վե, չէր կարող պահպանել իր գոյությունը։ Ուստի ելնելով իր պետության շա-

հերից, Մելիքաշէր հնարավորութիւն տվեց նվաճված երկրների ժողովուրդներին մասամբ վերականգնելու իրենց քաղաքաված երկրներն ու տնտեսութիւնը: Սկսեցին որոշ շահիւմ վերաշինվել ավերված գյուղերն ու քաղաքները, որտեղ մնացել էր բնակչութիւն: Կարգի էին բերվում հաղորդակցութեան ճանապարհները, թեթևացվում էին առևտուրը արգելակող ծանր մաքսերը, կառուցվում էին կարավանակայաններ ու կամուրջներ: Աշխարհակալ այս մեծ պետութեան աթոռանիստ կենտրոններն էին Ռեյը, Նուշապուհը և կամ Սպահանը:

Մելիքաշէի կառավարութեան մեջ խոշոր դեր էին խաղում նաև պարսկական-արաբական երկրների ականավոր ներկայացուցիչները: Սելջուկյան սուլթանները ենթարկվել էին արդեն այդ ժամանակ տեղական ժողովուրդների կուտուրայի ազդեցութեանը:

Ինչպես հայտնի է, Մելիքաշէի կառավարութեան լիազոր վարիչն էր նշանավոր ու եռանդուն պետական գործիչ պարսիկ Հասան իբն-Ալին, հորասանի Թուա քաղաքից, որի մականունն էր Նիզամ ալ-Մուլք («տերութեան կարգավորում»): Սելջուկյան մեծ պետութեան ղեկը գտնվում էր այս նշանավոր վեզիրի և նրա նշանակած բարձր պաշտոնյաների ձեռքին:

Եվ հենց, մասամբ, այս մեծ վեզիրին, որի գրչին պատկանում է հուշակավոր «Կառավարման ձեռնարկ» (Սիասետ-Նամե)՝ երկը,¹ պետք է վերագրել Մելիքաշէի ներքին քաղաքականութեան նման ընթացքը: Թե որքան մեծ է եղել Նիզամ ալ-Մուլքի դերը՝ այդ երևում է ժամանակակից պատմիչների հետևյալ դիտողութիւնից: Երբ իր թագավորութեան վերջին տարիներում Մելիքաշէ, ընկնելով մեծ վեզիրի թշնամիների ազդեցութեան տակ, դժգոհութիւն էր հայտնել նրան, Նիզամ ալ-Մուլքը սուլթանի մարդկանց ներկայութեամբ ասել էր՝ «Մելիքաշէի թագն անխզելի կերպով կապված է իմ գրչի հետ. եթե գրիչս ձեռիցս վայր դնեմ՝ նրա թագն իսկույն կխորտակվի»:

Առաջավոր Ասիայի նախկին քաղաքակրթութիւնը նորից սկսել էր գերիշխող հանդիսանալ Արևելքում: Թափառական սելջուկյան թուրքերը, հաղթող լինելով հանդերձ, ենթարկվել էին հաղթածների քաղաքակրթութեանը:

¹ Այս երկը լույս է տեսել այժմ ռուսերեն թարգմանութեամբ՝ տե՛ս «Сиясет—Наме, книга о правлении, визира XI столетия Низам ал-Муль-жа», перевод проф. Б. Н. З а х о д е р а, Москва—Ленинград, 1949:

Մելիքշահի գահակալության ժամանակ Անդրկովկասյան իշխանությունների մեծագույն մասը գտնվում էին սելջուկյան սուլթանության գերիշխանության տակ: Բայց, ըստ երևութիւն, Արխազիան ու Վրաստանը Բագարատ Դ-ի թագավորության վերջին տարիներում և նրա որդու Գեորգի Բ-ի թագավորության ժամանակ՝ (1072—1089), որը Ջուանշերի մոտ անվանված է «Գէորգի կիրապաղատ», նորից հարել էին Բյուզանդիային և հրաժարվել էին ենթարկվել սելջուկյան սուլթանների գերիշխանությանը:

Դեռևս Ալիսասլանի սուլթանության վերջին տարիներում Բագարատ Դ-ը, ինչպես վկայում է Ջուանշերը¹, հարձակվեց Տփղիսի վրա, որն Ալիսասլանը տվել էր Փատլուն ամիրային: Գանձակի ամիրան, մատնվելով այս կողմում պարտության կիպարիտի որդու Ժվանե Օրբելյանի կողմից, գերի բռնվեց և, ազատ արձակվելով՝ տվեց Աբխազների ու Վրաց թագավորին Տփղիսն ու նաև Գագա բերդը և Քավազին կամ Գավարզին ամրոցը («գօզինն»), որոնք գտնվում էին այժմյան Ղազախ գավառում՝ Աղստե գետի արևմտակողմում:

Գեորգի Բ-ի թագավորության ժամանակ Վրաստանն ավելի ևս ուժեղացավ ու ընդարձակվեց և Բյուզանդական մեծ կայսրության անկման ու քայքայման շնորհիվ հետզհետե տեր դառավ Վրաստանի ու Հայաստանի մի շարք ջրջանների, որոնք միացվել էին Բյուզանդիային և դեռևս մնում էին նրա իշխանության տակ: Ինչպես վկայում են Քարթլիս-ցխովրեբան և Ջուանշերը², Գեորգի Բ-ը գրավել էր կամ ստացել էր հույներից Աբխազիայի Անակոփիա մեծ բերդը և բազմաթիվ բերդեր Կղարջքում, Շավշեթում, Ջավախքում և Արդահանում ու նաև Կարսը և Վանանդը:

Սելջուկյան մեծ աշխարհակալությունը չէր կարող, իհարկե, հանդուրժել Վրաստանի զորեղացումը և մերձեցումը Բյուզանդիայի հետ: Ուստի և Մելիքշահի սուլթանության հենց առաջին տարիներում սելջուկյան թուրքերը նորից հարձակվեցին Վրաստանի վրա և գրավեցին այստեղ Տփղիսը և Շամշուլդեն: Գրաված քաղաքների իշխանությունը Մելիքշահը հանձնեց Սրահանգ ամիրային:

¹ Տե՛ս Գլ. ԺԵ, էջ 113—114:

² Տե՛ս Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Ա, էջ 208, 216 և «Համառոտ պատմութիւն Վրաց ընծայեալ Ջուանշերի պատմչի», էջ 114:

Շուտով տեղի ունեցավ նոր ընդհարում վրացիների հետ։ Սրահանգը կռվի բռնվեց Գեորգի Բ-ի հետ Շամշուլդեի դաշտում՝ Փարցխիսում։ Սակայն այս կռվում Սրահանգը հաղթվեց և փախավ Գանձակ¹։ Ակադ. Զավախիշվիլին Տփղիսի ու Շամշուլդեի գրավումը սելջուկյան զորքերից և Շամշուլդեի դաշտում տեղի ունեցած ճակատամարտը ենթադրում է 1073—1074 թթ.²։

Սրահանգի պարտությունից հետո սելջուկյան թուրքերը, ինչպես վկայում են վրացական աղբյուրները, պարբերաբար շարունակել են արշավել և ավերել են Վրաստանի, գլխավորապես, արևմտյան երկրները, ուր նրանք հրդեհել էին Քութայիսը, Արտանուջը և Կզարչքի վանքերն ու եկեղեցիները³։

«Այն ժամանակներում,— վկայում է նաև Զուանշերը,— թուրքերն ասպատակեցին Վրաց երկիրը և շատ արյուն թափեցին և շատերին էլ գերեցին ու գնացին. նրանց գլխավորի անունն էր Բուժդուբ»։

[«Յատուրսն յայնոսիկ ասպատակեցին թուրքք յերկիրն Վրաց, և բազում արիւնս հեղին, և զյոլովս գերեցին և գնացին. որոց գլխատրին անուն Բուժդուբ կոչէին»]⁴։

Արխազիայի ու Վրաստանի թագավորության դրությունը խիստ ծանրացել էր նաև արևելյան կողմից։ 1087 թ. Մելիքշահի հրամանով Անդրկովկաս եկավ թուրքական մեծ զորքով Բուզան ամիրան, որը պաշարեց ու գրավեց Փատլունյաններից Գանձակ քաղաքը⁵։ Հստ երևույթին թուրքերը այնուհետև վերագրավել էին նաև Տփղիսն ու Շամշուլդեն։ Այսպիսով Վրաստանը սպառնալիքի էր ենթակա թե՛ հարավ-արևմուտքից և թե՛ արևելքից։ Ուստի և Գեորգի Բ-ը, ընկնելով ծանր ու հուսահատական այս դրության մեջ՝ իր երկիրը փրկելու համար համաձայնեց վճարել Մելիքշահին որոշ տուրք։

1090 թ. Մելիքշահի մոտ գնաց նաև հայ հոգևորականներից ու ազնվականներից կազմված մի պատգամավորություն

¹ Տե՛ս Մ ե լ ի ք ա ն Թ - Բ ե կ, Վրաց աղբյուրները, Ա, էջ 208 և 216. Ջ ու ա ն շ ե բ, գլ. ԺԷ, էջ 114։

² Տե՛ս Վ. А. Д ж а в а х и щ в и л и, История грузинского народа, II рус. перевод М. Х у б у а (на правах рукописи), էջ 249։

³ Ն ու լ յ ն ը, II, էջ 250։

⁴ Տե՛ս Ջ ու ա ն շ ե բ, գլ. ԺԷ, էջ 114—115։

⁵ Տե՛ս Վ ա Ր դ ա ն Վ ա Ր դ., գլ. ԿԱ, էջ 106, Մ ա տ Թ. Ու ա հ., էջ 237 և Ս ա մ. Ա ն ե ց ի, էջ 118։

Բարսեղ կաթողիկոսի հետ և խնդրեց սուլթանից ազատել հայ եկեղեցին ծանր հարկերից և աշակցություն ցույց տալ կաթողիկոսական աթոռի միացման¹։

Մելիքշահը Բարսեղ կաթողիկոսին ընդունեց պատվով ու մեծարանքով, կատարեց պատգամավորության խնդիրքը, ազատեց հայ եկեղեցին ծանր հարկերից և մեծ շքով ճանապարհ դրեց պատգամավորությունը, տալով կաթողիկոսին հատուկ հրովարտականք և ազատության գիր²։

Միևնույն ժամանակ Մելիքշահը իր կնոջ եղբորն Իսմայիլ Իբն-Ակուֆ ամիրային նշանակեց Ատրապատականի, Աղվանքի և Հայաստանի կուսակալ, որ իրեն կենտրոնավայր էր ընտրել Գանձակ քաղաքը։ Վարդան վարդապետը վկայում է նրա մասին, որ նա հարկերից «ազատեց վանքերը և բոլոր եկեղեցականներին»³։

Մատթեոս Ուտհայեցին ևս նրա մասին գրում է.

Իսմայիլ Իբն Ակուֆը տիրել էր ամբողջ հայոց աշխարհին և նա խաղաղարար էր և «զարդարիչ էր վանքերի, մխիթարիչ էր կրոնավորների և հավատացյալներին, ազատ էր պահում պարսիկների ամեն տեսակ շարագործություններից»։

[«...զարդարիչ վանորէից և մխիթարիչ կրօնաւորաց, և ազատ պահէր զհաւատացեալսն յամենայն շարեացն պարսից»]⁴։

Այս վկայություններից պարզ երևում է, որ Նիզամ ալ-Մուլքի բարեհաճ քաղաքականությունը նպաստավոր է եղել հատկապես հայ եկեղեցու և հոգևորականության համար։

Այդ փառաշուք շրջանը կարճ տևեց, 1092 թ. հոկտեմբեր ամսին Իսմայիլիս աղանդավորների ուղարկած ֆիդայու ձեռքով սպանվեց Նիզամ ալ-Մուլքը, իսկ մի ամիս հետո մեռավ և Մելիքշահ սուլթանը⁵։

¹ Մատթեոս Ուտհայեցին վկայում է (էջ 239), որ «ի ժամանակս այսմիկ ի չորս բաժանեցաւ աթոռ սրբոյն Գրեգորի, զի ահա Տէր Վահրամ յնգիպատոս, և Տէր Թէոգորոս ի Հոնին և Տէր Բարսեղ ի Թագաւորաբնակ քաղաքն Հայոց յԱնի և Տէր Գօղոս ի Մարաշ քաղաքն»։ Կաթողիկոսական աթոռի բաժանումը հետևանք է մասամբ հայերի գաղթման և ցույց է տալիս հայերի ցրվածությունը Փոքր Ասիայում և նգիպատոսում։

² Տէր Մատթ. Ուտհ., էջ 240. Մամ. Անեցի, էջ 117 և ուրիշ։

³ Վարդան վարդ., գլ 4Բ, էջ 108։

⁴ Մատթ. Ուտհ., էջ 247։

Սրանց մահից հետո սկսվեց Սելջուկյան մեծ աշխարհակալության քաջ առ քաջ անկումը, գլխավորապես, սելջուկյան սուլթանական տան ընտանեկան երկպառակույթյունների և գահակալական կռիվների պատճառով: Ներքին այդ անվերջ պառակտումներն ու ընդհարումներն ունեցան այն հետևանքը, որ Սելջուկյան մեծ աշխարհակալությունը բաժան բաժան եղավ և վերածվեց մի շարք մեծ ու փոքր, իրարից անկախ պետությունների:

Սելջուկյան ներքին կռիվների այս շրջանում Հայկական լեռնաշխարհը նորից դառավ բեմ պարբերաբար բռնկվող ընդհարումների: Այս կռիվները մեծ ջափով թուլացրին սելջուկյան իշխանության ուժը: Հայությունը, որ սելջուկյան արհավիրքներից ու ավերածություններից հետո սկսել էր նորից վերակենդանանալ, համառ կերպով աշխատեց պայքարել իր երկրում ծավալվող ու իշխող եկվոր նոր իշխանությունների դեմ: Վրաստանի օգնությամբ և նրա գերիշխանության տակ նա ձգտեց վերականգնել քաղաքական իր նախկին դրությունը և կոչտուրական բարեկեցությունը:

Վերականգնման այս համառ ջանքերը կազմում են հայ ժողովրդի պատմության հատուկ և ուրույն մի շրջանը, որը կարոտ է դեռ լուրջ ուսումնասիրության:

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐԻՈՐԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՍԵԼՋՈՒԿՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ

1. Արշունանդ ներքին պատերազմները Մելիքաճի մահից հետո.— Սելջուկյան մեծ պետության կործանումը:— 2. Հայկական իշխանությունների մնացորդները 12-րդ դարի սկզբներում:— Կյուրիկյան բազավորությունը.— Կապանի Սյու-նյաց բազավորությունը.— Սասունի իշխանությունը.— Խաչենի իշխանություն-ները.— Վասպուրականի իշխանության մնացորդը:— 3. Նոր իշխանությունները Հայաստանում:— 4. Առաքատականի և Առանի կուսակալությունը:— 5. Կապան ֆաղափի ավերումը:— 6. Սելջուկյան կենտրոնական սուլթանության ֆայալումը արաբիկների իշխանության ժամանակ:— 7. Դվինի և Անիի Շեղդադյանների ամիրայությունները:— 8. Հայ իշխանությունների մնացորդները Շիրակում:— 9. Ասպատալությունները Շիրակում և Լոռիում սելջուկյան ներքին խռովություն-ների ժամանակ:— 10. Կարնո և Կարսի ամիրայությունները.— Դանիշմանների ամիրայությունը Կապադովկիայում ու Սեբաստիայում.— Արտաշատները Հիսն-Կեֆում և Մերդինում.— Շամ-Արմենների ամիրայությունը Խլարում:— 11. Մամեդական մանր իշխանությունների պայքարը իրար դեմ:— 12. Վրաս-տանի բարձր դերը և վրացական-հայկական համերաշխությունը:

Մելիքաճի մահից հետո (1092) նրա որդիները բոլորն էլ ան-չափահաս էին: Ամենամեծ որդին էր Բարկիարուխը, Ատրպատա-կանի Ժամայել իբն-Ակուֆ ամիրայի քրոջ որդին, որը տասներկու տարեկան էր կամ մի փոքր ավելի մեծ: Բարկիարուխի (1092—1104) թե՛ հղբայրները և թե՛ հորեղբայրները, նրանք, որոնք ուժ ունեին և զորեղ կողմնակիցներ, ապստամբեցին սրա դեմ, և ամեն մեկը նրանցից ինքն էր ուզում տիրապետել սելջուկյան գահին:

Ակովեցին արյունահեղ ընդհարումներ և ներքին երկպառա-կություններ, որոնք սկիզբ դրին Սելջուկյան աշխարհակալության քայքայման: Այդ կռիվների ընթացքում 1093 թ. սպանվեց Ազերբայջանի— Ատրպատականի, Աղվանքի ու Հայաստանի կու-սակալ Ակուֆի որդի Ժամայելը, ինչպես և շատերը սելջուկյան սուլթանական զնտանիքից ու նշանավոր ամիրաներից:

Բարկիարովսի մահից հետո (1104), նրա եղբայր Մուհամմեդը (1105—1118), որին հայ պատմագիրներն անվանում էին Տափար¹, կարողացավ ընկճել ապստամբներին և վերականգնել կարգը, սակայն շատ կարճ ժամանակով:

Մուհամմեդ-Տափարից հետո Սելջուկյան աշխարհակալության քայքայումը ավելի ևս արագացավ և Սելջուկյան ընդարձակ պետությունը բաժանվեց մեծ ու փոքր իշխանությունների: Անշատումն ամենից առաջ տեղի ունեցավ սելջուկյան սուլթանական ընտանիքի մեջ:

Կերմանում հաստատեց իր անկախ իշխանությունը Ալփասլանի եղբոր Կավուրդի սերունդը, հյուսիս-արևելյան իրանում՝ Մելիքշահի որդին Սինշարը, արևմտյան Փոքր Ասիայում՝ Գըթըրմուշի և նրա Սուլեյման որդու հաջորդները հիմնեցին Իկոնիայի անկախ տերությունը, որի գլխավոր կենտրոններն էին Իկոնիան և Նիկիան: Իսկ Ասորիքի ու Միջագետքի կողմերում, ուր հաստատվել էին Մելիքշահի եղբոր Տուտուշի որդիները՝ սրանց երկպառակությունների պատճառով կաղմվեցին մի շարք մանր անկախ ամիրայություններ և իշխանություններ: Զուգընթաց սուլթանյան ճյուղավորման, այդպիսի անկախ կամ կիսանկախ իշխանություններ առաջ եկան նաև Սելջուկյան պետության ուրիշ մասերում:

Բուն Հայաստանի հայ բնակչության մի ստվար մասը, ինչպես տեսանք, Բյուզանդիայի հատուկ քաղաքականության շնորհիվ, նաև թուրքական արշավանքների պատճառով՝ գաղթել էր Փոքր Ասիայի հարավ-արևելյան երկրները: Այստեղ, հյուսիս-արևմտյան Միջագետքում, Կապադոկիայում, Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում, այս գաղթականությունը աշխատեց հիմնել իր համար մի նոր հայրենիք: Պաշտպանվելով սելջուկյան հարձակումներից, հայ դադթականությունը հիմնեց այս երկրներում մի շարք անկախ կամ կիսանկախ իշխանություններ, որոնց մեջ նշանավոր դառավ, ինչպես ասացինք, Կիլիկիայի Ռուբենյան իշխանությունը, որը գոյություն ունեցավ մոտ երեք հարյուր տարի՝ մինչև 14-րդ դարի վերջերը:

Սելջուկյան աշխարհակալ պետության քայքայման ու թուլացման շրջանում հետզհետե ուշքի եկան բուն Հայաստանի, գլխավորապես, հյուսիս-արևելյան շրջանները, որոնք համեմատաբար քիչ էին տուժել սելջուկյան հարձակումներից՝ Լոռին, Զորափորը, Սյու-

¹ Տես Մ ա տ Թ . Ու ա հ ., էջ 298, 330, 341 և Վ ա ռ դ ա ն վ ա ռ դ ա -
պ ե տ , էջ 113, 118:

նիքը և նրանց սահմանակից մյուս շրջանները: Հայ ժողովրդի բեկորները թե՛ այստեղ հյուսիսում և թե՛ Հայաստանի կենտրոնական մասերում ու նաև հարավային լեռնային շրջաններում սկսեցին հետզհետե այնուհետև համառ պայքար թուրք իշխանությունների դեմ, ձգտելով վերականգնել ու ապահովել իրենց ինքնուրույն գոյությունը և կոպտուրական ազատ զարգացումը:

11-րդ դարի վերջերում, սելջուկյան թուրքերի ահավոր արհավիրքներից ու ավերածություններից հետո, ինչպես վերև ասացինք, Հայաստանում, գլխավորապես նրա լեռնային ու ամրացրած շրջաններում, տեղ տեղ մնացել էին հայկական նախկին իշխանությունների ցրված բեկորները: Մատենագրական տպագրված հայ աղբյուրների մեջ, որոնց վկայությունները այս ժամանակաշրջանի մասին խիստ աղքատիկ են, աղոտ ու կցկտուր տեղեկություններ են պահպանված միայն մի քանի իշխանությունների մասին:

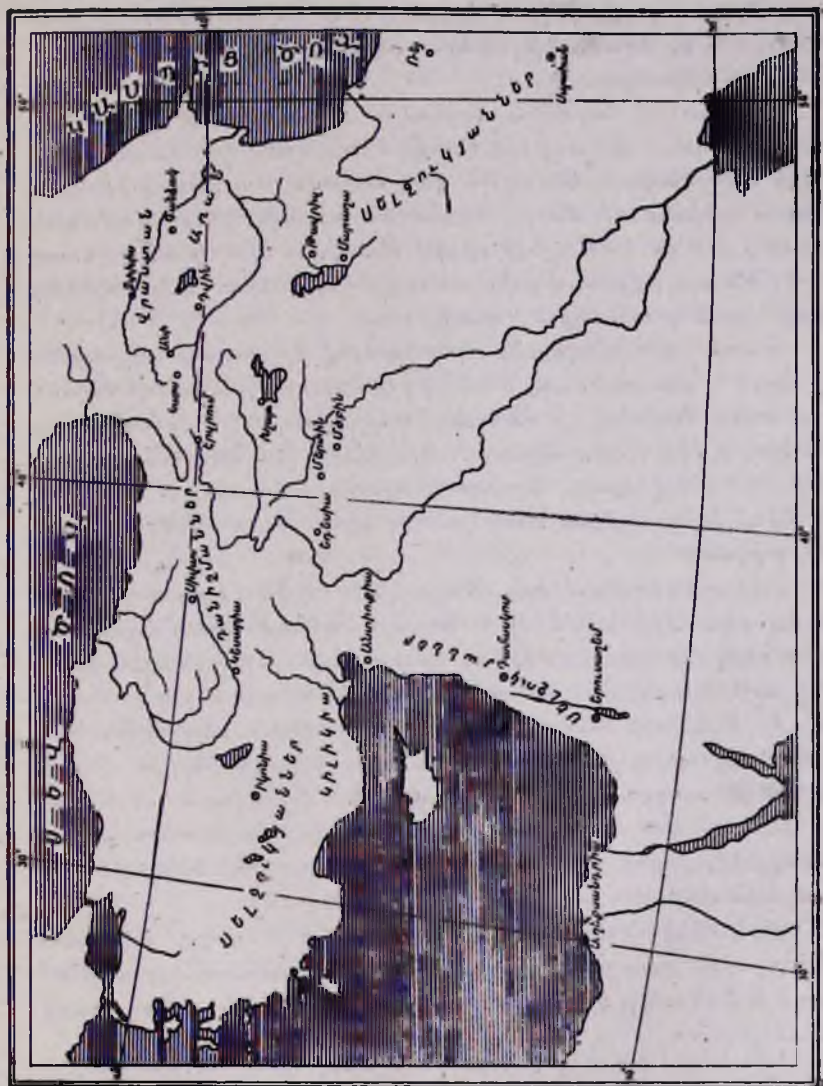
Սելջուկյան աշխարհակալության անկման սկզբնական տարիներում, Մելիքշահի մահից հետո, համեմատաբար ընդարձակ հայկական երկրներ էին՝ հյուսիսում Կյուրիկյան ու նաև Կապանի Սյունյաց թագավորությունները, իսկ հարավում՝ Սասնո իշխանությունը:

Կյուրիկե Ա-ի ժամանակ (1048-ից մինչև 11-րդ դարի իննսնական թվականները) Կյուրիկյան թագավորությունն իր մեջ պարունակում էր հին Գուգարք նահանգի արևելյան գավառները՝ Տաշիր-Լոռին, Ձորագետը և նրանց հյուսիսում գտնվող շրջանները, որ վրացիներն անվանում էին Սոմխեթ, ու նաև Ուտի նահանգի արևմրտյան գավառները:

Այս թագավորության կենտրոնն էր այդ ժամանակ Տաշիր-Լոռին և Կյուրիկե Ա-ը Շամշուլդեից փոխադրեց այստեղ, Լոռի քաղաքը, Կյուրիկյան իշխանության մայրաքաղաքը: 12-րդ դարում Տաշիր-Լոռին և Ձորագետը խոշորագույն դեր կատարեցին հայկական կյանքում և նրանք դառան, ինչպես կտեսնենք, Հայաստանի քաղաքական ու կոպտուրական վերածնության սիրտը:

Հայկական մյուս մեծ իշխանությունը հյուսիսում Բաղաց կամ Կապանի Սյունյաց թագավորությունն էր: Ստեփանոս Օրբելյան պատմագրի վկայությամբ, այս թագավորության իշխանության տակ էին գտնվում այս ժամանակաշրջանում 43 բերդ, որոնցից հայտնի էին ու նշանավոր տասներկուսը, 48 վանք և 1008 գյուղ, իսկ նրա կենտրոնն էր Կապան մայրաքաղաքը¹: Որքան և մոտավոր

¹ Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, «Պատմութիւն նահանգին Սիսական», Թիֆլիս, 1911, գլ. ԿԱ, էջ 334:

Սև ծովի և Կասպիական ծովի միջև գտնվող Արցախի և Նախիջևանի մասին

չինհեն այս թվերը, Ստեփանոս Օրբելյանի թե՛ այս և թե՛ ուրիշ տեղեկություններից երևում է, որ Կապանի համեմատաբար ընդարձակ թագավորությունը պարունակել է իր մեջ Սյունյաց աշխարհի մեծագույն մասը: Նույն այս պատմագիրը վկայում է, որ Բաղաց և Կապանի Սենեքերիմ թագավորը գնացել էր Սպահան ի տեսություն Մելիքշահի և, հպատակվելով նրան, կարողացել էր պահպանել իր թագավորությունը:

Հայաստանի հարավում հայկական անկախ երկիր էր Սասունի իշխանությունը, որի մեջ էին գտնվում այս ժամանակ Հանձիթ գավառի որոշ մասերը, Աշմուշատ կամ Արշամաշատ քաղաք-քերդը և Տարոն գավառի մի մասը: Սելջուկյան արշավանքների ժամանակ այստեղ իշխում էր Մուշեղի որդին՝ Թոռնիկը: Սրա մահից հետո (+1078) այս իշխանությունը ժառանգել էին նրա փոքրահասակ որդիները՝ Չորտկանելը և Վասակը¹:

Մատթեոս Ուռհայեցին, նկարագրելով Փիլառոսի արշավանքը Սասուն, վկայում է, որ Թոռնիկ իշխանը սրա դեմ պատերազմելու համար հավաքել էր Սասունի ամբողջ զորքը՝ հիսուն հզար հետևակ և վեց հզար ձիավոր²: Այս թվերը, թեև կարող են չափազանցված լինել, բայց, այնուամենայնիվ, մատնացույց են անում Թոռնիկի իշխանության տակ գտնվող այս երկրի մեծությունը և հզորությունը:

Հայ իշխանությունների մնացորդներ կային 11-րդ դարի վերջերում նաև Աղվանքի Ուտի և Արցախ նահանգներում: Այս մանր իշխանությունները, ապավինած իրենց լեռների բարձունքներին ու անմատչելի բերդերին՝ պահպանել էին տեղ տեղ իրենց գոյությունը ինչպես Գանձակի Փատլունյանների, նույնպես և սելջուկյան կուսակալների տիրապետության շրջանում: Այդպիսիներից էին, — ինչպես մատնացույց է անում Գարեգին Հովսեփյանը, — Արցախի կամ Խաչենի երկճյուղ իշխանությունները՝ Խոխանաբերդում և Հաթերքում, իրենց ստորադրյալ ավելի փոքր իշխանություններով կամ ազատներով³:

Վերև մենք հիշեցինք նաև Վասպուրականի փոքր իշխանությունը, որին ապաստան էին ծառայել Ամյոկ անմատույց ժայռաքերդը և Աղթամար կղզին: 11-րդ դարի վերջում և 12-րդ դարի

¹ Sk'w Mark wart, Südarmenien und die Tigrisquellen, էջ 528:

² Sk'w Մատթ. Ուռհ., էջ 207:

³ Sk'w Գ. Հովսեփյան, Խաղբախնք կամ Պոռշանք հայոց պատմության մեջ, Վաղարշապատ, 1928, էջ 13:

առաջին քառորդում մինչև 1121 թ. այստեղ, ինչպես վկայում է Թովմա Արծրունու պատմության շարունակողը, իշխում էր «այլոմն տոհմակից արքային Սենեքերիմայ ի գաւառն Ամկոյ յազգէն Արծրունեաց անուամբ Աբգլմսէհ կոչեցեալ»¹։ Սրա կինն էր, ինչպես վկայում է դարձյալ նույն պատմագիրը, արևելյան Գրիգոր դուքսի դուստր Մարիամը՝ իշխանաց իշխան Ալուգի թուր։ Այս վերջինը տեր էր և իշխեցող Մաղկոտն և Կոգովիտ գավառների և Անգղ մեծ ավանի²։

Բացի հիշատակված այս իշխանություններից, հայկական իշխանությունների մնացորդներ եղել են նույնպես լեռնային ու ամրացրած և այլ տեղերում, գլխավորապես, Ռշտունիքում և Մոկքում։

Այս իշխանությունները, իհարկե, մեծ դժվարությամբ էին կարողանում իրենց գոյությունը պահպանել, որովհետև շրջապատված էին թուրքական ու այլ հին և նոր ամիրայություններով, որոնք կազմակերպվել էին Հայաստանի շրջաններում։

Արդ՝ որո՞նք են այդ իշխանությունները։

Դեռևս արաբական տիրապետության շրջանում պարսկա-արաբական գաղթականությունը հաստատվել էր Դվին քաղաքում։ Նա գրավել էր արդեն նաև շատ տեղեր Վանա լճի շուրջը, ինչպես օրինակ, Բերկրին, Մանազկերտը, Արճեշը, Խլաթը, Արզնը, Մուֆարդինը, Ամիդը և ուրիշները։ Սելջուկյան արշավանքներից հետո Հայաստանի ավերված ու ամայացած հարավային ու արևմտյան մասերը, ինչպես և գրեթե ամբողջ Հայկական միջնաշխարհը, որ 11-րդ դարի առաջին կեսում, մեծ մասամբ, նվաճել և գրավել էր Բյուզանդական կայսրությունը, անցան հետզհետե թուրքական ու այլ իշխանությունների ձեռքը։ Դվինը, Անին, Կարինը, Մանազկերտը, Խլաթը, Կարսը դառան սրանց աթոռանիստ կենտրոնները։ Եվ թուրք ու այլ եկվոր ցեղերը հաստատվեցին Հայաստանի զանազան կողմերում։

Թուրքերի ու այլ եկվոր ցեղերի ձեռքն անցած այս շրջաններում ևս տեղ տեղ պահպանվել էին հայ իշխանությունների մնացորդները, որոնք գտնվում էին այժմ եկվորների տիրապետության տակ։

¹ Տե՛ս Թովմա Արծրունի, IV, գլ. ԺԲ, էջ 502, համեմատել նաև Ն. Ա. Կիլիսյան, «Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ», Վիեննա, 1920,։

² Նույնը, էջ 502,։

Նոր կազմված իշխանություններից ամենաուժեղն էր Ատրպատականի և Առանի (հին Աղվանքի) սելջուկյան կուսակալությունը, որի կենտրոնն էր դառել Գանձակ քաղաքը։ Բարկիարուկսի սուլթանության ժամանակ այստեղ էր ուղարկված (մոտավորապես 1095 թ.), որպես կուսակալ, Բարկիարուկսի Մուհամմեդ եղբայրը, որը 1099 թ. ապստամբվեց Բարկիարուկսի դեմ և 1105 թ. տիրեց սուլթանական գահին։ Մուհամմեդը, որը Բարկիարուկսի մահից հետո ճանաչվեց իբրև գերագույն սուլթան, ստացավ բացի Ատրպատականից և Առանից, որ իրենն էին արդեն, նաև Ասորիքը, Միջագետքը և արևմտյան Իրանը։

Շնորհիվ Ատրպատականի և Առանի զորեղ կուսակալության հարևանության, այս Մուհամմեդի իշխանության ժամանակ, սկսած 12-րդ դարի սկզբներից, խիստ ծանրացավ Բաղաց կամ Կապանի թագավորության դրությունը։ Բարկիարուկսի սուլթանության վերջին տարիներում, երբ սելջուկյան գահակալների ընտանիքում և ամիրանների մեջ սաստկացել էին ներքին խռովություններ և կռիվները, Գանձակում նստած ամիրաններն ուղղեցին իրենց հայացքն այս երկրի վրա, որը չէր կարողացել նվաճել Գանձակի փառլուն ամիրանը։

1103 թ., ինչպես հաղորդում է Սյունյաց նահանգի տոհմական պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը, թուրքերը Չորթմանի առաջնորդությամբ գրավեցին ու ավերեցին Բաղաց թագավորության Կապան մայրաքաղաքը։ 1104 ու 1105 թվականներին նրանք առան նաև նույն գավառում գտնվող Որոտն ու Բղեն գերդերը։

«541 թ. [1092] Մեկիքշահի մեռնելուց հետո, մի ամբողջ տարի նրանք բոլորն առհասարակ ահի և դողի մեջ էին։ Նրանք մի փոքր խաղաղացան, յոթը տարվա ընթացքում, Մեկիքշահի որդու Բարկիարուկսի իշխանության ժամանակ։ Այնուհետև՝ 548 թ. [1099] նրանք նորից դողացին դառն կերպով սարսափից։

Իսկ երբ լրացավ 11-րդ հորեկյանը [հիսնամյակը] և երկու տարին ևս, որ է 552 թ. [1103 թ.], հանկարծակի մի օր, երբ քաղաքացիներն անհոգ կացության մեջ էին, Աստված կորստյան մատնեց Կապան քաղաքը, որը մարդկանց համար անառիկ էր։ Անսպասելի կերպով քաղաքի վրա հարձակվեց իր քինախնդրության պատճառով անիծյալ Չորթմանը։ Նախ և առաջ խռոշների ու քարերի միջով ապառաժուտ սարի վրա բարձրացան շատ մարդիկ հետևակ զոր-

քից, Հետո նրանք հեղեղատի մեծ հունի վրայով իշան քա-
լաք. որովհետև մարդկանց մուտքն այդ կողմով անհնարին
էր՝ այդ տեղը պարսպով փակված չէր:

Եվ նրանք սկսեցին կոտորել ժողովուրդը Զհտաթաղի կող-
մից և ապա բաց արին քաղաքի դուռը, որը նայում էր խըն-
ձորո գլուխը: Այնուհետև ամբողջ ղորքը ներս մտավ և
նրանք խփեցին ու սպանեցին բոլորին առհասարակ: Բայց
բերդի դեմ ոչինչ չկարողացան ձեռնարկել, այլ գնացին նո-
րից իրենց երկիրը:

Ահա այս եղավ Կապան աշխարհի ավերման սկիզբը և
հետզհետե այդ իշխանությունը սկսեց նվազել և փոքրա-
նալ. նա ուներ իր ձեռքի տակ 43 բերդ, որոնցից տասներե-
կուսը նշանավոր էին, և 48 վանք ու 1008 գյուղ, նաև իբրև
մայրաքաղաք՝ Կապանը. Բաղաց իշխանությունն էր այս:
Դարձյալ մի տարուց հետո՝ 553 թ. [1104 թ.] առան
Որոտնը և 554-ին [1105 թ.] Բղենը: Խոսրովիկ իշխանը
գերի բռնվեց, քրիստոնյաների բազմությունը սրբորով կո-
տորվեց և Բաղաց երկիրը բոլորովին ավերվեց: Եվ վանքերի
միաբանությունները դադարեցրին ժամասացությունը ու
թանձրամած խավարը տիրեց Հայաստանցիների ազգին: Ա-
պա անհնարին սուգը պատեց բոլոր քրիստոնյաներին և
հայերի եկեղեցիներին: Բայց մնացին Բաղաբերդը, Գեղին,
Կաքավաբերդը, Շիրուտը, Կարճեանը, Մեղրին ու Գրհամը
Աշոտի թոռների՝ Գրիգոր թագավորի և Սմբատի ձեռին,
որոնք անզավակ էին: Գրիգորը մի դուստր միայն ուներ Կա-
տա անուանով:

[«Ի 541 թուին մինչ մեռալ Մելիքշահ սուլտանն՝ զամ մի
ողջոյն սասանեցան առ հասարակ: Եւ սակաւ մի խաղա-
ղացեալ ամս եօթն ի տէրութեան Բէկի-Արուխին՝ որդւոյ
Մէլիք-Շահին: Ապա ի 548 թուին մինչ մեռալ Բէկի-
Արուխն՝՝ դարձեալ վերստին սասանեցան դառնապէս: Իսկ
ի լնուլ մետասան յօթելենին և երկուց թուոց որ է 552 թուին՝
օր մի յանկարծակի մինչ կային յանհոգութեան քաղաքա-
ցիքն, մատնեաց Տէր զանառիկն ի մարդկանէ զԿապան
քաղաք. անիծեալ Չորթման վասն քինումն իւր յեղակար-
ծում ժամու հեղալ ի վերայ քաղաքին: Նախ՝ բազում հե-
տեակազօր մարդիկ սորամուտք և քարազնացք ելին ի գլուխ

¹ Ճիշտ չէ. Բարկիւրուիւր ձեռել էր ոչ թե 1099, այլ 1104 թվականին:

ապառաժուտ լերինն. և իշին ընդ մեծ աւարի հեղեղատն ի քաղաքն, զի այն վայր ոչ էր պարսպափակ վասն անհնարին գոլոյ մտից մարդկան. և սկսան կոտորել ի Զհտաթադոյն. և ապա բացին զդուռն քաղաքին որ խնձորոյ զլուխ հայէր և մտին զօրքն ամենայն և հարեալ սատակեցին զամենեսեան առ հասարակ. բայց ի բերդն ոչ ինչ կարացին ձեռնարկել, այլ գնացին անդէն ի տեղի իւրեանց:

Ահա՛ այս իսկ եղև սկիզբն աւերման աշխարհին, և օր ըստ օրէ՛ սկսաւ նուազիլ և պակասիլ իշխանութիւնն այն որ ունէր ընդ ձեռամբ բերդա 43. և անուանիքն ի նոցանէ 12. և վաւորայա 48. և գիւղա 1008. և մայրաքաղաք զԿապանն. այս Բաղաց իշխանութիւնն է: Դարձեալ յետ մի ամի, ի 553 թուականին առաւ Որոտոն. և ի 554-ին առաւ Բղեն. և զբեցաւ Խոսրովիկ իշխանն. և ի սուր սուսերի մաշեցան բազմութիւնք քրիստոնէից, և բնաւին յաւեր անցաւ տունն Բաղաց. և լռեցին ամենայն ուխտք վանորէիցն ի պաշտամանէ. և խաւար թանձրամած կալաւ զազգս Հայաստանեայց. և սուգ անհնարին զգեցան ամենայն քրիստոնեայք և եկեղեցիք Հայոց. բայց մնացին Բաղաբերդ և Գեղի, Կաքաւաբերդ, Շլորուտն, Կարճեան, Մեղրի, Գրհամ առ Գրիգորոյ թագաւորի և Սմրատայ՝ թոռանց Աշոտոյ որք էին անզաւակ. բայց միայն մի դուստր ունէր Գրիգոր Կատայ անունա՛յ:

Մեկիքձահ սուլթանի որդու Մուհամմեդ-Տափարի մահից հետո (1118 թ.) ո՛չ միայն բաժան բաժան եղաւ Սելջուկյան մեծ աշխարհակալութիւնը, այլև Սպահանի կենտրոնական սուլթանութիւնը սկսեց իր հերթին քայքայվել:

Մուհամմեդ-Տափարը մեռել էր 37 տարեկան հասակում և նրա ժառանգները ևս, ինչպես և Մեկիքձահի ժամանակ, անշափահաս էին: Սրանց անշափահասության պատճառով Սելջուկյան կենտրոնական պետութիւնն ղեկավարներն ու գլխավոր ղերակատարները դառան այս ժառանգների խնամակալներն ու դաստիարակները, որ կոչվում էին աթաբեկներ:

Աթաբեկների իշխանության ժամանակ ներքին կռիւներն ու խռովութիւններն անվերջ էին: Աթաբեկները շատ քիչ էին մտածում իրենց խնամքին հանձնված սաների մասին, այլ ի նկատի ունեին իրենց անձնական շահերը: Սրանք հետզհետե հիմնեցին Պարսկաստանում սեփական դինաստիաներ և շուտով հենց իրենք հիմնովին քայքայեցին Սելջուկյան կենտրոնական սուլթանութիւնը:

¹ Տե՛ս Մ ա ե փ ա ն ո ս Օ բ բ է լ յ ա ն, Բիֆլիս, 1911, գլ. ԿԱ, էջ 333—336:

Սակայն շնայած սելջուկների պետության թուլացման՝ համառ, հրկարատև ու հսկայական աշխատանք էր հարկավոր, որ Հայկական լեռնաշխարհի հայ բնակչությունը, որը մասամբ իր քանակով, մասնավանդ իր բարեկեցությամբ զգալի չափով նվաղել և ուժասպառ էր եղել սելջուկյան արշավանքների պատճառով՝ կարողանար նորից ուժեղանալ և ընդունակ լիներ պաշտպանվելու թուրքական իշխանությունների դեմ, որոնց տիրապետության տակ էր գտնվում Հայաստանի մեծագույն մասը:

Ատրպատականի և Առանի սելջուկյան կուսակալությունից հետո բավական ուժեղ ամիրայություններ էին Հայկական միջնաշխարհում Դվինի ու Անիի իշխանությունները:

11-րդ դարի առաջին կիսում, սելջուկյան թուրքերի արշավանքներից դեռ առաջ, Դվինը գրավել էր Գանձակի Փատլուն ամիրան, որի տոհմը ծագում էր իրանական-քրդական Շեդդադյաններից¹ և որը, ինչպես ենթադրում են, մոտ ազգակից էր Թավրիդում ու Մարաղայում իշխող իրանական-քրդական Ռավադյանների հետ,² որոնք 10-րդ դարի երկրորդ կիսում որոշ ժամանակ իշխում էին Դվինում: Բյուզանդիայի տիրապետության ժամանակ Անիում և ավելի առաջ՝ Հովհաննես-Սմբատի ու Գագիկ Բ-ի թագավորության ժամանակ, Դվինում իշխում էր, ինչպես վերև տեսանք, Շեդդադյան Աբուլսուար ամիրան, որը Հովհաննես-Սմբատի եղբոր՝ Աշոտի փեսան էր:

Երբ սելջուկյան սուլթանները տիրեցին հայկական շրջաններին, Շեդդադյանները կարողացան ընդարձակել իրենց իշխանության սահմանները և Ալփասլանի 1064 թ. արշավանքից հետո գրավեցին նաև կիսավեր Անի քաղաքը:

1072 թ.³ Գանձակի Փատլուն ամիրան, ինչպես վկայում է Վարդան պատմիչը⁴, Անին Ալփասլանից զնեց և տվեց իր մանկահասակ Մանուչե թոռին, որն աշխատեց վերականգնել ու շինացնել կիսավեր քաղաքը և վերանորոգել նրա պարիսպն ու ամրությունները:

Այս Մանուչեն, ըստ երևույթին, Դվինի վերոհիշյալ Աբուլսուարի որդին էր, ուստի և ենթադրում են, որ սրա մայրն էր Հով-

¹ Համեմատիր Վարդան վարդ., գլ. ԿԱ, էջ 106:

² Տե՛ս Е. А. Пахомов, Арабские и иранские феодалы в Азербайджане X—XI вв., Сборник „Памяти акад. Н. Я. Марра“, Москва—Ленинград, 1938, էջ 418—419:

³ Տե՛ս Ջամշյան, Պատմ. Հայոց, Բ, էջ 995:

⁴ Վարդան վարդ., գլ. ԾԲ, էջ 133:

հաննես-Սմբատ թագավորի եղբոր, Աշոտ Բագրատունու դուստրը։
Լինելով հայ Բագրատունիների ազգական՝ Մանուչի սերունդը
իրեն, հավանորեն հաջորդ էր համարում այս վերջինների և իրա-
վական ժառանգ՝ Շիրակի ու Անի քաղաքի։

Քաղաքական նկատառումներով Անիի Շեղդադյանները Անիի
և Շիրակի հայ ազնվականների հանդեպ ընդհանուր առմամբ, վա-
րում էին մեղմ քաղաքականություն։

Պահպանողական տոհմի մնացորդները և Ապիրատյան մեծ
զորավար Գրիգոր իշխանը, որի մայրը Գրիգոր Մագիստրոսի դուս-
տրն էր, իր հոր ու եղբայրների և մյուս հայ ազնվականության
ու ազատների հետ միասին վերահաստատվեցին իրենց նախկին
իրավունքներում Շեղդադյանների իշխանության ներքո։

1082 թ. Մանուչիի համաձայնությամբ Հաղբատում կաթո-
ղիկոս ձեռնադրվեց Ապիրատյան Գրիգոր իշխանի Բարսեղ եղբայրը
և կաթողիկոսական սեփական հաստատվեց նորից Անիում։ Մանուչի
ու Փատլունի զորքերի շարքերում կային նաև հայեր իրենց իշխան-
ների առաջնորդությամբ¹։

Հայ իշխանների ու ազատների վերադարձի մասին Անի, ու-
շագրավ է Վարդան վարդապետի վկայությունը.

«Այս Փատլունը [Գանձակի Փատլուն ամիրան],— ասում
է Վարդանը,— առավ Ալփասլանից Անին, տալով նրան
Մաղկոցի ոսկիակուռ նկարները, և ուղարկեց իբրև տեր ա-
վերված քաղաքին իր թոռ Մանուչին, որը շատ փոքր տղա
էր։ Եվ երբ սա մեծացավ՝ ավելացրեց Անիի պարսպի և
ամրությունների կառուցումները։ Եվ նա քաղաք բերեց բո-
լոր իշխաններին, որ մնացել էին։ Նաև, ընդառաջ ելնելով՝
նա մեծ հանդեսով ներս առաջնորդեց քաղաք Վասակի Գրի-
գոր որդուն, Ապիրատի թոռին. ինչպես ասում են, սրա ա-
զատների կանայք իրենց գլխին ունեին հինգ հարյուր երեւելի
թագ, որովհետև սա տեր էր մեծ զորքի և շատ աղատների։
Եվ նա եղբայրն էր տեր Բարսեղի, որը Գեորգից հետո ձեռ-
նադրվեց կաթողիկոս Հաղբատում Մանուչիի հրամանով և
բոլոր հայերի ցանկությամբ։ Անի քաղաքը շինվեց ոչ մի
բանով պակաս, քան առաջվանը»։

[«Այս Փատլուն առնու զԱնի յԱլփասլանայ, տալով նմա

¹ Յե՛ս Վ ա ր դ ա ն վ ա ր չ ա, գլ. ԾԹ, էջ 103 և գլ. ԿԳ, էջ 109. Մ ա տ թ. Բ լ ա ռ հ., էջ 268—269։

ոսկիակուռ նկարս ծաղկոցի. և առաքէ տէր անր քաղաքին զՄանուկէ թոռն իւր յոյժ տղայ՝ որ իբրեւ զարգացաւ՝ յաւելոյր ի պարիսպն Անտյ և յամրութիւնս նորա, և ած ի քաղաքն զամենայն մնացեալ իշխանսն. որպէս և մեծաւ հանդիսիւ ընդ առաջ ելեալ մուծանէր ի ներքս զԳրիգոր ղորդին Վասակայ, զթոռն Ապիրատին. զոր ասեն ունել ի զլուսն ազատաց կանանցն հինգ հարիւր թագս երեւելիս. զի տէր էր մեծ զօրաց, և բազում ազատաց: Եւ էր եղբայր տէր Բարսղի, որ զկնի Գէորգեայ ձեռնադրեցաւ ի Հաղբատ կաթողիկոս հրամանաւ և կամօք Մանուկէի և ամենայն Հայոց, Եւ շինեցաւ քաղաքն Անի ոչ ինչ պակաս քան զառաջինն¹:

Մանուկէի իշխանության ժամանակ Անիում (1072—1110) Դվինում ևս 1105 թ., ինչպես վկայում է Վարդան վարդապետը², իշխում էր նրա եղբայրը՝ Աբունասը: Գանձակի, Դվինի և Անիի Շեղդադյան տոհմի ամիրայությունները իրար հետ սերտ կապված ֆեոդալական պետություններ էին: Ուստի և միանգամայն հասկանալի է, թե ինչո՞ւ Ապիրատյան Գրիգոր զորավարը, Վասակի որդին, և նրա հայկական զորամասերը կոչվում էին թե՛ Փատուունի և թե՛ Մանուկէի զորքերի շարքում:

1094 թ., ինչպես հաղորդում են հայկական աղբյուրները³, Շիրակի Պահլավունյան տոհմի իշխան Ապիրատյան Գրիգորը, որը Գանձակի փառլուն ամիրայի զորքերի առաջնորդն էր՝ արշավեց Սյունիք և խաբուսթյամբ դուրս հանեց բերդից Բաղաց Սենեքերիմ թագավորին, որին նենգաբար սպանեցին, բայց չկարողացան նվաճել նրա թագավորութունը:

Նույն այս Ապիրատյան Գրիգորը, ինչպես վկայում է Վարդան վարդապետը, 11-րդ դարի իննսնական թվականներին մասնակցել էր նաև Մանուկէի զորքերի շարքերում մեծ պատերազմին Սրտուխյան էլիսազի ամիրայի դեմ, որը յոթը հազար զորքով հարձակվել էր Շեղդադյանների ամիրայության վրա և հասել էր մինչև Անի⁴:

¹ Տէս Վ ար դ ա ն վ ար դ ա, գլ. ԾԹ, էջ 103—104:

² Նույնը, գլ. ԿԾ, էջ 113:

³ Տէս Մ տ ե փ ա ն ո ս Օ բ բ լ յ ա ն, գլ. ԾԹ, էջ 320. Վ ար դ ա ն վ ար դ ա, գլ. ԾԹ, էջ 103. Մ խ ի թ ա ր Ա յ ր ի վ ա ն ե ց ի (Մսկվա, 1880), էջ 80: Վարդանը և Մխիթար Այրիվանեցին կարծում են, սխալմամբ, որ այս արշավանքի ժամանակ փառլունի զորավարն էր Գրիգոր Մազխատրոսի որդին՝ Վասակ Պահլավունին: Բայց այս Վասակ իշխանը, ինչպես հայտնի է, սպանվել էր Անտիոք քաղաքում 1076 թվականին. տէս Մատթ. Ուռհ., էջ 213:

⁴ Վ ար դ ա ն վ ար դ ա, գլ. ԿԳ, էջ 169:

Այս պատերազմում Պահլավունի Գրիգոր իշխանը սպանել էր էլ-խազի ամիրայի եղբորը, որը, ինչպես ասում է Վարդան վարդապետը, ընման էր Գողթաթու հսկայի»¹։

Դարձյալ 1099 թ., մեծ խառնակությունների ժամանակ, որ սկսվել էին ամենուրեք Մուհամմեդ-Տափարի ապստամբության ընթացքում Բարկիարովսի դեմ՝ Ապիրատյան Գրիգորն իր հայկական զորքերով պատերազմել էր նաև թուրքական բանակի դեմ Արշարունիք գավառի Կաղզվան գյուղում²։ Այստեղ նա կոտորել էր ու հալածել թուրքերին և ազատել էր մահից Մանուչե ամիրային։ Բայց հաղթությունից հետո նրան նետով սպանել էր դարան մտած մի թուրք։ Այս քաջ ու հզոր պատերազմողին մեծ հուշարկավորություն մեծ թաղեցին Կեչառիսի վանքում ինքը Մանուչե ամիրան ու ալլազգի զորքերը։

1104—1105 թվականների գահակալական նոր խռովությունների ժամանակ Մուհամմեդ-Տափարի ու եղբայրների միջև, ինչպես Կյուրիկյանների թագավորությունը, նույնպես և Շեղդադյանների Դվինի ամիրայությունը, ենթարկվեցին հարձակման Ղզիլ ամիրայի կողմից։ Սա առավ Լոռին, այրեց Հաղբատն ու Սանահինը և եկավ զրափեց Դվինը ու սպանեց Մանուչեի եղբորը՝ Աբունասրին։ Սակայն Մանուչեն, որը ենթարկվել էր, հավանորեն, սելջուկյան գահի վրա հաստատված Մուհամմեդ-Տափարի գերագույն իշխանությանը, օգնություն ստացավ սրանից և, վրեժխնդիր լինելով իր եղբոր արյան՝ սելջուկյան սուլթանի զորքերի օգնությամբ վերագրավեց Դվինը և Ղզիլ ամիրային սպանեց Աբունասրի գերեզմանի վրա։

Շեղդադյանների ամիրայություններում, ինչպես տեսանք, հայ ֆեոդալների դրությունը համեմատաբար ապահով էր և նրանք կարողացել էին նորից աճել, զորեղանալ և մասամբ վերականգնել իրենց նախկին միջակը։ Հայաստանի վերանորոգման ու վերահաստատման համար այս հանգամանքը պետք է ունենար, բնականաբար, ամենախոշոր նշանակությունը։

Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան կողմերում, բացի Սասունից և լեռնային այլ պաշտպանված փոքր շրջաններից՝ հայերի քաղաքական ու ներքին կացությունը պետք է լիներ, հավանորեն, ավելի ծանր ու լքված։ Այստեղ մեծ աշխատանք էր կատարել թե՛ սելջուկյան ավերիչ զինքը և թե՛ Բյուզանդական կայսրության

¹ Վարդան վարդ. զլ. ԿԳ., էջ 109։

² Մատթ. Ուռհ., էջ 289 և Վարդան վարդ. զլ. ԿԳ., էջ 109։

հատուկ քաղաքականությունը, որը դեռ վեցերորդ դարից սկսած ձգտել էր և՛ քաղաքականապես և՛ կուլտուրապես դիմազուրկ անել ալատեղի հայությունը կրոնափոխման ու ապազգայնացման միջոցով:

Հայկական լեռնաշխարհի այս մասում հայ պատմիչները միջանկյալ կերպով հիշում են, որպես նոր առանձին իշխանություն, Կարնո ամիրայությունը, իսկ սրանից դեպի հյուսիս-արևելք՝ նաև Կարսի ամիրայությունը:

Հայաստանի հարավ-արևմտյան սահմանների մոտ, հին Կապադովկիայում և, հատկապես, Սերաստիայի շրջանում, ուր տեղափոխվել էր իր քնտանիքով, իշխաններով ու զորքով Վասպուրականի Սենիքերիմ թագավորը՝ 11-րդ դարի վերջերում կազմվել էր Դանիշմանների տոհմի իշխանությունը¹: Այս ամիրայության հիմնադիր Դանիշմանը (+1105), ինչպես վկայում է Մատթեոս Ուտհայեցին, «էր այր բարի և շինող աշխարհի և էր յոյժ ողորմած ի վերայ հաւատացելոցն Քրիստոսի» (տե՛ս էջ 297):

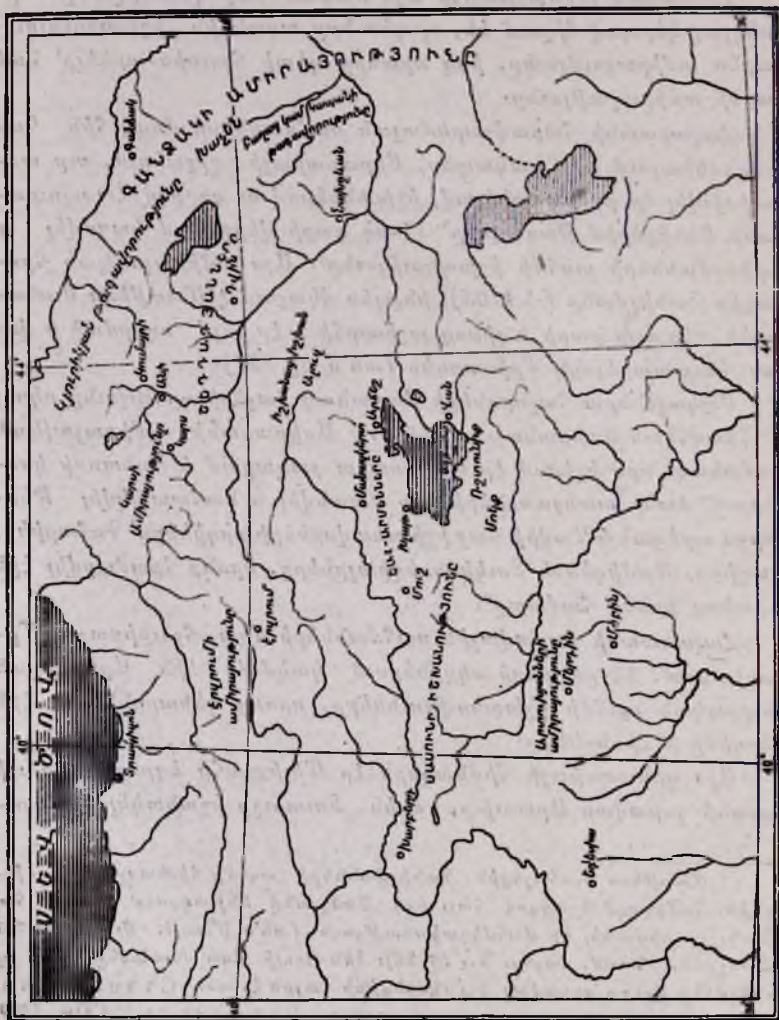
Սակայն նրա հաջորդների ժամանակ հայերի դրությունը սկսել էր հետզհետե ծանրանալ: 1155 թ., Ասիթասանի ամիրայության ժամանակ, որն իշխում էր Սերաստիա քաղաքում և Պոնտոսի կողմերում՝ ծանր տանջանքների էին մատնվել և նահատակվել Թեոդորոս արեղան և Դավիթ հայ իշխանավորների որդիները՝ Գոհարինե, Ռադիոս, Մամիդես և Տուկիոս եղբայրները, որոնք հրաժարվել էին ուրանալ իրենց հավատը²:

Հայաստանի հարավային սահմանների մոտ, հյուսիսային Միջագետքում, 12-րդ դարի սկզբներում կազմվել էին Արտուկյան թուրքական տոհմի իշխանությունները, որոնց կենտրոններն էին Մերդինը և Հին-Կեֆը:

Այս դինաստիայի հիմնադիրն էր Մելիքշահի եղբոր Տուտուշի հայտնի զորավար Արտուկը, որին Տուտուշը նշանակել էր Երու-

¹ Մատթեոս Ուտհայեցին Դանիշմանների տոհմի հիմնադիրն, Դանիշմանին, համարում է ազգով հայ, իսկ Չամչյանը ենթադրում է սրան հայ իշխան, որ ընդունել էր մահմեդականություն (տե՛ս Մատթ. Ուտհ., էջ 297 և Չամչյան, Պատմ. Հայոց, Գ., էջ 24): Լեն-Պուլի մոտ մատնանշված է, որ Դանիշմանը թուրք զորավար Գումիշտեգինի հայրն է, տե՛ս Стэнли Лэн-Пуль, Мусульманские династии, перев. Бартольда, СПб, 1899, էջ 129:

² Տե՛ս Հայոց նոր վկաները, հրատ. Հ. Մանանդյանի և Հ. Ահառյանի, Վաղարշապատ, 1903, էջ 3—22

Հայաստանի Մեջրուկյան աղջկախառնիկի հետո:

սաղեմի կուսակալ (1077 թ.), 1096 թ., երբ Եգիպտոսի Ֆատիմ-
յանները վերագրավեցին Նրուսաղեմը՝ Արտուխի որդիները, Սուբ-
մանը և Իլխագին, հեռացան այստեղից Միջագետք և Իրաք։ Այնու-
հետև Արտուխի որդին, Սուբմանը, կարողացավ գրավել և ամրանալ
Հիսն-Կեֆ քերդում և այստեղից տարածեց իր իշխանությունը հա-
րեան շրջանների վրա, գրավելով նաև Մերդինը և Մծքինը։

Սուբմանի մահից հետո այս իշխանությունը ստացավ նրա
եղբայրը, Իլխագին, որը Հիսն-Կեֆը զիջեց Սուբմանի որդուն՝
Այսպիսով, Արտուխի տոհմը բաժանվեց երկու ճյուղերի, որոնցից
մեկը հաստատվեց Մերդին քաղաքում, իսկ մյուսը՝ Հիսն-Կեֆում։

Հայկական բարձրավանդակի հարավային և հարավ-արևմտյան
մի քանի շրջաններ, որ սահմանակից էին Արտուխյանների և Դա-
նիշմանների ամիրայություններին՝ գտնվում էին սրանց իշխանու-
թյան տակ։

Նույն այս ժամանակաշրջանում, երբ Միջագետքում և Կա-
պադովկիայում կազմվեցին հիշյալ ամիրայությունները՝ Մանադ-
կերտի և իլաթի կողմերում ևս հիմնվեց առանձին մի իշխանու-
թյուն, որի ամիրաներն իրենց անվանում էին Շահի-Արմեն, այ-
սինքն՝ Հայոց թագավոր։ Մանադկերտի և իլաթի ամիրաների այս
տիտղոսից էլ երևում է, որ այս ամիրայության քնակչության մեծա-
գույն մասը եղել են հայեր։ Հիմնադիրն էր այս ամիրայության
Սուբման ալ-Կոտբին, որը Մարանդ քաղաքի սելջուկյան կուսա-
կալի ստրուկն էր և 1110 թ. Մերվանյաններից կարողացել էր առ-
նել իլաթ քաղաքը²։

Ինչպես երևում է վերոհիշյալ տեղեկություններից, Հայաստա-
նի զանազան մասերում գոյություն են ունեցել մի շարք մանր իշ-
խանություններ և այս երկրի քաղաքական դրությունը նման է եղել
Միջագետքի դրության, որը նույնպես դառել էր բազմաթիվ մանր
իշխանությունների մի երկիր։

Բացի Հայաստանի հյուսիս-արևելյան և հարավային մի քանի
շրջաններից, ինչպես տեսնում ենք, գրեթե ամբողջ Հայկական լեռ-
նաշխարհը անցել էր նոր ամիրայությունների ձեռքը։ Այս իշխա-
նությունները հաճախ ընդհարվում էին իրար հետ, չէին միացված

¹ См. А. Мюллер, История Ислама, перев. под редакцией Ме-
дникова, III, СПб. 1896, էջ 151—152 և Стэнли Лэн-Пуль, Мусуль-
манские династии, էջ 140—142։

² См. Стэнли Лэн-Пуль, Мусульманские династии, էջ 143։

մի ուժեղ ձեռքի տակ, և այս հանգամանքը մեծապես նպաստավոր
եղավ վրաց և հայոց հյուսիսային իշխանությունների համար,
որոնք պատմական դառն փորձերից խրատված՝ գործում էին այժմ
ավելի համերաշխ ու միաքան, քան բյուզանդական բռնությունների
և սելջուկյան արհամիրքների ժամանակ:

Վրաստանն էր այն զորեղ ուժը, որը հրապարակ ելավ այդ
ամիրայությունների դեմ, միացնելով իր շուրջը հայերին, Աղվան-
քի ժողովրդին և Հյուսիսային Կովկասի լեռնականներին:

Այս համերաշխությունը պետք է ամենամեծ չափերով վե-
րագրել այն մեծ հաղթությունները, որ Վրաստանը ունեցավ
ո՛չ միայն պատմական Հայաստանում, այլև Ատրպատականում:
Այդ հաջողությունները, որ մեծապես նպաստեցին Հայաստանի վե-
րականգնմանը Այրարատում և հարևան շրջաններում, ինչպես և
Հայաստանի կուլտուրական վերածնությանը՝ միանգամայն նպաս-
տավոր էին և Վրաստանի համար, որովհետև հայկական իշխանու-
թյունների վերահաստատման միջոցով նորից ապահովվում էր
Վրաստանի հարավային սահմանը:

Սելջուկյան արշավանքների ժամանակ Աբխազիայի և Վրաս-
տանի թագավորներն էին, ինչպես վերև տեսանք, Բագարատ Դ-ը
և նրա որդի Գեորգի Բ-ը վրաց Բագրատունիների տոհմից: Թեև սրա-
ն թագավորության ընթացքում սելջուկյան հրոսակները Հայաստանի
վրայով ու Գանձակի կողմերից անցել էին Վրաստան, սակայն
թուրքական հարձակումների զոհ էին եղել միայն Վրաստանի
հարավ-արևելյան շրջանները:

Թուրքական արշավանքներից հետո Վրաստանը, Գեորգի Բ-ի
ժամանակ, ինչպես տեսանք, հարկատու էր դառել Սելջուկյան սուլ-
թանությանը: Բայց քաղաքական այս դրությունը հիմնովին փոխվեց
12-րդ դարի հենց առաջին քառորդում: Կարճ ժամանակից հետո
Վրաստանը ո՛չ միայն իր վրայից թողարկեց Սելջուկյան սուլթանու-
թյան լուծը, այլև, մեծամեծ հաղթանակներ տանելով, հետզհետե
ինքը տիրեց գրեթե ամբողջ Անդրկովկասին:

ՎԼՈՒՆ ԿԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՀԶՈՐԱՑՈՒՄԸ ԵՎ ՆՐԱ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՈՒՄԸ ՄԻՆՁԵՎ ԱՆԻ

1. Վրաստանի հզորացումը Դավիթ բագավորի ժամանակ.— Կախքի, Շամշույլ-դեի, Սամխեթի ամրությունների և Քալաձորի միացումը Վրաստանին:— 2. Կյուրիկյան բագավորության միացումը:— 3. Վրաստանի հաջորդությունները հյուսիսում և մշտական զորքի կազմակերպումը ղփչաղներից.— Կապաղակի գրավումը.— բուրք զորքերի, քաղվորների ու գաղթականների կոտորածը Թուրք-բուրքում, Արշարունիքում և Խունեռում.— Կոնկների կապը խաչակիրների շարժման հետ հարավում:— 4. Ամիրայությունների միացյալ ուժերի պարտությունը Տրփ-դիսի մոտ:— Տփղիսի, Շամախու և Սամխեթի բազմաթիվ բերդերի ազատագրումը:— 5. Անի քաղաքի հանձնումը վրաց բագավորին:— Դավիթ բագավորի կուլտուրական ու շինարարական գործունեությունը:— 7. Նրա բարեհաճ քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ.— հայերի գաղթը Վրաստան:— 8. Վրաստանը Դեմետրի Ա-ի ժամանակ.— Անիի և Շիրակի հանձնումը Շեղագյուղացիներին:— 9. Հայերի ծանր դրությունը Շիրակում:— 10. Կոնկները ամիրայությունների դեմ Դեմետրի Ա-ի ժամանակ:— 11. Դավադրությունները Դեմետրի կյանքի դեմ:— 12. Գանձակի մեծ երկրաշարժը և Դեմետրիի ու Ղարա-Սեգունի արշավանքները:— 13. Խունեռադիի, Չավիթի և այլ ամրությունների ապստամբությունը Գանձակում:— 14. Գանձակի ամրապնդումը և զարկի տալը Կապանի, Հաբերի, Խաչենի և Տավուշի վրա:

Մեխիքլահի մահից հետո սկսվեց, ինչպես առաջինը, Սելջուկյան աշխարհակալության քայլ առ քայլ անկումը, և Գեորգի Բ-ին հաջորդող Դավիթ Թագավորը (1089—1125) ո՛չ միայն կասեցրեց թուրքերի հաղթական առաջխաղացումը, այլև կարողացավ ետ մղել նրանց ու տեղի դառնալ գրեթե ամբողջ Անդրկովկասին:

Իր Թագավորության առաջին տարիներում Դավիթ Թագավորը, որը կոչվում է Շինող, հարկ էր վճարում, ինչպես և իր հայրը, Գեորգի Բ-ը, Սելջուկյան սուլթանությանը: Սակայն երբ 11-րդ դարի վերջում սկսվեցին ներքին պատերազմները Մեխիքլահի որդիների միջև՝ Դավիթ Շինողը վերականգնեց Վրաստանի անկախությունը և դադարեցրեց պայմանավորված հարկի վճարումները:

Այնուհետև նա, սկսած 12-րդ դարի սկզբներից, շարունակ պատերազմ վարեց հարևան իշխանությունների ու ամիրայությունների դեմ և աշխատեց ընդարձակել իր պետության սահմանները և՛ արևելյան, և՛ հյուսիսային, և՛ հարավ-արևմտյան ուղղությամբ.

Դավիթ Շինողի գահակալության ժամանակ Տփղիսը, Ռուսթավը, Շամշուլդեն և Սոմխեթի որոշ մասերը թուրքերի ձեռին էին, իսկ Կախեթը առանձին թագավորություն էր և այնտեղ իշխում էր Դավիթ Անհողինի Գագիկ որդու թոռը՝ Կյուրիկե Դ-ը (1084—1102)¹։ Աղբյուրների վկայություններից երևում է, որ Դավիթ Շինողը դեռ 1101 թ. առել էր այս Կյուրիկեից Զեդաղեն բերդը, իսկ սրա հաջորդի, Աղսարթան Բ-ի թագավորության հենց սկզբներում նվաճել էր ու միացրել Վրաստանին ամբողջ Կախեթը²։

Կախեթը վերցնելուց հետո՝ Վրաստանն արդեն ընդհուպ մոտենում էր Գանձակի ամիրայությանը և Շիրվանին, իսկ թուրքերի գրաված արևմտյան երկրները, Տփղիսը, Շամշուլդեն, Ռուսթավը և Սոմխեթը՝ շրջափակվում էին ուժեղացող Վրաստանի կողմից թե՛ արևմուտքից և թե՛ արևելքից։

Գանձակի սելջուկյան կուսակալների համար անկախ ու հզոր Վրաստանի ընդարձակումը, իհարկե, հանդուրժելի չէր։ Ուստի և արդեն 1104/5 թվականներին սկսվեցին մեծ կռիվներ վրացիների ու թուրքերի միջև, որոնք, մեծ մասամբ, վերջանում էին վրացիների հաղթությամբ։

1110 թ. ինչպես վկայում է Քարթլիս-ցխովրեբան³, վրացական զորքերը Աքուլեթ և Իվանե Օրբելինների առաջնորդությամբ կարողացան, փախուստի մատնելով թուրքերին՝ ազատագրել Շամշուլդեն և մեծապույն մասը Սոմխեթի բերդերի։ 1117 թ. Դավիթ Շինողի որդին, Դեմետրեն, արշավելով Շիրվանի շահերի գերիշխանության տակ գտնվող Շաքիի (այժմյան Նուխու) կողմերը՝ գրավեց այստեղ Քալաձոր բերդը⁴։ Իսկ 1118 թ. Դավիթ Շինո-

¹ Ску Пахомов Е. А., О монете Корикэ, куропалата. Изв. Кавк. Ист.-Арх. Института, т. III, Тифлис, 1935, էջ 40 և Մովսեսյան, «Հոսիի Կիւրիկեան թագաւորներու պատմութիւնը», Վիեննա, 1923, էջ 86—87։

² Ску Մովսեսյան Ղ., Նույնը, էջ 87։

³ Ску Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Ա., էջ 216։

⁴ Ску Զուանշեր, «Համառոտ պատմութիւն Վրաց», գլ. ԺԸ, էջ 118, նաև Крымский А., Шеки, Сборник «Памяти акад. Н. Я. Марра», Москва, 1938, էջ 382։

ղը, ավելի ևս ընդարձակելով Վրաստանի սահմանները՝ գրավեց Կյուրիկյանների Լոռի քաղաքները և Ագարակը ու այնուհետև հետզհետե տիրեց Կյուրիկյան թագավորության երկրներին¹։

Կուրիկե Ա-ի որդիները, Դավիթ Բ-ը և Աբասը, ինչպես վկայում են Կիրակոս Գանձակեցին և Վարդան վարդապետը, գնացին Առանի, այսինքն՝ Գանձակի ամիրայության իշխանների մոտ և ստացան նրանցից իբրև ժառանգություն Տավուշը, Մածնաքերգը և այլ տեղեր²։ Իսկ սրանց մայրաքաղաքը՝ Լոռին իր գավառովը, Ագարակը և Կյուրիկյանների նախկին մայրաքաղաքը, Շամշուլդեն, իր գավառովը՝ Դավիթ թագավորը տվեց Ժվանե Օրբելուն³, որը Շամշուլդեն ստացել էր թուրքական տիրապետությունից դեռ առաջ Գեորգի Բ-ից (1072—1089)։

1118 թ. մեռավ սելջուկյան սուլթան Մուհամմեդ-Տափարը և նրան հաջորդեց մեծ որդին Մահմուդը, որը դեռ անչափահաս էր։ Սրա սուլթանության ժամանակ Գանձակ ուղարկվեց, իբրև կուսակալ, Մուհամմեդ-Տափարի մյուս որդին՝ Մելեքը։

Երկպառակությունները և ներքին խռովությունները, որ Սելջուկյան սուլթանության մեջ սկսվել էին Մելեքշահի մահից հետո՝ շարունակվեցին նաև անչափահաս Մահմուդ սուլթանի իշխանության ժամանակ (1118—1131) և Վրաստանը, ռզուտ քաղելով սելջուկյանների թուլացումից՝ շուտով ավելի ևս զորացավ և դառավ վտանգավոր ախոյան Սելջուկյան Պարսկաստանի։

Մոտավորապես 1118—1120 թթ. Դավիթ Շինողը հնազանդեցրեց իրեն օսերի իշխաններին և գրավեց Դարիալի բերդը և Կովկասյան լեռների այդ կողմի անցքերը։ Հյուսիսային Կովկասից նա գաղթեցրեց Վրաստան, ինչպես վկայում է Ջուանշերը, 40.000 տուն ղվիշաղներ և սրանցից կազմակերպեց մշտական զորք⁴։ Այնուհետև թուրքական ծագում ունեցող այս ղվիշաղները պատերազմում էին վրացական զորքերի շարքերում։

1120 թ. Դավիթ Շինողը արշավեց նորից Շիրվանի կողմերը և գրավեց այստեղ Կապադակ քաղաքը, որը գտնվում էր Շաքիի, Պարթավի ու Շիրվանի միջև։ Նույն թվականին հարձակվեց ու կոտո-

¹ Տե՛ս Զ ու ա ն շ ե Ր, նույնը, էջ 119 և Մ ե լ ի ք ս ե թ-Բ ե կ, Վրաց աղբյուրները, Ա, էջ 217։

² Տե՛ս Կ ի Ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, Թիֆլիս, 1910, էջ 145, Վ ա Ր-դ ա ն վ ա Ր դ., գլ. ԿԱ, էջ 106։

³ Տե՛ս Ս տ ե փ ա ն ո ս Օ Ր բ լ յ ա ն, գլ. ԿԶ, էջ 379 (Թիֆլիս, 1911)։

⁴ Տե՛ս Զ ու ա ն շ ե Ր, գլ. ԺԷ, էջ 118—119։

րեց թուրքերին Արշարունիքում և Թուղարքի ձմերոցում, որ գտնվում էր Ճորոխ գետի մոտ¹։

Թուրք ամիրայությունները թեև կատաղի կերպով դիմադրում էին Վրաստանին, սակայն շարունակ հաղթվում էին և ստանում ջախջախիչ հարվածներ։

1121 թ. մարտ ամսին Դավիթ թագավորը հանկարծ եկավ իր թագավորության արևմտյան շրջաններից Քարթլի և այստեղից գնաց խոնավ ու հասավ մինչև Պարտավ²։

Ուշադրության արժանի է, որ Վրաստանի այս կատաղի կռիվները զուգահեռապես են խաչակրաց արշավանքներին։ Մատթեոս Ուռհայեցին վկայում է, որ Դավիթ թագավորի զորքերի շարքում կար ֆրանկների մի փոքր զորամաս³ (Վաղարշապատ, 1898, էջ 350)։

Դավիթ Շինողի 1120 և 1121 թթ. հարձակումները առաջ բերին մեծ զայրույթ։ Հենց նույն 1121 թ. թուրքական ամիրայությունները համաձայնեցին իրար հետ և ուզեցին ջախջախել իրենց նոր վտանգավոր թշնամուն միացյալ ուժերով։

Մատթեոս Ուռհայեցին և Իքն ալ-Ասիրը վկայում են, որ Դավիթ թագավորի դեմ թուրքական մեծ արշավանք կազմակերպվեց, որին մասնակցում էին Գանձակի Մելիք Սուլթանը⁴, Միշազետքի Արտուխյան տոհմի Իլխազի ամիրան և արաբների թագավոր Դուբայս Բ-ը, որը արաբական պատմության հերոս Սադակա Ա-ի որդին էր⁵։ Սրանց միացյալ զորքի թիվը Մատթեոս Ուռհայեցին հաշվում է ավելի քան 500.000, իսկ Իքն ալ-Ասիրը միայն 30.000։ Ուռհայեցու թիվը, իհարկե, առասպելական է, սակայն նրա վկայություններից պարզ երևում է, որ թուրքական ամիրայությունները

¹ Տե՛ս Զ ու ա ն շ ե ր, գլ. ԺԸ, էջ 119։

² Նույնը, գլ. ԺԸ, էջ 119—120։

³ Երեմյանի կարծիքով, այս զինվորները ոչ թե «ֆրանգ-ներ էին, այլ «Վուանգ-ներ, այսինքն՝ «վարյագ-ներ» („варяги“, տես Еремян, Юрий Боголюбский в армянских, грузинских источниках, Научные труды Ереванского Гос. Университета, том XXIII (1948), էջ 390։

⁴ Մուհամմեդ սուլթանի այս Մելիք որդին Իքն ալ-Ասիրի մոտ անվանված է Տուղբուլ։

⁵ Տե՛ս Ибн ал-Асир, нолс. թարգմ. Ժ ու զ ե ի, էջ 123 և Մ ա ա թ. Ու ու հ., էջ 348—350։ Համեմատիր նաև Զ ու ա ն շ ե ր, ԺԸ, էջ 120։ Մ ե լ ի ք ս ե թ-Ք ե կ, Վրաց աղբյուրները, Ա, էջ 218։ Մ ա մ ու ե ի Ա ն ե ց ի, էջ 125, Մ ի թ ա ր Ա յ ը ի վ ա ն ե ց ի, էջ 62։ Վ ա դ ա ն վ ա ր գ., գլ. 4Ը, էջ 119։

լարել էին իրենց բոլոր ուժերը, որպեսզի կարողանան խորտակել Վրաստանի գորովությունը:

Թշնամի զորքերն իրար հանդիպեցին Ուհայեցու ասելով՝ «ի կողմն Տփիսեաց քաղաքին ի լեռնն, որ Դեկոր կոչի», իսկ ըստ Զուանդեր պատմիչի՝ «ի Թռեղս, ի Մանկլիս և ի Դիդկօրքն»: Սակայն այս անգամ ևս թուրքական զորքերը սոսկալի կերպով պարտվեցին (օգոստոս ամսին 1121 թ.) և Դավիթ թագավորի ձեռքն անցավ անշափ ավար և մեծ թվով գերիներ: Թուրքերի կրած այս մեծ պարտությունից հետո Վրաստանը դառնում էր հյուսիսում վերոհիշյալ ամիրայությունների ամենավտանգավոր թշնամին:

Այս մեծ հաղթությունից հետո Դավիթ Շինողը կարողացավ ազատագրել թուրքական տիրապետության տակ գտնվող քաղմաթիվ նոր շրջաններ թե Սոմխեթում ու Առանում և թե Շիրվանում ու Հայաստանում:

1122 թ. նա ազատագրեց երկար պաշարումից հետո Տփղիս քաղաքը¹, որը ութերորդ դարից սկսած գտնվում էր օտար իշխանության ներքո: Հետևյալ տարին, 1123 թ. գարնանը, Դավիթ Շինողը արշավեց Շիրվան ընդդեմ սելջուկյան Մահմուդ սուլթանի և գրավեց այստեղ Շամախի քաղաքը: Իսկ ամառվա ամիսների ընթացքում նա ազատագրեց Գուգարքի արևելյան և Առանի արևմտյան շրջանները, Գագա դաշտից դեպի արևելք, և գրավեց այստեղ գտնվող բերդերն ու ամրոցները՝ Գագը, Գավարդիլը, Կայինը, Կայծոռը, Տերոմականը, նոր բերդը, Տաուշը, Մահկանաբերդը, Մանասգոմը, Խալինճբարը և ուրիշները²:

Դավիթ թագավորի հաղթություններն ընդհանուր թշնամու դեմ Վրաստանի սահմանակից հայաբնակ շրջաններում առաջ էին բերում ոգևորություն և հույս էին ներշնչում հայերին, որ Վրաստանի օգնությամբ իրենք ևս կկարողանան ոտքի կանգնել ու ազատվել օտար տիրապետությունից:

Ինչպես վկայում է Քարթլիս-ցխովրեբայի Անանուն հեղինակի «Դավիթ արքայից արքայի պատմությունը», 1123 թ. օգոստոսի 20-ին վրաց թագավորի մոտ եկան Անեցի ավագների ուղարկած պատգամավորները և հայտնեցին, որ քաղաքացիները ցանկանում

¹ Տե՛ս Ибн ал-Асир, էջ 124, Մատթ. Ուհայ., էջ 350, Վարդան վարդ. ԿԸ, էջ 118, Ջուաշեբ, գլ. ԺԸ, էջ 120 և ուրիշ:

² Տե՛ս Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց ազբյուրները, Ա, էջ 218, Ջուաշեբ, գլ. ԺԸ, էջ 121. Վարդան վարդ., գլ. ԿԸ, էջ 119. Մամուկե Անեցի, էջ 125. Մխիթար Այրիվ., էջ 62 և ուրիշ:

են քաղաքը հանձնել իրեն¹։ Եվ Դավիթ թագավորը իսկույն գնաց Անի և քաղաքը գրավեց առանց պատերազմի։ Անիում և Շիրակում իշխում էր այդ ժամանակ Մանուկի «անարի և կնամարդի» որդին, Աբուլսուարը, որը, անկարող լինելով պաշտպանել քաղաքը հինահարություններից և ասպատակություններից՝ ուզում էր Անին վաճառել 60.000 դենարի Կարսի ամիրային։ Հայերը, բացի այդ, խիստ դժգոհ էին Շեդդադյաններից, որովհետև նրանք Անիի Կաթողիկե եկեղեցին վերածել էին մզկիթի։

«Անի մեր քաղաքի և Շիրակ գավառի տարակույսի մեջ ընկած ու տառապած բնակիչները,— ասում է նույն այս 12-րդ դարի ժամանակագիր Սամուել Անեցին,— մտածեցին ելք գտնել փոթորկից և նրանք, անձնատուր լինելով վրաց Դավիթ թագավորին՝ դավաճանեցին Մանուկի որդուն, Աբուլսուարին, որը իշխում էր քաղաքում հոր մահից հետո։ Նրանք բանալով քաղաքի դռները՝ թագավորին ներս թողին. և այդ ժամանակ, երբ սա ներս էր մտնում՝ և ոչ մի մարդ չսպանվեց»։

[«Տարակուսեալ տառապեալ բնակիչք քաղաքիս Անույ և Շիրակ գաւառի՝ փոթհեցեալ ելս գտանել մրրկին ձեռն տալով յարքայն Վրաց ի Դաւիթ, նենգեցին ամիրային Աբըլսուարայ՝ որդույ Մանուկէի, որ տիրէր քաղաքին յետ հօրն մահու. առնըլով, զթագաւորն ի ներքս՝ բանալով զդրունս քաղաքին, որ ընդ մտանելն առ ժամայն, եղև վնաս արեան և ոչ միոյ շնչոյ»²։

Միջնադարյան իրավահասկացողությամբ Շիրակը և Անին համարվում էին Բագրատունյաց տոհմի սեփականություն։ Երբ 1045 թ. հուլյնները նենգությամբ դուրս հանեցին Գագիկ Բ-ին իր երկրից և նրան լռելություն պահեցին իրենց մոտ՝ Անի քաղաքի ավազների մի մասը տրամադիր էր քաղաքը հանձնելու նույն այս Դավիթ թագավորի պապին, Աբխազիայի և Վրաստանի Բագրատ թագավորին, որովհետև սա ևս ծագում էր Բագրատունիների տոհմից և որդին էր Սենեքերիմ Արծրունու Մարիամ դստեր։ Այդ տեսակետից, վրաց Բագրատունիների տիրապետությունը և գերա-

¹ Տե՛ս Մ Ե Լ Ի Բ Ե Թ-Բ Ե Կ, Վրաց աղբյուրները, դլ. Ա, էջ 218։

² Տե՛ս Ս Ե Լ Ե Լ Ա Ե Կ Ի, էջ 125—126, Համեմատիք նաև Վ ար գ ա ն Վ ար դ., դլ. ԿԸ, էջ, 119. Մ ատ Թ. Ո, Բ Ե., էջ 389. Մ Խ Է Թ ար Ա յ ր Ի Վ., էջ 62. Զ ու ա ն շ Ե ր, դլ. ԺԸ, էջ 121 և ուրիշ։

գույն իշխանությունը Անի քաղաքում օրինավոր պետք է ճանաչվեր ո՛չ միայն ժողովրդի աչքում, այլև հայ իշխանների կողմից:

Դավիթ Թագավորը, Անին գրավելուց հետո՝ գերի տարավ Աբուսուար ամիրային ու նրա որդիներին և քաղաքի վրա տեղակալ կարգեց Աբուլեթ իշխանին և նրա որդուն Իվանին:

1124 թ. Դավիթ Թագավորը Վրաստանի գերիշխանությունը տարածեց նաև Շիրվանի վրա և այնուհետև նրա կազմած պետության սահմանների մեջ մտնում էր Անդրկովկասի մեծագույն մասը: Վրաց մեծ Թագավորության սահմանները տարածվում էին այժմ Սև ծովից մինչև Կասպից ծովը և Կովկասյան լեռներից մինչև Շիրակ և մինչև Կարսի ու Կարնո ամիրայությունների շրջանները:

Ջուզընթաց իր պատերազմական փայլուն հաջողություններին՝ Դավիթն աշխատում էր բարեկարգել իր երկիրը և մեծ չափով աջակցում էր ավերված շրջանների վերաշինության: Կուլտուրական և շինարարական իր եռանդուն գործունեության համար Դավիթ Թագավորին անվանում են Շինող: Նրա կարգադրությամբ վերանորոգվեցին ամեն տեղ սելջուկների ավերած եկեղեցիները, վանքերը, պալատներն ու հասարակական շենքերը, կառուցվեցին հանրօգուտ նոր հիմնարկություններ, վերաշինվեցին նաև ճանապարհներն ու ջրանցքները: Միևնույն ժամանակ Դավիթ Շինողն ամեն կերպ նպաստում էր գիտության ու գրականության զարգացմանը:

Դեպի հայությունը Դավիթ Շինողն ունեցավ բարեմիտ ու հոգատար վերաբերմունք: Հայոց և վրաց եկեղեցիների կրթնադավանաբանական տարբերությունը ո՛չ մի ազդեցություն չունեցավ նրա այդ բարեհաճ քաղաքականության վրա: Նա ո՛չ միայն հովանավորում էր հայերին, այլև աջակցում էր ավերված հայ եկեղեցիների ու վանքերի վերաշինության և նվիրաբերություններ էր անում ի նպաստ այդ հիմնարկությունների¹:

Նրա քարյացակամ վերաբերմունքը խոր տպավորություն էր թողել հայերի վրա և Վարդան վարդապետն առանձնապես շեշտում է, որ «ոչ էր նա երկմիտ եկեղեցւոյ և յաղօթից մերոց, վասն որոյ բաղում անգամ դնէր զգլուխ իւր ներքոյ ձեռաց մերոցն՝ խնդրելով օրհնութիւն»²:

Վրաստանի զորեղացման պատճառով և շնորհիվ Դավիթ Շինողի հայերի հանդեպ վարած բարեհաճ ու խնամատար քաղաքա-

¹ Տես Կ. Կոստանյանց, Վիմական տարեգիր, Ս.-Պետ., 1913, էջ 28, Հաղբատի 1121 թվականի արձանագրությունը:

² Տես Վարդան վարդապետ, գլ. ԿԸ, էջ 130:

կանուխան՝ մեծ չափեր ստացավ հայերի գաղթը դեպի Հայաստանի հյուսիսային կողմերը և դեպի Վրաստան։ Այս գաղթականության համար Դավիթը հատկացրել էր հատուկ քաղաքավայրեր ու ավաններ։ Դավիթ Շինողը մեռավ 1125 թ. հունվարի 24-ին և նրան հաջորդեց որդին՝ Դեմետրեն (1125—1155/6)։

Ինչպես հայտնի է, Դավիթ Շինողն ունեցել է երկու կին։ Նրա առաջին կինը, ինչպես վկայում է Մատթեոս Ուտայեցին, եղել է հայ։ Ժակ նրա երկրորդ կինը, Գորանդուխտը, որի հետ նա ամուսնացել էր իր հայ կնոջից բաժանվելուց հետո՝ ղզիչաղների մեծ իշխանի որդու դուստրն էր։ Դավթի հաջորդ Դեմետրեն Ա-ը նրա առաջին կնոջ որդին էր։ Մատթեոս Ուտայեցին վկայում է, որ այս Դեմետրեն էր «այդ քաջ և աստուածասէր, նմանեալ հօր իւրոյ Դաւթի ամենայն գործովք բարեաց»²։

Դեմետրեն Ա-ի ժամանակ թեև շրջակա թուրք ամիրայությունները շարունակում էին իրենց հարձակումները Վրաստանի դեմ, սակայն նրա երկարատև, մոտ երեսուն և մեկ տարվա թագավորության ընթացքում վրաց մեծ պետությունը, ընդհանուր առմամբ, գտնվում էր փառալուստ կացության մեջ և զորեղանում էր թեկուտուրապես և թե ռազմական իր նշանակությամբ։ Թշնամու հարձակումներից նեղվում էին, գլխավորապես, Վրաստանի սահմանային շրջանները։

Չափազանց ծանր էր Անի քաղաքի և Շիրակի դրությունը։ Աբուլսուար ամիրան, որին որդոց հետ գերի էին տարել Վրաստան՝ մեռել էր աքսորում, ինչպես և նրա երկու որդիները։ Աբուլսուարի մեծ որդին, Փատլունը, որը Անիի 1123 թ. նվաճումից առաջ Պարսկաստան էր գնացել՝ եկավ մեծ ուժերով Անի քաղաքի դեմ և, դաշն կնքելով շրջակա ամիրայությունների հետ, պաշարեց քաղաքը։

Թեև քաղաքացիները, Արուսեթի որդու՝ Իվանեի առաջնորդությամբ, արիաբար ու հաջողությամբ դիմադրում էին Փատլունին, սակայն երկարատև պաշարման պատճառով քաղաքում սկսվել էր սովը, և Դեմետրեն Ա-ը, ի նկատի առնելով ժողովրդի դառն վիճակը՝ 1126 թ. Անին զիջեց Փատլունին, պայմանով, որ նա ընդունի Վրաստանի գերիշխանությունը, անհավատարմության համար վրեժխնդիր չլինի հայ ազգաբնակչությանից և Անիի Կաթողիկե եկեղեցին, որ առաջ մզկիթի էր վերածվել՝ մնա հայերի ձեռին։

Փատլուն ամիրան, որ դաշինքով ու երդմամբ ընդունեց այս պայմանները, հակառակ իր տված խոստումներին, ջոռուով սկսեց

¹ ՏԵՍ Մ ա ա թ. Ուտայ., էջ 357 և 365։

² Նույնը, էջ 365։

ամեն կերպ նեղել հայերին: Սամուել Անեցին, որ ականատես է հղել այդ դեպքերին, պատմում է, որ Փատուունը հիշյալ պայմանները՝

«Հանձն էր առել առ ժամանակ, բայց մի փոքր դադարից հետո տեսակ տեսակ միջոցներով վրեժ առավ և հատուցեց նրանց փոխհատուցումը. և թեպետ սրանց իշխանակալության ժամանակ երկիրը խաղաղացավ սովորական հենից՝ սակայն վերոհիշյալ նեղությունների պատճառով և շնորհիվ հարկահանական հափշտակությունների մենք ընկանք ծայրահեղ աղքատության մեջ և ենթարկվեցինք անհնարին տառապանքների, ինչպիսի տառապանքներ Հայոց աշխարհը կրել էր առաջվա ժամանակներում»:

[«Զոր թէպէտ և յանձն առնոյր առժաման, այլ յետ զպարապ առնոյ՝ իժիք իժիք հնարիւք էառ վրէժս հատուցեալ նոցա զհատուցումն, յորոց իշխանակալութեան թէպէտ և խաղաղանայր երկիրս ի սովորական հինից, այլ յաղագս վերոյգրեալ նեղութեանց՝ և վասն հարկապահանջ յափշտակութեանց եկն եհաս ի վերայ մեր վերջին աղքատութիւն և տառապանք անհնարինք, որ յառաջագոյն ժամանակօք ունէր զաշխարհս Հայոց»]¹:

Հայություն համակրանքը Վրաստանի հանդեպ և աջակցությունը, քնականարար, ստեղծում էին խիստ ծանր կացություն մահմեդական ամիրայությունների իշխանության տակ գտնվող հայերի համար: Հայաստանի ու հայության ազատագրումը թուրքական ամիրայությունների տիրապետությունից պահանջում էր, իհարկե, երկարատև համառ մաքառում և կարող էր իրագործվել քալլ առ քալլ՝ հայ ժողովրդի զրկանքների ու զոհողությունների թանկ գնով:

Դեմետրե Ա-ի ժամանակ կոիվները շարունակվեցին, գլխավորապես, Գանձակի սելջուկյան կուսակալության դեմ: 1128 թ., ինչպես վկայում են Սամուել Անեցին և Մխիթար Այրիվանեցին², Դեմետրեյն պարտության էր մատնել Նոր-բերդում, Գանձակի կուսակալության արևմտյան սահմանների մոտ, «Խարասնգուտ» կամ ավելի ճիշտ Ղարա-Սնգուր աթաբեկին: Այս հաջողությունից հետո, նույն 1128 թ. Օրբելի Աբուլեթը և նրա Իվանե որդին նվաճեցին Դմանիսը, իսկ մյուս Իվանե Օրբելին և նրա որդի Սմբատը՝

¹ Սամուել Անեցի, էջ 127: Համեմատիր նաև Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 365. Վարդան վարդ., գլ. ԿԹ, էջ 120 և ուրիշները:

² Սամուել Անեցի, էջ 129 և Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 62:

Խոնանը¹, որը, ըստ երևույթին, Հայոց հին Հունարակերտ քաղաքն էր, որ գտնվում էր Կուր գետի վրա Ձորոփորի հարավակողմում:

Դեմետրեի թագավորության առաջին տարիներում կռիվներ տեղի ունեցան նաև Հայաստանում: Բայց այդ կռիվներում Վրաստանը հաջողություն չունեցավ:

1130 թ., ինչպես վկայում է Վարդան վարդապետը², Խուրթի ամիրան, Կուրի որդին, հարձակվելով Դվինի վրա, որը գտնվում էր Շեղդադյանների իշխանության ներքո՝ կարողացավ տիրել այդ քաղաքին: Տեղի ունեցած պատերազմում վիրավորվեց Անիի փառլուն ամիրան (1126—1132), որը յոթը տարի Անիում իշխելուց հետո մեռավ իր ստացած վերքից, ինչպես վկայում է Սամուել Անեցին³, ՇՁԱ [=1132] թ.:

Փառլունը, որը 1126 թ. ընդունել էր Վրաստանի գերիշխանությունը՝ ըստ երևույթին կռիվ էր մղել Խուրթի ամիրայի դեմ իբրև Վրաստանի դաշնակից: Ուստի և 1131 թ. Գառնիի կողմերը արշավեց և ուզեց հարձակվել Դվինի վրա Աբուլեթի որդին՝ Իվանն Օրբելին: Սակայն նա պարտություն կրեց Խուրթի ամիրայից և վերջինս, ինչպես վկայում է Վարդան վարդապետը, բարբարոսաբար կտրել տալով ճակատամարտում սպանված վրացական զինվորների գլուխները՝ եփել տվեց թանի մեջ և այդ «թանեփաց» դանդերը դարսել տվեց Դվինի մինարեի կտուրի վրա:

Վրաստանի ընդհարումները ամիրայությունների հետ, ինչպես տեսնում ենք, տեղի են ունենում այժմ ո՛չ թե բուն Վրաստանում, այլ Վրաստանից դուրս՝ Անիի, Գանձակի և Դվինի կողմերում: Այս կռիվները, եթե երբեմն վերջանում էին ամիրայությունների հաղթանակով, չկասեցրին վրաց մեծ պետության ընթացքը:

Դեմետրեի թագավորի ժամանակ ծայր առավ Վրաստանի ու վրաց Բագրատունիների իշխանության համար խիստ վտանգավոր մի երևույթ, որ ֆեոդալական պետականության ուղեկցող մշտական դժբախտությունն էր: Դեմետրե Ա-ի դեմ ըմբոսսության ու ապստամբության փորձեր եղան, որոնց մասնակից էին Վրաստանի ամենազորեղ ու նշանավոր իշխանները, ինչպես Աբուլեթ Օրբելին և

¹ Տես Վարդան վարդ., գլ. 4Ը, էջ 120 և Ստեփանոս Օրբելյան, գլ. 42, էջ 370:

² Նույնը, գլ. 4Ա, էջ 122:

³ Սամուել Անեցի, էջ 130:

⁴ Տես Վարդան վարդ., գլ. 4Ա, էջ 123. Սամուել Անեցի, էջ 130:

նրա Իվանն որդին: Սակայն Դեմետրեն կարողացավ շատ շուտով անձաճարել ու պատժել խռովարար իշխաններին:

Վրաստանի համար մի բարեբախտություն էր սակայն, որ անմիաբանությունը և երկպառակությունները խոր արմատ էին դրել նաև Սելջուկյան սուլթանության մեջ և իրար հետ համերաշխ չէին նաև ամիրայությունները: Սրանց անվերջ խռովությունների մասին Դեմետրե Ա-ի թագավորության ժամանակաշրջանում, գլխավորապես, Գանձակի կուսակալության մեջ՝ կարևոր ու մանրամասն տեղեկություններ, որ հայտնի չեն այլ աղբյուրներից, հաղորդված են Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի վերջաբանում և մեջ են բերված Ալիշանի Հայապատումում¹:

Գանձակի կուսակալության դրությունը չափազանց ծանր էր 1139 թ.: Այս թվականի սեպտեմբերի 30-ին Գանձակ քաղաքում, նրա դաշտային շրջաններում և Փաոխսոսի ու Խաչենի որոշ մասերում՝ տեղի ունեցավ սարսափելի երկրաշարժ, որը խիստ ուժեղ էր, մանավանդ, Գանձակում: Տները փլատակներում, ինչպես վկայում է Իբն ալ-Ասիրը, վախճանվել էր հարյուրհազարավոր քնակչություն: Եվ նույն այս թվականին Գանձակ եկավ իր գործերով Դեմետրե թագավորը, գրավեց քաղաքը և իր հետ Վրաստան տարավ քաղաքի երկաթյա դռները²:

Կարճ ժամանակից հետո Գանձակի Ղարա-Սնգուր արթաբեկը, սկիզբ դրեց քաղաքի ու շրջանների վերանորոգմանը և շինեց քաղաքի քանդված պարիսպները:

Ղարա-Սնգուրի մահից հետո, ինչպես երևում է Մխիթար Գոշի վերոհիշյալ հիշատակարանից, Գանձակի կուսակալության մեջ սկսվեցին ըմբոստություններ Սելջուկյան Իրաքի սուլթանության դեմ, որոնք շարունակվեցին մինչև Փահլավանյան տոհմի իշխանության հաստատումը Առանում՝ Ազերբայջանում (1148—1225):

Գանձակի շրջանը, որն անջատված էր Պարսկաստանից դրժվար հաղթահարելի ճանապարհներով ու լեռներով՝ խիստ հարմար վայր էր այն ըմբոստ ու անհնազանդ ամիրաների համար, որոնք ձգտում էին Անդրկովկասում հիմնել իրենց սեփական իշխանությունը և լինել անկախ սելջուկյան սուլթաններից:

¹ Տես Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 384—391, —«Կաթողիկոսք և ղեպք Աղուանից ի մէջ ԺԲ դարում»:

² Տես Իբն ալ-Ասիր, *ուլուս. թարգմ.* Ժող. գեղ., էջ 125 (XI. 51).
Մխիթար Գոշի Հիշատակարանի հատվածը, Հայապատում, էջ 361—362.
Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 108, 189. Մամուկ Անեցի, էջ 132 և ուրիշները:

1140/1 թ. Գանձակ քաղաքի իշխան կամ շահապ կարգվեց Ղարա-Սնգուր աթաբեկի ծառան, խուհտուտին, որը ապստամբեց Մասուդ սուլթանի դեմ (1133—1152) և ուզեց անկախ լինել Սելջուկյան կենտրոնական կառավարությունից: Սակայն 1142 թ. նրա դեմ ելավ Զավլին, որը զորագլուխ էր Գանձակում, և, պաշարելով ու վերցնելով քաղաքը՝ գերի առավ խուհտուտին, կուրացրեց նրան և հաստատեց Առանում իր իշխանությունը (1142/3 թ.): Շուտով սա ևս ուզեց ապստամբել Մասուդի դեմ, բայց հանկարծամահ եղավ Մարաստանի Զենշան քաղաքում (1146/7 թ.), որը Մխիթար Գոշի մոտ անվանված է Զանգան¹):

Զավլիից հետո Առանին և Աղերբայշանի հյուսիսային մասերին տիրեց սուլթան Մասուդի հրամանով Փախրադինը, որը, ինչպես վկայում է Մխիթար Գոշը՝ «էր մեծատուն և մեծատոհմ յազգէ»²: Բայց սրան կարճ ժամանակից հետո, 1147/8 թ., նույն սելջուկյան սուլթանի հրամանով սպանեց «խաղբեկ» կամ ավելի ճիշտ՝ Ղազի բեգ ամիրան, որն ըստ իս կարող է լինել սուլթան Մասուդի հույակավոր Զանգի աթաբեկի մեծ որդին, Սելֆ ադ-դին Ղազի Ա-ը, որը հոր մահից հետո իշխեց Մոսուլում 1146 թ. մինչև 1149 թվականը³:

Փախրադինի սպանությունից հետո Գանձակի կուսակալությանն ուզեց տիրապետել առանց սուլթանի հրամանի Հրվիշ ամիրան, սակայն քաղաքացիները սրան չընդունեցին և իշխանությունը ստանձնեց քաղաքում իբրև շահապ սուլթան Մասուդի ուղարկած Ռովադի ամիրան:

Անընդհատ շարունակվող խառնակություններին վերջ տալու համար Ռովադիի հակառակորդները կանչեցին Նլտկուզ աթաբեկին, որն այդ ժամանակ Նախիջևան քաղաքի և գավառի ամիրան էր: Սա 1148/9 թ. տիրեց Գանձակի կուսակալությանը, խաղաղացրեց երկիրը և հիմնադիր եղավ այստեղ Նլտկուզյան կամ Փահլավանյան տոհմի իշխանությանը:

Գանձակի ամիրանները, որոնք ձգտում էին ընդարձակել իրենց երկրի սահմանները՝ պարբերաբար շարունակեցին իրենց հարձակումները լեռնային Արցախի և Սյունիքի վրա:

Դեռևս 1126 թ. Հարոն ամիրան, ինչպես վկայում է Ստեփանոս Օրբելյանը, ավերեց Կապան ու Արևիք գավառները և առավ

¹ Տես Հայապատում, էջ 386. համեմատիր նաև Ի բ ն ա լ - Ա ս ի բ, ուսումնաբարդմ. Ժողգեի, էջ 125 (XI, 48):

² Տես Հայապատում, էջ 386:

³ Տես Лиган - Пуль, Мусульманские династии, էջ 137—138:

«Կաքաւու բերդ»-ը և «Բաղակու քար»-ը: Այս վերջինի մեջ, որ հին վանք էր, բացի ոսկյա, արծաթյա և ալլ թանկարժեք եկեղեցական կահույքից, հավաքված էին շրջակա գավառներից նաև ձեռագրեր, որոնք բոլորն ընկան նվաճողների ձեռքը¹:

1142 թ., երբ վերև հիշատակված Գանձակի խուհտուղտի ամիրան, ապստամբելով սուլթան Մասուդի դեմ՝ ուղեց հիմնադիր լինել սեփական անկախ ամիրայության և աշխատում էր ընդարձակել իր երկրի սահմանները՝ նա մեծ գորքով եկավ Գանձակից «Հադահերայ լեռնակողմ»-ը և պաշարեց այստեղ «Կաթողիկոսի քար»-ը և «Կարապետանց քար»-ը, որ գտնվում էին, ինչպես ենթադրում է Մակար եպ. Բարխուտարյանցը², Չարեքի բերդի մոտ Գարդման գավառում: Նա գրավեց և հրդեհեց ու քանդեց այս ամուր տեղերը³:

1143/4 թ., ինչպես վկայում է դարձյալ Մխիթար Գոշը, հաշենի կողմերը արշավեց Գանձակի Չավլի ամիրան, որը, գրավելով հաշենի ամրոցները՝ քանդեց եկեղեցիները, այրեց վանքերը, կոտորեց ազատներին և մաշեց բոլորին սրով ու գերովթյամբ⁴: Սամուել Անեցին մատնանշում է, որ հաշենի ամրոցները Չավլին կարողացավ առնել խաբեությամբ և սուտ երդմամբ, բանակցելով իշխանների հետ: Այնուհետև նույն այս Չավլին 1145 թ. պաշարեց Տավուշ բերդը, որի մեջ ամրացել էր Կյուրիկե Ա-ի որդին, Աբաս Ա-ը: Առնելով բերդը 40 օրվա պաշարումից հետո՝ նա առանց վնասելու թուլլ տվեց Աբաս թագավորին յուրայինների հետ հեռանալ: Վերջինս գնաց և պատսպարվեց վրաց Դեմետրե Ա. թագավորի մոտ⁵:

Նույն կամ հետևյալ տարին (1145/1146 թ.) Չավլին կրկին եկավ հաշեն և հարևան շրջանները, որովհետև բերդամրոցները նորից վերագրավել էին ազատները, որոնք թաքնվել էին անառնների մեջ: Սակայն այս անգամ նա չկարողացավ նվաճել ամրոցները և, վրեժ առնելով՝ ավերեց դաշտային շրջանները և այրեց Դադի վանքը, որը գտնվում էր Թարթառ գետի վերին հովտում Հաթերբեց գետի արևմուտք:

¹ Տե՛ս Ս տ ե փ ա ն ո ս Օ Ր Բ Ե Լ Ե Մ Ն, գլ. ԿԱ, էջ 335 (Թիֆլիս, 1911):

² Տե՛ս Մ ա կ ա Ր Ե Կ, Բ ա Ր Խ ու լ տ ա Ր Ե յ Ն Ե, Պատմություն Աղվանից, Վաղարշապատ, 1902, էջ 186 և Արցախ, Բագու, 1895, էջ 391, 430 (ծան. 44):

³ Տե՛ս Հայապատում, էջ 386:

⁴ Տե՛ս նույնը, էջ 386, նաև Մ ա մ ու Ե Լ Ա ն Ե ց Ի, էջ 132 և Մ Խ Ի-Բ ա Ր Ա յ Ր Ի վ ա ն Ե ց Ի, էջ 63:

⁵ Հայապատում, էջ 386. Մ ա մ ու Ե Լ Ա ն Ե ց Ի, էջ 133:

երկրները՝ իբրև թե մահաբեր դեղ տվին Դավիթ թագավորին և նրան սպանեցին¹։

Դավիթ Գ-ի մահից հետո, գահաժառանգման ընդունված կարգով, պետք է սրան հաջորդեր իր որդին Դեմետրեն, որին հայ պատմագիրներն անվանում են Դեմնա։ Սակայն թագաժառանգ Դեմնայի անշահահասության պատճառով Վրաստանի թագավոր դարձավ սրա հորեղբայրը՝ Գեորգին։

Գեորգի Գ-ի թագավորության ժամանակ (1155/6—1184) խիստ զորեղացան Գանձակի և Խլաթի ամիրայությունները։

Գանձակի կուսակալությունը, ինչպես վերևում ասացինք, 1148/9 թ. տիրեց Ելտկուղյան կամ Փահլավանյան տոհմը։ Մասուդ սուլթանի արքունիքն այս տոհմի հիմնադիր Ելտկուղին, որ թուրք գերի էր՝ գնել էր Ղփչաղների երկրում՝ Հյուսիսային Կովկասում։ Դրևը ընդունակ զինվորական՝ շուտով սա առաջ քաշվեց և ձեռք բերեց պալատում բարձր դիրք։ Սուլթան Մասուդը նրան ամուսնացրեց Մելիք կամ Տուղրուկ Բ. սուլթանի (1131—1133) այրի կնոջ հետ և հանձնարարեց նրան Տուղրուկ Բ-ի որդու, Ասլանշահի խնամատարությունը։ Այնուհետև նրան հանձնարարվեց նաև Նախիջևանի ամիրայության իշխանությունը։

1147/8 թ., ինչպես հաղորդում է Մխիթար Գոշը, սուլթան Մասուդի հրամանով Մոսուլի Ղազի Ա. աթաբեկը, որը Գոշի հիշատակարանում անվանված է Խազբեկ, սպանել էր Գանձակի Փախրադին ամիրային։ Փարսի և Խուժաստանի «Քզափայ» (Բուզաբեյ) ամիրան, լսելով, որ այդ սպանությունը կատարվել է սուլթանի հրամանով՝ արշավում է նրա վրա գահընկեց անելու նպատակով, բայց տեղի ունեցած մեծ ճակատամարտում պարտվում է և սպանվում։

Քզափայի այս ապստամբությունը ճնշելու ժամանակ մեծ աջակցություն էր ցույց տվել նաև Ելտկուղ ամիրան և, ըստ երևույթին, այս ապստամբությունից հետո է, որ նա 1148/9 թ. տիրել էր նաև Գանձակի կուսակալությանը²։ Ուրեմն՝ Առանում և Գանձակ քաղաքում Ելտկուղյան տոհմի իշխանությունը հաստատվել էր ո՛չ թե 1136 կամ 1140 թթ., ինչպես մինչ այժմ ենթադրվել է³, այլ 1148/9 թ.։ Իսկ աթաբեկության պատվավոր կոչումը, ինչպես ե-

¹ Տե՛ս Հայապատում, էջ 389 և Վառդգան վառդգ., գլ. 47, էջ 126։

² Տե՛ս Հայապատում, էջ 388, Ալիշան, Մխափան, էջ 499։

³ Տե՛ս Мюллер, История Ислама, т. III. СПб. 1896, էջ 146, Лэн-Пуль, Мусульманские династии, էջ 144 և ուրիշները։

րեում է Մխիթար Գոշի վկայությունից, Եւտկուզը ստացել էր հաժանորեն, Մոսուլի Ղազի Ա. ամիրայի ու աթաբեկի սպանությունից հետո 1149/1150 թթ.¹։

Նախիջևանի և Գանձակի այս ամիրան (վախճանվել է 1172 թ.) և նրա որդին Մուհամմեդ Փահլավանը, որի անունով Եւտկուզյան տոհմը կոչվում է նաև Փահլավանյան, որպես սելջուկյան թագաժառանգ իշխանների խնամակալներ՝ խաղալիք դարձրին իրենց ձեռքին սելջուկյան սուլթաններին և հիմք դրին սեփական դինաստիայի։ Սրանց իշխանությունը ենթարկվեցին ո՛չ միայն Աղբրբայջանը, Առանը և Հայաստանի հյուսիս-արևելյան որոշ մասերը, այլև Պարսկական Իրաքը, Սպահանը և Ռեյը։ Եւտկուզ աթաբեկը և նրա որդիները, որոնք հետամուտ եղան մասն ամիրայություններից կազմակերպելու մեծ միացյալ պետություն՝ դառան Վրաստանի ամենավտանգավոր հակառակորդները։

Մանազկերտի և Խլաթի ամիրայությունը, որի հիմնադիրն էր, ինչպես վերև ասացինք, Սուքման ալ-Կուտբին, նույնպես խիստ զորեղացավ նրա թոռ Շահարմեն կամ Շահի-Արմեն Միրան ամիրայի ժամանակ (1128—1185), որը լեն-Պուլի մոտ անվանված է նասրադդին Սուքման Բ, իսկ Մարկվարտի մոտ՝ նասրադդին Մուհամմեդ Սուքման Բ²։

Մատթեոս Ուհայեցու ժամանակագրության շարունակողի վկայությամբ՝ Միրան ամիրայի իշխանության տակ էին գտնվում Խլաթը, Արճեշը, Մանազկերտը, Մուշը, Տողատափը և ուրիշ քաղաքներ ու գավառներ³։ Իսկ Վարդան վարդապետը հաղորդում է, որ նույն այս Շահի-Արմեն Միրանը գրավել էր Արծրունիների տոհմակից Խեղենիկ իշխանից Ամյուկ ամրոցը և, ինչպես կտեսնենք, նաև Վիգենից, որը Մուշեղյան Թոռնիկ իշխանի թոռն էր՝ Սասունը⁴։ Այս երկրները, ասում է Վարդան վարդապետը, նա պահեց «ի խոր խաղաղութեան զամս վաթսուն»։

Հակառակ տիրող ընդհանուր ենթադրության, Շահի-Արմեն Միրանի ամիրայությունը շատ ավելի ընդարձակ է եղել, քան սովորաբար կարծում են։ Նրա տերության մասերն են կազմել ո՛չ միայն Վանա լճի արևմտյան կողմում գտնվող Խլաթի փոքր շրջանը,

¹ ՏՅՍ Հայապատում, էջ 388։

² ՏՅՍ Лэн - Пуль, Мусульманские династии, 143 և Markwart, Sudarmenien und die Tigrisquellen, էջ 481։

³ Մատթեոս Ուհայեցի, էջ 425։

⁴ Վարդան վարդ., գլ. ՀԲ., էջ 124։

ինչպես այդ ենթադրում են Ա. Մյուլլերը և Հորներ¹, այլև նույն լճի հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան կողմերում գտնվող ընդարձակ երկրները:

12-րդ դարի երկրորդ կիսում համեմատաբար ավելի թույլ էին Շեղդադյան ամիրայությունը Շիրակ-Անիում և Սալդուխի ամիրայությունը Կարնո շրջանում, որոնք արտաքին վտանգի դեպքում կարիք էին զգում միշտ հզոր հարևանների օգնության:

Շիրակ-Անիում, որը Դեմետրե Ա-ը 1126 թ. վերադարձրել էր Շեղդադյանների՝ Աբուսուարի որդու, Փատունի մահից հետո (+ 1132) ամիրայական իշխանությունը կարճ ժամանակով ժառանգել էր վերջինիս կրտսեր եղբայր Խուշշերը, և ապա՝ նրա ավագ եղբայր Մահմուդը: Սակայն Անին սրանց ժամանակ, ինչպես վկայում է Վարդան վարդապետը, դարձյալ ընկել էր թշվառ դրության մեջ²:

Վրաց Գեորգի Գ-ի թագավորության շրջանում (1155/6—1184) իրրև Շիրակ-Անիի ամիրաներ հիշատակված են հայկական աղբյուրների մեջ նույն տոհմից Շադադը և նրանից հետո՝ Փատուն Բ-ը³:

Ըստ երևույթին, ավելի ընդարձակ է եղել և զորեղ Կարնո ամիրայությունը, որը 12-րդ դարի երկրորդ կիսում գտնվում էր Սալդուխ ամիրայի իշխանության տակ: Վրաց Քարթլիս-ցխովրեբայում Կարնո այս ամիրան անվանված է Արդոխի որդի Սալդուխ, որը սելջուկյան սուլթանների տոհմիցն էր⁴: Այս տեղեկությունը կարոտ է սակայն հատուկ քննության ու ստուգման: Ուշագրավ է նույն այս Սալդուխի մասին Վարդան վարդապետի հաղորդած տեղեկությունը, որը վկայում է, որ Շահի-Արմեն Միրանը՝ «փեսայացոյց ինքեան զՍալդուխն և խորհեցաւ նու վաւ բարի առնել աշխարհին»⁵:

¹ «Հայաստանում,—ասում է Հորներ,— իշխում էին Շահի-Արմենիները (1100—1207), որոնք, սակայն, հակառակ այդ մեծահնչուն տիտղոսի, տիրում էին միայն Խլաթի շրջանին Վանա լճի մոտ. տես P. Horn, Geschichte Irans in islamitischer Zeit (Grundriss der iranischen Philologie. B. II. Lief. 5. Strassburg. 1903, էջ 570): Համեմատիր նաև A. Мюллер, История Ислама, т. III, էջ 153:

² Տես Վարդան վարդ., ՀԱ, էջ 123. Համեմատիր Սամուել Անեցի, էջ 130: Վերջինս վկայում է, որ Փատունին հաջորդել էր նրա Մահմուդ եղբայրը:

³ Վարդան վարդ., գլ. ՀԴ, էջ 120:

⁴ Տես Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները, հատոր Բ, էջ 8:

⁵ Վարդան վարդ., գլ. ՀԲ, էջ 124: Իրն ալ-Ասիրի վկայությամբ՝ Շահի-Արմեն Միրանը ամուսնացել էր Սալդուխի քրոջ՝ Շահ-Բանուվարի հետ. տես ուսու. Թարգմ. Ժուզեի, էջ 126 (XI 113):

Դեմետրե Ա-ի թագավորության վերջին տարիներում, ըստ Իբն ալ-Ասիրի՝ Հեջրիի 548 թ. [=29 մարտ 1153—17 մարտ 1154], վրացիների, հայերի և այս Սալդուխի միջև տեղի էր ունեցել մեծ պատերազմ։ Այդ պատերազմում Սալդուխը պարտություն էր կրել ու գերի բռնվել, սակայն հետո, վճարելով փրկանք, ազատվել էր ու վերադարձել Կարին¹։

Այս պատերազմը և Սալդուխի գերի ընկնելը Միքայել Ասորու մոտ մատնացույց է արված Ասորոց 1471 [=1160] թ. Դեորգի Գ-ի թագավորության ժամանակ²։ Քարթլիս-ցխովրեբայում ևս Սալդուխի ձերբակալումը ցույց է տրված «քրոնիկոնի երեք հարյուր ութսունին», այսինքն՝ [380+780] 1160 թ³։ Բայց Անանունի «Համառոտ Վրաց պատմության» մեջ Սալդուխի պարտությունը Անիում մատնացույց է արված 1125 թ. Դեմետրե Ա-ի թագավորության ժամանակ⁴։

Սալդուխ ամիրան, Շահի-Արմեն Միրանը, ինչպես և Ելտկուղ աթաբեկը և նրա որդի Մուհամմեդ Փահլավանը, ո՛չ միայն ամեն ջանք գործ դրին և աշխատեցին կասեցնել Վրաստանի առաջխաղացումը, այլև իրենք ձգտեցին, որպես Վրաստանի զորեղ մրցակիցներ, տարածել իրենց ծավալվող իշխանությունը դեպի Վրաստանի կողմերը։

Ելտկուղի մասին Մխիթար Գոշը վկայում է, որ սա «խաղաղացոյց զխոռովութիւն աշխարհին Առանայ. և վայրենամիտ ազգն Իսմայելացոց ընդանացան, և կապուտ կողոպուտն դադարեց ի նոցանէ, զոր առնէին յաճախ աշխարհիս Աղուանից»⁵։

Պետք է սակայն ասել, որ հայերի և քրիստոնեություն ընդունած մահմեդականների նահատակման դեպքերը, որ տեղի էին ունեցել սրանց հրամանով, ցույց են տալիս, որ նրանց քրիստոնեասիրությունը պետք է ընդունել որոշ վերապահումներով։

Ելտկուղի հրամանով 1170 թ. նահատակված է Հովսեփ Դունեցին։ Նրա իշխանության ժամանակ, 1167 թ., նահատակված է նաև Խոսրով Գանձակեցին։ 1182 թ. Կարին քաղաքում, Սալդուխ Ամիրայի իշխանության կենտրոնում, նահատակված է Հոր-

¹ И Бя ал - Асир, аот.ս. Թարգմ. Ժուզեի, էջ 126 (XI, 77)։

² Մ ի խ ա յ ե լ Ա ս ո Ր ի, Երուսաղեմ, 1871, էջ 442։

³ Մ ե լ ի ք ս ե Թ - Բ ե կ, Վրաց աղբյուրները, հատ. Բ, էջ 43։

⁴ Նույնը, էջ 38։

⁵ Հայապատում, էջ 388—389։

դանան թուրք վկան, իսկ Շահի-Արմեն Միրանի հրամանով քարկոծված է Ավետ քահանան¹:

Վերոհիշյալ ամիրայություններում, ինչպես երևում է աղքյուրների վկայութուններից, Վրաստանի թագավորի դեմ ծառացած խռովարարները և ապստամբները սիրալիր ընդունելություն էին գտնում նլտկուզի, Միրանի և Սալդուխի մոտ:

Այսպես, վրաց Քիրքաշ իշխանը, որի հայրը՝ Խվանեն սպանված էր Դեմետրե Ա. թագավորի հրամանով, ո՛չ միայն ապաստան գտավ Շահի-Արմեն Միրանի մոտ, այլև ստացավ սրանից նրասխաձորում Արշարունյաց գավառը: Այստեղից նա, ինչպես վկայում է Վարդան վարդապետը², արշավում ու «մեծաւ քաջութեամբ» ավերում էր իր հայրենի երկիր՝ Վրաստանը:

Շահի-Արմեն Միրանի ամիրայության սահմանները, ինչպես երևում է Վարդան վարդապետի այս վկայութունից, տարածվում էին ու հասնում մինչև այժմյան Կաղզվանի կողմերը:

Մխիթար Գոշը հաղորդում է դարձյալ, որ Տփղիսի քաղաքապետ Վասակ իշխանը, որը Դեմետրե Ա-ի թագավորության ժամանակ թագաժառանգ Դավթին ավելի լավ էր սպասավորել և մեծարել, քան նրա Գեորգի եղբորը՝ վախենալով նոր գահակալած Գեորգի Գ. թագավորի ոխակալութունից՝ իր Քուրդ և Սարգիս եղբայրների հետ փախել էր Կարին: Սրանց «խնդությամբ ու մեծարանքով» ընդունեց Սալդուխ ամիրան և պարգևեց նրանց բազմաթիվ գյուղեր: Վասակի մահից հետո, ասում է Մխիթար Գոշը, սրա «դրոշը, պատերազմական փողը և իշխանութունը» ժառանգեց նրա Քուրդ եղբայրը, որը մնաց այնտեղ ու վայելում էր մեծ հարգանք³:

Նլտկուզ աթաբեկի և նրա որդու մոտ ևս, ինչպես կտեսնենք ներքև, ապաստան էին գտնում հաճախ ապստամբած կամ հալածվող իշխանները: Այս փախստականները, հպատակ դառնալով նրանց, պարտավոր էին, իհարկե, կովի դուրս գալ իրենց հայրենակիցների դեմ ամիրայությունների զորքերի շարքերում:

Չնայած շրջակա ամիրայությունների բոլոր ջանքերին՝ Վրաստանի հզորացումը շարունակվեց նաև Գեորգի Գ. թագավորի ժա-

¹ Տես Վարդան վարդ., գլ. ՀԲ, էջ 124—125: Խոսքով Գանձակեցու, Հովսեփ Դուռնեցու. և Հորդանան թուրք նահատակի վկայաբանութունները տես իմ և Աճառյանի աշխատության մեջ՝ «Հայոց նոր վկաները», գիտական հրատարակություն, Վաղարշապատ, 1903, էջ 23—72:

² Վարդան վարդ., գլ. ՀԱ, էջ 123:

³ Տես Հայապատում, էջ 389—390:

մանակ, որը զինվորական խոշոր դեմք էր և աչքի էր ընկնում իր անձնական քաշով՝

Իր թագավորության հենց սկզբներում, ինչպես վկայում է Քարթլիս-ցխովրեբան, Գեորգի Գ-ը, ամրանալով Կաղզվան քաղաքում՝ արշավեց դեպի Արշարունիք գավառը, որը, ինչպես ասացինք, գտնվում էր Շահի-Արմեն Միրանի իշխանության ներքո՝ Բայց շուտով Միրան ամիրան, ուզենալով վրեժ առնել այս արշավանքի համար՝ ուղարկեց մեծ զորքով Վրաստան իր աներոջ՝ Ատրատինին (1160 թ.)²։ Մատթեոս Ուսհայեցու ժամանակագրության շարունակողի, Գրիգոր երեցի ասելով՝ հենց նույն այս ժամանակ Գեորգի Գ-ի զորքերը կրկին շարժվեցին դեպի թուրքերի տիրույթները, ուստի և թշնամի զորքերն իրար հանդիպեցին այժմյան Օլթի գավառում։ Այստեղ տեղի ունեցավ մեծ ճակատամարտ և վրացիները, հաղթելով թուրքերին՝ մատնեցին նրանց փախուստի։

Հետևյալ տարին, 1161 թ. ամառը, վրաց զորքերը արշավելով Շիրակ՝ հրկորոգ անգամ առան Անին Շեդդադյաններից՝ Փատլուն Ա-ի եղբորորդու՝ Փատլուն Բ-ի ձեռից (հունիսի 13-ին, երեքշաբթի, 1161 թ.)³։

Իբրև Անիի կառավարիչներ նշանակվեցին 1161 թ., ինչպես հաղորդում է վրաց ժամանակագրությունը, Իվանե Որբելին և Զաքարյան Սարգիս Մխարզոձեղին⁴։

Անիի առումից մոտ երկու ամիս հետո Շեդդադյաններին օգնության հասավ Շահի-Արմեն Միրան ամիրան, համախմբելով իր շուրջը նաև հարևան ամիրալությունների օգնական զորքերը։ Մեծ ճակատամարտում, որը տեղի ունեցավ 1161 թ. օգոստոս ամսի սկզբին Անիի մոտ՝ Շահի-Արմեն Միրանը կրեց սոսկալի պարտություն։

Սամուել Անեցին, որ ականատես է եղել այս դեպքերին՝ սլատմում է⁵, որ Գեորգի Գ-ը ունենալով միայն 7.000 զորք՝ կարողացել էր հաղթել Շահի-Արմեն Միրանին, կոտորել էր նրա 80.000 զորքը

¹ Տես Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 7։

² Տես Մատթ. Ուսհ., էջ 425։

³ Տես Մամուել Անեցի, էջ 137, Մատթեոս Ուսհայեցի, էջ 426. Վարդան վարդ., գլ. 37, էջ 126. Ստեփանոս Օրբելյան, գլ. 42, էջ 382. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 8 և 43։

⁴ Տես Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները, 11, էջ 8։

⁵ Մամուել Անեցի, էջ 137։

և գերի էր վերցրել 23.000 մսուր¹։ Մատթեոս Ուռհայեցին ևս վկայում է, որ վրացական զորքերը վերցրել էին այս կովում։

«Անհամար քանակությամբ ձիեր, ջորիներ, ուղտեր և վրաններ, զրահներ ու այլ զենքեր, որ շեր կարելի հաշվել, և շատ ոչխարներ։ Անի քաղաքը լցվեց ամեն տեսակ հարուստությամբ... նույնիսկ կրծքի ընտիր զրահները ծախում էին երկու դանկի։ Եվ երկար ժամանակից հետո Անի քաղաքի մարդիկ գնում էին պատերազմի վայրը, գտնում էին խոտերի մեջ շատ զրահներ և բերում»։

[«Եւ առին... և ձիս և ջորիս և ուղտս անհամարս, և վրան և ջօշան և այլ սլեհ որ ոչ գոյ թիւ, և ոչխար բազում. և լցաւ քաղաքն Անի ամենայն հարստութեամբ... մինչև զընտիր ջօշանն երկու դանկ ծախէին։ Եւ զկնի քազում աւուրց գնային մարդիկք քաղաքին Անուոյ ի տեղի պատերազմին և գտանէին զրահս բազում ի մէջ խոտին և բերէին»]²։

1124 թ. փորձից հետո Գեորգի Գ-ը, ըստ երևույթին, շատ լավ հասկանում էր, թե որքան դժվար պիտի լիներ պահպանել Անին և պահել Վրաստանի գերիշխանության տակ։ Թշնամիներն այնքան էին զորեղ Անիի մոտակա շրջաններում, որ անհրաժեշտ էր Անիում ունենալ շատ ուժեղ պահակազորք, որը սակայն կկարողանար պաշտպանել միայն քաղաքը, իսկ քաղաքից դուրս՝ խաղաղ ազգաբնակչությունը շարունակ ենթարկվելու էր հարձակումների, և նույն անտանելի դրությունն էր ստեղծվելու, ինչպես 1124—1126 թթ.։

Անին ու նրա շրջակայքը այդ մեծ վտանգից ապահովելու համար՝ անհրաժեշտ էր ջախջախիչ հարվածով ուժասպառ անել Դվինը և թուլացնել այդ ամիրայության ուժը Անիի թիկունքում։ Եվ իրավի, Անիի գրավումից անմիջապես հետո, 1162 թ. օգոստոսամսին, Գեորգի Գ-ը պատերազմական գործողությունները փոխադրեց Անիի թիկունքը և գրավեց նաև Դվին քաղաքը³։

¹ Այս թվերը ենթադրական են և չափազանցված և չեն կարող համարվել ստույգ։ Ստեփանոս Օրբելյանի մոտ Շահ-Արմեն Միրանի զորքերի թիվը ցույց է տրված ոչ թե 80.000, այլ միայն 40.000. տես զլ. 42, էջ 382։

² Տես Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 426։ Շահ-Արմեն Միրանի այս պարտությունը հիշատակված է նաև հետևյալ աղբյուրներում՝ Իբն ալ-Ասիր, ռուս թարգմ. Ժողովի, էջ 125—126 (XI, 113). Վարդան վարդա, զլ. 37, էջ 126—127. Ստեփանոս Օրբելյան, զլ. 42, էջ 382. Մեքսեթ Բեկ, Վրաց աղբյուրները, էջ 8 և ուրիշ¹։

³ Տես Մամուկ Անեցի, էջ 137. համեմատոր նաև Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 429. Մխիթար Այբեկյանեցի, էջ 63. Վարդան վարդա, զլ. 37, էջ 127. Մեքսեթ Բեկ, Վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 7։

Պատմիչների տված տեղեկություններից երևում է, որ 1162 թ. այս կռիվը ունեցել է կատաղի բնույթ: 1131 թ., երբ Խուբի ամիրան Շեղդադյան Փատուուն Ա-ից գրավել էր Դվինը և Գառնու մոտ քարոզել էր Աբուլեթյան Իվանիի զորքերը՝ նա, ինչպես վերև հիշատակեցինք, կտրել էր տվել վրացի զինվորների գլուխները, եփել տվել թանի մեջ և հրամայել էր շարել այդ գանգերը քարորմների վրա մինարեի վերևում: Խուբի ամիրայի այս հրեշավոր բարբարոսության փոխհատույց պատիժն էր, ըստ երևույթին, որ այժմ կրելու էին Դվինի սելջուկները, իրենց կյանքով ու գույքով: Վարդան Վարդապետը պատմում է նաև, որ Գեորգի Գ-ը,

«Վերցնելով թանի մեջ եփած գանգերը մինարեի վրայից՝ զարդարեց ոսկեթել հանդերձներով և, դնելով դագաղների մեջ՝ բռնեց մուրդինների ուսերին և տվեց, որ նրանք ոտաբռնիկ տանեն մինչև Տփղիս՝ իր մայրաքաղաքը»:

[«Եվ զգագաթունսն թանեփեացս առեալ ի մնիրայէն՝ զարդարէ ոսկեթել հանդերձիւք. և եղեալ ի դագաղս՝ բառնայ ի յուսս մուկրեաց, և բոկոտիւք տայ տանել մինչև ցՏփղիս, նախագահ քաղաքն իւր»]:

Գեորգի Գ-ի փայլուն հաջողությունները Շեղդադյանների և Շահի-Արմեն Միրանի պարտությունը և Դվինի այս դեպքերը ծայրաստիճան հուզեցին էմիրներին: Վրաստանի առաջխաղացումը նրանք փորձում էին կասեցնել, որովհետև Գեորգի Գ-ի հաղթական զորքերը Հայկական բարձրավանդակի վրայով հետզհետե մոտենում էին Ատրպատականի և Առանի սահմաններին:

1162 թ. վերջերին մեծ բանակով Գեորգի Գ-ի դեմ շարժվեց Ելտկուզ աթաբեկը: Նրա զորքերը գրավեցին Դվինը և այստեղից Անիի մոտով, մոտ 30 օր քաղաքը պաշարելուց և բնակչությանը սարսափահար անելուց հետո՝ զնացին վրաց թագավորի դեմ և, ինչպես վկայում ք ժամանակակից պատմիչ Սամուել Անեցին՝ «գաղտագողի, աղուխսաբար» հարձակվեցին վրաց բանակի վրա և, պարտության մատնելով Գեորգի Գ-ին՝ վերցրին հարուստ ավար²:

Այս արշավանքի ընթացքում Ելտկուզի զորքերը Դվինի վրեժը ճանապարհին առնում էին հայ ազգաբնակչությունից: Սամուել

¹ Տես Վարդան վարդ., գլ. ՀԴ, էջ 127. համեմատել նաև Մ. Ի. Խալի Առերի, Երուսաղեմ, 1871, էջ 446:

² Տես Սամուել Անեցի, 137—138:

Անեցու, Վարդան վարդապետի և Մխիթար Գոշի վկայությամբ՝
Նլտկուզ աթաբեկը, գրավելով Արագածոտն գավառում ու Շիրա-
կում Թալին, Աշնակ և Մրեն ավանագյուղերը՝ այրել էր Մրենի ամ-
րոցում շորս հազար տղամարդ, կին ու երեխա, իսկ Աշնակ ավա-
նում՝ հինգ հազար հոգի¹:

Գեորգի Գ-ի 1163 թ. վերոհիշյալ պարտութունը, որը, ըստ
հրեույթին, սքողված ու լուսթյան է մատնված վրացական և հայ-
կական աղբյուրներում՝ մանրամասն հիշատակվում են Իբն-ալ
Ասիրը և Համդալլահ Ղազվինին:

«Երբ այդ լուրը [Դվինի մասին],— պատմում է Իբն
ալ-Ասիրը,— հասավ Ազերբայջանի, Զիրալի և Սպահա-
նի տիրոջ, Շեմշադդին Նլտկուզին՝ նա հավաքեց և ռազմի
հանեց իր զորքերը: Նրան միացան իլաթի տերը, Շահ-Ար-
մենը, որը Սուլթան ալ-Կուտրիի որդին էր, և Մարաղայի
տիրոջ Աղ-Սնգուրի որդին և ուրիշները:

Համախմբվելով ու մեծ զորքի գլուխ կանգնելով, որի թի-
վը 50.000-ից ավելի էր՝ նրանք ուղևորվեցին Վրաստան, Հե-
ջիրի 558 թ. սափար ամսում [1163 թ. հունվարին], թա-
լանեցին երկիրը և գերի վերցրին կանանց, երեխաներին ու
տղամարդկանց: Վրացիները նրանց դեմ դուրս եկան և բռնը-
վեցին նրանց հետ կատաղի կռվի, որի ընթացքում երկու
կողմն էլ ցուլց տվին մեծ տոկունություն: Կռվը նրանց
միջև շարունակվեց մեկ ամսից ավելի: Հաղթությունը տա-
րան մոտավորապես երկու ամիս անց, վրացիները մատնվեցին փախուստի:
Նրանցից շատերը սպանվեցին, շատերն էլ գերի ընկան²:

Վրացական և հայկական աղբյուրները, հակառակ մեջ բեր-
ված այս վկայության, հաղորդում են, որ թշնամի զորքերի հանդի-
պումը տեղի էր ունեցել Գագ բերդի մոտ, որը գտնվում էր Գագա
դաշտում՝ այժմյան Կոթի գյուղի արևելյան կողմում³, և Նլտկուզը,
տեղեկանալով, որ Վրաց զորաբանակը մոտեցել է և հարձակվելու է

¹ Տե՛ս Ս ա մ ու լ է ի Ա ն Ե ց ի, էջ 138. Վ ա ռ դ ա ն վ ա ռ դ ի ղ ի Հ Գ,
էջ 137. Հայապատում, էջ 391:

² Տե՛ս И б н а л - А с и р, ուսերեն թարգմ. Ժուզեի, էջ 126 (XI, 115—
—116) համեմատել նաև Հ ա մ դ ա լ լ ա հ Գ ա ղ Վ ի ն ի, Tarikhe gozide, ed
Gantin, t I. էջ 298—300:

³ Տե՛ս Մ ա կ ա ռ Ե ղ ի ս. Բ ա ռ խ ու տ ա ռ յ ա ն ց, Արցախ, էջ 396:

իր վրա՝ գաղտագողի ետ նահանջեց, թողնելով վրացիներին վրան-
ների մեջ եղած իրենց կարասին և այլ ավար¹:

Հայ ժողովրդի վերաբերմամբ Գեորգի Գ-ի քաղաքականու-
թյունը նույնքան բարեմիտ էր, որքան և նրա նախորդներին: Անի
քաղաքի գրավումից հետո՝ նա նվիրել էր 40.000 դահեկան, որպես
փրկանք Շիրակ-Անիում վերցրած գերիների հետ գնման ու ազատ-
ման համար՝ թե քրիստոնյա և թե այլազգի²: Նրա աջակցությամբ
ազատվել էր Կարսի բանտից և վերադարձել էր Անի Բարսեղ եպիս-
կոպոսի եղբայր Ապիրատ մեծ իշխանը³:

Հայ իշխանները առանձնապես գոհ պիտի լինին Գեորգի
Գ. թագավորից, որովհետև նա, գրավելով Հայաստանի զանազան
մասերը, ազատագրված այս շրջանների կառավարությունը հանձ-
նարարում էր, մեծ մասամբ, հայ իշխաններին: 1161 թ. Գեորգին
Անիի իշխանությունը հանձնել էր Սագուն իշխանին և ապա Զա-
քարյան Սարգիս իշխանին⁴:

Թեպետ նւտկուզ աթաբեկը շկարողացավ արշավել բուն Վրաս-
տան, սակայն նրա հաջողությունը Դվինում, Հայկական միջնաշ-
խարհում և Գաղա դաշտում ոտքի էին կանգնեցրել այստեղ իր
կողմնակիցներին և Անի քաղաքի ու Շիրակի դրոպյունը այնքան
էր ծանրացել, որ Գեորգի Գ-ը, ողորմելով քաղաքին, ստիպված
եղավ Անին գիջել նորից նրա նախկին տերերին:

Աղբյուրների ուշադիր քննությունը պարզ ցույց է տալիս, որ
Գեորգի Գ-ը Անին տվել էր ո՛չ թե նւտկուզ աթաբեկին և նրա
խնամակալության տակ գտնվող Արսևանշահ սուլթանին, ինչպիս
մինչև այժմ ենթադրվել է⁵, այլ Շեդդադյան Մահմուդ ամիրայի
որդուն, որը Վարդան պատմիչի մոտ անվանված է «Մուվիդ սուլտան»
որդի Մահմուդի Ասլան», իսկ Անիի 1173 թ. մի արձանագրության
մեջ՝ «բարիանուն սուլտան» որդի ամիր Մահմուդի թոռն Մանու-

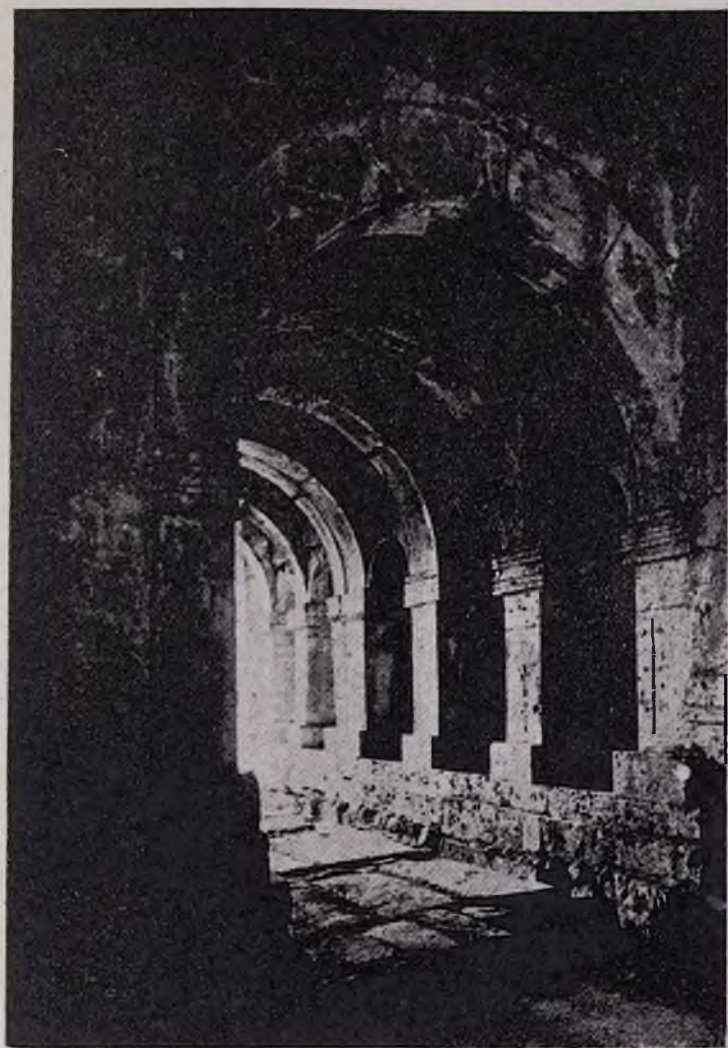
¹ Հայաստանում, էջ 391. Մ ա մ ու ե լ Ա ն ե ց ի, էջ 138. Վ ա ր գ ա ն
վ ա ր գ., դլ. ՀԳ, էջ 127. Ս տ ե վ ա ն ո ս Օ բ բ ե լ յ ա ն, դլ. ԿԶ, էջ 382.
Մ ե լ ի ք ս ե թ - Բ ե կ, Վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 9:

² Տե՛ս Մ ա տ թ. Ոււհ., էջ 426:

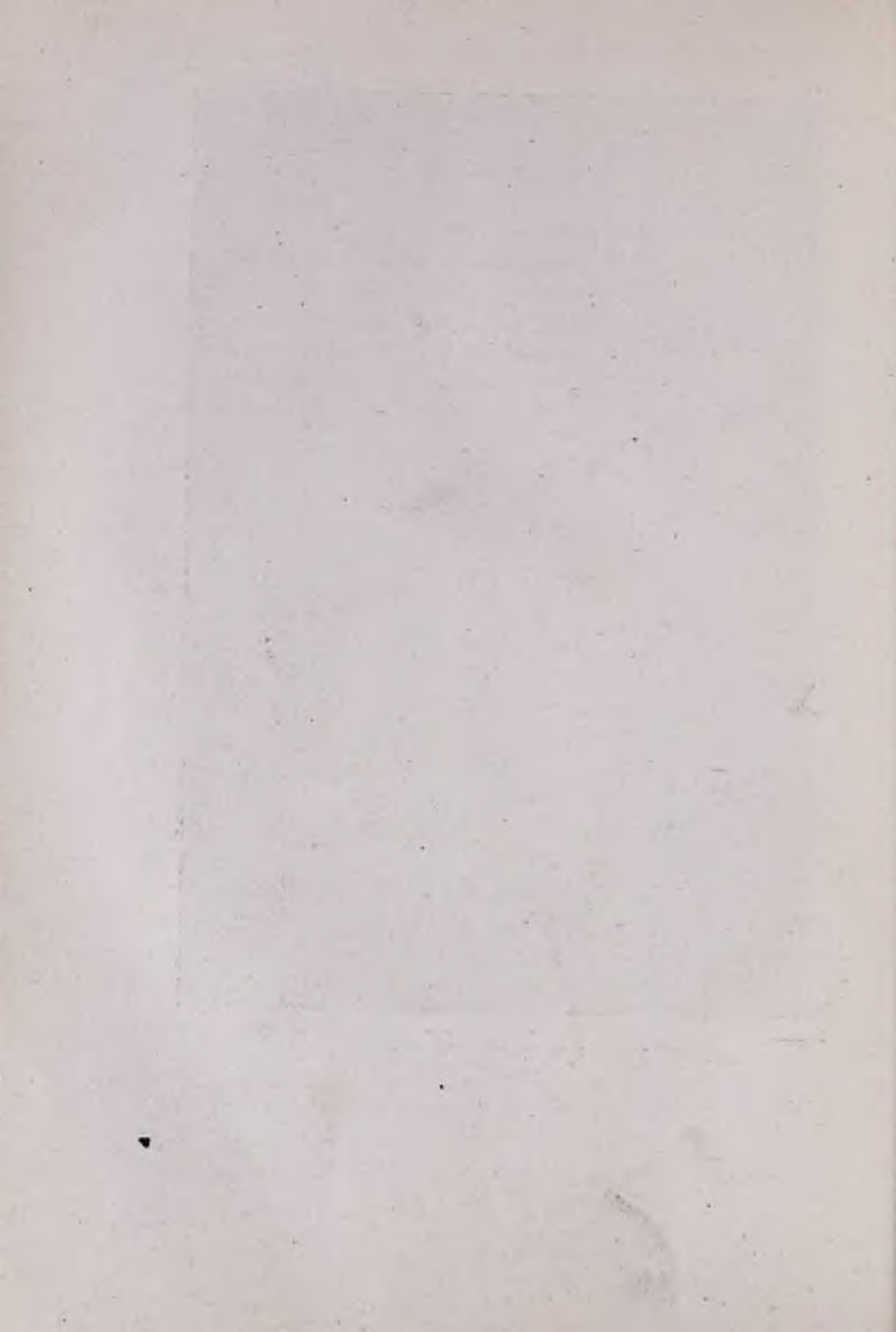
³ Վ ա ր գ ա ն, վ ա ր գ., դլ. ՀԶ, էջ 130:

⁴ Նույնը, դլ. ՀԴ, էջ 127:

⁵ Տե՛ս Զ ա մ չ յ ա ն, Պատմութիւն Հայոց, Գ, էջ 80 և ձեռագրի իրավուն-
քով հրատարակված իմ աշխատությունը՝ «Հայաստանի պատմութիւնը թուրք-
թաթարական արշավանքների շրջանում», Երևան, 1922, էջ 69 և ուրիշ:

Պանթեոնի զլխավոր տաճարի դռվերը:

չէի»¹։ Քարթլիս-ցխովրեբայի վկայութիւնից ևս երևում է, որ Գեորգի Գ-ը Անին վերադարձրել էր նրա տիրոջը «իբրև իրեն հպատակին» Եւտկուզ աթաբեկի խնդիրքով ու նրա միջնորդութեամբ²։

Աղբյուրների համապատասխան այս վկայութիւնները, որ սխալ են հասկացվել՝ ավելորդ չեմ համարում մեջ բերել առանց կրճատումների։

1. Վարդան վարդապետը, գլ. 2Դ, էջ 127՝

«Սակայն [Եւտկուզը] գրգռեց Մովսիս սուլթանին՝ Մահմուդի որդուն Ասլանին, և ուղարկեց Անիի դեմ։ Եվ չորս տարի նա պահեց Անին տառապանքի մեջ՝ անվար ու անհանգիստ, մինչև որ վրաց թագավորը Գեորգին, ողորմելով քաղաքին՝ կանչեց իր մոտ սուլթանին և տվեց նրան Անին. որովհետև անկարող էր անօրենների շատութեան պատճառով պահել իր ձեռքում»։

[Սակայն գրգռէ զՄովսիս սուլտանն, զորդին Մահմուդի զԱսլան և ածէ յԱնի, և զամս չորս պահէ ի տառապանս անվար և անհանգիստ. մինչև թագաւորն Վրաց Գէորգի, ողորմելով քաղաքին՝ կոչէ առ ինքն զսուլտանն և տալ ի նա զԱնի. զի չէր ձեռնհաս պահել ի բազմութենէ անօրինացն»]։

2. Քարթլիս-ցխովրեբա, տե՛ս Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 10։

«Ապա [Գեորգի Գ. թագավորը] շնորհեց Անին նրա տիրոջը, որին և պատվեց իբրև իրեն հպատակին, և Եւտկուզ աթաբեկն էլ եղավ միջնորդ սուլթանի և վրաց միջև, խնդրելով հաշտութիւն»։

Անիի վերստին հանձնումը Շեղդադյաններին, ինչպես տեսնում ենք այս վկայութիւններից, տեղի էր ունեցել այս քաղաքի նվաճումից, այսինքն՝ 1161 թվականից, չորս տարի հետո՝ 1165 թ.։

Եւտկուզ աթաբեկը, ինչպես ասացինք, լինելով Սպահանի սելջուկյան սուլթանութեան իրական տերն ու տնօրենը՝ ամենազորեղ ու վտանգավոր հակառակորդն էր Վրաստանի։ Նրա կենդանութեան ժամանակ Գեորգի Գ. թագավորը հարկադրված էր մտածել հաճախ իր երկրի պաշտպանութեան մասին Եւտկուզի հարձակումներից։

12-րդ դարի երկրորդ կիսում խիստ ծանրացել էր բնակչության դրութիւնը, հատկապես հայ իշխանութիւնների դրութիւնն Արցա-

¹ Տե՛ս Կ. Կոստանյան, Վիմական տարեգիր, Ս.Պր. 1913, էջ 31։

² Տե՛ս Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 10։

խում և Սյունիքում: Մխիթար Գոշի վկայությամբ՝ Ելտկուզ ամիրան ևս շարունակել էր պատերազմը Խաչենի իշխանների դեմ և գալով գաղտագողի լեռնային Ղարաբաղի կողմերը՝ առել էր «Հարու ամրոց»-ը, որը գտնվում էր Վարանդայում, սրի մատնելով բնակիչներին¹: Այնուհետև հարձակումներն Արցախի և Սյունիքի անառիկ շրջանների վրա պարբերաբար շարունակվեցին:

1152 թ., ինչպես վկայում է Ստեփանոս Օրբելյանը², թուրքերը գրավեցին Շիրուտ բերդը, որը գտնվում էր Կապանի կամ Բաղաց թագավորության մեջ: 1157 թ. նրանք առան Մեղրին: 1166—1169 թ.՝ Գրհամը, Գեղին և Կաքավաբերդը, իսկ 1170 թ.՝ նաև «Կկոց քար»-ը և անառիկ Բաղաբերդը:

Այնուհետև մեկը մյուսի ետևից ընկան Կապանի և մյուս ամրությունները և այդ երկիրը ստիպված եղավ անձնատուր լինել Ելտկուզ ամիրային: Կապանի կամ Բաղաց թագավորության շրջանների ավերածության ժամանակ, ինչպես հաղորդում է Ստեփանոս Օրբելյանը³ թշնամու ձեռքն էին անցել հայ ժողովրդի հոգեկան դարավոր ստեղծագործության մնացորդները, ձեռագրերի հարուստ պահեստները: Միմիայն Տաթևի եկեղեցու ձեռագրերը, որ գրավել էին թուրքերը Բաղաբերդում, 10.000-ից ավելի էին: Հավանական է, որ կուտուրական այդ մեծ հարստությունը ենթարկվել էր, մեծ մասամբ, անհետ ոչնչացման:

1172 թ. մեռավ Ելտկուզ աթաբեկը և նրան հաջորդեց նախ մեծ որդին՝ Մուհամմեդ Փահլավանը (1172—1186) և ապա մյուս որդին՝ Խզըլ Ասլանը (1186—1191): Ելտկուզի մահից հետո Դեորգի Գ. թագավորը, ըստ երևույթին, իր երկիրն ապահով էր համարում հարձակումներից: Շուտով նա նորից արշավեց Հայկական միջնաշխարհի կողմը և 1174 թ. երկրորդ անգամ գրավեց Անին:

Այս անգամ Դեորգի Գ-ը ուղեց պահել Անին իր ձեռքում և տվեց քաղաքը ամիրսպասալար Իվանեին, որը Սմբատ Օրբելու որդին էր: Ոմանք կարծում են, որ նույն այս ժամանակ Անիում ամիրա էր նշանակվել, Բարսեղ եպիսկոպոսի միջնորդությամբ, սրա եղբայր Ապիրատ Պահլավունին⁴: Սակայն այս ենթադրությունը թյուրիմացության արդյունք է, որ հիմնված է Վարդան

¹ ՏԵՍ Հայապատում, էջ 369:

² Ս տ ե փ ա ն ո ս Օ Ր Բ Ե լ յ ա ն, գլ. ԿԱ, էջ 335—336:

³ Ս տ ե փ ա ն ո ս Օ Ր Բ Ե լ յ ա ն, էջ 336 և Վ ա ր դ ա ն վ ա ր դ., գլ. ԶԵ, էջ 128:

⁴ ՏԵՍ Գ ա ր ե գ ի ն չ ո վ ս ե փ յ ա ն, Խաղրականք կամ Պոռչյանք, Վաղարշապատ, 1928, էջ 3:

վարդապետի համապատասխան վկայության սխալ բացատրության վրա:

Նույն այս ժամանակները [1174—7 թթ.],— ասում է Վարդան վարդապետը,— դուրս ելավ Կարսի բանտից մեծ իշխան Ապիրատը և եկավ Անի: Սա եղբայրն էր [Անի] քաղաքի եպիսկոպոս տեր Բարսեղի, որն աղաչեց վրաց թագավորին ու վերջինս տվեց նրա փոխարեն մի ամիրա և առավ նրան ու նաև 17.000 դահեկան¹:

[«Ի նմին ժամանակի ել ի բանտէն Կարուց մեծ իշխանն Ապիրատն և եկն ի Անի. սա էր եղբայր եպիսկոպոսի քաղաքին տեառն Բարսղի, որ աղաչեաց զթագաւորն Վրաց, և ետ փոխան նմա ամիրայ, և առ զնա և եօթնևտասն հազար դահեկան»]¹:

Այս վկայության մեջ, ինչպես տեսնում ենք, բնավ չէ ասված, որ Գեորգի Գ-ը Ապիրատին նշանակել էր Անի քաղաքի ամիրա:

Ամիրսպասալար Իվանե Օրբելին, որը 1174 թ. Գեորգի Գ-ից ստացավ Անին՝ Սմբատ Օրբելու որդին էր ու մեծ ոպասալար Իվանե Օրբելու թոռը և ամուսնացած էր Կյուրիկե Բ-ի (1145—1185) դստեր Ռուսուդանի հետ:

Օրբելիների տոհմը, ինչպես հայտնի է, Վրաստանի ամենանշանավոր իշխանական տոհմերիցն էր: Սրանց ձեռին էր գտնվում վրաց զորքի հրամանատարության իրավունքը: Այս տոհմին, հավանորեն, ազգակից էր վրաց զորքի սպարապետ հայտնի Լիպարիտը, որը 1049 թ. մասնակցել էր Բասենի մեծ կռիվին², Հայ պատմագիրների վկայությամբ՝ այս Լիպարիտը ապստամբել էր Բագարատ Դ: Թագավորի դեմ և համառ կերպով ձգտել էր, ինչպես և իրեն հաջորդող տոհմակիցները, իր ձեռքն առնել վրաց թագավորությունը:

Ստեփանոս Օրբելյանի Պատմությունից երևում է³, որ վրաց Օրբելիները, ինչպես և հայ Մամիկոնյանները, իրենց տոհմին վերագրել են շինական ծագում և իրենց նախահայր համարել են Չինաստանից փախած Ճենթակուր թագավորի ազգականներին: Ի

¹ Տես Վարդան վարդ., գլ. ՀԶ, էջ 130:

² Լիպարիտյան տոհմը տարբեր է համարում Օրբելիների տոհմից Ս. Երեմյանը. Տես Երեմյան, Լիպարիտ զորավարը և նրա նախորդները, Երևանի Պետ. համալսարանի աշխատություններ, № 2, 1947, էջ 103—149:

³ Ստեփանոս Օրբելյան, գլ. ԿԶ, էջ 369—371:

նկատի առնելով, որ Օրբելիներն իրենց ծագման մասին ունեցել են նույն ընտանեկան ավանդությունը, ինչպես և Մամիկոնյանները, Ն. Ադոնցը կարծում է, որ նրանց կարելի է համարել Մամիկոնյանների ազգակից¹։

Ստեփանոս Օրբելյանի պատմելով՝ Օրբելիները, դեռ Իվանե մարտպասալարի և Ռուսուդանի ամուսնությունից առաջ, խնամովեամբ խառնեալ էին ընդ թագաւորին Վրաց և ընդ թագաւորին Հայոց Կիրիկեանց որք էին Բագրատունիք²։ Այդ խնամությունը պետք է վերագրել, ըստ երևույթին այն, որ 12-րդ դարի սկզբում, երբ Դավիթ Շինողը գրավեց Ձորագետի թագավորությունը, սրանք ստացան Կյուրիկյանների երկրի մեծագույն մասը։ Այդ ազգակցության որոշ նշան կարող է համարվել նաև Ռուսուդանի սկեսրայրի Սմբատ անունը։

Իբրև մոր կողմից Բագրատունիներ՝ Օրբելիները, բնականաբար, կարող էին իրենց սեփական ժառանգություն համարել ո՛չ միայն Լոռին ու Ձորագետը, այլև Անի քաղաքը և Շիրակը։ Եվ Իրավի, Վարդան վարդապետը վկայում է³, որ 1174 թ. Գեորգի Գ-ը երկրորդ անգամ առավ Անին թի սաղորելոյ Իւանէի ամիրսպասալարի, զի ինքն նստցի ի նմա, և արասցէ գերադարձ քրիստոնէից»։

Առանձնապես ուշագրավ է այս տեսակետից 1172—3 թթ. Հաղբատում գրված և Մեծն Բարսեղի ճառերի վերջում դրված հայտնի հիշատակարանի վկայությունը, որի մեջ Անին անվանված է «սեփական քաղաք» Իվանեի ու Ռուսուդանի։ Այս հիշատակարանը, խոսելով վերջիններիս շինարարական ու նորոգչական բեղուն գործունեության մասին՝ տալիս է հետևյալ կարևոր վկայությունը։

«Որովհետև բոլոր այն տեղերը,— ասում է հիշատակարանի գրիչը,— որ սրա [Ռուսուդանի] նախնիքները կառուցել էին, իսկ հետո նվազել էին՝ սրա ժամանակ վերստին նորոգվում էին և պայծառանում թե՛ մեր գավառում [Ձորագետում], թե՛ Անիի՝ նրանց սեփական քաղաքի գավառում և թե իրեն Անիի մեջ և թե Դվինի գավառում։ Որովհետև սրա ամուսնու, մեծ սպասալար Իվանեի իշխանական ուժն ու ահը զգացվում էին ամեն տեղ, ուստի և սա աշխատում էր ամենուրեք, որ իր նախնիքների շինած եկեղեցիները պայծառեցնի»։

¹ Յ. Ա. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 403—404։

² Ստեփանոս Օրբելյան, գլ. 42, էջ 379։

³ Վարդան վարդ., գլ. 42, էջ 120։

Քանզի ամենայն տեղի որ ի նախնեացն սորա շինեալ էին և նուազեալ յետոյ, ի սորա աւուրս պայծառանային և նորոգէին վերստին. եթէ ի մերում գաւառիս և եթէ ի գաւառն Անտոյ սեփական քաղաքին իրեանց, ի նոյն իսկ յԱնի, և եթէ ի գաւառն Դընայ: Քանզի յամենայն տեղի իշխանութիւն և երկիւղն մեծի սպասաւարին Իւանէի՝ առն սորա հասանէր. և սա ջանայր զի զիր նախնեացն շինեալ եկեղեցիսն պայծառացուցէ»¹:

Պատմագիտական նորագույն երկերում սովորաբար ենթադրում են, որ Անի քաղաքը և նրա շրջանները 1174 թ. վերջնականապես միացվել էին Վրաստանին և տրվել ամիրսպասաւար Իվանին: Սակայն այդ ենթադրութիւնը, ինչպես այժմ պարզված է, ճիշտ չէ²: Դեռևս 1848 թ. ռուս գիտնական Խանիկովը, գտել էր Անիում Շեդդադյան Կեյ-սուլթանի 1198/9 թ. պարսկերեն արձանագրութիւնը, որն ինքնին արդեն մի պարզ ապացույց էր, որ Շեդդադյանների իշխանութիւնը շարունակվել էր Անիում ո՛չ թե մինչև 1174 թ., ինչպես ենթադրում են Լեն-Պուլը³ և ուրիշները, այլ մինչև 1198/9 թ.:

Որ Անին, նաև երկրորդ անգամ գրավելուց հետո, վրացիները նորից հարկադրված են եղել վերադարձնել Շեդդադյաններին՝ այդ պարզ կերպով վկայում է նույնպես Մխիթար Գոշը իր Դատաստանագրքի վերոհիշյալ վերջաբան հիշատակարանում:

«Իսկ Գեորգին,— ասում է Մխիթար Գոշը,— երբ թագավորեց ու հաստատվեց, զանազան կողմեր արշավելով՝ արիւթյան շատ գործեր ցույց տվեց և շատ գավառներ, որ իր դեմ էին ելել՝ պատերազմելով հարվածեց: Նա առավ նաև Անի քաղաքը մեկ անգամ և երկրորդ անգամ... Եվ նա քաղաքի վրա շահապ նշանակեց ու նրա մոտ զորք թողեց և շնաց: Իսկ քաղաքը, նեղվելով թշնամիների արշավանքներից՝ աղաղակ բարձրացրեց, որ տան նախկին տիրոջը, որն ազգով պարսիկ էր: Եվ վերադարձնելով մեկից մյուսին՝ խաղաղութիւնը քաղաքում ու գավառում շվերականգնվեց: Այնուհետև նա ավեց փաղափր իր զորավար Իվանին, սակայն այսպի-

¹ Տե՛ս Հայապատում, էջ 382:

² Տե՛ս Гюзальян Л. Т., Персидская надпись Кей-Султана Шеддади в Ани, Сборник статей «Академия Наук СССР, Академику Н. Я. Марру», Москва—Ленинград, 1935, էջ 629—641:

³ Տե՛ս Лэн-Пуль, Мусульманские династии, էջ 295:

սով և խաղաղություն շեղավ, ուստի և նորից տվեց առաջ-վա նրա տեքետինը:

[Երևի Գէորգի իբրև թագաւորեաց և հաստատեցաւ՝ բազում գործ արութեան ցուցանէր, արշաւելով ի կողմանս կողմանս, զբազում գաւառս հարկանէր զպատահեալսն պատեհաբար, առնոյր և զքաղաքն Անի միանգամ և երկիցս... և եղեալ շահապ քաղաքին և ղօր ընդ նմա՝ գնաց:

Եւ նեղեալ քաղաքն յարշաւանացն թշնամեացն՝ աղաղակեցին տալ ի ձեռս առաջին տեառնն՝ որ էր պարսիկ ազգաւ. և դարձեալ յայլ յայլմէ փոխեալ՝ ոչ լինէր խաղաղութիւն քաղաքին և գաւառին: Ապա տայ ի ձեռս զօրավարին իւրոյ Իւանէի. և ոչ եղև և ոչ այնպէս հանդարտութիւն, մինչև տալ ի ձեռս իւրոց առաջնոց տէրանց»]:

1177/8 թ. Վրաստանում տեղի ունեցան ներքին մեծ խռովություններ գահաժառանգության խնդրի շուրջը: Ինչպես վերև հիշեցինք, Դավիթ Գ-ի մահից հետո գահի օրինավոր ժառանգն էր նրա Դեմետրե որդին, և ոչ նրա եղբայր Գեորգին: Դեմետրեն այժմ չափահաս էր և ամուսնացած էր մեծ իշխան ամիրսպասալար Իվանե Օրբելու դստեր հետ: Վրաց ականավոր իշխանները դավադրություն կազմեցին Գեորգի Գ-ի դեմ, կամենալով թագավորեցնել Դեմետրեին իր հորեղբոր փոխարեն:

Դեմետրեի իրավունքների պաշտպանությունը, ինչպես ենթադրում են, պարզապես մի պատրվակ էր ապստամբների համար, իսկ ապստամբության բուն պատճառն այն էր, որ Վրաստանի Ֆեոդալական բարձր ազնվականությունը դեմ էր թագավորական իշխանության անչափ զորեղացմանը Գեորգի Գ-ի թագավորության ընթացքում:

Դավադրության գլուխն անցավ ամիրսպասալար Իվան Օրբելին, որին միացել էին նաև Զաքարյան Սարգիս իշխանը, Գրիգոր Ապիրատյանը և Վրաստանի գրեթե բոլոր նշանավոր իշխանները: Սակայն կռվի ընթացքում Զաքարյան Սարգիս իշխանը, Ապիրատյան Գրիգորը և դավադիրների մեծագույն մասը անցան Գեորգիի կողմը, ինքը Դեմետրեն ևս անձնատուր եղավ իր հորեղբորը և ազգային սով ապստամբությունը խեղդվեց առանց մեծ արյունահեղության:

Այս ապստամբության պատճառով Գեորգի Գ-ի հրամանով Դեմետրեին և Իվանե Օրբելուն կուրացրին, Օրբելիներին զրա-

¹ Տես Հայագատում, էջ 390:

վեցին նրանց հայրենի կալվածներն ու հարստութիւնները և բնաջինջ արին նրանց ամբողջ տոհմը¹։ Օրբելիներէից փրկվել էր ամիրսպասալար Իվանեի եղբայր Լիպարիտը, որն ապստամբութեան ժամանակ իր երկու որդիներէի, Ելիկոմի և Իվանեի հետ, գնացել էր Եւտկուզ աթաբեկի որդոց՝ Մուհամմեդ Փահլավանի և իշիլ Ասլանի մօտ՝ օգնութիւն ստանալու հույսով։

Գեորգի Գ-ի դեմ բռնկված ապստամբութիւնը, ըստ երևույթին, արձագանք էր գտել Վրաստանի զանազան կողմերում և ստեղծել էր երկրում շփոթ ու երերուն անիշխանական դրութիւն։ 1180 թվականին, պատմում է Վարդան վարդապետը, Գեորգի Գ-ը.

«Ուշնացրեց իր երկրում գողերին ու ավազակներին. հրո ամբողջ զորքը միասին էր համախմբվել՝ նա օրենք սահմանեց, որ անողորմ կերպով կախեն փայտից բոլոր մարդկանց անխտիր, թե՛ փոքր և թե՛ մեծ հանցանքի համար. ուստի և կախաղան հանվեցին նաև շատերը պատվավորներից»։

[«Ի վեցհարիւր քսան և ինն թուին Գէորգի եքարձ զգուլ և զաւազակ յերկրէ. զի ամենայն զօրացն ի միասին եղելոյ՝ օրինադրեաց կախել զփայտէ վասն փոքու և մեծի իրաց՝ անողորմ զամենայն մարդ, և յոլովք ի պատուաւորաց կախեցան»]²։

Այս խիստ ու կտրուկ միջոցով Գեորգի Գ-ին հաջողվեց վերականգնել երկրում խանգարված կարգը և խաղաղութիւնը։

Հայ աղբյուրների նաև այլ վկայութիւններից երևում է, որ սելջուկյան արշավանքներից հետո՝ անիշխանութիւնը և կյանքի ու գույքի անապահովութիւնը, ընդհանրապես, խիստ տարածված երևույթ էին Հայաստանի զանազան կողմերում։ Խոսքով Գանձակեցու վկայաբանութեան (+1167) հեղինակը տալիս է, օրինակ, ուշագրավ մի նկարագրութիւն Արցախում տիրող անիշխանութեան.

«Ղեմացիների բռնակալութեան ժամանակ,— ասում է նա,— հրք վաղուց արդեն իսպառ վերացել էր հայոց թագավորութիւնը՝ իշխանների մնացորդները թափառում էին անտեքունչ, ցրված ամբողջ աշխարհում, ու չէին հնազանդ-

¹ Տես Մ տ ե փ ա ն ո ս Օ բ ե լ յ ա ն, գլ. ԿԶ, էջ 383—390. Վ ա ռ զ ա ն վ ա Ր Գ., գլ. ԶԶ, էջ 130. Մ ե լ ի ք ս ե թ - Բ ե կ, Վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 10—11. համեմատիր Գ ա Ր Ե Գ ի ն չ ո վ ս ե փ յ ա ն, Խաղբախյանը կամ Պոռշյանը, էջ 5—6։

² Վ ա ռ զ ա ն վ ա Ր Գ., գլ. ԶԵ, էջ 131։

վում միմյանց՝ մանավանդ նրանք, որոնք բնակվում էին Արցախ երկրի ամրություններում՝ ավազակաբար ապրում էին լեռներում և ապահով տեղերում ու, նստելով ճանապարհների անցքերի մոտ՝ թալանում էին ամեն ազգի մարդկանց, որոնց կարողանում էին հաղթել. և քիչ նեղություն չէին պատճառում նաև քրիստոնյաներին, պահանջելով հարկեր։

[«Ի ժամանակս բռնակալութեանն Ղեմացոց՝ յորում վաղ ուրեմն քարձեալ էր թագաւորութիւնն Հայոց ի սպառսպուտ, և անտէրունչք շրջէին մնացորդք իշխանաց՝ որ ընդ բնաւ աշխարհս վարատեալք՝ ոչ հնազանդելով միմեանց, մանաւանդ այնոքիկ՝ որ բնակեալ էին յամուրս աշխարհին Արցախայ, աւազակաբար կելով ի լերինս և ի դերծ տեղիս և յանցս ճանապարհաց նստելով՝ առնուին կապուտ կողոպուտ յամենայն ազգաց՝ յորս յաղթելն կարէին և նեղութիւն ոչ սակաւ հասուցանէին քրիստովնէից, հարկս խնդրելով...»]¹։

Այս վկայությունը շատ կարևոր է, որովհետև մատնանիշ է անում ավազակությունների ու անիշխանության հիմնական պատճառներից մեկը հայկական շրջաններում։ Ավազակաբար ապրողները, ինչպես տեսնում ենք, եղել են երկրի նախկին տերերը, հայ ազնվականության այն մնացորդները, որոնք զրկվել էին իշխանական ու կալվածատիրական իրենց նախկին իրավունքներից և չէին հաշտվել նոր իրավակարգի հետ։ Խաղաղ բնակչության դրությունը, որից հարկ և ապրուստ էին պահանջում թե՛ հին և թե՛ նոր տերերը, իրավի որ շատ ծանր էր լինելու։

Նույն այս ժամանակներում կաղմակերպվել էին նաև հատուկ ավազակային որջեր, որոնք նույնպես սանձարձակ անիշխանության արդյունք էին և բնորոշում են այդ ժամանակվա շփոթ ու ալեկոծ կյանքի անտանելի պայմանները։

«Նույն ժամանակներում [1178—1180 թթ.],—պատմում է վարդան վարդապետը,— գողերն առան Ծառաքարը Կելրորի Ղարաչայ ամիրայի հրամանով, որը վաճառեց այն մեծ գումար ոսկի փողով Խզլ-Ասլանին։ Եվ նա քնակեցրեց այնտեղ հանցագործ մարդկանց, որոնք գիշեր և ցերեկ անդադար արյունհեղություն էին անում և մինչև իսկ, ընկղմելով քրիստոնյաներին խավարային անդունդների մեջ՝ սպա-

¹ Տես «Հայոց նոր վկաները», գլխական հրատ., էջ 23։

նում էին սովորվ ու առաջվա մեռածների գարշահոտությամբ»:

[Թի նոյն ատուրս առաւ Մառաքար ի գողոց հրամանաւ Ղարալայ ամիրային Կելրորոյ, որ վաճառեաց զնա հզլսուլանայ ընդ քաղում ոսկւոյ. և նա բնակեցոյց անդ արս վնասակարս որք ոչ դադարէին յարենհեղութենէ ի տուէ և գիշերի. մինչև զքրիստոնեայս ի խաւարային անդունդս ընկղմեալ սովորվ և գարշ հոտով առաջնոց մեռելոցն՝ սպանանէին»]¹:

Մառաքարի այս ավազակային որջը, ինչպես վկայում է նույն վարդանը, նվաճեցին շոտով (1186 թ.) անեցիները և անխնակերպով կոտորեցին բոլոր բնակչութիւնը, բացի կանանցից ու երեխաներից: Այս հարձակման ժամանակ մեռել էին նաև Դվինի Ալիշեր ամիրայի կինն ու որդիները, որոնք այդ ժամանակ գտնվում էին Մառաքարում²:

Ուշագրավ է, որ անեցիներից, որոնք գտնվում էին Վրաստանի հովանավորութեան տակ՝ չկարողացան վրեժ առնել ո՛չ Ալիշերը և ո՛չ էլ հզլի Ասլանը: Գեորգի Գ-ի թագավորութեան ժամանակ և նրա դստեր Թամարի գահակալութիւնից հետո՝ Վրաստանն այնքան արդեն ուժեղացել էր, որ շրջակա ամիրայութիւնները չհամարձակվեցին հարձակողական պատերազմ սկսել նրա դեմ:

¹ Տես Վարդան վարդ., ԴԼ, ՀԶ, էջ 131:

² Նույնը, ԴԼ, ՀԸ, էջ 133:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԳԵՐԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔՈ

1. Ձափայանների ֆազաֆական մեծ դերը Թամար թագուհու ժամանակ— Ձափայանների տոհմի ծագումը.— Ձափայանների նախահայրերը:— 2. Սարգիս մեծ իշխանը և Ձափարեն, իբրև սպասալարեն հայկական զորքերի:— 3. Լոռու վիճակը Որբիկների անկումից հետո.— Սարգիս իշխանի նշանակումը հայոց և վրաց սպասալար և Ձափայանների իշխանության հաստատումը Լոռու:— 4. Ձափարենի և Իվանեի առաջ փաշումը և պարզատումը:— 5. Ձափայանները իբրև Բագրատունիների ժառանգներ:— 6. Վրաստանի արշավանքները դեպի Առան և Աբու-Քեիր արաբների պարտությունը:— 7. Նուխուզյան արաբկության սանձա-նում գտնվող Ձափայան տոհմի Վահրամյան ճյուղի իշխանության զորեղացու-մը:— 8. Ձափարենի և Իվանեի հաղթական պատերազմները և կենտրոնական Հա-յաստանի զգալիագույնը:— Անքիդի, Անիի, Բջնիի և Դվինի առումը:— Ռու-նադդիի պարտությունը Բասենում:— 9. Մանգակերտ-Խլաքի ամրաշրջաններ և Ձափայանների պատերազմները նրա դեմ:— Կարսի և Վանանդի բերդերի առումը:— 10. Անիի աղետը և Արդաբիլի ավերումը և ջարդը:— 11. Շահ-Ար-մենների անկումը և էյուլյան ամրաշրջանները:— 12. Խլաք ֆաղափի պաշարումը և հաշտությունը էյուլյանների հետ:— 13. Ձափարեն ամրապսակարի վերջին մեծ արշավանքն Ատրպատական:— 14. Ձափարենի և Իվանեի գլխավորությամբ գրավված երկրներն ըստ հայկական աղբյուրների:— 15. Նրանց իշխանությունը Հայաստանում:

Վրաց Գեորգի Գ. Թագավորը, որը գահաժառանգության հարցը վերջնականապես լուծել էր զենքի ուժով, լուսնի արու զավակ: Սա դեռ իր կենդանության ժամանակ իրեն հաջորդ հրատարակեց իր դուստր Թամարին (1178/9 թ.):

Թամարի Թագավորության ժամանակը (1184—1213) վրաց Բագրատունիների հզորության ամենակուտ շրջանն էր և Վրաստանի ամենանշանավոր գործիչներն էին այս շրջանում Ջափարյան Սարգիսի որդիները՝ Ջափարեն և Իվանեն: Իշխանական այս նոր տոհմի քաղաքական ու կուլտուրական դերն այնքան մեծ էր ու արդյունա-վետ նաև հայոց պատմական անցյալում, որ անհրաժեշտ է Ջափա-

րյանների ժամանակաշրջանն ու նրանց գործունեությունը քննութ-
յան առնել ընդարձակ կերպով:

Զաքարյանների ծագման մասին, որոնք Հայաստանի պատմու-
թյան մեջ հանդես են գալիս միայն 11—12-րդ դարերում, հայ պատ-
միչները տալիս են բավական պարզ ու որոշ տեղեկություններ:

Վարդան վարդապետը և Կիրակոս Գանձակեցին, որոնք 13-րդ
դարի պատմագիրներն են և ժամանակակից են Զաքարյան իշ-
խանների դարաշրջանին՝ այս տոհմին վերագրում են քրդական
ծագում: Կիրակոս Գանձակեցին պարզ վկայում է նաև, որ Զա-
քարյանները ծագում են «ի քրթաց ի Բաբիրական խելէն», այսին-
քըն՝ «Բաբիրական» կոչվող քրդական «էլից» կամ «ցեղից»:

Սրանք գաղթել էին Ջորադետ, հավանորեն, 11-րդ դարում և
եկել, ինչպես որոշակի մատնանշում է Վարդան վարդապետը, «առ
թագաւորսն Ջորոգետոյ, որ ի Բագրատունեաց ազգէ» ու ընդունել
էին այստեղ քրիստոնեություն ըստ Հայոց եկեղեցու դավանանքի:
Նրանք ազգակցություն հաստատելով ամուսնությունների միջո-
ցով հայերի հետ՝ հետզհետե հայացել էին: Ստանալով Կյուրի-
կյաններից իբրև քնակություն տեղ, հոռոնին, որը գտնվում է այժ-
մյան Սադախլուից մոտ 10 կիլոմետր դեպի արևմուտք՝ սրանք,
որովհետև խիստ քաջ էին՝ արժանացել էին մեծ պատիվների ու
պաշտոնների:

Վարդան վարդապետի և Կիրակոս Գանձակեցու կարևոր վկա-
յությունները, որ հայ բանասերները համարել են վիճելի կամ ա-
ռարկելի¹ մեջ եմ բերում աշխարհաբար թարգմանությամբ, կցելով
նաև 17-րդ դարի պատմիչ Զաքարիա սարկավազի վկայությունը,
որը, օգտվելով Կիրակոս Գանձակեցու հաղորդագրությունից՝ նրա
«ի Բաբիրական խելէն» փոսքերը սխալ է հասկացել և կարծել է, որ

¹ Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Ուղղակյանք, 1. Վաղարշապատ, 1928, էջ 3-
Կարապետեպ. Նիվթեր հայ մելիքութեան մասին, Բ. պրակ, էջ միա-
ծին, 1914, էջ 18—26. Ա. Շահնազարեանց, Զաքարեան Նրկայնա-
րագուկ տոհմի ծագումը, Շոդակաթ, Վաղարշապատ, 1913, էջ 73—74: Վեր-
ջինս, քննության առնելով Զաքարյանների մասին հայ և վրաց աղբյուրների
տեղեկությունները՝ ենթադրում է, որ «Զաքարյանները ծագումով քաղդեա-
ցիներ են, գաղթել են դեպի Հայաստան մոտավորապես 1044—1050 թվական-
ներին և բնակություն հաստատել Ջորադետում 1050—1063 թվականնե-
րին, նոքա դեռ Բաբելոնում եղած ժամանակ նստորական են եղել, հետևա-
պես քրիստոնյա իսկ Հայաստանում ընդունել են միայն Հայոց եկեղեցու
դավանությունը»: Աս. Շահնազարյանի այս եղբակացությունները, որ հիմ-
նված են ներքև մեջ բերված Զաքարիա սարկավազի սխալ ենթադրու-
թյունների վրա՝ միանգամայն անհիմն են և անընդունելի:

Զաքարյանները եկել էին Հայաստան Բաբելոնիայից՝ «ի Բաբելական երկրէն»:

1. Վարդան վարդապետ, «Հաւաքումն պատմութեան», գլ. 2Բ, էջ 138:

«Այս ժամանակներում ապրում էին հռչակավոր Զաքարե ու Իվանի իշխանները՝ Սարգիսի որդիք... քուրդ ազգից, որոնք գաղթել էին և եկել Ձորագետի թագավորների մոտ, որ ազգով Բագրատունիներ էին, ընդունել էին քրիստոնեական կրոնը և արժանացել էին պատիվների. իբրև բնակութեան տեղ նրանց տրվել էր Խոշորնին և, որովհետև խիստ քաջ էին՝ առաջացան օրըստօրէ դիրքով ու պատվով»:

[Յաւուրս ժամանակացս այսոցիկ էին փառաւոր իշխանքն Զաքարէ և Իւանէ որդիք Սարգսի... ի քուրդ ազգէ, հատուած եղեալ առ Թագաւորսն Ձորոգետոյ, որ ի Բագրատունեաց ազգէ, հաւատացին ի Քրիստոս, և պատուեցան. և տուաւ նոցա տուն բնակութեան Խոշորնի. և զի արիագոյնք էին՝ յառաջեցին օր ըստ օրէ ի բարձր և ի պատիւ»]:

2. Կիրակոս Գանձակեցի, «Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1910, էջ 154:

«Էւոն Հայոց արքայի թագավորութեան ժամանակ Արեւելքում ապրում էին երկու եղբայրներ, բարեպաշտ Սարգիս իշխանի որդիները... որոնք անշատվել էին քրդերի Բաբելական ցեղից. առաջինի անունն էր Զաքարե և երկրորդինը՝ Իվանե. սրանք քաջ տղամարդիկ էին ու հզոր էին իշխանութեամբ և արժանացել էին պատիվների վրաց թագուհուն կողմից, որի անունն էր Թամար և որը դուստրն էր քաջ Գեորգիի՝ Դեմետրիի որդու»:

[«Յաւուրս ժամանակաց թագաւորութեանն Էւոնի Հայոց արքայի էին յԱրեւելս երկու եղբարք, որդիք Սարգսի բարեպաշտ իշխանի... որ հատուածեալ ի քրթաց ի Բաբելական խելէն, անուն առաջնոյն Զաքարէ, և երկրորդին Իւանէ, արք քաջք և ճոխք իշխանութեամբ, պատուեալք ի թագուհւոյն Վրաց, որ Թամարն կոչէր, դուստր Գէորգեայ քաջի, որդւոյ Դեմետրէի»]:

3. «Զաքարեայ սարկաւազի պատմութիւն», հատ. Գ, Վաղարշապատ, 1870, գլ Ը, էջ 11:

«Մենք խոստացել էինք նախապես անել Զաքարե զորավարի պատմությունը, թե ո՛րտեղից էր և ո՛վ էր,—այդ հա-

մառոտ պատմում է Կիրակոսը: Բաքելացիների երկրում իշխան էր կարգված քուրդ ազգից Ջաքարիա անունով մի քրիստոնյա, սակայն նա, վշտացած լինելով նրանցից՝ չկարողացավ մնալ այնտեղ: Ընտրելով հարմար ժամանակ՝ նա վերցնում է հետը իր բոլոր ընդոծիներին, ծառաներին ու աղախիներին և իր բանակի բոլոր տոճուտեղը և, հեռանալով Բաքելական երկրից՝ ճանապարհ է ընկնում դեպի պարսից տերութունը: Այնտեղից նա կամաց կամաց գալիս մոտենում է Հայաստանի սահմաններին և գնում է վրացիների երկիրը: Իսկ այնտեղ, իշխանություն ստանալով վրաց թագավորներից՝ խիստ անաջադիմում է:»

[«Քանզի յառաջագոյն խոստացաք առնել զպատմութիւն Ջաքարէ գօրավարի, թէ ո՞ւտի և կամ ո՞րպէս էր. զի համառօտ պատմէ Կիրակոս: Ի յերկրին Բաքիւացոց՝ այր ոմն քրիստոնեայ՝ Ջաքարիա անուն՝ կարգեալ իշխան յազգէն մարաց, և վշտացեալ ի նոցանէ, ոչ կարաց կեալ անոքն: Եւ գտեալ ժամանակ առնու ամենայն ընդոծինս, ծառայս և աղախինս, ախիւ քանակի իւրոյ հատուածեալ ի Բաքիւական երկրէն, անկանի առ տէրութիւնն Պարսից: Եւ անտի գայ մեղմով և մտանէ ի սահմանս Հայոց, եւ գնայ յերկիրն Վրաց: Եւ անդ գտեալ իշխանութիւն ի թագաւորացն Վրաց, մեծանայ յոյժ»]:

Ջաքարեի և Իվանեի նախորդների մասին մատենագրական աղբյուրների և արձանագրությունների հաղորդած տեղեկությունները քննության են առնված ու ճշտված Ասլան Շահնազարյանցի վերոհիշյալ հոդվածում¹: Շահնազարյանցին հաջողվել է Ջաքարյանների ճյուղագրությունը վերականգնել մինչև Ջաքարեի և Իվանեի պապի պապը՝ Խոսրովը, հետևյալ կարգով.—

Խոսրով

Ավագ Սարգիս		Քարիմ	
Ջաքարե Ա. ²			
Սարգիս մեծ		Վահրամ	
Ջաքարե	Իվանե	Ջաքարե	Սարգիս

¹ Տես Շողակաթ, էջմիածնի Հայագիտական ժողովածու, էջ 74—75: Համեմատիր նաև Ալիշան, Հայաստանում, էջ 447:

² Հայոց մատենագրությունը և պատմագիտության մեջ իշխանական այս տոհմն անվանվում է Ջաքարյան Սարգիս մեծի և Վահրամի հոր՝ Ջաքարե Ա-ի անունով:

Զաքարյանների տոհմի նախահայրերը, որ Կյուրիկյան Բագրատունիների ժամանակ հաստատվել էին Ձորագետում՝ խնամիտանալով իշխանական հայ տոհմերի և, հավանաբար, նաև Բագրատունիների հետ՝ հետզհետե զորեղացան և ձեռք բերին կոռում և Վրաստանում քացառիկ դիրք ու հեղինակություն:

Երբ 12-րդ դարի սկզբում Դավիթ Շինողը գրավեց Կյուրիկյան թագավորությունը և Կյուրիկե Ա-ի Դավիթ և Աբաս որդիները հաստատվեցին Մածնաքերդում և Տավուշում՝ Ձորագետի մեծ մասը, ինչպես տեսանք, ստացան վրաց Օրբելիների տոհմի իշխանները, որոնք Վրաստանի ամիրսպասալարներն էին, իսկ Զաքարյանները, թեև ունեին այստեղ իրենց սեփական կալվածքները, սակայն նրանց քաղաքական դերը դեռևս համեմատաբար համեստ էր:

Հայկական վիմական արձանագրությունների վկայություններից կարելի է կոհհել, որ Զաքարյանները, Վրաստանի համայն զորքերի գլխավոր հրամանատարության կամ ամիրսպասալարության պաշտոնը ստանձնելուց առաջ, եղել են, ըստ երևույթին, արդեն 12-րդ դարի երկրորդ կեսում, զորապետներ կամ սպասալարներ հայկական զորքերի¹:

Ինչպես հայտնի է, Զաքարի և Իվանի հայրը, Սարգիս իշխանը, ու նաև ինքը Զաքարեն՝ ամիրսպասալար են անվանված, առաջինը՝ 1155 և 1181 թթ. Հազարծնի ու Սանահնի արձանագրություններում, իսկ երկրորդը՝ 1187 և 1191 թթ. Սանահնի ու Հոռոմայրի արձանագրություններում², թեև այդ ժամանակներում Վրաստանի զորքերի գլխավոր հրամանատարներ կամ ամիրսպասալարներ վեին — Իվանե Օրբելին, Գամբեկել Թորելին և ուրիշները: Հավանական է, որեմն, որ նրանք այդ թվականներին, լիելով հայ զորքերի հրամանատարներ՝ օգնականներ էին Վրաստանի ամիրսպասալարներին:

Ըստ երևույթին, այդ է պատճառը, որ երբ 1161 թ. Գեորգի Գ-ը ազատագրել էր Անին՝ նա այնտեղ կառավարիչ վեր նշանակել ամիրսպասալար Իվանե Օրբելու հետ միասին նաև Սարգիս Մխարբրձեյուն: Վրաց Քարթլիս-ցխովրեբա տարեգրությունը «Մխարբրձեյ», այսինքն՝ «երկարառու» կամ «լայնաթիկունք» է անվանում Սարգիս իշխանին³:

¹ Համեմատիր Գ. Հովսեփյան, Քաղաքական, էջ 8:

² Տես Գ. Կոստանյանց, Վիմական տարեգր., էջ 31, 33, 36, 37 և 41:

³ Զաքարյանների տոհմի «երկայնաբազուկ» կոչումը նոր ծագում ունի և հիմնված է Քարթլիս-ցխովրեբայի սխալ վկայության վրա, որ իբր թե ամիրսպասալար Զաքարեն (Գ-ը) Գարսից Արտաքսեբքսես Ա. երկայնաբազուկի ցեղիցն էր:

Զաքարյանները հետզհետե անշափ ուժեղացան և պարգևատրվեցին ամենաբարձր պաշտոններով ու ընդարձակ կալվածքներով Թամար Թագուհու ժամանակ:

Գեորգի Գ-ի թագավորության վերջին տարիներում, ինչպես հաղորդում է Ստեփանոս Օրբելյանը, Վրաստանի միացյալ զորքերի ամիրսպասալարության պաշտոնը տրվել էր ղվչաղ խուպասարին, որը 1177/8 թ. մեծ ապստամբության ժամանակ Գեորգիի առաջին օգնականն էր¹: Եվ որովհետև սպասալարության այս պաշտոնը սովորաբար պատկանում էր հայկական լոռուն և այնտեղ տիրող իշխանական տանը, ուստի և խուպասարը սպասալարության պատվի հետ միասին ստացավ նաև լոռու իշխանությունը²: Սակայն խուպասարը չկարողացավ հաստատել իր իշխանությունը լոռում: Եվ շուտով, ինչպես հաղորդում է Վրաց ժամանակագրությունը, ամիրսպասալարության պատվին ուզեց գրավել ինքնիշխանաբար ու ճնստել հայոց թագավորի տեղը լոռում» գանձարանապետ խուժլու-Արսլանը³:

Սպասալարության պաշտոնի շուրջ ստեղծված այս խառնակ դրությանը վերջ դրվեց 1186 թ. և վրաց ու հայոց զորքերի ամիրսպասալար նշանակեց Թամարը Զաքարյան Սարգիս իշխանին, որին նա իբրև ժառանգական սեփականություն շնորհեց լոռին:

Հենց 1186 թ. հետո արձանագրություններում արդեն պարզ հիշատակվում է Զաքարյանների տիրությունն ամբողջ այդ երկրում և Սարգիս իշխանի որդիները՝ Զաքարեն և Իվանեն՝ անվանվում են «իշխանաց իշխան»⁴: Անիի 1187 թ. մի արձանագրության մեջ վերջիններս անվանված են նույնիսկ «թագաւորք Հայոց»⁵:

Զաքարյան Սարգիս իշխանը, որ իր տոհմի բարձրացման ու զորեղացման գլխավոր նախաձեռնողն էր՝ վախճանվեց 1187 թ. և թաղվեց Սանահնի մայր տաճարի բակում:

Նրա մահից հետո վրաց թագավորության զորքերի ամիրսպասալարությունը կարճ ժամանակով ստացավ Գամրեկի Թորեկին, որին իբրև օգնականներ ու հայկական զորքերի սպասալարներ գործակցում էին Զաքարյանները: Բայց շուտով 12-րդ դարի իններս-

¹ Տես Ստեփանոս Օրբելյան, Թիֆլիս, 1911, գլ. 42, էջ 391:

² Տես Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 11:

³ Նույնը, էջ 11:

⁴ Տես Վիմական տարեգիր, էջ 38–39:

⁵ Նույնը, էջ 41:

նական թվականների սկզբներին, Թամար թագուհու ուսումնական սրան միացած վրաց իշխանների ապստամբությունը ընկճելուց հետո՝ Գամրեկել Թորելու փոխարեն, որն այդ ժամանակ վախճանվել էր՝ վրացական-հայկական միացյալ զորքերի ամիրսպասալար նշանակվեց Սարգիս իշխանի որդին, Զաքարեն, իսկ սրա եղբայրը, Իվանեն, որը տարիքով նրանից փոքր էր՝ ստացավ նախ արքունի մեծ վեզիրի, մսախուրթուփուցեսի քարծր պաշտոնը, իսկ հետո՝ աթաբեկի՝ Բացի այս պաշտոններից վրաց թագուհին նրանց շնորհեց, ինչպես վկայում է Քարթլիս-ցխովրեբան, նաև նոր կալվածներ:

«Ողորմած լինելով հավատարիմների և յուրայինների հանդեպ, — ասում է վրաց ժամանակագրությունը,¹ — [Թամար թագուհին] շնորհեց Սարգիս որդի Իվանենի առաջնություն և մսախուրթուփուցեսի պաշտոնը և ի պատիվ՝ Կայենն ու Կայծոնը, Գեղարքունիքով և այլ բազում հարկատու քաղաքներով, բերդերով ու երկրներով... [Երբ] վախճանվեց Գամրեկել ամիրսպասալարը, ... ապա ամիրսպասալարությունը շնորհվեց Մխարաթձել Զաքարիային՝ Սարգիս ամիրսպասալարի որդուն, որը նստած էր հայոց թագավորի տեղում և Լոռիի տերն էր, որին կցեցին նաև Ռուսթավ քաղաքը, [քանի որ] նա հպատակ էր, արժանի սպասպետությանը»:

Ուշագրավ է, որ վրաց աղբյուրները Սարգիս իշխանի ու նրա որդիների քրդական ծագման մասին տեղեկություն չունեն: Եվ այդ միանգամայն հասկանալի է՝ 12-րդ դարի երկրորդ կիսում, երբ Զաքարյանները սկսեցին նշանավոր դեր խաղալ Հայաստանում և վրաստանում՝ նրանք արդեն կատարելապես հայացել էին:

Զաքարեի և Իվանեի մայրն էր Սահակադուխտը, որը Կայեն բերդի ու գավառի (Աղստե գետի միջին հոսանքում) մեծ իշխան Քուրդի քույրն էր²: Նրանց տատը, նախատատը և պապի տատը՝ քույրն էլ, հավանորեն, եղել են հայեր, և շատ բնական է, որ նրանք

¹ Տես Մեկի քսեթ - Բեկ, վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 13—14, 34 համեմատել նաև Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 154, Ստեփանոս Օրբելյան, զլ. ԿՁ, էջ 391 և ուրիշները: Աթաբեկության ամենաբարձր պաշտոնը Իվանեին տրվել է մի թե վերոհիշյալ թվականին, այլ ավելի ուշ:

² Նույնը, էջ 13—14:

³ Տես Վիմական տաբեգիբ, էջ 41. Վարդան վարդ., զլ. 29, էջ 140. Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 198:

Սուրբ Եկեղեցի (XIII դ.)։

գիտենալու էին իրենց իբրև հայեր, իսկ իրենց հետավոր նախնիքների ծագման մասին ունենալու էին միայն հիշողութիւններ:

Նրանք ո՛չ միայն իրենց հայ են համարել, այլև համարել են, ինչպես երևում է Հաղարծնի վանքի կարևոր մի արձանագրութեան վկայութիւնից, «յագգէ Բագրատունեաց», իսկ իրենց գրաված հայկական երկրները՝ «սեփական ժառանգութիւն նախնեաց»¹: Կարելի է, ուրեմն, ենթադրել, որ Զաքարյանները, ինչպես ճիշտ կռահել է Շահնազարյանը, Զորագետ գաղթելուց հետո՝ խնամութիւն էին ունեցել Կյուրիկյան Բագրատունիների հետ և նրանց ազգական են եղել իգական գծով²:

Զաքարեի և Իվանեի գործունեութեան ժամանակը գրեթե անընդհատ հաղթութիւնների և ընդհանուր վերելքի մի շրջան էր:

Սրանց գլխավորած բանակների մեծ հաղթութիւնների ու անընդհատ հաջողութիւնների շնորհիվ Վրաստանի գերիշխանութիւնը արագութեամբ տարածվեց մինչև Ատրպատականի հյուսիսային սահմանները: Հայկական բազմաթիվ շրջաններ, որ գտնվում էին ամիրայութիւնների տիրապետութեան տակ՝ մեկը մյուսի հետևից ազատագրվեցին և առանձին իշխանութիւններ կազմեցին, որոնք գտնվում էին Զաքարեի կամ Իվանեի անմիջական իշխանութեան ներքո:

Վրաստանի և թուրքական իշխանութիւնների համառ պայքարը, որ շարունակվեց կարճ ընդմիջումներով ավելի քան մեկ դար՝ վճռվում էր այժմ հօգուտ Վրաստանի և հայկական իշխանութիւնների:

Զախշախելով շրջակա ամիրայութիւնների զինվորական ուժը՝ Զաքարե ամիրսպասալարը և Իվանեն համեմատաբար շատ կարճ ժամանակում, ազատագրեցին Սևանի շուրջը գտնվող բոլոր հայ շրջանները, հին Այրարատի գրեթե ամբողջ նահանգը, նաև Գուգարքի, Տայքի, Սյունիքի, այլև Ուտիքի բազմաթիվ գավառները:

Արդեն Թամարի թագավորութեան առաջին տարիներում նոր թափով վերսկսվեցին կռիւները հարևան ամիրայութիւնների դեմ, որոնց նպատակն էր Հայաստանի և Աղվանքի սահմանները մաքրել

¹ Տե՛ս Ս. Վ. Զալալյանց, «Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան», մասն Ա, Տփլիս, 1842, էջ 131—2. Նաև Վիսական տարեգրքի, էջ 141: Կարապետ եպիսկոպոսը, հիմնվելով այս արձանագրութեան վրա, չի ընդունում Զաքարյանների քրդական կամ, ինչպես Ա. Շահնազարյանն է ենթադրում, քաղցեական ծագումը, այլ կարծում է, որ նրանք կարող էին սերված լինել կիսաքուրդ Մակնց երկրի կամ Տարոնի հայ Բագրատունիներից: Տե՛ս Նյութեր հայ մեղեդութեան մասին, Բ. պրակ, էջմիածին, 1914, էջ 18—20:

² Տե՛ս Շահնազարյանց, Շողակաթ, հայադիտ. ժողովածու, էջ 69:

թուրք նվաճողներին: Վրացական զորապետները, այդ կռիվների ժամանակ իրենց հետ բերում էին գերիներ, բազմաթիվ անասուններ և հարուստ ավար: Նույնը կատարում էին վրաց երկրներում հարևան ամիրայությունները:

Քարթլիս-ցխովրեբայում հիշատակված են, օրինակ, Առանի, Գեղարքունիքի, Կարինի ու այլ շրջանների թուրքերի ասպատակությունները Պալականցիս կամ Զրլղըր լճի կողմերում և Շավչեթում, որը գտնվում էր այժմյան Արտանուշի շրջանի հյուսիսակողմերում: Ի պատասխան այս ասպատակությունների և կամ ավարառության հատուկ նպատակով՝ հաճախակի էին դառել նաև վրացական-հայկական զորքերի հարձակումները նրանց վրա:

Այսպես՝ Քարթլիս-ցխովրեբայում հիշատակված են վերջիններիս ասպատակությունները Պալականցիս լճի շրջանում և Կարուց երկրում մինչև Բասեն, ինչպես և Թամարի ամուսին ռուս Գեորգիի ու Զաքարյանների արշավանքները Դվին, Գեղարքունիք և Արաքսի ափերը մինչև Մասիս, որ տեղի էին ունեցել, հավանորեն, 1184—1187 թվականներին¹:

Այս հարձակումների ընթացքում այժմ խիստ տուժում էր գլխավորապես թուրք քնակչությունը, որն արդեն ոտք էր դրել Հայաստանում:

«[Գեորգի ռուսը],— վկայում է Քարթլիս-ցխովրեբան,— մեծ զորք ժողովեց ու դիմեց Գեղարքունիք, որը դժվար էր գրավել թուրքերի՝ այնտեղ ծովի ավազի պես շատ լինելու պատճառով²։ հարձակվեցին, կոտորեցին և վերցրին մեծ քանակությամբ գերիներ և ավար»³:

1187/8 թ., իր ամուսնանալուց երկու տարի հետո, Թամար թագուհին բաժանվեց իր Գեորգի ռուս ամուսնուց, որը հեռացավ Պոլիս: Այնուհետև, 1189 թ., Թամարն ամուսնացավ օսերի թագավորի որդու Սոսլանի հետ, որը, թագավոր գառնալով Վրաստանի՝ անվանվեց Դավիթ:

Վրացական-հայկական զորքերի արշավանքները դեպի հարևան ամիրայությունների երկրները խիստ մեծ չափեր ստացան Թամարի ամուսին Գեորգիի ու նրա հետ միացած իշխանների ապստամբու-

¹ Տես Մ ե լ ի ք ու Թ - Բ ե կ, Վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 11—12:

² Խոսքը քոչվոր թուրքերի մասին է:

³ Տես Մ ե լ ի ք ու Թ - Բ ե կ, Վրաց աղբյուրները, էջ 12:

⁴ Տես Д ж а в а х и ш в и л и, История грузинского народа, II, перевод М. Хубыа, էջ 391:

թյունը ճնշելուց հետո, 12-րդ դարի վերջին տասնամյակում և 13-րդ դարի սկզբներում, երբ համայն վրաց զորքերի ամիրսպասալարն էր Մխարաբձեղ Զաքարեն: Սրա ու իվանեի հաղթական, գրեթե անընդհատ կռիվները ամիրայությունների դեմ տևեցին մոտ 25 տարի:

Նրանց հաղթությունների շնորհիվ Հայաստանը, ինչպես ասացինք, քաղաքականապես նորից վերականգնվեց, և նրա սահմաններն այնքան ընդարձակվեցին, որ պարունակում էին իրենց մեջ ո՛չ միայն Բագրատունիների նախկին Շիրակ-Անիի, Կարսի, Զոքազետի թագավորությունները և Սյունյաց մեծ իշխանութունը, այլև Դվին քաղաքը շրջակա իր գավառներով, որ սելջուկյան արշավանքներից առաջ ևս գտնվում էին օտար իշխանության տակ:

Վրացական բանակի հարվածներն ուղղված էին, նախ և առաջ Ելտկուզ աթաբեկի հաջորդների, Փահլավյան կամ Ելտկուզյան մեծ աթաբեկության դեմ, որը վրաց թագավորության ամենազորեղ ու վտանգավոր հակառակորդն էր: Այս աթաբեկության իշխանության տակ էր գտնվում հյուսիսում ո՛չ միայն Ազերբայջանը, Առանը, այլ և Հայաստանի մի մասը:

Ելտկուզի որդու Մուհամմեդ Փահլավանի (1172—1186) մահից հետո՝ վերջինիս եղբոր Խզըլ-Ասլանի իշխանության ժամանակ (1186—1191) սկսվեցին այստեղ երկպառակություններ ու ներքին կռիվներ: 1187 և 1188 թթ. Խզըլ-Ասլանի դեմ պատերազմ էր վարում սելջուկյան սուլթան Տուղրուկ Գ-ը (1177—1194), որը չէր ուզում ենթարկվել իր աթաբեկին: Այնուհետև Խզըլ-Ասլանը, որը 1191 թ. իրեն հայտարարել էր սուլթան Տուղրուկ Գ-ի տեղ, հենց նույն 1191 թ. սպանվեց:

Այս աթաբեկի մահից հետո՝ երկպառակությունները շարունակվեցին նաև սրա եղբոր, Մուհամմեդ Փահլավանի որդիների՝ Աբու-Բեկրի (1191—1210) և Ուզբեկի (1210—1225) իշխանության ընթացքում: Այս վերջին երկու աթաբեկների ժամանակ Ելտկուզյան մեծ պետութունը գտնվում էր արդեն անկման ու քայքայման վիճակում:

Այս ամենը, բնականաբար, նպաստավոր մի հանգամանք էին, որ հեշտացրին Ելտկուզյանների տիրապետության տակ գտնվող հայկական շրջանների ազատագրումը:

Զաքարեի ամիրսպասալարության, ինչպես և Խզըլ-Ասլանի թույլ հաջորդի՝ Աբու-Բեկրի իշխանության հենց առաջին տարիներում, Քարթլիս-ցխովրեբայում հիշատակված են, բացի վրացական

միացյալ զորքերի առաջխաղացումից դեպի Կարին ու Արաքսի ափերն Արարատյան դաշտում՝ նաև նրանց երկու արշավանքները՝ Եւտկուղյան աթաբեկության տիրապետած շրջանները, դեպի Գեղարքունիք, Խաչեն, Գարգարացոց երկիր և այլն¹։

Այս երկու արշավանքների ժամանակ, ինչպես վկայում է վրաց ժամանակագրությունը, Վրաստանի միացյալ զորքերը, առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու, հասել էին մինչև Առան, որը, ինչպես ասացինք, գտնվում էր այդ ժամանակ Արու-Րեկրի իշխանության տակ։

Հավանաբար, այս արշավանքներից հետո էր, որ Արու-Րեկրը, հավաքելով մեծ զորք, պատերազմի պատրաստվեց և ուզեց հակահարված տալ Վրաստանին։ Բայց նա Շամքորի ու Գանձակի միջև ծանր պարտություն կրեց և Վրաստանի զորքերը դրավեցին Շամքորն ու Գանձակը և վերցրին այս կողմում մեծ թվով զերիններ ու ավար²։

Գանձակի աթաբեկության թուլացումը խիստ նպաստավոր եղավ Զաքարյանների Վահրամյան ճյուղի զորեղացման համար։ Զաքարեի և Իվանեի հորեղբայր Վահրամը ու նրա որդիները կալվածներ ունեին հին Ջորափոր կամ Կայեն գավառում (=այժմյան Ղազախ գավառ)։ Քարթլիս-ցխովրեբայի վկայություններից երևում է, որ Թամարի ռուս ամուսնու՝ Գեորգիի ապստամբության ժամանակ այս գավառը, ինչպես և Քամքողջ Սոմխեթը Բուրդ-Վաճառի ձորից՝ դեպի արևելք՝ միացել էին ապստամբներին, բացի Զաքարյան Վահրամի Զաքարե որդուց, որը Քարթլիս-ցխովրեբայում անվանված է, ըստ երևույթին, սխալմամբ Վարդանի որդի³։

Իր հավատարմության համար այս Զաքարեն Թամարից ստացավ իբրև պարգև՝ Գազը և բազում այլ բերդեր ու ավաններ⁴։ Այնուհետև, Եւտկուղյան աթաբեկության թուլացման շրջանում և, հավանորեն, Արու-Րեկրի վերոհիշյալ պարտությունից հետո՝ այս

¹ Տե՛ս Մ Ե Լ Ի ք ս Ե Թ - Բ Ե Կ, Վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 14—15, Բայլականի ավերակները, որ անվանվում են Mil-i Baylaqan (Millar), Մինորսկու կարծիքով գտնվում են Շուշուց դեպի Կարավ-արևելք. տե՛ս V. Minorsky, Hudud al-'Alam, էջ 398.

² Նույնը, Բ, էջ 15 և Б а с и л и. Жизнь царицы Тамары, перевод В. Д о н д у а, Сборник „Памятники эпохи Руставели“. Ленинград, 1938, էջ 50—55.

³ Նույնը, Բ, էջ 13:

⁴ Նույնը, էջ 13:

իշխանութիւնը, որը Վրաստանի սահմանապահ հզոր իշխանութիւններից մեկն էր՝ ստացավ նաև նոր երկրամասեր Ուտի և Արցախ նահանգներում:

Կիրակոս Գանձակեցու վկայութիւնք՝ Զաքարյան իշխանների այս ճյուղը ևս, Վահրամի որդիները՝ Զաքարեն և Սարգիսը, որոնք ամիրսպասալարի և աթաբեկի ազգականներն էին՝ մասնակցել են վրաց միացյալ բանակի արշավանքներին:

«Առան և նրանք, — ասում է Կիրակոս Գանձակեցին, — շատ գավառներ պարսիկներից, նաև ամուր բերդեր՝ Գարդմանը, Քարհերձը, Երզնվանքը, Տավուշը, Կաթարեթը, Տերունականը և Գազը, ու նաև Շամքոր քաղաքը նեղ դրութիւն մեջ դրին, որը հետո առավ նրա [Զաքարիայի] որդի Վահրամը՝ Սաղպուղի հայրը և Վահրամի, Զաքարեի ու Իվանեի պապը»:

[«Առին և նոքա բազում գաւառս ի պարսից, և զբերդս ամուրս»՝ զԳարդման, զՔարհերձ, և զԵրզնվանք, զՏաւուշ, զԿաթարեթ, և զՏէրունականն, զԳազ, և զՇամքոր քաղաք ի նեղ էարկ, զոր յետոյ էառ որդի նորա Վահրամ, հայր Սաղպուղին, պապն Վահրամայ և Զաքարէի և Իւանէի»]:

Եւտիկուզյան աթաբեկութեան ռազմական ու դիմադրական ուժը թուլանալուց հետո, 12-րդ դարի իննսնական թվականներին, սկսվեցին նաև Զաքարե ամիրսպասալարի և Իվանե աթաբեկի մեծամեծ հաղթական պատերազմները պարսկական Հայաստանի մյուս շրջաններում, որոնք հետզհետե վերանվաճվեցին ու ազատվեցին թուրքական ու այլ ցեղերի տիրապետութիւնից:

Բուն Հայաստանի կենտրոնական վայրերի ազատագրման թվականները տալիս է Վարդան վարդապետը, որի վկայութիւնները, մեծ մասամբ, հաստատովում են նաև այլ աղբյուրների հաղորդած տեղեկութիւններով:

1196 թ. Զաքարե ամիրսպասալարը գրավեց Անբերդը, որը գտնվում էր Արագածոտն գավառում²: Որ «Անառիկ դղեակ Անբերդ»-ը Զաքարեի ու Իվանեի առաջին նվաճումներից մեկն էր Այրարատ նահանգում՝ այդ մատնանշված է նաև Իվանե աթաբեկի Հաղարծնի վանքի արձանագրութեան մեջ³: Ի հիշատակ Անբերդի սու-

¹ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 154—155 (Թիֆլիս, 1910):

² Տե՛ս Վարդան Վարդ., դր. 2Բ, էջ 138:

³ Տե՛ս Զալալյան ց, Ճանապարհորդութիւնս ի Մեծն Հայաստան, Ա, էջ 131 և Վիճական տարեգիրք, էջ 141:

ման Զաքարի ամիրսպասալարը 1200 թ. կանգնեցրել է, ինչպես հաղորդում է Գ. Հովսեփյանը, մի խաչքար, որը գտնվում է այժմ Անտառոտ (Ինաքու) գյուղի նորաշեն եկեղեցում¹:

1199 թ., ինչպես վկայում է Վարդան վարդապետը², Զաքարեն և Իվանեն առան Անին: Մենք արդեն տեսանք վերև, որ մինչև այս թվականն Անիում շարունակում էին իշխել Շեդդադյանները: Այս տոհմի վերջին իշխանն էր Կեյ-սուլթանը, որի 1198/9 թ. պարսկերեն արձանագրությամբ, որ գտնված էր Անիի մեծ մինարեի պատի վրա՝ հրատարակել է նանիկովը:

Անիի ազատագրումը, որը տրվել էր իբրև սեփականություն ամիրսպասալար Զաքարին, առանձնապես մատնանշել է նաև վրաց Բասիլի պատմիչը: Սրա ասելով, Թամարը գրավված քաղաքներն ու բերդերը իր թագավորությանը չէր միացնում, այլ տալիս էր իր զորավարներին: Եվ այդ բանի վկա է, ասում է նա, հայոց թագավորների մեծ ու հռչակավոր Անի քաղաքը, որը նա, ինչպես և շահնշահ տիտղոսը, առել էր պարթևներին³:

1201 թ. Զաքարեն և Իվանեն գրավեցին Բշին⁴, իսկ 1203 թվականին՝ Դվինը, որոնք տրվեցին իբրև սեփականություն Իվանե աթաբեկին: Դվինի առման մասին մանրամասն ու կարևոր տեղեկություն է տալիս, գլխավորապես, Իբն ալ-Ասիրը:

«Այս 599 թ. [=20 սեպտ. 1202—9 սեպտ. 1203],— պատմում է Իբն ալ-Ասիրը,— վրացիները վերցրին Ազերբայջանում Դվին քաղաքը, կողոպտեցին նրան, ավերեցին և մեծ կոտորած սարքեցին ու սպանեցին նրա բնակիչներին: Ինչպես այս քաղաքը, նույնպես և Ազերբայջանի գոլոր շրջանները, պատկանում էին ամիրա Աբու-Բեկրին, Փահլավանի որդուն, որն ըստ իր սովորության գիշեր-ցերեկ անձնատուր էր լինում հարձեցողության և երբեք չէր զգաստանում գինովությունից: Նա բոլորովին չէր հոգում իր սկստության գործերի, իր հպատակների և իր զորքի մասին և այդ բոլորից ձեռք էր քաշել ու իրեն այնպես էր պահում, որ իբր

¹ Տե՛ս Հովսեփյան, Պաղարկյանք, էջ 8—9:

² Տե՛ս Վարդան վարդ., էջ 138:

³ Տե՛ս Басили, перевод Дондуа, «Памятники эпохи Руставели», էջ 58—59:

⁴ Տե՛ս Վարդան վարդ., զլ. 28, էջ 138 և Մելիքսեթ-Բեկի վրաց պոլոսները, Բ, էջ 43 և ուրիշ:

թե այդ ամենն իրեն չեն վերաբերում: Այս երկրի բնակչու-
թյունը հաճախ դիմում էր նրան և օգնություն խնդրում:
Նրանք հայտնում էին նրան, որ վրացիները հաճախ ներխու-
ժում են իրենց երկիրը, սակայն նրանք կարծես թե դիմում
էին մոնղ պապոսին: Երբ այս թվականին վրացիները պա-
շարեցին Դվին քաղաքը՝ նրա բնակիչներից ոմանք գնացին
նրա մոտ խնդրելու օգնություն, բայց նա չօգնեց»¹:

Տե՛ր դառնալով Շիրակ-Անիին և Հայոց Դվին ոստանին՝ Վրաս-
տանն արդեն կիպ մոտենում էր Կարսին և վտանգավոր էր դառնում
նաև Կարնո ու իւլաթի ամիրայություններին: Եվ իրավի, 1203 թ.
Դվինը գրավելուց հետո՝ սկսվեցին Վրաստանի արշավանքները
նաև հարևան այս ամիրայությունների դեմ:

Ամիրայություններից ամենահզորն էր այդ ժամանակ Իկո-
նիա-Ռումի սելջուկյան սուլթանությունը, որը իւլիճ Ասլան Բ-ի
որդու՝ Սուլեյման Բ. Շահ սուլթան Ռուքնադդինի ժամանակ
(1196—1204/5)², պարունակում էր իր մեջ Փոքր Ասիայի մեծա-
գույն մասը մինչև Պոլիս, Սեբաստիայի Դանիշմանների երկիրը,
Պոնտոսը, նաև պատմական Հայաստանի Եկեղյաց և Դարանաղյաց
գավառները և Մոփբը՝ մինչև Թեոդոսուպոլիս-Կարին ու Եգեսիայի
շրջանը³:

Վրաց պատմիչ Բասիլին վկայում է, որ այս Ռուքնադդինը,
որին նա անվանում է Նուբարդին՝ որդի Չարասլանի, ցանկանալով
կասեցնել Վրաստանի անընդհատ հարձակումները ամիրայու-
թյունների վրա՝ ուզեց մեծ զորքով արշավել Վրաստան: Բայց նա
ևս չարաչար պարտվեց Բասենում, ինչպես և Ելտկուզյան Աբու-
Բեկիրը⁴:

Այս պատերազմի մասին առանձնապես կարևոր է Մշո Առա-

¹ Տե՛ս Ибн ал-Асир. *«Ժողովրդ. օգնություն»*, էջ 127 (XII, 76).
Նաև Վարդան վարդ., գլ. 2Բ, էջ 138. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց ազ-
բյուրները, էջ 43 և ուրիշները:

² Տե՛ս Вл. Гордлевский, Государство сельджукидов Малой
Азии, 1041, էջ 185: Լեն-Պուկի մոտ Ռուքնադդինի սուլթանության ապրի-
լվերն են՝ 1200—1203, որ պարզապես սխալ են. տե՛ս Лэн-Пуль, Мусуль-
манские династии, էջ 128:

³ Տե՛ս Հայոց նոր վկաները, զիտ. հրատար., էջ 75: Այս ազբյուրում
Ռուքնադդինի սուլթանության ժամանակը ցույց է տրված 1203—1204/5 թթ.:

⁴ Տե՛ս Бабили, перев. Лондуа. «Памятники эпохи Руставели».
էջ 61—67. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց ազբյուրները, Բ, էջ 20—21, 35 և 43:

քելոց վանքի Տոնականի հիշատակարանի տված տեղեկությունը, որը գրված է հենց նույն այդ կովի ժամանակ 1204/5 թ.¹:

«Եվ [Տոնականի կամ Ճառնտիրի] գրության ավարտման ժամանակ [1204/5 թ.], — ասված է այդ հիշատակարանում, — Սեբաստիայի սուլթանը, հավաքելով անհուն բազմություն և նմանելով ամբարիշտ Հուլիանոսին՝ փախելով լեռան ջափ՝ հասավ Թեոդոսուպոլիս և այնտեղից կամենում էր անցնել հայոց և վրաց աշխարհը, նվ նա բոլորովին մոռացել էր Աստծուն և, հույսը դնելով իր նանրության վրա՝ ուզում էր ավարի առնել ամբողջ այդ աշխարհը: Սակայն Աստծու օգնությամբ եկան հասան վրաց զորքերը և մեծն Ջաքարեն իր հարազատի իվանեի և այլ աստվածասեր իշխանների, նախարարների և մեծաթիվ խառնիճաղանջ բազմության հետ: Նրանք հարձակվեցին տաճկաց անօրեն զորքերի վրա և նրանց անխնա կոտորեցին, ոմանց ձերբակալեցին և ոմանք փախուստի դիմեցին, իսկ սուլթանն անվնաս մնաց: Իսկ ավարի քանակը ո՛վ կարող է դիտենալ՝ ոսկու, արծաթի, մետաքսի և ուղտերի, ձիերի ու ջորիների երամակներին»:

[«Եւ ի կատարման գրոցս՝ սուլտանն Սեաստոյ ժողով արարեալ անհուն բազմութեամբ՝ նմանեալ ամբարշտին Յուլիանեայ, փաքցեալ լեռնացեալ եհան ի Թէոդուպոլիս, և անտի կամեցեալ անցանել յաշխարհս Հայոց և Վրաց. և ամենեին մոռացաւ զԱստուած և յուացաւ ի նանրութիւն իւր, կամէր յաւարի առնուլ զաշխարհս ամենայն: Իսկ օգնակալութեամբն Աստուծոյ եկին հասին զօրքն Վրաց, և մեծն Ջաքարէի հանդերձ Խանէիւ հարազատան իւր, և այլ աստուածասէր իշխանօք և նախարարօք և յօգնախումբ խառնիճաղանջ բազմութեամբ՝ հասին ի վերայ անօրէն զօրացն տաճկաց և յանխնայ կոտորեցին զնոսա, զոմանս ձերբակալարարին, և ոմանք ի փախուստ դարձան, բայց սուլտանն

¹ Նույն այս պատերազմը հիշատակված է, իմ կարծիքով, խիստ շփոթ կերպով նաև Իբն ալ-Ասիրի մոտ (տե՛ս ռուս. թարգմ. Ժուզ. Եջ 128, XII, 85): Վերջինիս վկայությունը էրզրումի ամիրայի զորքերի կովի մասին վրացիների հետ, որ տեղի է ունեցել 1204/5 թվականին էրզրումի սահմանակից Խլաթի շրջանում, ըստ երևույթին, վերաբերում է Բասենի ճակատամարտին: Իբն ալ-Ասիրը հաղորդում է, որ 1204/5 թվականի կովում սպանվել էր փոքր Ջաքարեն (հավանորեն Վահրամի որդին), որ վրաց զորքերի հրամանատարներից մեկն էր:

անվրէպ մնաց: Սակայն զաւարոյն զթիւս ո՞ կարէ գիտել՝ զոսկւոյ և զարծաթոյ և զմետաքսի, զերամակս ուզսուց, ձիոց և ջորոց»¹:

Այս մեծ կովից ու ծանր պարտութիւնից գեռ առաջ վրաց թագավորութեան գերիշխանութիւնը, ըստ երևույթին, ընդունել էին Կարնո և Երզնկայի ամիրանները, որոնք, ինչպես վկայում են հայ-վրացական աղբյուրները, ավարում էին Թամարին որոշ հարկ²:

Ապահովելով Վրաստանի ընդարձակված արևելյան և արևմտյան սահմանները Եւտիկղայան աթաբեկութեան ու Ռոմի սուլթանութեան հարձակումներից՝ վրաց արքունիքն ուշադրութիւնը կենտրոնացրեց Հայաստանի հարավում գտնվող Մանազկերտ-Խլաթի ամիրայութեան վրա, որը թե Գեորգիի և թե նրա նախորդների ժամանակ արշավանքներ էր կազմակերպել վրաց թագավորութեան դեմ:

Այս ամիրայութեան մեջ տեղի էին ունեցել խոշոր փոփոխութիւններ: 12-րդ դարի երկրորդ կիսում Շահի-Արմեն Միրանը (1125—1185) գրավել էր, ինչպես վերև տեսանք, Ճորտվանկայան-Մամիկոնյան իշխան Վիգենից Սասունը: 1174 թ., ինչպես վկայում է Միքայել Ասորին, Սասունի դեմ պատերազմ էր սկսել նփրկերտի ամիրան: Եվ որովհետև սասունցիները ծանր դրութեան մեջ էին ընկել և մատնվել էին սովի՝ նրանք իրենց ամրութիւնները հանձնել էին Շահի-Արմեն Միրանին³:

1185 թ. մեռավ Միրանը և նրա իշխանութեան գլուխ անցավ նրան ենթակա իշխաններից մեկը՝ Բեկդամուրը (1185—1193)⁴, որը նփրկերտի կուսակալն էր: Բեկդամուրի դեմ ապստամբեց Վիգենի թուրք, Շահնշահը, որը Շահի-Արմեն Միրանի մահից հետո շուրջ ճանաչել Բեկդամուրի իշխանութիւնը: Շահնշահի նպատակն էր ազատել Սասունը և վերականգնել այնտեղ իր տոհմի նախկին անկախ տիրապետութիւնը: Շահի-Արմեն Միրանի մահից անմիջապես հետո Շահնշահին հաջողվել էր գերի վերցնել Բեկդամուրին և

¹ Տէս Ալիշան, Հայաստանում, էջ 448: Համեմատիք նաև Հովսեփյան Գ., Խաղրակյանք, էջ 10:

² Տէս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 154 և Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 35 և 44:

³ Տէս Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, էջ 480—481, նաև Chronique de Michel le Syrien. 710 b, 19—20. III, 361 և Միքայել Ասորի, Երուսաղեմ, 1871, էջ 476:

⁴ Տէս Лен-Пуль, Мусульманские династии, էջ 143:

առնել նրանից Թառձյան բերդը, որը գտնվում էր Սասունի և Տա-
րոնի սահմանում:

Վարդան վարդապետի պատմելով՝

«Շահնշահը նրան երդումով ազատ էր արձակել, բայց նա,
շահի գահին տիրելուց հետո՝ դրժել էր իր երդումը և վեր-
ջրել էր նրանից ինչպես այդ բերդը, նույնպես և ամբողջ
Սասունը, և հարկ էր դրել եկեղեցիների ու վանքերի վրա»:

[«Շահնշահ» ուխտի արձակեաց զնա, որ և ստեաց ուխ-
տին ի տիրելն իւրում աթոռոյ շահին. և զայն ևս և զամե-
նայն Սասունք՝ հհան ի նմանէ, և արկ ընդ հարկաւ զեկե-
ղեցիս և զոմխտս»]:

Զաքարյանների արշավանքները Մանազկերտ-Խլաթի ամիրա-
յության կողմերում հիշատակված են իբն ալ-Ասիրի մոտ², Վրա-
ցական զորքերը, ինչպես վկայում է արաբական այս պատմիչը,
Հեջիրի 601 [=29. օգոստ. 1204—17 օգոստ. 1205] ներխուժեցին
Խլաթի ամիրայությունը և հասան մինչև Մանազկերտ և Արճեշ, նվ
որովհետև դիմադրություն ցույց չէր տրվել՝ նրանք ավերել ու կո-
ղոպտել էին այս ջրջանները և վերցրել էին գերիներ:

Հետևյալ տարին ևս, Հեջիրի 602 թ. [=18 օգոստ. 1205—7
օգոստ. 1206], նրանք նորից սկսել էին արշավել դարձյալ դեպի
Խլաթի ամիրայության երկրները, սակայն այս անգամ ծանր
պարտություն էին կրել:

1206/7 թ. վրացական-հայկական միացյալ զորքերը, Զա-
քարե ամիրսպասալարի առաջնորդությամբ, պաշարեցին ու վերց-
րին Խլաթի ամիրայության ենթակա Կարս քաղաքը³:

«Այս մի քաղաքն ու բերդը,— ասում է վրաց պատմիչ
Բասիլին,— [Թամարը] վերապահեց իրեն այն բոլորից, որ
գրավել էր Ձորագետից մինչև Արաքս, Գագից մինչև Գանձակ
և Զավախքից մինչև Սպեր»:

13-րդ դարի վրաց Անանուն հեղինակի պատմական երկում, որ

¹ Տե՛ս Վարդան վարդ., չԸ, էջ 133:

² Տե՛ս Ибн ал-Асир. XII, 85 XII 100, էջ 128 և 130, համեմատիք
նաև Aboulfaradj, *Chronicum Syriacum*, Leipzig, 1780, էջ 448, 459:

³ Տե՛ս Մելիքսեթ-Քեկե, Վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 20, 36 և 43.
Վարդան վարդ., գլ. 2Բ, էջ 138. Ибн ал-Асир, *ռուս. թարգմ.*
Ժողովրդի, էջ 131 (XII, 107) և ուրիշ:

⁴ Տե՛ս Մելիքսեթ-Քեկե, Վրաց աղբյուրները. Բ, էջ 36 և Басили,
перев. Дюндюа, „Памятники эпохи Руставели“, էջ 71:

հրատարակել է Բերլինսոն Զավախիշվիլին (1927 թ.), հիշատակված է, որ Մխարբրձեկները, բացի Կարսից, գրավել էին այս կողմերում նաև Կարմիր Փորակի, Վանանդի և Արաքսի ափին գտնվող բերդերը¹։

1207/8 թ., Թամարի ամուսնու՝ Դավիթ Սոսլանի մահից հետո, անսպասելի կերպով ավերածության ենթարկվեց Անի քաղաքը։ Երբ Զաքարե ամիրսպասալարը և Իվանե աթաբեկը գտնվում էին Թամարի մոտ Գեգութում՝ Արդաբիլի սուլթանը արագացրած երթով եկավ իր զորքերով Անիի վրա և զատկի օրը մտավ հանկարծակի քաղաք և նրանք սկսեցին կոտորել ու գերել բնակիչներին։ Ազատվեցին նրանք, որոնք թաքնվել էին միջնաբերդում կամ այլերում։ Միմիայն եկեղեցիների մեջ սպանվել էին մոտ 12.000 մարդ։

Երբ Անիի աղետի մասին լուրը հասավ Գեգութ՝ Զաքարեն և Իվանեն եկան Անի, զորք գումարեցին և Գեղարքունիքի ու Սյունիքի վրայով իշան Կուր գետի հովիտը և, դիմելով այստեղից դեպի Արդաբիլ, հանկարծ հարձակվեցին քաղաքի վրա և, Անիի վրեժն առնելով՝ գերի վերցրին սուլթանին և նրա կանանց ու երեխաներին, սպանեցին նույնքան և ավելի մեծ քաղմության և մեծ ավարտով վերադարձան Անի²։

1207/8 թ., երբ ավերածության մատնեցին Անին և Արդաբիլը՝ հլաթի ամիրայության մեջ տեղի ունեցավ քաղաքական հեղաշրջում։ Հիշյալ թվականին խոսվություններ ծագեցին այստեղ և, հլաթի ամիրայությանը տիրելու նպատակով՝ սրա Շահի-Արմեն Բալբան ամիրային սպանեց սելջուկյան իշխան Տուղրուկ-Շահը՝ Ռումի իլիճ Ասլան սուլթանի որդին, որը մի փոքր առաջ իր եղբոր Ռուքնադդինի աջակցությամբ դառել էր էրզրումի ամիրան Սալդուխի որդու փոխարեն³։

Բայց սրան Մանազկերտի և հլաթի բնակիչները չընդունեցին իբրև իրենց ամիրա և դուրս վտարեցին։ Այնուհետև այստեղ հաստատվեց էյուբյանների նշանավոր դինաստիան և հլաթի ամիրայությանը տեղ դառավ հռչակավոր Սալահդդինի Ադիլ եղբոր որ-

¹ Տես Մ է ի թ ս ի Թ-Բ է կ, Վրաց ազբուրները, էջ 43։ Անանունի վկայության մեջ Կարնիփորը ընթերցվածը պետք է ըստ իս ուղղել և կարգավ Կարմիր Փորակ։

² Նույնը, էջ 22—23 և 44։

³ Նույնը, էջ 20, 35 և И б н а л-А с и р, о т л о. Թաբգմ. Ժուղեի, էջ 132 (XII, 113)։

դին, Մելիք Աուխադը, որին Մխիթար Այրիվանեցին անվանում է «Մելիք Աւաթ»¹։

էյուբյանները, ինչպես ենթադրում են, ծագումով քուրդ էին՝ հայկական Դվին քաղաքից։ Հաստատվելով Եգիպտոսում՝ այս տոհմի ամենանշանավոր ներկայացուցիչը, էյուբի որդին՝ Սալահդդինը, հիմնադիր եղավ մի նոր մեծ պետության, որի մեջ մտնում էին ամբողջ Եգիպտոսը, Ասորիքը և Միջագետքի մեծագույն մասը։ Սալահդդինի մահից հետո, 1193 թ., նրա ժառանգների մեջ սկսվեցին ներքին երկպառակություններ։

Ներքին այս արյունահեղ ընդհարումներին վերջ տվեց Սալահդդինի եղբայրը Մելիք Ադիլը (1193—1218), որի գերիշխանությունն ընդունեցին թե մյուս էյուբյանները և թե Մարդինի Արտուխյան տոհմի ամիրայությունը։ Կիրակոս Գանձակեցին Միջագետքում և իսլաթում հաստատված էյուբյաններին անվանում է «Եմլեանք» Մելիք Ադիլի անունով², որի որդին էր վերոհիշյալ Մելիք-Աուխադը։

Մանազկերտ-Խլաթի ամիրայությունը, ուր հաստատել էր իր իշխանությունը Մելիք-Աուխադը, այլևս ինքնամիտի անկախ պետություն չէր, ինչպես Շահի-Արմենների ժամանակ, այլ անբաժան մասն էր էյուբյանների կամ «Եմլեան»-ների ընդարձակ ավատական պետության։ Ուրեմն, ինչպես տեսնում ենք, 1207/8 թ. հետո Հայաստանի հարավում Վրաստանի հարևան էր դարձել Շահի-Արմենների ամիրայության փոխարեն էյուբյանների ավելի հզոր պետությունը։

1208/9 թ., ռազմական պատժարշավից հետո ընդդեմ Արդաբիլի սուլթանի, Զաքարե ամիրսպասալարը և Իվանե աթաբեկը վերսկսեցին պատերազմը Հայաստանի հարավում Մանազկերտ-Խլաթի ամիրայության դեմ։

Իրն ալ-Ասիրը և ասորական ժամանակագիր Աբուլֆարաջը հաղորդում են, որ Հեջիրի 605 թ. [=16 հուլ. 1208—5 հուլիսի 1209] մրացական ուժերը մտան Խլաթի ամիրայության ջրջանները, գրավեցին Արճեջը և վերցրին մեծ ավար ու գերիներ։ Նրանք դիմադրության չէին հանդիպել, որովհետև նեջմադդին էյուբ Աուխա-

¹ Տե՛ս И б н а л - А с и р, նույնը, էջ 192. Chêref—Nâmeh, t. I. Seconde partie, էջ 94. Մ խ ի Թ ա Ր Ա յ Ր ի վ ա ն Ե ց ի, էջ 65 և ուրիշ։

² Տե՛ս Կ ի Ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ Ե ց ի, էջ 145 և 369 (Թիֆլիս, 1910)։

դը, որը նոր էր նվաճել հլաթի ամիրայութիւնը, դեռևս իր իշխանութիւնը չէր համարում կայուն և հաստատուն¹:

Այնուհետև հետևեց տարին (1209/1210) նրանք նորից վերադարձան այստեղ և պաշարեցին հլաթ քաղաքը: Զաքարեն և Իվանեն, ըստ երևույթին, իրենց նպատակ էին դրել ազատագրել պատմական Հայաստանի նաև հարավային երկրները:

Սակայն այս անգամ նրանց արշավանքն անհաջող անցավ: Անհաջողութեան պատճառը Իվանե աթաբեկի անզգուշութիւնն էր, որը, հլաթի պաշարման ժամանակ, քաղաքի շուրջը զբոսնելիս, գերի էր ընկել քաղաքացիների ձեռքը: Զաքարեն, իր եղբորն ազատելու համար, ստիպված եղավ դադարեցնել կռիվը և կնքել էյուբյանների հետ խաղաղութեան դաշն²:

Ըստ այս դաշնագրութեան Զաքարեն և Իվանեն պարտավորվել էին, ինչպես վկայում է աշխարհագիր Արուֆիդան, վերադարձնել բազմաթիվ ամրութիւններ ու 5000 մահմեդական զորքի, վճարել որոշ գումար, զինադադար անել 30 տարի ժամանակով և Իվանեի դուստր Թամթային տալ կնութեան Մելիք Աուխադին³:

Այս դաշնագրից հետո էյուբյանների հետ հաստատվել էին բարեկամական հարաբերութիւններ: Կիրակոս Գանձակեցին վկայում է, որ Թամթայի ամուսնութիւնն Աուխադի և ապա նրա եղբոր Աշրափի հետ հլաթի ամիրայութեան մեջ ապրող հայերի ու քրիստոնյաների համար ունեցավ բարեհաջող հետևանքներ:

«Մեծ օգուտ եղավ,— ասում է Կիրակոս Գանձակեցին,— կնոջը սուլթանների տունը գալուց, որովհետև նրանք դուրսութիւններ տվին քրիստոնյաներին, որ գտնվում էին իրենց իշխանութեան տակ, և, մանավանդ, երկրին Տարոնի,— վանքերը, որ այնտեղ էին գտնվում՝ հարկի տակ էին, իսկ նրանք թեթևացրին հարկի չափը և մի մասի հարկերն էլ բոլորովին վերացրին»:

¹ Տե՛ս Ибн ал-Асир. *ռուս. թարգմ.* Ժողովի, էջ 134 (XII, 116) և *Chronicon Syriacum*, էջ 452:

² Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 156. Վարդան վարդապետ, էջ 28, էջ 138:

³ Տե՛ս Saint-Martin, *Mémoires*, t. II, էջ 252—253. Համեմատել Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 156: Զովաթիշիլու 1927 թվականին հրատարակած վրաց Անանուն պատմիչը տալիս է այս հաշտութեան մասին սխալ տեղեկութիւն: Նրա ասելով «Զաքարեն ստիպել էր հլաթի սուլթանին խոստովել և հաղթութեամբ զարգարկած առաջարկել էր վերջինին հաշտութեան հիմունքները», տե՛ս Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 44:

[«Բազում» օգուտ եղև գալ կնոջն ի տուն սուպտանացն, զի դիրտեցին քրիստոնէիցն, որ ընդ իշխանութեամբ իւրեանց էին, ևս առաւել երկրին Տարօնոյ. զի վանորայքն՝ որ անդ էին, ընդ հարկիւ էին, թեթևացուցին զսակ հարկին, և կիսոց զամէնն իսկ թողին»]¹։

Խլաթի դաշնադրից հետո Վրաստանը, ապահոված լինելով իր թիկունքը հարավից ու արևմուտքից՝ 1210/1211 թ. մի նոր մեծ արշավանք սկսեց, որն ուղղված էր նորից Ատրպատականի դեմ։

Ինչպես շատ ճիշտ նկատել է Զավախիշվիլին², Վարդան վարդապետը և Կիրակոս Գանձակեցին 1207/8 թ. և 1210/11 թ. արշավանքները շփոթել են իրար հետ և կարծել են, որ Արդաբիլի 1207/8 թ. վերոհիշյալ ավերածությունը տեղի էր ունեցել 1210/11 թ. արշավանքի ժամանակ³։ Քարթլիս ցիռվրեբայի վկայությունից երևում է, սակայն, որ 1210/11 թ. վրացական-հայկական զորքերը արշավել էին Ատրպատական նոր ուղղությամբ՝ Նախիջևանի և Զուղայի վրայով դեպի Մարանդ, Թավրիզ և Կազվին⁴։

Այս հաղթական արշավանքից վերադառնալիս՝ Զաքարե ամիրսպասալարը ճանապարհին հիվանդանում է և մեռնում (1212 թ.), նրան թաղել են Սանահնի վանքում, ուր թաղված էր նաև նրա հայրը՝ Սարգիս իշխանը։

Զաքարե ամիրսպասալարի մահից հետո այլևս գրեթե դադարեցին Վրաստանի կռիվները շրջակա ամիրայությունների դեմ։ Վարդան վարդապետի մոտ հիշատակված է այնուհետև, որ մեծն Իվանեն ևս նվաճել էր Զարեքը և նրա շրջակայքը, օգնել էր Զաքարյան Վահրամ Գագեցուն՝ գրավել Շամքորը և 1219 թ. առել էր նաև Որոտնը⁵։

Որպես հետևանք Զաքարեի և Իվանեի երկարատև և հաղթական պատերազմների ու արշավանքների, ինչպես տեսնում ենք, Հայաստանի մեծագույն մասը, բացի Խլաթի, Կարնո և մի քանի այլ շրջանների, ազատված էր թուրք ու այլ օտար ցեղերի իշխանությունից։

Հայ պատմիչների՝ Կիրակոս Գանձակեցու և Ստեփանոս Օր-

¹ Տե՛ս Կ Ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, 156—157։

² Տե՛ս „История грузинского народа“, II, էջ 419—420։

³ Տե՛ս Վ ա ր ղ ա ն վ ա ր ղ., դլ. 29, էջ 139—140. Կ Ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, էջ 175։

⁴ Տե՛ս Մ Ե լ ի ք ս Ե Թ -Բ Ե կ, Վրաց աղբյուրներ, Բ, էջ 23—24։

⁵ Տե՛ս Վ ա ր ղ ա ն վ ա ր ղ., դլ. 29, էջ 140։

քելլանի մոտ, ինչպես և Իվանե աթաբեկի Հազարծնի վանքի ար-
ձանագրության մեջ տրված են Զաքարեի և Իվանեի գրաված երկըր-
ների ցանկը, որոնց մեջ հիշատակված են նաև այլ վայրեր ու եր-
կրներ, որոնք չեն մատնանշված վերև՝ նրանց վարած պատե-
րազմների ժամանակագրական մեր նկարագրության մեջ: Կարևոր
է, իհարկե, և անհրաժեշտ մեջ բերել նաև այդ վկայությունները:

1. Արձանագրության Հազարծնի, տես Զալալյան Ճանապար-
հորդություն, Ա, էջ 131.—

«Ամենակալ Աստծու կամքով՝ այս մեր հիշատակագիրն է
և մշտնջենավոր արձանը՝ Սարգիս մեծի որդիների, Բագրա-
տունիների ազգից, Իվանեի և Զաքարեի: Երբ Աստծու նա-
խախնամությունը իջավ արարածներին վրա և հնարավորու-
թյուն տվեց տիրելու մեր նախնիքների սեփական ժառան-
գությանը՝ նա մեր ձեռքը տվեց առաջ անառիկ Անբերդ
դղյակը և թագավորանիստ Անի քաղաքը, և ապա Բջնի բեր-
դը, Մարանդը... Կարնո քաղաքը մինչև Խլաթ... և այլ բա-
զում տեղեր, իրենց սահմանով, որ ավելորդ համարեցինք
հիշատակել»:

[«Կամաւն ամենակալին Աստուծոյ այս մեր գիր յիշատակի
է և արձան մշտնջենաւոր որդեաց մեծին Սարգսի յազգէ Բագ-
րատունեանց՝ Իւանէի և Զաքարէի: Յորժամ նախախնամու-
թիւնն Աստուծոյ եհաս յարարածս և ետ նորոցն տիրել սե-
փական ժառանգութեան նախնեաց մերոց, և ետ ի ձեռս մեր
յառաջ զանառիկ դղեակն զԱնբերթ և թագաւորանիստ քա-
ղաքն Անի, և ապա զամուրն Բջնի, զՄարանդ... Կարնոյ քա-
ղաքն մինչև Խլադ... և զայլ բազումս իւրեանց սահմանովն,
զոր աւելորդ համարեցաք յիշատակել»]:

2. Կիրակոս Գանձակեցի, Թիֆլիս, 1910, էջ 154.—

«Սրանք [Զաքարեի և Իվանեի] քաջությամբ վարեցին շատ
պատերազմներ և հայերի բազմաթիվ երկրներ, որ պար-
սիկների և տաճիկների ձեռքին էին՝ առան նրանցից և սե-
փականացրին,— այն է՝ զավառները, որ գտնվում էին
Գեղարքունի ծովի շուրջը, Արտաշիրը, և Այրարատը, և
Դվինը, և Անբերդը, և Անի քաղաքը, և Կարսը, և Վայոց ձո-
րը և Սյունյաց աշխարհը ու այն բերդերն ու զավառները,
որ գտնվում էին նրա շուրջը: Նրանք հարկատու դարձրին
և Կարնո քաղաքի սուլթանին»:

[«Սոքա բազում մարտս քաշութեան ցուցին. քանզի զբազում աշխարհս Հայոց՝ զոր ունէին Պարսիկք և Տաճիկք, առին ի նոցանէ յինքեանս, զգաւառսն՝ որ շուրջ զծովովն Գեղարքունոյ, զԱրտաշիր, և զԱյրարատ, և զԴուին, և զԱնբերդ, և զԱնի քաղաք, և զԿարս, և Վայոց ձոր, և զաշխարհն Սիւնեաց, և որ շուրջ զնովաւ են բերդք, և գաւառք. հարկատուք արարին և զսուլտանն Կարնոյ քաղաքին»]:

3. Ստեփանոս Օրբելյան, Թիֆլիս, 1911, գլ. ԿԶ, էջ 391—392. «Սրանք [Զաքարե և Իվանեն] մեծ ջանքով պարսիկների ձեռից առան հայոց երկրները. և նրանք գրավեցին Առանից մինչև ներքին Բասենը և Բարկուշատից մինչև Մժնկեբերտ: Նրանք առան Կարսը, Վաղարշակեբերտը, Կաղզվանը, Սուրբ Մարին, Անին, Անբերդը, Բջնին և Գառնին, Դվին մայրաքաղաքը... Նրանք առան 660 թ. [1211/2] Սյունիքը, Որոտնը, Բորոտանը, Բղենը, Բարկուշատը: Եվ թեև այլևայլ թվականներին էին առնվել, սակայն, ընդհանրապես, սրանք առան և իրենց որդիները. և ազատեցին այս երկրները տաճկական դառն ծառայությունից»:

[«Որք բազում ջանիւ թափեցին զաշխարհս Հայոց ի Պարսից. և առին յԱռանայ մինչև ցնեբերքին Բասեն և ի Բարկուշատայ մինչ ի Մժնկեբերտ: Առին զԿարս, զՎաղարշակեբերտ, զԿաղզվան, զՍուրբ Մարի, զԱնի, զԱնբերդ, զԲջնի և զԳառնի, զԴվին մայրաքաղաք... Առին ի 660 թուին զՍիւնիս, զՈրոտն, զԲորոտան, զԲղեն, զԲարկուշատ: Եւ թէպէտ յայլ և յայլ թուականս առան, սակայն զհասարակն սոքա առին և որդիքն իւրեանց. և ազատեցին զաշխարհս ի դառն ծառայութենէ Տաճկաց»]:

Նվաճված և ազատագրված այս երկրներում հաստատվեցին այնուհետև, մեծ մասամբ, հայկական նոր իշխանություններ, որոնք ստորագրված էին Զաքարե ամիրսպասալարին և Իվանե աթաբեկին: 1198 թ. Հոռոմոսի վանքի «հայր Մխիթարի» արձանագրության, ինչպես և նույն թվականին Տայլարի արձանագրության մեջ, ասված է, որ Մեծ Հայոց բոլոր երկրի տերությունը գտնվել է Զաքարեի և Իվանեի իշխանության տակ: Սմբատի որդի Խալաթի 1206 թ. Հաղարծնի արձանագրության մեջ նրանց «տէրութիւնն» անվանված է «աշխարհակալ»¹: Անիի Աղշկաբերդի եկեղեցու մի արձանագրու-

¹ Տես Վիժական տարեգիր, էջ 39 և 42:

² Նույնը, էջ 47:

թյան մեջ Զաքարեն և Իվանեն անվանված են «թագաւորք Հայոց»¹, շատ ուշագրավ է նաև, որ Իվանն Աթաբեկի կինը՝ Խոշաքը, իրեն անվանում է «Հայոց թագուհի»²).

Այս և ուրիշ բազմաթիվ վկայություններից պարզ երևում է, որ հայկական նոր իշխանությունները, որոնք հետզհետե հաստատվում էին ազատագրված շրջաններում, ենթարկվում էին Զաքարեի և Իվանեի կամ Զաքարյանների մյուս ճյուղի անմիջական իշխանությանը: Վերականգնված Հայաստանը, որը կազմակերպվում էր Զաքարյանների տիրապետության և Վրաստանի գերիշխանության տակ՝ 13-րդ դարի սկզբում սկսեց արդեն արագ կերպով բարգավաճել և՛ քաղաքականապես, և՛ կուլտուրապես: Սակայն նա շկարողացավ զարգանալ և զորեղանալ այնպես, ինչպես այդ ծրագրում էին Զաքարեն և Իվանեն:

13-րդ դարի առաջին կիսում սկսվեցին մոնղոլական արշավանքները: Առաջավոր Ասիան և, մասնավանդ, նրա արևելյան շրջանները, ենթարկվեցին նորից արհամիրքների և ավերածությունների:

1220/21 թ. երևացին Անդրկովկասում մոնղոլական առաջին խուզարկու գնդերը: Այնուհետև, մոնղոլական ահեղ հարձակումների ճնշման տակ ներս խուժեցին Անդրկովկաս իվարեզմի շահ Զալալեդդինի թուրքական հրոսակները, որոնք մոտ յոթը տարի, գրեթե անընդհատ, ավերեցին ու կողոպտեցին Հայաստանը: Վերջապես, 1236 թ., փոթորկվող մրրիկի նման, Հայաստան մտան մոնղոլական զորքերը, որոնք կարճ ժամանակում նվաճեցին հայկական իշխանությունները, նաև Վրաստանը:

Մոնղոլների տիրապետության տակ թե՛ Վրաստանի և թե՛ հայկական իշխանությունների հետագա զարգացումը ունեցավ նոր ընթացք և նոր բովանդակություն:

¹ Տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 41:

² Նույնը, էջ 71 և 74:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՎԵՐԱՆՎԱՅՎԱԾ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1. Զափարյան տոնմի երեք մեծ իշխանությունները.— սրանց ենթակա ֆեոդալական նշանավոր մյուս իշխանությունները:— 2. Վաչուտյանների իշխանությունն Լևոնազածոնում:— 3. Տիգրան Հոնենցը՝ իբրև խոշորագույն ներկայացուցիչ դրամական վաշխառուական կապիտալի:— 4. Պանկավունիները իբրև բարձր պաշտոնյաներ Անիում:— 5. Օրբելյանների իշխանությունը Վայոց ձորում և Սյունիքի այլ մասերում:— 6. Իշխանաց իշխան Բուրակ:— 7. Խաղրակյանների իշխանության կալվածները Սյունիքում և Այրարատում:— 8. Շահումյանների և Մանանյանների:— 9. Դավթյանների իշխանությունը Փոփր Սյունիքում:— 10. Ներսիս և Վերսիս Խաչենի իշխանությունները:— 11. Վերսիս Խաչենի միացումը Դավթյանների իշխանության:— 12. Խաչենի իշխանները՝ որպես Իվանեի արհմեծի անդամներ:

Զափարյանների ժամանակ, Հայաստանի վերականգնման ընթացքում, նոր գրավված երկրներում հիմնվեցին հայկական մի շարք իշխանություններ: Բայց այս իշխանությունները չդառան ֆեոդալական միացյալ պետություն, այլ գտնվում էին Վրաստանի գերագույն իշխանության և Զափարյանների ընտանիքի երեք ավագ ներկայացուցիչների անմիջական իշխանության տակ՝ մեծն Զափարեի և Իվանեի և մյուս Զափարեի, որը նրանց հորեղբոր՝ Վահրամի որդին էր¹:

Մեծն Զափարեի անմիջական իշխանությանը ենթակա էին Բագրատունյաց նախկին Շիրակ-Անի թագավորության երկրները և սրան սահմանակից Արաքածոտն և այլ զավառամասերը մինչև ներքին Բասեն: Զափարեի այս մեծ իշխանության կենտրոնն էր Թագավորանիստ Անի քաղաքը:

¹ Վահրամի մյուս որդին՝ Սարգիսը իշխում էր, ինչպես կարելի է կռահել Քարթլի-ցխովրեբայի վկայություններից, Թմոզվիում, որը գտնվում էր Զավաթումում, տե՛ս Մեխլեքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 12, 34, 35, 57:

Իվանեի գերիշխանության տակն էին գտնվում Այրարատ նահանգի արևելյան մի քանի շրջանները և Սևանի լճի շուրջը գտնվող երկրները, գլխավորապես, Գեղարքունիքը, Սոդքը, Վայոց ձորը և հյուսիս-արևմտյան Սյունիքի մի քանի այլ մասերը: Կենտրոնն էր այս ընդարձակ իշխանության Դվին մայրաքաղաքը:

Զաքարյանների տոհմի երրորդ իշխանությունը, որ համեմատաբար աճելի փոքր էր՝ հաստատվել էր, ինչպես տեսանք, Վահրամի Զաքարի որդու տիրության տակ Քուստիում, Փառխոսոում և Գարդմանում:

Այս երեք շրջաններում, որոնք գտնվում էին Զաքարյանների իշխանության կամ հովանավորության տակ՝ վերականգնացան և ուժեղացան ո՛չ միայն հայկական այն մասը իշխանությունները, որ հնուց մնացել էին այստեղ, այլև Զաքարյանների ժամանակ կազմված նոր իշխանությունները:

Այս իշխանությունների պատմությունը հնարավոր կլինի տալ ընդարձակ կերպով միայն այն ժամանակ, երբ հրատարակված կլինի ամբողջական ժողովածուն վիմական արձանագրությունների, որոնք գտնվում են Հայաստանում, Վրաստանում և Ազերբայջանում, ու նաև ձեռագրերի հիշատակարանները, որ գրված են այդ ժամանակաշրջանում: Այդ իշխանությունների մասին մենք այժմ ի վիճակի ենք և հարկավոր ենք համարում տալ միայն համառոտ տեղեկություններ:

13-րդ դարի սկզբում հիմնվել էր Արագածոտն գավառում Վաչուտյանների իշխանությունը, որի սահմանների մեջ էին գտնվում սրանց վերանորոգած ու վերաշինած Սաղմոսավանքը և Հովհաննավանքը: Այս իշխանության հիմնադիրն էր Վաչուտյան Սարգսի որդին, Վաչեն, որը 1215 թ. Սաղմոսավանքի և 1217 թ. Հովհաննավանքի արձանագրությունների մեջ անվանում է իրեն «իշխանաց իշխան»¹:

Հովհաննավանքի նույն արձանագրության մեջ «իշխանաց իշխան» Վաչեն հաղորդում է, որ այդ գավառի վերակացությունը նրան հավատարիմ իր ծառայության համար հանձնարարել էին Զաքարեն և Իվանեն: Իսկ Սաղմոսավանքի 1215 թ. արձանագրությունից պարզ երևում է, որ Վաչուտյան այս իշխանությունը գտնվում էր Զաքարի ամիրսպասալարի գերիշխանության տակ:

Այդ գերիշխանության արտահայտություն պետք է համարել այն ուշագրավ փաստը, որ «իշխանաց իշխան» Վաչեն, որը «Սուրբ

¹ ՏԵՍ Վիմական տարեգիր, էջ 38 և 81:

Սիւան» եկեղեցին շինել էր Սաղմոսավանքում «ի յիշատակ ամիր սպասաւար Զաքարէի», այդ եկեղեցուն նվիրել էր Աղկունծ գյուղը, ըստ երևոյթին, ոչ իր ազատ ու անկախ տնօրինությամբ, այլ «ողորմութեամբ պատրոնին»:

«ՈՒԿԴ Թ. [=1215], Քրիստոսի ճշմարիտ սիրուց դերդւած,— ասված է Սաղմոսավանքի արձանագրութեան մեջ,— ես, Վաչե, իշխանաց իշխան, որդի Սարգսի և իմ ամուսին Մամախաթունը... շինեցինք սուրբ Սիոն եկեղեցին մեր հոգու փրկութեան համար և ի հիշատակ ամիրսպասաւար Զաքարեի և ի պահպանութուն կենաց նրա որդու, Շահնշահի, որը մեր աչքի լույսն է և մեր կյանքի ապավենը. և պատրոնի հաճութեամբ տվինք Աղկունծ գյուղը Սաղմոսավանքի սուրբ Սիոն եկեղեցուն»...:

[«ԹՎ. ՈՒԿԴ ի ճշմարիտ սիրոյն Քրիստոսի յորդորեալք... ես Վաչէ, իշխանաց իշխան, որդի Սարգսի, և ամուսին իմ Մամախաթուն... շինեցի զեկեղեցիս Սուրբ Սիւան ի փրկութիւն հոգւոց մերոց և յիշատակ ամիր սպասաւար Զաքարէի և ի պահպանութիւն կենաց որդո նորին, Շահնշահի, որ է լոյս աշաց և ապաւեն կենաց մերոց. եւ ողորմութեամբ պատրոնին տուաք զգեղն Աղկունծ ի Սուրբ Սիւան Սաղմոսավանացս»]¹:

Արձանագրութիւնների մեջ մի այլ տեղ Վաչուտյան նույն այս Վաչեն իրեն պարզ կերպով անվանում է «ծառայ Զաքարէի», այսինքն՝ ավատառու կամ վասալ Զաքարեի²:

Վաչուտյանների մասին ուշագրավ է Զաքարիա Սարկավագի վկայութիւնը, որն իր պատմագրութեան երրորդ հատորում տվել է մանրամասն տեղեկութիւններ սրանց վերաշինած Հովհաննավանքի մասին.

«Բայց որովհետև արդեն ասացինք Զաքարիա առաջինի գալստի մասին քոյր իր ծառաների հետ,— պատմում է Զաքարիա Սարկավագը,— ասելու ենք, որ նա ուներ մի ծառա ևս Սարգիս անունով. Աժդահակի ցեղից, որ կոչվում էին Վաչուտյաններ: Այս Սարգիսն ապրեց մինչև վերջին Զաքարիան և ծնավ մի որդի, որն անվանվեց Վաչե: Սրան սիրեց Զաքարիան և սա դառավ նրա տան հավատարիմ մարդը: Եվ անխարդախ ծառայութեան համար Զաքարիան նրան

¹ Տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 58:

² Նույնը, էջ 52:

Անի Գրեղոր Լուսավորիչ եկեղեցու դռները

կարգեց իշխանաց իշխան և նրան մեծացրեց ու տվեց ամբողջ Արագածոտնի, Շիրակի, Նիգի, Անբերդի ու նրա չորս սահմանային շրջանների իշխանությունը, մինչև Երասխա-ձոր»:

[«Բայց զի՝ որպէս ասացաք գալուստ առաջնոյն Զաքարիայի ամենայն ծառայիւք, ունէր և ծառայ մի ևս Սարգիս անուն՝ յազգէ Աթղահակայ որ Վաշուտանց կոչէին: Այս Սարգիս տեւեաց մինչև ցվերշին Զաքարիա, և ծնաւ նա որդի մի, և անուանեցաւ Վաշէ: որ սիրեցաւ ի Զաքարէէ, և եղև հաւատարիմ տան նորա: Եւ վասն միամիտ ծառայութեան իւրոյ՝ կարգեաց զնա իշխանաց իշխան և ետ նմա մեծութիւն և իշխանութիւն ամենայն Արագածոտանն, Շիրակայ, Նգայ, Անբերդու և ամենայն եզերաց նորա՝ մինչև ցԵրասխաձոր»]:

Զաքարիա Սարկավագի այս վկայությունը Վաշուտանների տոհմի ծագման մասին Աթղահակի կամ մարաց ցեղից, ինչպես և նրա վերոհիշյալ վկայությունը Զաքարյանների գաղթի մասին Բաբելոնից, ըստ երևույթին, նրա սեփական ենթադրություններն են, որ կարոտ են ստուգման: Ալիշանը կարծում է, որ Վաշուտանների նախահայրը կարող է թերևս լինել այն Վաշուտը, որի տապանագիրը (1174 թ.) հայտաբերված է Երնջակ գավառի Պանանյար կամ Ապարաններ մեծ գյուղաքաղաքում¹:

Վաշուտանները, լինելով Զաքարյանների զորապետները և մասնակցած լինելով ամիրայությունների դեմ մղվող նրանց պատերազմներին ու նվաճումներին՝ իրենց իշխանությունը և կալվածները ստացել էին, ինչպես երևում է արձանագրությունների վկայություններից, ժառանգական տիրության իրավունքով:

Զաքարի ամիրապատարի գերիշխանության տակ գլոմվող իշխանական տոհմերից հայտնի էր և խիստ զորեղ էր նաև Հոռոմոսի տոհմը, որի նշանավոր ներկայացուցիչն էր 13-րդ դարի սկզբներում Տիգրանը՝ «Սմբատաբենց Սուլեմա»-յի որդին: Հոռոմոսի 1201 թ. արձանագրության մեջ սա իրեն անվանում է «հաւատարիմ իմ պարոնին Զաքարիայի», իսկ Խծկոնքի 1213 թ. արձանագրության մեջ՝ «հաւատարիմ ծառայ մանդատորթախուցէս ամիրապա-

¹ Տե՛ս «Զաքարեայ սարկավագի Պատմագրութիւն»։ հատոր Ժրրորդ, Վաղարշապատ, 1870, գլ. Թ, էջ 12:

² Տե՛ս Ալիշան, Սխական, էջ 370:

սալար Շահնշահ Զաքարիայի...¹, որը 1212 թ. վախճանված ամիրսպասալար Մեծն Զաքարեի որդին էր:

Լինելով խոշոր կալվածատեր և ծառա-վասալ ամիրսպասալար Զաքարեի՝ Տիգրան Հոնենցը միաժամանակ խոշորագույն ներկայացուցիչն էր դրամական-վաշխատական կապիտալի և զբաղվում էր մեծ չափերով փողի առևտրով, գլխավորապես, փոխառվական գործառնություններով կայքերի գրավի դիմաց ու նաև անշարժ ու շարժական գույքերի առուծախով:

Արձանագրությունների վկայություններից երևում է, որ այս Տիգրան Հոնենցը զանազան նվիրաբերություններ է արել վանքերին ու եկեղեցիներին, նորոգել է Անիի Բեխենց վանքը և 1215 թ. շինել է դարձյալ Անիում նկարազարդ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին ի հիշատակ իր պատրոնների՝ Մեծն Զաքարեի և նրա որդու Շահնշահի, իրենց Հոնենց տոհմական դամբարանը գտնվում էր, ինչպես կարծում են, Մաղկոցաձորի քարայրերից մեկում, ուր պահպանվել են որմնակարներ և արձանագրություններ²:

Խիստ հետաքրքիր է հատկապես Հոնենց Տիգրանի նվիրաբերությունների ընդարձակ ցանկը, որ նա տվել էր 1215 թ. իր շինած Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցուն և վանքին:

Նա զնել էր սեփականատերերից նախկին Ս. Աստվածածին մատուռի քարքարոտ ու մացառոտ տեղը, որը ծանր աշխատանքով շրջապատել էր տվել պարիսպով, անելով մեծ ծախսեր: Նա կառուցել էր տվել այդ տեղում Ս. Գրիգոր Լուսավորչի վանքը և զարդարել էր նրան ոսկե և արծաթե խաչերով, կանթեղներով, սպասներով ու նաև պատկերներով՝ դրվագված ոսկով, արծաթով, ակներով և մարգարտով: Շինել էր տվել վանականների, իշխանների և քահանաների համար քաղմագան բնակարաններ: Վանքին նա իրեւ սեփականություն տվել էր հետևյալ կալվածները և գույքը³.

1. Ութ գյուղ (կամ ամբողջովին կամ նրանց որոշ մասը).

2. Վեց այգի՝ Երևանում, Օշականում, Կոշում, Արուճում, Մրենում և Մմակում.

3. Մեկ իջևանատուն կամ վաճառատուն (խանապար) և Պապենց կոչվող խանապարի 4 դանդը, այսինքն՝ 2/3-ը:

4. Բուրդ տները, որ գտնվում էին Հատեցոնց փողոցում.

¹ ՏՅ՝ Վիժական տարեգիր, էջ 44 և 54:

² ՏՅ՝ Հովսեփյան, Քաղաքային, Ա, էջ 16:

³ ՏՅ՝ Ալիշան, Շիրակ, 75. Վիժական տարեգիր, էջ 58—59:

5. Բոլոր խանութները, որ գտնվում էին առաջին խանապարին կից, և Պապենց խանապարի դռան մոտ գտնվող խանութը.

6. Երկու բաղանիք,—մեկը, որը գտնվում էր հրապարակում, և մյուսը ևս՝ մարագի հետ միասին.

7. Մեկ ջրմուղ (միլ) հրապարակում.

8. Մեկ պանդուկ-իջևան (փնդուկ) քաղաքում և կամարապատ պանդուկը.

9. Երկու ակն ձիթահանք.

10. Դպիրնի դռան մոտ գտնվող կես ակն ջրաղացի ամբողջ մի թարփը և մի այլ թարփի շաբաթական երկու օրը. նաև Փլիձորի ջրաղացի մեկ թարփի շաբաթական երկու օրը.

11. Մի քանի ախոռներ՝ ա. տեր Սարգսի ախոռը և բ. ախոռները վանքի մոտ.

12. Մի քանի մարագներ՝ ա. մարագը, որ բաղանիքին կից էր, բ. տեր Սարգսի մարագը և գ. մարագը վանքի դռան մոտ.

13. Երկու քանջարանոց («պահէզ»),— ա. մեկը՝ վանքի առջև և բ. մյուսը՝ գետի ափին.

14. Արոտավայրի լանջը Փլիձորի դռնից մինչև գետը.

15. Շատ հողեր՝ ա. քաղաքի դռան մոտ բ. «Բեշկենակապ»-ից մինչև կամուրջը և գ. այլ բազմաթիվ գրավ դրած հողեր, որ այս ընծայագրի մեջ չեն հիշատակված. չեթե տերերը վճարեն ոսկին վանքին՝ [հողերը պետք է վերադարձվեն]— այդ մասին գրել եմ ուրիշ կտակագրի մեջ:

Ինչպես տեսնում ենք, Հոնենց Տիգրանը հատուկ տիպի իշխան էր, որ իր անշափ հարստությունները կուտակել էր, գլխավորապես, առևտրով ու վաշխառությամբ:

Ջաքարեի և Իվանեի Բագրատունյաց Հայաստանի մեծագույն մասին տիրապետելուց դեռ առաջ, ինչպես վերև տեսանք, դեռևս Շեղդադյանների ժամանակ սրանց ամիրայության մեջ կար մեծ թվով հայ բնակչություն ու նաև հայ ազնվականություն, որը սրող դեր էր կատարում թե՛ Անիի կառավարման գործում և թե՛ Շեղդադյանների զորքերի շարքում:

Շիրակ-Անիի և այլ շրջանների վերանվաճումից հետո՝ այս կողմերում գտնվող հայ իշխանությունների մնացորդները սկսեցին, բնականաբար, ուժեղանալ և կատարում էին քաղաքական ու կուլտուրական ավելի մեծ դեր, քան առաջ:

Հին այդ իշխանական տոհմերից ամենանշանավորն էր Պահլավունիների տոհմը, որի հայրենական կալվածքները գտնվում էին Շիրակի զանազան կողմերում՝ Մարմաշենի, Բագնայրի, Լմպատի

(այժմյան Արթիկի մոտ) և այլ շրջաններում: Այս տոհմիցն էին Անի քաղաքի ու Շիրակի եպիսկոպոսները՝ Ապիրատի որդի Սարգիսը, Ապուղամբի որդի Գրիգորը, Ամիր Նրկաթի որդի Բարսեղը և ուրիշները, որոնք Անիի ամիրայի և այլ բարձր պաշտոնյաների հետ միասին կառավարում էին քաղաքը:

1225 թ. Մարմաշենի եկեղեցու մեծ արձանագրության մեջ հիշատակված է աշխարհիկ Պահլավունիներից իշխանաց իշխան Վահրամի թոռ և Ապուղամբի որդի, Ղարիփ կամ Խարիփ մագիստրոսը, որը նույն այդ արձանագրության մեջ անվանված է «քաջ և արի զաւրական»¹:

Հավանական է նույնպես, որ Անիի Վահրամ ամիրան, որը 1218 թ. հաստատել էր Գրիգոր եպիսկոպոսի հետ վրաց Նպիփան կաթողիկոսի հրամանը եկեղեցական տուրքերի մասին Անիում, Պահլավունի էր, ինչպես և Գրիգոր եպիսկոպոսը, որը Պահլավունի Ապուղամբի որդին էր²:

Իվանե աթաբեկի գերիշխանության տակ գտնվող Հայաստանի հյուսիս-արևելյան մասում, Վայոց ձորում, 13-րդ դարի առաջին տասնամյակում հիմնվեց Օրբելյանների իշխանությունը:

Այս մեծ իշխանության հիմնադիրն էր Օրբելյան Լիպարիտը՝ էլիկումի որդին և վրաց իշխան Սմբատի Լիպարիտ որդու թոռը: Այս վերջին Լիպարիտը և նրա որդիները, էլիկումն ու Իվանեն, ինչպես վերևում տեսանք, գնացել էին Պարսկաստան Մուհամմեդ Փահլավանի և Խզիլ-Ասլանի մոտ 1177/8 թ. մեծ ապստամբության ժամանակ, որ վրաց իշխանները, Լիպարիտի եղբոր՝ ամիրսպասալար Իվանե Օրբելիի ղեկավարությամբ, կազմակերպել էին Գեորգի Գ. թագավորի դեմ:

Ստեփանոս Օրբելյանի վկայությամբ՝ հոր մահից հետո էլիկումը ստացավ Փահլավանից կալվածներ Նախիջևանի կողմերում և ամուսնացավ այստեղ Սյունյաց Ստեփանոս եպիսկոպոսի հաթուն անունով քրոջ աղջկա հետ, որը ազնվատոհմ Աբաս Ճահկեցու դուստրն էր³: էլիկումի որդին Լիպարիտը հոր մահից հետո սնվում էր նույն կողմերում մի մահմեդականի մոտ, որն ամուսնացել էր Խաթունի հետ:

¹ Տե՛ս Վիմական տաբեզիբ, էջ 70—71 և, Надписи Мармашена, հրատ. Օրբելում, էջ 2:

² Տե՛ս М а р р, Надпись Епифания католикоса Грузии, СПб. 1910 և Հոգևեփյան, Խաղաղականք, էջ 14:

³ Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, զլ. 52, էջ 393—397:

Սակայն, երբ Զաքարյանները նվաճեցին Դվինը և հարևան ջրջանները՝ սրանք կարողացան Ստեփանոս եպիսկոպոսի աջակցությամբ այլազգի ամուսնու տնից փախցնել Խաթունին ու Լիպարիտին և նրանց բերել տվին Վայոց ձոր։ Այստեղ Լիպարիտը Իվանե աթաբեկից ստացավ իր հայրենի Լոռու կալվածքների փոխարեն Հրաշակաբերդը և բազմաթիվ գյուղեր Վայոց ձորում, Գեղարքունիքում, Կոտայքում և Կայննում։

«Դրանից հետո,— վկայում է Ստեփանոս Օրբելյանը,— [Իվանեն] թագավորի հրամանով տվեց Լիպարիտին «անանցական գրով» նրա հայրենյաց փոխարեն՝ Հրաշակաբերդն իր սահմաններով և Վայոց ձորում այլ բազմաթիվ գյուղեր, Կոտայքում՝ էլառը և ուրիշ շատ գյուղեր, Գեղարքունիքում՝ Համասրին և ուրիշ շատ գյուղեր և Կայննում՝ Աղստևը իր կերով։ Եվ որովհետև սա էր Սյունիքի և այլ բերդերի առման առաջնորդը, ուստի և նա սրան տվեց նաև Սյունիքը՝ Որոտն ու Բարկոլապտը և այլ բերդեր»։

[«Յետ որոյ հրամանաւ թագաւորին տայ փոխան հայրենեացն Լիպարտի անանցական գրով զՀրաշակաբերդ իւր գաւառովն և այլ բազում գեղօրէս ի Վայոց ձոր, ի Կոտայսն զէլառն և այլ գիւղս յոլովս. ի Գեղարքունի զՀամասրի և այլ գեղօրէս բազում, ի Կայնն զԱղստև իւր կերովն։ Եւ զի նա եղև առաջնորդ առման Սիւնեաց և այլ բերդերոյն, տայ և ի ձեռս նորա զՍիւնիս՝ զՈրոտն, զԲարկոլապտ և զայլ բերդօրէսն»]¹։

Էլիկումի որդի Լիպարիտը, Սյունյաց Օրբելյան մեծ իշխանության նախահայրը, ամուսնացավ այստեղ իշխանաց իշխան Բուբակի դստեր Ասփայի հետ։ Արձանագրությունների վկայություններից երևում է, որ Բուբակը Զաքարյանների նշանավոր զորապետներից էր և ուներ մեծ կալվածներ Գեղարքունիքում և Վայոց ձորում։ «Հայր Օհաննավանքի» 1211 թ. արձանագրության մեջ Բուբակն իրեն անվանում է այդ երկրի տեր, իսկ 1223 թ. Նորավանքի արձանագրության մեջ նա, ընծայելով Աղբերիս գյուղը Լիպարիտ Օրբելյանի կառուցած Նորավանքի եկեղեցուն՝ իր ընծայագրի մեջ մատնանշում է. որ այդ գյուղը «իմ բազկաւս առեալ էի յայլազգեաց և իմ արեամբս թափեալ»²։

Վայոց ձորում և հարևան ջրջաններում Զաքարյանների ժամանակ հիմնվել էր նույնպես Խաղբակյան կամ Պոռշյան տոհմի մեծ

¹ Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, գլ. 42, էջ 397։

² Տե՛ս Վիմական տաբեգիր, էջ 51 և 67։

իշխանությունը, որի ծագումը և պատմութիւնը մանրամասն լուսաբանված է Գ. Հովսեփյանի «Խաղբակյանք կամ Պռոշյանք Հայոց պատմութեան մեջ» աշխատութեան մեջ, խաղբակյանները ծագմամբ, ինչպես պարզել է Գ. Հովսեփյանը, խաչնիցիներ էին, և սրանց իշխանութեան աթոռանիստ կենտրոնը 12-րդ դարում գտնվել է Հավապտուկում՝ Խոխանաբերդ ամրոցի դեմ խաչնագետի վրա¹:

13-րդ դարի առաջին տասնամյակում Վասակ քաջ խաղբակյանը, որը գործակցել էր ամիրսպասալար Զաքարեին և աթաբեկ Իվանեին Վայոց ձորի և, հավանորեն, նաև Բջնիի ու Դվինի գրավմանը՝ հիմնադիր եղավ մի ընդարձակ իշխանութեան, որի կալվածները գտնվում էին Վայոց ձորի, Շահապունիքի, Վարախունիքի և Կոտայքի գավառամասերում: Արատեսի մի արձանագրութեան վկայութեամբ՝ այս Վասակը նվաճել էր Նղեգյաց ձորի ամրոցները, իսկ ըստ Ստեփանոս Օրբելյանի՝ նաև Հրաշկաբերդը²: Վերջինս վկայում է նաև, որ Օրբելյանների և խաղբակյանների կողմնակալութիւնները կարգվել էին Գեորգի Լաշա թագավորի և աթաբեկ Իվանեի կողմից:

«Նվ կարգում են Լաշա թագավորը և Իվանե աթաբեկը, — ասում է Ստեփանոս Օրբելյանը, — Լիպարիտին կողմնակալ այս աշխարհի [Սյունիքի]։ Նմանապես և մյուս իշխանին՝ ամենօրհնյալ Վասակ խաչնեցուն, որը քրիստոսասեր և բարեպաշտ պարոն Պռոշի հայրն էր՝ կարգում են կողմնակալ Վայոց ձորում»:

[Եւ կացուցանեն թագաւորն Լաշայ և աթաբէկն Իվանէ զԼիպարիտն կողմնակալ այսմ աշխարհի, նմանապէս և զմիւս իշխանն զամենօրհնալն զՎասակ խաչնեցի, զհայրն քրիստոսասէր և բարեպաշտ պարոնին Պռոշայ, կացուցանեն կողմնակալ ի Վայոց ձոր գաւառիս]՝:

Ուշագրավ է, որ խաղբակի որդին, Վասակը, իր կառուցած Կեշառուքի կաթողիկե եկեղեցու արձանագրութեան մեջ մատնանշում է, որ իրեն պատրոններն են եղել Իվանե աթաբեկը և ամիրսպասալար Զաքարեի որդի Շահնշահը³: Կարելի է ըստ այսմ ենթադրել, որ խաղբակյանների կալվածների մի մասը գտնվել է ամիրսպասա-

¹ ՏԵՍ Հ - վ ո ս փ յ ա ն, խաղբակյանք, էջ 29:

² Նույնը, էջ 35, նաև Ս տ ե փ ա ն ո ս Օ Ր Բ Ե Լ յ ա ն, գլ. ԿԴ, էջ 350:

³ ՏԵՍ Ս տ ե փ ա ն ո ս Օ Ր Բ Ե Լ յ ա ն, գլ. ԿԶ, էջ 397:

⁴ ՏԵՍ Վ ի մ ա կ ա ն տ ա ր ե գ ի ր, էջ 144 և Ա ի ղ ա ն, Այրաբատ, էջ 293:

լար Զաքարեի գերիշխանության տակ գտնվող Այրարատ նահանգի շրջանում:

Օրբելյանների կենտրոնավայրերն էին Վայոց ձորում Արփա ավանը և Նղբգիսը, իսկ խաղբակյաններինը՝ Սրկղոնք ավանը (Հովսեփյանի կարծիքով՝ այժմյան Վերնաշենը՝ Բաշքյանդը) և Բուլորաբերդը, որոնց մոտ գտնվում էին նրանց կառուցած Սպիտակավոր Աստվածածինը և Աղբերց կամ Գայլեծոր ու Թանատի վանքերը¹:

Բացի Օրբելյաններից և խաղբակյաններից, Վայոց ձորում կալվածներ ունեին նաև Շահումյաններից և Մահանյաններից: Առաջին իշխանական տոհմը իշխում էր Վայոց ձորի արևելյան կողմում՝ Հերհերում ու նրա շրջակայքում, իսկ երկրորդը՝ Նրսույն բերդում, որը գտնվում էր Վայոց ձորի արևմտյան կողմում՝ հին Վարդենիք, ըստ Ալիշանի՝ այժմյան Վարթանես գյուղատեղիի մոտ²:

Ստեփանոս Օրբելյանը վկայում է, որ Մահանյանները շատավիշ էին Բաղաց կամ Կապանի իշխանական տոհմի և որ նրանց բերել ու բնակեցրել էր Վայոց ձորում աթաբեկ Իվանեն, որը տվել էր նրանց իբրև հայրենիք՝ Նրսույն բերդը և այլ հողեր³:

Զաքարյանները, ընդհանրապես շատ հեռատես քաղաքականությու լին վարում հին իշխանական տոհմերի մնացորդների նկատմամբ, որ պահպանվել էին լեռնային Ղարաբաղի մի քանի շրջաններում: Սրանց հետ նրանք սերտ քարեկամություն հաստատեցին, կապելով իրենց հետ խնամիական կապերով:

Թարթառ գետի վերին հովտում և նրան կից Սոթից գավառում 12-րդ դարի սկզբներում հիշատակվում է Դոփյանների իշխանությունը, որի անունը ծագում է Զաքարեի և Իվանեի Դոփ քրոջ անունից: Այս Դոփը, Զաքարյան Սարգիս իշխանի դուստրը, ամուսնացած էր այս կողմերի տեղական իշխան ո՛չ թե Ղարա Գրիգորի հետ, ինչպես սովորաբար ենթադրվում է, այլ Հասանի հետ⁴:

Կարապետ եպիսկոպոսը կարծում է, որ Դոփյանների իշխանության կալվածների մի մասը, հավանորեն, Դոփը օժիտ էր տա-

¹ Տե՛ս Ալիշան, Միսական, էջ 146, 181 և Հովսեփյան, խաղբակյանք, էջ 36—45:

² Նույնը, էջ 168:

³ Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, գլ. ԿԵ, էջ 366:

⁴ Դոփյան առաջին իշխաններն էին, ինչպես համոզիչ կերպով ցույց է տվել Գ. Հովսեփյանը, Հասանը՝ Դոփի ամուսինը, սրանց որդին Գրիգորը և ապա վերջինիս որդին Հասանը և նրա որդին Գրիգորը՝ Ասփայի ամուսինը: Կե՛ս խաղբակյանք, էջ 19—20 և Դ. Овсеян, Потомство Тарсаяча Орбеляна, СПб. 1913, էջ 222—224:

րել իր ամուսնուն: Այս ենթադրութիւնը կարող է, իրապես, ճիշտ լինել, որովհետեւ Դոփյանների իշխանութիւնը սահմանների մեջ արդեն 13-րդ դարի առաջին կիսում մտնում էր, հավանորեն, Սևանի լճի ամբողջ հարավակողմը մինչև Շողուազա (այժմյան Նրանոսից ու Ադամխանից մի փոքր հարավ), այսինքն՝ Գեղարքունիի մեծագոյն մասը, որ պատկանում էր, ինչպես վերև տեսանք, աթաբեկ Իվանին:

13-րդ դարի երկրորդ կիսում, ըստ երևութին, նրանք կարողացել էին ընդարձակել իրենց իշխանութիւնը սահմանները և այս ժամանակաշրջանի արձանագրութիւններում անվանում են իրենց ՔԱԿԱՆՈՂ, Հանդաբերդոյ, Սոթից, Շողազոյ և այլ բաղում գաւառաց» տեր:

Դոփյանների ընդարձակած իշխանութիւնը տեղադրութիւնը ու տարածութիւնը մասին առանձնապես կարևոր է Թարգմանչաց վանքի ավետարանի 1312 թ. հիշատակարանը, որի մեջ Դոփյան իշխանաց իշխան Գրիգոր Բ-ի մասին, որն ամուսնացած էր Օրբելյան Տարսայիճ մեծ իշխանի դուստր Ասփայի հետ՝ ուշագրավ տեղեկութիւն է հաղորդված, որ նա Շտէր և պարոն՝ էր ՔՓոքր Սիւնեաց, Հանդաբերդոյ և Ականց և բարձր լեռանց ծովակին Գեղամայ, Սոթից մինչև Շաւղուազայ: Այս իշխանութիւնը գահանիստ կենտրոնն է եղել, չլիսավորապես, Մար գյուղաքաղաքը, իսկ տոհմային դամբարանը՝ Խաթրավանքը:

Քի ժամանակս,— ասված է վերոհիշյալ ավետարանի հիշատակարանում,— և ի դարս աւուրց տիեզերակալութեան և արքայութեան բոլոր աշխարհաց ազգին նետաւաց, որ տիրէր ի ծովէն Պոնտոսի մինչև ցծովն Կասպից, և լնփրատ գետոյ մինչև յայնկոյս լեռանցն Կովկասու, որոյ գլուխ և ինքնակալ՝ խանն աշխարհակալ Խարբանդայ կոչեցեալ, ի թոփն Հայոց ԶԿԱ (1312): Յայսմ ժամանակի ծագեցաւ ոմն, մեծ և երեւելի տոհմային պայազատութեան, ի ցեղէ վեհից, ի զարմէ դիւցազանց, ի դասակարգէ քաջաց, ի գնդէ գովելեաց, Գրիգոր իշխան Հայոց՝ տէր և պարոն Փոքր Սիւնեաց՝

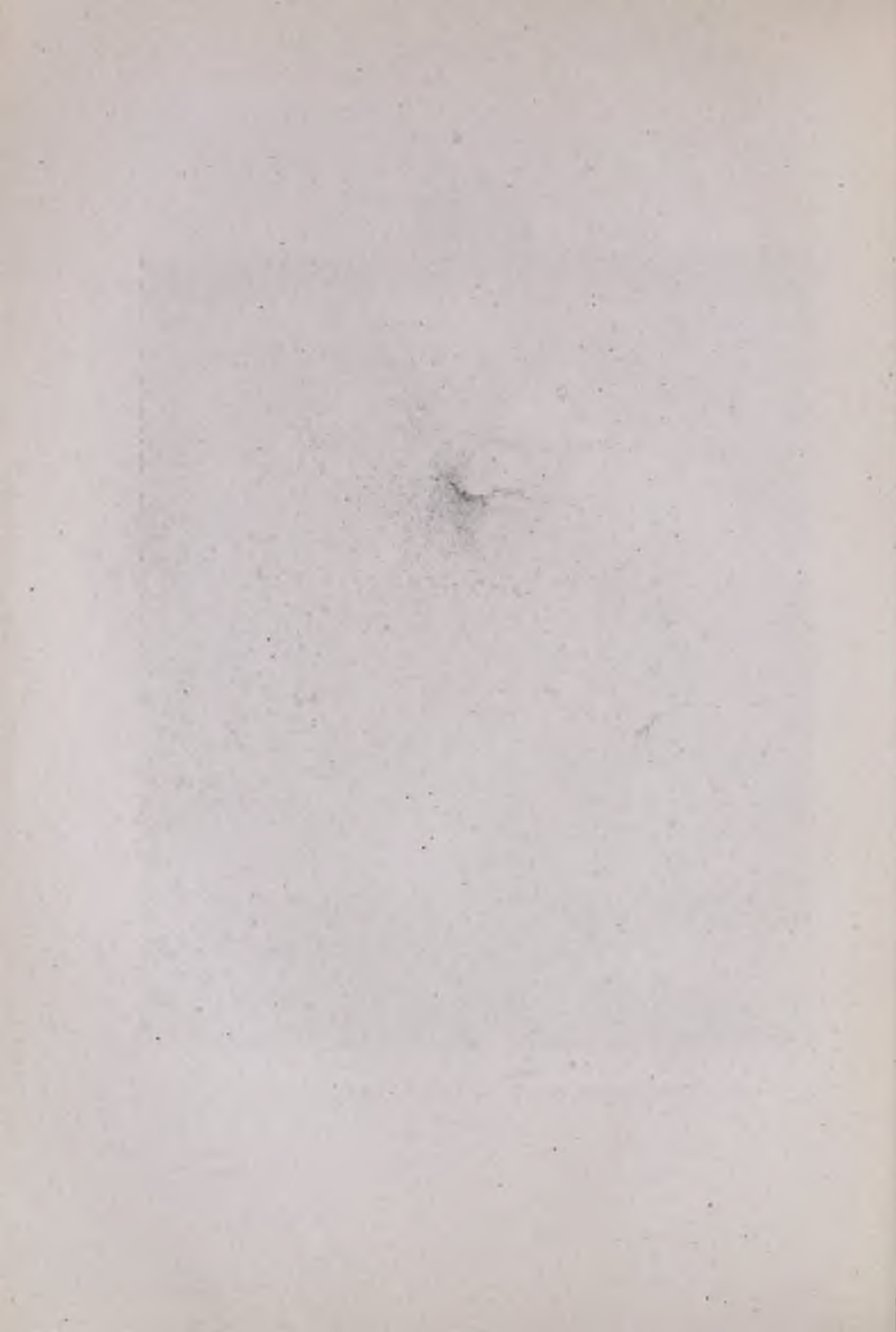
¹ Տե՛ս Կարապետեան, Նյութեր հայ մելիքութիւն մասին, Բ, էջ 34:

² Տե՛ս Վիմական տաբեգիւր, էջ 130 և Կարապետեան, Նյութեր հայ մելիքութիւն մասին, Բ, էջ 44, 63 ևն.:

³ Տե՛ս Ալիշան, Սիւսական, էջ 532 և Նյութեր հայ մելիքութիւն մասին, Բ, էջ 52, 72 և 76:

Գեթեմանի վանքի դռները մուտքը (XIII դ.):

Հանդարերդոյ, և Ականտոյ, և քարծր լեռանց ծովակին Գեղամայ, Սոթից մինչև ի Շաղուազայ, և դաւառք մեր յանուանէ այս է՝ Սոթ Գլուխ, և Բերդաձոր և Ճոխանց, Հասկաբակս, Ատրենին, Կալիւր, Ուռիաձոր և Խորուազետ, Դւանոց և այլ իւրեանց միջոց մազրոյն ի մեր նախնեաց մնացեալ հայրենիքէ, իւրեանց չորս սահմանովն, ստոյգ և ճշմարիտ գրեալ կայ յաւետարանիս: Ամուսնացեալ ընդ դստեր Տարսաիճ իշխանին, ընդ ամէնօրհնեալ պարկեշտ տիկնոջն Ասփալի, ծնանի ի սմանէ ուստերս և դստերս, իսկ մինն, որում անունն էր Սարգիս, նուիրէ Քրիստոսի ի ստեղծեալ հասակին, որ արժանավորութեամբ ի կոչմանէ հոգւոյն քանց ընդ ամենայն աստիճանս քահանայութեան, հասեալ ի պատիւ եպիսկոպոսութեան տանն Խաչենոյ»¹:

Զաքարեի և Իվանեի մյուս քույրը, Խորիշահը, ամուսնացել էր բուն Խաչենի տեր՝ Վախթանգի հետ, որին Կիրակոս Գանձակեցին անվանում է Տանկիկ, իսկ Վարդան վարդապետը՝ «Վաղթանգ Սակունաց»²:

Արձանագրությունների մեջ այս տոհմի իշխաններն իրենց անվանում են «տէր Խաչենոյ» և «տէր Խոյախան բերդոյ Խաչենոյ»³, սակայն աղբյուրների ուշադիր քննությունից երևում է, որ սրանց պատկանել է, իրապես, Խաչենի միմիայն հարավային մասը, ուստի և Վարդան վարդապետը իրավացի կերպով համարում է սրանց «տէր Ներքին Խաչենոյ»⁴:

Խորիշահի և Վախթանգի որդին, Հասան Զալալ Դուլան, որը 1240 թ. վերջացրել էր Գանձասարի մայր եկեղեցու կառուցումը, նույն այդ վանքի 1240 թ. արձանագրության մեջ իրեն անվանում է «բնակաւոր ինքնակալ բարձր և մեծ Արցախական աշխարհի, Թագաւոր և ի յոգնասահման նահանգի»⁵:

Մեծն Հասանի որդու Տանկիկ Վախթանգի այս տոհմը, ինչպես ցույց է տվել Գ. Հովսեփյանը⁶, ցեղակից էր Վայոց ձորի Խաղբակյան-Պոռչյանների տոհմին և սրա աթոռանիստ կենտրոնը գտնվում

¹ Տե՛ս «ԺԴ դարերի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Նրևան, 1950, էջ 84:

² Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 264 և Վարդան վարդ., զլ. 29, էջ 140:

³ Տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ, 53, 73, 92:

⁴ Տե՛ս Վարդան վարդ., զլ. 29, էջ 140:

⁵ Տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 81:

⁶ Տե՛ս Խաղբակյանը, էջ 28—34:

էր վերոհիշյալ Հավապտովում՝ Խոխանաբերդ ամրոցի հյուսիսակողմում, Խաչենագետի աջ ափին¹, իսկ տոհմային դամբարանը՝ Գանձասարում:

Խաչենի այս տոհմի և Դոփյանների իշխանությունների միջև, Թարթառ գետի միջին հոսանքում, գտնվում էին Հաթերքի Վախթանգ իշխանի կալվածները, որին նրա կինը Արզուխաթունը, «մեծի իշխանաց իշխան Քրդին» դուստրը, Խովթավանքի 1214 թ. արձանագրության մեջ անվանում է «թագավորազն»։ Այս Վախթանգը «թագավորազն» կոչվում է, ըստ երևույթին, այն հիման վրա, որ նրա մայրը Մամքանը՝ «Հաթերքու և Հանդաբերդու, Խաչենաբերդու և Հաւքախաղացին» տիրոջ Հասանի կինը, Կյուրիկե Բ-ի դուստրն էր։ Նույն այս Մամքանը և Խովթավանքի 1182 թ. արձանագրության մեջ իրեն ևս համարում է «Մամայ թագուհի»²:

Թագավորազն Վախթանգը տեղ էր ո՛չ միայն Հաթերքի, այլև «ամենայն վերին Խաչենոյ»³: Նա վախճանվել էր 1214 թ. և թաղվել, ինչպես և իր վաղահաս երկու որդիները, իր տոհմի հանգրստարանում, որ գտնվում էր Խովթավանքում, որը կոչվում էր նաև Դադի վանք⁴:

Վախթանգի մահից հետո, ինչպես վկայում է Վարդան վարդապետը՝

«Վեցհարյուր վաթսուն և երեք թ. [=1214] Հաթերքը տվին նրա տերերը Իվանին, որովհետև նրա բուն տերը, Վախթանգը մեռել էր և վախճանվել էին անժամանակորեն նաև նրա որդիները»:

[«Ի վեցհարյուր վաթսուն և երեք թուին զՀաթերք յԻւանէ տուին տեարք նորա, զի մեռաւ Վաղթանգ քուն տէր նորա և որդիք իւր տարածամ»]⁵:

Այնուհետև վերին Խաչենի մեծագույն մասը, ինչպես և Հանդաբերդը և Խովթավանքը, ստացել էին, հավանորեն, Իվանից Դոփյանները: Թարգմանչաց վանքի ավետարանի վերոհիշյալ հիշատակարանի ու նաև արձանագրությունների մեջ, իբրև տեղ այդ տե-

¹ Տե՛ս Բ ա ռ ի ու տ ա ռ յ ա ն ց, Արցախ, էջ 182:

² Տե՛ս Վիմական տաբեգիւր, էջ 34: Համեմատելու հա՛ր ա պ ե տ ե ալ, Նյութեր հայ մեղիքութեան մասին, Բ, էջ 81:

³ Նույնը, էջ 86:

⁴ Տե՛ս Մակար եպօ. Բ ա ռ ի ու տ ա ռ յ ա ն ց, Արցախ, էջ 263:

⁵ Տե՛ս Վ ա ռ դ ա ն վ ա ռ դ, Գլ. 29, էջ 140:

ղերի հիշատակված են հետագայում Դոփյան Գրիգոր Բ-ը և նրա նախնիքները¹։

Ուրեմն, ինչպես տեսնում ենք, թագավորազն Վախթանգի և նրա որդիների մահից հետո այս կողմերում գոյութուն ունեին երկու մեծ իշխանություններ՝ Վախթանգյանների իշխանությունը Ներքին խաչենում և Դոփյաններինը՝ Գեղարքունիքում, Փոքր Սյունիքում և Վերին խաչենում։

Պետք է ասել, որ խաչենը և նրա զինվորական ուժեղ ազնվականությունը խիստ կարևոր ու խոշոր դեր են կատարել Զաքարյանների ժամանակ։ խաչենի իշխանական տոհմերը ո՛չ միայն իրենց ձեռքումն ունեին խաղբակյան, Դոփյան և Վախթանգյան մեծ իշխանությունները, այլև, լինելով Իվանե աթաբեկի մոտ բարձր պաշտոնյաներ կամ գործակալներ՝ հեշուք կամ գերագույն կառավարիչ էին նրա արքունիքի և խնամակալ էին նրա որդու։

1198 թ. Հոռոմոսի և Տալլարի արձանագրություններում հիշատակված են հեշուք Գրիգորը և Սմբատը, որոնք իրենց եղբայրների հետ տեր և պատրոն էին այդ տեղերի²։ Առանձնապես կարևոր է Գոշանվանքի մի այլ արձանագրությունը, որի մեջ Գրիգոր հեշուքը հաղորդում է, որ աթաբեկ Իվանեն իրեն վերակացու էր կարգել իր տանը և որ ինքը ամիրսպասալար Ավագի հեշուքն է։ Նա հաղորդում է նույնպես, որ ինքը Սմբատի որդին է ու թոռն է մեծ Վախթանգի, որոնք Արցախ աշխարհի կողմնապետներն են³։

Հետաքրքիր է սակայն, որ Հոռոմոսի 1228 թ. արձանագրության մեջ հիշատակված է մի այլ հեշուք, դարձյալ Գրիգոր անունով, բայց որդի Հասանի⁴։ Սա նույնպես Հոռոմոս վանքի պատրոնն էր և, ամենայն հավանականությամբ, ազգականն էր Սմբատի որդու՝ Գրիգոր հեշուքի։ Կիրակոս Գանձակեցին ևս վկայում է, որ աթաբեկ Իվանեն մահվան ժամանակ (1233/4) հանձնել էր ղրորդին իւր և գտունս իւր սնուցած Գրիգոր անունով իշխանին, որի մականունն էր «Տղայո»⁵։

Բոլոր այս հեշուքները, որոնք մեծ դիրք ունեին Իվանեի ար-

¹ Տե՛ս Ալիշան, Սիսական, էջ 532. Քարխուտարյանց, Արցախ, էջ 290—291, Վիմական տարեգիր, էջ 130 և Ջալալյանց, Ժանապարհորդություն, էջ 200—203։

² Տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 39, 43—43։

³ Նույնը, էջ 42 և Ջալալյանց, Ժանապարհորդություն, Ա, էջ 139։

⁴ Նույնը, էջ 71։

⁵ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 210։ Գ. Հովսեփյանի կարծիքը, որ այս Գրիգոր Տղան նույնը պետք լինի Հոռոմոսի արձանագրությունների մեջ հիշատակված Սմբատի եղբայր հեշուք Գրիգորի հետ, ինչպես տեսնում ենք, հավանական չէ. տե՛ս «Պաղբակյանք», էջ 21։

քունիքում՝ հավանորեն, հաշենի իշխաններից էին և իրար ազգակից:

Ջաքարեի և Իվանեի մյուս քույրը Նանան՝ Կյուրիկյան Աբաս Բ-ի կինն էր: Ինչպես վկայում է Կիրակոս Գանձակեցին, Աբաս Բ-ը Կյուրիկե Բ-ի որդին էր, որն իջխում էր Մածնաբերդում¹: Նա վախճանվել է տասնինը տարեկան հասակում՝ ամուսնանալուց երկու տարի հետո, առանց ունենալու իր կնոջից ժառանգ:

Կարապետ եպիսկոպոսը ենթադրում է, որ Նանան ևս, ինչպես և Դոփը, իր ամուսնուն տարած պիտի լիներ իբրև օթիտ՝ հարուստ կալվածներ²: Նանան ունեցել է, իրոք, մեծ կարողություն և, ինչպես հայտնի է, 12-րդ դարի վերջերում կառուցել է իր ամուսնու հիշատակին Սանահնի կամուրջը Ձորագետի վրա, որը մինչև այժմ կանգուն է³:

Բացի այս իշխանություններից կային նաև այլ մանր իշխանություններ հյուսիսային Հայաստանում, գլխավորապես Լոռում, Ձորագետում և Մահկանաբերդում, ինչպես օրինակ, Համազասպյան-Մամիկոնյանները Դսեղում, Արծրունյաց Ամիր Քրդի տոհմը Մահկանաբերդում, Ուբանյանները, Սևադյանները, նաև ուրիշ տոհմեր:

13-րդ դարի սկզբում Վրաստանի գերագույն իշխանության և Ջաքարյանների տիրապետության տակ վերականգնված էր, ինչպես տեսնում ենք, պատմական Հայաստանի մեծագույն մասը, որը ծածկված էր նորից զինվորական հայ իշխանությունների խիտ ցանցով:

Այս իշխանությունները, որ կազմակերպվել էին վրաց մեծ պետության թե՛ արևելյան և թե՛ հարավային սահմաններում՝ նրա համար այժմ ամուր պատվար էին հանդիսանում շրջակա ամիրայությունների հարձակումների դեմ: Այնպես էր թվում արդեն, որ անդրկովկասյան ժողովուրդների սերտ դաշնակցությունը երկարատև և կիրպով ապահովելու էր քաղաքական ու կուլտուրական նրանց վերածնությունը:

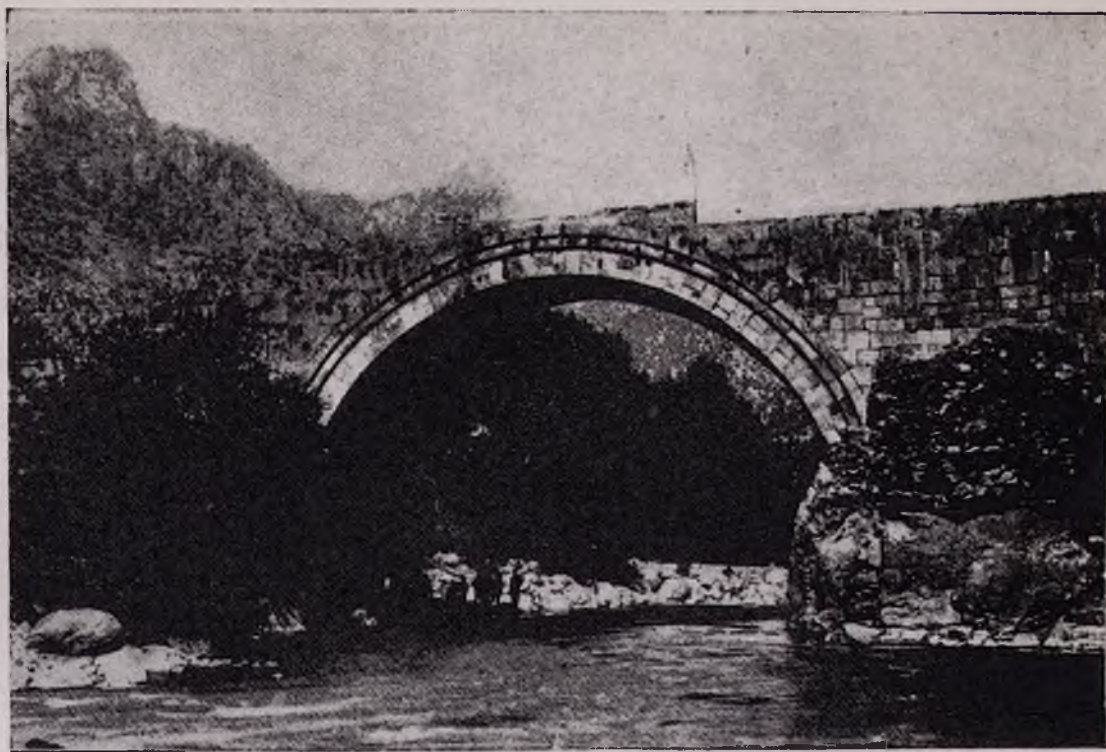
Բայց տարաբախտաբար այդպես չեղավ:

Շուտով անզուպ հեղեղի նման ներս փութեցին Միջին Ասիայի տափաստաններից Առաջավոր Ասիա մոնղոլները և նրանց միացած թուրքական այլ քոչվոր ցեղերը: Սրանք նվաճեցին գրեթե ամբողջ Ասիան և Արևելյան Եվրոպան:

¹ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 146:

² Տե՛ս Նյուլթեր հայ մելիքության մասին, էջ 32:

³ Տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 71:

Սանահնի կամուրջը (XII դ.)։

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԵՐՔԻՆ, ԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԶԱՔԱՐՅԱՆՆԵՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ

1. Աղբյուրների և ուսումնասիրությունների սակավությունը:— 2. Հայաստանի տնտեսական-կուլտուրական զարգացման կանգառումը Բագրատունյաց շրջանի վերելից հետո:— 3. Քաղաքների վերակենդանացմանը նպաստող նոր պայմանները 12-րդ դարում:— 4. Բնական տնտեսության զարգացումը սելջուկյան արշավանքներից հետո:— 5. Տարանցիկ առևտրի և քաղաքների վերածին զարգացումը Զաֆարյանների ժամանակ:— 6. Վենետիկի և Գենովայի դերը:— 7. Նոր վերելք Զաֆարյանների ժամանակ:— 8. Կուլտուրայի և շինարարության վերելքը:— 9. Գրականության և գիտության զարգացումը:— 10. Հայաստանի քաղաքական կազմակերպությունը:— 11. Ծաղկման շրջանի հետքերը:— 12. Պատերազմից հետո:— 13. Պատերազմից հետո:— 14. Վերակենդանացման շրջանը:— 15. Մարտիկները:

Հայաստանի ներքին կացութունը սելջուկյան արշավանքներից հետո և Զաֆարյանների տիրապետության ժամանակաշրջանում դեռևս մի մոլոր խնդիր է, որ շատ քիչ է ուսումնասիրված:

Այս շրջանի ներքին կյանքը լուսաբանելու համար առաջնակարգ աղբյուրներ կարող են համարվել վիմական արձանագրությունները և պեղումների ու հնագիտական հետազոտությունների միջոցով ստացվող փաստական տվյալները: Սակայն հայ պատմագիտության կարևորագույն այդ աղբյուրները, դժբախտաբար, դեռ մինչև այժմ բավարար չափով հավաքված, հրապարակված ու ուսումնասիրված չեն:

Հայկական հնությունների և արձանագրությունների գիտական հրատարակման և հետազոտման գործը դեռ նոր է սկսվել և երկար ժամանակ է հարկավոր, որ այդ աշխատությունները լայն ծավալ ստանան և երևան բերեն այս ժամանակաշրջանի ներքին կյանքը լուսաբանող նոր փաստեր ու տվյալներ:

Նյութների և աղբյուրների սակավության և հատուկ մանրաքնին ուսումնասիրությունների բացակայության պատճառով՝ Հայաստանի ներքին կյանքը վերոհիշյալ դարերում կարելի է ցուցադրել ընդհանուր գծերով միայն:

Սելջուկյան արշավանքների շրջանում Հայաստանը, ինչպես տեսանք, խիստ ավերվել էր, իսկ բնակչությունը սրի ու գերության էր մատնվել կամ գաղթել ապահով տեղեր:

Պեղումները և հնագիտական սակավաթիվ ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ բուն Հայաստանում, սելջուկյան արշավանքների ժամանակներից մինչև Զաքարյանների տիրապետությունը՝ շինարարությունը և կուլտուրական աշխատանքները կանգ էին առել: Ճիշտ է՝ Մելիքշահի ժամանակ (1072—1092) հայ բնակչության դրությունը սկսվել էր մասամբ բարվոքվել, սակայն նրա հաջորդների ժամանակ անիրախությունն ու անապահովությունը պարբերաբար շարունակվել էին, և երկար ժամանակ էր հարկավոր, որպեսզի հայ բնակչությունը կարողանար ուշքի գալ, և վերաստեղծել կիսավեր երկրում նոր կյանք ու նոր տնտեսություն և նախապատրաստել երկիրը քաղաքական ու կուլտուրական նոր վերելքի համար:

12-րդ դարի երկրորդ կեսում միայն, մոտ հարյուր տարվա քրտնաջան աշխատանքից հետո՝ Հայաստանի մեծագույն մասն այնքան արդեն զորեղացել էր, որ կարողացավ մաս առ մաս, Վրաստանի օգնությամբ և Զաքարյանների առաջնորդությամբ, ազատագրվել օտարների տիրապետությունից: Նույն ժամանակաշրջանում և, գլխավորապես 13-րդ դարի առաջին տասնամյակներում Հայաստանի զանազան մասերում սկսել էր վերակենդանանալ ու զարգանալ կուլտուրական ստեղծագործ կյանքը և ընդհատված շինարարությունը:

Բազրատունյաց Թագավորության ժամանակ, ինչպես ցույց եմ տվել նախորդ իմ աշխատություններում¹, Հայաստանում աչքի էր

¹ ՏՊՊ. «О торговле и городах Армении», էջ 140—156 և «Հայաստանի քաղաքները 10—11-րդ դարերում», Երևան, 1940:

• չեն կենում սոցիալական-տնտեսական հատուկ մի երևույթ՝ փոշոր քաղաքների և քաղաքային կյանքի զարգացումը: Այդ ժամանակաշրջանում նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվել Հայաստանում առևտրի, արդյունագործության և ապրանքա-դրամական տնտեսության զարգացման համար:

Այս առաջընթացի հիմնական պատճառներից գլխավորն այն էր, որ Բագրատունիների ժամանակ Հայաստանը ո՛չ միայն ժամանակավորապես դառել էր միակ տրանզիտային ճանապարհը համաշխարհային առևտրի, այլև տնտեսական մեծ նշանակություն էր ստացել իբրև միակ շեզոք ու ապահով վայրը միջազգային առևտրի և, մասնավորապես, առևտրական հարաբերությունների պատերազմող թշնամական երկրների՝ Բյուզանդական կայսրության և Արաբական խալիֆայության միջև:

Սելջուկյան արշավանքներից հետո՝ Հայաստանը, հիմնովին ավերված ու թալանված, կորցրեց միջազգային առևտրական իր այդ նշանակությունը: Ամիրայությունները, որոնք կազմվել էին Հայաստանի զանազան շրջաններում և որոնք պարբերաբար կոփվ էին մղում թե՛ իրար դեմ և թե՛ Վրաստանի ու նրա գերագույն իշխանության տակ գտնվող երկրների դեմ՝ դժվար թե ի վիճակի լինեին իրենց հովանավորությամբ ապահովելու առևտրական կանոնավոր ու հարատև երթևեկությունը:

Անկախ այս հանգամանքից, Հայաստանը, իբրև միջազգային տրանզիտային առևտրի ճանապարհ, հետզհետե կորցնում էր իր այդ նշանակությունը նաև ուրիշ պատճառներով:

11—12-րդ դարերում մեծ դժվարությունների էր հանդիպում Հայաստանի ու Անդրկովկասի առևտուրը հարավային Ռուսաստանի հետ Հիփլադ թուրքերի արշավանքների պատճառով, որոնք 11-րդ դարի երկրորդ կիսից սկսած գրեթե անընդհատ հարձակվում էին ու ավերում հարավային Ռուսաստանի երկրները: Մյուս կողմից՝ խաչակրաց արշավանքների ընթացքում միջազգային առևտուրը սկսել էր խիստ զարգանալ Առաջավոր Ասիայի հարավային երկրներում և առաջնակարգ նշանակություն էին ստացել առևտրական հարավային ճանապարհները: Առևտրական ամենախոշոր կենտրոններ էին դառել այստեղ Եգիպտոսը, Ասորիքը, Կիլիկիան և Միջագետքը:

Հայաստանը, որպես համաշխարհային առևտրի տրանզիտային կամ տարանցիկ ճանապարհ, մեծ չափով կորցնում էր իր նախնային նշանակությունը:

Ժիշտ է, Վրաստանի զորեղացման շրջանում՝ 12-րդ դարում, երբ սրա տիրապետության կամ գերիշխանության սահմաններն ընդարձակվել էին Սև ծովից մինչև Կասպից ծովը, առևտրական կյանքն Անդրկովկասում սկսել էր նորից վերակենդանանալ ու զարգանալ, սակայն այդ վերակենդանությունը, Հայաստանի համար, Բագրատունյաց շրջանի առևտրական հարաբերությունների համեմատությամբ, ունենալու էր ըստ իս համեստ ջափեր:

Հայաստանի քաղաքների որոշ բարեկեցությունը, որ նրանք ունեցել են սելջուկյան արշավանքներից հետո 12-րդ դարում՝ դժվար է, ուրեմն վերագրել համաշխարհային մեծ առևտրի զարգացմանը Արևմուտքի հետ: Կոլտուրական ու տնտեսական նոր վերակենդանությունն այս քաղաքներում կապ է ունեցել, հավանորեն, ինչպես Ճիշտ են մատնանշել պատմագետները, Առաջավոր Ասիայի քաղաքների ընդհանուր զարգացման հետ՝ հարևան երկրներում: Հայաստանի մեծ քաղաքները մինչև 12-րդ դարի վերջերը գտնվում էին, ինչպես վերև տեսանք, մահմեդական ամիրայությունների իշխանության տակ և քաղաքական ու կոլտուրական կենտրոններ էին դառել Շեղդադյանների, Շահի-Արմենների և Կարսի ու Էրզրումի իշխանությունների: Եվ հասկանալի է, որ այս ամիրայությունների և նորաստեղծ սելջուկյան սուլթանությունների միջև պետք է այս ժամանակներում հաստատված լինեին կենդանի ու սերտ հարաբերություններ՝ թե՛ կոլտուրական և թե՛ տնտեսական:

Որ Հայաստանը և նրա քաղաքները, անգամ Վրաստանի գերիշխանության ժամանակ, անկարող եղան վերահաստատել նախասելջուկյան ժամանակների նախկին բարեկեցությունը՝ այդ մասին հայ աղբյուրների մեջ կան ուշագրավ ակնարկներ:

Բագրատունյաց թագավորության շրջանում, երբ Հայաստանը տրանզիտային ճանապարհ էր համաշխարհային առևտրի և տնտեսական բուֆեր էր և կենտրոնավայր միջազգային առևտրական հարաբերությունների՝ դրամական շրջանառությունը հասել էր Հայաստանում մեծ չափերի: 10-րդ դարի և 11-րդ դարի առաջին կիսի տուրքերից շատերը, ինչպես ցույց էի տվել նախորդ իմ աշխատություններում՝ եղել են դրամական¹: Արձանագրությունների բովանդակությունից կարելի է նույնիսկ ենթադրել, որ նրանց մեջ հիշա-

¹ Տե՛ս է. Մ ա ն ա ն դ յ ա ն, «Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում», էջ 263—264 և «Հայաստանի պատմությունը թուրք-թաթարական արշավանքների շրջանում», Երևան, 1922, էջ 93—94:

տակված դրամական տուրքերի մի մասը գյուղական տուրքեր էին, որ ստացվում էին ո՛չ թե քնական բերքով, այլ դրամով:

Սելջուկյան արշավանքներից հետո այլևս գրեթե չենք գտնում հետքեր հնչուն դրամի նախկին արտակարգ առատության: Իսկ գյուղացիության տուրքերն այս շրջանում, ինչպես երևում է արձանագրությունների և Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի վկայություններից՝ եղել են ո՛չ թե դրամով, այլ բնական բերքերով:

Հիմնվելով արձանագրությունների և պատմական վկայությունների որոշ ականակների վրա, ինձ թվում է, կարելի է ենթադրել, որ սելջուկյան արշավանքների հետևանքով Հայաստանը այլևս չի ունեցել տնտեսական զարգացման ու բարգավաճման այն մեծ հնարավորությունները և նպաստավոր պայմանները, որ հատուկ էին Բագրատունյաց թագավորության ժամանակաշրջանին:

Տնտեսական տեսակետից՝ Հայաստանը, որքան և նրա տնտեսությունը վերականգնված լիներ 12-րդ դարում, հետադիմել էր և գերիշխող փողային տնտեսության զարգացման շրջանակից նահանջել գերիշխող բնական տնտեսության շրջանակը:

Հայաստանի քաղաքները նորից կենդանի մասնակցություն ունեցան համաշխարհային տարանցիկ առևտրին և վերստին մեծ նշանակություն ստացան 13-րդ դարի սկզբում Զաքարյանների իշխանության ժամանակ: Եվ, իրապես, հենց այս ժամանակ նորից ստեղծվել էին բարենպաստ պայմաններ համաշխարհային առևտրի համար Արևմուտքի հետ Տրապիզոնի և Սև ծովի վրայով:

Ինչպես հայտնի է, փաշակրաց շորորոդ արշավանքից հետո, որը վերջացավ Կոստանդնուպոլսի առումով ու ավերումով (1204 թ.) Բյուզանդական կայսրության սահմաններում հիմնվեցին նոր պետություններ՝ Ֆրանկական և հունական: Հենց նույն այդ ժամանակ, 1204 թ., Թամար թագուհու աջակցությամբ և վրաց զորքի օգնությամբ հիմնվեց և Տրապիզոնի հունական կայսրությունը: Այս փոքր կայսրության հիմնադիրն էր Թամար թագուհու քրոջ որդի Ալեքսիոս Կոմնենը, Մանուել իշխանի որդին, որը, Պոլիսը խաչակիրների ձեռքն ընկնելուց հետո՝ իր եղբոր Դավթի հետ փախել էր Վրաստան:

Քաղաքական այս մեծ փոփոխությունների ընթացքում Լատինական կայսրության մեջ, որ հիմնվել էր Կոստանդնուպոլսում, գերիշխող դիրք էր ձեռք բերել Վենետիկը, որը ստացել էր Բյուզանդական երկրների լավագույն մասը, ամենալավ նավահանգիստները և կարևորագույն ռազմական վայրերը: Խտալական այս հանրա-

պետությունը, ինչպես և մի փոքր հետո նաև Գենովան, աշխատեցին այնուհետև վերացնել իրենց դեմ եղած մրցակցությունը, և գրավեցին Արևելքում նոր շուկաներ և հետզհետե ընդլայնեցին առևտրական իրենց հարաբերությունները Սևծովյան նավահանգիստների հետ:

Հավանորեն, հենց այս ժամանակ, երբ նորից սկսել էր վերակենդանանալ համաշխարհային առևտրական հաղորդակցությունը Վրաստանի բարեկամ Տրապիզոնի կայսրության վրայով՝ պետք է ենթադրել նաև նոր ու ավելի բուռն զարգացումը Հայաստանի քաղաքների, որոնց միջով անցնում էր տրանզիտային ճանապարհի հյուսիսային մեծ գիծը դեպի Տրապիզոն:

Հայ առևտրականները, որոնք խոշոր դեր էին կատարում դեռ Բագրատունյաց ժամանակ, ունեին այժմ համաշխարհային կապեր և մշտական հարաբերություններ Հանստական առևտրի կենտրոնների հետ, որտեղ սելջուկյան արշավանքներից հետո առաջացել էին հայկական գաղութներ:

Ավելի քան հավանական կարելի է համարել, որ գլխավորապես, վերստին զարգացող այս մեծ առևտրին պետք է վերագրել Զաքարյանների ժամանակի Հայաստանի թե՛ կուլտուրական կյանքի և թե՛ շինարարության նոր զարգացումը: Մասնավորապես, շինարարական ձեռնարկումների բուռն աճմանը կարող էին այս շրջանում մասամբ նպաստած լինել Վրաստանի մոտ քսան և հինգ տարի շարունակվող հաղթական արշավանքներն ու պատերազմները, որոնց ընթացքում Զաքարյանները և նրանց զորապետները հարստանում էին մեծ չափով:

Նյութական հարստությունների և դրամական միջոցների կուտակումը Զաքարյանների և այլ իշխանական տոհմերի ու խոշոր առևտրականների ձեռքին խիստ նպաստեցին նոր այս վերելքի ընթացքում փառահեղ շինքերի և ճարտարապետական ու գեղարվեստական փարթամ հուշարձանների կառուցման: Թե՛ իրենք Զաքարյանները և թե՛ մյուս իշխանները, մրցելով իրար հետ և աշխատելով իրար գերազանցել՝ շինել են տվել, սկսած 12-րդ դարի վերջերից, ո՛չ միայն շքեղ ու ճոխ եկեղեցիներ, այլև ապարանքներ կամ դարպասներ, բերդեր, բարձրաբերձ աշտարակներ, իշխանատուն-վաճառատներ, բաղանիքներ, ջրամբարներ, ջրմուղներ, սալահատակված ճանապարհներ և այլ հասարակական շինություններ:

Առանձնապես ուշագրավ է, որ այս շինարարությունը մեծ չափով մասնակից են եղել, ինչպես երևում է վիմական արձանա-

գրությունների վկայություններից, հայ իշխանների կանայք և գուլամները:

Այսպես, օրինակ, Կյուրիկե Բ-ի դուստրները՝ Իվանե Օրբելյանի կին Ռուսուդանը, Խաչենի Հասան իշխանի կին Մամքանը և սրանց քույրերը՝ Մարիամը, Վանեն և Բորինան, հայտնի են իրենց շինարարական գործերով Քոբայրի, Հաղբատի, Սանահնի, Խուֆա և այլ վանքների մեջ¹։ Զաքարեի և Իվանեի քույրը՝ Նանան, ինչպես վերև տեսանք, իր ամուսնու, Աբաս Բ-ի հիշատակին կառուցել էր Սանահնի կամուրջը: Նրանց մյուս քույրը, Խորիշահը, նույնպես իր ամուսին Վախթանգ Տանկիկի հիշատակին իր որդի Հասան Զալալի հետ հիմնարկել էր Գանձասարը (1240 թ.) և ուրիշ վանքեր իրենց գավիթներով ու ուսումնարաններով²:

Հայ իշխանների կանանց շինարարական գործունեության մասին արձանագրությունների մեջ հաղորդվում են և ուրիշ ուշագրավ տեղեկություններ: Խիստ հետաքրքիր է Կիրակոս Գանձակեցու վկայությունը Հաթերքի և Վերին Խաչենի Վախթանգ իշխանի ամուսին Արզուխաթունի մասին, որն իր ձեռագործներով ու նկարչական տաղանդով զարմանք էր պատճառում ժամանակակիցներին:

«Սա [Արզուխաթունը],—ասում է Կիրակոսը,—պատրաստեց իր դուստրների հետ գեղեցիկ վարագույր, իբրև ծածկույթ սուրբ խորանին, որ զարմանք էր պատճառում տեսնողներին. վարագույրը գործված էր փափկագույն այծերի մազից, ներկված էր գույնզգույն ու պեսպես, քանդակակերպ գործ էր և նկարազարդված էր պատկերներով, ճշգրտագույն հանվածքներով, Փրկչի և այլ սրբերի տնօրինություններով, որ հիացնում էր տեսնողներին: Եվ ովքեր որ տեսնում էին՝ փառք էին տալիս Աստծուն, որ նա կանանց տվել էր ուստայանկության իմաստություն և նկարակերտության հանճար»:

[«Արար և վարագույր գեղեցիկ՝ դստերօք իւրովք՝ ծածկույթ սուրբ խորանին, զարմանալի տեսողաց, ի մազոյ այծից կակղագունաց, ներկեալ պէսպէս և զանազան, գործ քանդակակերպ և նկարեալ պատկերօք, ճշգրտագոյն հանուածովք, անօրինականօք Փրկչին և այլ սրբոց, որ հիացուցանէր զտեսողսն: Եւ որք տեսանէին, օրհնութիւն տալին Աս-

¹ Տե՛ս Դ. Մ ո վ ս ե ս յ ա ն, «Լօռիի Կիւրիկեան Թագաւորներու պատմութիւնը», Վիեննա, 1923, էջ 63—74:

² Տե՛ս Բ ա թ ի ու տ ա Ր յ ա ն ց, «Աստուծիւն Աղուանից, Վաղարշապատ, 1902, էջ 193:

տուծոյ, որ ետ կանանց իմաստութիւն ուստայանկութեան
և հանճար նկարակերտութեան»¹։

Տնտեսական բարգաւաճման նոր քարենպաստ պայմաններում
հայ ժողովրդի ստեղծագործական ընդունակութիւնները արտա-
հայտվեցին նաև այս վերածնության ժամանակ ո՛չ միայն արվես-
տի ու արհեստների և, մանավանդ ճարտարապետության, զարդա-
քանդակների ու մանրանկարչության մեջ, այլև գրականության ու
գիտության ասպարեզում։

Հայ գրականութիւնը, որի զարգացումը սելջուկյան արշա-
վանքներից հետո ժամանակավորապես կանգ էր առել, նորից
սկսել էր վերակենդանանալ ո՛չ միայն Կլիկիայում, այլև Արևելյան
Հայաստանում, գլխավորապես, Ջորազետում և Ուտիում։

Արդեն 12-րդ դարի սկզբներում հայ գրականութիւնն ունեցավ
այնպիսի խոշոր ու տաղանդավոր մի մատենագիր, ինչպիսին էր
Փառիսոսի գյուղերից մեկում ծնված Հովհաննես Սարկավազ վար-
դապետը, որի ուսման և գործունեության վայրերն էին Սանտահինը,
Հաղբատը և Անին։ Կիրակոս Գանձակեցին իրավացի կերպով նրան
համարում է՝ «գիտութեամբ շատերից ավելի իմաստուն, ամեն բա-
նի մեջ հանճարեղ և մեծիմաստ» («մեծիմաստն գիտութեամբ քան
զյուղովս և հանճարեղն յամենայնի՝ մտահարուստն»)²։

Հայ մատենագրութեան ամենապայլուն դեմքերից մեկն էր նաև
Գանձակեցի Մխիթար Գոշը (վախճանվել է 1213 թ.), որը Գո-
շավանքի կամ Նոր Գետիկ վանքի հիմնադիրն էր և ամիրսպասալար
Ջաքարեի խոստովանահայրը։ Գոշի հավաքած ու խմբագրած Դա-
տաստանագիրքը, որը մեծարժեք աշխատութիւն է, խոշոր ու բա-
ցառիկ երևույթ էր հայոց միջնադարյան գրականութեան մեջ։

Ջաքարյան ջրջանում շարունակվել է գրականութեան աշխար-
հականացումը և ժողովրդականացումը, որ ծնունդ էր առել Բագ-
րատունյաց ժամանակ 10—11-րդ դարերում։

Մեծ ժողովրդականութիւն էին վայելում այս ժամանակներից
սկսած առակը և խրատը։ Զտրգանում էր, բացի այդ, ո՛չ միայն
պատմագրութիւնը, այլև գիտական գրականութիւնը՝ բժշկական
գիտութիւնը, օրենսգիտութիւնը, քերականութիւնը և իմաստասի-
րութիւնը։

Ջաքարյան շրջանի ֆեոդալական կազմակերպութեան առանձ-
նահատկութիւնները դեռևս ուսումնասիրված չեն։ Այս կարևոր

¹ Տե՛ս Կ Ե Ր ա Կ ո ս Գ ա ն ձ ա Կ ե ց ի, էջ 203 (ԹԻՖլիս, 1910)։

² Նույնը, էջ 104։

խնդրի լուսաբանության համար զլիավոր ու հիմնական աղբյուրներն են վիժական արձանագրությունները և հայ ձեռագրերի հիշատակարանները, որոնք, դժբախտաբար, գիտական եղանակով և չլիվ կերպով հավաքված ու հրապարակված չեն:

Դժվար չէ սակայն կոահել, որ այս ժամանակաշրջանում հայկական ֆեոդալիզմի որոշ կարգերը տարբեր պետք է լինեին Արշակունիների և մարդպանութւյան շրջանի կարգերից, որ լուսաբանված են «Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում» իմ ընդարձակ աշխատության մեջ:

Շատ հավանական է, որ Հայաստանը, որն Արշակունյաց թագավորության անկումից հետո ենթարկվել էր Արաբական խալիֆայության, Սելջուկյան սուլթանության և պարսկական ամիրայությունների քաղաքական ու կուլտուրական ազդեցությանը՝ իր ներքին կարգերի ու կազմակերպության մեջ կարող էր կրած լինել նաև օտար ազդեցություն: Այս ազդեցության հետքերը նկատելի են Զաքարյան շրջանի ֆեոդալական կազմակերպությանը և պաշտոնեությունները վերաբերող բառապաշարի մեջ, օրինակ՝ ամիր կամ ամիրա, ամիրություն, հեջուբ, էվան, էվանություն, մուճուր, մուճուրություն, մուխթասիպ կամ մուսայիպ, ռայիս ևն., որոնք բոլորն էլ ունեն արաբական ծագում:

Զաքարյանների վերականգնած Հայաստանի ֆեոդալական հասարակակարգը իր էությունով, ինչպես և Արշակունյաց ու Բագրատունյաց թագավորությունների ժամանակ, խոշոր կալվածատիրության և զինվորական ազնվականության տիրապետություն էր: Սակայն ինչպես Բագրատունիների ժամանակաշրջանում, նույնպես և այժմ՝ մեծ դեր էին կատարում նաև քաղաքները և քաղաքային բնակչությունը՝ հարուստ վաճառականները և արհեստավորները, որոնք Արևելյան Հայաստանի կուլտուրական վերելքի կարևոր նեցուկներն էին:

Ամիրսպասալար Զաքարեն և աթաբեկ Իվանեն, որոնք իրենց տեր ու սյուզերեններ ճանաչում էին վրաց թագավորներին՝ փաստորեն հանդիսանում էին վերականգնված Հայաստանի ինքնուրույն իշխողները: Հայաստանի բոլոր մյուս իշխանությունները, որ սրանց վասալներն էին, հարկավոր դեպքերում պարտավոր էին իրենց զորքերով մասնակցել ընդհանուր թշնամու դեմ մղվող պատերազմներին:

Սրանք ևս, ինչպես և Արշակունյաց շրջանի նախարարական տոհմերը, ունեին իրենց ամրոցներն ու բերդերը, սեփական զոր-

քերը և առանձին դրոշները: Մխիթար Այրիվանեցին, օրինակ, վկայում է¹, որ խաղբակյան Վասակ իշխանաց իշխանի մահից հետո՝ «Հառ զդրօշայն նորա որդի նորա քաջն Պոռշ»: Ինչպես վերև տեսանք, Մխիթար Գոշը ևս հաղորդում է, որ ավագ եղբոր Վասակի մահվանից հետո սրա եղբայրը, Քուրդը, ժառանգել էր նրա դրոշը, պատերազմական փողը և իշխանությունը²:

Զաքարյանների իշխանությունը, որովհետև նրանք հանդիսանում էին ազատագրված Հայաստանի անմիջական պետերը, ուղբյուրների մեջ անվանվում է հաճախ «աշխարհակալ տէրութիւն», «աշխարհակալութիւն», «պետական իշխանութիւն», «պետութիւն», կամ «թագաւորութիւն»³:

Զաքարյանների ենթակա հայ իշխանները, լինելով նրանց վասալները, ճանաչում էին նրանց իբրև իրենց «տէր» կամ «պատրոն»: Այս իշխաններին ստորադրված էին ավելի մանր կալվածատերերը, որոնք նույնպես համարում էին սրանց իբրև իրենց «պատրոններ» կամ «պարոններ»: Այս վերջին տերմինները տիրոջ կամ միջնադարյան սենյորի իմաստով ավելի էին այժմ գործածական, քան Արշակունյաց շրջանի «տէր» տերմինը⁴:

Արձանագրությունների և մատենագրական աղբյուրների մեջ հիշատակված են այս ժամանակաշրջանի վրաց արքունիքի և հայկական իշխանությունների մի քանի մեծ և փոքր պաշտոնյաները, որ համապատասխանում են Արշակունյաց շրջանի «գործակալ»-ներին⁵:

Գործակալական բարձրագույն պաշտոնների անուններ են, անտարակույս, Զաքարեի և Իվանեի «ամիրսպասալար» և «աթաբեկ» տիտղոսները: Զաքարեն, ինչպես արդեն վերև տեսանք, «ամիրսպասալար» է կոչվել իբրև վրաց և հայոց միացյալ զորքերի գլխավոր հրամանատար: Նրա այդ պաշտոնը համապատասխանում է պարզապես Արշակունյաց շրջանի «սպարապետութեան» պաշտոնին: Իսկ Իվանեն «աթաբեկ» է անվանվել իբրև Վրաստանի բարձրագույն

¹ Տե՛ս Մ խ ի Թ ա Ր Ա յ Ր ի վ ա ն ե ց ի, Մոսկվա, 1880, էջ 65:

² Տե՛ս Ա լ ի շ ա ն, Հայապատում, էջ 390:

³ Տե՛ս Վ ի մ ա կ ա ն տաճեճի, էջ 47, 60, 57 և Գ. Հ ո վ ս ե փ յ ա ն, Պաղ-րակյանք, էջ 12:

⁴ Խ. Սամվելյանի ենթադրությունը (տե՛ս Վ ի ն Հայոց իրավունքի պատմություն, 1. Երևան, 1939, էջ 243—244), որ «պարոն» նույնանիշ է «շ թ ե» «պարոն», այլ իշխան բառին՝ չի հաստատվում Վ ի մ ա կ ա ն տաճեճի վկայությունների ուշադիր քննությամբ:

⁵ Տե՛ս ի մ ա շ խ ա տ ու թ յ ու ն ը Վեռդալիզմը Հին Հայաստանում, էջ 60—76:

պաշտոնյա և նրա այդ տիտղոսը համապատասխանում է մոտավորապես Արշակունյաց շրջանի «մարդպետութեան» գործակալության:

Աղբյուրների վկայություններից դժվար չէ նաև հետևեցնել, որ բարձր գործակալ պաշտոնյաների տիտղոս էր այս ժամանակաշրջանում նաև «ամիրայ» տիտղոսը: «Ամիրայ» էին անվանվում այդ ժամանակ Անի քաղաքի կառավարիչները, որոնք գործակալներն էին ամիրսպասալար Զաքարի և նրա որդու Շահնշահի¹, Իշխանական մեծ շրջաններում ևս, ըստ երևույթին, գոյություն են ունեցել բարձր գործակալ պաշտոնյաներ, որոնք նույնպես կոչվել են ամիրաներ²:

Ամիրայություն. նման գործակալության բարձր պաշտոն էր նաև հեջուբի կամ սենեկապետի պաշտոնը: Վերև մենք տեսանք, որ Իվանես աթաբեկը իր տան վերակացու և հեջուբ էր կարգել Խաչնի իշխան Գրիգորին, իսկ իր մահվան ժամանակ հեջուբ Գրիգոր Տղայի խնամքին էր հանձնել իր որդուն և իր տունը³: Աղբյուրների մեջ հիշատակված է նաև ամիրսպասալար Զաքարի որդի Շահնշահի տան հեջուբը և առաջնորդը՝ «քաջ և լինտիր պատերազմող» Զաքարիա Պահլավունին⁴:

Ինչպես Բագրատունյաց ժամանակ, նույնպես և այժմ, քաղաքներում կար հատուկ պաշտոնյա, որն անվանվում էր մոսիսթասիպ (=արաբ. muhtasib) և որը վարում էր քաղաքներում ոստիկանապետի պաշտոն և հսկում էր շուկայի կշիռների և չափերի վրա⁵:

Գյուղական շրջաններում վարչական ու հարկահավաքման գործը վարել են, ինչպես երևում է արձանագրական վկայություններից, «ձեռնաւոր»-ները:

Արձանագրությունների մեջ հիշատակված են նաև իբրև ստորին պաշտոնյաների անուններ՝ «էվան», որը ոստիկանական պաշ-

¹ Տե՛ս Ալիշան, Շիրակ, էջ 43 և Գ. Հովսեփյան, Խաղբակյանք, էջ 14:

² Համեմատել Վիմական տարեգիր, էջ 102 (1260, b), 130 (1288, c) և 160 (1275):

³ Նույնը, էջ 39, 42, 43, 71 և Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 210:

⁴ Փիբղալեմյանի Ժողովածու, անտիպ, տե՛ս Հովսեփյան, Խաղբակյանք, էջ 15:

⁵ Տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 27 (1046—1050) և 231: Համեմատել իմ աշխատությունը «Նյութեր Հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության», II, էջ 20:

տոնյա էր, և «մուճուր», որը, հավանորեն, ինչպես ենթադրում է Գ. Հովսեփյանը, հում նյութերով հավաքված հարկերի մթերապետ էր¹:

Արձանագրություններից երևում է նույնպես, որ մի շարք մեծ գյուղերում Զաքարեն և Իվանեն նշանակած են եղել հատուկ առաջնորդներ, որոնք իրենց անվանում են ուայիսներ: 1210 թ. Բագնսյրի արձանագրության մեջ հիշատակված է Օշական գյուղի ուայիսը՝ «Պարսիմո որդի Հասանայ», իսկ 1224 թ. Բագարանի արձանագրության մեջ՝ Բագարանի ուայիս Վարդը: Նորադուաի 1211 թ. արձանագրության մեջ՝ Մխիթար Փեճարենց, Դավթի որդին, հաղորդում է, որ ինքը Նորադուա մեծահույակ գյուղի առաջնորդ է կարգվել մեծն Իվանեի հրամանով²:

Զաքարյանների ազատագրած և քաղաքականապես վերականգնած Հայաստանը, որը նույնքան հզոր էր և ընդարձակ, ինչպես և Կիլիկիայի Ռուբինյան թագավորությունը՝ թեև Վրաստանին ենթակա մասնավորապես երկիր էր, սակայն, իրապես, հանդիսանում էր բուլղոսներին ինքնուրույն երկիր:

Արձանագրություններից և մատենագրական աղբյուրներից չի երևում, որ Վրաստանը Զաքարյան Հայաստանի իշխանություններից ստանալիս լիներ հարկեր: Հավանական է, որ Զաքարյանները իրենց «տէր»-երի կամ «պատրոն»-ների, վրաց թագավորների հանդեպ ունեցել են, գլխավորապես, զինվորական ծառայության պարտականություն: Հայ իշխանները, ստորագրված լինելով Զաքարեին և Իվանեին և լինելով, մեծ մասամբ, նրանց զորապետները, պարտավոր են եղել թագավորի ու ամիրսպասալարի հրամանով դուրս գալ պատերազմի արտաքին թշնամիների դեմ:

Որ հայկական իշխանությունները, հավանորեն, հարկ չեն վճարել Վրաստանին՝ այդ անուղղակի կերպով կարելի է թերևս հետևել և Բարթիս-ցխովրեբայի ուշագրավ մի վկայությունից, որի մեջ իբրև Վրաստանի հարկատուներ մատնանշված են միայն մահմեդական ամիրայությունները:

«Երբեմն,— վկայում է Բարթիս-ցխովրեբայի Անանուն հեղինակը,— [Թամարն ու Դավիթը] անցնում էին [հայնկույս լիխի] և վարում այնտեղի գործերը, նաև որսի գնում Գեգութ և Աջամեթ: Ապա անցնում էին Բարթի, Սոմխեթ և կանդ

¹ Հ ո վ ս փ յ ա ն, Զաքարյանից ժողովը, Շողակաթ, Վաղարշապատ, 1918, էջ 35:

² Տե՛ս Վիմական տաբեզիր, էջ 50, 52 և 68:

առնում Դվինում, ուր նրանց մոտ գալիս էին խարաշ [տալու], Գանձակեցիները և վերին քաղաքացիները: Գարնանը բարձրանում էին Սոմխեթ, ստանալով խարաշ Նախիջևանեցուց և դնում Կողա՝ Արտահանի գլուխը, ստանալով և այնտեղից՝ խարաշ, նաև Կարնո քաղաքից, Երզնկայից և այլ շրջակա քաղաքներից»¹:

Ուշագրավ է առանձնապես և այն, որ հայկական նորանվաճ երկրներում անշարժ գույքերին ու կալվածքներին տիրապետել են ո՛չ թե վրաց թագավորները, այլ Զաքարեն ու Իվանեն, որոնք, ըստ իրենց քարեհայեցույթյան, այդ կալվածքները կամ սեփականացրել են և կամ տվել իրենց զորավարներին ու ազնվական այլ և այլ տոհմերին: Բացառություն է կազմում միմիայն Կարս քաղաքը, որը վրաց թագավորությունը ազատագրել էր 13-րդ դարի սկզբում՝ (1206/7 թ.) և կցել էր անմիջապես արքունական կալվածքներին, հանձնարարելով նրա կառավարությունը Թամար թագուհու որդուն: Այս բացառիկ փաստն առանձնապես շեշտում են թե՛ Վարդան վարդապետը և թե՛ վրաց Բասիլի պատմագիրը:

«Ի վեցհարիւր յիսուն և հինգ թուին,— ասում է Վարդանը²,— առին զԿարս՝ թագաւորին»:

Իսկ Բասիլի պատմագիրը, ինչպես վերև տեսանք, վկայում է նույնպես, որ

«Այս մի քաղաքն ու քերդը [Թամարն] իրեն վերապահեց բոլոր նրանցից, որ գրավել էր Զորակերտից մինչև Արաքս, Գագից մինչև Գանձակ և Զավախքից մինչև Սպեր»³:

Հայաստանի վերականգնման այս ժամանակաշրջանում ո՛չ միայն վերահաստատվեց կալվածատիրական ու քաղաքական իր իրավունքներում հայ ազնվականությունը, այլև հայ եկեղեցին ևս ստացավ ամենուրեք իր նախկին հեղինակությունը և քաղաքական նշանակությունը:

Զաքարյանների ժամանակ նորոգված են բազմաթիվ ավերված վանքեր և եկեղեցիներ և շինված են նաև բազմաթիվ նոր եկեղեցիներ: Այդ վանքերն ու եկեղեցիները ազնվականությունից ստանում էին շարունակ ընդարձակ կալվածքներ և հարուստ նվերներ: Այսպիսի

¹ Տե՛ս Մ Է Լ Ի Բ Ե Թ - Բ ե կ, Վրաց աղբյուրները, հատ. Բ, Երևան, 1936, էջ 21:

² Տե՛ս Վ ա Ր Դ ա ն վ ա Ր Դ ա պ ե տ, գլ. 2Բ, էջ 138:

³ Տե՛ս Մ Է Լ Ի Բ Ե Թ - Բ ե կ, Վրաց աղբյուրները, հատ. II, էջ 36 և В. Д он- ду а, Басили, историк царицы Тамары, Памятники эпохи Руставели, էջ 71:

սով հայ եկեղեցին նորից դառնում էր երկրում խոշորագույն կալվածատերը, իսկ հայ հոգևորականության բարձր դասը, որ ծագում էր, մեծ մասամբ, իշխանական տոհմերից, քաղաքական իր դիրքով ու իրավունքներով ո՛չ պակաս հեղինակավոր էր, քան իշխանաց իշխանները:

Գյուղացիության դրությունը Զաքարյանների իշխանության ժամանակ կարող է դեռ հատուկ ուսումնասիրության: Այս խնդիրը լուսաբանելու համար առ այժմ միակ աղբյուրներ են վիժական արձանագրությունները և Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը: Ինչպես երևում է այս աղբյուրների վկայություններից, գյուղացիության մեծագույն մասը՝ շինականները, գտնվել են ճորտական վիճակում. նրանք ամրացված են հողին և առանց կալվածատիրոջ թույլտվության իրավունք չունեին հեռանալ ու գաղթել ուրիշ տեղ: Մխիթար Գոշը, թեև ինքը այլ տեսակետ ունի, սակայն իր հոգվածից երևում է, որ իրականությունը համապատասխան չէ եղել նրա ազատամիտ տեսակետին:

«Մարդկային մեր բնությունը,— ասում է Գոշը,— արարիչն ազատ է ստեղծել, քայց տերերին ծառայելը հողի և ջրի կարիքի պատճառով է: Եվ ես պատշաճ եմ համարում հետևել վճիռը,— որ նա [շինականը], թողնելով տիրոջ հողը, ազատ կարող է ապրել, ուր որ կամենա: Սակայն եթե տերերից ոմանք այդ թույլ չտան և զնացածներին ստիպեն ետ դառնալ՝ հոր մահից հետո ազատ պիտի լինեն որդիները, որոնք ծնվել են ոչ թե այդ, այլ ուրիշ տեղում»:

[«Ազատ յԱրարչէն եղև մարդկայինս քնութիւն, այլ ծառայել տէրանց յաղագս պիտոյից եղև հողոյ և ջրոյ: Եւ զայս պատշաճ կարծեմ դատաստան,— զի թողեալ զտէրունիսն ազատ է ուր և կամեսցի կալ: Ապա թէ այսմ ոչ ներէ ոք ի տէրանցն և բռնադատէ զզնացեալսն անդրէն դառնալ, զկնի մահուան հօրն ազատ են որդիք ծնեալք այլուր և ոչ անդ»]¹:

Վիժական արձանագրությունների վկայություններից դժվար չէ նաև հետևել, որ շինականներին կարելի էր ծախել, նվիրել և կտակել ինչպես առանձին առանձին, նույնպես և ամբողջ գյուղերով:

Ամրացած լինելով իրենց տերերի հողին՝ շինականները, ինչպես երևում է Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի վկայություննե-

¹ Տե՛ս «Մ խ ի Թ ա Ր Գ ո շ ի Դատաստանագիրք շայց», հրատ. Վ. Բ ա ս տ ա մ յ ա ն ց ի, Վաղարշապատ, 1880, էջ 320 [11, 3]։

րից՝ այդ հողից օգտվելու համար պետք է նրանց վճարեին բնահարկ, որը թե՛ Բաղրատունյաց և թե՛ այս ժամանակաշրջանում անվանվում էր ջարիատ¹:

Շարիատի տարածված ու սովորական չափը Զաքարյանների իշխանության ժամանակ եղել է, ըստ երևույթին, բերքի հինգերորդ կամ տասերորդ մասը, որ Մխիթար Գոշի մոտ անվանված է «հնգեակ» և «տասանորդ»։ Հնգյակ տալիս էին շինականները ջրովի հողերի համար, իսկ անջրդի հողերի համար տալիս էին տասանորդ։ Բացի այդ, նրանք որոշ հարկ վճարում էին նաև ոչխարների և կովերի համար։

Մխիթար Գոշի կարևոր վկայությունը շինականների հարկերի մասին ավելորդ չեմ համարում մեջ բերել ընդարձակ բովանդակությամբ։

Արծաթագին անդաստանը, այգեստանը և բուրաստանը, —ասում է Մխիթար Գոշը, — չպետք է լինեն հնգյակ հարկի տակ. նմանապես և ջրաղացները, տները և խանութները։ Իսկ քնակիչները պետք է հարկ վճարեն արհեստի և կամ վաճառի համար, որովհետև գլխահարկ տալիս են ոչ թե քրիստոնյաները, այլ ալլազգիները, երբ նրանց բռնի կերպով հարկատու են դարձնում։ Բայց ջրովի անդաստանները պետք է տան հնգյակ, իսկ անջրդիները՝ տասանորդ, որովհետև թագավորին և իշխանին է պատկանում միայն հողը և ոչ ջուրը. նույնպես և անջրդի այգիները և ծառաստանները։

Բացի այդ [շինականները] զաքաթվա ընթացքում պարտավոր են յոթից մեկ օր աշխատել իշխանի կամ տիրոջ համար. բայց ավելի աշխատեցնելը ստորադրյալներին մեծ անիրավություն է։

Եզից առանձին հարկ չպիտի տրվի, որովհետև նրա հարկը հենց այն աշխատանքն է, որ նա կատարում է հնգյակի համար։

Կովից միայն լիտր յուղ պիտի տրվի։ Արոտի համար այլ հարկ չպիտի տրվի, որովհետև հարկի տակ են հենց իրենք արոտականները։

Ոչխարների համար տրվելու է գառների տասերորդ մասը. եթե տերերը համաձայնեն, կարելի է փոխանակել ոչխարով ըստ արժողության։

¹ Տե՛ս իմ աշխատությունը «Նյութեր Հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության», II, էջ 10—18:

Ձիուց, շորուց և իշուց հարկ չպիտի վերցնեն, որովհետև [շինականը] շատ անգամ աշխատանք է կատարում նրանցով տիրոջ մոտ»:

[«Արծաթագին անդաստան և ալգեստան և բուրաստան մի՛ լիցի ընդ հարկաւ հնգեկի. նմանապէս և ջրաղաց և տուն և խանութ: Այլ թէ բնակիչքն ընդ արուեստի և կամ ընդ վաճառի հարկիցին, զի ոչ է հարկ գլխոյ քրիստոնէից, բայց ալլազգեաց՝ յորժամ բռնի ընդ հարկաւ արասցեն: Բայց անդաստանք ջրարբիք լիցին ընդ հնգեկաւ, ալլ ոստինք տասանորդեսցին. զի հող միայն է թագատրի և իշխանի, և ոչ ջուր. սոյնպէս ոստինք, այգիք և ծառաստանք:

Արօտի ալլ հարկ մի՛ լիցի, զի այն իսկ են արօտականք որ հարկին:

անիրաւութիւն մեծ է:

Նզին առանձին ալլ հարկ մի՛ լիցի, զի այն իսկ է, զոր աշխատեալ հնգեկի:

Կովու լիտր եղն միայն լիցի:

Արօտի ալլ հարկ մի՛ լիցի, զի այն իսկ են արօտականք որ հարկին:

Ոչխարք ի գառինսն տասանորդեսցին, թէ հաճոյ իցէ տէրունեացն՝ ընդ ոչխարի փոխանակիցէ ըստ արժանւոյն:

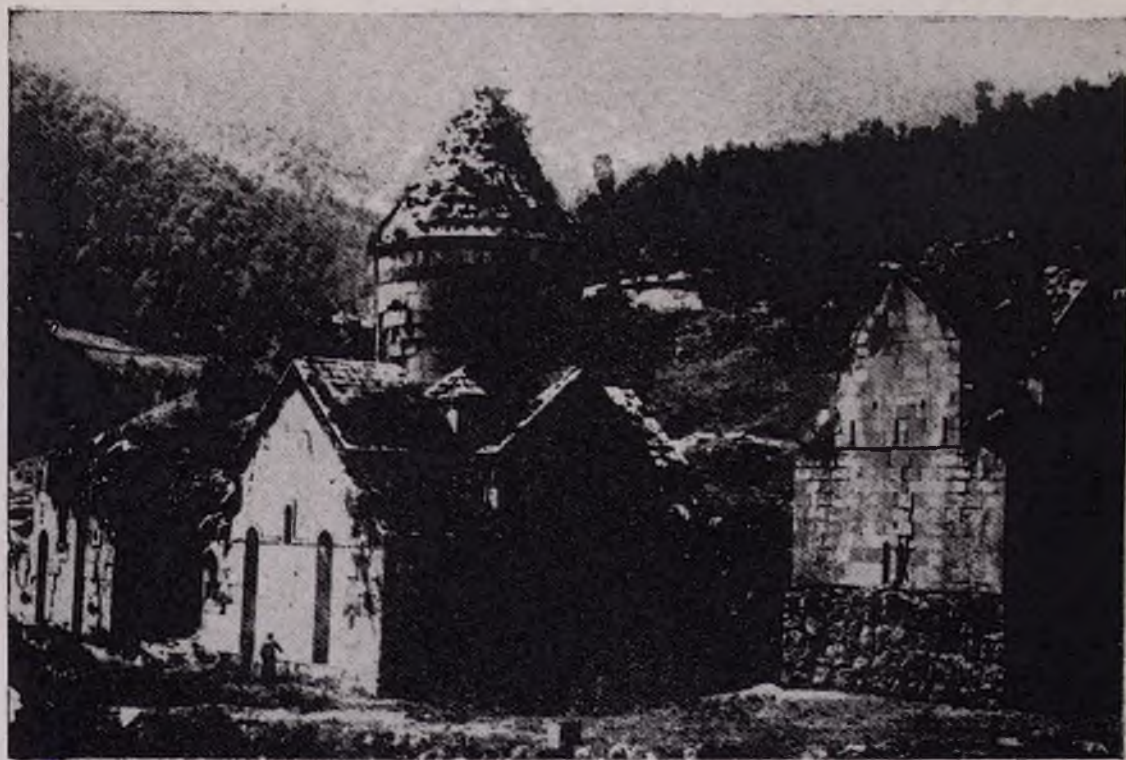
Ձիոյ և ջորւոյ և իշոյ մի՛ լիցի հարկ, զի նոքօք բազում անգամ ծառայէ զտէրունիսն»]:

Վիմական արձանագրությունների վկայություններից երևում է, որ բացի Դատաստանագրքում հիշատակված այս հարկերից, գոյություն են ունեցել նույն այս ժամանակաշրջանում նաև ուրիշ հարկեր: Սակայն այս խնդիրը կարելի կլինի հանգամանորեն քնննության առնել, երբ հրատարակված կլինի արձանագրությունների լրիվ ժողովածուն:

Դատաստանագրքի վերև մեջ բերված հատվածում խիստ կարևոր է Գողի վկայությունը նաև կողի ու նրա քանակական չափի մասին Արևելյան Հայաստանում: Շինականները, ինչպես երևում է նրա վկայությունից, պարտավոր էին, բացի հարկ վճարելուց, կատարել իրենց տերերի մոտ ու նաև իշխանների հրամանով ձրի աշխատանքներ:

Պարտադիր ձրի աշխատանքների օրերի միջին քանակը, որ, ըստ երևութի, 52 օրից ավելի շատ է եղել այս ժամանակաշրջանում

1 Տե՛ս Մ Խ Թ ա ր Գ ո շ, Դատաստանագրք, II, 1, էջ 314—316:

Նոր-Պետրիկ վանքը (XII դ.):

նում, Գոշի մոտ ցույց է տրված ըստաթվա ընթացքում մեկ օր, ուրեմն՝ տարեկան 52 օր: Կոռի այս տեղոթթյունը անգամ պետք է համարել շինականների համար բավական ծանր:

Թե՛ Բագրատունյաց և թե՛ այս ժամանակաշրջանում գոյություն են ունեցել Հայաստանում, ինչպես մանրամասն մատնացույց է արված իմ նախորդ աշխատութթյուններից մեկում¹, շինականների երկու տեսակ պարտադիր գրխավոր աշխատանքներ, որոնք Միջնադարյան Եվրոպայում անվանվում էին *manoperae* (գերմ. *Handfrohen*) և *carroperae* (գերմ. *Fahr*—կամ *Spannfrohen*), Առաջինն այն աշխատանքներն էին, որ շինականը կատարում էր ինքը, իսկ երկրորդը՝ այն, որ նա կատարում էր իր անասուններով ու թասարքով: Ինչպես տեսանք Մխիթար Գոշի վերոհիշյալ վկայութթյունից, շինականը ըստ երևութին հարկ չէր վճարելու իր ձիու, ջորու և էջի համար հենց այն պատճառով, որ սրանք կոռի աշխատանքներ էին կատարում կավածատիրոջ մոտ:

Շինականներից պետք է տարբերել Գոշի Դատաստանագրքի զանազան հոգվածներում հիշված «ծառա»-ներին ու «աղախին»-ներին: Սրանք պարզապես իրավագուրկ ստրուկներ էին, շինականներից շատ ալելի սահմանափակ իրավունքներով:

Աղբյուրների մեջ կան նաև որոշ ակնարկներ, որոնք հիմք են ծառայում ենթադրելու, որ այս ժամանակաշրջանում ևս Հայաստանում գոյություն են ունեցել գյուղական համայնքներ և համայնքային հողատիրութթյուն:

¹ Տե՛ս Հ. Մ ա ն ա ն դ յ ա ն, «Հայաստանի արքունի հարկերը մարդկանութթյան շրջանում», Երևան, 1926, էջ 37—44:

ԿԼՈՒԽ ՑԱՍՆԵՐՈՐԴ

ՄՈՆԻՏՈՐԻՆԳԱՆ ԱՌԱՋԱՊԱՀ ԲԱՆԱԿԻ ԵՎ ՋԱԼԱԼԵԳԻԻՆԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ

1. Մոնիթորական պետության հիմնումը Ձինգիզխանի իշխանության ներքո.— Ձինգիզխանի արշավանքները և նվաճումները.— Մոնիթորական ավերմունքների բնույթը ըստ իրեն ալ-Ասիրի:— 2. Ջերեի և Սուրատայի առաջապահ բանակը Առան-Աղվանում.— Վրաց և հայոց զորքի պարտությունը Կոզման գետի մոտ:— 3. Մոնիթորական առաջապահի վերադարձը Արևելք Ռուսաստանի միջով:— 4. Վրաց-հայկական զորքերի կոիվները Անդրկովկաս գաղթած ղվաղների հետ.— Վրաստանի թուլացումը Գեորգի Լաշայի և Ռուսուդանի թագավորության ժամանակ:— 5. Ջալալեդդինի իշխանության հաստատումը Ազերբայջանում:— 6. Հայ-վրացական զորքերի պարտությունը Գուռնիի մոտ.— Հայաստանի աղետալի դրությունը այս պարտությունից հետո:— 7. Ջալալեդդինի հաջորդական թանակցությունների անհաջողությունը.— Տիգրիս ֆաղափ գրավումը և բնակչության կոտորածը:— 8. Խվարեզմյան զորքերի 1226 թ. արշավանքները և Անիի Կարսի, Մանազկերտի ու Խաթի պաշարումը.— Տիգրիսի ու Դվինի վերագրավումը և Ջալալեդդինի ուժերի ու կողմնակիցների ոչնչացումը այս ֆաղանքում:— 9. Մշա դաշտի, Տոգատափի ու Ճապաղջրի ավերումը և Խաթի առումը.— Ջալալեդդինի պարտությունը Երզնկայի շրջանում:— 10. Մոնիթորների արշավանքը դեպի Ազերբայջան, Չարմաղանի առաջնորդությամբ:— 11. Ջալալեդդինի սպանվելը և մոնիթորների ավերածությունները հարավային Հայաստանում:— 12. Դան-ձակի առումը և ավերումը.— Չարմաղանի զորքի հեռացումը Աղվանքից:

13-րդ դարի առաջին քառորդում, երբ ազատագրված Հայաստանում սկսվել էր տնտեսական ու կուլտուրական վերելքի մի նոր ջրջան՝ Արևմտյան Ասիան, ինչպես վերև ասացինք, նորից ենթարկվեց սոսկալի աղետի, որը գալիս էր դարձյալ Ասիայի խորքերից: Այստեղ՝ Սիբիրի ու Չինաստանի միջև, այժմյան Մոնղոլիայում, վաղ ժամանակներից բնակվում էին բազմաթիվ վաչկատուն ու թափառակյաց ցեղեր, որոնք անվանվում էին մոնղոլ կամ թաթար: 13-րդ դարի սկզբներում այս ցեղերի ֆեոդալական իշխաններից ամենահզորը, Տեմուլինը, միացնելով սրանց իր իշխանության

տակ՝ հիմք դրեց մոնղոլական միացյալ մեծ պետության և մոնղոլ ազնվականության մեծ ժողովում, որը կայացավ Օնոն գետի ափին՝ հայտարարվեց համամոնղոլական խաքան և անվանվեց Չինգիզ-խան (1206 թ.):

Մոնղոլական ցեղերի միապետ ընտրվելուց հետո Չինգիզխանը, անցնելով Չինական պարիսպը՝ մոտ տասը տարվա ընթացքում նվաճեց հյուսիսային Չինաստանը: Այնուհետև, 1217 թ., նա հաղթեց արևմուտք փախած նայմանների թուրքական ցեղը, որն իրեն թշնամի էր, և առանց դժվարության գրավեց Կաշգարը և Արևելյան թուրքաստանը:

Այստեղ արևմուտքում նրա հսկայական տերությունը սահմանակից դառավ իսլամեզմի Մուհամմեդ շահի մեծ պետությանը, որի իշխանության տակ գտնվում էին ամբողջ Անդրկասպյան երկիրը և Պարսկաստանի մեծագույն մասը. ամենակարճ ժամանակում (1219—1221) Չինգիզխանը նվաճեց և այս պետությունը:

Մոնղոլական հրոսակախմբերը, որոնց միացել էին նաև թուրքական ցեղեր, ներխուժում էին Արևմտյան Ասիայի երկրները և ամեն ինչ մատնում սրի, հրի ու ավերածության, կոտորելով ամենուրեք հարյուր հազարավոր անմեղ բնակչություն:

Մոնղոլների ներխուժումը Արևմտյան Ասիայի երկրները և նրանց սոսկալի ավերածությունները անասելի խոր տպավորություն էին թողել լուրջ տեղերում և, մանավանդ, մահմեդական երկրներում, որոնք, որպես իշխողներ, ամենածանր հարվածներն էին ստացել նրանց արշավանքների ընթացքում:

Այդ տպավորությունը և ահ ու սարսափը պարզ արտահայտված է արաբական պատմագիր Իբն ալ-Ասիրի վկայություններում, որը ժամանակակից էր Չինգիզխանին և վերոհիշյալ անցքերին (Իբն ալ-Ասիրը ծնվել է 1160 թ. և վախճանվել է 1233 թ.):

«Իմ բարեկամներից շատերը,—ասում է Իբն ալ-Ասիրը,— համոզում էին ինձ տալ գրավոր կերպով տեղեկություններ թաթարական արշավանքի մասին: Ես շարունակ տատանվում էի: Բայց այժմ ես եկա այն եղրակացության, որ իմ լուսթյունը ոչ մի օգուտ չի բերի: Սակայն զգուշացնում եմ. ես նկարագրելու եմ ամենասոսկալի դժբախտությունը և ամենամեծ աղետը, որի նմանը դեռ չեն տեսել երկրի վրա ոչ ցեղեկը և ոչ գիշերը և որը պայթեց բոլոր ժողովուրդների գլխին ու, գլխավորապես, մուսուլմանների: Եթե մեկը ասի, որ

այն ժամանակից, երբ ամենափառավոր ու ամենաբարձրալն Աստված ստեղծել էր Ադամին՝ աշխարհը երբեք չի ենթարկվել մինչև այժմ նման փորձանքի,— նա ասած կլինի զուտ ճշմարտությունը: Համաշխարհային տարեգրերում ո՛չ մի նման բան կամ մոտավոր կերպով նման անցք չի հիշատակված:

Ամենասոսկալի աղետներից մեկը. որ պատմված է տարեգրություններում, համարվում է Նաբուգոգոնոսորի գործ դրած բռնությունը Իսրայելացիների վերաբերմամբ՝ նրանց չարդը և Նրուաաղեմի կործանումը: Բայց ի՞նչ է Նրուաաղեմը համեմատությամբ այն երկրների, որ ավերել էին այս անիծված թաթարները, ուր ամեն մի քաղաք երկու անգամ ավելի մեծ էր, քան Նրուաաղեմը: Ի՞նչ են Իսրայելացիները համեմատությամբ նրանց, որոնք այժմ մատնվեցին կոտորածի: Չէ՞ որ բնակչությունը նույնիսկ որևէ մեկ քաղաքի, որ կոտորել էին թաթարները՝ ավելի էր թվում, քան ամբողջ Իսրայելյան ժողովուրդը: Պետք է ենթադրել, որ մեր երկրի ժողովուրդներն այլևս չեն տեսնելու այսպիսի աղետ մինչև Գոգ և Մագոգի ժամանակները, երբ կլինի աշխարհի վերջը:

Չէ՞ որ նույնիսկ Նեոբ Ֆնայելու է նրանց, որոնք կհետևեն իրեն, և ոչնչացնելու է միայն նրանց, ով որ իրեն կդիմադրե.— իսկ թաթարները ոչ-ոքին չէին ֆնայում՝ նրանք կոտորում էին և կանանց, և տղամարդկանց, և երեխաներին, կտրում էին հղի կանանց փորերը և մորթում չծնվածներին: Ոչ-ոք չէր քնում այն երկրում, որի վրա նրանք դեռևս չէին հարձակվել. ամեն ոք ահ ու սարսափով սպասում էր նրանց գալուն: Իսկ թաթարները գնում էին առաջ առանց կարիք ունենալու հացի կամ այլ մթերքների: Նրանք իրենց հետ տանում էին ոչխարներ, կովեր, ձիեր և զանազան այլ անասուններ և, որպես ուտելիք՝ գործ էին ածում միայն սրանց միւրը: Իսկ նրանց հեծնելու ձիերը, որոնց վրա նրստած էին՝ փորում էին իրենց սմբակներով գետինը և ուտում բույսերի արմատները, և գարու մասին տեղեկություն չունեին: Այսպիսով, մի որևէ տեղ դադար առնելիս՝ թաթարները ոչ մի ուրիշ բանի կարիք չունեին: Բացի այդ, պետք է նաև ասել, որ նրանց կրոնը ևս... ոչ մի անթույլատրելի

ուտելիք չի ճանաչում, ուստի և թաթարները կարող էին ուտել և շների միս, և խոզերի, և ուրիշ նման կենդանիներին»¹:

1220 թ. Խալարեզմի շահ Մուհամմեդը, մոնղոլների ուժգին հարձակումներից սարսափած, փախավ երկշոտաբար իր պետության արևմտյան շրջանները և այստեղ, թաքնվելով Կասպից ծովի կղզիներից մեկում, հենց նույն 1220 թ. դեկտեմբեր ամսին հիվանդացավ և մեռավ: Սրան հալածելու համար Ջինգիզխանն արևմուտք էր ուղարկել իր առաջապահ զորքը Ջերե Նոյինի և Սուբատա Բահատուրի² առաջնորդությամբ: Այս զորքը, որ անկարող էր այլևս կատարել Ջինգիզխանի հանձնարարությունը, թուլյով ու վրդովնալով նախաձեռնող նրանից՝ Հյուսիսային Պարսկաստանից Ատրպատականի վրայով մտավ Անգրեղովկաս:

Ահա այս առաջապահ զորաբանակն էր, թվով մոտ 20.000, որն առաջին անգամ մտավ Աղվանք ո՛չ թե գալով Դերբենդի կողմից, ինչպես, հիմնվելով Կիրակոս Գանձակեցու սխալ վկայության վրա՝ թյուրիմացաբար ենթադրել է Չամչյանը, այլ Թալլիգի կողմերից ու Մուղանի վրայով, ինչպես այդ հանգամանորեն վկայում է Իրն ալ-Ասիրը³:

Կիրակոս Գանձակեցու վկայությամբ՝ մոնղոլները բանակ էին դրել Աղվանքում Բեղամեջ կոչվող ամուր տեղերում, որոնք գտնվում էին Պարտակ և Բայլական քաղաքների միջև⁴: Այստեղից նրանք հանդուգն կերպով հարձակվում ու ավերում էին շրջակա գավառները:

Նրանց թուուցիկ ջոկատները ասպատակում էին ո՛չ միայն Առան-Աղվանքի այն երկրամասերը, որոնք գտնվում էին այդ ժամանակ Մուհամմեդ Փահլավանի որդու Ուզբեկի իշխանության տակ,

¹ Տե՛ս А. Крымский, История Персии, ее литературы и духовной теософии, т. III, № 1—2, Москва, 1914—17, էջ 1—3: Համեմատիր նաև Ибн ал-Асир, из Тарих ал-Камиль, Баку, 1940, էջ 134—136:

² Շնոյինն էին անվանվում մոնղոլական ազնվական տոհմերի առաջնորդները: Իբրև մոնղոլական քոչվորական ֆեոդալիզմի տերմին Շնոյինն—ը համապատասխանում է հայկական Շուերն և միջնադարյան Նվրոպայի Եսենյորն տերմիններին: Իսկ Քրահատուրն, որից ծագել է Լուսեբեն богатырь բառը, նշանակում է կտրիճ: տե՛ս Владимирцев, Общественный строй монголов, Ленинград, 1934, էջ 74—75 և ն:

³ Տե՛ս Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, հատոր Գ, էջ 201. Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 190. Ибн ал-Асир, Լուս. Թարգմ. Ժողովի, էջ 137:

⁴ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 191:

այլև Զաքարյանների Վահրամյան ճյուղի գավառները և մինչևիսկ Տփղիսի մոտակա շրջանները¹։

Խնչպես պատմում է Կիրակոս Գանձակեցին, մոնղոլական այս զորքերը—

«Գալով աղվանից աշխարհը և անցնելով հայոց և վրաց երկրները, ինչ որ ճանապարհին գտնվում էր՝ ամեն ինչ սրի էին անցկացնում—թե՛ մարդ և թե՛ անասուն, մինչևիսկ շենքերին. մեծագին հագուստեղենը և այլ գույքերը նրանց չէին հետաքրքրում, բացի միայն ձիերից։ Շուտով նրանք հասան մինչև Տփղիս քաղաքը, բայց նորից վերադարձան Աղվանից աշխարհը՝ Շամքոր քաղաքի շրջանները։ Նրանց մասին սուտ լուր էր պատում, որ իբր թե մոգեր են և հավատով քրիստոնյաներ ու հրաշագործներ և եկել են քրիստոնյաների համար տաճիկների պատճառած բռնության վրեժն առնելու... և այսպես սուտ լուրը տարածվեց այս երկրում ու ւսյդ պատճառով երկրի քնակիչները շամրացան։ Նույնիսկ մի աշխարհական երեց, վերցնելով իր ժողովուրդը, խաչ ու խաչվառով գնաց նրանց ընդառաջ։ Եվ նրանք կոտորեցին բոլորին՝ սրի անցկացնելով։ Այսպիսով, նրանք կոտորեցին շատերին, որոնց անիոյթ վիճակում էին գտնում, և ավերեցին բազմաթիվ տեղեր»։

[Եվ եկեալ յաշխարհն Աղուանից, գալ անցանել յաշխարհս Հայոց և Վրաց, և զոր ինչ գտանէր ի ճանապարհին՝ զամենեսեան սրոյ ճարակ տայր՝ զմարդ և զանասուն, մինչև ի շունս անգամ, և մեծագին հանդերձից և այլ ընչից փոյթ ինչ ո՛չ առնէին, բա՛ց ի ձիոյ. և փոյթ ընդ փոյթ չոգան մինչև ի քաղաքն Տփղիս, և դարձեալ եկին իշին յաշխարհն Աղուանից, ի սահմանս Շամքոր(?) քաղաքիս. և համբաւ ստութեան գայր զնոցանէ. թէ մոգք են և քրիստոնեայ հաւատովք, և նշանադործք, և եկեալ են ի վրէժխնդրութիւն քրիստոնէից որ ի բռնութենէն տաճկաց և այսպէս համբաւով ստութեան լցաւ աշխարհս. վասն այսորիկ ո՛չ ամրացան բնակիչք աշխարհին, մինչև երէց մի աշխարհական, առեալ զժողովուրդ իւր, և փաշիւք վարելովք ընթացաւ ընդ առաջ նոցա. և նոցա սուր ի վերայ եղեալ՝ կոտորեցին առ

¹ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 190. Վարդան վարդ., ԴԼ. 29, էջ 142 և И б н а л - А с и р. Թարգմ. Ժ ու դ ե ի, էջ 138 [XII, 154]։

հասարակ. և այսպէս անհոգս գտեալ զքաղութան՝ կոտորեցին և աւերեցին զյուդով տեղիս»¹։

Մոնղոլական զորքերի մոտքը Անդրկովկաս պետք է ենթադրել 1220 թ. ձմեռը, հավանորեն, դեկտեմբեր ամսին։ Ձմեռվա սկզբին նրանք գտնվում էին, ինչպես երևում է Իբն ալ-Ասիրի և Ռաշիդ-եդդինի վկայություններից, Համադանի շրջանում²։ Բայց որովհետև 1220 թ. ձմեռը չափազանց ցուրտ էր՝ նրանք Ազերբայջանի վրայով եկել էին Մուղան և Առան, որպեսզի ձմեռն անցկացնեն այս տաք երկրներում, ուր կային նաև արոտավայրեր նրանց ձիերի համար։

Երբ նրանք արդեն մոտեցել էին Տփղիսի շրջանին՝ նրանց դեմ դուրս ելան վրաց և հայոց զորքերը Գեորգի Լաշայի առաջնորդությամբ։ Հանդիպելով թշնամու առաջավոր ջոկատներին խուճան դաշտում, որը գտնվում է խրամի գետաբերանի արևելակողմում՝ Վրաստանի զորքերը թշնամիներին սկզբում ի փախուստ դարձրին և հալածեցին։ Բայց մոնղոլական զորքի մի մասը, որը դարան էր մտել՝ հանկարծակի նրանց վրա հարձակվեց թիկունքից և Ջերեի ու Սուբատայի զորքերը շրջապատեցին նրանց և մատնեցին կատարյալ պարտության։ Կովի դաշտից հագիվ հագ կարողացել էին փախչել վրաց թագավորը, Իվանե աթաբեկը և մյուս մեծամեծները։ Վարդան վարդապետի ասելով, միայն Վահրամ Գագեցին, Ջաբարյան Վահրամի թոռը, տեղեկություն չունենալով սրանց պարտության մասին՝ մեծ քաջությամբ հալածել ու կոտորել էր թշնամուն և հասել մինչև Գարդման գավառը³։

Վրաց-հայկական զորքերի պարտության տեղը Վարդան վարդապետի մոտ ցույց է տրված «առ գետովն Կոտմանայ», Մխիթար Այրիվանեցու մոտ՝ «ի Կոտմայ», իսկ Մաղաքիա աբեղայի մոտ՝ «ի դաշտն մեծ, որ կոչի Կոտման, որ կայ առաջի Տէրունական բերդին»⁴։ Այս Կոտման գետը ո՛չ թե Զեանշիր գավառի հյուսիսակողմում գտնվող Գուրան չայն է, ինչպես այդ ենթադրել են Բրոսսեն և

¹ Տե՛ս Կ Ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, էջ 190—191։

² Տե՛ս Ибн ал-Асир, *ռուս. թարգմ.* Ժ ու դ ե ի, էջ 137 (XII, 154) և Тизенгаузен, *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды*, Москва—Ленинград, 1941, էջ 31։

³ Տե՛ս Վ ա ր դ ա ն վ ա ր դ ա պ ե տ, *գլ.* 27, էջ 142։ Համեմատել նաև այս ճակատամարտի մասին Գարթլիս-ցիտդերբայի Անանուն հեղինակի վկայությունները՝ Մ ե լ ի ք ս ե թ - Բ ե կ, Վրաց ազբյուրները, II, էջ 61։

⁴ Նույնը, էջ 142. Մ խ ի Թ ա ր Ա յ ր ի վ ա ն ե ց ի (Մոսկվայի հրատ.), էջ 65 և Մ ա գ ա ք ի ա ա ր ե դ ա (Ք. Գ-ի հրատ.), էջ 9։

Պատկանյանը, այլ հավանորեն, այժմյան Թոուզ գետն է, որի ձախ կողմում Օքսուզլու գյուղի մոտ գտնվում էր, Մ. Բարխուտարյանցի կարծիքով, Տերունական բերդը¹:

Վերոհիշյալ ճակատամարտի թվականը որոշվում է հաստատուն կերպով բազդատուժյամբ հայ և օտար աղբյուրների վկայությունների: Կիրակոս Գանձակեցին և Վարդան վարդապետը մոնղոլների գալը Առան դնում են հայոց 669 թ. [=26 հունվ. 1220—25 հունվ. 1221], իսկ Իբն ալ-Ասիրի վկայությամբ՝ ճակատամարտը տեղի էր ունեցել Հեջիրի 617 թ. զուկադա ամսին [=28 դեկտ. 1220—26 հունվ. 1221]²: Դժվար չէ, ուրեմն, եզրակացնել, որ ճակատամարտը Կոտմանի մոտ պետք է ենթադրել 1220/1221 թ. ձմեռը, հավանորեն, 1221 թ. հունվար ամսին:

Այս ճակատամարտից հետո Ջեբեի և Սուբատայի զորքերը 1221 թ. ամբողջ ձմեռը մնացին Առանում, իսկ գարնան սկզբին վերադարձան Ազերբայջան և այստեղ նորից հրի ու սրի ճարակ դարձրին գյուղերն ու քաղաքները: Իբն ալ-Ասիրի և Ռաշիդդդինի վկայությամբ՝ 1221 թ. գարնան ու ամառվա ընթացքում նրանք վերցրել և սրի ու ավերածության գին մատնել այս կողմերի հարուստ քաղաքները՝ Մարաղան, Համադանը, Նախիջևանը, Սարաբը և Արդաբիլը: Վերադառնալով այնուհետև նորից Աղվանք՝ Հեջիրի 618 թ. ուաջաբ ամսին [=21 օգոստ.—19 սեպտ. 1221 թ.] նրանք իսպառ ավերել էին նաև Բայլական քաղաքը և կոտորել նրա ամբողջ բնակչությունը՝ ոչ միայն տղամարդկանց, այլև կանանց ու երեխաներին³:

Իբն ալ-Ասիրի մոտ Բայլականի ավերումից հետո հիշատակված է Ջեբեի և Սուբատայի նոր արշավանքը Վրաստան և վրաց-հայկական զորքերի նոր պարտությունը և փախուստը⁴, սակայն, այդ ամսին հայկական աղբյուրների մեջ չկան տեղեկություններ:

¹ Տե՛ս Բ ր ո ս ս ե ի Մ ի ի Թ ա Ր Ա յ Ր ի վ ա ն ե ց ու ֆրանսերեն թարգմանությունը, էջ 105 և Պատկանյանի Մ ա ղ ա ք ի ա ա բ ե ղ ա յ ի ուսսերեն թարգմանությունը, ծանո. 8: Պատկանյանը այս սխալը ուղղել է իր մյուս աշխատության մեջ՝ աե՛ս История монголов, I, էջ 70: Համեմատել նաև Բարխուտարյանց, Արցախ, էջ 358 և 435:

² Տե՛ս Կ ի Ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, էջ 190, Վ ա Ր Դ ա ն վ ա Ր Դ., էջ 142. И б н а л - А с и р, Թ ա Ր Դ մ. Ժ ու ղ ե ի, էջ 138:

³ Տե՛ս И б н а л - А с и р, Թ ա Ր Դ մ. Ժ ու ղ ե ի, էջ 139—140 և Ռաշիդդեդդինի վկայությունները, որ մեջ են բերված Տեղեկագուղենի ժողովածուում՝ Сборник материалов, II, էջ 32:

⁴ Նույնը, էջ 140 (XII, 158—159):

ընդհակառակը, Վարդան վարդապետը վկայում է, որ թեև մոնղոլները կամեցել էին նորից արշավել Վրաստան, սակայն, իմանալով որ վրացիներն ու հայերը լավ նախապատրաստված են կռվի՝ չհամարձակվեցին գալ և հեռացան¹։

1221 թ. աշնանը մոնղոլական զորաբանակը մտավ Աղվանքից Շիրվան և, պաշարելով ու վերցնելով այստեղ Շամախի քաղաքը՝ սրա բնակչությունը ևս մատնեց սրի ու կողոպուտի։ Այստեղից նա Շիրվանի նեղ կիրճերով, — և ո՛չ Դերբենդի անցքով, ինչպես ոմանք ենթադրում են, — անցավ Հյուսիսային Կովկաս և ավերեց այստեղ ալանների և ղփչաղների երկրները։ Ինչպես հայտնի է, Զեբեի ու Սուբատայի նույն այս զորքերն էին, որ 1223 թ. պարսոթյան մատնեցին ռուսների և ղփչաղների միացյալ ուժերը Կալկայի մեծ ճակատամարտում։

Այնուհետև, 1223 թ., մոտ երեք տարվա արշավանքներից հետո, սրանք վերադարձան Արևելք Չինգիզխանի մոտ, հավաքած լինելով կարևոր տեղեկություններ արևմտյան այն երկրների մասին, որ իրենք նվաճելու էին մոտ ապագայում։

Մոնղոլների ներխուժման ժամանակ ղփչաղների երկրներ՝ սրանց մի ստվար մասը հարկադրված եղավ գաղթել Անդրկովկաս և այստեղ կողոպուտի մատնեց Շիրվանը և, գլխավորապես, Կապաղակ քաղաքի շրջանները, որը գտնվում էր Շամախու ու Եվլախի միջև², և հասավ մինչև Գանձակի կողմերը։ Գանձակի էմիրը սրանց բնակության տեղ տվեց քաղաքի մոտ և պահեց իբրև վարձկան զորք Վրաստանի հարձակումներից պաշտպանվելու համար։

1222 թ. Իվանե աթաբեկը մեծ ինքնավստահությամբ արշավեց Գանձակ և ուղեց պատժել այս էմիրին, բայց ծանր պարտություն կրեց³։ Ղփչաղները Գանձակի մոտ անակնկալ կերպով հարձակվեցին երթից հոգնած նրա զորքերի վրա՝ մեծ ջարդ տվին և շատերին գերի վերցրին։ Այս պատերազմում, ինչպես վկայում է Կիրակոս Գանձակեցին, սպանվել էր Վասակ Խաղբակյանի որդին Պապաքը և գերի էր ընկել Վասակի եղբայրը՝ Գրիգորը։ Վերջինս

¹ Տե՛ս Վ ա ռ դ ա ն վ ա ռ դ., էջ 142։

² Մինորսկու կարծիքով՝ Կապաղակի ավերակները գտնվում են Դուրիանշայ գետի ափին Եվլախից մոտ 35—40 կիլոմետր դեպի հյուսիս-արևելք. տե՛ս Minorsky, Hudud al'Alam, London, 1937, էջ 399 և 402։

³ Տե՛ս Կ ր ի ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե Յ ի, էջ 192—194, Վ ա ռ դ ա ն վ ա ռ դ., գլ. 27, 142—143. Մ խ ի Թ ա Ր Ա յ Ր ի վ ա ն ե Յ ի, էջ 65. В б н а л - А с и р, Թարգմ. Ժ ու գ ե ի, էջ 147.—8։

ծանր տանջանքների ենթարկվեց և նահատակվեց, որովհետև հանձն չէր առել ուրանալ քրիստոնեությունը¹։

1222 թ. պարտություն վրեժը վրաց-հայկական զորքերը Ղըփ-չաղներից առան և նրանց սրի անցկացրին կամ գերի վերցրին 1223 թ. Վարդանաշատի շրջանում², որը գտնվում էր Մուղանի տափաստանի մոտ Արաքս գետի աջ ափին՝ այժմյան Ալտան բերդի ավերակների տեղում³։

Աղբյուրների վկայությունից երևում է, որ Վրաստանի զորքերի արշավանքները թուրքական, նաև այլ ամիրայությունների դեմ պարբերաբար շարունակվել էին նաև ամիրսպասալար Ջաբա-րեի մահից հետո՝ գլխավորապես, Գեորգի Լաշայի (1213—1223) և Իվանե աթաբեկի առաջնորդությամբ։

Իրն ալ-Ասիրի մոտ հիշատակված են, օրինակ, վրաց-հայկական զորքերի 1222 թ. արշավանքը Բալլական, նրանց 1223 թ. հարձակումը Սուրմառի գավառի վրա և ծանր պարտությունը, 1225 թ. անհաջող ճակատամարտը Գանձակի մոտ և նույն թվականի պարտությունը Ատրպատականում⁴։

Ուշագրավ է, որ Վրաստանի արշավանքները վերջանում էին այժմ, մեծ մասամբ, նրա զորքերի պարտությամբ, որովհետև Վրաստանն այդ ժամանակ արդեն կորցրել էր իր նախկին հզորությունը։ Ինչպես վկայում է Քարթլիս-ցխովրեբան, Թամարի հաջորդ Գեորգի Լաշան գրգռել էր իր դեմ Վրաստանի իշխաններին, որոնց մեջ նաև Իվանե աթաբեկին և Վահրամ Գաբեցուն⁵։

Գեորգի Լաշան վախճանվեց Բազավանում 1223 թ. հունվար ամսի 18-ին չորեքշաբթի օրը⁶։ Նրան հաջորդեց իր քույրը Ռուսուդանը (1223—1247), որն ամուսնացավ սելջուկյան իլխեճ Ասլան Բ-ի թոռան՝ էրզրոմի ամիրա Տուղրուկ շահի մեծ որդու հետ, որն ընդունել էր քրիստոնեություն⁷։

¹ Տե՛ս Կ Ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց Ի, էջ 194 և Վ ա ր դ ա ն վ ա ր դ ., էջ 143։

² Նույնը, էջ 195 և Վ ա ր դ ա ն վ ա ր դ ., էջ 143։

³ Տե՛ս Minorsky. Hudud-al-'Alam, էջ 395։

⁴ Տե՛ս Ибн ал-Асир, нол. թարգմ. Ժ ու գ ե Ի, էջ 148—153 (XII, 169, 170—171, 175, 176—7)։

⁵ Տե՛ս Մ Է Լ Ի ք ս Ի թ-Բ Ի կ, Վրաց աղբյուրները, II, էջ 50—51։

⁶ Թվականը ճշտվում է 1223 թվականին (և ոչ 1222-ին, ինչպես ոմանք ենթադրում են), որովհետև մատնանշված են մահվան ամիսը, ամսաթիվը և օրը։

⁷ Տե՛ս Ибн ал-Асир, нол. թարգմ. Ժ ու գ ե Ի, էջ 150—151 (XII, 171—2)։ Համեմատիր նաև Կ Ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց Ի, էջ 224։

Մօնղոլների 1220—1223 թթ. վերոհիշյալ արշավանքը նախերգանքն էր նոր և ավելի աղետալի փորձանքների, որոնց ենթարկվելու էին Վրաստանն ու Հայաստանը և սրանց հարևան երկրները:

Խվարեզմի Մուհամմեդ շահի մահից հետո՝ նրա որդին ու հաջորդը՝ Ջալալեդդինը (1220—1231), որը փախել էր Հնդկաստան, եկավ այնտեղից Պարսկաստանի հարավային շրջանները, որոնք չէին ավերվել մոնղոլական հարձակումների ժամանակ, և 1225 թ. սկզբներին նվաճեց այստեղ, Ֆարսի աթաբեկի օգնությամբ, խուժաստանի մի մասը, որը հարևան էր Միշաբեքին, և ապա նաև Ազերբայջանը, որի նկուղայան տոհմի իշխան՝ աթաբեկ Ուզբեկը, չկարողանալով նրան դիմադրել՝ փախավ Գանձակ: Ազերբայջանի աթաբեկների աթոռանիստ քաղաքն էր այս ժամանակ Թավրիզը, որը Ջալալեդդինը, ինչպես վկայում է Իբն ալ-Ասիրը¹, գրավել էր Հեջիրի 622 թ. ուաջաբ ամսի 17-ին [=1225 թ. հուլիսի 25-ին]:

Ջալալեդդինի մեծ ու անհաշտ թշնամին մոնղոլներն էին, որոնք չէին կարող հանդուրժել Խվարեզմի շահերի ուժեղացումը, ուստի և Մուհամմեդ շահի այս հաջորդը պետք է, բնականաբար, աշխատեր հիմնել ըստ կարելույն շուտ մի հզոր պետություն Պարսկաստանի արևմուտքում, հավաքել մի նոր մեծ բանակ և, կասեցնելով մոնղոլական զորքերի առաջխաղացումը՝ վերականգնել իր տոհմի նախկին հզորությունը: Վճռականությունը և արագությունը հիմնական նախապայմաններն էին սրա նախաձեռնած գործի աշողության:

Ինչպես երևում է Իբն ալ-Ասիրի վկայություններից, որը ժամանակակից էր այս անցքերին, Ջալալեդդինը ամենակարճ ժամանակում նվաճել էր Ազերբայջանի հյուսիսային շրջանները և իսկույն ևեթ այստեղից արքայվել էր Հայաստան: 1225 թ. օգոստոս ամսին, Թավրիզը վերցնելուց մոտ մի ամիս հետո, նա արդեն գրավել էր նաև Դվին քաղաքը²:

Այստեղ նրա դեմ դուրս եկան հայ-վրացական միացյալ զորքերը Իվանն աթաբեկի առաջնորդությամբ և տեղի ունեցավ մեծ ճակատամարտ Գառնիի մոտ Հեջիրի 622 թ. շաբան ամսին, այսինքն՝ 1225 թ. օգոստոսի վերջերին կամ սեպտեմբերի սկզբներին: Այս ճակատամարտում, որ մանրամասն նկարագրված է հայ և օ-

¹ *Տե՛ս* Ибн ал-Асир, *ռուս. թարգմ.* Ժողեի, էջ (XII, 178):

² *Նույնը*, էջ 155—156 (XII, 179):

տար աղքատներում¹ Զալալեդդինը հաղթող հանդիսացավ և Իվանեի զորքը մեծ կորուստներ կրեց ու դիմեց փախուստի: Ինքը Իվանեն հազիվհազ կարողացել էր փախչել և պատսպարվել «Գեղէ» կամ «Քեղէ» ամրոցում:

Այս պարտութիւնից հետո, ինչպես վկայում է Ստեփանոս Օրբելյանը,

«Անհնարին աղետներով և զանազան դժբախտութիւններով ապականվեց այս ամբողջ երկիրը. որովհետև խմբարեզմացիները, տեսնելով որ այս երկիրն անտեր-անտիրական է՝ անխնա կոտորեցին և գերեցին բոլորին ու հրդեհեցին քաղաքների, գյուղերի և վանքերի բոլոր շինքերն ու տները: Նրանք այրեցին նաև մեր բոլոր վաստակը և կտրեցին այգիներն ու ծառերը, և այդ պատճառով ամեն տեղ տարածվեց սաստիկ սովը: Եվ ահա այս պատուհասը տեր եղավ մեր աշխարհին յոթը տարի»:

[«Խսկ գկնի այսր անհնարին պատուհասիւք և զանազան դիպուածովք ապականեալ եղև աշխարհս ամենայն. զի գտեալ խորագմիկքն զաշխարհս անտէրունչ՝ անխնայ կոտորեցին և գերեցին և հրդեհեցին զամենայն շինուածս տանց և յարկաց քաղաքաց, գյուղից և վանորէից. այրեցին և զվաստակս ամենայն և հարին զայգիս և զծառս. վասն որոյ սով սաստիկ տիրեաց առ հասարակ Եւ ահա այս պատուհաս տիրէ աշխարհիս ամս 7»]²:

Գառնիի մոտ տարած հաղթութիւնից հետո խմբարեզմի շահը, ինչպես վկայում է վրաց ժամանակագրութիւնը, փորձել էր համաձայնութեան գալ Վրաստանի հետ և ռզեցել էր դադարեցնել կռիվը նրա դեմ: Եվ իրավի, նրան բնավ ձեռնտու չէր շլատել և ուժասպառ անել իր զորական ուժերը Անդրկովկասում, երբ իրեն սպառնում էին արեւելքից Չինգիզխանի վայրագ ու անողոր հրոսակները:

Վրաց ժամանակագրութեան վկայութեամբ՝ Զալալեդդինը տեսակցութիւն ունեցավ Բջնիի ձորում Իվանեի որդու Ավագի հետ և հայտնեց սրան, որ ինքը եկել է ո՛չ թե Վրաստանը ավերելու, այլ

¹ Տես Գիրական Գանձակեցի, էջ 211—213. Վարդան վարդ., էջ 143. Ստեփանոս Օրբելյան, գլ. 42, էջ 399. Նույնի ժամանակագրութիւնը, էջ 24, Միեայեւ Ասորի (Երուսաղեմի հրատ.), էջ 520—522. Միեթար Այրիվանեցի, էջ 65—66. Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 63. Ибн ал-Асир, էջ 156—157 (XII, 179):

² Տես Ստեփանոս Օրբելյան, գլ. 42, էջ 400:

ներա հետ հաշտութիւնն և խաղաղութիւնն կնքելու: Ավագը զեկուցեց այդ մասին թագուհուն և մեծամեծներին, բայց նրանք որոշեցին մերժել հաշտութիւնն առաջարկը¹:

Այս անհաշտ դաժնակցութիւններէից հետո Զաւալեդդինի զորքերը նվաճեցին Գանձակը և այստեղից Գազի դաշտավայրերի կողմով արշավեցին Տփղիսի շրջանը և, պարտութիւն մատնելով վրացական միացյալ ուժերը, 1226 թ. գարնան սկզբին գրավեցին Տփղիս քաղաքը²:

Տփղիսի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտը և Տփղիսի առումը ու սոսկալի ավերումը նկարագրել է Իբն ալ-Ասիրը:

«Մոտենալով նրան [Տփղիսին],— ասում է Իբն ալ-Ասիրը,— նա [Զաւալեդդինը] իր հետ եղած զորքի մեծագույն մասը մի քանի տեղում դարան մտցրեց և ապա առաջ շարժվեց դեպի քաղաք, գլուխ անցնելով մոտ երեք հազար ձիավորի: Քաղաքում գտնվող վրացիները, տեսնելով նրան՝ ոգի առան, որովհետև նրա հետ եղած մարդկանց թիվը շատ չէր: Տեղեկութիւն չունենալով մյուս զորքի մասին՝ նրանք դուրս եկան քաղաքից և մարտնչեցին նրա հետ, սակայն սա ետ քաշվեց:

Այդ նրանց ավելի ևս քաջալերեց, որովհետև կարծեցին որ փախչում է, ուստի և հետապնդեցին նրան: Սակայն երբ նրանք գտնվում էին նահանջող ու դարան մտած զորքերի մեջտեղում՝ վերջինները դուրս եկան նրանց դեմ և սկսեցին կոտորել: Վրաց զորքի մեծ մասը սպանվեց, իսկ մնացածները փախան և ներս մտան քաղաք, հետապնդելով մուսուլմաններին:

Բայց հենց որ սրանք մտան քաղաք՝ սրա մուսուլման բնակիչները բղավեցին մուսուլմանական ազդակոչը³ և Զաւալեդդինի անունը, իսկ վրացիները վհատվեցին ու անձնատուր եղան,— նրանց զորքերի մեծագույն մասը սպանվել էին նախորդ ճակատամարտերում և այդ պատճառով նրանց թիվը պակասել էր և նրանց սրտերին տիրել էին վախը և սարսափը:

Մուսուլմանները քաղաքը գրավեցին ուժով և առանց

¹ Տէս Մ Ե Լ Ի Թ Ս Ե Թ-Բ Ե Կ, Վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 53:

² Տէս Վ արդան վ արդ., գլ. 26, էջ 143. И б н а л-А с и р, н о л о-թ ր գ մ. Ժ ու գ Ե Ի, էջ 158—159. Մ Ե Լ Ի Թ Ս Ե Թ-Բ Ե Կ, Վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 53. Մ Ի խ ա յ Ե Լ Ա ս ո ր Ի, էջ 523 և ուրիշ:

³ «Ալլահը մեծ է»:

«աման»-ի, ուստի և նրանք կոտորեցին քաղաքում գտնվող բոլոր վրացիներին, չխնայելով ո՛չ հասակավորներին, ո՛չ էլ երեխաներին, բացի նրանց, ովքեր ընդունեցին իսլամը և արտասանեցին [Ղուրանի] վկայության երկու խոսքը՝ Սրանք խնայվեցին և Ջալալեդդինը հրամայեց նրանց թլփատել ու ձեռք չտալ:

Մուսուլմանները կողոպտեցին բնակչության գույքը, գերի վերցրին նրանց և դարձրին երեխաներին ստրուկ: Փոքր ինչ տուժեցին և քաղաքում ապրող մուսուլմանները՝ ոմանք սպանվեցին, ոմանք էլ կողոպտվեցին»²:

Տփղիսում Ջալալեդդինը թողեց իր Շարաֆ-ալ-Մուլք վեզիրին և ինքը գնաց Պարսկաստան: Բայց շուտով իսլամադավան զորքը, ինչպես վկայում է դարձյալ Իբն-ալ-Ասիրը³, ունեցավ Տփղիսում պարենավորման պակասություն: Ուստի և Շարաֆ-ալ-Մուլքը այստեղից արշավեց էրզրումի շրջանը և վերցրեց այնտեղ մեծ ավար ու գերիներ:

Վերադարձին, երբ արշավող այս զորքը անցնում էր իսլաթի ամիրայության սահմանների մոտով՝ էյուբյան Աշրաֆի հեջուբը պարտության մատնեց սրանց և խլեց ամբողջ ավազը: Լուր ստանալով այս մասին՝ Ջալալեդդինը վերադարձավ Անդրկովկաս (Շեքիրի 623 թ. ռամադան ամսին (=26 օգոստ. —24 սեպտ. 1226 թ.):

1226 թ. աշնանը Ջալալեդդինը պաշարեց և փորձեց նվաճել Անին և Կարսը, բայց հաջողություն չունեցավ: Այնուհետև նա ասպատակեց և ավերածության մատնեց Արխազիան ու այնտեղից արագ երթերով գնաց իսլաթի ամիրայության կողմերը և 1226 թ. աշնան վերջերին պաշարեց Մանազկերտը և իսլաթը: Բայց այստեղ Աշրաֆի կռակալը նրան ցույց տվեց ուժեղ դիմադրություն և Ջալալեդդինը, որը մեծ կորուստներ էր կրել, ստիպված եղավ հեռանալ և վերադարձավ Ազերբայջան⁴:

Ջալալեդդինի իշխանության գլխավոր հենարաններն էին, Անդրկովկասում Տփղիսը, Գանձակը ու Դվինը և այստեղից էին նրա թուրքական զորքերը ասպատակում, կողոպտում և ավերում վրաստանն ու Հայաստանը: Ուստի և հայ-վրացական կենդանի մնացած զորական ուժերը, որոնք պատսպարվել էին իրենց երկրների պա-

¹ ՇՀա ուրիշ ասված բացի Ալլահից և Մուհամեդը նրա մարգարեն է:

² Шейбани - Асир, Լուս. թարգմ. Ժուլյեի, էջ 159—160:

³ Նույնը, էջ 161—162 (XII, 188):

⁴ Նույնը, էջ 162—163 (XII, 190—191):

րըսպապատ քաղաքներում և ամրացրած այլ տեղերում, իրենց ժողովուրդներին պաշտպանելու և կոտորածից ու արհամիրքներից փրկելու համար՝ պետք է թշնամուն ջախջախեն ամենից առաջ այդ հենակայաններում:

Քաջալեքված Ջալալեդդինի անհաշողություններից Անիի, Կարսի և Մանազկերտի ու իւլաթի մոտ՝ սրանք Հեջիրի 624 թ. ռաբի 1 ամսին [=19 փետր.—20 մարտ 1227 թ.] եկան Անիից, Կարսից և այլ ամրացրած տեղերից դեպի Տփղիս և, գրավելով քաղաքը, կոտորեցին այստեղ մահմեդականներին, որոնց օգնությամբ Ջալալեդդինը կարողացել էր նվաճել Տփղիսը: Այնուհետև նրանք, ինչպես վկայում են Իբն ալ-Ասիրը և Միխայել Ասորու ժամանակագրության շարունակողը¹, քաղաքի մի մասը ավերելուց և հրդեհելուց հետո՝ վերադարձան նորից իրենց տեղերը:

Մոտավորապես նույն այս ժամանակ, հավանորեն, 1227 կամ 1228 թ., Վասակ խաղբակյանի որդին, մեծ իշխան Պռոշը, մըրտնելով Դվին, կոտորել էր նույնպես այստեղ եղած իսլամական զորքը և քաղաքի այն մահմեդականներին, որոնք 1225 թ. օգնել և աջակցել էին Ջալալեդդինին և սրի էին անցկացրել քաղաքում ապրող քրիստոնյա բնակիչներին²:

Վրաց և հայոց զորքերի 1227 և 1228 թթ. հաշողությունները բացատրվում են, զլխավորապես, նրանով, որ այս թվերին Ջալալեդդինը կռիվներ էր մղում Ազերբայջանում և Պարսկաստանում: 1227 թ. նա ճնշում էր թուրքերի ապստամբությունը, որոնք Ուրմիայի, Խոյի ու Թավրիզի շրջաններում ավերածության էին մատնում երկիրը և, խանգարելով հաղորդակցությունը, կողոպտում էին վաճառականներին: Նույն թվականին նա կռվում էր նաև Իսմայելիտ աղանդավորների՝ մուհհիտների դեմ, որոնց ուղարկած ֆիդայաները սպանել էին Գանձակում նրա կուսակալին:

Իսկ 1228 թ. նա պատերազմ էր մղում Ռեյ և Ասպահան քաղաքների կողմերում մոնղոլական հրոսակների դեմ: Միայն սրանց հաղթելուց հետո նա վերադարձավ Ազերբայջան և սկսեց իր մեծ արշավանքը էյուբյան Աշրաֆի դեմ, որի իւլաթի կուսակալը 1227 թ. աշնանը արշավել էր Ազերբայջան և գրավել էր Խոյը, Մարանդը և Նախիջևանը³:

¹ *См. Ибн ал-Асир, н.с. Թարգմ. Ժողովի, էջ 164—165 (XII, 193—194) և Միխայել Ասորի (1871), էջ 523:*

² *См. Միխայել Ասորի վանեցի, էջ 68 և Միխայել Ասորի, էջ 522:*

³ *См. Ибн ал-Асир, н.с. Թարգմ. Ժողովի, էջ 163—167 (XII, 191 և 194—196): Համեմատիր Мюллер. История Ислама, III, էջ 241—242:*

1228 թ. երկրորդ կիսում Ջալալեդդինը, գալով իլաթի շրջանը, առաջ շարժվեց այստեղից Մշո դաշտը և Տողատափի ու Ճապաղջրի կողմերը և կողոպտեց ու ավերեց այս շրջանները ևս, կոտորեց տղամարդկանց և գերի տարավ կանանց ու երեխաներին: Իսկ 1229 թ. նա նորից պաշարեց իլաթը, որի մեջ գտնվում էին էյուքյան Աշրաֆի զորքերը: Այս պաշարումը տևեց երկար ամիսներ և քաղաքը նա կարողացավ վերցնել միայն 1230 թ. ապրիլ ամսին¹:

Իլաթի պաշարման ժամանակ Ջալալեդդինին օգնել էր Իկոնիայի Ալադին սուլթանի հորեղբոր որդին, որն այդ ժամանակ Ջալալեդդինի աջակցությամբ տիրել էր էրզրումին և ճանաչել վերջինիս գերիշխանությունը: Ինչպես հաղորդում են Սմբատ սպարապետը և Անանուն ժամանակագրությունը, էրզրումի ամբողջ երկիրը ու նաև պատմական Հայաստանի արևմտյան մասերը՝ Նրզնկան, Կամախը և այլ շրջաններ Ալադինը (1219—1236) միացրել էր Իկոնիայի սուլթանության²:

1228 թ. Ջալալեդդինը, ինչպես տեսանք, ավերել էր Ալադինի նվաճած արևելյան երկրները: Ուստի Իկոնիայի սուլթանը, համաձայնության գալով էյուքյան Աշրաֆի և նրա եղբոր Քեմլի հետ՝ 1230 թ. ամառը Աշրաֆի հետ միասին ռազմի ելավ Ջալալեդդինի դեմ: Կիրակոս Գանձակեցու ասելով՝ Ալադինի զորքի շարքերում կային օգնական զորամասեր Կիլիկիայի հայերի և ֆրանկների:

Խվարեզմի շահը շտապով առաջ շարժվեց դեպի արևմուտք և հանդիպեց նրանց Նրզնկայի շրջանում: Սակայն այս անգամ նա ծանր պարտություն կրեց և իր զորքի շնչին մնացորդներով նահանջեց Ազերբայջան և կանգ առավ Խոյ քաղաքի մոտ: Աշրաֆն ու Ալադինը վերագրավեցին իրենց երկրները, իսկ վերջինիս հորեղբոր որդին, էրզրումի ամիրան, ենթարկվեց մահապատժի³:

Այս պարտությունից հետո Ջալալեդդինի դրությունը արդեն անհուսալի էր: 1231 թ. արևելքից ներս էր փուժել Ազերբայջան

¹ *Скѣи* Ибн ал-Асир, *ռուս. թարգմ. Ժուզեի*, էջ 167—168 (XII, 198—199 և 201—202). «Ժամանակագրություն Ստեփանոս Օրբելեանի», էջ 24. Սամուել Անեցի, էջ 149 և ուրիշ:

² *Скѣи* Սմբատ սպարապետ, *Մովսիս*, 1886, էջ 109—110 և Անանուն ժամանակագրություն, *Երևան*, 1940, էջ 20:

³ *Скѣи* Ибн ал-Асир, *ռուս. թարգմ. Ժուզեի* էջ 169—170. Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 215—217. Սամուել Անեցի, էջ 149—150. Վարդան վարդ., *զյ.* 20, էջ 144. Անանուն ժամանակագրություն, էջ 20:

մոնղոլական մի մեծ զորաբանակ, որը նրան սպառնում էր թիկունքից:

1227 թ. մեռել էր Չինգիզխանը և երկու տարի հետո, 1229 թ., մեծ խան Էր ընտրվել իր ազգականների ու մոնղոլական բարձր ազնվականության մեծ ժողովում (ղոռուկթայում) նրա որդին Ուգեդեյը, որին հայկական աղբյուրներն անվանում են «Հոքթա խաղան», «Հաւքաթա ղան» կամ «Հաւքթաղան»¹: Ահա այս մեծ խանի հրամանով էր, որ 30.000 հեծելազորով արևմուտք եկավ Ջալալեդդինին վերջնականապես ընկճելու համար Չարմաղան նոյսինը մի քանի այլ մեծամեծների հետ²:

Իմանալով, որ իրենց գլխավոր թշնամին Ջալալեդդինն է՝ Չարմաղանը եկավ ուղիղ Ազերբայջան, անտես առնելով այն ուժերը, որ գտնվում էին իր ճանապարհին Պարսկաստանի զանապանակներում:

Ջալալեդդինը, որը իր թիկունքն ապահովելու համար Աշրաֆի ու Ալադինի հետ շտապ կերպով հաշտության դաշն էր կնքել՝ չկարողացավ ժողովել մեծ զորք ու նրանց դիմադրել և քնաց Ազերբայջանից Խլաթի շրջանը: Բայց տեղեկանալով, որ մոնղոլները կրնակակոխ հետապնդում են իրեն՝ փախավ այստեղից Ամիդ, իսկ նրա զորքը պարտության մատնվեց և ցրվեց³:

«Ապա թաթարը, — պատմում է Կիրակոս Գանձակեցին, — որը նրան [Ջալալեդդինին] փախցրել ու դուրս էր վտարել իր երկրից, հետապնդելով նրան՝ հալածեց ու քչեց մինչև Ամիդ, և այնտեղ սաստիկ հարված տվեց նրա զորքերին: Կորավ և անօրեն իշխանը՝ կամ նույն պատերազմում և կամ, ինչպես ոմանք ասում են, — երբ նա հետիոտն փախչում էր՝ նրան ընդառաջ եկավ մի մարդ և, ճանաչելով թե նա է՝ սպանեց նրան և առավ նրանից իր մերձավորի արյան վրեժը, որին նա սպանել էր մի այլ ժամանակ. և այսպես շարք բարձավ շտրի միջոցով»:

[«Ապա թաթարն՝ որ եհան զնա յերկրէն իւրմէ փախստական՝ զհետ մտեալ նորա՝ տարեալ վարեաց զնա մինչև յԱմիթ. և անդ եհար զզօրս նորա սաստկապէս. կորեաւ և անօրէն իշխաանն, թէ ի նմին պատերազմի, և թէ՝ որպէս ոմանք

¹ Տես Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 219. Ստեփանոս Օրբելյան, զլ. 42, էջ 401 և Մխիթար Այրեվանեցի, էջ 66:

² Տես Тизенгаузен, Сборник материалов, II, էջ 21 և 34:

³ Տես Ибн ал-Асир, нонс. Թարգմ. Ժուզեի, էջ 170—173 (XII 203—206), Վարդան վարդապետ, էջ 144 և ուրիշ:

ասեն՝ երթալը հետիոտտ փախստական, դիմեալ նմա առն միող, և գիտացեալ՝ թէ նա է, սպան զնա փոխանակ արեան մերձաւորի իւրոյ, զոր սպանեալ էր նա յայլում աւուր. և այսպէս բարձաւ շարն շարեալ¹:

Զալալեդդինին հալածելիս՝ մոնղոլական հեծելագունդերը, ինչպէս երևում է Իրն ալ-Ասիրի և վիմական հայ արձանագրութիւնների վկայութիւններից՝ ավերածութեան վին մատնել Վարազասուրբ Նշան վանքը և Ամիրդի, Արզնի, Միաֆարդինի ու սրանց հաւան շրջանները, նաև պաշարել ու գրավել էին Արճեշը և Բերկրին ու կոտորել գրեթե սրանց ամբողջ բնակչութիւնը²:

Զալալեդդինի փախուստից և նրա զորքերի պարտութիւնից հետո Ազերբայջանը ենթարկվեց մոնղոլների իշխանութեանը և վճարում էր նրանց հարկ³: Այստեղից Զարմաղանի զորքերը մտան Առան և պաշարեցին այստեղ Գանձակ Շահաստանը, որը ամենահզոր ու հարուստ քաղաքն էր ո՛չ միայն Առան-Աղվանքի, այլև ամբողջ Ազերբայջանի:

Գանձակի պաշարումը և առումը պետք է դնել ո՛չ թե 1235 թ., ինչպէս այդ, հիմնվելով Վարդան վարդապետի վկայութեան վրա՝ ենթադրում են պատմագետները⁴, այլ, հավանորեն, 1231/2 թ., ինչպէս այդ մատնացույց է արված Ստեփանոս Օրբելյանի ժամանակագրութեան մեջ⁵:

Քաղաքի անկումը մանրամասն կերպով նկարագրված է Կիրակոս Գանձակեցու մոտ, որը ժամանակակից և կարևորագույն աղբյուրն է մոնղոլական այս շրջանի պատմութեան:

«Եւ հանկարծակի,— պատմում է Կիրակոս Գանձակեցին,— եկան թաթարների զորքերը, շրջապատեցին քաղաքը բոլոր կողմերից և, կռիւ մղելով, նրա դեմ մարտնչում

¹ Տե՛ս Կ Ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, էջ 317: Համեմատել նաև Վ ա ր դ ա ն վ ա ր դ ա, էջ 144:

² Տե՛ս Ибн ал-Асир, *ռուս. թարգմ. Ժ ու ղ ե ի*, էջ 174—175 (XII, 206—207). Վիմական տարեգիր, էջ 75:

³ Ն ու յ ն ը, էջ 176—7 (XII, 207—208):

⁴ Տե՛ս Զ ա մ չ յ ա ն, *Պատմութիւն Հայոց*, Գ, էջ 206. Бартольд, Место прикаспийских областей в истории мусульмавского мира, Баку 1925, էջ 62 և ուրիշ:

⁵ Տե՛ս Վ ա ր դ ա ն վ ա ր դ ա ղ ի. Զն, էջ 144. Ս տ ե փ ա ն ո ս Օ Ր Բ Ե Ղ յ ա ն, *Ժամանակագրութիւն*, էջ 24. «Անանու ժամանակագրութիւն», էջ 20. Մ ա դ ա ք ի ա ր ե ղ ա, Ս. Պետ., 1870, էջ 6: Համեմատել նաև Հ ո վ ս ե փ յ ա ն, *Խաղրակյանք*, էջ 89:

էին շատ մեքենաներով. և կտրեցին նրանք այգիները, որոնք գտնվում էին քաղաքի շուրջը: Այնուհետև փիլիկվանների միջոցով փլցրին քաղաքի պարիսպը բոլոր կողմերից. և թշնամիներից ոչ ոք չմտավ քաղաք, այլ նրանք, զինված, քաղաքը պահեցին հսկողութիւն տակ մեկ շաբաթ: Իսկ երբ քաղաքի բնակիչները տեսան, որ քաղաքն առնված է թշնամիներից, ամեն մեկը, մտնելով իր տունը, այրեց իրեն ու իր շենքը, որպեսզի թշնամիների ձեռքը չընկնի: Ուրիշներն էլ այրեցին այն տները, ինչ որ կարելի էր հրով այրել և մնացին միայն իրենք: Թշնամիները, տեսնելով այդ՝ առավել ևս զայրացան ու բարկացան և, գործ դնելով սրերը՝ բոլորին սրի անցկացրին՝ տղամարդկանց, կանանց ու երեխաներին: Ոչ-ոք չազատվեց նրանց ձեռքից, բայց մի փոքր միայն զորագունդ, հանդերձված զենքով ու ամենայն պատրաստութեամբ, պատռեց գիշերը թշնամու մի կողմը և փախավ: Ազատվեցին նաև փոքր թվով փոհիկ մարդիկ, որոնց պահեցին և խոշտանգեցին, որպեսզի սրանք ցույց տան՝ թե ո՛ր են պահված գանձերը: Իսկ հետո ոմանց սպանեցին, մի մասն էլ գերի տարան:

Եվ իրենք փորեցին այրված տները և հանեցին, ինչ որ գտան թաքցրած. և այս երկար ժամանակ անելուց հետո՝ հեռացան: Այնուհետև քոլոր գավառներից թափվեցին քաղաքի վրա փորելու և որոնելու իրեր ու անոթներ. և նրա մեջ գտնում էին ոսկե, արծաթե և պղնձե ու երկաթե իրեղեններ, նաև զանազան այլ հանդերձներ, որոնք թաքցված էին դարաններում ու գետնափորներում: Եվ քաղաքը մնաց այսպես ամայի չորս տարի. իսկ հետո հրաման տվին, որ քաղաքը վերաշինեն. և փոքր առ փոքր հավաքվեցին ու սկսեցին շինել բացի պարսպից:

[«Եւ յանկարծակի հասին զօրք թաթարին, և պատեցին քաղաքն յամենայն կողմանց, և մարտ եղեալ մարտնչին ընդ նմա բաղում մեքենայիւք, և՛ հարին զայգեստանն՝ որ շուրջ զքաղաքամն էին: Ապա փլուցին և զպարիսպ քաղաքին փիլիկուանօք յամենայն կողմանց. և ո՛չ եմուտ ի քաղաքն ի թշնամեացն, այլ վառեալք զինու պահեցին զքաղաքն շաբաթ մի. իսկ բնակիչք քաղաքին իբրև տեսին՝ թէ առաւ քաղաքն ի թշնամեացն, մտեալ իւրաքանչիւր ոք ի տուն իւր՝ այրեաց ի վերայ իւր զշինուածն. զի մի՛ անկցի ի ձեռս թշնամեացն,

և այլք այրեցին զամենայն որ ինչ ծախիւր ի հրոյ. և ինքեանք միայն մնացին. և զայն տեսեալ թշնամացն՝ առաւել ևս ի ցասումն բարկութեան բորեցան, և սուր ի գործ արկեալ՝ զամենեսեան ճարակ սրոյ հտում, զարս և զկանայսն և զմանկտի. և ոչ ոք զերծաւ ի նոցանէ, բայց սակաւ գունդ մի զօրու վառեալք զինու և ամենայն պատրաստութեամբ, պատառեցին զկողմն մի գիշերի, և գնացին փախստական. և այլ սակաւ ինչ սինլքորք, զորս պահեցին և խոշտանգեցին՝ ցուցանել զգանձան ո՛ւր պահեալ իցեն. ապա զոմանս սպանին, և վկէսն գերի վարեցին. և ինքեանք քրեցին զայրեալ տունսն, և հանին զորս գտին թագուցեալ. և զայս արարեալ ի բազում աւուրս, գնացին ի բաց:

Ապա յամենայն գաւառաց շրջեցան ի վերայ նորս առ ի բրել և յորոնել զինչսն և զանօթն, և գտանէին բաղում ինչս ի նմա ոսկւոյ և արծաթոյ, պղնձոյ և երկաթոյ, և այլ պէս պէս հանդերձից, որ թագուցեալ էին ի դարանս և ի գետնափորս: Եւ այսպէս ամայի եկաց քաղաքն զչորս ամս, և ապա հրաման ետուն շինութեան քաղաքին, և եկին ժողովեցան առ սակաւ սակաւ, և սկսան շինել զնա բաց ի պարսպէն»¹:

Կիրակոս Գանձակեցու այս վկայությունը մենք ընդարձակ կերպով մեջ քերինք, որովհետեւ նա պարզ ցույց է տալիս մոնղոլների ռազմական քարժռ տեխնիկան և ամրացրած քաղաքների պաշարման ու առման նրանց մեծ հմտությունը: Գանձակեցի պատմիչի վկայությունից երևում է, որ մոնղոլները, գործելով պատերազմական մեքենաներով, քաղաքի ամուր պարիսպները կարողացել էին փուլ բերել ո՛չ միայն մեկ տեղում, այլ բոլոր կողմերում:

Ուշադրության արժանի է և վերոհիշյալ այն վկայությունը, որ պաշարման ժամանակ նրանք ոչնչացրել էին մինչև իսկ քաղաքի շուրջը եղած այգիներն ու ծառերը: Հայաստանում ու Անդրկովկասում այդ համարվելու էր մեծ վայրագություն, որովհետև Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի համաձայն քաղաքների պաշարման ժամանակ արգելվում էր կտրել պտղատու ծառերը²:

Իսկ ամենից հետաքրքիրն այն է, որ մոնղոլական զորքը, քաղաքի պարիսպները խորտակելուց հետո, յոթը օր ներս չէր մտել և մնացել էր զինված դրսում: Այս մարտավարական տակտիկան

¹ Տէս Կ ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, էջ 222—224: Համեմատել նաև Վարդան վարդապետ, էջ 144 և ուրիշ:

² Տէս Մ խ ի թ ա ր Գ ո շ, Դատաստանագրքը Հայոց, էջ 307 (11, 1):

ուներ պարզապես այն առավելությունը, որ մոնղոլներն այդպիսով հնարավորություն էին ստանում կոտորելու մաս-մաս քաղաքի սարսափած ու հուսահորհույս բնակչությունը առանց իրենց կողմից կորուստներ տալու։ Ըստ երևույթին, Չարմաղանի այս և նման հանգ ու հնարների պատճառով է, որ Կիրակոս Գանձակեցին նրան անվանում է «այդ խորագէտ և իմաստուն», իսկ մոնղոլներին՝ «յոյժ խորամանգ և հնարաւորք»¹։

Գանձակի առումից հետո մոնղոլները հեռացան Աղվանքից և Հայաստանն ու Վրաստանը մի քանի տարի զերծ մնացին ասպատակություններից։ Չարմաղանի 1231/2 թ. արշավանքի նպատակն էր վերջնականորեն հաղթել Ջալալեդդինին ու ոչնչացնել նրա զինված ուժերը և այդ այժմ լրիվ իրագործված էր։ Մոնղոլական նույն զորքը այնուհետև պետք է ոչնչացնեի նաև մահմեդական իշխանությունների այն ցրված մարտական ուժերը, որ նա թողել էր իր թիկունքում, և պետք է վերանվաճեր ապստամբած շրջանները։

Այդ է, ըստ երևույթին, գլխավոր պատճառը, որ Հայաստանի և Վրաստանի նվաճումը տեղի ունեցավ ո՛չ թե 1231 թ., ինչպես այդ ենթադրում է Սեն-Մարտենը², այլ մի քանի տարի հետո՝ 1236 թ.։

¹ Տե՛ս Կ Ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, էջ 220 և 227։

² Տե՛ս Saint Martin, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, t. II, էջ 260 և 271։

ԳԼՈՒԽ ՑԱՍՆՄԵԿԵՐՈՐԴ

ԶԱՐԾԱՂԱՆԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՒ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՆՎԱՃՈՒՄԸ

1. Մոեղուների մեծ արշավաճքը Ռուսսաստան և Անդրկովկասը.— Մուղանը իբրև մեղուների գլխավոր կայանը։— 2. Վրաց բազավորության վիճակը։— 3. Հայերի, վրացիների ու ազերբայճանցիների բույլ դիմադրությունը։— 4. Մոեղուական զորքերի հաղթանակումները զանազան ուղղությամբ.— Շամառի և դաշտային Ուտի բերդերի առումը.— Վանական վարդապետի և Կիրակոս պատմագրի գերումը։— 5. Լեռնային Ուտի նվաճումը և մեծ իշխան Վահրամի փախուստը.— Լոռիի, Դմանիսի, Շամշալյուքի և Տփղիսի առումը.— Ավագի կամավին անձնատուր լինելը։— 6. Անիի, Կարսի և Սուրմառիի առումը.— Հասան Զալալի և էլիկումի հպատակումը։— 7. Կոտորածը և ավերածության դադարեցումը.— Ավագի առաքումը մեծ խանի մոտ Արեւելիք։— 8. Մոեղուների բռնությունները նրանց տիրապետության առաջին տարիներում.— Ավագի փախուստը և վերադարձը մեծ խանի միջամտությունից հետո։— 9. Մոեղուների բողոքն տապալաբությունը հայ ժողովրդի վրա.— Նրանց առաջին տեսքը և նիստակացը։— 10. Մոեղուների կրոնը և նրանց վերաբերմունքը դեպի մյուս կրոնները։— 11. Նրանց մարտական հատկությունները։— 12. Մոեղուական կանանց դերը և հասարակական դիրքը.— Զարմաղանի հաջորդ ելքին խաբուներ։

Հալալեդդինի մահից և Ազերբայճանի նվաճումից հետո՝ Մոնղոլիայի Կարակորում մայրաքաղաքում, որը գտնվում էր Օրխոն գետի վրա՝ տեղի ունեցավ 1235 թ. նոր մեծ ժողով (դուստալթայ)։ Այս ժողովում, ինչպես երևում է աղբյուրների վկայությունների ուշադիր քննությունից, ո՛չ միայն որոշված է եղել արշավել Ռուսաստան և Նվրոպայի հարավ-արևելյան մյուս երկրները, ինչպես այդ վկայում է Ռաշիդդեդդինը¹, այլ, ըստ երևույթին, նաև որոշված է եղել նվաճել միաժամանակ Կովկասյան ու Անդրկովկասյան երկրները, գլխավորապես, Հայաստանը և Վրաստանը։ Նվ ուշագրավ է, որ ճիշտ 1236 թ., երբ Չինգիզխանի մեծ որդի Զուլիի Բաթու որ-

¹ См. Тизенгаузен, Сборник материалов, II, էջ 34.

դին ևս սկսել էր նվաճել Ռուսաստանը՝ Չարմաղանը ևս սկսել էր իր արշավանքը դեպի Հայաստան և Վրաստան:

Մոնղոլները, ինչպես վկայում է Կիրակոս Գանձակեցին¹, այս արշավանքների ժամանակ տանում էին սայլերով իրենց ամբողջ ունեցվածքը և իրենց կանանց ու երեխաներին: Ռազմի էին ելնում ո՛չ միայն իրենք մոնղոլները, այլ նրանց հետ նաև թուրքական ու այլ զանազան ցեղեր: Այս խառնիճաղանջ զորքի ու ամբոխի գրչխավոր կայանը դառավ Անդրկովկասում Մուղանի բերրի ու բարեկից դաշտը:

«Եվ հետո [Չարմաղանի զորքերը] եկան հասան,— ասում է Կիրակոս Գանձակեցին,— աղվանից աշխարհը իրենց ամբողջ տուն ու տեղով և ամբողջ բազմությամբ, և, տեղավորվելով բերրի ու արգավանդ դաշտում, որը կոչվում էր Մուղան և՛ որը լի էր ամեն տեսակ բարիքներով՝ ջրով, փայտով, մրգով ու որսով՝ նրանք այնտեղ խփեցին իրենց վրանները: Այսպես էին անում նրանք ձմեռվա ժամանակ, իսկ գարնանը, ասպատակելով ու ավերելով, ցրվում էին զանազան կողմեր, և ապա նորից վերադառնում ու բանակում էին նույն տեղում:

[«Եւ ապա եկին հասին յաշխարհն Աղուանից ամենայն ախիւք բազմութեամբ իւրեանց, և ի բերրի և յարգաւանդ դաշտին՝ որ կոչի Մուղան, լի ամենայն բարութեամբ, ջրով և փայտիւ և մրգով և որսով, անդ զետեղեալ՝ հարին զխորանս իւրեանց: Այսպէս առնէին զամենայն աւուրս ձմեռայնոյն, և ի ժամանակս գարնայինս սփռնէին ընդ կողմանս ասպատակաւ և աւերմամբ. և դարձեալ դառնային անդրէն բանակէին»]²:

Մոնղոլական արշավանքների ժամանակ վրաց թագավորությունը, որի մի մասն էր կազմում Հայաստանը, շատ ավելի թույլ էր, քան Ջալալդդինի արշավանքների ժամանակ: Վերջինիս մոտ յոթը տարի տևող կռիվների և ասպատակությունների ընթացքում նա կորցրել էր իր ռազմական ուժերի զգալի մասը: Գտնվելով անկարող Ռուսուդան թագուհու իշխանության տակ, որի ժամանակ սաստկացել էին երկրում ներքին երկպառակությունները՝ վրաց մեծ պետությունը սկսել էր արդեն քայքայվել: Նա չէր կարող դիմադրություն ցույց տալ ուժեղ ու կազմակերպված թշնամուն: Մի քանի տարի առաջ վախճանվել էր Իվանն աթաբեկը (մոտավո-

¹ ՏԵՍ Կ Ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, էջ 219:

² Նույնը, էջ 221:

րապետ 1233/4 թ.)¹ և նրա մահից հետո Վրաստանում մեծ դեր էին կատարում սրա որդին Ավագը, Զաքարի որդի Շահնշահը և Վահրամ Գազեցին։ Վրաստանի իշխանները, ինչպես վկայում է Կիրակոս Գանձակեցին,

«Պահպանեցին իրենց անձը, փախչելով ամրոցները, ուր որ կարողացան։ Իսկ սրանք [մոնղոլները] սփռվեցին ամենուրեք դաշտերում, լեռներում և ձորերում՝ բազմեցրած մորեխի նման կամ իբրև անձրև, որ տեղում է հորդորեն երկրի վրա»։

[Անձնապահ եղեն ամենեքեան, գաղթելով ամրոցս, ուր և կարացին. և նոքա սփռեալք առ հասարակ ընդ երեսս դաշտաց, լեռանց և ձորոց, իբրև զմարախ բազմեցրած, կամ իբրև զանձրև յորդովեամբ տեղեալ ի վերայ երկրի]»²։

Աղբյուրների վկայություններից երևում է, իրապես, որ մոնղոլական այս մեծ արշավանքի ժամանակ ո՛չ Հայաստանում և ո՛չ էլ Վրաստանում ցույց չտրվեց նրանց կազմակերպված լուրջ դիմադրություն։ Ահաբեկված ու անպաշտպան ժողովուրդը ամեն տեղ մնացել էր իր սեփական ուժերի հույսին։ Բնական է, որ այսպիսի պայմաններում մոնղոլները տեղի դարձան երկրին ամենակարճ ժամանակում³։

Հարմադանի զորքերը մտան Հայաստան և Վրաստան Մուզանի կողմից ու ավերված Գանձակի մոտով, որը նրանք այժմ թույլ տվին վերաշինել։ Հարմարվելով Հայկական լեռնաշխարհի տեղական հատուկ պայմաններին՝ նրանք բաժանվեցին առանձին զորամասերի, որոնք հրամանատու-զորապետների առաջնորդությամբ ուղարկվեցին զանազան կողմեր՝ նվաճելու իրենց բաժին ընկած ջրշանները և ամրությունները։

«Գանձակ քաղաքի ավերումից կարճ ժամանակ հետո,— պատմում է Կիրակոս Գանձակեցին,— այս մոլեկան և խորամանկ զորքը, քաժանելով վիճակով հայոց, վրաց և աղվանից ամբողջ երկիրը՝ տվեց ամեն մի գլխավորի, ըստ մեծության և փոքրության, քաղաքներ ու գավառներ, աշխարհներ ու բերդեր, որպեսզի նրանք առնեն, քանդեն և ավերեն։ Եվ զնացին յուրաքանչյուրն իր քաժնի մասը իրենց կանանցով ու երեխաներով և իրենց քանակի ամբողջ ունեցվածքով։ Նրանք նստան անհոգությամբ և նրանց անասուն—

¹ Տե՛ս Հ ո Վ ա ն Կ յ ա ն, Ն ա ղ բ ա կ յ ա ն ք, էջ 100—101։

² Տե՛ս Կ ի Ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե Յ ի, էջ 225։

³ Տե՛ս Մ խ է Թ ա Ր Ա յ Ր է վ ա ն Ե Յ ի, էջ 66։

ներն ու ուղտերը ապականեցին ու կերան բոլոր կանանչ բույսերը»:

[«Զինի անցանելոյ ինչ անբման քաղաքին Գանձակայ, այս զօր մոլեկան և խորամանգ, իբրև միճակաւ բաժանեալ զամենայն աշխարհս Հայոց, Վրաց և Աղղուանից՝ իւրաքանչիւր գլխաւորի, ըստ մեծութեան և փոքրութեան, զքաղաքս և զգաւառս, զաշխարհս և զբերդս, առնո՛ւլ, քանդե՛լ, անբե՛լ. և շոգան իւրաքանչիւր մասն բաժնի կանամբք և որդւովք և ամենայն ախիւ բանակին իւրեանց. և նստեալ յանհոգութեան՝ ապականել, ուտել զամենայն բոյսս դաւարոյ ուղտօք և անասնօք իւրեանց»]:

Շատ ընդարձակ կերպով Կիրակոս Գանձակեցու մոտ նկարագրված է Ուտիի դաշտային շրջանի և նրա մեջ գտնվող բերդերի առումը, որոնք, մեծ մասամբ, պատկանում էին Բլու Զաքարեի որդի Վահրամ Գագեցուն:

Այս շրջանի նվաճումը հանձնարարված էր Մոշար Նոյինին, որի զորքերը, ավերելով ու կողոպտելով տափաստաններում գտնվող գյուղերը՝ շրջապատեցին այստեղ բերդերն ու ամրոցները ու, նախ և առաջ, Շամբորը: Այս քաղաքը, ասում է Կիրակոս Գանձակեցին,

«Որ փոքր առաջ առել էին պարսիկներից՝ գտնվում էր այս ժամանակ Վահրամի և նրա որդու Աղբուղայի իշխանության տակ: Շամբոր քաղաքի բնակիչները մարդ ուղարկեցին Վահրամի և նրա որդու մոտ, որպեսզի իրենց օգնեն, և հայտնեցին, որ [թշնամիները] քիչ են: Իսկ նա շոգնեց, նաև իր որդուն, որն ուզեց գնալ՝ շթողեց, նրանց ասել տալով որ շատ են, քաղաքացիներին լէլ չհրամայեց կռվել նրանց դեմ»:

[«Իսկ քաղաքն յայնժամ էր ընդ իշխանութեամբ Վահրամայ և որդւոյ իւրոյ Աղպուղային, զոր առեալ էին յառաջագոյն ի պարսկաց և առաքեցին բնակիչք քաղաքին Շամբորոյ առ Վահրամ և որդի նորա, զի օգնեսցեն նոցա. և ասացին, թէ սակաւք են: Իսկ նա ո՛չ օգնեաց, այլ և զորդին՝ որ կամեցաւ երթալ, խափանեաց, քանս ի բերանս դնելով, թէ բազումք են. այլ և ո՛չ քաղաքացեացն հրամայեաց մարտընչել ընդ նոսա»]:

¹ Տես Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 224: Համեմատել նաև Վահրամի վարդ., էջ 144 և Անանուհ ժամանակագրութիւն, էջ 21:

² Տես Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 228:

Վահրամի այս վարմունքը ետ չպահեց քաղաքի բնակչության վճիռը՝ դիմադրելու մոնղոլ զավթիչներին։ Շամքորի բնակչությունը, չնայած Վահրամի նախազգուշացման՝ դիմադրեց մոնղոլներին և սրի մատնվեց, իսկ քաղաքը հրդեհվեց ու ավերվեց¹։

Շամքորը ավերելուց հետո Մուլար Նոյինը գրավեց առանց դժվարության և, մեծ մասամբ, առանց կռիվի՝ Վահրամ Գազեցու գավառները և բերդերը՝ Սագամը, Տերունականը, Երգևանքը, Տավուշը, Կածաբեթը, Քավազինը ու Գազը, նաև Մածնաբերդը, որը աթոռանիստն էր Աղսարթանի որդի Կյուրիկեի, և Նոր Բերդը, որը պատկանում էր Կյուրիկյան ճարքայազն Վասակին²։

Զաւաւեդդինի և Մուլար Նոյինի աշխարհամլեր հարձակումների ժամանակ Վահրամ Գազեցու իշխանության սահմաններում ապրում էր հռչակավոր մատենագիր և ուսուցիչ Վանական վարդապետը, որ Մխիթար Գոշի աշակերտն էր։ Սա հիմնադիրն էր խորանաշատ վանքի, որը գտնվում էր Գարդման գավառի թիկունքում՝ այժմյան Ղուպալի գյուղի արևելյան կողմում, և որը նշանավոր ուսումնավայր էր 13-րդ դարում։ Խվարեղմյան արհամիրքների պատճառով՝ նա իր աշակերտների հետ, որոնց մեջ էր նաև Կիրակոս Գանձակեցին՝ խորանաշատից փախել էր և ամրացել մի քարայրի մեջ՝ Տավուշ բերդի հարավակողմում։

Սրանց բոլորին, ինչպես մանրամասն պատմում է Կիրակոս Գանձակեցին, պաշարել ու գերի էր վերցրել Մուլար Նոյինի զորամասերից մեկը։ Բայց այնուհետև սրանք, ստանալով ութսուն դահեկան փրկանք, Վանականին ազատ էին արձակել, իսկ Կիրակոսը գերությունից փախել ազատել էր իրեն³։

Ուտիի լեռնային հարավային մասը վիճակով բաժին էր ընկել մոնղոլական ուրիշ զորապետ Ղատաղա Նոյինին և սրա զորքերը գրավեցին այստեղ, ինչպես վկայում են Կիրակոս Գանձակեցին և Վարդան վարդապետը, Գարդմանը, Զարեքը, Դետաբեկը, Վարդանաշատը և սրանց մոտակա շրջանները⁴։ Մեծ իշխան Վահրամ Գազեցին, որը գտնվում էր այդ ժամանակ Գարդմանում՝ գիշերը

¹ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 228—229. նաև Վարդան վարդ., գլ 26, էջ 145 և Մադաթիաբեղա, Մ. Գետ., 1870, էջ 7.

² Նույնը, էջ 229. Վարդան վարդ., գլ 26, էջ 144—5. Մադաթիաբեղա, էջ 7.

³ Նույնը, էջ 230—232. Վարդան վարդ., գլ 22, էջ 145—146. Մադաթիաբեղա, էջ 7—8.

⁴ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 229 և Վարդան վարդ., գլ 26, էջ 144.

կարողացավ այստեղից փախչել և, տեղից տեղ շրջելով իր որդու Աղբուղայի հետ՝ պատասպարվեց ի վերջո Արևմտյան Վրաստանում՝ Քութայիս քաղաքում¹։ Վահրամի երկիրը համեմատաբար քիչ էր տուժել, որովհետև նրա բերդերը կամովին անձնատուր էին եղել և տվել էին մոնղոլական զորքերին իրենց անասուններն ու գույքը, ինչ որ սրանք պահանջել էին²։

Ավելի ծանր եղավ Լոռի բերդաքաղաքի և հարևան տեղերի դրովթյունը, որ գտնվում էին ամիրսպասալար Ջաքարեի որդի Շահնշահի իշխանության տակ։ Այս շրջանը բաժին էր ընկել Չաղատայ Նոյինին։ Սա, տեղեկանալով, որ Լոռի բերդաքաղաքի մեջ թաքցված են մեծ իշխան Շահնշահի գանձերի մեծագույն մասը, եկավ այստեղ լնտրի և սպառազեն զորքով և պաշարեց քաղաքը։ Իսկ Շահնշահ իշխանն ամրացավ ինքը մի քարայրի մեջ և քաղաքի պաշտպանությունը հանձնարարեց իր կնոջ ազգականներին։ Սակայն մոնղոլական զորքը քանդեց պարիսպները, փորելով տակից, և, մտնելով քաղաք՝ անխնա կոտորեց տղամարդկանց, կանանց ու երեխաներին։ Քաղաքը կողոպտելիս՝ նրանք գտան և վերցրին նաև Շահնշահի գանձերը։

Այնուհետև Չաղատայ Նոյինը վերցրեց նույնպես Դմանիսը, Շամշուլդեն և Վրաստանի մայրաքաղաքը Տփղիսը³։ Լոռիի անկումից հետո՝ Շահնշահը, ինչպես վկայում է վրաց Քարթլիս-ցխովրեբա ժամանակագրությունը, փախել էր Աճարա⁴։

Իվանն աթաբեկի որդի մեծ իշխան Ավագը մոնղոլների հարձակման ժամանակ ամրացել էր Կայեն բերդում, ուր հավաքվել էր նաև զավառի թնակչությունը։ Այստեղ եկավ մեծ զորքով Դուլադա Նոյինը, որը շրջապատեց և պաշարեց բերդը։ Սա ուղարկեց Ավագի մոտ դեսպաններ և առաջարկեց աներկյուղ հպատակվել իրենց։ Իսկ Ավագը, կամենալով նրա սիրտը շահել՝ ուղարկեց նրան իր դուստրը և այլ նվերներ։ Բայց շնայած դրան՝ պաշարումը այնուհետև ևս շարունակվեց սաստկությունամբ, ուստի և Ավագը որոշեց կամովին անձնատուր լինել և իր տան վերակացու հեջուր Գրիգոր Տղային ուղարկեց գլխավոր հրամանատար Չարմաղանի մոտ, որն այդ ժամանակ բանակ էր գրել Սևանա լճի ափին։

¹ Տե՛ս Կ ի Ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, էջ 229, նաև Մ ե լ ի ք ս ե Թ-Բ ե կ, Վրաց աղբյուրները Բ, էջ 54։

² Նույնը, էջ 229։

³ Նույնը, էջ 229—241։ Համեմատի՛ր նաև Վ ա Ր դ ա ն վ ա Ր դ. գլ. 25, էջ 144։

⁴ Տե՛ս Մ ե լ ի ք ս ե Թ-Բ ե կ, Վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 54։

Չարմաղանը շատ ուրախացավ, կարգադրեց Դուռադային այլևս չնեղել բերդի ու գավառի բնակչությանը և ուղարկել իսկույն Ավագին իր մոտ: Նա ընդունեց մեծ իշխանին պատվով և հրամայեց վերադարձնել նրան բոլոր նրա բերդերն ու կալվածները¹: Հպատակվելով մոնղոլներին՝ Ավագը համաձայնեց հարկ վճարել նրանց և մասնակցել իր զորքով նրանց արշավանքներին:

Ավագի անձնատրուկներին հետո Չարմաղանը, վերցնելով նրան իր հետ՝ դիմեց Անիի վրա, ուր պատսպարվել էր իր անասուններով ու գույքով նաև գավառի ժողովուրդը: Գալով Անի՝ մոնղոլ զորապետը դեսպաններ ուղարկեց քաղաքի գլխավորների մոտ և պահանջեց, որ անձնատուր լինեն և քաղաքը հանձնեն իրեն: Բայց քաղաքի ամբոխը և ռամիկները հարձակվեցին դեսպանների վրա և բոլորին կոտորեցին: Իմանալով այդ՝ Չարմաղանի կատաղած զորքը պաշարեց Անին, գրավեց քաղաքը պաշարողական մեքենաների օգնությամբ և բնակչությանը սրի անցկացրեց, քացի սակավավոր կանանցից, երեխաներից ու արհեստավորներից, որոնց գեղի վերցրեց:

Կարսի բնակիչները, տեղեկություն ստանալով անեցիների կոտորածի մասին՝ որոշեցին անձնատուր լինել և քաղաքի բանալիներն ուղարկեցին Չարմաղանին: Սակայն մոնղոլները, որ թալանի մեծ փափագ ունեին, կողոպտեցին նաև Կարսը և բնակիչներին կոտորեցին և մի մասն էլ գերի տարան²:

Անիի և Կարսի առումից հետո Չարմաղանի զորավարներից մեկը, Ղարա Բահատուրը, հարձակվեց հանկարծակի նաև սուրբ Մարիի (Սուրմառիի) վրա, որը մի քանի տարի առաջ գրավել էին Շահնշահը և Ավագը: Նա այս քաղաքը վերցրեց մեծ արագությամբ և մատնեց կողոպուտի ու ավերածության³:

Հայկական աղբյուրների մեջ, բացի վերոհիշյալ արշավանքներից, հիշատակված է նույնպես խաչենի և Սյունիքի նվաճումը մոնղոլների ձեռքով, որ տեղի ունեցավ դարձյալ 1236 թ.: Այս շրջանները ևս նրանք կարողացան գրավել ամենակարճ ժամանա-

¹ Տես Կիբրա կոս Գանձակեցի, էջ 241—244. Վարդան վարդ., գլ. 20, էջ 144. Մտեփանոս Օրբելյան, գլ. 42, էջ 404: Համեմատել նաև Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 54—55:

² Նույնը, էջ 244—247. Վարդան վարդ., գլ. 20, 144. Մտեփանոս Օրբելյան, Ժամանակագրութիւն, էջ 25:

³ Տես Կիբրա կոս Գանձակեցի, էջ 247. Մտեփանոս Օրբելյան, Ժամանակագրութիւն, էջ 25:

կում և առանց պատերազմի ու ընդդիմության: Ինչպես հաղորդում է Կիրակոս Գանձակեցին, խաչներ վիճակով բաժին էր ընկել Զուղբուղային, որը Չամչանի օգտագործած ձեռագրի բնագրում հիշատակված է հեղել իբրև «Զուլա եղբայր Չարմաղանայ»:

Այս զորավարը, խաչների անպաշտպան շրջաններն ասպատակելուց ու ավերելուց հետո, Թաքուն ու անակնկալ կերպով մտալ՝ հանկարծակի Հավթախտղաց անմատչելի բերդը (Վերին խաչնում Թարթառ գետի աջ կողմում)¹ և անխնայաբար սրի անցկացրեց, մասամբ էլ գահավեժ արեց այստեղ ապաստանած ժողովուրդը:

Այնուհետև Զուղբուղան հարձակվեց Ներքին խաչների իշխան Հասան Զալալի վրա, որն ամրացել էր Խոխանաբերդում (խաչնագետի վրա Գանձասարի վանքի դիմաց): Բայց, տեսնելով որ այդ բերդն անհնար է մարտով առնել՝ նա առաջարկեց հաշտություն կնքել, և Հասան Զալալը հոժարակամ անձնատուր եղավ և, շահելով մեծ Նոյինի սիրտը հարուստ ընծաներով՝ աղատեց իր ժողովուրդը կոտորածից ու արհավիրքներից²:

Մոնղոլական մի այլ զորամասի ներխուժումը Սյունիքի կողմերը հիշատակված է Ստեփանոս Օրբելյանի մոտ: Այս շրջանը, ինչպես վկայում է նա, բաժին էր ընկել Ասլան Նոյինին: Ինչպես և այլ տեղերում, նույնպես և այստեղ՝ Օրբելյան մեծ իշխան էլիկումը յուրայինների հետ ամրացավ Վայոց ձորի Հրաշկաբերդ ամրոցում, որը գտնվում էր Նորավանքի մոտ: Սակայն նաև Սյունիքում, Ասլան Նոյինի առաջարկովյամբ, հաշտություն կնքվեց և էլիկումը ընծաներով ընդառաջ ելավ նրան և հաստատեց մոնղոլների հետ բարեկամություն: Այնուհետև մոնղոլ զորավարը, որը նվաճել էր Վայոց ձորը և Նղեգիսը և մինչև Նրերոն գյուղը Գառնիի դիմաց՝ այդ ամբողջ երկիրը տվեց էլիկումին³:

Չարմաղանի զորքերը, ինչպես տեսնում ենք, արդեն 1236 թ. կարողացան տեր դառնալ Զաքարյանների իշխանության տակ գտնվող գրեթե ամբողջ Հայաստանին: Երկիրը նվաճելուց հետո նրանք հրամայեցին բնակիչներին, որոնք կենդանի էին մնացել և գերի չէին տարվել, որ գնան իրենց տեղերը, գյուղերն ու քաղաքները, և վերաշինեն իրենց շրջաններն ու ծառային իրենց նոր տերերին:

Ինչպես վկայում է Կիրակոս Գանձակեցին, մոնղոլներն արշավել և գրավել էին Հայաստանը, գլխավորապես, ամառվա ընթաց-

¹ Տես Բարխուտարյանց, Արցախ, էջ 211:

² Տես Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 253--255:

³ Տես Ստեփանոս Օրբելյան, Գլ. 42, էջ 403--404:

քում բերքահավաքից առաջ: Երբ ձմեռվա սկզբին նրանք հեռացան Մուղան՝ կենդանի մնացած ժողովուրդը իր գլուխը պահեց, հավաքելով արտերում թափված հացահատիկը: Եվ չնայած, որ նա աշնանը չէր կարողացել ցանքս անել՝ հետևյալ գարնանը երկիրն ինքնաբերաբար այնքան բերք տվեց, որ քավական էր ժողովրդի ապրուստի համար:

Հետևյալ տարին մոնղոլները մեծ իշխան Ավագին ուղարկեցին Արևելք իրենց մեծ խանի մոտ, որն ընդունեց նրան սիրով ու պատվով, տվեց նրան կին թաթար ազգից և ետ ուղարկեց Հայաստան, գրելով Չարմազան Վորաթյանին, որ հանձնի նրան երկրի իշխանությունը և նրա աջակցությամբ հնազանդեցնի իրենց ապստամբած ու փախած իշխաններին:

Եվ, իրավի, երբ Ավագը վերադարձավ ու մեծ խանի հրամանով ստանձնեց իր նախկին իշխանությունը՝ նրա օրինակին հետևեցին Շահնշահը, Վահրամ Գազեցին ու մյուս փախած իշխանները, որոնք նույնպես հպատակվեցին մոնղոլներին և վերահաստատվեցին իրենց իշխանությունների մեջ:

Չարմազանի զորքերը, ինչպես երևում է վրաց Քարթլիս-ցխով-րեքա ժամանակագրության վկայություններից՝ արշավել էին և ասպատակել նաև Արևմտյան Հայաստանի և բուն Վրաստանի շրջանները՝ Քարթլի, Թռեղք, Զավախք, Սամցխե, Շավշք, Կղարքք, Կոդա և Արտահան, ուր նույնպես, ավերածությամբ ենթարկելով երկիրը՝ փոտորել էին և գերել բնակիչներին¹:

Մոնղոլական տիրապետության առաջին տարիներում՝ թեև կոտորածները Հայաստանում դադարեցին, սակայն ժողովրդի դրությունը ըստիականց ծանր վեր, շնորհիվ մեծ ու փոքր նոր իշխանավորների կամայականությունների, բռնությունների և կողոպուտների:

«Եվ երբ մի քանի տարի անցավ,— ասում է Կիրակոս Գանձակեցին,— իշխան Ավագը նեղվեց նրանցից, որովհետև շատ ագահ էին և նա չէր կարող բոլորի սիրտը շահել,— նրանք քնավ չէին քավականանում կերուխոտով, այլ պահանջում էին նաև հեծնելու ձիեր և մեծագին զգեստներ, որովհետև խիստ ձիասեր էին: Այդ պատճառով էլ նրանք հավաքեցին բոլոր ձիերը երկրից և ոչ ոք չէր կարող համարձակ կերպով պահել ձիեր կամ ջորիներ, այլ միայն որևէ տեղ թաքուն կերպով զինվորական ծառայության համար:

¹ Տե՛ս Մ Է Լ Է ք « Ե Թ - Բ Է Կ, Վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 54:

Եւ ուր որ նրանք գտնում էին՝ հափշտակում էին ու ավելին էին անում, եթե որեւէ մեկի վրա գտնում էին իրենց խարանադրողմաները։ Որովհետեւ իրենց բոլոր անասուններն ու նաեւ այն, որ առնում էին՝ ամեն մի զորագլուխ կնքում էր իր նշանով, խարանելով մարմնի որեւէ մասը։ Եւ թեպետ իրենցից էին գնում, սակայն եթե մի ուրիշը հանդիպեր այլ գրնդից՝ նրանցից առնում էր և նրանց պատժում էր՝ իբրեւ գողերի։ Եւ այս ոչ միայն մեծամեծներն էին անում, այլև փոքրերը»։

[Եւ իբրեւ անցին ամբ ինչ, նեղացաւ ի նոցանէ . իշխանն Աւագ, զի կարի ժլատք էին և ո՛չ կարէր զամենեսին ընդ միտըս նոցա հաճել, զի ո՛չ միայն բաւականային ուտելով և ըմպելով, այլ և պահանջէին երկվարս և հանդերձս մեծագինս, զի կարի յոյժ ձիասէրք էին։ Վասն այսորիկ և քաղցին զձի յամենայն երկրէն, և ո՛չ ոք իշխէր համարձակ պահել ձիս կամ ջորիս, քայց եթէ ի ծածուկ ուրեք վասն հարկի ղինուորութեան, զի ո՛ւր և գտանէին յափշտակէին և աւելի ևս, յորում գտանէին գնշանն իւրեանց. զի զամենայն անասուն իւրեանց, և զոր առնուին, իւրաքանչիւր զօրագլուխ իւրով նշանով կնքէր, խաբելով ի մի անդամսն, և թէպէտ գնէին ի նոցունց, և այլ ոք հանդիպէր յայմէ գնդէ, առնուին ի նոցանէ, և պատժէին զնոսա, իբրեւ զգողս։ Եւ զայս ո՛չ միայն մեծամեծքն առնէին, այլ և փոքունքն ևս»]¹։

Կամայականություններն ու բռնություններն ավելի սաստկացան, Կիրակոս Գանձակեցու ասելով, Չաղատայ Նոյիսի մահից հետո, որը բարեկամ էր Ավագին ու նաեւ այն պատճառով, որ Չարմաղանը, որը մեծ խանի կողմից նշանակվել էր խան և կառավարիչ իր նվաճած շրջանների՝ հիվանդացել էր և համրացել։ Անիշխանությունն այնքան մեծ էր, որ մինչևիսկ մոնղոլական ստորադաս զորավարներից ոմանք ուղեցել էին սպանել Ավագին և վերջինս հազիվհազ կարողացել էր փախչել Արևմտյան Վրաստան, ուր ապաստանել էր Ռուսուդան թագուհին։

Ավագը գրեց մեծ փառին, որ ինքը փախել է ակամա ու հարկադրաբար և մեծ խանը ընծաներ ուղարկելով նրան, խստիվ հրամայեց իր զորքին, որ նրան ձեռք չտան։ Այնուհետև Ավագը, որին մեծարանքով ընդունեցին մոնղոլները, ուղարկվեց հատուկ պատգամավորով իր հետ Ռուսուդան թագուհու մոտ, որը նրանց զորք

¹ ՏԵՍ Կ Ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, էջ 250։

տվեց և խոստացավ իր Դավիթ որդու հետ հնազանդվել և ենթարկվել մոնղոլների իշխանությանը¹։

Մոնղոլներն իրենց արտաքինով ու բարքերով շատ խոր տպավորութուն էին թողել հայ ժողովրդի վրա և ժամանակակից հայ պատմիչները հաղորդում են նրանց մասին կարևոր ու հետաքրքիր տեղեկություններ։ Կիրակոս Գանձակեցին, որը գերի էր ընկել և ծառայել նրանց մոտ՝ նկարագրել է նրանց արտաքին տեսքը և նիստովացը։

Փնրանք իրենց կերպարանքով ու տեսքով,— պատմում է նա,— տգեղ էին և սոսկալի. մորուք չունեին, բայց միայն ոմանք քիչ քանակությամբ մազ ունեին շրթունքների կամ կզակի վրա։ Նրանց աչքերը նեղ էին ու սրատես, ձայները նուրբ և սուր, երկար ապրող էին ու դիմացկուն։ Երբ կարելի էր՝ ուտում և փսմում էին շատ ու անկշտորեն, իսկ երբ կարելի չէր՝ չափավոր էին։ Ուտում էին ամեն տեսակ կենդանիներ՝ սուրբ և անսուրբ, բայց ձիու միսն ավելի էին գերադասում. կտոր կտոր կտրատում էին ու եփում, կամ խորովում էին աղաջրի մեջ ու այսպես էին ուտում։

Ոմանք ուտում էին ուղտերի նման չոքած, ոմանք էլ նրատած։ Ուտելու ժամանակ հավասար քափին էին տալիս տերերին և ծառաներին։ Երբ խմում էին կումիս կամ գինի՝ վերցնում էր մեկը մեծ ամանով իր ձեռքը և, սրանից առնելով փոքր բաժակով՝ շաղ էին տալիս դեպի երկինք և ապա դեպի արևմուտք, հյուսիս և հարավ։ Այնուհետև ինքը շաղ տվողը նրա միջից մի փոքր խմում էր և տալիս էր ավագագույնին։

Եթե մեկը նրանց կերակուր էր բերում կամ ըմպելիք՝ նախ տալիս էին, որ ուտի և փսի ինքը բերողը, իսկ իրենք ուտում և փսմում էին նրանից հետո. այդ անում էին, որպեսզի խաբեությունը չթուլանալովն մահացու դեղերով։

Կին էին առնում, որքան որ ուզենային, բայց պոռնիկներին, եթե իրենց կանանց մեջ լինեին՝ բնավ չէին թողնում կենդանի։ Բայց իրենք՝ ուր որ հանդիպեին այլազգի կանանց՝ անխտիր կենակցում էին։ Գողությունը նրանք ատում էին, ուտի և գողերին սպանում էին չարաչար մահով²։

[Եթե տեսլիսամք կերպարանաց դժոխատես և ահադնալուր, մօրուս ոչ ունելով, բայց սակաւ ոմանց թուելով մազս

¹ ՏԵՍ Կ Ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, էջ 252—253։

ունելով ի շուրթն կամ ի կլափն. ակն նեղ և արագատես, ձայն նորդ և սուր, բազմակեացք և տեւողք: Յորժամ անկանէր յաճախ ուտէին և ըմպէին անյագ, յորժամ ոչ անկանէր, ժուժկալք էին. ուտէին զամենայն կենդանիս՝ զսուրբս և զանսուրբս և զմիս ձիոյ առաւել մեծաբէին, անդամ անդամ յոջեւլ և եփեալ, կամ խորովեալ առանց աղի, և ապա մանր կտրեալ և թացեալ յաղաջուր, այնպէս ուտէին. ոմանք ի գոճա ըստ նմանութեան ուղտուց, և կէսք նստելով ուտէին, և յուտելն հասարակ քաշխէին տէրանց և ծառայից, և ըմպելն զղմուզ կամ զգինի, առեալ մի ոմն մեծ ամանով ի ձեռս իւր, և փոքր բաժակաւ առեալ ի նմանէ, ցանէին յերկինս, և ապա յարեմուտս, ի հիւսիս և ի հարաւ. և ապա իւր իսկ ցրտողին զայն սակաւ մի ըմպեալ ի նմանէ, մատուցանէր աւագագունին:

Նւ եթէ ոք բերէր նոցա կերակուրս ինչ կամ ըմպելիս, նախ բերողին տային ուտել և ըմպել, և ապա ինքեանք ուտէին և ըմպէին. զի մի՛ մահացու դեղոց ինչ դժբիցին:

Որչափ և կամէին՝ կանայս առնէին. բայց զպոռնիկս ամենեւին ո՛չ ապրեցուցանէին, որ ընդ իրեանց կանայս բայց ինքեանք ո՛րք և հանդիպէին այլազգեաց, անխտիր խառնակէին, և գողովեան ատելիք էին. մինչ զի շարաշար մահուամբ սպանանէին»¹:

Մանրամասն տեղեկություններ հաղորդում են հայ և օտար աղբյուրները մոնղոլների կրոնի մասին: Այդ տեղեկություններից երեւում է, որ նրանք եղել են կռապաշտներ, բայց ջեն ունեցել ոչ «պաշտօն Աստուծոյ, ոչ աղօթս և ոչ պահանջ»²: Պլանո Կարպինին վկայում է, որ նրանք աստվածային են համարել և սրբազան արեւը, լուսինը, նաև շուրն ու հողը³:

Մոնղոլների մեջ խիստ տարածված է եղել շամանականութիւնը՝ այն նախնական կրոնը, որի մեջ մեծ դեր էին կատարում հմայութիւն անող քուրմ շամանները: Նկատելի է նրանց կրոնական հավատալիքների մեջ նաև բուդդայականութեան ազդեցութիւնը:

Ուշագրավ է առանձնապես, որ մոնղոլները ո՛չ միայն թշնամական վերաբերմունք ջեն ունեցել դեպի մյուս կրոնները, այլև

¹ Տես Կ ի Ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, էջ 257—8:

² Տես Հ ե թ ու մ պ ա տ մ ի չ, Վենետիկ, 1842, զլ. № 1, էջ 70: Կ ի Ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, էջ 258. Մ ա զ ա ք ի ա, էջ 3:

³ Տես П л а н о К а р п и н и, История монголов. пер. А. И. Ма-
л е и н а, СПб. 1911, էջ 7—8:

ամեն կերպ աշխատել են սիրաշահել անխտիր բոլոր դավանանքներ-
րի հոգևորականներին: Այդ էր պատճառը, որ քրիստոնյաներն
ամեն տեղ, նաև հեռավոր Մոնղոլիայում, կառուցում էին եկեղեցի-
ներ և ազատ կերպով կատարում էին իրենց եկեղեցական արարու-
ղութունները և ծեսերը:

Այս վերաբերմունքը քրիստոնյա եկեղեցիների և քրիստոնյա
հոգևորականության նկատմամբ հիմնովին փոխվեց ու վատացավ
Մերձավոր Արևելքում 13-րդ դարի վերջերում, երբ մոնղոլները Ղա-
զան խանի ժամանակ (1295—1304) ընդունեցին Իրանում մահմա-
դականություն:

Մոնղոլների ռազմական հմտության և մարտական ընդունա-
կությունների նկարագրությունը տվել է իր «Թաթարաց պատմու-
թյան» մեջ Հեթում պատմիչը.

«Թաթարները,— ասում է նա,— քաջ զինվորներ են և կրո-
վողներ, հնազանդ են իրենց զորավարին և կառավարվում
են դյուրավ նշանների միջոցով: Պատերազմ գնալու ժամա-
նակ թաթարների իշխանը նրանց ռոճիկ չի տալիս և նրանք
ապրում են հարստահարությունների և աւլարի միջոցով,
որից բաժին են տալիս իրենց տիրոջ: Նրանք իրենց հետ
վերցնում են շատ զենքեր: Կերակրվում են ձիու կաթով և
մսով, որոնց մասին շատ լավ համարում ունեն:

Իբրև հեծելազոր աշողակ են, նաև լավ աղեղնավորներ են,
բայց որպես հետևազոր՝ ծանր են քայլում: Ճարտարու-
թյամբ վերցնում են կռվով քաղաքներ ու ամրոցներ: Ամո-
թալի չեն համարում ի փախուստ դառնալ, եթե փախելը
անհրաժեշտ լինի: Ճակատամարտում հարձակումների ժա-
մանակ հանդուգն չեն, բայց եթե կարևոր համարեն՝ դիմում
են թշնամու վրա, եթե թշնամին անկարող լինի նրանց հետ
կռվել: Որովհետև լավ նետաձիգներ են՝ նրանց հետ զըժ-
վար է մարտնչել. դժվար է և նրանց հետապնդել ետ քաշ-
վելու ժամանակ, որովհետև ետ են գնում կազմ ու կարգով
և, ետ դառնալով՝ նետեր են արձակում:

Թաթարների զորքը բացահայտորեն չի նկատվում, որով-
հետև միասին են գնում: Թաթարները տալիս են իրենց մոտ
եկողներին ինչ որ ունեն, նմանապես և իրենք նույնը պա-
հանջում են ուրիշներից. եթե չտան՝ քուժություն են առնում:
Նրանք կարողանում են ուրիշների երկիրն առնել, բայց
պահել չեն կարողանում: Նրբ թուլանում են՝ խոնարհ են,

իսկ երբ զորեղանում են կամ մեծ բազմություն են կազմում՝ ամբարտաւան են»¹։

Բացի Հեթումից, նաև մյուս ժամանակակից պատմիչները միահամուռ կերպով մկայում են, որ մոնղոլական զորքի գլխավոր առավելություններից մեկն այն է, եղել, որ նրանք խիստ հմուտ ու ճարտար նետաձիգներ էին։ Եվ այդ է պատճառը, որ ժամանակակից հայ աղբյուրները նրանց տալիս են հաճախ «նետող» անունը, իսկ Գրիգոր պատմիչը նույնիսկ իր պատմական երկը անվանել է «Պատմութիւն Տաթարին, այսինքն՝ ազգին նետողաց»²։

Մոնղոլների քոչվորական կենցաղում մեծ դեր էին կատարում կանայք։

«Կանանց պարտականությունն էր,— ասում է 13-րդ դարի ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ռուբրուկը,— վարել սայլերը, դնել նրանց վրա կամ քանդել թաղերանները, կթել կովերը, պատրաստել յուղ ու մածուց, նաև պատրաստել մորթիներ և կարել ու կցել նրանց միասին. իսկ կցում էին նրանց ջղի թելերով։ Եվ հենց իրենք բաժանում էին ջղերը մանր թելերի ու հետո միացնում և դարձնում երկար թել։ Նրանք կարում էին նաև տրեխներ, շմուշկներ և այլ հագուստներ։ Գործում էին թաղիք և ծածկում էին նրանցով բնակարանները»³։

Մոնղոլների կանայք, որոնք կարևոր ու մեծ աշխատանք էին կատարում քոչվորական տնտեսության մեջ՝ որոշ դեր էին կատարում նաև հասարակական և քաղաքական կյանքում։ Նրանք ուղեկցում էին իրենց ամուսիններին և ծնողներին արշավանքներում։ Անվանի «խաթուն»-ների հետ խորհրդակցում էին հաճախ մեծ խաները և իշխանները։ Ամուսինների մահից հետո այրի կանայք սովորաբար ստանձնում էին նրանց իրավունքները և իշխանությունը՝ մինչև իրենց որդիների չափահաս դառնալը։ Հայտնի է նաև, որ մեծ խանների և իշխանների մահից հետո նրանց այրի կանայք դառնում էին հաճախ պետության խնամակալուհիներ և իշխանությունների կառավարչուհիներ⁴։

¹ Տե՛ս Հեթումի պատմիչ, «Պատմութիւն Թաթարաց», Թարգմ. Մ. Ավագբյանի, Վենետիկ, 1842, գլ. 10Ը, էջ 70։

² Տե՛ս Հ. Ժամկոչյան, «Պատմութիւն վասն ազգին նետողաց երկի հեղինակը, Գիտական Աշխատություններ Երևանի Պետական համալսարանի, հատոր XXIII, Երևան, 1948, էջ 380։

³ Տե՛ս Ռուբրուկ, Բարգմ. Մալեխի, էջ 78։

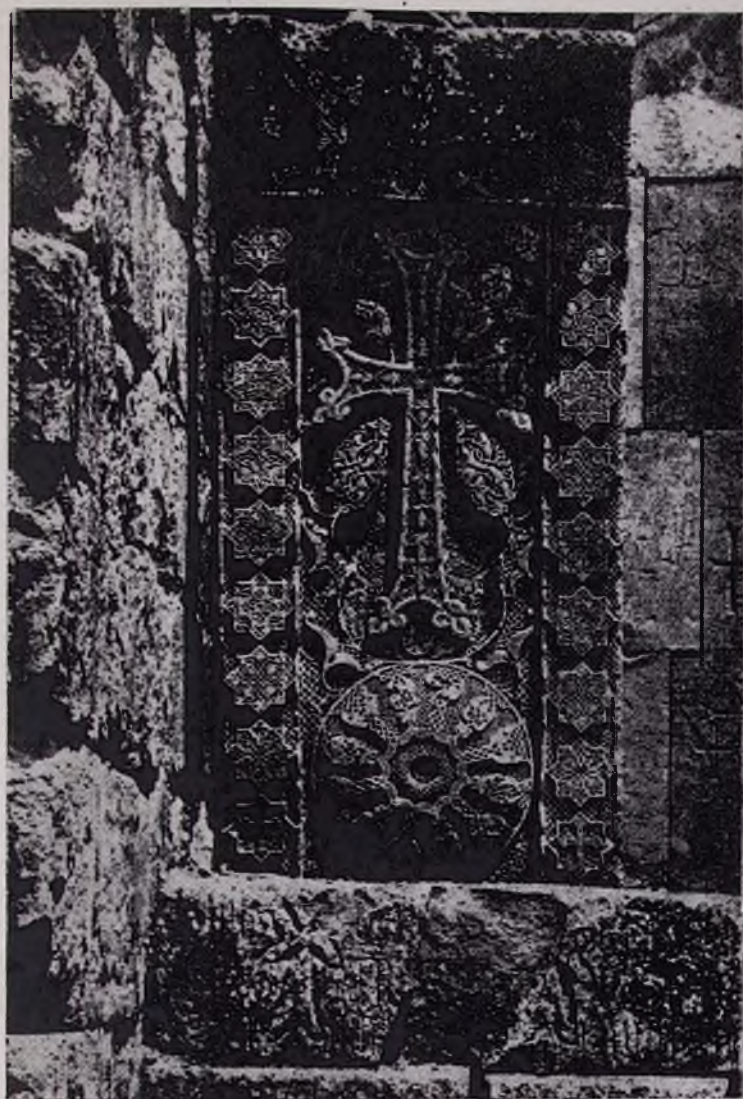
⁴ Տե՛ս В л а д и м и р ц о в, Общественный строй монголов, Ленинград, 1934, էջ 55—56։

Կանանց հասարակական այս բարձր դիրքի մասին ունեն վկայություններ նույնպես և հայ աղքատները: Ինչպես վկայում են Կիրակոս Գանձակեցին և Գրիգոր Ակնեբցին (Մաղաթիա աբեղան), Ջարմաղանի հիվանդության և համրության պատճառով Հայաստանի և հարևան երկրների իշխանությունը վարում էր նրա կինը՝ Ելթինա խաթունը¹: Կիրակոս Գանձակեցին պատմում է նաև թե ինչպես Աղվանից կաթողիկոսը եկել ներկայացել էր Ելթինա խաթունին և թե ինչպես վերջինս սիրով ընդունել ու մեծարել էր նրան և տվել էր պարգևներ ու հատուկ գրություն՝ էլտամղա, որպեսզի ոչ ոք նրան չնեղի²:

Հյուսիս-արևելյան Հայաստանը և Արևելյան Վրաստանը նվաճելուց հետո մոնղոլական զորքերը շուտով իրենց արշավանքները շարունակեցին նոր ուղղությամբ՝ դեպի Փոքր Ասիա ու նաև Միջագետք և Ասորիք:

¹ Տես Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 269 և 274—5; Մաղաթիա աբեղա (Գրիգոր Ակնեբցի), էջ 18:

² Նույնը, էջ 275—276:

Խաչքար Նոր-Գեորգիում (XIII դ.)

ԲԱԶՈՒ ՆՈՅԻՆԸ

ԵՎ ԿԱՐԻՆԻ, ԽԼԱԹԻ ՈՒ ՓՈՔԻ ԱՍԻԱՅԻ ՆՎԱՃՈՒՄԸ

1. Բաշու Նոյիճի արշավանքը Բարձր Հայք և Կարին քաղաքի ավերումը.— հայ-վրացական զորքի մեծ դերը:— Ղիաթեղդիճի պարտությունը Չմանկատուկի ճակատամարտում և Արևելյան Փոքր Ասիայի նվաճումը:— խաղաղության դաշինքը Հեթում քաղաքի հետ:— 3. Բաղեշի ու Խլաթի առումը և Միջագետքի ու Առաքիճի ասպատակումը:— Օրբելյան էլիկումի մահը:— 4. Գուլուկի ուղարկած Արդուն և Բուլա հարկահանների վայրագությունները:— 5. Գժտությունները Վրաստանում զանաժառանգության առթիվ:— 6. Դավիթ՝ Գեորգի Լաշայի որդու և Դավիթ՝ Ռուսուդանի որդու քաղաքությունը:— 7. Սմբատ սպարապետի ուղևորությունը մեծ խանի մոտ:— 8. Հասան Ջալալի ուղևորությունը:— 9. Վրաց քաղաքի և իշխանների դավադրությունը մոնղոլների դեմ:— քաղմաթիվ քաղաքների ավերումը:— հայ իշխանների գրգռված տրամադրությունը:— 10. Ավագի մահը:— 11. Նրկապառկություններ մեծ խանության զանաժառանգման համար:— Բաթուի հովանավորայի՝ Մանգուի գահակալումը:— 12. Մանգոլական մեծ խանության շոքս մեծ ուլուսները:— Հուլավուի առաքումը Արևմուտք և իսխանության հիմնումը:

Ինչպես վկայում է Կիրակոս Գանձակեցին, 1242 թ.¹ սկզբներին հրաման ստացվեց մեծ խանից համարացած Չարմաղանի փոխարեն առաջնորդ և զորավար ընտրել Բաշու Նոյիճին:

Ստանձնելով մոնղոլական զորքի հրամանատարությունը՝ Բաշու Նոյիճին իսկույն հպատակ ժողովուրդներից մեծ զորք հավաքեց և շարժվեց դեպի Կարնո երկիրը, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Իկոնիայի Ղիաթեղդիճ քաղաքից հեռավոր խաղաղության տակ: Հայաստանը և Արևելյան Վրաստանը նվաճելուց հետո՝ մոնղոլներն ուղում էին այժմ ենթարկել իրենց իշխանությունը նաև Իկոնիայի Սելջուկյան պետությանը:

¹ Կ Ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ջ ու 1210 թվականի հրատարակության մեջ տպված է ՈՄ [=1201?], որ մենք առաջարկում ենք ուղղել ըստ Ախալցխայի Կարապետյան դպրոցի ձեռագրի ՈՂԱ [=1242]:

Հասնելով Կարնո շրջանը՝ նրանք պաշարեցին Կարինը, ուր իրենց անասուններով ու ստացվածքով ապավինել էին նաև գավառի բնակիչները, և, ըստ իրենց սովորության, ուղարկեցին դեսպաններ և պահանջեցին, որ անձնատուր լինեն առանց դիմադրության։ Սակայն քաղաքի պաշտպանները ոչ միայն չհամաձայնեցին, այլև անարգեցին նրանց պատգամավորներին։ Այնուհետև, մոտ երկու ամիս պաշարումից հետո, քաղաքը նվաճվեց հարձակմամբ և բնակչությունը մատնվեց սրի ու կոլոպուտի¹։

Հաղթության պատճառը թե՛ այս և թե՛ հետագա կոիվներում, ինչպես երևում է աղբյուրների վկայություններից, հայ և վրացի զորքերն էին, որոնք կանգնած լինելով առաջին շարքերում՝ ուժեղ կերպով հարձակվում էին թշնամու վրա. մոնղոլներն իրենց նետ ու աղեղներով գալիս էին նրանց ետևից²։ Այդպես էին նրանք դասավորում զորքը այն նպատակով, որպեսզի այլազգիները չկարողանան իրենց դավաճանել կամ դիմել փախուստի և ավելի շատ զոհ նրանք տան։

Կարնո առման ժամանակ, պատմում է Կիրակոս Գանձակեցին, թաթարական զորքի ձեռքը ընկան ահագին քանակությամբ ձեռագիրներ։ Այս ձեռագիրները, որ շնչին գնեցին առնում էին հայերը, նվիրաբերվեցին Շիրակի և Հյուսիսային Հայաստանի վանքերին ու եկեղեցիներին։

«Նաև այդ տեղի գերիներից ևս շատերին,—ասում է Կիրակոս Գանձակեցին,— տղամարդկանց, կանանց, երեխաներին, նաև եպիսկոպոսներին, քահանաներին և սարկավագներին, որքան որ հնարավոր էր, գնեցին քրիստոնյա իշխանները՝ Ավագը, Շահնշահը, Վահրամի որդի Աղրուղան և Դոփի որդի Գրիգոր խաչնեցին, որը առաքինի մարդ էր, ու նաև սրանց զորքը... և բոլորին նրանք ազատ արձակեցին, թողնելով որ ապրեն՝ ուր որ իրենք կամենում են»։

[«Այլ և ի գերեւոց անտի զբազումս գնեցին զարս և զկանայս և զմանկտի, զեպիսկոպոսս և զքահանայս և զսարկաւագունս՝ որքան հնար էր գնեցին իշխանքն քրիստոնեայք՝

¹ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 263—265. Մաղաքիա արեղա, էջ 13. Վարդան վարդ. ՁԸ, էջ 147. Սահպանոս Օբեքլյան, Ժամանակագրութիւն, էջ 25 և Շնանուն ժամանակագրութիւն», էջ 21։

² Տե՛ս Մաղաքիա արեղա, էջ 13—14; Համեմատիր նաև Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 267։

Աւագն և Շահնշահն և Աղպուղան որդին Վահրամայ, և Գրիգոր հաշենեցի Դօփին որդի, որ էր այր երկիւղած, և զօրք նոցին... և զամենեսեան ազատ արձակեցին, թողլով ի կամս անձանց ո՛ւր և կայցեն»¹:

Կարին քաղաքի առումից հետո մոնղոլական զորքը ետ քաշվեց Մուղան, որը իրենց ձմեռվա մշտական կայանն էր: Իսկ հետևյալ տարին, 1243 թ., Բաչու Նոյինը հայ և վրացի իշխանների հետ միասին նորից արշավեց Իկոնիայի սուլթանի երկիրը և Կարին-էրզրումի վրայով առաջ շարժվեց դեպի Երզնկա:

Այս անգամ Ղիաթեղդինը, որը նախապատրաստվել ու մեծ ուժեր էր հավաքել, դուրս եկավ նրանց դեմ պատերազմի: Ընդհանրումը տեղի ունեցավ «Ձմանկատուկ» գլուղաքաղաքի մոտ, որը համապատասխան կարող է լինել Երզնկայից մոտ 15—20 կիլոմետր դեպի արևելք գտնվող այժմյան Չիմին գյուղին: Թեև թուրքական զորքն այս ճակատամարտում որոշ հաջողություն ունեցավ՝ սակայն Ղիաթեղդինը, տեսնելով, որ ամիրաներից ոմանք ուզում են դավաճանաբար անձնատուր լինել՝ փախուստի դիմեց, թողնելով թշնամիներին իր ամբողջ բանակը կահ-կարասիքով²:

Նվաճելով Բաչու Նոյինը մտավ Երզնկայի վրայով Փոքր Ասիա և զբաղեց մեծ և հարուստ քաղաքները՝ Երզնկան, Կեսարիան, Սեբաստիան և Տիվրիկը, որոնցից առաջին երկուսը, որոնք դիմադրություն էին ցույց տվել՝ ենթարկվեցին ո՛չ միայն կողոպուտի, այլև կոտորածի ու ավերածության³:

Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանի պարտությունից և Փոքր Ասիայի արևելյան շրջանների նվաճումից հետո մոնղոլական արհամիրքների վտանգը սպառնում էր արդեն Կիլիկիայի հայկական պետությանը: Այդ վտանգը Հեթում թագավորը, առանց ժամանակ կորցնելու, աշխատեց կանխել: Նա ուղարկեց Բաչու Նոյինի և Չարմաղանի կնոջ Ելթինա խաթունի մոտ դեսպաններ և, հայտնելով նրանց իր հնազանդությունը՝ կնքեց նրանց հետ, հաշենցի Հասան

¹ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 265:

² Տե՛ս Մաղաբի աբեղա, էջ 14—15 և Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 265—267:

³ Նույնը, նաև Վարդան վարդ. ՁԸ, էջ 147. Սահիբանու Օբբեկյան, Ժամանակագրութիւն, էջ 25. «Անանուն ժամանակագրութիւն», էջ 21. Մխիթար Այրեվանեցի, էջ 67. Սամուել Անեցի, էջ 180:

Ջալալի միջնորդութեամբ, հաշտութեան և բարեկամութեան դաշինք և ստացավ համապատասխան գրութիւն՝ էլտամշա՛:

Երբ Իկոնիայի սելջուկեան սուլթանութեան դիմադրական ուժը մեծ չափով արդեն խորտակված ու ընկճված էր՝ 1245 թ. Բաշու Նոյինը արշավեց Հայաստանի հարավային կողմով Միշագետք և Ասորիք, ուր այդ ժամանակ իշխում էին Սալահդդինի և նրա եղբոր Ադիլի որդիներն ու թոռները: Մոնղոլական զորքերը նախ մտան պատմական Հայաստանի Բզնունիք գավառը և առան ալստեղ Բաղեշը և Խլաթը:

Ինչպես վկայում է Կիրակոս Գանձակեցին, թի այս քաղաքների և թե ամբողջ Խլաթի ամիրայութեան երկրների իշխանութիւնը նրանք հանձնեցին էյուքյան Մելիք Աշրաֆի կնոջը՝ աթաբեկ Լվանի դուստր Թամթային, որը գերի էր ընկել նախ Ջալալեդդինի և ապա, վերջինիս պարտութիւնից հետո, մոնղոլների ձեռքը և երկար ժամանակ գտնվում էր մեծ փանի արքունիքում¹:

Խլաթի շրջանից Բաշուի զորքերը իջան հարավ ու ասպատակեցին Միշագետքը և Ասորիքը, հասնելով մինչև Ամիդ, Ուրֆա, Մըծբին և Դամասկոս: Թեև էյուքյան տոհմի մանր ու իրար թշնամի իշխանութիւնները ցույց չտվին նրանց լուրջ դիմադրութիւն՝ բայց և այնպես մոնղոլները մեծ կորուստներ ունեցան և նրանց զորքի ու ձիերի մեծագոյն մասը ոչնչացան ալստեղ ամառվա շոգի պատճառով, որին նրանք անսովոր էին²:

Ասորիքից և Միշագետքից նրանք հարկադրված եղան հտ նահանջել և վերադարձան ու ձմեռը հանգստացան տաք ու արդավանդ Մուզանում:

1245 թ. արշավանքի ժամանակ, որին մասնակցել էին իրենց զորքերով վրացի և հայ իշխանները, հավանական է ենթադրել, ինչպես մատնացուցց է արել Չամչյանը, Օրբելյան էլիկումի ծանր հիվանդութիւնը և մահը, որ հիշատակված է Ստեփանոս Օրբելյանի մոտ³: Ալիշանի կարծիքը⁴, որ այդ տեղի էր ունեցել Մարտիրոսաց

¹ Տես Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 269—270 և Մաղաքի աբեղա, էջ 16:

² Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 276—7:

³ Նույնը:

⁴ Տես Ստեփանոս Օրբելյան, գլ. 52, էջ 404 և Չամչյան, Գատմութիւն Հայոց, էջ 218:

⁵ Տես Ալիշան, Սիսական, էջ 93: Համեմատիր Հովսեփյան, Խաղբակյանք, էջ 94:

քաղաքի առման ժամանակ «1256 թ.» չի կարող ճիշտ լինել, որովհետև Օրբելյանը վերոհիշյալ արշավանքին մասնակից է համարում նաև Ավագին, որը վախճանվել էր 1250 թ.:

Նույն այս 1245 թ., ինչպես վկայում է Կիրակոս Գանձակեցին, մոնղոլները հրաման տվին վերաշինել ավերված Կարին-էրզրումը և հետզհետե վերադարձան ու վերանորոգեցին քաղաքը նրա թաքնված ու փախած բնակիչները և գերի տարված Սարգիս եպիսկոպոսը, որին գերովթյունից ազատել էր Զաքարյան Շահընշահը¹:

Հոբաթա մեծ խանի մահից հետո (1241) նոր խանի ընտրությունը շարունակ հետաձգում էին, որովհետև մեծ խանության տոհմի ավագ անգամ Բաթուն, որի հարաբերությունները Հոբաթայի որդու Գուլուկի հետ վատ էին ու լարված՝ հիվանդության պատրվակով խուսափում էր մասնակցել բարձր ազնվականության մեծ ժողովին (դուռուլթային): Այս ժամանակաշրջանում պետության գործերը վարում էր Հոբաթայի կինը՝ Տուրադինեն: Հինգ տարուց հետո միայն, 1246 թ., բացակայությամբ Բաթուի, կայացավ դուռուլթայը և Գուլուկը ընտրվեց մեծ խան:

Նոր մեծ խանի առաջին գործն այն եղավ, որ նա հարկահաններ ուղարկեց ամեն տեղ և հրամայեց հավաքել իր զորքերից տասանորդ, իսկ նվաճված երկրներից ու իշխանություններից՝ հարկեր: Մերձավոր Արևելք ուղարկված հարկահանների գլխավորներն էին Արդունը, որը ղեկավարն էր բոլորի, և Բուղան:

«Այս Բուղան,— պատմում է Կիրակոս Գանձակեցին,— գալով թաթարական զորքերի մոտ՝ մտնում էր ավագանու տները և, ինչ որ իրեն դուր էր գալիս՝ առնում էր անխայտաբար: Եվ ոչ ոք չէր համարձակվում մի խոսք ասել նրան, որովհետև նա հավաքել էր իր շուրջը սրիկա մարդի՜ պարսիկներից ու տաճիկներից, որոնք շարունակ անգուժ արամունքներ էին գործում և առավելապես թշնամի էին քրիստոնյաներին:

Այս էր պատճառը, որ սրանք գրգռեցին Բուղային բարեպաշտ Հասան իշխանի դեմ, որին Ջալալ էին անվանում: Նա վերջինիս բռնեց մեծ արքունիքում բոլոր ավագների ներկայությամբ և, ենթարկելով շատ պատիժների՝ քանդեց նրա անմատչելի քերդերը, խոյական բերդը, ինչպես անվանում էին պարսկերեն լեզվով, նաև Դեղը, Միրանաքարը և

¹ Տես Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 277:

այլ նրա ամրոցները: Այնպես նրանց խորտակեց, որ մինչև իսկ հետք չմնաց, թե երբևիցե շեն են եղել:

Եվ նա [Բուշան] շատ ոսկի ու արծաթ առավ նրանից և վերջինս հազիվ կարողացավ ազատվել. իսկ մեծամեծ ավագանին բոլորովին չկարողացան նրան օգնել»:

[Ճամանապէս և այս Բուշա եկեալ ի զօրսն ֆաթար, մտանէր ի տունսն աւագանւոյն, և զոր ինչ ախորժ թուէր իւրն՝ առնոյր անխնայ. և ոչ ոք իշխէր ասել ինչ նմա. զի ժողովեալ էր իւր արս սրիկայս ի պարսից և ի տաճկաց, որք անխնայ գործէին զգործ խակովեան, և թշնամիք էին առաւել քրիստոնէից:

Վասն որոյ շարացուցին զնա ի վերայ բարեպաշտ իշխանին Հասանայ, զոր Ջալալն ասէին, որ ըմբռնեաց զնա ի մեծ դրանն առաջի ամենայն աւագանւոյն, և ընդ բազում պատժօք զնա արկեալ, քակեաց զանմատչելի բերդս նորա, զոր խոյականայ բերդ կոչէին ըստ պարսկական բարբառոյն. և զԴեղն և զԾիրանաքարն, և զայլ ամրոցս նորին. և այնպէս յստակեաց զնոսա, մինչև հետք անգամ ոչ երևէին, թէ բնաւ շէն լեալ իցէ. և բազում ոսկի և արծաթ առեալ ի նմանէ, հազիւ զերծաւ ի նմանէ. և մեծամեծ աւագանին ոչինչ կարաց օգնել նմա»]¹:

Մոնղոլների տիրապետության առաջին հենց տասնամյակում, երբ Հայաստանի և Վրաստանի անգամ իշխանները մեծ դժվարություններ էին պահպանում իրենց ծանր դրությունը՝ վրաց թագավորությունը սկսել էր թուլանալ և ջլատվել նաև զահակալական ներքին փոռվածությունների պատճառով:

Վրաստանի թագավոր Գեորգի Լաշայի մահից հետո (+1223) մնացել էր Դավիթ անուռով մի որդի, որը թագավորական զահի օրինավոր ժառանգն էր: Սակայն Ռուսուդանը՝ նրա հորաքույրը, որը նրա անչափահասության պատճառով ինքն էր ստացել զահը՝ նրա փոխարեն ուզեց թագավոր դարձնել իր որդուն՝ Դավթին: Օրինավոր թագաժառանգի թեկնածությունը մեջտեղից վերացնելու համար՝ Լաշայի որդուն նա ուղարկեց իր դստեր ամուսնու, Իկոնիայի Ղիաթեղդին սուլթանի մոտ, որը թագաժառանգին պահեց իր երկրում կալանքի տակ: Գահակալության ահա այս հարցն էր, որ դառել էր Վրաստանում երկպառակությունների և դժտությունների պատճառ:

¹ Տես Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 297—298:

Պետք է ասել, որ թեև Ռուսուդան թագուհին համաձայնել էր հնազանդվել մոնղոլական իշխանությունը, սակայն նա, չնայած Բաշուի պահանջին՝ անձնատուր չէր եղել և իր որդու հետ թաքնվել ու ամրացել էր Սվանթթի անառիկ վայրերում: Դրա համար էլ Բաշուն, տեղեկանալով, որ օրինավոր թագաժառանգ Դավիթը աքսորված է և գտնվում է Կեսարիա քաղաքի բանտում՝ ուղարկեց Վահրամ Գագեցուն Ղիաթեղդին սուլթանի մոտ (1236—1246)¹ և, բանտից ազատել տալով Դավթին՝ կարգադրեց, որ նրան Ռուսուդանի փոխարեն հանդիսավոր կերպով օծեն Վրաստանի թագավոր և ուղարկեն Գուլուկ մեծ խանի մոտ վավերացնելու նրա իշխանությունը:

Լսելով այս՝ Ռուսուդանը ևս ուղարկեց իր որդուն Ոսկե Հորդայի Բաթու խանի մոտ, որի իշխանությունը հարավում ենթարկված էր ամբողջ Հյուսիսային Կովկասը մինչև Օսեթիայի և Դերբենդի կողմերը, և, համաձայնելով հպատակվել նրան՝ խնդրեց Վրաստանի թագավոր նշանակել իր Դավիթ որդուն: Ռուսուդանի այս որդին ևս Բաթուի կողմից ուղարկվեց Գուլուկ մեծ խանի մոտ²,

Գուլուկ մեծ խանը, ինչպես վկայում է Կիրակոս Գանձակեցին, վճռեց որ նախ թագավորելու է Գեորգի Լաշայի որդի Դավիթը, որն ավագագույնն էր, և նրա մահից հետո՝ մյուս Դավիթը: Նա հրամայեց նաև, որ վրաց թագավորության զանձերը երեք մաս անեն՝ պատմական ու անգին թախտը, թագը և թանկարժեք իրերը ուղարկեն իրեն, իսկ մյուս հարստությունները բաժանեն երկուսի մեջ:

Համաձայն այս վճռի, որ կարող էր կայացած լինել, հավանորեն, 1247 կամ 1248 թ., Վրաստանի թագավոր դառավ Տփղիսում Գեորգի Լաշայի որդի Դավիթը, իսկ մյուս Դավիթը, որի մայրը՝ Ռուսուդանը մեռել էր 1247 թ., իշխեց Սվանթթում³:

1248 թ. Կիլիկիայի Հեթում թագավորը ևս, որը հայտնել էր Բաշուին իր հնազանդությունը՝ ուղարկեց մեծ խանի մոտ իր եղբոր-

¹ Ղիաթեղդին Քեյ խոսքովը մեռել է 62 թե 1244 թվականին, ինչպես ենթադրաբար կարծում է Մյուլլերը, այլ 1246 թվականին, ինչպես այդ պարզ մատնանշված է Մբառ սպարապետի մոտ (Մոսկվա, 1856, էջ 114). տես А. Мюллер, История Ислама, т. II, СПб. 1896, էջ 247:

² Տես Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 273—274 և 280—301. Մաղաքի աբեղա, էջ 17—19:

³ Տես Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 301. Ստեփանոս Օրբելյանը Լաշայի որդի Դավթի վերադարձը մեծ խանի մոտից դնում է 1248 թվականին, տես «Ժամանակագրություն», էջ 26:

բը՝ Սմբատ սպարապետին մատուցելու իր ուղարկած նվերները և հայտնելու նրան, իբրև բարձրագույն տիրոջ, վասալական իր հպատակությունը: Աղբյուրների վկայություններից երևում է, որ համաձայն մոնղոլական պետության կարգերի հպատակ թագավորներն ու մեծ իշխանները պետք է ներկայանային մեծ խանին, իբրև իրենց սյուզերենին, և հաստատվեին իրենց իրավունքներում:

Հիմնվելով Կիրակոս Գանձակեցու վկայության վրա՝ պատմագետները ենթադրել են, որ Սմբատ սպարապետը գնացած է եղել Գուլյուկ մեծ խանի մոտ¹: Սակայն աղբյուրների վկայությունների ուշադիր քննությունից դժվար չէ կոահել, որ նա, իրապես, ինչպես մատնանշում է Մաղաքիա արեղան (այսինքն՝ Գրիգոր պատմիչը), գնացել էր Ոսկե Հորդա Սայինդան Բաթուի մոտ, որին մոնղոլները, ինչպես հայտնի է, անվանում էին «սային դան», այսինքն՝ «լավ խան»²: Հավանական է ենթադրել, որ Սմբատ սպարապետի ուղևորության ժամանակ (1248—1250)³ Գուլյուկ մեծ խանն արդեն վախճանվել էր, ուստի և նա ներկայացել էր Ոսկե Հորդայի հիմնադիր Բաթու խանին, որն այդ ժամանակ մինչև Մանգուկ մեծ խան ընտրվելը (1251—1259) ժամանակավորապես վարում էր մեծ խանի պաշտոնը:

Այս նոր ենթադրությունը հաստատություն է գտնում պարսկական պատմագիր Ջուլիյենիի կողմից, որը պարզ կերպով մատնանշում է, որ Բաթուի մոտ եկել էին և ստացել նրանից արտոնագրեր Վիկոնիայի, Ասորիքի և այլ երկրների սուլթանները⁴: Իսկ Կիրակոս Գանձակեցու վկայության մեջ ասված է՝ նույնպես, որ Սմբատ սպարապետը գնացել էր մեծ խանի մոտ ուղեկցությամբ իկոնիայի Ղիաթեղդին սուլթանի որդիներից մեկի, որը ստացել էր խանից իր հոր իշխանությունը⁵:

Սմբատ սպարապետը, ինչպես վկայում են Կիրակոսը և Գրիգոր պատմիչը (Մաղաքիան), ընդունվեց սիրով և մեծարանքով և

¹ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 350: Համեմատել նաև Չամ-ձյան, Պատմություն Հայոց, Գ, էջ 222. В. Греков и А. Якубовский, Золотая Орда, Ленинград, 1937, էջ 103 և ուրիշ:

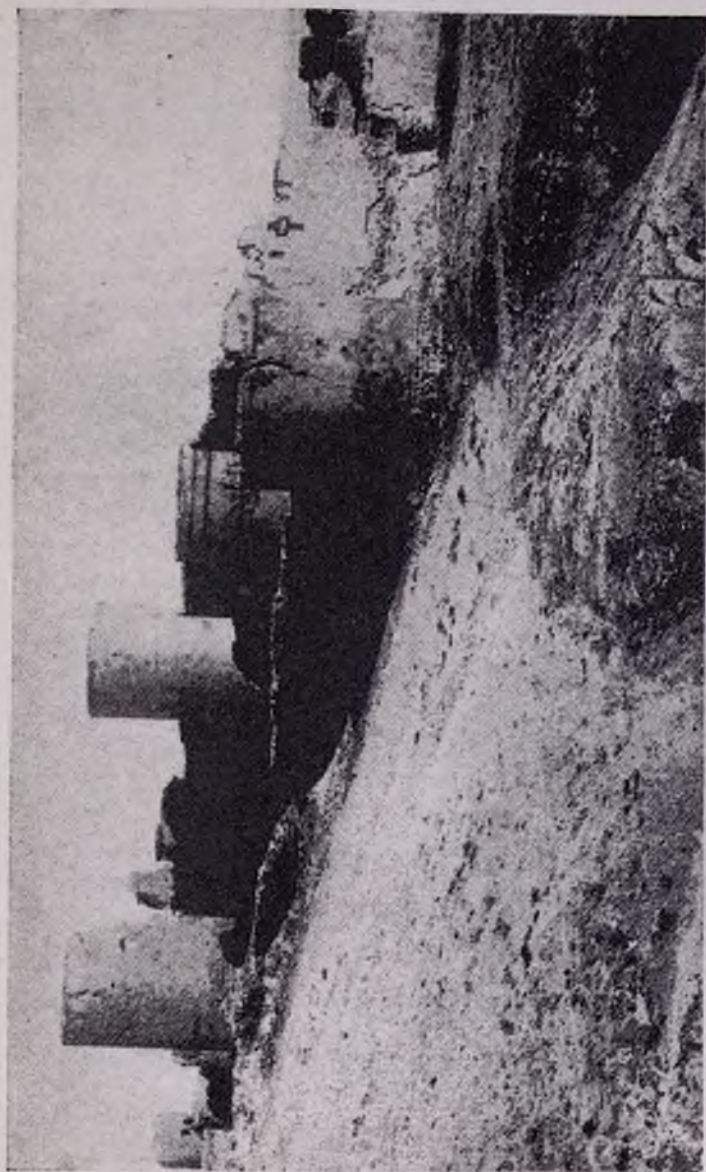
² Տե՛ս Մաղաքիա արեղան, էջ 16: Համեմատել Тизенгаузен, Сборник материалов, II, էջ 25, 26, 48 և ն. Նաև А. Н. Насонов, Монголы и Русь, Москва, 1940, էջ 19:

³ Տե՛ս Սմբատ սպարապետ, էջ 115:

⁴ Տե՛ս Тизенгаузен, Сборник материалов, II, էջ 22:

⁵ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 301—302:

Մեծ հրապարակի վրա

ստացաւ խանից ոսկե փայլզաներ¹, թաթար ազնվական կին բարձր գդակով («տաթար խաթուն պօխտախատը») և հատուկ արտոնագիր յառելիս, որի համաձայն Կիլիկիայի թագավորին պետք է տրվեին այն բոլոր գավառներն ու բերդերը, որոնք առաջ Լևոն Բ-ին էին պատկանում, բայց հետո գրավել էր Իկոնիայի Ալայեդդին սուլթանը²:

Բաթուի մոտ հենց նույն այս ժամանակաշրջանում, ինչպես վկայում է դարձյալ Կիրակոսը, գնում էին շարունակ

«Թագավորներ և արքայորդիներ, իշխաններ ու վաճառականներ և բոլոր մշտացածները և իրենց հայրենակալն զույգից զրկվածները. և նա արդար դատաստանով վերադարձնում էր նրանցից յուրաքանչյուրին, որ եկել էր իր մոտ՝ իրենց գավառները, հայրենական կալվածները և իշխանությունները, տալիս էր նաև նշանակալի գրություններ, և ոչ ոք չէր համարձակվում հակառակել նրա հրամաններին»:

[«Ապա սկսան երթալ առ նա թագաւորք և թագաւորագունք, և իշխանք և վաճառականք և ամենայն մշտատեսք, որք զրկեալ էին ի հայրենեաց իւրեանց. և նա արդար դատաստանաւ տայ զիւրաքանչիւր գաւառս և զհայրենիս և զիշխանութիւնս ամենայն ումեք երթողացն առ նա, և զիրս նշանաւորս, և ոչ ոք իշխէր ընդդէմ դառնալ հրամայելոցն ի նմանէ»]³:

Վերականգնելու համար իր հայրենական իշխանության նախկին սահմանները, ինչպես վկայում է դարձյալ Կիրակոս Գանձակեցին, Բաթուի և նրա որդու Սարթախի մոտ գնացել էր Հայաստանից Ներքին Խաչենի Հասան Ջալալ իշխանը: Սրան ևս մեծարանքով ընդունել էին և հրամայել էին վերադարձնել հայրենական կալվածները՝ Չարաբերդը, Ականան և Կառկառը, որ առաջներում խլել էին թուրքերը և Ջաքարյանները⁴: Հասան Ջալալի այս այցելությունը Բաթուի մոտ հավանական մի նշան է, որ Ներքին Խաչենը եղել է մոնղոլների ժամանակ անկախ իշխանություն և չի գտնվել Ջաքարյանների, այսինքն Վրաստանի գերիշխանության տակ:

¹ Փայլզա կոչվում էին փոքրիկ տախտակները, որոնց վրա գրված էին աստծու և խանի անունները և որոնք տրվում էին վասալ իշխաններին ու պաշտոնյաներին ի նշան նրանց իշխանության:

² Տէս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 301—302. նաև Մաղաբի աբդալա, էջ 16—17:

³ Նույնը, էջ 344:

⁴ Նույնը, էջ 345:

Գեորգի Լաշայի որդի Դավիթը, հաստատելով իր աթոռը Տփղիսում՝ միացրեց իր իշխանության ներքո վրաց և հայոց իշխաններին: Բայց երկիրը խաղաղվեց շատ կարճ ժամանակով: Վրաստանը և Հայաստանը թեև ազատ էին այժմ ասպատակություններից ու արտաքին վտանգից՝ բայց Վսիստ նեղվում էին նոր տիրողների անհազ ագահությունից և անսանձ հարստահարումներից: Մոնղոլական իշխանավորները և պաշտոնյաները չէին բավարարվում սահմանված հարկերով և շարունակ գալիս էին ու պահանջում ձիեր, զգեստներ, կերպաս, կտավ, ոսկի և այլ թանկարժեք իրեր:

Այս ժանր բռնություններից վրդովված՝ հայ և վրացի իշխանները, որոնք այժմ միացած էին նորրևտիր Դավիթ թագավորի իշխանության տակ՝ 1249 թ. զորաժողով արին Տփղիսում և ուզեցին դավադրություն կազմել ու ապստամբել մոնղոլ հարստահարիչների դեմ: Բայց այս դավադրությունը, որը ժամանակակից Գրիգոր պատմիչը (Մաղաքիա արեղան) հասկանալի պատճառով համարում է «ո՛չ ուղորդ, այլ լնդ խաղս և կատակս»՝ հաջողություն չունեցավ: Բաշուն և մեծամեծները, որոնց իսկույն հայտնել էին այս դավադրության մասին՝ ձերբակալեցին թագավորին ու իշխաններին և միայն Ավագի միջնորդությամբ, որը խափանել էր դավադրությունը՝ ազատեցին բոլորին, վերցնելով նրանցից գլխադին¹:

Դավադրության այս փորձը մոնղոլական զորքին առիթ ծառայեց վերսկսելու կողոպուտները, ավերածությունները և կոտորածները, գլխավորապես, Սամցխեում և վրացական այլ գավառներում, որոնց մի մասը ապստամբել էր: Նրանք ավերեցին նաև Հայաստանի մի քանի շրջանները: Ինչպես վկայում է Վարդան վարդապետը, նրանք—

«Անթիա կոտորեցին և գերեցին գեօղս և ագարակս և գործեցին խայտառականս ի կանայս ի Հայս և աւելի յաշխարհն վրաց»²:

Որ մոնղոլական ժանր տիրապետության հետ չէին հաշտվել ժողովուրդը և իշխանները և հարմար դեպքում պատրաստ էին նո-

¹ Տես Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 303—305. Մաղաքիա, էջ 20—21. Մելիքսեթ-բեկ, Վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 87, Վարդան վարդ., ԶԸ, էջ 147—148 և ուրիշ:

² Տես Վարդան վարդ., ԶԸ, էջ 148: Համեմատիր նաև Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 305. Մաղաքիա, էջ 21. Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 97. «Անանուն ժամանկագրութիւն», էջ 27, Ստեփանոս Օրբելյան, Ժամանկագրութիւն, էջ 26:

րից ապստամբել նրանց դեմ, այդ երևում է Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ռուբրուկի վկայությունից, որը, Մանգու մեծ փսանի մոտից վերադառնալիս, 1255 թ. հունվար ամսին Նախիջևանից եկել էր Անի և հրավիրվել էր ճաշի Շահնշահի մոտ:

«Մենք այս քաղաքից [Նախիջևանից],—պատմում է Ռուբրուկը,— հեռացանք հունվարի 13-ին, որովհետև ձյունի պատճառով մենք ստիպված էինք մնալ այնտեղ: Չորս օրից եկանք Շահնշահի երկիրը, երբեմնի ամենաազորավոր վրացի իշխանի, բայց հիմա հարկատու թաթարներին, որոնք կործանած են իր բոլոր ամրոցները: Նա ճաշեցի մի անգամ այս Շահնշահի հետ և նա շատ մեծ քաղաքավարություն ցույց տվեց իմ հանդեպ, ինչպես նաև իր կինը և իր զավակը՝ Զաքարիա անունով մի շատ գեղեցիկ ու իմաստուն երիտասարդ, որ հարցրեց ինձ,— եթե ձեզ մոտ գամ՝ դուք կպահե՞ք ինձ. որովհետև նա այնքան ծանր է զգում թաթարների տիրապետությունը, որ թեև նա ամեն բան առատորեն ունի, սակայն նախընտրում է թափառել օտար երկրներ, քան կրել նրանց տիրապետությունը: Այսուհանդերձ, նրանք ինձ ասացին, թե իրենք հռովմեական եկեղեցու զավակներ են¹, և եթե պապը մի քիչ օգնություն ուղարկի իրենց՝ նրանք դրացի բոլոր երկրները պիտի ենթարկեն եկեղեցուն»²:

Արդեն 1249 թ., վերոհիշյալ դավադրության և ապստամբության ժամանակ, Ավագը, որը վրաց թագավորության աթաբեկն էր և ամիրսպասալարը, ծանր հիվանդ էր և չէր կարողացել զալ մոնղոլ գլխավորների մոտ ձիով: Նա վախճանվեց 1250 թ.³, հավանորեն Բջնիում, որը, ինչպես երևում է աղբյուրների վկայություններից, նրա աթոռանիստ ավանն էր: Իր հոր Իվաննի հետ նա թաղված է, ըստ երևույթին, ինչպես ճիշտ ենթադրում է Մելիքսեթ-Բեկը, Բջնիի Պղնձահանք վրացական վանքում, որը գտնվում էր Բըշնիից դեպի հյուսիս, Թալչարուխ գյուղից մոտ երկու կիլոմետր դեպի հարավ⁴:

¹ Շահնշահը և նրա որդին, պատկանելով քաղկեդոնիկ դավանության, ըստ երևույթին, իրենց դավանակից էին համարում լատինական եկեղեցուն:

² Տես Ուգեզբույություններ, հատ. Ա, Երևան, 1932, էջ 19—20:

³ Տես Վալդան վալդ., ԶԸ, էջ 148. Մտեփանոս Օրբելյան, գլ. ԾԶ, էջ 113. Նույնի «Ժամանակագրություն», էջ 26. Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 305. «Անանուն ժամանակագրություն», էջ 31:

⁴ Տես Մելիքսեթ-Բեկ, վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 64—69:

Կիրակոս Գանձակեցու վկայությամբ՝ Ավագի մահից հետո նրա իշխանությունը տրվեց Շահնշահի որդուն՝ Զաքարիին։ Ինքը՝ Ավագը որդի չունեւ, այլ ուներ միայն մի դուստր խոշաք անունով։ Բայց շուտով իշխանությունը Զաքարեից վերցրին և տվին Ավագի կնոջը՝ Գոնցային¹։ Այնուհետև, ինչպես կտեսնենք, Զաքարյանների տան քաղաքական մեծ դերը հետզհետե նսեմացավ և Հուլավուի ժամանակ նրանց իշխանությունը տրվեց այլ տոհմերի։

13-րդ դարի կեսին, Գուլուկ մեծ խանի մահից հետո (+1248), Զինգիզխանի ընտանիքում երկպառակութունները գահակալության խնդրի շուրջը նորից սաստկացան։ Ինչպես նախարարական Հայաստանում, նույնպես և այստեղ, մեծ նշանակություն ուներ ավագության իրավունքը։ Այստեղ, ինչպես հայտնի է, Զինգիզխանի որդիների մահից հետո՝ նրա տոհմի ավագագույն անդամն էր Բաթուն. և այդ է, անշուշտ, պատճառը, որ նա մեծ հեղինակություն ուներ և նրա առաջարկներն ընդունվում էին ղուլուլյայներում առանց հակաճառութան։

Բացի օտար աղբյուրներից, նաև Կիրակոս Գանձակեցին առանձնապես շեշտում է², որ Բաթունն նրա ազգականները բոլորից բարձր էին համարում և մեծ խաները գահ էին քարձրանում նրա համաձայնությամբ։ Գուլուկի մահից հետո նրան էին, ասում է նա, արժանի համարում, որ ընտրվի մեծ խան, իսկ հակառակ դեպքում, կարծում էին, որ մեծ խան պիտի ընտրվի, ո՛ւմ որ նա մատնանշե։

Բայց կային և Բաթուի հակառակորդներ։ Որովհետև Զինգիզխանի որդի Հոֆաթայի մահից հետո մեծ խան էր ընտրվել վերջինիս որդին, Գուլուկը, և գահը այսպիսով անցել էր ուղիղ գծով մեռնող մեծ խանի որդուն՝ ուստի իրենց թագաժառանգ էին համարում Հոֆաթայի մյուս որդիները։ Այսպիսով, մոնղոլական մեծ խանության մեջ ևս, ինչպես ֆեոդալական արևելյան հին երկրներում՝ առաջացել էր գահաժառանգման երկու տարբեր սկզբունքների պայքար և այս պայքարը պատճառ էր դառել ընտանեկան երկպառակությունների։

Այս դեպքերին ժամանակակից պարսկական հեղինակ Զուրջանին հաղորդում է, որ գահաժառանգման խնդիրը վերջի վերջո լուծվեց Բաթուի որոշմամբ։

¹ Տես Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 205. Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 42, էջ 412. Նույնը, «Ժամանակագրութիւն» էջ 26։

² Նույնը, էջ 299, 343։ Համեմատիր նաև Тизенгаузен, Материалы, II, էջ 15—16, 48 ևն։

«Երբ Գուլուկը¹, — պատմում է նա, — այս աշխարհից տեղափոխվեց՝ մոռնողական զորքի բոլոր ավագները դիմեցին Բաթուխի և ասացին, — «Դո՛ւ պետք է լինես մեր թագավորը, որովհետև Չինգիզխանի տոհմից ուրիշ ոչ ոք չկա քեզանից ավելի ծեր. գահը, թագը և իշխանությունն ամենից առաջ քոնն են»։ Բաթուն պատասխանեց. «Ինձ և իմ եղբայր Բերքային այս կողմերում [այսինքն՝ Դեշտ-ի-Ղփչաղում] այնքան պետություններ ու կալվածքներ են պատկանում, որ տնօրինել այս բոլորը և միաժամանակ կառավարել նաև Չինաստանի, Թուրքաստանի և Իրանի երկրները անհնարին է։ Ամենից լավ կլինի հետևյալը. մեր հորեղբայր Տուկին, Չինգիզխանի փոքր որդին՝ մեռավ երիտասարդ հասակում և չվայելեց թագավորական իշխանությունը, ուստի և թագավորությունը կտանք նրա որդուն և մեծ խան կնստեցնենք նրա մեծ որդուն՝ Մանգու խանին։ Որովհետև ես՝ Բաթուա, նրան նստեցնելու եմ գահ, ուստի և, իրապես, իշխող կլինեմ ես»։ Եվ նրա այդ կարծիքին բոլորը միացան»։

Այսպիսով՝ մոտ երեք տարի տևող միջիշխանությունից հետո՝ 1251 թ. մեծ խան դառավ Բաթուի աջակցությամբ Տուկի որդին՝ Մանգուն։

Սրա իշխանության ժամանակ (1251—1259) մեծ խանության կառավարությունը ենթարկվեց որոշ փոփոխությունների։ Չինգիզխանի ու նրա հաջորդների հիմնած հսկայական պետությունը բաժանված էր, ինչպես հայտնի է, չորս մեծ ուլուս կոչվող շրջանների։

1. Չինգիզխանի ու մեծ խանների ուլուսը, — Մոնղոլիան, Չինաստանը և Տիբեթը, — որի մայրաքաղաքն էր Ղարաղորումը (Կարակորումը), որը գտնվում էր Օրխոն գետի վրա Բայկալյան լճից դեպի հարավ-արևելք։

2. Չինգիզխանի որդի Չաղատայի ուլուսը, որը տարածվում էր Ալտայից մինչև Ամու-Դարյա, պարունակելով իր մեջ Մավերան-նահր-Թուրքաստանը և սրանից դեպի արևելք գտնվող շրջանները։

3. Չինգիզխանի մեծ որդու Ջուլչիի և սրա որդու Բաթուի նվաճած մեծ պետությունը՝ Դեշտ-ի-Ղփչաղը, որը գտնվում էր Կասպից և Սև ծովից հյուսիս և տարածվում էր մինչև Մոսկվա և Վոլ-

¹ СФ « Тизенгаузен, Материалы, II, էջ 15—16; Համեմատիրենակ Ռաշիդեդդինի վկայությունը. Материалы, II, էջ 66։

գայի բուլղարների երկիրը: Այս ուլուաի մեծագույն մասը նվաճել էր Բաթուն՝ Ոսկե-Հորդայի հիմնադիրը (1236—1255:6):

4. Առաջավոր Ասիան,— Պարսկաստանը և նրա հարևան արևմտյան երկրները,— միակ մեծ ուլուան էր, որի կառավարությունը գտնվում էր ո՛չ թե Չինգիզխանի տան անդամների, այլ մոնղոլական զորապետների ձեռին:

Մանգուն, գահ բարձրանալով, մեծ խանության կառավարման մեջ մտքրեց երկու կարևոր փոփոխություն: Նա նշանակեց իր եղբորը Խուբիլային հարավ-արևելյան երկրների ու Չինաստանի կառավարիչ և այս փոփոխության հետևանքը հետագայում այն եղավ, որ մեծ խանության մայրաքաղաքը փոխադրվեց Ղարադորումից Պեկին:

Երկրորդ մեծ փոփոխությունը վերաբերվում էր Առաջավոր Ասիային և, հետևապես, նաև Հայաստանին ու Վրաստանին: Իբրև այս ուլուաի կառավարիչ՝ Մանգուն ուղարկեց իր մյուս եղբորը Հուլավուին, որը հիմնադիր եղավ այստեղ սեփական դինաստիայի: Այսպիսով, Առաջավոր Ասիան ևս, ինչպես մեծ խանության վերոհիշյալ մյուս շրջանները՝ ստացավ հատուկ դինաստիա Չինգիզխանի տոհմից:

Հուլավուին տրված մեծ երկիրը, ինչպես կտեսնենք, շուտով դառավ առանձին անկախ պետություն, որն անվանվում էր իլխսուություն:

Մանգուի մեծ խանության և նրա եղբոր Հուլավուի ժամանակ վերսկսվեցին կատաղի կռիվները արևմուտքում: Այստեղ դեռևս ուժեղ էր Արաբական խալիֆայությունը և դեռ նվաճված չէին Իսմայելիտ աղանդավորների երկիրը, Հյուսիսային Միջագետքի և Ասորիքի որոշ մասերը և Մամլուքների եգիպտական հզոր պետությունը:

Գլխավորապես այս նոր նվաճումները գլուխ բերելու համար էր, որ 1255 թ. Մոնղոլիայից եկավ Արևմուտք Հուլավու խանը:

¹ Հայկական աղբյուրները վկայում են, որ Բաթուն մեռել է 1266 թվականի սկզբին. տե՛ս Կ ի Ր ա կ ո ճ Գ ա ն ձ ա կ ե թ ի, էջ 367. Վ ա բ գ ա ն վ ա բ գ ա, էջ 150. Ս ա ե փ ա ն ո ս Օ բ Ր ե լ յ ա ն, Ժամանակագրություն, էջ 26:

ՀՈՒԼԱՎՈՒՆ ԵՎ ՆՐԱ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ

1. Հայաստանը և Վրաստանը իբրև մեծ խառնուրդան վառարակա՞ն երկրներ։—
2. Աշխարհագիրը և հարկերի ծանրացումը Մանգուի ժամանակ։— 3. Հեքում բա-
զավորի ուղեորությունը Բաքուի և Մանգուի մոտ։— 4. Հուլավու և Հաշիշյանների
ամբարշտությունների առումը։— 5. Բաշուի և նրա զորքի վտարումը Մուղանից Փոֆ-
Ասիա։— 6. Խաների որդիների գալուստը Անդրկովկաս։— 7. Բաղդադի տվերա-
ծությունը և խալիֆայության բարձումը։— 8. Մուֆարզին ֆաղաֆի պաշարումը և
առումը։— 9. Սասունցիների հպատակումը մանգուական իշխանության։— 10. Հուլա-
վուի արշավանքը Ասորիք։— 11. Քիթբուլայի պարտությունը։— 12. Հայ-վրացական
նոր ապստամբությունը։— 13. Հասան Զալալի և Շահնշահի որդու Զաֆարի
սպանումը։— 14. Ներքին խռովությունները մանգուական մեծ խառնուրդան մեջ։—
15. Արշունանդ կոիվները Զուլյանների և Հուլավյանների միջև։— 16. Հուլա-
վուի անկախ տերությունը և նրա սահմանները։— Հուլավյանների արքունիքում
կենտրոնի կառուցումը Ալադադում։— 17. Հուլավուի մահը։

Հայաստանի և Վրաստանի նվաճումից հետո այս երկրների
իշխանները, ինչպես վերև տեսանք, թողնվել էին իրենց իշխանու-
թյուններում իբրև մոնղոլներին ենթակա տեղական կառավարիչներ։

Մոնղոլական տիրապետության առաջին այս շրջանում բոլոր
ուլուսները դեռևս սերտ կապված էին Չինգիզյանի ու նրա հաջորդ-
ների միացյալ պետության հետ և համարվում էին մեծ խաներին
պատկանող երկրամասեր։ Հայաստանի և Վրաստանի գերագույն
իշխանավորները, իբրև մեծ խաների վասալներ, պետք է անձամբ
ներկայանային իրենց սյուլդերենին և վերահաստատվեին իրենց
կալվածատիրական ու իշխանական իրավունքներում։ Հավաքված
հարկերը կամ նրանց մի մասը ուղարկվում էին Ղարադորում կենտ-
րոնական կառավարությանը, որը գլխավոր կազմակերպողն էր և
տնօրինողը հիմնական այդ խնդրի։

Աղբյուրների վկայություններից երևում է, որ սկզբնական այս
ժամանակաշրջանում սահմանված հարկերը վճարում էին նոր տի-

րողներին Հայաստանի և Վրաստանի տեղական իշխանները: Բայց Մանգուի իշխանության արդեն առաջին տարիներում, մեծ խանության եկամուտները ավելացնելու նպատակով, հարկահավաքմանը տրվեց ամեն տեղ, թե՛ արևելքում և թե՛ արևմուտքում, նոր կազմակերպություն:

Արքունի հարկերի վերակացությունը դեռևս Գուլուկ մեծ խանի ժամանակ հանձնված էր բոլոր նվաճված երկրներում Արդունին, որին Գուլուկը, ինչպես վերև հիշեցինք, Բուղայի հետ միասին ուղարկել էր արևմուտք ու նաև Հայաստան: Եվ հենց նույն այս Արդունին հանձնարարվեց այժմ վերակազմել հարկահավաքման գործը և ընդհանուր աշխատագիր անել բոլոր հպատակված երկրներում:

Սա 1252 թ. բնակչության ցուցակագրություն կատարեց Զինաստանում, 1253 թ. Ժրանում, 1254 թ. Հայաստանում և Վրաստանում, իսկ այնուհետև՝ նաև Ռուսաստանում ու Ոսկե Հորդայի ալլ շրջաններում: Հայաստանում Արդունի գործակիցն էր Թորա Աղան, որը Բաթուի երկրի գլխավորներից մեկն էր¹: Այս աշխարհագրի ու Հայաստանի հարկատվության մասին մենք մանրամասն խոսելու ենք ներքև:

Նույն այս 1254 թ., երբ Հայաստանում ընդհանուր աշխարհագիր էր արվում՝ Ոսկե Հորդայի Բաթու խանը դիմեց Կիլիկիայի Հեթում Ա. Թագավորին և կարգադրեց, որ նա տեսակցության գաիր մոտ ու ապա գնա և ներկայանա Մանգու մեծ խանին: Մոնղոլներին հպատակված թագավորները, ինչպես վերև ասացինք, պետք է անձամբ ներկայանային մեծ խաններին, տանեին նրանց պատշաճ ընծաներ և, հայտնելով իրենց հավատարմությունը՝ ճանաչվեին իբրև վասալներ:

Հեթում Թագավորի ուղևորությունը Բաթուի և Մանգու մեծ խանի մոտ նկարագրված է Կիրակոս Գանձակեցու պատմության առանձին գլխում, որի մեջ մանրամասն նշանակված է նաև այդ ճանապարհորդության ամբողջ ուղեգիծը, որ կարոտ է գեռ հատուկ ուսումնասիրության:

Մեկնելով 1254 թ. գարնան սկզբներին Սիս մայրաքաղաքից՝ Հեթում Թագավորը ծածկաքար անցավ Իկոնիայի սուլթանության

¹ Տես Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 348: Համեմատել նաև Մաղաբեկ արեղա, էջ 22. Վարդան վարդ., էջ 148. Մտեփանոս Օրբելյան, էջ 413. Նույնը, «Ժամանակագրություն», էջ 22. Մխիթար Այբովանեցի, էջ 67:

թշնամական երկրներ ժիշով, եկավ Կարս և տեսակցութիւն ունեցավ Բաշու Նոյինի հետ: Այստեղից նա Դերբենդի վրայով գնաց Բաթուի և նրա որդու Սարթախի կայան-բանակատեղը, որը գտնւում էր Եթիպի գետի (Վոլգա) ափին:

Այնուհետև նա Բաթուի մոտից ճանապարհովեց Թաթարստան և չորս ամսում հասավ Ղարազորումի շրջանը, ներկայացավ Մանգու մեծ խանին և մնաց նրա մոտ հիսուն օր: Մանգուի մոտից նա մեկնեց 1254 թ. աշնան վերջերին և վերադարձավ Կիլիկիա Թուրքաստանի, Պարսկաստանի, Ազերբայջանի և Հայաստանի վրայով 1255 թ. ամառվա սկզբներին: Հեթումի այս ճանապարհորդութիւնը, ինչպես երևում է Կիրակոս Գանձակեցու և Վարդան վարդապետի վկայութիւններից, տեւել էր մոտ 15—16 ամիս¹:

Մանգու մեծ խանը Հեթումին տվել էր հատուկ հրովարտակ և հրամայել էր, որ ոչ ոք նրան ու նրա երկիրը չնեղե: Նա նաև խոստացել էր օգնել նրան թշնամիների դեմ և ետ դարձնել այն գավառները, որ գրավել էր նրանից Իկոնիայի սուլթանութիւնը: Նա ազատել էր, բացի այդ, հարկերից և այլ պարտիքներից քրիստոնյաների բոլոր եկեղեցիները և բոլոր հոգևորականներին²:

Երբ Հեթում թագավորը 1255 թ. գարնանը անցնում էր Արաքսը, Բաշու Նոյինը, ինչպես հաղորդում է Կիրակոս Գանձակեցին, վերցնելով զորքի գլխավորներին՝ ընդառաջ էր գնում Հուլավուին, որը գալիս էր Պարսկաստան³: Ինքը՝ Հեթումը, նույն պատմիչի վկայութեամբ, Մանգուի մոտից վերադառնալիս՝ Հուլավուի հետ տեսակցութիւն էր ունեցել Դալասում, որը գտնւում էր «Ալուալեխից» (այժմ. АЛМАЛЫК) և Իլանսու գետից դեպի հարավ-արևմուտք⁴:

Հետևյալ 1256 թ. Հուլավուն մեծ զորքով եկավ Թուրքաստանի կողմերից Պարսկաստան և նրա առաջին գործն այստեղ այն

¹ Տես Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 350—357. Վարդան վարդ. Ջթ., էջ 148—149: Համեմատել նաև Մաղաքիա արեղա, էջ 22. Հեթում պատմիչ, էջ 42:

² Նույնը, էջ 353. Մաղաքիա արեղա, էջ 22—23: Համեմատել նաև Հեթում պատմիչի և Հովհաննես Գարդելու վկայութիւնները, որոնց մոտ մանրամասն մեջ են բերված Հեթումի և Մանգուի դաշինքի բոլոր կետերը. տես Հեթում պատմիչ, էջ 43—44 և Հովհաննես Գարդելի, էջ 17—18:

³ Հեթում պատմիչի վկայութիւնը (էջ 44), որ Հեթում թագավորը ետ էր դարձել արևմուտք Հուլավուի հետ, հակասում է Կիրակոսի հաղորդած վստահելի տեղեկութեան (էջ 355):

⁴ Տես Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 354:

եղավ, որ նա հարձակվեց Իսմայելիտ աղանդավորների՝ մահաւորների կամ հաշիշյանների (assassin) ամրացրած երկրի վրա, որը դեռևս չէր նվաճված: Այս աղանդավորները Ղազվինի հյուսիսակողմում ունեին բազմաթիվ ամրություններ, որոնցից ամենամեծն էր Ալամութը՝ իրենց առաջնորդի կենտրոնատեղին:

Իսմայելիտների մեջ արդեն վաղուց էր չկար առաջվա կարգապահությունն ու քաջարկությունը: Նրանց առաջնորդ Ռուքնեդդինը շուտով անձնատուր եղավ և հրամայեց բոլոր ամրությունները հանձնել Հուլավուին: Մոնղոլական զորքերն այնուհետև Իսմայելիտներին սրի մատնեցին և քանդեցին նրանց ամրությունները: Անառիկ ամրոցների ոչնչացումը նրանք խիստ կարևոր էին համարում, որպեսզի տեղական իշխանները չկարողանան ամրանալ և իրենց դեմ ապստամբել: Գրիգոր պատմիչը (Մաղաքիա աբեղան) նույնպես վկայում է, որ մոնղոլները, Հայաստանը գրավելուց հետո (1236 թ.), կարգադրել էին Ղարա Բուղային քակել երկրի ամրությունները, գլխավորապես, անառիկ բերդերը¹:

Հուլավուն իր նոր իշխանության կենտրոնավայր ընտրեց Մուղանի արգաձանդ դաշտը, որը Բաշուի ու նրա բանակի ձմեռանոցն էր: Ուստի և նա հրամայեց Բաշուին թողնել Մուղանը և իր տուն ու տեղով և զորքով զնալ Փոքր Ասիա և բնակվել Իկոնիայի սուլթանության երկրում: Թեև Բաշու Նոյինը և նրա զորքը դժվարանում էին հրաժարվել իրենց գրաված երկրից, սակայն նրանք, միախնայելով Հուլավուից՝ հարկադրված եղան հնազանդվել և տեղափոխվեցին Փոքր Ասիա:

Այստեղ նրանք Հեթում թագավորի աջակցությամբ, սլատեբազմեցին ու պարտության մատնեցին Իկոնիայի սուլթանին և, ավերելով ու կողոպտելով նրա երկիրը՝ նվաճեցին Փոքր Ասիայի գավառներն ու քաղաքները մինչև Միջերկրական ծովը և Եվքսինյան Պոնտոսը²: Հավանորեն, 1257 թ. այս արշավանքների ժամանակն էր, որ Հեթում Ա-ը կարողացել էր ետ գրավել ու միացնել իր թագավորությանը Իսավրիան ու նաև մի քանի քաղաքներ, որ խլել էին հայերից թուրքերը:

¹ Տե՛ս Գիբրակոս Գանձակեցի, էջ 361. Վարդան վարդ., Դ, էջ 149. Ստեփանոս Օրբելյան, «Ժամանակագրութիւն», էջ 26-28. «Անանուն ժամանակագրութիւն», էջ 22:

² Տե՛ս Մաղաքիա աբեղա, էջ 8:

³ Տե՛ս Գիբրակոս Գանձակեցի, էջ 359-360. Վարդան վարդ., Դ, էջ 149. Ստեփանոս Օրբելյան, «Ժամանակագրութիւն», էջ 26, «Անանուն ժամանակագրութիւն», էջ 22:

Ինչպես վկայում է Վարդան վարդապետը, Հուլավուն, որի ավագ կին Տողուզ խաթունը քրիստոնյա էր, գալով Անդրկովկաս՝ սիրով ու պատվով ընդունեց Գեորգի Լաշայի որդուն, Վրաստանի Դավիթ թագավորին, և նրա հետ միասին նաև վրաց և հայոց իշխաններին¹։

Իջևանելով Բաշուի զորաբանակի ձմեռոցում, Մուղանի տաք դաշտում, Հուլավու խանը սկսեց պատրաստություններ տեսնել նոր՝ ավելի մեծ արշավանքի։ Նրան հանձնարարված էր առաջ շարժվել և նվաճել մոնղոլական մեծ Վսանոթյան սահմանակից պետություններն Առաջավոր Ասիայում։ Մանգուի հրամանով Հուլավուի հետ Անդրկովկաս էին եկել մեծ զորքով նաև մոնղոլական մեծ խանական տոհմի իշխանները, որոնք պետք է նրան օգնեին և աջակցեին։ Այս մեծ իշխանների գալուստը Անդրկովկաս բավական պատկերավոր կերպով նկարագրված է Գրիգոր պատմիչի (Մաղաթիա արեղայի) մոտ։

Ժսկ սրանից հետո,— պատմում է Գրիգոր պատմիչը,— երբ վրա հասավ հայոց 706 թվականը [=1257], Արևելքից եկան, ուր մեծխանն էր ապրում, յոթը հոգի խաների որդիներ՝ ամեն մեկը մի թուման հեծելազորով և մի թումանն էր 10.000²։ Եվ նրանց անուններն այս են. նրանցից առաջինը և ավագը Հուլավուն էր, որը Մանգու խանի եղբայրն էր. երկրորդն էր Խուլը, որն իրեն անվանում էր Աստծու եղբայր և չէր ամաշում. երրորդն էր Բալախենը, չորրորդը՝ Տութարը, հինգերորդը՝ Թագուդարը, վեցերորդը՝ Ղատախանը, յոթերորդը՝ Բորախանը³։ Սրանք միմյանց անհնազանդ էին և խիստ աներկյուղ էին և մարդակեր։

Իսկ ժամանելիս՝ նրանք բոլորը կառքերով եկան և կառքերով էին շրջում. այնպես որ հարթում էին լեռները և բլուրները արևելքի աշխարհի կողմերում, որպեսզի կառքերը և սայլերը հեշտ գնան։

Իսկ այն գլխավորը, որ իրեն Աստծու եղբայր էր անվա-

¹ Տես Վ ա ռ դ ա ն վ ա Ր դ., Դ, էջ 149։

² Մաղաթիայի բնագիրը ԺՌ-ի փոխանակ (= 10.000) ունի 118 (= 30.000), որ, հավանորեն, վրիպակ է։

³ Այս մեծ իշխաններից չորսը՝ Վուլը և Բալադայն և Տուտհարն և Ղաբադանն, որոնք Բաթուի մոտ ազգականներն էին, հիշատակված են նաև Կիրակոս Գանձակեցու մոտ (էջ 361)։ Համեմատելով նաև Խուլի (Ղուլ) Բալախենի և Տութարի մասին կարևոր վկայությունները Ռաշիդադդինի. տես Тизенгаузен, Материалы, II, էջ 45, 67—68։

նում՝ եկավ երկրի ներսը և անողորմաբար ոտնատակ տվեց տառապյալ քրիստոնյաներին և ուր որ փայտե խաչ էին գտնում ճանապարհների կամ լեռների վրա կանգնեցրած՝ բոլորն այրում էին. և ոչ մի բանով չէին հագնելու: Իսկ վանքերը որ կային երկրում՝ ուր որ լինեին, ավելի էին ուռնակոխ անում, ուտելով և խմելով... և պատվական քահանաներին կախում էին և անողորմաբար ծեծում:

[Բիսկ գլխի ալսորիկ և հասանելոյ թուականին Հայոց յեկն հարիւր և ի վեցն, եկին յարեւելից ուստի մեծ դանն էր՝ եկն դանի որգիւք. ամենն գուման մի հծծելով. և մի գումանն էր երեսուն հազար: Եւ են անուանք նոցա այս. առաջին և մեծն ի նոցանէ Հոյլաու, որ էր եղբայր Մանգու դանին. երկրորդ Խուլն՝ որ և զինքն եղբայր Աստուծոյ ասէր և ոչ ամաչէր. երրորդն՝ Բալախէն. չորրորդն՝ Տութարն. հինգերորդն՝ Թագուարն. վեցերորդն՝ Ղատաղանն. եկն երրորդն՝ Բաւաղանն. և էին սոքա անհնազանդք միմեանց և յոյժ աներկեղք և մարդակերք: Իսկ ի գալն որ եկին ամենն կառօք եկին, և կառօք շրջէին. մինչ զի զլեռն և զբլուրս հարթէին աշխարհովն արեւելից վասն հեշտ գնալոյ կառացն և սալլիցն:

Իսկ այն գլխավորն, որ զինքն եղբայր Աստուծոյ ասէր, եկն ընդ մէջ երկրին և կոխեաց անողորմաբար զտառապեալ քրիստոնեայսն. և զփայտեայ խաչ ուր և գտանէին ի ճանապարհս և ի լերինս կանգնեալ՝ զամենն այրէին, և ոչինչ իրօք որ յագնեային. այլ և զվանորայսն որ կային յերկիրն, ուր և գտանէին առաւել ևս կոխէին ուտելով և ըմպելով. և զպատական քահանայսն կախէին և ծեծէին անողորմաբար]:¹

Հայկական՝ աղբյուրների մեջ հիշատակված է, որ վերոհիշյալ մեծ իշխանների Անդրկովկաս գալու ժամանակ Խուլի գլխավորներից մեկը 1257 թ. նահատակել էր Գերեթին վանքում (հավանորեն, Արտազ գավառի կողմերում) Ստեփանոս վանահորը, իսկ Ղատա խանը նույն թվականին ավերել էր Երզնկան և Կամախը²:

1257 թ. աշնանը Հուլավուն սկսեց իր մեծ արշավանքը Բաղդադի խալիֆի դեմ և հրաման տվեց ինչպես իր և Բաշուի, նույնպես

¹ Տես Մ ա դ ա ք ի ա ա ռ ե դ ա, էջ 23: Համեմատիւր նաև Երուսաղեմի 1871 թվականի հրատարակութունը, որը հիմք է ծառայել մեր թարգմանության:

² Տես Մ ա դ ա ք ի ա ա ռ ե դ ա, էջ 23—25. Ս տ ե փ ա ն ո ս Օ Ր Ե Լ յ ա ն, «Ժամանակագրութիւն», էջ 28. «Անանուն ժամանակագրութիւն», էջ 23:

և բոլոր հպատակված իշխանությունների զորքերին՝ զնալ և պաշարել Բաղդադ քաղաքը: Հուլավուի արշավանքներին, ինչպես վկայում են հայ աղբյուրները, մասնակցում էին Շահնշահի որդին Զաքարեն, խաղբակյան Վասակի որդին Հասան Պռոշը, Գրիգոր խաչենեցու որդին Սեադան, Բագրատունյաց շառավիղ Կյուրիկեի որդին Թադիսդինը և ուրիշները:

Բաղդադը պաշարելուց հետո Հուլավուն ուղարկեց Մուսթասիմ խալիֆի մոտ, որին Կիրակոս Գանձակեցին և Վարդան վարդապետը անվանում են «Մուսթասար» կամ «Մուսթասը», հատուկ դեսպանություն, որի մեջն էր նաև խաղբակյան Պռոշ իշխանը, առաջարկելու անձնատուր լինել և հպատակվել մոնղոլական իշխանությանը: Սակայն նա չհամաձայնեց անձնատուր լինել և դեսպանությունը տվեց անարգական ու խիստ պատասխան:

Շուտով այնուհետև խալիֆայության մայրաքաղաքը, որի մեջ ամրացել էր Մուսթասիմը, վերցվեց մարտով: Հստ Կիրակոս Գանձակեցու արժանահավատ վկայության, Բաղդադը առնվել էր 1258 թ. փետրվարի 4-ին, երկուշաբթի, աղուհացամտի առաջին օրը: Աբբասյան խալիֆաների անթիվ գանձերը, ինչպես և քաղաքի մեծ հարստությունները, բաժին ընկան Հուլավուին ու նրա զորքերին, ինքը խալիֆը սպանվեց, իսկ բնակչությունը անխնա սրի մատնվեց կամ գերի տարվեց՝ բացի քրիստոնյա քնակիչներից, որոնք կոտորածից ազատվեցին իբր թե Հուլավուի կնոջ Տողուլ խաթունի միջամտության պատճառով:

Բաղդադի խալիֆայության բարձման և քաղաքի առման մասնաբաժանությունները, որ ընդարձակ կերպով մեջ են բերված Կիրակոս Գանձակեցու Պատմության մեջ, խիստ հետաքրքիր են և արժանի են հատուկ ուշադրության, որովհետև Գանձակեցու աղբյուրն էր, ինչպես ինքն է վկայում, խաղբակյան Պռոշը, որը մասնակից էր այս պատերազմին:

Բաղդադի խալիֆայությունը նվաճելուց և իր ծրագրի առաջին մասը գլուխ բերելուց հետո՝ Հուլավուին մնում էր հաստատել իր

1 Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 362—368. Վարդան վարդ., ՂԱ, էջ 150, Մադաբիա արեդա, էջ 26—27. Հեթում պատմիչ, Ին—ԻԸ, էջ 45—47. Ստեփանոս Օրբելյան, «Ժամանակագրութիւն», էջ 26, «Անանուն ժամամակագրութիւն», էջ 23. Սամուել Անեցի (շաբուն.), էջ 161. Ստեփանոս Օրբելյան, «Պատմութիւն», էջ 402 և ուրիշ: Բաղդադի առումը մատնանշված է նաև Ռաշիդդդինի մոտ մուհարամ ամսի 28-ին, երկուշաբթի [=1258 թ. փետր. 4-ին]: Տե՛ս Рашид-ад-дин. Сборник летописей, т. III, рус. перевод Арендса, էջ 42:

իշխանությունը նաև Հյուսիսային Միջագետքում և Ասորիքում, ուր իշխում էին էյուբյանների շառավիղները և եգիպտական Մամլուքները: Վերադառնալիս Բաղդադից՝ նա առանց ժամանակ կորցնելու, 1258 թ. գարնանը, ուղարկեց իր կրտսեր որդուն՝ Իսմութին, Հյուսիսային Միջագետք ավերելու և հնազանդեցնելու նաև այս շրջանները:

Բայց այստեղ մոնղոլական զորքերին, որոնց շարքերում էին նաև հայկական զորքերը իսղաքական Հասան Պռոշի գլխավորությամբ, համառ դիմադրություն ցույց տվեց Մուֆարդին քաղաքը՝ Մեծն Տիգրանի հիմնած Տիգրանակերտը, որի մեջ ամրացել էր էյուբյան իշխանը: Մուֆարդինի պաշարումը տևեց երկու տարի (1258—1260) և տեղի ունեցած կատաղի կռիվներում մեծ կորուստներ կրեցին և՛ մոնղոլները և՛ հայերը: Պաշարող զորքերը վերցրին քաղաքը, որը սովամահության էր մատնված, միայն 1260 թ. գարնան սկզբներին և անգթաբար կոտորեցին սովատանջ ու ուժասպառ բնակչության մնացորդները¹:

Մուֆարդինի պաշարման ժամանակ, ինչպես վկայում է Վարդան վարդապետը, սպանվել էր «գեղեցիկ երիտասարդն Սևադա խաչնեցի, որդի մեծ իշխանին Գրիգորի», որը, հավանորեն, Իվանեի և Զաքարեի քրոջ Դոսիի թոռն էր:

Հյուսիսային Միջագետքում տեղի ունեցած այս արշավանքի ժամանակ Հուլավուի իշխանությանը հպատակվել էր և Սասունը:

«Այլ և Սասունցիների ամրագույն երկիրը, — պատմում է Կիրակոս Գանձակեցին, — հնազանդվեց և հպատակվեց թաթարներին, վստահելով Սադուն² իշխանին, Շերբարոքի ուղուն, Սադունի թոռին, որը քրիստոնյա էր հավատով, բարի էր գործով և մեծ պատիվ ուներ Հուլավուի մոտ, — նա հռչակազմ էր և այնքան քաջ կռվող էր, որ Հուլավուն նրան կարգել էր ամենաառաջին կտրիճների շարքում: Սրան նա տվեց Սասունցիների գավառը, բայց հետո (թաթարները) իրենց երդումը դրժեցին և նրանցից շատերին կոտորեցին»:

¹ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 368—371, Վարդան վարդ., ՂԱ—ՂԲ, էջ 150—152, Մաղաթիա Աբեղա, էջ 27—28, Մխիթար Աբրիվանեցի, էջ 67. Ստեփանոս Օրբելյան, «Պատմութիւն», էջ 402, նույնը, «Ժամանակագրութիւն», էջ 26. «Անանուն ժամանակագրութիւն», էջ 23:

² Այս Սադունը վերև հիշատակված Մահկանաբերդի Աթորունի Գուրգ իշխանի Սադուն որդու թոռն էր և Շերբարոքի որդին:

[«Այլ և ամրագոյն երկիրն Սասնոց եկին ի հնազանդութիւն ծառայութեան թաթարին, ապաւինեալք յիշխանն Սագոն՝ յորդի Շերբարոքին, ի թղոն Սագոնին, քրիստոնեայ հաւատով և բարի գործով, և մեծ պատուով առ Հոլաւունքի այր անձնեայ և քաջամարտիկ էր, մինչ զի ընդ առաջին ախոյանիցն կարգեալ էր զնա Հոլաւուն. սմա ետ զգաւառն Սասնոց, զոր յետոյ ստեցին երգմանն, և կոտորեցին զբազումս ի նոցանէ»]¹:

Դեռևս Մոսֆարդին-Տիգրանակերտի անկումից առաջ մեծ զորքով Ասորիք արշավեց ինքը Հոլաւուն (1259 թ.)։ Այստեղ 13-րդ դարի երկրորդ կեսի սկզբում խիստ ուժեղացել էր էյուբյան Մելիք Նասիր Սալահեդդին Յուսուփը, որը տեր էր դառել գրեթե ամբողջ Ասորիքի։

Ավելի հարավում հաստատվել և իշխում էին եգիպտական Մամլուքները։ Մամլուք անվանվում էին, ինչպես հայտնի է, գերիններից և ստրուկներից կազմված Եգիպտոսի էյուբյան սուլթանների թիկնապահները։ 13-րդ դարի հիսնական թվերին սրանք, նախ Իրեկը և ապա կարճ ժամանակից հետո Կուտտուցը, կարողացել էին գրավել էյուբյանների գահը և հիմնադիր էին դառել այնտեղ Մամլուք սուլթանների իշխանության։ Մոնղոլների նոր արշավանքի նպատակն էր, ուրեմն, իրենց իշխանությանը ենթարկել Ասորիքի էյուբյաններին և Եգիպտոսի Մամլուքներին։

Հյուսիսային Միջագետքում Հոլաւունին միացավ իր զորքերով Կիլիկիայի Հեթում թագավորը և նրանք որոշեցին նվաճել Ասորիքում ամենից առաջ Հալեպը, որը Մելիք Նասիրի մայրաքաղաքն էր։ Չնայած որ Հալեպը խիստ ամրացված էր և թվում էր անառիկ՝ նա առնվեց կարճ ժամանակում (1259 թ. վերջերին)²։ Այնուհետև կամովին անձնատուր եղավ Դամասկոսը, որը ուղարկեց Հոլաւունին լիառատ ու թանկարժեք ընծաներ։ Մոնղոլական զորքերը Հյուսիսային Միջագետքում գրավեցին Մերդինը, իսկ Ասորիքում, բացի Հալեպից ու Դամասկոսից, Համաթը, Հեմսը, Հելիոպոլիսը և ուրիշ շատ քաղաքներ ու գավառներ։

Հոլաւուն և Հեթումը պետք է այնուհետև առաջ շարժվեին և գրավեին նաև Երուսաղեմը, բայց հանկարծ, այս մեծ արշավանքի

¹ Տես Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 370։

² Հալեպի առումը մատնանշված է Ռաշիդեդդինի մոտհեջրերի 657 թվականի զուլհեջա ամսում [1259 թվականի նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին]։ տես Рашид-ад-дин, Сборник летописей. III, էջ 49։

ամենանեղին շրջանում, լուր հասավ, որ Մանգու մեծ խանը մեռել է: Այս անսպասելի գույժը հարկադրեց Հուլավուին ընդհատել հաղթական իր հարձակումը, և նա շտապ կերպով ետ դարձավ, թողնելով Ասորիքում իր զորքի մի մասը Քիթբուղայի հրամանատարության տակ¹:

Հուլավուի հեռանալուց հետո՝ Եգիպտոսի սուլթան Կուտուբցը, օգտվելով այն հանգամանքից, որ Քիթբուղայի զորքը շատ չէր՝ մեծ զորքով մտավ Պաղեստին կանգնեցնելու մոնղոլների առաջխաղացումը: Ընդհարումը տեղի ունեցավ 1260 թ. աշնանը Հորդանան գետի արևմտակողմում Այնա-Ջալուի հովտում, հին Նեապոլիս-Սիլիսի մոտ: Այստեղ համառ մարտից հետո Քիթբուղայի զորքերը ծանր պարտություն կրեցին և ինքը, Քիթբուղան գերի ընկավ և սպանվեց:

Այս ճակատամարտում, ինչպես վկայում է Կիրակոս Գանձակեցին, կոտորվել էին նաև մեծ թվով հայեր և վրացիներ, որոնք առնվում էին Քիթբուղայի զորքի շարքերում²: Այս պարտությունից հետո, որով անհաջողության էր մատնվում Հուլավուի նվաճողական ծրագիրը հարավում՝ սուլթան Կուտուբցը տիրեց գրեթե ամբողջ Ասորիքին: Սակայն Եգիպտոս վերադառնալիս նա սպանվեց Բեյ-բարս-Փնգուկադարից, որին մերժել էր տալ Հալեպի սուլթանությունը: 1260 թ. Եգիպտոսի սուլթան հռչակվեց նույն այս Մամլուք Բեյբարսը (1269—1277):

Հուլավուի իշխանության ժամանակ հայ-վրացական իշխանությունների դրուժյունը ո՛չ միայն չէր թեթևացել, այլ ավելի էր ծանրացել 1254 թ. աշխարհագրի և անընդհատ պատերազմների պատճառով Իսմայելիտների, Բաղդադի խալիֆայության, Միջագետքի և Ասորիքի էյուբյան իշխանների և Եգիպտոսի Մամլուքների դեմ: Չկարողանալով հանդուրժել այս ծանր դրուժյունը՝ վրաց թագավոր Լաշայի որդի Դավիթը և նրա իշխաններից շատերը 1259 թ. նորից ապստամբեցին մոնղոլների տիրապետության դեմ և,

¹ Տես Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 371—372, Վարդան վարդ., ՂԲ, էջ 151. Մաղաքիա աբեղա, էջ 35. Հեթում վատմիշ, էջ 47—48. Դարդելի, էջ 19—21. Մամուկ Անեցի, էջ 151. Մխիթար Այրեվանեցի, էջ 67. Ստեփանոս Օրբելյան, «Պատմություն», էջ 402—3, նույնը, «Ժամանակագրություն», էջ 26. «Անանուն ժամանակագրություն», էջ 23:

² Տես Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 372—373. Վարդան վարդ., էջ 152: Մաղաքիա աբեղա, էջ 35—36. Հեթում վատմիշ, էջ 50. Մխիթար Այրեվանեցի, էջ 68:

թողնելով իրենց ամբողջ ունեցվածքը, փախան հեռավոր Աբխազիա՝ և պատսպարվեցին Սվաննթի ամրոթյուններում:

«Իսկ վրաց թագավոր Լաշայի որդի Դավիթը,— պատմում է Կիրակոս Գանձակեցին,— որը հնազանդվել էր թաթարներին՝ նեղացավ և ձանձրացավ բազմազան հարկապահանջությունից, որովհետև նրանք իրեն ու բոլոր իշխաններին, ինչպես և իր բոլոր երկրները, նեղում էին ծանր հարկերով, որ անկարելի էր հանգուրժել:

Նա թողեց իր քաղաքը, Տփղիսը, իր գահը ու նաև այն ամենը, ինչ որ ուներ, և փախավ խորին Աբխազիա՝ Սվաննթի ամրոցները: Նրա հետ փախան նաև գավառների այլ մեծամեծ իշխանները, ճնշված և տառապած, որոնք ծախել կամ գրավ էին դրել իրենց քաղաքներն ու գավառները և, այնուամենայնիվ, չէին կարողացել կշտացնել անհազներին, որ նման էին շար տզրուկներին: Եվ թագավորը այնքան արագ փախավ, որ չկարողացավ իր հետ տանել իր կնոջը, Գոնցա թագուհուն, և իր նորածին որդուն, Դեմետրեին, այլ տարավ միայն իր անդրանիկ որդուն՝ Գեորգիին»:

[«Իսկ թագաւորն Վրաց Դաւիթ՝ որդի Լաշային՝, որ կայր ի հնազանդութեան թաթարին նեղացաւ՝ ձանձրացաւ ի բազում հարկապահանջութեանն՝ որ նեղէին զնա և՛ զամենայն իշխանսն և՛ զամենայն աշխարհս անհնարին ծանրութեամբ, զոր ոչ կարէին բառնալ:

Եթող նա զքաղաք իւր զՏփլիսս, և զաթոռ, և զամենայն ինչ՝ զոր ունէր. և փախեաւ ի խորին Ափխազք, և յամուրսն Սուաննթոյ. ընդ նմա և այլ մեծամեծ իշխանք գաւառաց, նեղեալք և տառապեալք, ծախեալք և գրաւ եղեալք զքաղաքս և զգաւառս, և ոչ կարացեալք յագեցուցանել զանյազսն ըստ նմանութեան շար տզրկաց: Եւ այնպէս տազնապաւ փախեաւ, զի զկինն իւր՝ զԳոնցա թագուհի, և զնոր ծնեալ որդի իւր՝ զԴեմետրէ, ոչ կարաց ընդ իւր տանել, բայց միայն զԳեորգի զանդրանիկ իւր»]²:

Խռովարարների ետևից, նրանց բռնելու ու պատժելու համար, ուղարկվեց մեծ զորքով Արդունը, որը Հուլավուկի վեզիրն էր և ար-

¹ Թագաւորմ աւաշայինս—ի փոխանակ տպւած է «Շաւայինս»:

² Տէս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 373—374: Համեմատիր նաև Ստեփանոս Օրբելյան, «Ժամանակագրութիւն», էջ 28. Սամուել Անեցի, էջ 101:

քունի հարկերի վերակացուն: Սակայն Արղունը, շկարողանալով նրանց հետևից հասնել՝ կոտորեց և գերեց վրացական շատ գավառներ, քանդեց վրաց թագավորների գերեզմանատունը Գելաթում և անողորմաբար սրի անցկացրեց նաև Ազդորը, ուր գտնվում էր, Կիրակոս Գանձակեցու ասելով, Ղրաց կաթողիկոսարանը¹:

Այս ապստամբության հետ, ըստ երևույթին, կապ ունի վրաց թագուհու Գոնցայի, սրա և Զաքարյան Ավագի դստեր Խոշաքի, նաև Հասան Զալալի, Շահնշահի և ուրիշ շատերի ձերբակալությունը: Սրանք կալանավորվել էին, Կիրակոս Գանձակեցու ասելով, մեծ պարտքերի ու հարկերի պատճառով և հազիվ հազ ազատվել էին մահից, տալով մեծ գումարներ: Բայց կալանքի տակ մնաց միայն Ներքին Խաչենի իշխան Հասան Զալալը, որը, ինչպես հայտնի է, 1261 թ. նահատակվել է Ղազվինում Արղունի հրամանով: Զալալի մահից հետո Ներքին Խաչենի իշխանությունը տրվեց նրա որդուն՝ Աթաբեկին²:

Հաշայի որդի Դավթի ու նրան միացած իշխանների ապստամբությունը շարունակվել էր, հավանորեն, մի քանի տարի: 1261 թ. Շահնշահի որդին Զաքարեն, որն Արղունի հետ գտնվում էր Ուլտիքի (Օլթիի) կողմերում ու թաքուն կերպով գնացել էր իր անեղող՝ ապստամբած Ուլտյաց Սարգիս իշխանի մոտ՝ ապստամբների հետ կապ ունենալու պատրվակով կալանավորվեց և Հուլավուի հրամանով ենթարկվեց մահապատժի: Նրա հայրը, Շահնշահը, տեղեկություն ստանալով իր որդու եղենական սպանության մասին, նույն 1261 թ. մեռավ դարդից ու կսկծից³:

Հետաքրքիր է, որ հենց նույն այս ժամանակ, երբ սկսվեց վրաց թագավորի ապստամբությունը Հեռավոր Արևելքում ևս, Մանգու մեծ խանի մահից հետո (1259 թ.) արլունահեղ ներքին կռիվ էր սկսվել մեծ խանության գահի համար: Ղարաղորոմում մեծ խան էր ընտրվել Հուլավուի եղբայր Արիքբուղան, իսկ Զինաստանում՝ նրա մյուս եղբայրը՝ Խուբիլայը: Այս առաջին անգամն էր, որ համերաշխությունը և կարգապահությունը քայքայվեցին նաև Զինդիդխանի տոհմում և ընտանեկան պառակտումները վերածվեցին միջցեղային պատերազմի: Մոտավորապես նույն այս ժամանակ, 1261 թ., երբ Հուլավուն պատրաստվում էր վրեժ առնելու Մամլուքեն-

¹ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 374:

² Նույնը, էջ 374—376. Վարդան վարդ., էջ 152—153. Ստեփանոս Օրբելյան, «Ժամանակադրութիւն», էջ 26. «Անանուն ժամանակագրութիւն», էջ 23:

³ Տե՛ս նույն հեղինակների վկայութիւնները: Համեմատիր նաև Մեհմեթ - Բեկ, Վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 60:

որից Քիթբուդայի պարտութեան համար՝ հանկարծ նաև այստեղ Առաջավոր Ասիայում ծագեցին ներքին երկպառակութիւններ Ոսկե Հորդայի Զուլայանների և Հուլավայանների միջև: Այս երկու տան գոտութեան և պառակտման պատճառը տարբեր կերպ է լուսաբանված հայ և օտար աղբյուրներում: Ինչպես վերև հիշվեց, Հուլավուի հետ Մերձավոր Արևելք էին եկել Զինգիզխանի տան մեծ իշխանները և սրանց թվում նաև Բաթուի և Բերքայի մոտ ազգականները՝ հոպը, Բալախենը, Տուփարը, Ղատախանը: Հայկական աղբյուրների վկայութեամբ արքայազն խանների այս որդիները, համարելով իրենց անկախ իշխաններ, ըմբոստացել էին Հուլավուի դեմ: Եվ որովհետև Հուլավուն հրամայել էր, որ նրանց իրենց զորքերի հետ սրի անցկացնեն, Ոսկե Հորդայի խան Բերքան, որի մոտ փախել էր նրանց մի մասը՝ եկավ Հուլավուի դեմ իր ազգականների վրեժն առնելու:

Պարսկական պատմագիր Վասսաֆը թշնամութիւնների պատճառ համարում էր այն, որ Ոսկե Հորդայի խաները պահանջ էին հայտնում և ուզում էին միացնել իրենց մեծ պետութեանը Առանը և Աղերքայջանը: Նրանք իրենց այդ պահանջը արդարացնում էին նրանով, որ Հուլավուն օգնել էին և նրա արշավանքներին մասնակցել էին նաև իրենց իշխանական տան անդամները ու նրանց զորքերը¹: Ինքը, Հուլավու խանը խոսակցութեան ժամանակ Վարդան վարդապետի հետ, որ ընդարձակ կերպով մեջ է քերված վերջինիս պատմութեան մեջ, իբրև երկպառակութիւնների հիմք մատնացույց է արել իբր թե իր և Բերքայի կրոնական քաղաքականութեան ներհակութիւնը:

«Մեր եղբայրները,— ասում է նա,—նրա համար են մեզ հետ պատերազմ վարում, որ մենք սիրում ենք քրիստոնյաներին և մեր տան մեջ քրիստոնեութիւն կա, իսկ նրանք սիրում են մահմեդականներին և նրանց տան մեջ իշխում է մահմեդականութիւնը»:

[«Մեր եղբարքն հետ մեզ վասն այն են ի կոռիլ, որ մեք քրիստոնեասէր ենք և քրիստոնէութիւն կայ ի մեր տանս, նոքա տաճկասէր են և տաճկութիւն կայ ի նոցա տանն»]²:

¹ Տէս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 378—379. Մաղաբիա Աբեղա, էջ 28—30: Համեմատիր նաև Тизенгаузен, Материалы. I, էջ 67—68, 74 և 99:

² Տէս Тизенгаузен, Материалы. II, 80—81:

³ Տէս Վարդան վարդ., ՂԶ, էջ 158: Կրոնական հակառակութիւնը շեշտված է նաև Ռաշիդեդդինի մոտ, Տէս Тизенгаузен, Материалы, II, էջ 74:

Հակառակության ու թշնամության բոլոր վերոհիշյալ պատ-
ճառներն էլ ըստ իս երկրորդական առիթների էին միայն: Բայց հիմ-
նական պատճառը, ըստ երևույթին, պետք է համարել այն, որ
Ոսկե Հորդայի խաները ցանկանում էին տիրել Անդրկովկասին,
գլխավորապես Հարավային կամ Պարսկական Ազերբայջանին և
Թավրիզին, որոնց միջով անցնում էր համաշխարհային առևտրի
մեծ ճանապարհը Եվրոպայի հետ¹:

Թշնամությունները և արյունահեղ ընդհարումները Ոսկե Հոր-
դայի Զուլյանների և Խրանի Հուլավյանների միջև սկսվեցին 1262 թ.
և ընդհատումներով շարունակվեցին մոտ մեկ դար: Այս ընդհա-
րումները, որ տեղի էին ունենում, մեծ մասամբ, Անդրկովկա-
սում՝ կորստաբեր էին ո՛չ միայն կռվող պետությունների, այլև
Անդրկովկասի երկրների համար, որոնց տերիտորիան պարբերա-
բար ավերվում էր, իսկ բնակչությունը կոտորվում էր պատերազմ-
ներում կամ սնանկանում:

1262 թ. Հուլավուի առաջին մեծ պատերազմը Բերքայի դեմ
մանրամասն նկարագրված է և հայ և օտար աղբյուրներում: Բըշ-
նամի պորթերի առաջին հանդիպումը, ինչպես վկայում են Ռաշիդ-
դդինը, Համդալլահ Ղազվինին և ուրիշները, տեղի ունեցավ Շա-
մախու մոտ (1262 թ. օգոստոս ամսին)²: Այստեղ Բերքայի զո-
րավար Նոդայը՝ Հուլավուի հրամանով սպանված Տութարի հորեղ-
բոր որդին՝ պարտություն կրեց ու փախավ, և Հուլավուի զորքերը
հալածելով նրան՝ գրավեցին Դերքենդը: Այնուհետև սրանք, ավե-
րելով Բերքայի երկրի հարավ-արևելյան շրջանները՝ անցան Տերեկ
գետը և հասան մինչև Բերքայի ձմեռային բնակատեղը: Բայց
այստեղ նրանց դեմ ելավ ինքը Բերքան և կատաղի ու արյունահեղ
ընդհարումից հետո, որ տեղի ունեցավ Տերեկ գետի մոտ (1263 թ.
հունվար ամսին) ստիպեց նրանց ետ նահանջել: Նահանջի ժամա-
նակ Տերեկի սառույցը կոտրվեց և Հուլավուի զորքից ջատերը ըն-
կան ջրով և խեղդվեցին³: Այս մեծ պատերազմին մասնակցել էին

¹ Տե՛ս Петрушевский, И. П. Хамдаллах Казвини как источник по социально-экономической истории Восточного Закавказья. Известия Ака. наук СССР, 1937, էջ 912:

² Տե՛ս Рашид-ад-дин, Сборник летописей, т. III, рус. перевод Арендса. էջ 59:

³ Տե՛ս Тизенгаузен, Материалы, II, էջ 74—75, 92 և 99: Համե-
մաբեր է Իբրահիմ Գանձակցի, էջ 379—380 և Մաղաբի աբեղա,
էջ 30:

Հայաստանի Հանրապետության քարտեզ

նաև հայ-վրացական զորքերը և Տերեկի մոտ, ինչպես վկայում է Ստեփանոս Օրբելյանը, սպանվել էր նաև Օրբելյան էլիկումի որդին Բուրթելը¹:

Մանգու խանի մահից հետո, 1260—1263 թթ. ներքին խռովությունների և եղբայրասպան կռիվների ժամանակ, մոնղոլական պետությունները, որոնք Չինգիզխանի որդիների ուղուներն էին և համարվում էին մեծ խանության անբաժան մասեր՝ փաստորեն դառան անկախ պետություններ: Ինչպես Ջուլյանների Ոսկե Հորդան, նույնպես և Հուլավյանների Իրանը ու Չաղատայանների Միջին Ասիան, իբրև միանգամայն անկախ պետություններ՝ սկսեցին վարել իրենց ներքին ու արտաքին քաղաքականությունը և նրանք նույնիսկ, ինչպես տեսանք, իրենց օրինական իրավունքն էին համարում անկախ կերպով իրար դեմ մղել երկարատև պատերազմներ:

1263 թ. Խուբիլայը (1259—1294), որը հաղթել էր իր հակառակորդներին և ճանաչվել էր մեծ խան, ուղարկեց Հուլավուին, որն իրեն կողմնակիցն էր՝ 30.000 մոնղոլական նոր ընտիր զորք և տվեց նրան «իլխան»-ի, այսինքն «Ժողովրդի պետի» տիտղոս: Այսպիսով սրա պետության ինքնուրույնությունը ճանաչվեց նաև ձևականորեն: Հուլավուի հիմնած իլխանությունը, նրա նոր նվաճումներից հետո, պարունակում էր իր մեջ Պարսկաստանը և Առաջավոր Ասիայի մեծագույն մասը՝ Հնդկաստանից և Ամու-Դարյայից մինչև Միջերկրական ծովը: Իլխանության երկրները սահմանակից էին հյուսիսում Չաղատայանների և Ջուլյանների մոնղոլական պետություններին, իսկ հարավ-արևմուտքում՝ Եգիպտական Մամլուքների սուլթանությանը: Նրա կենտրոնավայրերն էին Թավրիզի շրջանը և Ղարադաղը, Մուղանը ու Ղարաբաղը, նաև Ալադաղը:

Դառնալով անկախ իշխանության պետ և սեփական դինաստիայի հիմնադիր՝ Հուլավուն, ինչպես վկայում են հայ պատմիչները², հիմնեց Ալադաղում գտնվող Դառն դաշտում՝ այժմյան Բազավանի ու Դիադինի հարավակողմում, որ իր սիրած ամառանոցային վայրն էր՝ աթոռանիստ բնակատեղի, որը, ինչպես կտեսնենք, դա-

¹ Տես Ստեփանոս Օրբելյան, զլ. ԳԶ, էջ 416: համեմատիր նաև զլ. ԿԵ, էջ 361: Բուրթելի սպանությունը Ստեփանոս Օրբելյանի մոտ օրալմամբ ցույց է տրված «ի 710 թուին» [=1261]. համեմատիր Saint-Martin, Mémoires, II, էջ 285:

² Տես Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 380—381. Մաղաբիա, էջ 31—32. Ստեփանոս Օրբելյան, «Պատմություն», էջ 415: Համեմատիր նաև Тизенгаузен, Сборник материалов, II, էջ 74, 98, 99:

ուով իլխանության առևտրական կենտրոններից մեկը: Սեն-Մարտենը և Չամչյանը այս նստավայրի տեղը սխալմամբ ենթադրում են Մուղանում՝ Կուր և Արաքս գետերի ստորին ավազանում¹:

Իլխան Հուլավուն մեռավ 1265 թ., թողնելով իր հաջորդին, ավագ որդուն՝ Աբաղային (1265—1282) հսկայական միահեծան մի պետություն՝ ավելի մեծ, քան Սասանյան Պարսկաստանը և Իրաքի Սելջուկյան սուլթանությունը: Սակայն այս հզոր պետությունը, որն առանձնացել էր մեծ խանությունից և վերջինիս գերագույն իշխանությունը ճանաչում էր լոկ անվանապես՝ թողնված էր ինքն իրեն և այլևս չէր ստանում մարտական օգնական ուժեր Հեռավոր Արևելքից:

Այս հանգամանքը նպաստավոր չէր հարկավ նվաճողական առաջխաղացման համար: Եվ Հուլավուի հաջորդները, ինչպես ֆտեհսեններ, ավելի մտահոգված էին իրենց լայնածավալ պետության պաշտպանությամբ, քան նրա ընդարձակմամբ:

¹ Տե՛ս Saint-Martin, Mémoires, II, էջ 283. Չամչյան, *Երևանը*, Երևան, 1959:

ԳԼՈՒԽ ՅԱՍՆՁՈՐՍԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ՄՈՆԻՏՈՐԻՆԳԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ

1. Մոնոլիական տիրապետության երկու շրջանները:— 2. Տեղական իշխանների վերահաստատումը իրենց նախկին իրավունքներում:— Մասնաց վասալական կախումը մեծ խաներից:— 3. Հարկապահանջություն, երբեկություն և զինվորություն:— 4. Արդուների աշխարհագրի բնույթը:— 5. Ոստիկանական հատուկ զորամասերի կազմակերպումը և Արդուների նշանակումը վեզիր և բասպազի:— 6. Քաղաքներում պաշտոնավարող շահնաները:— Արքունի դիվանները և ստորին պաշտոնյաները:— 7. Վրաստանի և Հայաստանի զինապարտների քիվը ըստ 1254 թ. աշխարհագրի:— 8. Մոնոլիների ակտիվ քաղաքականությունը հայ-վրացական իշխանությունների հանդեպ:— Նրանց միջամտությունը իշխանությունների վեճերին և ներքին գործերին:— 9. Հովանավորյալ իշխանությունների անջատման ձգտումը վրաց քաղաքությունից:— Օրբելյանների և Զաֆարյան Ավագի տան. թշնամությունը:— Օրբելյանների գործընթացումը և նրանց իշխանության նախնայումը իբրև ինչու:— Սյունյաց իշխանության անկախությունը Զաֆարյաններից և վրաց քաղաքությունից:— 11. Արաբիկության և ամիրսպասալարության պաշտոնների հանձնումը Սադունին և Ցարսային:— Վրաց քաղաքության բուլացումը:

Մոնոլիների իշխանությունը Հայաստանի և Վրաստանի վրաստանաց ամբիջ քան մեկ դար՝ մինչև տասնչորսերորդ դարի քառասնական թվականները: Նոր նվաճողների տիրապետության առաջին շրջանում, սկսած 1236 թ. մինչև 1256 թ., ուրեմն՝ ուղիղ քսան տարի՝ Հայաստանը Վրաստանի հետ կազմում էր Զինգիզյանի հիմնած միացյալ մեծ խանության վիլայեթներից մեկը՝ Գուրջիստան վիլայեթը և 1256 թ. սկսած մինչև 1344 թ. գտնվում էր Հուլավյան տոհմի իլխանների իշխանության տակ:

Առաջին շրջանում Վրաստանը և Հայաստանը, ինչպես և մոնղոլական մեծ խանության մյուս նորանվաճ երկրները, կապված էին անմիջորեն Ղարաղորումի արքունիքի հետ: Այստեղ էին վճռվում նրանց կառավարման ու հարկավճարման հարցերը, և մեծ

իսաներն էին ստանում հավաքված հարկերը կամ սրանց որոշ մասը:

Մոնղոլները, ընդհանրապես, չէին փոխում նվաճված երկրների քաղաքական կառուցվածքը: Լինելով քոչվորներ՝ նրանք կանոնափակ չէին կոտորակական զարգացման ավելի ցածր մակարդակի վրա, քան Հայաստանը և Վրաստանը: Ուստի և նրանք, անկարող լինելով ստեղծել այստեղ նոր և ուրիշ մի այլ կարգ, անփոփոխ թողին սրանց ֆեոդալական կաղմը և աշխատեցին օգտագործել հայ-վրացական իշխանությունները և նրանց զինվորական ուժերն ու վարչական ապարատն իրենց նպատակների համար:

Երբ Արևելյան Հայաստանը և Արևմտյան Վրաստանը նվաճվեցին՝ Ավազը, ինչպես վերև հիշվեց, գնաց մեծ խանի մոտ և վերահաստատվեց իր իշխանական իրավունքներով: Կիրակոս Գանձակեցու վկայությամբ՝ մեծ խանը—

«Գրեց իր զորավարին, որ տա նրան իր աշխարհը և նրա միջոցով նվաճե բոլոր ապստամբներին, և այդպես էլ եղավ: Երբ նա եկավ իր աշխարհը և զորապետները կատարեցին իրենց արքայի հրամանը՝ նրանց հնազանդվեցին և հպատակվեցին Զաքարեի որդին Շահնշահը, Վահրամ իշխանը և նրա որդին Աղբուղան և խաչենի կողմի իշխան Հասանը, որին անվանում էին Զալալ, և ուրիշ շատերը: Նրանց բոլորին տվին իրենց երկրները և միևնույն ժամանակ ներում ջնորհեցին»:

[«Գրէր և առ զորավարն իւր տալ ի ձեռն նորա զիւր աշխարհն, և նուլաւ նուաճել զամենայն ապստամբսն, որ եղև իսկ. զի իբրև եկն նա յաշխարհն իւր, և արարին զօրագլուխքն զհրամանս արքային իւրեանց, եկին ի հնազանդութիւն ժառայութեան նոցա Շահնշահ՝ որդի Զաքարէի, և Վահրամ իշխանն, և որդին իւր Աղպուղայն, և Հասան, որ Զալալն կոչէին, իշխան կողմանցն խաչենոյ, և այլք բազումք. և զիւրաքանչիւր երկիր տային նոցա, և առ ժամանակ մի ներումն»]¹:

Այնուհետև մեծ խաները ճանաչում էին այս երկրները՝ իբրև քաղաքականապես ինքնավար, բայց իրենց ենթարկված վասալական իշխանություններ: Նրանք պահանջում էին, որ սրանց բարձրագույն սյուզերեն պետերը հաստատվեն իրենց իշխանություններում հատուկ հրամանագրերով, որ կոչվում էին «եառլեխ»:

¹ Տե՛ս Կ Ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, էջ 249—250:

լով մեծ խաների վասալներ, նրանք բոլորը պարտավոր էին, երբ նրանց կանչում էր մեծ խանը, անհապաղ գնալ Հեռավոր Արևելք և նրան ներկայանալ: Այս պարտավորությունից խույս տալը կամ հապաղումը համարվում էին պետական հանցանք և դավաճանություն:

Ձերանք ուղարկում են,—վկայում է 13-րդ դարի եվրոպացի ճանապարհորդ Պլանո Կարպինին,— երկրների պետերի հետևից, որպեսզի սրանք գան իրենց մոտ առանց դանդաղելու¹:

Մոնղոլների տիրապետության առաջին տասնամյակում, 1236 թ. մինչև 1246 թ., Սվանեթ ապավինած Ռուսուդան թագուհու բացակայության պատճառով, Հայաստանը և Արևելյան Վրաստանը կառավարում էին տեղական իշխանները, ըստ երևույթին, Զաքարյան Իվանեի որդի աթաբեկ Ավագի գլխավորությամբ: Միայն 1246 թ., ինչպես վերև տեսանք, մոնղոլները բերել տվին Կեսաբիայից Գեորգի Լաշայի Դավիթ որդուն, որը, վերադառնալով Տրփղիս, դառավ թագավոր Արևելյան Վրաստանի և Զաքարյան Հայաստանի (1246—1270):

Մինչև Հուլավուի իշխանության հաստատումը Իրանում և Առաջավոր Ասիայում, որ տեղի ունեցավ 1254 թ. աշխարհագրից մի քանի տարի հետո՝ հայ-վրացական իշխանությունները, ըստ երևույթին, պարտավոր էին վճարել որոշ հարկագումար, որ կանխապես սահմանված էր վրաց թագավորության երկրների համար: Բացի այդ, նրանք իբրև մեծ խանության վասալներ պարտավոր էին նաև, ինչպես տեսանք, մասնակցել իրենց զինվորական ուժերով մոնղոլական արշավանքներին: Իվ նրանց երրորդ պարտականությունն էր՝ տալ մոնղոլական իշխանավորների հանձնարարությամբ երթևեկող պաշտոնյաներին ու ճանապարհորդներին, որոնք սովորաբար ունենում էին հատուկ հանձնագրեր— փայլզաներ, փոխադրության միջոցներ՝ ձիեր, սալլեր, ուղեցույցներ, օթևան և պարեն: Մարկո Պոլոն պատմում է, որ իր հայրը, հորեղբայրը և ինքը, մեծ խան Խուբիլայից ստացել էին ոսկե փայլզա: Ձերա վրա,—ասում է նա,—գրված էր, որ բոլոր երկրներում, ուր կգան երեք դեսպանները՝ նրանց պետք է տրվեր այն ամենը, ինչ որ անհրաժեշտ է, նաև ձիեր ու առաջնորդներ մի տեղից մինչև մյուս տեղը²:

¹ Տես ռուս. թարգմ. Մինսկի, էջ 34:

² Նույնը, էջ 9:

Հայ և վրաց իշխաններ Վերոհիշյալ երեք գլխավոր պարտականությունները որոշակի մատնանշված են Կիրակոս Գանձակեցու մոտ: Երբ Հայ իշխանները հպատակվեցին մոնղոլներին՝ այնուհետև վերջիններս, ասում է Կիրակոսը,—

«Սկսեցին նեղել նրանց հարկապահանջությամբ, երթևեկությամբ և զինվորությամբ: Սակայն թեպետ այս ամենով, և որ ավելին էր, քան այս՝ նեղում էին նրանց, բայց չէին սպանում»:

[«Եւ ապա սկսան հարկապահանջութեամբ և երթևեկութեամբ և զինոտրութեամբ նեղել զնոսա. սակայն թէպէտ այսու ամենայնիւ, և որ առաւել քան զայս էր, նեղէին զնոսա, բայց ոչ սպանանէին»]¹:

Պետք է ասել, որ երթևեկներին սպասարկելու և կերակրելու ծանր պարտականությունը ընկնում էր, գլխավորապես, բնակչության վրա: Այդ պարզ երևում է դարձյալ Կիրակոս Գանձակեցու վկայությունից: Խոսելով մոնղոլական իշխանության հաստատման մասին ներքին հաշիվում՝ նա առանձնապես մատնանշում է, որ իշխան Հասան Զալալը—

«Խոհեմաբար կարգավորեց իր երկրի գործերը. ինչ որ երթևեկների կարիքների համար, որոնք գալիս էին նրանց մոտ, հարկավոր էր վերցնել թե՛ կերակուր և թե՛ այլ ինչ՝ ինքն էր առնում և պահում և, ավելացնելով իր կողմից ևս՝ տալիս էր նրանց, երբ գալիս էին նրա մոտ. ուստի և նրանք չէին նեղում նրա երկիրը, այլ գալիս էին նրա մոտ: Բայց ուրիշ իշխանություններում այսպես չէր արվում, այլ որոնց մոտ որ իջևանում էին՝ նեղում էին ամեն տեղ հենց նրանց»:

[«Իսկ նա խոհեմաբար կարգաւորեաց զաշխարհս իւր, և որ ինչ մարթ էր առնուլ ի պէտս երթևեկաց՝ որ գային առ նոսա, թէ կերակուր և թէ այլ ինչ, ինքն առնոյր և պահէր, և յիւրմէն յաւելուածով տայր նոցա, յորժամ գային առ նա. և ոչ նեղէին զաշխարհն, բայց թէ առ նա գային: Իսկ յայլ աշխարհս զայս ոչ առնին, այլ ուր և հասանէին՝ ամենայն ուրեք նեղէին զնոսա»]²:

1254 թ. աշխարհագրից հետո Հայաստանում սկսվեց մոնղոլական

¹ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 250:

² Նույնը, էջ 235: Թիֆլիսում հրատարակված բնագրի սխալներն ուղղել ենք համաձայն Ախալցխայի Կարապետյան գաղղոցի զրազարանի ձեռագրի:

տիրապետութեան երկրորդ շրջանը, որի ընթացքում երկրի ու ժողովրդի դրութիւնը հետզհետեւ խիստ ծանրացավ: Աշխարհագրի կատարումը հանձնարարված էր մահմեդական բարձր պաշտոնյաներ՝ Արղունին և Թորա Աղային, որոնք ունեին իրենց հետ համապատասխան օգնականներ և զորք: Ինչպես Հայաստանում, Վրաստանում և Աղվանքում, նույնպես և ամբողջ Իրանում աշխարհագիրը կատարվում էր ըստ աշխատունակ տղամարդկանց գլխաթվի և հարկերը գանձվելու էին այնուհետև սրանց թվի համեմատ: Գրիգոր պատմիչի (Մաղաքիա արեղայի) վկայութեամբ՝ Արղունը համարեց ամբողջ երկիրը ըստ տղամարդկանց գլխաթվի՝ տասնվեց տարեկանից մինչև վաթսուն տարեկանը: Իսկ Կիրակոս Գանձակեցու ասելով՝ նա համարել ու հարկի տակ էր դրել բոլոր տղամարդկանց, որոնք 10 տարեկանից մեծ էին: Գրիգոր պատմիչի (Մաղաքիա արեղայի) վկայութիւնը կարելի է ըստ իս ավելի հավանական համարել, որովհետև Վարդան վարդապետը ևս վկայում է, որ Արղունը հարկ էր դրել ըստ տղամարդկանց գլխաթվի՝ բացառութեամբ կանանց, տղաների և ծերերի: Հարկեր վճարելու պարտականութիւնից ազատված է եղել նաև հոգևորականութիւնը:

Արհեստավորներից ու վաճառականներից գանձվող ծանր հարկերի մասին կարևոր տեղեկութիւններ հաղորդում է Կիրակոս Գանձակեցին:

«Եվ սրանով,— ասում է նա,— նրանք չբավականացան, այլ հարկի տակ դրին նաև բոլոր արհեստավորներին՝ թե՛ քաղաքներում և թե՛ գյուղերում, նմանապես և ձկնորսների ծովակներն ու լճերը, նաև երկաթահաններին, դարբիններին և ներկարարներին: Եվ ի՞նչ կարիք կա երկար խոսելու. նրանք զրկեցին մարդկանց շահվելու բոլոր հնարավորութիւններից, և միայն իրենք էին ջահլում:

Առան նրանք նաև բոլոր աղահանքերը՝ Կողբում և այլ տեղերում: Վաճառականներից ևս նրանք կորզեցին շատ հարկեր: Արղունը և կուտակեցին մեծ գանձեր՝ ոսկու, արծաթի ու թանկագին քարերի: Եվ բոլորին այսպես աղքատացնելով՝ ամբողջ աշխարհը լցրին լաց ու կոծով և թողին մեր երկրներում չար ոստիկաններ, որպեսզի յուրաքանչյուր տարի պահանջեն միևնույն այս հարկերը՝ նույն համարով և գրով:

¹ Յէս Կ Ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, էջ 348. Մ ա ղ ա ք ի ա ար ե ղ ա, էջ 22. Վ ա ր ղ ա ն վ ա ր դ., էջ 148:

[«Եւ այսու ոչ բաւականացան, այլ և զամենայն արուեստագէտս, եթէ ի քաղաքս և եթէ ի գիւղս, զամենայն ի հարկի կացուցին: Այլ և զծովակս և զլիճս ձկնորսաց, և զերկաթահանս, զդարբինս և զշպարարս. և զի՞ պիտոյ է մանրամասնաբար ասել, զամենայն դուռն շահից հատին ի մարգկանէ, ի ինքեանք միայն ջահէին. և զամենայն աղահանսն առին, որ ի Կողք, և որ յայլ կողմանս: Նաև և վաճառականաց բաղում ինչս շահեալ, կուտեցին գանձս սաստիկս ոսկւոյ և արծաթոյ և ականց պատուականաց. և այսպէս զամենեսին սղացուցեալ և վայիւ և աշխարհով լցեալ զաշխարհս, թողին շար ոստիկանս ի վերա աշխարհացս զնոյն պահանջել յամենայն ամի, նովին համարով և դրովք»¹:

1254 թ. աշխարհագրից հետո մոնղոլական իշխանությունը Հայաստանում և Վրաստանում խիստ ծանրացավ և կազմակերպվեցին այստեղ մոնղոլական հատուկ զորամասեր, որոնց նպատակն էր հսկողություն ունենալ ներքին անդորրության ու տեղական իշխանների վրա և հետեւել, որ սահմանված բոլոր հարկերը հավաքվեն ժամանակին և ուղարկվեն գանձարան: Այս հատուկ զորամասերը գտնվում էին զինվորական բարձր պաշտոնյաների տրամադրության տակ, որոնք կոչվում էին քասղաղներ (баскаки). 1254 թ. աշխարհագրից հետո Հայաստանի և Վրաստանի քասղաղն էր վերև հիշված Արղունը, որին Կիրակոս Գանձակեցին անվանում է ոստիկան: Ստեփանոս Օրբելյանի մոտ նա անվանված է—

«Վեզիր և քասղաղ կարգված մեծ խանից բոլոր մեր աշխարհի վրա, այսինքն՝ բոլորի հրամանատար և իշխող արքունի հարկերի ու մեծ դիվանին»:

[«Վեզիր և պասղաղ՝ կարգեալ ի մեծ ղանէն ի վերայ ամենայն աշխարհիս, այսինքն՝ հրամանատար ամենեցուն և իշխեցող արքունի հարկացն և մեծ դիւանին»²:

Իբրև ներքին պահպանության ու հանգստության վերահսկող և տեղական իշխանությունների վերակացու՝ հենց այս քասղաղ Արղունն է, որ 1259 թ. ուղարկվել էր, ինչպես տեսանք, հետապնդելու և կալանավորելու ապստամբած Գեորգի Լաշայի որդի Դավիթ Թագավորին և նրա հետ փախած իշխաններին:

Քասղաղների վարչությանը ենթարկված էին, հավանորեն,

¹ ՏԵՍ Կ Ի Բ Ա Կ Ո Ս Գ Վ Ն Զ Ա Կ Ե Գ Ի, էջ 349:

² ՏԵՍ Ս Ս Ե Կ Վ Ն Ո Ս Օ Ր Բ Ե Լ Ե Մ Ն, էջ 412:

քաղաքներում պաշտոնավարող մոնղոլական վերակացուները, որոնք աղբյուրների մեջ անվանվում են «շահնա»։ Այս պաշտոնյայի գոյությունն Անի քաղաքում հիշատակված է Ռուբրուքի ուղեգրության մեջ։

Փետրվարի 2-ին [1255],— պատմում է Ռուբրուքը,— ես գտնվում էի Անի կոչված քաղաքում, որ պատկանում է Շահնշահին և որի դիրքը շատ զորավոր է։ Այնտեղ կան հայերի հազար եկեղեցիներ ու արաբական երկու մզկիթներ։ Թաթարները այնտեղ դրած են մի վերակացու (bailiff bailivum)¹։

Աշխարհագրից հետո վրաց թագավորության կենտրոնում, Տփղիսում և այլ տեղերում հիմնվեցին մոնղոլական կառավարչական գրասենյակներ՝ «դիան»-ներ, որոնց մեջ պահվում էին կատարված աշխարհագրի և գրանցված հարկատուների մատյանները, որ կոչվում էին «դավար»։ Ստեփանոս Օրբելյանի մոտ, բացի Տփղիսում եղած դիվանից ու դավթարից, հիշատակված են նաև «մեծ դիանն արքունի» և «մեծ դավթար դիանին», որ գտնվում էին «Դավրեժ Շահաստանում»²։

Դիվաններում ծառայող քարտուղարները կամ գրագիրները, որոնք հարկերը ցուցակագրողներն էին, անվանվում էին «քիթիբ-չի»³։ Շրջանի քարտուղարի և նոտարի իմաստ ունեի, հավանորեն, «քեթոբարը» (համեմատիր արաբ. «քաթիբ», գրագիր, քարտուղար)⁴, որ հիշատակված է Օշականի 1286 թ. արձանագրության մեջ⁵։

Քաղաքներում հարկահավաք պաշտոնյաներ էին «տամդաճի»-ները (կնիք խփողները) կամ բաժրարները, որոնք գանձում էին քաղաքային զանազան հարկեր, գլխավորապես, վաճառականներից, արհեստավորներից և առուծախ անողներից։

1254 թ. աշխարհագրի նպատակը ոչ միայն հարկերի ավելացումն էր, այլև զորակոչիկների։ Այս մասին կարևոր տեղեկություն է հաղորդում Վրաց ժամանակագրությունը։ Արդունը, ինչպես վկայում է Անանուն ժամանակագիրը,—

«Պետք է աշխարհագիր աներ և որոշեր հեծելակների և

¹ Տե՛ս Ուղեգրութիւններ, հատ. Ա, էջ 23։

² Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, զլ. ԿԶ, էջ 411, 419, 421, 427։

³ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 260. Մաղաքիա, էջ 45։

⁴ Տե՛ս Тизенгаузен, Материалы, II, էջ 84, 302։

⁵ Տե՛ս Վիժական տարեգիր, էջ 129։ Ահալայնն իր արմատական բառարանում «քեթոբար»-ը համապատասխան է համարում պրս. kutvūš Բերդ-դապահճ բառին, որ ըստ իս հավանական է է։

զինվորների քանակը, որոնք կարող էին գնալ սլատերազմի նույնների հետ: Եվ նա ցուցակագրեց զորքի համար 10 հոգի գյուղացիներից, որոնք լավ հողերի տեր էին, մեկ մարդ. այնպես որ Դավիթի թագավորությունը տալիս էր ինը թուման հեծյալ, որ պարտավոր էին գնալ սլատերազմի թաթարների հետ. և այդ կազմում էր ինը բյուր [90.000]¹:

Ըստ այս վկայության գրանցված հարկատու գյուղացիների թիվը Լաշայի որդի Դավթի ժամանակ ցույց է տրված, ինչպես տեսնում ենք, մոտ մեկ միլիոն մարդ: Ավելացնելով այս թվին նաև երեխաների, ծերերի, կանանց, հոգևորականների և քաղաքացիների թիվը՝ կարելի է ենթադրել, որ վրաց թագավորության բնակչության թիվը 13-րդ դարի կեսերին եղել է 4—5 միլիոն: Այս թիվը, որ կարող էր մոտավորապես ճիշտ լինել՝ վերաբերում է, իհարկե, ոչ միայն Քարթլիի և Կախեթի բնակչությանը, ինչպես այդ ենթադրում է Բրոսսեն, այլ վրաց ամբողջ թագավորությանը, որի մասն էին կազմում այդ ժամանակ նաև Արևելյան Հայաստանը, Կարսը և այլ շրջաններ:

Ստեղծելով Հայաստանում և Վրաստանում հատուկ բասդադական զորամասեր, որոնք դառան մոնղոլական տիրապետության զինվորական-քաղաքական հենարանը՝ իլխանները կարող էին այնուհետև վարել այս երկրներում ավելի ակտիվ քաղաքականություն և միջամտել սրանց կառավարչական ներքին գործերին: Աղբյուրների վկայությունների ուշադիր քննությունից դժվար չէ հետևել, որ նրանք ձգտել են թուլացնել վրաց թագավորների իշխանությունը և երկպառակություններ սերմանելով երկրում՝ աշխատել են աջակցել կամ հովանավորել խռովարար իշխաններին: Այն, ինչ որ Կարլ Մարքսը իր «Գաղտնի Դիպլոմատիա»-յում գրել է մոնղոլների քաղաքականության մասին Ռուսաստանում՝ միանգամայն ճիշտ է նաև Վրաստանի ու Հայաստանի վերաբերմամբ: «Գրգռել իրար դեմ իշխաններին, պահպանել անմիաբանությունը նրանց մեջ, հավասարակշռել նրանց ուժերը և թույլ չտալ նրանց որևէ մեկին ուժեղանալ» — այս բոլորը թաթարների ավանդական քաղաքականությունն է եղել՝ ո՛չ միայն Ռուսաստանում, այլ նաև Վրաստանում, Հայաստանում և Ազերբայջանում:

Մոնղոլական խաները միջամտում էին վրաց թագավորության

¹ SE« Brosset, Histoire de la Géorgie, I, էջ 550—552.

Ա Հայաստանի ներքին վեճերին ու գործերին դեռևս աշխարհագրից առաջ: Ինչպես վկայում է Կիրակոս Գանձակեցին, բոլոր յոթգո՛մ մեծամեծներն ու իշխանները, որոնք համարում էին իրենց զրկված՝ գնում էին իբրև գանգատավորների Բաթուի մոտ և նա հոժարովյամբ կատարում էր նրանց խնդիրները:

«Այնուհետև,— ասում է Կիրակոսը,— նրա (Բաթուի) մոտ սկսեցին գնալ թագավորները, թագավորազունները, իշխանները, վաճառականները և բոլոր վիշտ ունեցողները, որոնք զրկված էին իրենց հայրենագույքից՝ և նա արդար դատաստանով բոլոր իր մոտ գնացողներին տալիս էր նրանց գավառները, հայրենագույքերը և իշխանությունները. նա տալիս էր նրանց նաև նշանադրած գրություններ, և ոչ ոք չէր համարձակվում ընդդեմ գնալ նրա հրամաններին»:

[«Ապա սկսան երթալ առ նա թագաւորք և թագաւորազունք, և իշխանք և վաճառականք և ամենայն վշտատեսք որք զրկեալ էին ի հայրենեաց իւրեանց. և նա արդար դատաստանաւ տալ զիւրաքանչիւր գաւառս և զհայրենիս և զիշխանութիւնս ամենայն ումեք երթողացն առ նա, և զիրս նշանաւորս, և ոչ ոք իշխէր ընդդէմ դառնալ հրամայելոցն ի նմանէ»]¹:

Վերև մենք տեսանք, որ Բաթուի հրամանով ներքին խաչենի իշխան Հասան Զալալին տրվել էր Չարաբերդը, Ականան և Կառկաւը: Վրաց ժամանակագրության վկայություններից երևում է նույնպես, որ իլխանները հովանավորել ու առաջ էին քաշել Սամցխեի իշխաններին՝ նախ Սարգիս Զաղեղուն և ապա նրա հաջորդներին², որոնք, ինչպես հայտնի է, հետզհետե ուժեղանալով՝ անջատվեցին վրաց թագավորությունից: Անջատականության և բաժանման ձրկտումը նկատելի է նաև Արևելյան Հայաստանում: Այստեղ մոնղոլները հովանավոր և պաշտպան հանդիսացան Օրբելյան տոհմի իշխանների, որոնք անհաշտելի թշնամիներն ու ախոյաններն էին դառել Զաքարյան Ավագի ու նրա ընտանիքի:

Այս թշնամության և ախոյանության պատճառները շատ լավ հասկանալի են: Օրբելյան տոհմի հայ իշխանության հիմնադիրը, Ղիպարիտը, ինչպես վերև տեսանք, հաստատվել էր իր իշխանություն մեջ՝ Գեղարքունիքում, Վալոց ձորում և Սյունիքում՝ Իվանե աթաբեկի կողմից, ուստի և Օրբելյանները ևս, ինչպես և Դոփյանները ու Խաղբակյանները, ենթարկվելու էին իրենց սյուզերենի՝ Ի-

¹ Տէս Կ Ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, էջ 344:

² Տէս Մ Է Լ Ի ք ս Է Թ - Բ Ե Կ, Վրաց ազբյուրները, Բ, էջ 59—61:

վանեի տան գերագույն իշխանությանը՝ Սակայն սրանք, ինչպես դժվար չէ կռահել Ստեփանոս Օրբելյանի վկայություններից, ի նկատի ունենալով իրենց մեծ անցյալը և իմանալով, որ իրենց հարուստ կալվածները և ամիրսպասալարության բարձր պաշտոնը՝ ժառանգել են Զաքարյանները, իրենց ստացած երկիրը, ըստ երեւոյթին, համարում էին ո՛չ թե ստորադաս իշխանություն ի վանեի ու նրա ժառանգների՝ այլ սեփական տերություն, որ թամարի ու Գեորգի Լաշայի հրամանով ստացել էին աթաբեկ ի վանեից «հայրենագիր սիգելա»՝ փոխանակ իրենց հայրենիքի («փոխան հայրենեաց»)՝:

Ուշագրավ է այս տեսակետից, որ Ստեփանոս Օրբելյանն իր պատմության հաջորդ գլուխներում կարևոր է համարել ընդգծել, որ Լիպարիտի որդի էլիկումին ու նրա ազգին իրենց երկիրը և իշխանությունը տվել էր, իրապեռ, Ասլան Նոյինը, որն այդ գավառներն առել էր իր սրով²։ Ինչպես տեսնում ենք, կարելի է ավելի քան հավանական համարել, որ թշնամության գլխավոր պատճառը վերոհիշյալ տոհմերի, ըստ երևույթին, Օրբելյանների անհնազանդությունն էր ու նրանց ըմբոստ վերաբերմունքը դեպի Զաքարյան, ի վանեի տունը, որն իրենց սյուզերենն էր։

Օրբելյանները խիստ ուժեղացան էլիկումի եղբոր Սմբատի իշխանության ժամանակ, շնորհիվ Մանգու մեծ խանի աջակցությանն ու հովանավորությանը։ Այս մեծ իշխանը՝ փրկելու համար իր իշխանությունը կործանումից և Զաքարյան Ավագի կնոջ Գոնցայի հալածանքներից՝ 1251 թ. գնաց Մանգու մեծ խանի մոտ, տանելով նրան իբրև նվեր մեծագին մի գոհար, որ տվել էր իրեն Ռուսուգանի որդին՝ Սվաննթի Դավիթ թագավորը։ Մանգուի մոտ նա մնաց երեք տարի և վերադարձավ Ղարաղորումից հայրենիք 1253 թվականին, ճանաչելով, մեծ խանի կողմից իբրև ինչու (սենյու), այսինքն՝ իբրև ինքնուրույն իշխան, որի երկիրն այլևս չէր գտնվելու Զաքարյանների կամ վրաց թագավորների գերիշխանության տակ, այլ համարվելու էր մեծխանական տան անձնական կալված³։

«Ծվ նրան տվին,— պատմում է Ստեփանոս Օրբելյանը,— ոսկե փայլզա, այսինքն՝ տախտակ, որի վրա գրված էին

¹ Տես Ստեփանոս Օրբելյան, գլ. ԿԵ, էջ 359—360։ Համեմատելով Վիմական տաբեզի, էջ 66։ «Հայրենագիր սիգել»-ը կնքված պաշտոնական գրություն է։

² Նույնը, էջ 403—404, 411։

³ Տես Ստեփանոս Օրբելյան, գլ. ԿԶ, էջ 405—409։

Աստուծո և արքայի անունները. և այդ մեծագույն պատիւն էր նրանց մոտ: Գրեցին նաև յառլեխ, այսինքն՝ հրաման, որ մենք անվանում ենք սիգել, ու տալին նրա՞ն այն ամենը, ինչ որ Ասլանն առել էր թրով՝ Որոտնը իր երկրով, որը գլտնըվում էր Բաշուփ և նրա մեծամեծների բաժնում, նաև Բորոտն բերդը իր կերով, իբրև արյան գին նրա հոր Լիպարիտի, որովհետև այստեղ էր նա սպանվել: Եվ նա [մեծ խանը] Սմբատի անունը դուրս հանել տվեց բոլոր դավթարների միջից՝ վրաց և ալլոց: Եվ այս այժմ նոր հաստատում եղավ նրանց հայրենի իշխանության, որովհետև առաջին անգամ սա առնված էր թրով, և նա ստացել էր այն իբրև վասալ Ասլան Նոյինի, իսկ երկրորդ անգամ ստացել էր որպես արքայական շնորհ՝ առնված մեծագույն գնով լուսատու գոհարի փոխարեն: Եվ նա հրաման ստացավ հարկից ազատելու հայերի բոլոր եկեղեցիները և քահանաներին: Այսպիսի մեծ շուքով ու ճոխությամբ Սմբատը վերադարձավ այնտեղից, բերելով իր հետ այդ ամենը արքունի տնից: Եվ նա շտապով եկավ ու հասավ մեր այս աշխարհը. և խաղաղություն հաստատվեց արևի նման, որը ծագեց գիշերվա միջին: Եվ նա նախ և առաջ ներկայացավ Բաշուփն ու մյուս գլխավորներին և, ստանալով օգնություն նաև նրանցից՝ գրավեց և ազատեց Որոտնի ամբողջ երկիրը մինչև Բորոտնի ու Բղենի սահմանները, ուր գտնվում էր ավերակ դրություն մեջ Սյունիքի աթոռ Տաթևը: Նա առավ նաև Եղեգիսը և Վայոց ձորի ամբողջ գավառը, Փողահանքը, Ուրծը, Վեդին իր ձորովը մինչև Երերունք, և նույնպես Կոտայքում ու Գեղարքունիքում բազմաթիվ գյուղեր ու ավաններ:

[«Եւ ետուն նմա քիայիզայ ոսկի որ էր տախտակ ունելով զանուն Աստուծոյ և զարքայի գրեալ յինքեան. և այս էր մեծագոյն պատիւ նոցա. և գրեն եարլեխ որ է հրաման. զոր մեք սիգել կոչեմք, և տան նմա զամենայն առածն թրով Ասլանին, և զՈրոտն իւր երկրան որ էր առ Բաշուփն և իւր մեծամեծացն, և զբերդն Բորոտնայ իւր կերովն վասն սպանման հօր նորա անդէն Լիպարիտի, որպէս գին արեան լեալ: Եւ եհան զՍմբատ ի դուրս յամենայն դավթարաց ի վրաց և յալլոց. և ահա այս կրկին հաստատութիւն եղև հայրենեաց նոցա. զի առաջինն թրով առած էր, որպէս ծառայ, որ ի ձեռն Ասլան Նոյինին. և երկրորդա՝ արքայատուր և որպես գնոյ

մեծագունի առեալ ընդ լուսատու գոհարին: Եւ հրաման էառ ազատել զամենայն եկեղեցիս Հայոց և զքահանայս. և այնպէս մեծաշուք ճոխութեամբ դարձաւ այսրէն՝ բերեալ և ընդ ինքեան այն ի դրանէ արքունի: Եւ եկեալ փութանակի հասաւ յաշխարհս յայս: Եւ ծագեաց խաղաղութիւն, որպէս արեգակն ի մէջ գիշերի. և նախ յանդիման լինի Բաշուին և այլ գլխաւորացն. և ի նոցանէ ևս առեալ օգնութիւն՝ էառ և թափեաց զերկիրն Որոտան բովանդակ մինչ ի սահմանն Բորոտնայ և Բղենոյ, յորում և կայր ընդաւեր աթոռն Սինեաց Տաթե: էառ և զԵղեգիս և զամենայն գաւառն Վայոց ձորոյ, զՓողահանսն, զՈւրծ և զՎէդի իւր ձորովն մինչ և յԵրեւանս, և ի Կոտայսն և ի Գեղարքունի բազում շէնս և աւանս»¹:

Իր իշխանութեան անկախութիւնը Զաքարյան սյուզերեններից և վրաց թագավորութիւնից Սմբատը ավելի ևս ամրացրեց 1256 թ., հրկրորդ անգամ գնալով Մանգու մեծ խանի մոտ: Այսպիսով, Օրբելյանների իշխանութիւնը ևս, ինչպես և Ներքին Խաչնի, դառավ այնուհետև ինքնուրույն իշխանութիւն՝ անկախ Զաքարյաններից և վրաց թագավորներից: Ուշագրավ է այս տեսակետից, որ Սմբատ Օրբելյանը և Հասան Զալալը (+1261) արձանագրութիւնների մէջ հաճախ անվանվում են—առաջինը՝ «Սմբատ արքա», իսկ երկրորդը՝ «ինքնակալ», «քնակաւոր ինքնակալ» կամ «մեծ արքայ»²:

Օրբելյան Սմբատ իշխանի (1253—1273) ժամանակ Զաքարյան տոհմը կորցրեց իր նախկին քաղաքական մեծ դերը և աթաբեկութիւնն անցավ նախ Արծրունյաց տոհմի Սագուն իշխանին, որը Կայենի ու Մահկանարեղի Ամիր Քուրդ իշխանի Սագուն որդու թոռն էր, և ապա 1284 թ. Սմբատի եղբորը՝ Օրբելյան Տարաայիճին: Այս Սագունը, որ Շիրքարոքի որդին էր, ինչպես վերև տեսանք, 1260 թ. մասնակցել էր Մուֆարդինի պաշարմանը և նվաճմանը: Գրիգոր պատմիչը (Մաղաքիան) մանրամասն պատմում է, թե ինչպես նա հաղթել էր Մանգու մեծ խանի ուղարկած անպարտելի ըմբիշին և Հուլավուի կողմից արժանացել էր մեծ պատիւներին³: Վրաց Քարթլիս-ցխովրեբայի վկայութեամբ՝ Հուլավուի և նրա որդի Աբաղա խանի (1265—1282) ժամանակ Սագուն Մահ-

¹ ՏՅՈՒ Ս տ ե փ ա ն ո ո Օ Ր Բ Ե Լ յ ա ն, գլ. ԿԶ, էջ 410—412:

² ՏՅՈՒ Վ ի մ ա կ ա ն տ ա բ ե գ ի ր, էջ 81, 122, 134, 148 և Ա ի Է 2 ա ն, Ս ի ս ա կ ա ն, էջ 171, 189, 192:

³ ՏՅՈՒ Մ ա գ ա ը ի ա ա բ ե դ ա, էջ 33—34:

կանաքերդցին ավելի զորեղ էր, քան ժամանակակից մյուս իշխան-
ները: Նույն աղբյուրի ասելով՝ նա փնամակալ էր նշանակվել վրաց
թագավորության գործերի, լինելով միաժամանակ հեջուբ և հոգա-
բարձու Զաքարյան Ավագի տան և նրա դստեր խոշափի¹: Սադունը
վախճանվել է, ինչպես վկայում է Սամուել Անեցու ժամանակա-
գրության շարունակողը, 1283 թ. (ՌՄՁԵ=հայկ. տոմ. ՁԼԲ=1283)²:

Պաշտպանելով իբրև հակակշիռ վրաց թագավորության նրա
կազմի մեջ գտնվող առանձին իշխանությունների ինքնուրույնությու-
նը և անկախությունը՝ մոնղոլ իշխանավորները, ըստ երևույթին,
ուզում էին արգելք հանդիսանալ Անդրկովկասի իշխանությունների
միության ուժեղացման: Նրանց այս քաղաքականությունը, ինչպես
կտեսենք, ունեցավ այն հետևանքը, որ իշխանության քայքայման
ժամանակ 14-րդ դարում վրաց թագավորները չկարողացան այլևս
վերականգնել նախկին իշխանական դաշնակցության սերտ միա-
վորումը, որ ստեղծվել էր Թամարի ու նրա նախորդների թագա-
վորության ժամանակ:

¹ Տե՛ս Մ Ե Լ Զ Ե Թ - Բ Ե Կ, Վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 58—60:

² Տե՛ս Ս Ե Կ Ե Լ Անեցի, էջ 163:

ԳԼՈՒԽ ՅԱՍՆՆԻԳԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԵՎՏՈՐԸ ԵՎ ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ ԻԼԽԱՆՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

1. Հայաստանի ավերված քաղաքների վերականգնումը:— Առևտրի ու քաղաքների զարգացման համար որոշ բարենպաստ պայմանները:— 2. Խոշոր վաճառականությունը մոնղոլական տիրապետության ժամանակ:— Ռարան Արա ասորու ազդեցությունը և հեղինակությունը:— Միջազգային առևտրի զարգացումը իտալական քաղաքային հանրապետությունների միջնորդությամբ:— 3. Առևտրական հյուսիսային ճանապարհների մեծ դերը:— Ճանապարհների ուղղությունը:— Թավրիզը և Սուլթանիեն իբրև միջազգային առևտրի գլխավոր կենտրոնները:— 4. Առևտրական տրանզիտային ճանապարհների ուղղությունը Հայաստանում:— 5. Հայ հաբուստ վաճառականները:— Առևտրականները որպես խոշոր կալվածատերեր և պետական բարձր պաշտոնյաներ:— 6. Սահիբ Դիվանը և Սահմադիներ իբրև կապալառուներ և նրանց կալվածները Հայաստանում:— 7. Ալադաղ կոչվող նոր քաղաքի հիմնումը Դառան դաշտում:— Միջազգային առևտրի նվազումը և ընդհատումը Հայաստանի միջով: 8. Արվեստի ու կուլտուրան մոնղոլական տիրապետության ժամանակ:— Խորանաշատի և Գլաձորի դարձումները:— Մանրանկարչությունը, արհեստները և գրականությունը:

Մոնղոլական արշավանքների ընթացքում, ինչպես տեսանք, անբուժելի ծանր հարված ստացան Հայաստանի քաղաքները, որոնք արշավանքներից առաջ դարձել էին նորից միջազգային առևտրի և արհեստագործության խոշոր կենտրոններ: Ուշագրավ է, որ Հայաստանում, ինչպես և այլ երկրներում, մոնղոլներին դիմադրության ցույց տվին հատկապես քաղաքների բնակիչները, մինչդեռ իշխող դասի բարձր խավերը գրեթե առանց լուրջ դիմադրության ենթարկվեցին նրանց իշխանությանը, որպեսզի փրկեն իրենց կյանքն ու գույքը:

1221 թ. իսլամ կործանվեց Աղվանքի խոշոր քաղաք Բայլականը, որն այլևս չվերականգնվեց: 1231/2 թ. հիմնահատակ

քանդվեց Գանձակը, որը վերակառուցվեց մոնղոլների թույլտվութ-
յամբ չորս տարուց հետո՝ 1235/6 թ.: 1236 թ. մոնղոլական զոր-
քերը Չարմաղանի առաջնորդությամբ, վերցրին և ավերածության
մատենեցին Անին և Կարսը: Իսկ մի քանի տարի հետո, 1242—5 թթ.,
Չարմաղանի չորրորդ՝ Բաչու Նոյինի արշավանքների ժամանակ,
ավերվեցին նաև պատմական Հայաստանի հարավ-արևմտյան
կողմերի քաղաքները՝ Կարին-էրզրումը, Նրզնկան և Խլաթը:

Սակայն հետզհետե տնտեսական կյանքը նրանց մեջ որոշ
չափով վերականգնվեց և Հայաստանի քաղաքները նորից նշանա-
կություն ստացան իբրև տեղական ու քարավանային առևտրի, ար-
հեստների ու արդյունագործության կենտրոններ: Մոնղոլական
խաներին ենթակա այդ լայնածավալ պետությունը, որի գերա-
զույցն իշխանության տակ համախմբվել էին Հեռավոր ու Մերձավոր
Արևելքի կոպտուրական երկրները ու նաև Դեշտ-ի Ղիչաղը և Ռու-
սաստանը, բնականաբար, պետք է նպաստեր միջազգային առևտրի
վերականգնմանը որը, ինչպես տեսանք, սկսել էր արդեն խոշոր
չափեր ստանալ դեռ Վրաստանի հզորացման ժամանակաշրջանում:

Դեռևս Չինգիզխանի ժամանակ և նրանից դեռ առաջ զանա-
զան կողմերից Մոնղոլիա էին գալիս իրենց քարավաններով վաճա-
ռականներ, գլխավորապես, շինական և արաբական-պարսկական,
որոնք իջևանում էին և երկար ապրում խաների ու փոշոր ֆեո-
դալների նորավայրերում: Այս վաճառականները ոչ միայն բերում
էին իրենց հետ ապրանքներ, այլև ներմուծում էին այստեղ որոշ
կոպտուրա և տեխնիկա, գլխավորապես, ռազմական, և միաժամա-
նակ կարևոր տեղեկություններ էին տալիս մեծ խանին ու մոնղոլնե-
րին մերձարևելյան և արևմտյան երկրների քաղաքական ու տրն-
տեսական դրություն մասին: Ռուս գիտնական Բարտոլդը, որը
մոնղոլական պատմության ու կոպտուրայի ամենախոշոր մասնա-
գետներից մեկն է՝ մինչևիսկ կարծում է, որ մոնղոլական վիթխարի
պետության ստեղծումը որոշ չափով վերագրվելու է մուսուլման
վաճառականների գործունեությանը և ձգտումներին, որոնք նպաս-
տում էին մոնղոլ նվաճողներին՝ նրանց հաղթական պատերազմնե-
րի ժամանակ¹:

Որ մոնղոլական մեծ խաները քարեկամական սերտ կապեր
ունեին առևտրական կապիտալի ականավոր ներկայացուցիչների

¹ *Տե՛ս* Бартольд, Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира, էջ 54 և 136:

հետ՝ այդ պարզ երևում է ո՛չ միայն պարսկա-արուբական, այլ և հայկական աղբյուրների վկայություններից: Այդ վկայություններից առանձնապես կարևոր է և ուշագրավ Կիրակոս Գանձակեցու վկայությունը, որը հաղորդում է, որ վաճառականները մեծ իրավունքներ ունեին, և նրանց քարավանները ազատ ու անվրդով ճանապարհորդում էին ամեն տեղ դեռևս Զարմաղանի արշավանքի ժամանակ, որը, ինչպես տեսանք, Հայաստանի և Անդրկովկասի նվաճողն էր:

Ճնախախնամողն Աստված, — պատմում է Կիրակոս Գանձակեցին, — որը կամենում է, որ բոլորը ապրեն՝ ըստ իր մարդասիրության երևան բերեց երկյուղած ու աստվածապաշտ մի մարդ, ազգով ասորի, որն անվանվում էր հայր նրանց արքայի, որին կոչում էին Խաբան. այս մարդու անունն էր Սիմեոն, բայց նրան անվանում էին Ռաբան Աթա: Երբ սա լուր ստացավ, որ թաթարների զորքերը անխնա կոտորում էին քրիստոնյաներին՝ դիմեց Խաբանին և խնդրեց նրան, որ թուղթ գրե իր զորքերին, որ նրանք չկոտորեն անխտիր անմեղ մարդկանց, որոնք նրանց դեմ չեն պատերազմում, այլ նրանց կենդանի թողնեն, որպեսզի իրեն ծառայեն: Իսկ մեծ խանը հենց նրան ուղարկեց մեծ և փայլուն շքով և իր զորավարներին գրեց հրովարտակ, որ բոլորը հնազանդվեն նրա հրամանին: Եվ նա գալով այստեղ՝ մեծ օգնություն հասցրեց քրիստոնյաներին՝ ազատելով նրանց մահից ու գերությունից: Եվ ոչ ոք չէր համարձակվում հակառակվել նրա հրամաններին, այլ թաթարական ամբողջ զորքը նրան հավասար էր համարում իրենց արքային և առանց նրան ոչինչ չէր ձեռնարկում և կամ անում: Եվ նրա մարդիկ, վաճառականները, որոնք ունեին նրա տամղան, այսինքն՝ նշանը և գիրը, համարձակ կերպով շրջում էին ամեն տեղ և ոչ ոք չէր համարձակվում դիպչել այն մարդկանց, որոնք տալիս էին Ռաբանի անունը: Այլ նաև թաթարների բոլոր զորավարները նրան ընծաներ էին մատուցանում իրենց ավարից»:

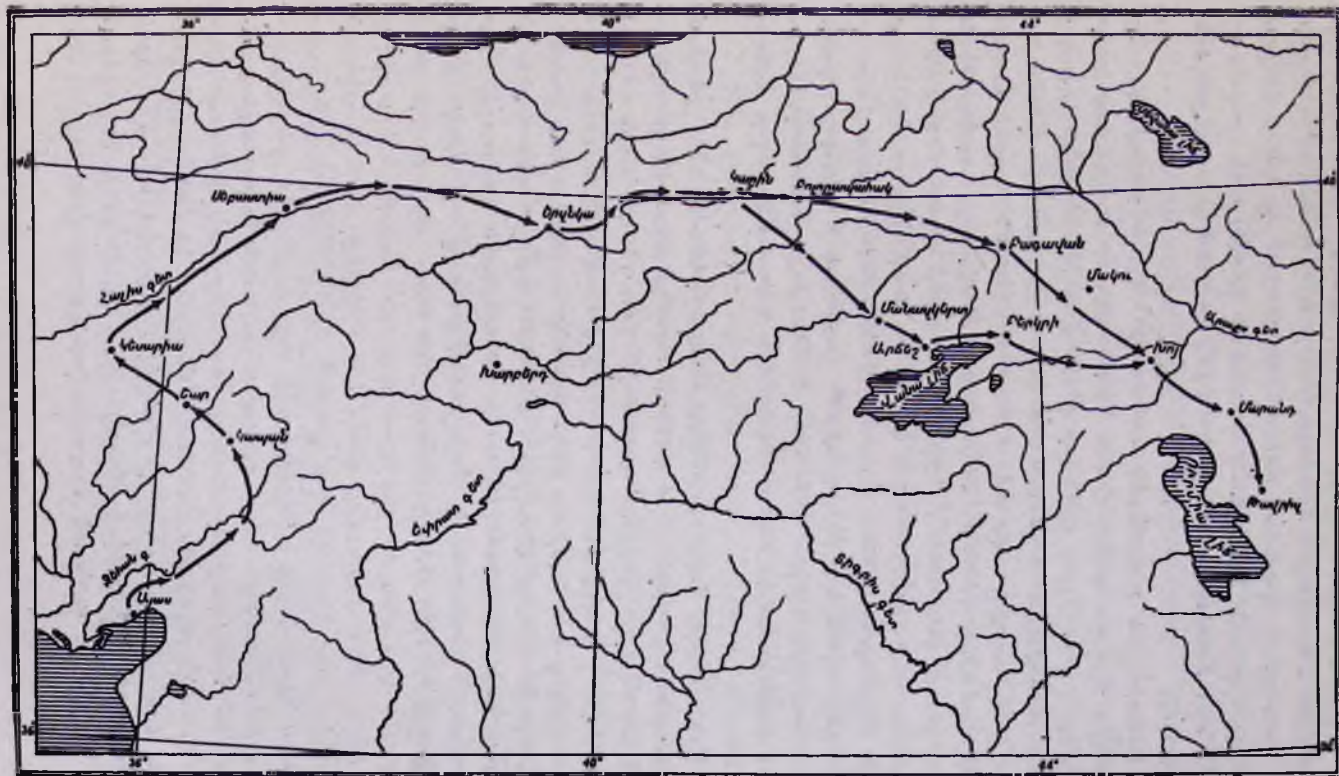
[Ճնախախնամողն Աստուած, որ զամենեցուն կեալն կամի, նա, մարդասիրութեամբն իւրով երևեցոյց ի մէջ նոցա այր մի երկիւղած և աստուածապաշտ, Ասորի ազգաւ, որ հայր անուանեալ էր արքային նոցա, զոր Խաղանն կոչէին, անուն նորա Սիմէոն, զոր Ռապան Աթա կոչէին: Իբրև լուաւ զան-

խնայ կոտորումն քրիստոնէից՝ որ ի զօրաց թաթարին, մատուցեալ առ խաղանն՝ խնդրեաց ի նմանէ թուղթ առ զօրսն իւր, զի մի՛ այնպէս առ հասարակ կոտորեսցեն զանմեղ մարդիկ, որք ոչ պատեռազմին ընդ նոսա, այլ թողուլ զնոսա, զի ծառայեսցեն նմա: Իսկ նա զնոյն ինքն առաքեալ մեծ և երևելի շքով, գրեալ հրովարտակ առ զօրագլուխս իւր, զի ամենեքեան անսայցեն հրամանի նորա: Եւ նա եկեալ, բազում ինչ նպաստ եղև քրիստոնէից, թափելով ի մահուանէ և ի գերութենէ. Եւ ոչ որ իշխէր հակառակիլ հրամանի նորա, այլ և ամենայն զօրք թաթարին զնա որպէս զարքայն իւրեանց ունէին, և առանց նորա ոչինչ խորհէին կամ առնէին և մարդիկ նորա վաճառականք, որք ունէին գտամղա նորա, այսինքն զնշան և զգիր, համարձակութեամբ ջրջէին ընդ ամենայն աշխարհս և ոչ որ իշխէր մերձենալ առ այնոսիկ, որք ասէին զանուն Ռապանին: Այլ և ամենայն զօրագլուխք թաթարին ընծայ մատուցանէին նմա յաւարէ իւրեանց՝]:

Թե այս և թե այլ նման վկայություններից գովար չէ հետևցնել, որ մոնղոլական մեծ խաները և նրանց իշխող բարձր ազնվականությունը շատ լավ հասկանում էին, որ առևտրի զարգացումը շահավետ է իրենց համար և կարող է իրենց տալ մեծ եկամուտ: Եվ, իրավի, աղբյուրների վկայություններից երևում է, որ իլխանների տիրապետության, գլխավորապես, առաջին շրջանում միջազգային առևտուրը սկսել էր զարգանալ և գրավել նոր և նոր երկրներ: Այդ առևտրին հետզհետե իրենց արտադրության ապրանքներով մասնակից եղան, մի կողմից՝ Պարսկաստանը, Փոքր Ասիան, Անդերկովկասը, Դեշտ-ի-Ղփչաղը, Ռուսաստանը, Միջին Ասիան և Զինաստանը, իսկ մյուս կողմից՝ իտալական քաղաքային հանրապետությունների միջնորդությամբ Միջերկրական և Սև ծովի ջուրջ գտնվող երկրները՝ Իտալիան և Արևմտյան Եվրոպան:

Հայտնի է նույնպես, որ մոնղոլների ժամանակ գերակշռող նշանակություն ունեին ո՛չ թե հարավային, այլ երկու հյուսիսային գլխավոր ճանապարհները՝ Թուրքաստանի, Խվարեզմի ու Ոսկե Հորդայի քաղաքների վրայով դեպի Բալթյան ծովը կամ Սև ծովի հյուսիսային ափերի նավահանգիստները և Պարսկաստանի, Ազերբայջանի ու Հայաստանի վրայով դեպի Տրապիզոն կամ Փոքր

1 Տես Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 261—262:

Այս - Թավրիզ ուղեգիծը:

Ասիա, գլխավորապես, Կիլիկիայի հայ թագավորության նավահանգիստները: Հարավային ճանապարհները այս ժամանակ մեծ դեր էին կատարում, որովհետև մոնղոլները, շնայած որ նրանք մի քանի անգամ փորձել էին նվաճել Ասորիքը և գրավել նաև քարավանային մեծ ճանապարհները հարավում՝ բայց անհաջողության էին հանդիպել:

Առևտրական տարանցիկ ճանապարհների տեղափոխությունը հարավից հյուսիս ունեցավ այն հետևանքը, որ խոշոր քաղաքներ հիմնվեցին վերահիշյալ գլխավոր գծերի վրա: 13-րդ դարի երկրորդ կեսում առևտրական ամենախոշոր կենտրոնը դառավ Մերձավոր Արևելքում Թավրիզը, որը խիստ ընդարձակվեց, մասնավոր Ղազան խանի ժամանակ (1295—1304): Բացի Թավրիզից, առևտրական խոշոր դեր էր կատարում Զենջանի ու Ղազվինի միջև հիմնված Սուլթանի քաղաքը, որը կառուցել էին 13-րդ դարի վերջերում և 14-րդ դարի սկզբներում իլխան Արզունը (1284—1291) և նրա հաջորդները: Հուլավյանների իշխանության ժամանակ Թավրիզում իրենց գրասենյակներն ունեին Վենետիկի և Զենովայի վաճառականները, որոնք քարավանային մեծ առևտուր էին անում Մերձավոր Արևելքի հետ:

Այդ առևտրի ճանապարհները մանրամասն մեջ են բերված «Հայաստանի քաղաքների և առևտրի մասին» ռուսերեն իմ աշխատության մեջ: Բալդույի Պեգոլոտտիի մոտ (14-րդ դարի սկիզբ) հիշատակված է այդ ճանապարհներից քարավանային գիծը՝ Կիվիմոտտիոսից մնա 'եվմիտոյ վիզն Եվոմոլլ տոմեդոտիոլ վիտվիվի և Գեկսյունի վրայով գնում էր Սեբաստիա և այնտեղից Նոզնկայի վրայով Կարին-էրզրում: Էրզրումը հանգուցային կարևոր կետ էր միջազգային առևտրական հարաբերությունների ոչ՝ միայն Փոքր Ասիայի և Կիլիկիայի, այլև Տրապիզոնի հետ, որը խոշորագույն կենտրոնն էր արևելյան սևծովյան առևտրի: Այասից և Տրապիզոնից եկող գծերը էրզրումից գնում էին Թավրիզ կամ Ալաշկերտի դաշտով և կամ Մանազկերտի վրայով: Առաջին ճանապարհը մասնամասն նշանակված է Պեգոլոտտիի մոտ և, ինչպես պարզաբանված է իմ «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները» աշխատության մեջ՝ համապատասխանում է Պետինգերյան քարտեզում նկարագրված հին ուղեգծին: Համաձայն Պեգոլոտտիի ճանապարհացուցակի, էրզրումից նա գնում էր Թավրիզ Բոլորապահակ—Քեփրիքի (=Polorbecch), Բազավան—Ուլքիլիսեի (Tre chiese), Ղարաքենդի (Scaracanti) և այժմյան Տայ—Զավար դաշտի վրայով (= Piana

di Falconieri) դեպի Կարմիր գետի կամ այժմյան Կիզիլ լայի հովիտը (=Piana del Fiume rosso) և ապա այժմյան Խոյի վրայով (= Condoro) դեպի հարավ-արևելք¹:

Բացի այս ճանապարհից, գոյություն ունեւ Թավրիզից մինչև էրզրում նաև մի այլ ճանապարհ, որը հիշատակված է Մարկո Պոլոյի և Լանգեյկի ուղեգրություններում և մանրամասն նշանակված է Համդալլահ Ղազվինի մոտ: Այս գիծը Խոյից գնում էր ոչ թե դեպի Բագավան, այլ դեպի Արճեշ և ապա գալիս էր էրզրում Մանազկերտի ու Խնուսի վրայով²:

Հայդի կարծիքով, Հայաստանի միջով դեպի Տրապիզոն ու Այաս գնացող քարավանային ճանապարհների նշանակությունը, ինչպես և Թավրիզ քաղաքի առևտրական դերը՝ խիստ մեծացան Բաղդադի խալիֆայության և Բաղդադ քաղաքի կործանումից հետո, որ տեղի ունեցավ, ինչպես տեսանք, 1258 թ.: Մինչ այդ Բաղդադը միջազգային առևտրում կատարում էր նույնպիսի առաջնակարգ դեր, ինչպես և Թավրիզը, սակայն 1258 թ. հետո վերջինս ու կարճ ժամանակից հետո նաև Սուլթանիեն, գրավելով Բաղդադի տեղը՝ դառան Մերձավոր Արևելքի առևտրի գլխավոր կենտրոնները:

Թեև մոնղոլական տիրապետության շրջանում միջազգային առևտրի համար ստեղծվել էին, ինչպես տեսնում ենք, նպաստավոր պայմաններ, սակայն նույն այս շրջանում Արևելյան Հայաստանը և նրա մեջ գտնվող մեծ քաղաքները՝ Դվինը, Անին և Կարսը՝ առևտրական իրենց նախկին մեծ դերը հարկադրված եղան զիջել քարավանային բանով ճանապարհների վրա գտնվող պատմական Հայաստանի հարավային քաղաքներին՝ Արճեշին, Մանազկերտին և Խլաթին: Հայաստանի հյուսիսային քաղաքների երկրորդակարգ դերը պարզ երևում է նրանից, որ Հայաստանի վրայով Թավրիզ գնացող եվրոպական ճանապարհորդներն իրենց ուղեգրություններում

¹ Տես իմ աշխատությունները՝ „О торговле и городах Армении“, էջ 196—198 և «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները», էջ 147: Համեմատիր W. Heyd, Histoire du commerce du Levant, II, էջ 113—117:

Առևտրի ու քաղաքների մասին ուսուրեն իմ աշխատության մեջ (էջ 198) Condoro կայարանը ես սխալմամբ նույնացրել էի հին Կոտորի և այժմյան Ղոթուրի հետ, սակայն հետաքայում այդ սխալը ուղղել եմ իմ «Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները» աշխատության մեջ (էջ 147):

² Տես Петрушевский, Хамдаллах Казвини как источник социально-экономической истории Восточного Закавказья, էջ 914 և „О торговле и городах“, էջ 198—199:

հիշատակում են իբրև արդյունագործական քաղաքներ քարավանային հարավային ճանապարհների վրա ծաղկող քաղաքները։ Անիի մասին, ինչպես տեսանք, որոշ տեղեկություններ տալիս է միայն Ռուբրոուկը, բայց նա, ինչպես հայտնի է, գնում էր Անիի վրայով Փոքր Ասիա և Անի էր եկել ոչ թե Թավրիզից, այլ Սարայից՝ Դերբենդի ու Շամախու վրայով։

Որ մոնղոլների ժամանակ միջազգային առևտրական հարաբերությունները Հայաստանի վրայով տեղի էին ունենում հարավային ուղղությամբ՝ այդ անուղղակի կերպով հաստատվում է նաև նրանով, որ հայ աղբյուրների մեջ հիշատակված մեծատուն ու հարուստ վաճառականները, Ումեկը և նրա ազգականները, ծագում էին Մանազկերտից և խոշոր առևտուր էին անում Կարին քաղաքում։

«Բայց մեծարվեց նրանց [թաթարների] կողմից,— վկայում է Կիրակոս Գանձակեցին,— մեծագույն մի վաճառական և բարեգործ մի մարդ, որի անունն էր Ումեկ և որին նրանք անվանում էին Ասիլ։ Մենք վերև արդեն հիշատակել էինք, որ Կարին քաղաքի ավերման ժամանակ սա աղատվել էր իր Հովհաննես և Ստեփանոս որդիների և իր եղբայրների հետ։ Նա բնակություն էր հաստատել այդ ժամանակ Տփղիս քաղաքում և անվանվել էր հայր Դավիթ թագավորի։ Խանը նրան մեծարել էր գրույթյամբ և պատվում էին նրան նաև բոլոր մեծամեծները»։

[«Բայց մեծարեցաւ ի նոցանէ այր մի մեծատուն վաճառական, Ումեկ անուն, զոր ինքեանք Ասիլ կոչէին, այր բարեգործ, զոր երբեմն յիշատակեցաք, որ ապրեցաւ յաւերիլն Կարնոյ քաղաքի ի թաթարոյն հանդերձ որդւովքն՝ Յովհաննես և Ստեփանոսիւ, և եղբարք իւրովք. և էր յայնժամ ի Տփղիս քաղաքի բնակութիւն կալեալ, և հայր անուանեալ թագաւորին Վրաց Դավթի, և մեծարեալ ի ղանէն գրով, և յամենայն աւագանւոյն»]։

Թե ինչպիսի մեծ հարստություններ են ունեցել միջազգային առևտրի հետ կապ ունեցող խոշոր հայ վաճառականները՝ այդ երեւում է Ումեկի որդու 1283 թ. Գոշավանքի արձանագրությունից, որից իմանում ենք, որ այս վանքը մեծ գումարով գնել էր նրա հայրը։

1 Տես Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 349—350; Համեմատիր նաև Վարդան վարդ., գլ. 28, էջ 147. «Անանուն ժամանակագրութիւն», էջ 21. Վիմական տարեգիրք, էջ 111, 122 և 124։

«...Իմ հայրն Ումեկ,— հաղորդում է սրա որդին,— գնել էր Գետիկը քառասուն հազար կարմիր դոկատի. ես Ճարս գնեցի Հովքը իր բոլոր սահմաններով դառն ժամանակներում, երբ հայրենիքն էժան էր և ոսկին թանկ՝ չորս հազար կարմիր դոկատի»:

[«... Իմ հայրն Ումեկ գնեալ էր զԳետիկ ի քառասուն հազար կարմիր տուգատի. ես Ճարս գնեցի զՀովս իւր ամէն սահմանաւքն ի դառն ժամանակի, որ հայրենիքն արժան էր ու ոսկին թանկ, ի ԴՌ կարմիր տուգատ...»] :

Շատ հետաքրքիր է, որ այս արձանագրության մեջ հիշատակված մեծ գումարները ոչ թե տեղական փող են, այլ իտալական ոսկե դոկատներ, որոնք, ինչպես տեսնում ենք, մեծ քանակությամբ շրջանառության մեջ են եղել Հայաստանում շնորհիվ միջազգային առևտրի զարգացման իտալական հանրապետությունների հետ: Բացի այդ, նույն այս արձանագրությունից երևում է, որ Ումեկի ժամանակ, 13-րդ դարի երկրորդ քառորդում, անշարժ գույքը ավելի թանկ էր, և ոսկին անհամեմատ ավելի էժան էր, քան նրա որդու Ճարի ժամանակ՝ 13-րդ դարի ութսունական թվականներին: Դրա պատճառը, ինչպես կտեսնենք, այն էր, որ մոնղոլական ծանր հարկերի ու հարկահավաքների զեղծումների պատճառով գյուղացիները փախչում էին և թողնում իրենց հողերը և կալվածատերերը սնանկանում էին ու իրենց անշարժ գույքը ծախում էին շնչին գներով:

Աղբյուրների վկայություններից նույնպես երևում է, որ այս ժամանակաշրջանի խոշոր առևտրականները, որոնք մոնղոլների նվաճած երկրներում սովորաբար ամենաբարձր պաշտոններն էին վարում ու նաև հաճախ կապալով վերցնում էին արքունի հարկերի գանձումը՝ իշխաններից ու կալվածատերերից գնում էին հաճախ ո՛չ միայն գյուղեր ու կալվածքներ, այլ և ամբողջ գավառներ ու քաղաքներ:

Նման աղբյուրիկ առևտրականներից էին հայ և վրաց աղբյուրների մեջ հիշատակված Խոջա Մուհամմեդ Շեմսեդդինը և նրա հայ աշխատակիցները՝ Սահամդինը և Քարիմադինը: Խոջա Մուհամմեդ Շեմսեդդինը իլխանության քաղաքացիական վարչության ամենաբարձր պաշտոնյան էր և, իբրև այդպիսին՝ անվանվում էր Սահիր Դիվան²: 1269 թ. նա, ինչպես հաղորդում են Ստեփանոս Օրբե-

1 Տես Վիմական տարեգիր, էջ 124:

2 Տես История монголов по арм. ист., перевод К. П. Патканова, вып. I, էջ 86, ծանոթ. 42:

լյանը և Քարթլիս-ցխովրեբան, ամուսնացավ Զաքարյայն Ավագի-
դատեր խոշաքի հետ, որի հոգաբարձուն էր այդ ժամանակ Օրբե-
լյան Սմբատ իշխանը¹։ Ինչպես վկայում է դարձյալ Քարթլիս-
ցխովրեբան, իլխանական

«Ամբողջ պետությունը սրա ձեռքումն էր և սրա հրաման-
ներին էր հնազանդ։ Եվ սա գնել էր շատ երկրներ և ար-
քաներն էլ նրան նվիրել էին Կարսը»²։

Իբրև Ահմադ Սուլթանի (1282—1284) կողմնակից սա, ինչպես
կտեսնենք, սպանվեց վերջինիս մյուս համախոհների հետ 1284
թ.։ Այս Սահիբ-Դիվանի մասին առանձնապես հետաքրքիր է
Ֆրիկի «Ընդդէմ ֆալաքին» բանաստեղծության մեջ հետևյալ վկա-
յությունը։

«Սահիբ Դիվանին ասենք.

Որ մըլքեց նա զերկիր բոլոր.

Հանցեզ սիասաթ ունէր,

Որ չունէր ոչ ոք թագաւոր։

Զինչ որ խանորայք կային,

Յափն ունէր զինչ ըզմի խնձոր.

Ֆալաքն երբ ի սիրտ ելաւ,

Նա արար զինքն երկու կտոր»³։

Անիի 1263 թ. կարևոր մի արձանագրության բովանդակու-
թյունից կարելի է ըստ իս նաև հետևեցնել, որ նույն այս Սահիբ Դի-
վանը ու նրա հետ միասին վերոհիշյալ Սահմադինը և Քարիմադի-
նը⁴ կապալառուներն էին Անիի հարկերի։

«Մենք տաղմաճիքս,— ասված է այդ արձանագրության
մեջ,— վասն երկար կենդանութեան և վասն պատրոնաց մե-
րոց Սահիպ Դիվանին և Սահմադին[ին] և Քարիմադինին
քարձաք ի յԱնո իրիցանուա զբաժն, զոր իսկզբանէ ազատ

¹ Տե՛ս Մ ա ե փ ա ն ո ս Օ Ր Բ Ե Լ յ ա ն, «Պատմութիւն», էջ 418. նույնի-
«Ժամանակագրութիւն», էջ 27, Մ Ե Լ Ի ք ս Թ - Բ ե կ, «Վրաց աղբյուրները»,
Բ, էջ 59։

² Տե՛ս Մ Ե Լ Ի ք ս Թ - Բ ե կ, «Վրաց աղբյուրները», Բ, էջ 60։ Համե-
մատիւր Մ ա ե փ ա ն ո ս Օ Ր Բ Ե Լ յ ա ն, «Պատմութիւն», էջ 418։

³ Տե՛ս Ֆ ր Ի կ, Բանաստեղծություններ, Երևան, 1941, էջ 219։

⁴ Այս Քարիմադինը, հավանորեն, վերահիշյալ Ումեհի որդին էր. տե՛ս.
Ա Լ Ի շ ա ն, Հայապատում, էջ 512։

էր, մեք վերստին այլ հաստատեցաք. շունի ոք իշխանու-

թիւն քաժ ուզելու ոչ ինչ ազգ, ով իցէ որ կապէլ որ լինի...»¹:

Որ Սահմադիրն էս, ինչպես և Ումեկը, ականավոր ներկայացուցիչ էր առևտրական-վաշխառական կապիտալի և ունեւր դրամական մեծ հարստութիւն, այդ երեւում է նաև Մրենի 1261 թ. մի արձանագրութիւնից, որ հրատարակել է ն. Մառը: Այդ արձանագրութիւնը վկայում է, որ նա Զաքարյան Շահնշահի Արտաշիր որդուց գնել էր Մրենը և այնտեղ, Աբաղայի խանութիւն ժամանակ (1265—1282), կառուցել էր իրեն համար ամառանոց և պալատ, որի վրա ծախսել էր քառասուն հազար «դուկատ դահեկան»²:

Որ իլխանները, ի նկատի ունենալով իրենց գանձարանի եկամուտները, իրենց հովանավորութիւն տակ էին առել ականավոր վաճառականներին և խրախուսում էին միջազգային մեծ առևտուրը՝ դրա ապացույց կարող է լինել և այն, որ Հայաստանի հարավում Թավրիզից Տրապիզոն և Այաս գնացող քարավանային վերոհիշյալ ճանապարհների մոտ Հուլավուն հիմնեց ամառվա քոչավայր և ընդարձակ քաղաք, որը պետք է լիներ իլխանութիւն առևտրական կենտրոններից մեկը: Այս քաղաքը, որի մեջ բռնի կերպով բնակեցրել էին վաճառականներ³, հիմնված էր Բագավանի ու Դիադինի հարավակողմում, նպատ կամ Ալադաղ լեռան ստորոտներում, Դառան կամ Դառն դաշտում և կոչվում էր ըստ Գրիգոր պատմիչի (Մազաքիայի) Ալադաղ: Ուշագրաւ է, որ Ալադաղի շինարարութիւն աշխատանքները, ինչպես վկայում է Կիրակոս Գանձակեցին, կատարվում էին, գլխավորապես, հպատակ ժողովուրդների պարտադիր ու տաժանալից աշխատանքով:

«Այս օրերում,— պատմում է Կիրակոս Գանձակեցին,— սկսեց մեծ Հուլավուն շինել մի ընդարձակ ու բազմամարդ քաղաք Դառն դաշտում. և նա հարկադրեց իր թուրք հպատակներին, որ նրանք ամեն կողմից բերեն մեծ քանակութեամբ փայտ, տների, շենքերի ու քաղաքի ասպարանքների համար, որ նա կառուցում էր իր ամառվա զով նստավայրի տեղում: Եվ մարդիկ ու տնասունները տառապում էին խիստ ու դաժան վերակացուններից, որ ավելի դառն էին, քան փարավոնները, որ դրված էին Խորայելի որդիների վրա»:

¹ Տէս Վիմական տարեգիր, էջ 106 (1283 ժ):

² Տէս Н. Марр, Новые материалы по армянской эпиграфике, СПб. 1893, էջ 81—83:

³ Տէս Heyd W., Histoire du commerce du Levant, II, էջ 108:

[«Յաւուրս յայսոսիկ սկսաւ մեծն Հովաթու շինել քաղաք բազմատար և բազմամարդ ի դաշտին Դառնոյ. և եղ հարկս ի վերայ ամենայն հնազանդելոցն բազմութիւն փայտից բերել յամենայն կողմանց ի պէտս շինուածոյ տանց և ապարանից քաղաքին, զոր շինէր ի տեղի հովոցաց իրոց յաւուրս ամարայնոյ. և տառապէին մարդ և անասուն ի խիստ և ի դառն վերակացուացն, որ դառնագոյնք էին քան զփարաւունին ի վերայ որդոցն Իսրայէլի»]¹:

Հովաթլանների այս նոր աթոռանիստ քաղաքը, շնայած իր նպաստավոր տեղեկության, առևտրական մեծ ճանապարհների մոտ՝ գոյութիւն ունեցավ միայն կարճ ժամանակ: Նա չկարողացավ ամրանալ և զարգանալ, որովհետև շուտով սկսվեց թե Հովաթլանների իրխանության քայլ առ քայլ անկումը և թե միջազգային առևտրի նվազումը և ընդհատումը Հայաստանի միջով:

Արդեն Հովաթլուի ժամանակ Ոսկե Հորդայի հետ ունեցած կռիվների պատճառով քարավանային առևտուրը հյուսիսի հետ ստացավ անբուժելի հարված: 1262—1263 թթ. Բերքայի դեմ մղվող մեծ պատերազմի ժամանակ, ինչպես վկայում է պարսկական պատմագիր Վասսաֆը, Հովաթլուն

«Հրամայեց մահապատժի ենթարկել Բերքա սուլթանի բոլոր վաճառականներին, որոնք առևտրով ու առևտրային գործարքներով էին զբաղված Թավրիզում և ունեին անհաշիվ ու անչափ գույք, և կարգադրեց հարքունիս գրավել նրանց գույքը, ինչ որ կգտնեն: Այդ մարդկանց մեջ կային մեծ թվով այնպիսիները, որոնք Թավրիզի ականավոր մարդկանց վստահել էին իրենց կապիտալները և ապրանքները: Նրանց սպանութից հետո՝ այդ գույքը մնաց այն մարդկանց ձեռքին, որոնց հանձնված էր: Վրեժ լուծելով՝ Բերքա սուլթանը ևս սպանեց այն վաճառականներին, որոնք իլխանական երկրներից էին, և սկսեց նույն ձևով վարվել սրանց հետ: Այսպիսով առևտրականների երթևեկութիւնը և ճանապարհորդութիւնը, որ խելացի մարդկանց գործ էր, անմիջապես խափանվեց և ժամանակի անոթի միջից դուրս թռան խառնակության շեյթանները»²:

¹ Տէս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 380: Համեմատել նաև Ստեփանոս Երեւելւոյն, էջ 415 և Մաղաքիա աբեղա, էջ 32:

² Տէս Тизенгаузен, Сборник материалов, II, 1841, էջ 81:

Պետք է ասել, որ Հայաստանով անցնող առևտրի վրա, ընդհանրապես, շատ վատ էին անդրադառնում Զուլջանների և Հուլավյանների մշտական պատերազմները, որոնց թատերավայրը Անդերկովկասն էր։ Վերջինս պարբերաբար ենթարկվում էր ավերածության և կողոպուտի։ Չնայած, սակայն, երկրի ու աշխատավոր ժողովրդի ծանր դրության՝ Հայաստանի կոլտուրական կյանքի վերելքը, որ սկսվել էր Զաքարյանների ժամանակ՝ զգալի չափով շարունակվեց նաև մոնղոլական տիրապետության շրջանում, գլխավորապես XIII դարում։ Այս շրջանը ևս, ինչպես հայտնի է, հարուստ է գեղեցիկ ու մեծածախս շինություններով։ Ուշագրավ է, սակայն, որ Վիմական արձանագրությունները, որոնց մեջ առանձին-առանձին հիշատակված է այս շինարարությունը, մեջ ընդ մեջ ընդգծում են, որ պատմական այդ հուշարձանները կառուցված են թաթարական տիրապետության շար և դսուռն ժամանակներում¹։

Այս շրջանի բազմաթիվ գողտրիկ ու գեղեցիկ շենքերի և պատմական հիշատակարանների թվում առաջին տեղն են գրավում, հարկավ, Պոռջյան տոհմի կառուցած Գեղարդավանքի քարափոր տաճարները և այլ հուշարձանները, որոնք գեղարվեստական մեծագործություններ են։ Հիշատակության արժանի և առանձնապես և Գանձասարի վանքը, որի կառուցումը սկսված էր մոնղոլական արշավանքներից առաջ և ավարտվել է 1240 թ.։ Արվեստի ուշագրավ մի կոթող է Հաղբատի վանքի սիրուն զանգակատունը, որը կառուցված է 1245 թ. «ի դառն ժամանակս թաթարաց»²։ Բազմաթիվ են ու գեղեցիկ նաև այս ժամանակաշրջանի եկեղեցիներին կից շինված գավիթները, որոնցից մի քանիսը, օրինակ, Հաղբատի տաճարինը՝ պատվավոր տեղ են գրավում հայ ճարտարապետության պատմության մեջ։

Կոլտուրական մեծ դեր են կատարել մոնղոլական տիրապետության ժամանակաշրջանում վանական ուսումնավայր խորանաշատը և Գլաձորի կամ Գալլաձորի համալսարանը, ուր ուսուցիչ էին խորանաջատի հիմնադիր Վանականը և Նսայի Նյեցին։

Այստեղ, քացի քերականությունից, ճարտասանությունից, փիլիսոփայությունից և կրոնական առարկաներից՝ ուսուցանում էին նաև երգեցողություն, գրչության արվեստ և նկարչություն։

Վանական դպրոցների շնորհիվ էր նաև, որ 13—14-րդ դարերում շարունակեց զարգանալ Հայաստանում մանրանկարչությունը։

¹ Տես Վիմական տարեգիր, էջ 88, 90, 92, 124։

² Նույնը, էջ 88։

և որմնանկարչութիւնը: Հայկական մանրանկարչութիւնը, որը դեռեւս բավարար չափով ուսումնասիրված չէ, ոչ միայն նշանակութիւն ունի իբրեւ հայ ժողովրդի գեղարվեստական ստեղծագործութեան հատուկ մի ճյուղ, այլև մեծ կարևորութիւն ունի հայ կուլտուրայի պատմութեան համար, որովհետև նրա մեջ պատահում են այնպիսի նկարներ, որոնք հնարավորութիւն են տալիս ուսումնասիրելու միջնադարյան հայկական հագուստները և նիստուկացը:

Մոնղոլական տիրապետութեան ժամանակ Հայաստանի քաղաքներում վերականգնվեցին արհեստները, գլխավորապես, մանածագործական, մետաղագործական և կավագործական արդյունագործութիւնը, որոնք, ինչպես հայտնի է, զարգացման բավական, բարձր աստիճանի էին հասել Բագրատունիների թագավորութեան ժամանակ: Ուշագրավ է առանձնապես, որ մեծ թվով հայ արհեստավորներ կային այս ժամանակ նաև Հայաստանից դուրս՝ ո՛չ միայն Փոքր Ասիայում ու Սեծովյան առափնյա քաղաքներում, այլև Ոսկե Հորդայի ու Հարավային Ռուսաստանի մեծ քաղաքներում, օրինակ, Սուրբակում, Սարայներում և Բուլղարում:

13—14-րդ դարերում շարունակում էր զարգանալ Արևելյան Հայաստանում նույնպես և գրականութիւնը: Այս դարերը հարուստ են եկեղեցական, ինչպես և գիտական գրականութեամբ՝ բժշկական, իմաստասիրական ու քերականական: Քիչ չեն և պատմագրական ու ժամանակագրական երկերը, որոնք, ինչպես տեսանք, աղբյուր են ծառայել մեր այս աշխատութեան և որոնց մասին մանրամասն տեղեկութիւններ են հաղորդվելու սույն գրքի վերջում՝ աղբյուրների տեսութեան մեջ: Մեծ թափով շարունակվեց 13-րդ և հաջորդ դարերում գեղարվեստական գրականութեան աշխարհականացումը: Աշխարհիկ քնարերգութիւնը, որ ավելի զարգացավ 13-րդ դարում՝ պատմավոր տեղ է բռնում ո՛չ միայն հայ, այլև համաշխարհային գրականութեան մեջ: Քնարերգու այս բանաստեղծութեան գլխավոր ներկայացուցիչներն էին Ֆրիկը և Կոստանդին Երզնկացին, որոնք Վստորագույն դեմքերն են միջնադարյան հայ աշխարհիկ գրականութեան:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԾԱՆՐ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱՂՔԱՏԱՑՈՒՄԸ

1. Սխալ կարծիքներ մեղդական տիրապետության առաջադիմական նշանակության մասին:— 2. Մեղդական տիրապետության մասին Կարլ Մարքսի կարծիքը:— 3. Հայաստանի տնտեսական հետադիմությունը:— Մեղդական կեղեկությունը և դաժան հարկաճանությունը:— 4. Հիմնական հարկերը մինչև Արդուեի աշխարհագիրը:— «մալ», «բաղար», «զփշուր»:— 5. Երեկեցիներին սպասարկելու և «եամ»-ի պարտականությունները:— 6. «Տամղա»-ն և նրա ընդարձակ իմաստը:— 7. Ձանազան այլ հարկաճանները:— 8. Հարկաճանների զեղծումները և բրնձությունները:— Հարկից խուսափողների հերքարկումը ծանր խոշտանգումների:— Տեղական իշխանների աջակցումը հարկաճաններին:— 9. Անդրկովկասի և Հայաստանի ամայացումը Ջալալեդդինի, Ջարմաղանի ու Բաշուի արշավանքների ժամանակ:— Աշխատավոր ժողովրդի սեռեկացումը:— 10. Մեղդական դիվանի փոքր եկամուտները շեռհիվ Իրանի ու Անդրկովկասյան երկրների տնտեսական անկման:— Թուրք բռնակցի և նրանց արժատյան տնտեսության ուժեղացումը Անդրկովկասում:

Միջազգային առևտրի զարգացումը մոնղոլական տիրապետության ժամանակ, ինչպես և մոնղոլական խանների սերունդ կապը և բարեկամությունը խոշոր առևտրականների հետ, որոնք նրանց մոտ պետության բարձր պաշտոնյաներն էին՝ պատմագետներից ոմանց առիթ է ծառայել կարծելու, որ մոնղոլների արշավանքները և իշխանությունը առաջադեմ երևույթ էին և որ իբր թե միանգամայն սխալ է տիրող կարծիքը, որ նրանց տիրապետությունը ավերածության և բարբարոսության թշվառ մի շրջան է:

«Միմիայն [թաթարների մտքած] ֆինանսական կազմակերպությունը կարող է,— ասում է ռուս պատմաբան Պակրովսկին,— բավական համարվել հերքելու համար այն ընթացիկ կարծիքը, որ իբր թե թաթարական արշավանքը

կուլտուրական երկրի կործանումն էր՝ վայրենի քուլտուրների ձեռքով»¹։

Ականաւոր ռուս արեւելագետ Բարտուղը ենթադրում է նույն-
իսկ, որ—

«Մոնղոլներն իրենց հետ բերին խիստ ուժեղ պետական կազմակերպութիւն, որը շնայած իր բոլոր պակասութիւններին՝ ավելի բարեկազմ էր, քան նախկին պետական սիս-տեմաները, և այդ կազմակերպութիւնը մեծ ազդեցութիւն գործեց բոլոր երկրներում, որոնք մտել էին մոնղոլական պետութիւն կազմի մեջ»²։

Պաշտպանելով այս տեսակետները՝ Պակրովսկին և Բարտուղը պարզապէս թերագնահատում են աղբյուրների տվյալները մոնղոլների կոտորածների, ավերածութիւնների ու բարձարոսութիւնների մասին, որոնց շնորհիվ կիսաանապատ դառան Առաջավոր Ասիայի երկրները և անբուծելի հարված ստացան սրանց բարեկեցութիւնն ու քաղաքակրթութիւնը։ Անընդունելի է, մասնավորապէս, և նրանց ենթադրութիւնը մոնղոլների ստեղծած ուժեղ պետականութիւն մասին։ Աղբյուրների վկայութիւններից երևում է, ընդհակառակը, որ մոնղոլներն անկարող եղան ապահովութիւն ու հաստատուն կարգ մտցնել իրենց նվաճած երկրներում և նրանց սանձարձակ պաշտոնեւորութիւնը ու հարկահաւաքները անպատիժ կերպով կեղեքում ու կողոպտում էին հպատակ ժողովուրդներին և ավերածութիւն էին մատնում անխտիր բոլոր երկրները։

Պետք է ասել, որ միջազգային առևտրի և վաշխառուական-առևտրական կապիտալի զարգացումը այս շրջանում շատ քիչ նպաստեց ժողովրդական տնտեսութիւն ընդհանուր զարգացմանը։ Իրենք հենց խոշոր վաճառականներն էին, որոնք՝ իբրև կապալա-ռուներ և պետական բարձր պաշտոնյաներ՝ մոնղոլական տիրակալ-ների հովանավորութիւն ներքո անողոք կողոպուտի էին ենթարկում նվաճված երկրները։

Իսկական բնութագիրը և ուղիղ գնահատականը մոնղոլական տիրապետութիւն տրված է, ինչպէս հայտնի է, Կարլ Մարքսի

¹ *Տե՛ս* М. Н. Покровский, Очерк истории русской культуры, часть I, Москва, 1916, էջ 186։

² *Տե՛ս* В. В. Бартольд, Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира, Баку, 1925, էջ 72։ Համեմատիր նաև էջ 85 և այլն։

«Գաղտնի դիպլոմատիա» գրվածքում¹։ Խոսելով մոնղոլական տիրապետության ազդեցության մասին, հատկապես Ռուսաստանի վրա՝ Մարքսը իր այդ գրվածքում պարզ ասում է, որ—

«Թաթարական լուծը տեեց [Ռուսաստանում]... ամբիլիքան երկու դար և որ այդ մի լուծ էր, որը ոչ միայն ճնշում է, այլև պղծում ու հալումաշ է անում ժողովրդի իսկ ոգին, որը նրան ենթակա է։ Մոնղոլական թաթարները հաստատեցին սիստեմատիկ տեռորի ռեժիմ, որի միջոցներն էին կոլոպուտները և մասսայական կոտորածները»։

Կարլ Մարքսի մոնղոլական տիրապետության այս գնահատականը կատարելապես ճիշտ է և Անդրկովկասի ու Հայաստանի վերադերձմամբ։ Մոնղոլական նվաճումը, ինչպես տեսանք, այստեղ ևս շատ ծանր էր անդրադարձել ժողովրդի դրության վրա։ Արշավանքների ժամանակ կոլոպուտվել էր ամբողջ երկիրը, քարուքանդ էին արված առևտրա-արդյունաբերական կենտրոնները, կոտորվել և գերի էր տարվել բնակչության զգալի մասը, իսկ այնուհետև, մոնղոլական տիրապետությունը հաստատվելուց հետո, ժողովրդի դրությունը—գյուղացիության և քաղաքացիների ստորին խավերի—անտանելի էր դառել անլուր հարստահարությունների և ծանր հարկերի պատճառով։ Մոնղոլ իշխանավորները, հնարավորություն տալով աշխատավոր բնակչությանը վերաշինել իրենց քանդված երկիրը՝ ո՛չ թե մտածում էին ժողովրդի ու նրա բարեկեցության մասին, այլ ի նկատի ունեին նրա դաժան շահագործումը ծանր հարկապահանջության միջոցով։ Նրանց վայրագ ու անգուժ հարստահարությունների արդյունքը, ինչպես կտեսնենք, այն եղավ, որ Հայաստանը, որը գտնվում էր տնտեսական զարգացման բարձր աստիճանի վրա՝ դուրս մղվեց նորից իր առաջավոր դիրքերից և ոչ միայն հետադիմեց, այլև զգալի չափով ամայացավ։ Որ Հայաստանի ծանր դրության և աշխատավոր ժողովրդի տառապանքների գլխավոր պատճառը թաթարական հարկերն էին՝ այդ միաբերան վկայում են քոլոր հայ աղքատները²։ Նույնիսկ Ստեփանոս Օրբելյանը, որը մոնղոլների մասին խոսում է երբեմն գովեստով՝ մատնանշում է ու ընդգծում, որ նրանք բնովյալմբ—

¹ Տե՛ս K. Marx, „Secret Diplomatic History of Eighteenth Century“ edit. by Eleanor Marx, London, 1890, էջ 78—80։

² Տե՛ս Կ ի Ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե թ ի, էջ 278, 349. Մ ա դ ա ք ի ա ա բ ե-
ղ ա, 20, 22, 28 և ուրիշ։

«Խղճով էին, ընչաքաղց և մարդկանց նեղող ու կեղե-
քող»:

[«Բարուք աղքատք և ընչաքաղցք, նեղիչք և կեղեքիչք
մարդկան»]¹:

Թաթարական կեղեքումները և դաժան հարկահանությունը
պատկերավոր կերպով արձագանք են գտել Ֆրիկի բանաստեղծու-
թյուններում, որ ավելորդ չեմ համարում մեջ բերել նրա երկի վա-
նագան էջերից:

«Զինչ տէրն երես հերիք չածի,

Այլ մեծութիւն սիրտ ունէի.

Ժողովեցի շատ մի բարի.

Ըռլակ արի զնա Թաթարի:

Ահա եղաւ այնչափ տարի,

Որ տուն ու տեղն դեռ կու քակի.

Զինչ մեծամեծ վաստակ արի,

Ամեն դարձան հող լի փոշի:

Ես ի՞նչ գիտէի, եղբայր,

Թէ մեղաց դարն հանց լինենա.

Զինչ որ կու քաղենք հիմիկ,

Շատ չարիս և վրձար չըկայ:

Գէմ չի մնաց աղբիւր ու գետ,

Որ լացուցաքս շխմեցին.

Գէմ չի մնաց լեռներ ու դաշտք,

Որ մասասչիքըն չկոխեցին:

Զըմեռն յարան երթին լալով

Ու ամառըն ի քոչն քաշէին,

Քըսան տարի գար քաշեցանք

Որ հալեցաւ ոսկր ու մորթին:

Լոկ շնչատր ինք մնացել,

Խելք զգացարանք մեզ չերևին»²:

¹ Տէո Մ տ ե փ ա ն ո ս Օ ր բ ե լ յ ա ն, «Պատմութիւն», գլ. 42, էջ 401:

² Տէո Ֆ ր ի կ, Բանաստեղծություններ, Երևան, 1941, էջ 25, 26,
147, 211:

Մոնղոլներին տրվող Հայաստանի հիմնական հարկերը, որոնք գոյություն ունեին մոնղոլական տիրապետության առաջին շրջանում մինչև Արղունի 1254 թ. աշխարհագիրը, հիշատակված են Գրիգոր պատմիչի (Մաղաթիա արեղայի) մոտ։ Այդ գլխավոր հարկերն էին «մալ», «թաղար» և «դիչուր»։

Թե՛ այս և թե՛ մոնղոլական շրջանի մյուս հարկերի խնդիրը քննելիս՝ պետք է ի նկատի ունենալ, որ հարկերի վերաբերյալ միևնույն տերմինները զանազան տեղերում և զանազան ժամանակներում ունեցել են հաճախ տարբեր նշանակություն։ Այս տեսակետից, այդ հարկերի անունների լուսաբանությունը խիստ բարդ աշխատանք է, որ մինչև այժմ լայն չափերով դեռ չի կատարված։

Գրիգոր պատմիչը (Մաղաթիան) և Կիրակոս Գանձակեցին, մոնղոլական շրջանի պետական հարկերը հիշատակելիս՝ ամենից առաջ դնում են «մալ» հարկը¹։ Որևէ տեղեկություն այս հարկի քնուկթի մասին հայկական աղբյուրները մեզ չեն հաղորդում։

Ռուս գիտնականները՝ Պետրուշևսկին և Տիգենգաուզենը՝ ենթադրում են, որ մոնղոլների ժամանակ «մալ» է կոչվել հողային հարկը, որը վճարվել է սովորաբար դրամով²։ Բրոսսեն, հիմնվելով վրացական աղբյուրների վրա՝ «մալ»-ը համարում է դրամով տրվող հարկ, որի գումարը որոշ չէ³։ Իսկ Պատկանյանը նույն այդ հարկը ենթադրում է գույքահարկ (налог на имущество)⁴։ Ուշագրավ է, որ Ղազան խանի հարկատվության վերաբերող հրամանագրում, որ մեջ է բերված Ռաշիդդեդդինի մոտ՝ «մալ»-ը հիշվում է «խարաճ»-ի, այսինքն՝ հողային հարկի կոդեքին։

«Խարաճը և մալը, — ասված է այդ հրամանագրում, — որ վաղուց ի վեր նշանակված է կանխիկ դրամով՝ սահմանված է, որ պետք է մուծվի տարվա սկզբին մի նվազում՝ Զելալյան նոր տարու օրից սկսած քսան օրվա ընթացքում»⁵։

Համանական է ըստ այսմ, որ «մալ»-ը, իրապես, անշարժ գույքերի հարկ էր։

¹ ՏՋ՝ Մաղաթիա արեղա, էջ 8, 16, 20. Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 359։

² ՏՋ՝ Петрушевский, Хамдаллах Казвини, էջ 886. համեմատիր նաև Тизенгаузен, Сборник материалов, II, էջ 302։

³ ՏՋ՝ Brosset, Histoire de la Géorgie, Introduction, St. Pet. 1888, էջ CLXII։

⁴ ՏՋ՝ Патканов, История монголов, II, էջ 135։

⁵ ՏՋ՝ Рашид-ад-дин, Сборник летописей, т. III, перевод А. К. Арендса, М.-Л., 1946, էջ 280։

Երկրորդ մեծ հարկն էր գլխահարկը, որը դ՛Օհսոնն անվանում է անձնական հարկ (impôt personnel): Ինչպես վկայում է դ՛Օհսոնը¹, Պարսկաստանում այս հարկը սահմանված էր ըստ հարկատուների կարողության 7-ից մինչև 1 դենար, իսկ Ռուսաստանում՝ իշխաններից 100 ուրլի, թուրքներից 50 ուրլի և գյուղացիներից 5 ուրլի², Հենց այս հարկին է վերաբերվում Գրիգոր պատմիչի (Մաղաթիա արեղայի) ուշագրավ մի վկայությունը, որը ուշադրության չէ առնվել: Խոսելով Արղունի 1254 թ. աշխարհագրի մասին՝ Գրիգոր պատմիչը հաղորդում է, որ—

Առնուհետև այնուհետև զհարկն ի գլխաթվոյ մարդկան. քանզի որ գրեալ լինէր ի դաւթարն, և այսպէս այլ աւերեցին զաշխարհն Արեւելից, զի մի փոքր զեղն Մ մարդ համարէին կամ 1, ի ժծ տարեկանէն ի վերն զամէնն համարէին մինչ 4 տարեկանն, և յամէն գլխոյ որ համարէին 4 սպիտակ առնուին»³:

Այս 60 սպիտակը, որ հավասար էր ըստ իմ հաշիվների մոտավորապես 12 ոսկի ուրլու, ինչպես տեսնում ենք, անհամեմատ ավելի ծանր հարկ էր, քան գլխահարկը Սասանյան Պարսկաստանում, որը մարդագլուխ 4 դրամ էր կամ մոտավորապես 2 այժմյան ոսկի ուրլի: Աղբյուրների վկայություններից, ինչպես շատ ճիշտ նկատել են Բարտոլդը և Ալիզադեն, կարելի է եզրակացնել, որ դրամական այս հարկը, որ գլխահարկ էր, անվանվում էր «շփշուր»⁴:

Մոնղոլական շրջանի երրորդ հիմնական հարկն էր «թաղար»-ը, որը Գրիգոր պատմիչի (Մաղաթիա արեղայի) վերոհիշյալ հատվածներում (էջ 8, 16, 20) հիշատակված է երկրորդ տեղում: «Թաղար»-ը, ինչպես հայտնի է, թուրքական շորեղենաչափ էր, իսկ իբրև հարկ, ըստ երևույթին, բնական տուրք էր՝ որոշ մաս բերքից, որ տրվում էր մոնղոլական պետությանը: Վիմական արձանագրություններում բացի «թաղար»-ից հիշատակված են «եղին թաղար» և «կալաթաղար»⁵: Պարսկական աղբյուրներում «թաղար» են անվանված, գլխավորապես, զորքի համար գանձվող պարենի պաշարնե-

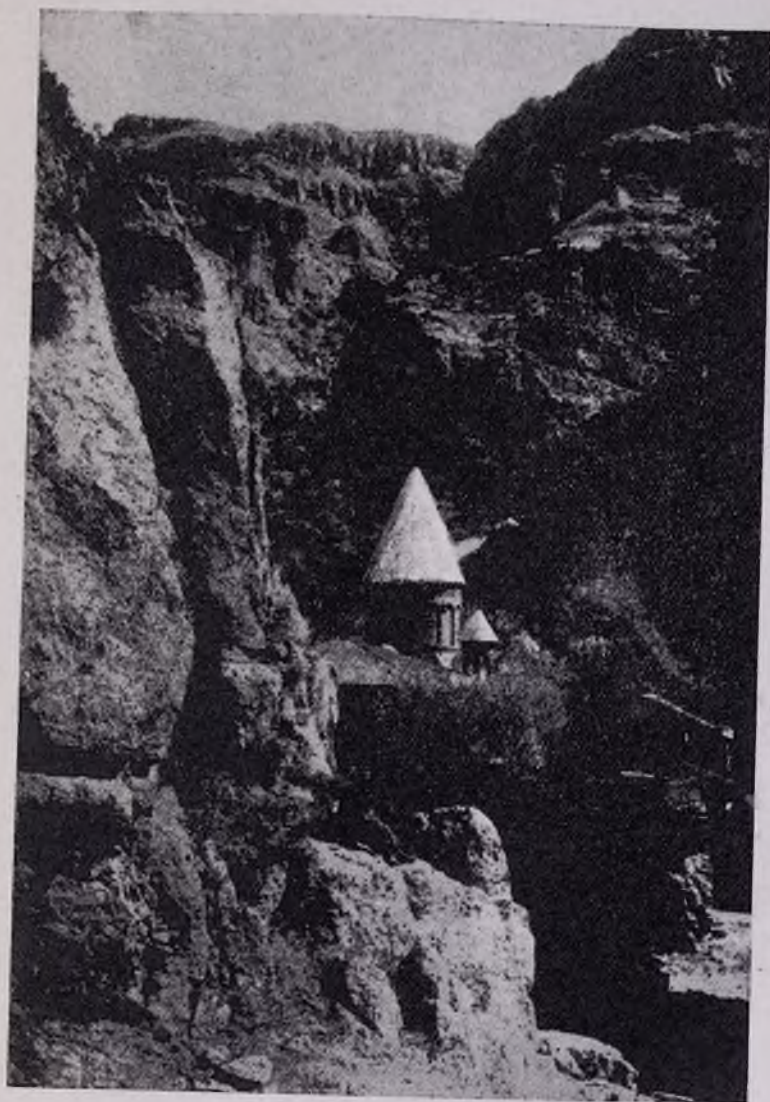
¹ *Sten D' Ohsson, Histoire des Mongols, II, 262—266, III, 127.*

² *Sten Насонов, Монголы и Русь, էջ 16.*

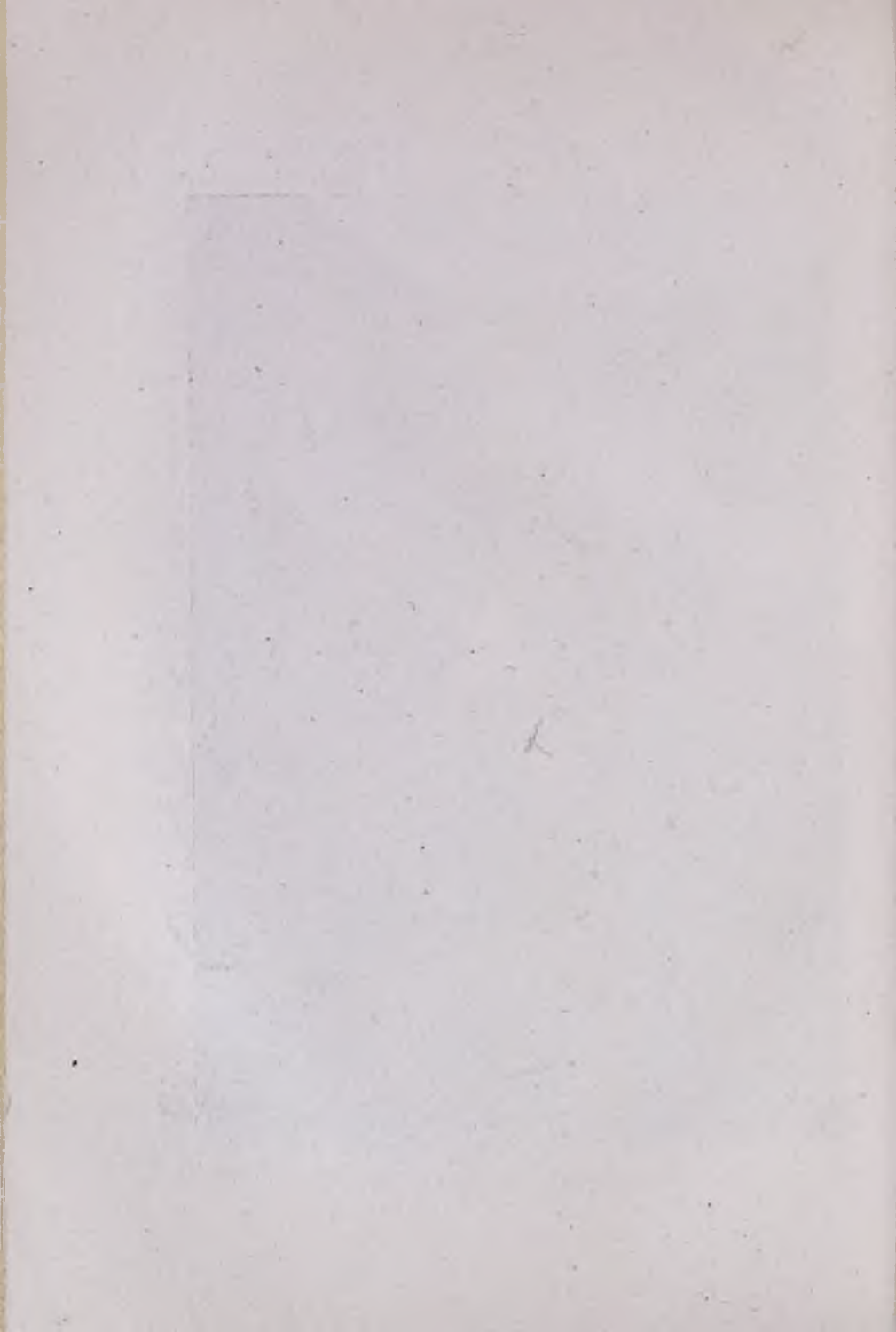
³ *Sten Մաղաթիա արեղայ, էջ 22.*

⁴ *Sten Бартольд, Персидская надпись на стене Анийской мечети Мануче, СПб, 1911, էջ 32—33. նաև А. А. Ализаде, К истории феодальных отношений в Азербайджане: Термин „купчур“. Изв. Ак. Наук Азерб. ССР, 1945, № 5, էջ 87—102.*

⁵ *Sten Վիմական տարեգիր, էջ 221, 226, 247.*

Գեղարդավանքի ընդհանուր տեսքը

որը¹ «Թաղար»-ի նշանակության որոշման համար առանձնապես կարևոր է Կիրակոս Գանձակեցու հետևյալ վկայությունը², որից երևում է, որ «Թաղար»-ը, իրապես, զորքի համար պահանջվող պարենահարկ էր—

«Եվ բացի մյուս այլ շատ հարկերից, որ դրել էր Արղունը, (ինչպես), մալն ու խափչուրն են, հրաման տվեց Հուլավուն պահանջելու նաև թաղար կոչվող հարկը. յուրաքանչյուր գլխից, որ մտցված էր արքունի գրի մեջ՝ պահանջում էին 100 լիտր ցորեն, հիսուն լիտր գինի, երկու լիտր բրինձ ու ծնծատ, երեք տոպրակ, երկու չվան, մի սպիտակ, մի նետ, մի նալ ու բացի դրանից նաև այլ կաշառքներ. և քսան անասունից՝ մի անասուն ու 20 սպիտակ»:

[«Այլ և միւս ընդ այլ բազումսն, որ եղաւ յԱրղունէն մալի և փախչուրի՝ եղաւ հրամանի ի Հալուէն՝ պահանջման հարկի, զոր թաղարն ասեն, յամենայն գլխոյ, որ մտեալ էր ի գիրն արքունի, պահանջէին հարիւր լիտր ցորեան, յիսուն լիտր գինի, երկու լիտր բրինձ և ծնծատ, երեք տոպրակ, երկու շուան, մի սպիտակ, մի նետ, մի նալ³, թո՛ղ զայլ կաշառան. և քսան անասնոյն մի անասուն և քսան ստակ»]⁴:

Մի կողմը թողնելով Կիրակոսի այս վկայության մի քանի մոլթ մետերը, որ կարոտ են հատուկ քննության, նրա ընդհանուր բովանդակությունից դժվար չէ հետևանքել, որ «Թաղար»-ը, ինչպես վերև ասացինք, բնական հարկ էր, որ գանձվում էր, գլխավորապես, մոնղոլական զորքի պետքերի համար: Վերև հիշված «Թաղար»-ի քանակը պարզելու համար պետք է մատնանշենք, որ 13-րդ դարի լիտրը, ինչպես ցույց է տրված Նյուլթեր հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության» իմ աշխատության մեջ (II, Երևան, 1928, էջ 16), ըստ երևույթին, Մխիթար Գոշի մոտ հիշատակված լիտրն է, որի կշիռը հավասար էր 408 գրամի կամ 1 ռուսական ֆունտի: Ուրեմն ըստ այս հաշվի՝ 100 լիտր ցորենը համապատասխան կլինի 2,5 փթի կամ մոտ 40 կիլոգրամի, 50 լիտր գինին՝ մոտավորապես 20 ալժմյան լիտրի, իսկ 2 լիտր բրինձը՝ 2 ալժմյան ֆունտի:

¹ См. Тизенгаузен, Сборник материалов. II, էջ 107, 136, 149:

² См. Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 359—360:

³ Ախալցխայի Կարապետյան դպրոցի ձեռագիրն ունի «ի հուլաուունէն»:

⁴ Ախլց. ձեռ. ունի «բ նալ»:

⁵ Ախլցի. ձեռ. չունի «և քսան ստակ»:

ինչպես տեսնում ենք, «Թաղար»-ը, որ Հուլավուի ժամանակ հավաքում էին Հայաստանում խիստ ծանր հարկ էր, ինչպես և վերոհիշյալ «ղփչուր»-ը:

Մոնղոլական շրջանի չորրորդ հիմնական հարկն էր անասնահարկը, որը, ինչպես երևում է պարսկական աղբյուրների վկայություններից, անվանվում էր «ղփչուր», ինչպես և գլխահարկը: Այդ մասին պարզ ու որոշ վկայություններ ունի, օրինակ, Ռաշիդդեդինը: «Այժմ ոչ ոքի համար գաղտնիք չէ,— վկայում է Ռաշիդդեդինը,— որ առաջ, մեր փառապանծ նախահայրերի ժամանակ, մոնղոլական ուլուսների վրա դրվում էին զանազան պարտիքներ ու ծանրություններ, ինչպես անասուններով տրվող ղփչուրը, մեծ սեամ»-երի (փոստային երթևեկությունների) պահպանումը, խիստ օրենքի [յասախի] ու զինապարտությունների [ղալանների] կատարումը, որ մենք այժմ միանգամից վերացրինք»¹:

Նույն իմաստն ունի «ղփչուր»-ը նաև Ռաշիդդեդինի մի ուրիշ վկայության մեջ.—

«Առաջ,— վկայում է դարձյալ Ռաշիդդեդինը,— երբ դեռ գոյություն ունեին նրանց [մոնղոլների] հին սովորություններն ու կարգերը, ամբողջ մոնղոլական զորքը յուրաքանչյուր տարի աղքատացած հորդաններին ու զորախմբերին բաժին էր հանում ղփչուր ձիերով, ոչխարներով, եղներով, թաղիքով, պարանով և այլն»²:

Պետք է ասել, որ «ղփչուր»-ը մոնղոլական-թաթարական բառ է և նշանակում է «արոտատեղի» կամ «անասնահարկ»: Այս բառի ուղիղ մեկնությունը տվել է Ք. Պատկանյանը³: Սակայն նա, հիմնվելով, ըստ երևույթին, դՕհսոնի կամ Քատրմերի վրա⁴, կարծում է, որ իբրև անասնահարկ տրվում են 100 անասունից 1 անասուն: Այս տեղեկությունը, որ քաղված է Ռաշիդդեդինից՝ վե-

¹ Տե՛ս Рашид-ад-дин, Сборник материалов. т. III, рус. перев. Арендса, М.-Л. 1946, էջ 263:

² Նույնը, էջ 281:

³ Տե՛ս նրա «Մաղաքիայ աբեղայի պատմութեան» հրատարակությունը, էջ 63 և История монголов, II, էջ 135:

⁴ Տե՛ս D'Ohsson, Histoire des Mongols, II, էջ 264, Quatremère, Histoire des Mongols de la Perse, par Rachid-Edidin, t. I, Paris, 1836, էջ 256:

րաբերվում է, իրապես, ո՛չ թե նվաճված ժողովուրդներին, այլ մոն-
ղոլ քոչվորներին, որոնք գտնվում էին հարկային արտոնյալ վիճա-
կում¹։ Իսկ Հայաստանում Հոկապոտի ժամանակ (1256—1265),
ինչպես երևում է Կիրակոս Գանձակեցու վերոհիշյալ վկայությու-
նից, անասուններից առնում էին իբրև հարկ ո՛չ թե 100-ից 1-ը, այլ
20-ից 1-ը և 20 ստակ կամ սպիտակ։

Այս անասնահարկ «ղփչուր»-ը, որը Ռուսաստանում, ըստ երե-
վովթին, տասանորդ հարկ էր, հիշատակված է նաև ռուսական աղ-
բյուրներում։ 1238 թվականի տակ ռուսական ժամանակագրություն-
ներից մեկը հաղորդում է, որ այդ թվականին Բաթուն դեսպաններ
է ուղարկել Ռյազանի իշխանների մոտ և պահանջել, որ նրան ամեն
ինչից տան տասանորդ...

«Տասերորդ մասը սպիտակ ձիերի, տասերորդը մուգ
ձիերի, տասերորդը աշխետ ձիերի և տասերորդը խայ-
տաբղետ ձիերի»²։

Առանձնապես ծանր էին ժողովրդի համար, բացի վերոհիշյալ
հարկերից, նաև մոնղոլական պետական պաշտոնյաների և սուր-
հանդակների (ելչիների) երթևեկության հետ կապված պարտակա-
նությունները։ Բացի ծանր հարկեր վճարելուց՝ նա պետք է նաև
պահեր բոլոր այս երթևեկողներին և տար նրանց ձիեր, սալլեր
ուղեկցողներ և սննդամթերք։

Երթևեկների համար ձիեր տալու պարտավորությունը ու, հատ-
կապես, նաև փոստի այն կայարանները, ուր գտնվում էին այդ
ձիերը՝ անվանվում էին «եամ»։ Կիրակոս Գանձակեցու վերև մեջ
բերված ուղագրով վկայությունից երևում է, որ ժողովուրդը հա-
տուկ տուրք էր տալիս «եամ»-ի և երթևեկների կարիքները հոգալու
համար։ Հասան Ջալալը, ինչպես ասում է Կիրակոսը, ինքն էր ըն-
դունում երթևեկներին, ժողովրդից ստանալով «որ ինչ մարթ էր
առնուլ ի պէտս երթևեկաց»³։

«Եամ»-ի մասին կարևոր մի վկայություն ունի նաև Գրիգոր
պատմիչը (Մաղաթիա աբեղան)։ Խոսելով Հոկապոտի գործունեու-
թյան և նրա մտցրած կարգերի մասին՝ Գրիգոր պատմիչը հաղոր-
դում է, որ Հոկապոտն—

¹ Տե՛ս Владимирцов Б. Я., Общественный строй монголов, Ле-
нинград, 1934, էջ 114։

² Տե՛ս Насонов, Монголы и Русь, էջ 12, ծան. 1։

³ Տե՛ս Կ Ի ր ակ ո ս Գ ան Զ ակ ե ց ի, էջ 255։

«Ակսեց նաև ավերված տեղերը շինել. յուրաքանչյուր շին գլուղից նա հանեց առանձին մարդիկ, փոքրերից՝ մեկական մարդ, մեծերից՝ երկու կամ երեք, անվանեց նրանց «եամ» և ուղարկեց նրանց, որ բոլոր ավերված տեղերում կառուցեն շինություններ. և նրանք բոլորովին հարկ չպիտի տային, այլ պիտի տային միայն հաց և թան ճանապարհորդ թաթարներին»:

[«Ակաաւ և զաւեր տեղիսն շինել, և յամէն շէն գեղէ մեկանաւոր հանէին. և ի փոքրէն՝ մէկ, ի մեծէն՝ երկու կամ երեք. և անուանեաց զնոսա «իամս», և առաքէր զնոսա ամէն աւեր տեղիսն առնել շինութիւն. և ամենեկին հարկ ո՛չ տալ, բայց միայն հաց և թան ճանապարհորդ Տաթարի»]¹:

Երթեկեկ մեծամեծները, պաշտոնյաները և սուրհանդակները, ինչպես վկայում են աղբյուրները, անպատիժ կերպով գործում էին ամենուրեք աղաղակող զեղծումներ և չարիքներ:

Այդ մասին կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Ռաշիդդե-դինը: Մանգու մեծ խանը, պատմում է նա, հրամայել էր, որ

«Գլխավոր ելլիները, երբ նրանք գնում են փոստային մի կայարանից մյուսը՝ պետք է վերցնեն 14 ձիուց ավելի և չպետք է հափշտակեն բնակչության անասունները: ...Նա հրամայել էր, նույնպես, որ ելլիները չպետք է առանց գործի մտնեն որևէ քաղաք կամ գյուղ և վերցնեն ավելի պարեն ու կեր, քան սահմանված է: [Այդ նրանք չպետք է անեն], որովհետև բռնություն ու ճնշումները հասել են իրենց գազաթնակետին, այնպես որ ամեն տեսակ ծանրությունների, պահանջումների ու արտակարգ հարկերի ծանրաբեռնումների շնորհիվ ծայրահեղ դրության մեջ են ընկել, մանավանդ, գյուղացիները...»²:

Երթեկեկության ու «եամ»-ի հետ կապված ծանր պարտականությունները, ինչպես մատնանշված է Պետ. Ջեռագրատան (Մատենադարանի) ՉԾԳ թվականի [1304] մի ձեռագրում (№ 3722) բավականին թեթևացրել էր Ղազան խանը (1295—1304), մտցնելով երթեկեկության նոր կարգեր:

¹ Տես Մ ա ղ ա ք ի ա ա ր ե ղ ա, էջ 33:

² Տես А. Якубовский, Восстание Тараби в 1238 г., էջ 114—115: Համեմատիք նաև Կ ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, էջ 226, 250, 255: Մանրամասն կերպով ելլիների չարագործությունների մասին տալիս է տեղեկություններ Ռաշիդդեդինը իր Ղազան խանի վերաբերվող պատմվածքում, տես Сборник летописей, т. III, էջ 263—268:

«Առնէր սա,— վկայում է այդ ձեռագրի հիշատակարանը,— իրաւունս այրեաց, երարձ զտոկոսիս պարտուց և դարձոյց զգրկանս զրկելոց. երարձ սա զերթեկեկութիւն դիսպակաց, ելչեաց և արդուչեաց և կարգեաց յամենայն տեղիս սուրհանդակս, որ են շքրիկք, և սակս արդար իրաւանցն դոր առնէր, փակեաց տէր Աստուած զամենայն թշնամիս սորա ի ձեռս սորա»¹:

Խիստ ծանր էին քաղաքներում գանձվող հարկերը, որոնք կոչվում էին «տամդա»: Այս վերջին տերմինը, որը մոնղոլական-թուրքական բառ է, նշանակում էր «կնիք, խառանդորոշմ» ու նաև «մաքս և առևտրա-արդյունագործական հարկ»:

Խոսելով այս հարկի մասին՝ Բարտոլոմէ իրավացի կերպով առաքելում է դ'Օսոնին, որ «տամդա»-ն ո՛չ միայն մաքսային և փոխադրութեան հարկն էր (droits de douane et de transit) այլ սրա տակ հասկանում էին նաև այն բոլոր հարկերը, որ գանձվում էին առևտրական ու արդյունաբերական ձեռնարկություններից², Ուշադրութեան արժանի է իրապես, որ Վիմական արձանագրություններում բացի «բաժ-տամդա»-յից հիշատակված են նաև «զջաղացանոյս ամենոյ զդամդեն» և «զքասանկին զդամդէն քաղաքիս և որ ի դրուց գայ», այսինքն՝ ջաղացներից և ներկարարներից ու ներկ վաճառողներից գանձվող տամդա»-ն³:

Բացի վերոհիշյալ հիմնական հարկերից, աղբյուրների մեջ հիշատակված են նաև բազմաթիվ հարկերի այլ անուններ, որոնք վճարվում էին արքունի դիվանին կամ կալվածատերերին և որոնք կարոտ են դեռ հատուկ ուսումնասիրության: Հարկերի այդ անունները, որ մեջ են բերված Ալիշանի «Շիրակ»-ում (էջ 91)⁴ ավելորդ չեմ համարում հիշատակել համառոտ կերպով:

1. «Ախսրթամար», որ վճարվում էր Անի քաղաքում. մեկ անգամ գործածված է Վիմական տարեգրի անթվական մի առանձնագրութեան մեջ՝ էջ 221:

2. «Աղլհակ» ոչխարի (=թուրք. «աղլըհաքքը», որ նշանակում է «փարախի՝ գոմի իրավունք»)՝ գործածված է մեկ անգամ Անիի

¹ Տե՛ս «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1959, էջ 24:

² Տե՛ս В. Бартольд. Персидская надпись на стене Анийской мечети Мануче, СПб, 1911, էջ 33—34:

³ Տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 149:

⁴ Տե՛ս Աճառյան, Արմատական բառարան, էջ 149:

1301 թ. արձանագրության մեջ (տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 151)։

3. «Դռնագիր» և «դռնագիր մեծ» ու «դռնագիր փոքր», որ վճարվում էին Անի քաղաքում. տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 160, 221։

4. «Թարխ», որ գոյություն ունի Անի քաղաքում և այլ տեղերում. հիշատակված է երկու անգամ Անիի Մանուչիի մզկիթի պատի վրա գտնված Աբու-Սեիդի (1316—1335) արձանագրության մեջ (տե՛ս դարձյալ Բարտուլե, նույն աշխ., էջ 7 և 40—42)։

Թարխը, ինչպես բացատրել է Ալիզադեն, այն հարկադրական կարգն է, որի համաձայն կառավարությունը մթերքներ և ապրանքներ էր առնում պարտադիր շնչին գներով կամ պարտադիր կերպով վաճառում էր առևտրականներին մթերքներ և ապրանքներ խիստ բարձր գներով (սովորականից մի քանի անգամ ավելի բարձր գներով)²։

5. «Խալայ», «խալէ» — գինու, խաղողի և այգու վրա դրված հարկ, որ հիշատակված է Անիի 1036 թ., Թալինի 1267 թ. և Մրենի 1273 ու 1288 թթ. արձանագրություններում (տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 20, 111, 116 և 130)։ Այս հարկը, որ հիշատակված է Պետրոս կաթողիկոսի 1036 թ. արձանագրության մեջ, ինչպես տեսնում ենք, հին հարկ է և գոյություն է ունեցել Բագրատունյաց Թագավորության ժամանակաշրջանում։

6. «Խարճ» և «խարճող մեծ և փոքր», որ գործածված են Դատի վանքի 1265 թ. և Աշտարակի 1323 թ. արձանագրություններում (տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 107 և 161) և «խարաճ», որ հիշատակված է Շիրակավանի 1231 թ. արձանագրության մեջ (տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 74)³ ունեն, ըստ երևույթին, հողահարկի կամ եկամտաբեր անշարժ գույքերի հարկի նշանակություն։ Համեմատիր նաև Վարդան վարդ., էջ 132, Մխիթար Անեցի, էջ 47 և Սամուել Անեցի (շարուն.), էջ 165, որոնց մոտ «խարաճ» գործ է ածված գլխահարկի իմաստով։

7. «Հազր եզին» — անասնահարկ է եզներից առնվող, որ կոչվել է, ըստ երևույթին, նաև «հասարա». հիշատակված է 1301 թ. Անիի և 1325 թ. Զագալանքի արձանագրություններում (տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 151՝ «թողի զեզինն հազրն, զկովին համբեւլէն, զոչխարին աղլհակն», նաև էջ 161՝ «թողաք զվանաց կոռս զմարդոյ, եզին, իշոյ, զամենայն ցեղ կոռ և զհասարակ»)։ «Հազր»,

² Համեմատիր Бартольд, Персидская надпись, էջ 7, 42։

³ Տե՛ս А. А. Ализаде, К истории феодальных отношений в Азербайджане в XIII—XIV веках. Термин „тарх“ Известия АЗФАИ Баку, 1942, № 3, էջ 26—32։

ինչպես բացատրել են Կարստը և Աճառյանը, արաբական *ḥazīra* բառն է, որ նշանակում է «փարախ, մակաղատեղ, ցանկապատ»¹։ Կարելի է թերևս ենթադրել, որ այս հարկը, ինչպես և ոչխարների համար տրվող «աղլհակ» հարկը, վճարվելու էր կալվածատիրոջ՝ նրա փարախներից կամ գոմերից օգտվելու համար։

8. «Համարելէ», «համբրելէ» — կովերից և էշերից առնվող հարկ, նաև «կովայ համար»։ գործածված են Անիի 1301 և 1320 թթ. ու Բջնիի և Շիրակավանի երկու անթվական արձանագրություններում (տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 151, 160, 226 և 247)։

9. «Հարսանէհակ», որ հիշատակված է Բջնիի անթվական մի արձանագրության մեջ (տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 226)։

10. «Ղէսարայ հարկ» — վճարում էին Օշական գյուղը և վանքերը. գործածված է մեկ անգամ Օշականի 1295 թ. արձանագրության մեջ՝ «թողի ղՅուշականու զղէսարայ զհարկն ղգեղիս եւ զվանորայից» (տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 137)։

11. «Մահկանէ» — հիշատակված է Բջնիի անթվական մի արձանագրության մեջ (տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 226)։

12. «Մուհասիլ» կամ «մահասիլ» — վճարել են Սանահնի եկեղեցիները. հիշատակված է երկու անգամ Սանահնի 1300 թ. արձանագրության մեջ՝ «որ ի մահասւլաց եւ առաջնորդէ և այլ հարկէ աւիրած էր», նաև «ռչ մուհասիլ և ոչ այլ հարկ Սանահնէս կտան» (տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 140—141)։

13. «Նեմերի» — արտակարգ հարկ, որ նշանակում է մոնղոլներին «հավելում»։ հիշատակված է երկու անգամ Անիի Մանուչիի մզկիթի պատի վրա գտնված Աբու-Սեիդի պարսկերեն արձանագրության մեջ՝ «սրանից առաջ, — վկայում է այս արձանագրությունը, — Անի քաղաքում և Վրաստանի ուրիշ շրջաններում ղալանի, նեմերիի, ափօրիների հարկագրումների և տարիսի պատճառով անիրավ տուրքեր էին վերցնում և գործագրում էին բռնություն»²։ Ինձ թվում է, որ ռուսական աղբյուրներում «սև պահանջ»³ անվանվում է հենց այս նեմերի հարկը։

¹ *Stk* I. Karst. Sempadscher Kodex aus dem 13. Jahrhundert, II, Strassburg, 1905, էջ 12. Աճառյան, Արմատական բառարան, հատոր 7, էջ 19։

² *Stk* Бартольд, Персидская надпись, էջ 7 և 37—38։

³ «Черный бор», *տե՛ս* Насонов, Монголы и Русь, էջ 112, 113, 137, 138։

14. Մայլի սպիտակա— հիշատակված է Բջնիի անթվական մի արձանագրության մեջ՝ «և թողի զամէն հարկ՝ զամիրայհակն, զհարսանէհակ, զկովայ համարն, զկալաթադարն, զսայլի սպն, զմահկանէն» (տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 226):

15. Մուռունի— մեկ անգամ գործածված է Շիրակավանի անթվական մի արձանագրության մեջ՝ «ոչ շարիատ, ոչ համարելէ, ոչ սուռունի, ոչ եղին թաղար են» (Վիմական տարեգիր, էջ 247):

Մեջ բերված այս տեղեկություններից տեսնում ենք, որ մոնղոլական հարկերը, իրապես քաղմազան էին ու խիստ ծանր: Բայց անկախ սրանից՝ հարկատու ժողովրդի վիճակը սոսկալի էր նաև, մանավանդ, հարկահանների զեղծումների ու բռնությունների պատճառով:

Ռաշիդդդինը, որ Ղաղան փանի վեզիրն էր և մոտ ծանոթ էր մոնղոլական կառավարության կարգերին, պատմում է, որ մոնղոլական տեղական իշխանությունները՝ բասզաղները, շահանները և մանր պաշտոնեությունը, մեծ մասամբ, համագործում էին հարկահանների ու վարձակալների հետ, ուստի և հարկատու գյուղացիներն ու արհեստավորները խիստ հարստահարվում էին ու հաճախ ստիպված էին լինում իրենց տարեկան հարկը վճարել մի քանի անգամ: Կառավարչական այս գիշատիչ սիստեմը, ասում է Ռաշիդդդինը՝ ժողովրդին հասցրել էր կատարյալ սնանկացման և նա, անկարող լինելով խաղաղ աշխատել ու ապրել՝ թողնում էր իր հողն ու տնտեսությունը և փախչում¹:

Հարկահանների բռնությունները և մոնղոլական պաշտոնյաների անիրավությունները սեղմ ու պատկերավոր կերպով ակնարկված են նաև Ֆրիկի բանաստեղծությունների հետևյալ տողերում.

«Ջանգէտ ու զնաքաղ մարդիքն

Աստըւորս առնես ձեռնատր.

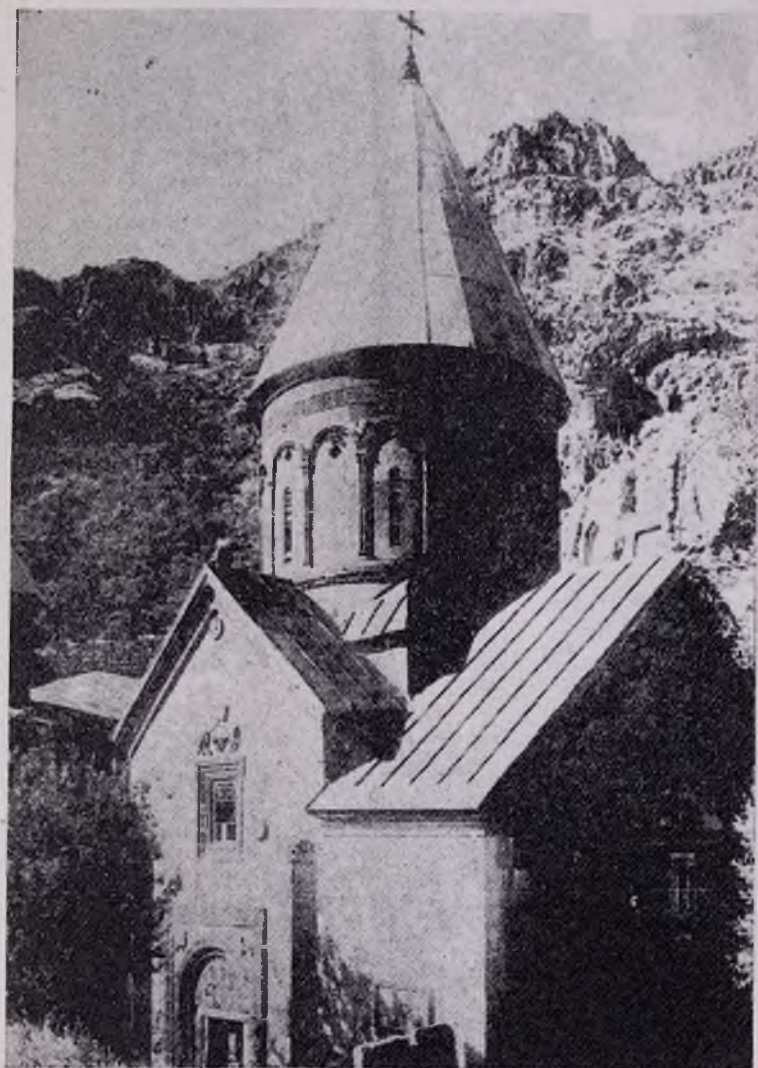
Ու գիտնատրաց հացըն

Կու ձըգես ի սար, կամ ձոր:

Հիմիկ դըժարեց բաներս,

Որ թաթարն եղաւ թագատր.

¹ См. Якубовский, Восстание Тараби в 1238 г., էջ 116—117; Համեմատիր Рашидад-дин, Сборник летописей, т. III, перевод с персидского Арендса, М.-Л., 1946, էջ 247—263:

Գեղարդականքի զլիսաժոր տաճարը (XIII դ.):

Զրկեց զամենայն աշխարհս
Ու գողերն եղիր մեծաւոր:

Քանի՞ կանայս առնես պյրի
Եւ որքա՞ն որբ քրիստոնէի.
Ո՞րքան արիւն հեղան երկրի,
Քանի՞ առնեն բան խոտելի:

Որքա՞ն տանջեն զմեզ յաշխարի
Եւ կեղեքեն զկեանս մեր յայտնի,
Եւ դու ներես յամենայնի,
Ի անտես առնես զմեզ ի վշտի:

Տէ՛ր, ո՛չ խնդրես վրէժ յայտնի,
Ո՛չ ցուցանես ակն ամենի.
Գիտե՞ս, մարմին եմք մսեզի,
Գեմ արձան չեմք ինչ պղընձի:

Եղէ՞զն չեմք, կամ խոտ վայրի,
Որ խանձ արկեալ ես կըրակի.
Քան զանդաստան փրշաբերի,
Կամ մացառաց ինչ պըրակի»¹:

Ռաշիդեդդինը և Գրիգոր պատմիչը (Մաղաքիա աբեղան) մանրամասն նկարագրում են նույնպես, թե ինչպես էին հարկահանները վարվում այն հարկատուների հետ, որոնք թաքնվում էին կամ փախչում:

Պատահում էր հաճախ, պատմում է Ռաշիդեդդինը, որ քաղաքի և գյուղի բնակիչներն իրենց տների դռները զմուսում էին քարերով և իրենք մտնում ու ելնում էին կտուրի միջով: Երբ հարկահանները շրջում էին որևէ թաղում՝ նրանք ապավինում էին տեղացիներից որևէ մի անզգամի օգնության, որը նրանց սպասարկում էր որպես ուղեցույց: Հենց որ հարկահանին քնակիչները հեռվից նկատում էին՝ նրանք ապաստան էին փնտրում և, կտուրներից ցած ցատկելիս՝ կտորում էին իրենց ոտքերը: Եթե հարկահաններին չէր հաջողվում փախչողներին կալանավորել՝ նրանք բռնում էին նրանց կանանց, քղում էին սրանց ոչխարի հոտի նման թաղից թաղ և տանում էին իրենց մեծավորի մոտ: Այնտեղ՝ կապելով

¹ ՏԵՍ Յ Բ Ի Կ, Բանաստեղծություններ, Երևան, 1941, էջ 217 և 233—234:

նրանց՝ կախում էին ոտերից և այնպես էին թակում, որ օդը թընդում էր նրանց լացովո՞ծից¹։

Հարկից խոսափողների խոշտանգումների ու դառն տանջանքների մասին ավելի ուսկալի տեղեկություններ հաղորդում է Գրիգոր պատմիչը (Մաղաքիա արեղան)։

«Եթե մեկը,— պատմում է Մաղաքիան,— փախչում էր, կամ թաքնվում, երբ նրան բռնում էին՝ անողորմ կերպով ձեռքերը կապում էին ետևից և դալար ճիպոտով ծեծում էին, մինչև որ ամբողջ մարմինը ջնջվում էր և շաղախվում արյունով. և ապա նրանք անողորմաբար ներս էին թողնում իրենց կատաղած շներին, որոնց սովորեցրել էին մարդու միս ուտել, և թողնում էին, որ ուտեն տառապյալ և լունևոր քրիստոնյաներին»։

[«Եւ թէ ոք փախչէր կամ թագչէր, յորժամ ըմբռնէին՝ կապէին անողորմ ձեռս ի յետս, և դալար գաւազանօք ծեծէին մինչ զի մարմինն ամենայն տրորէր և յարենէն շաղախէր, և ապա անողորմաբար զկատաղի շներն իւրեանց, զոր սովորեցուցեալ էին ուտել միս մարդոյ, ի ներս թողուին և ուտել տալին զտառապեալ և զլունևոր քրիստոնեայսն»]²։

Նմանապես Կիրակոս Գանձակեցին, խոսելով Արղունի 1254 թ. աշխարհագրի մասին՝ տալիս է հետևյալ վկայությունը.—

«Եւ բոլորից պահանջվեցին խստագույն հարկեր, ավելի, քան մարդիկ կարող էին տալ. ուստի և սկսեցին աղքատանալ։ Եւ նրանք տանջում էին մարդկանց ու ենթարկում անտանելի կտտանքների, չարչարանքների ու խոշտանգումների գեղոցներով. և ով որ թաքչում էր՝ բռնում էին ու սպանում, իսկ ով որ չէր կարող հարկը վճարել՝ պարտքի փոխարեն վերցնում էին նրանց երեխաներին»։

[«Եւ յամենեցունց պահանջեալ խստագոյն հարկս, ավելի քան զկար մարդոյն, և սկսան չքաւորիլ. և նեղէին անհնարին կտտանօք և չարչարանօք և գեւոցօք. և որ թագչէր՝ ըմբռնեալ սպանանէին և որ ո՛չ կարէր հատուցանել զսակն՝ զմանկունս նոցա առնուին ընդ պարտուցն...»]³։

Մոնղոլների անասելի նման դաժանություններն են, ըստ երեւիւթիւն, գլխավոր պատճառը, որ Կարլ Մարքսը մոնղոլական

¹ Տե՛ս Я к у б о в с к и й, Восстание Тараби в 1238 г., էջ 117։

² Տե՛ս Մ ա ղ ա ք ի ա ր ե ղ ա, էջ 22։

³ Տե՛ս Կ ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, էջ 348—349։

ազնվականների իշխումը իրենց նվաճած երկրների ու ժողովուրդների վրա իր «Գազունի դիպլոմատիա» գրվածքում անվանում է մոնղոլական լծի արյունոտ աղտեղություն:

Վերև առաջ բերված մի վկայության շարունակության մեջ Կիրակոս Գանձակեցին ուշագրավ տեղեկություն է հաղորդում նաև տեղական իշխանների մասին, որոնք, նրա ասելով, աջակցություն էին ցույց տալիս մոնղոլական հարկահաններին:

«Այլ և իշխանները, գավառների տերերը,—ասում է նա,— նրանց գործակցում էին (ժողովրդին) նեղելու ու [նրանից] հարկ պահանջելու ժամանակ, որպեսզի իրենք շահվեն»:

[«Այլ և իշխանքն տեարք գաւառացն նոցուն գործակից լեալ ի նեղելն և ի պահանջելն վասն իւրեանց շահելոյ»]¹:

Շատ հետաքրքիր է, որ Նովդորոդյան առաջին ժամանակագրությունը, խոսելով Ռուսաստանում տեղի ունեցած 1257 թ. աշխարհագրի մասին, վկայում է նույնպես, որ Նովգորոդի քույրները «իրենցը թեթև էին անում, իսկ նվազներինը՝ շարագույն» (творяку бо бояре себе легко, а меньшим зло)²:

Մոնղոլական տիրապետությունը Անդրկովկասում և Հայաստանում, ինչպես դժվար չէ հետևցնել վերոհիշյալ դիտողություններից, առաջացնելու էր այս երկրներում տնտեսական հետադիմություն և աստիճանական անկում:

Անդրկովկասը, ինչպես և Հայաստանը, մեծ կորուստներ էին կրել արդեն Զալալեդդիևի և Զարմաղանի ու Բաշուի արշավանքների ժամանակ, որոնց ընթացքում ավերվել էին բազմաթիվ կուլտուրական կենտրոններ, կոտորվել էին կամ գերի էին տարվել միլիոնավոր բնակիչներ և ոչնչացվել էին նյութական անթիվ արժեքներ:

Պարսկական պատմագիր Համդալլահ Ղազվինին, որը մոնղոլների մոտ բարձր պաշտոնյա էր 14-րդ դարի առաջին կիսում, վկայում է, որ ավերածությունները և կոտորածները, որ տեղի էին ունեցել մոնղոլական պետության առաջացման ժամանակ՝ այնքան մեծ էին, որ Առաջավոր Ասիայի նախկին բարեկեցությունը չպիտի կարողանար վերականգնել երկար դարերի ընթացքում³: Այս ավերումներից հետո ևս Հայաստանը և Անդրկովկասը աղքատ

¹ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 349: Տպագիր բնագիրն ուղղել ենք Ախալցխայի Կարապետյան դպրոցի զբաղաբանի ձեռագրի օգնությամբ:

² Տե՛ս Насонов. Монголы и Русь, էջ 15:

³ Տե՛ս Петрушевский, Хамдаллах Казвини, էջ 899:

տանում էին և տնտեսապես հետադիմում իլխանության կառավարչական ավերիչ սիստեմի և նրա պաշտոնեություն կեղեքումների ու հարստահարությունների պատճառով: Ուշագրավ է այս տեսակետից, որ ինչպես հայկական, նույնպես և վրացական ու պարսկական աղբյուրները՝ գանգատվում են ու ընդգծում ժողովրդի դառն տառապանքները, որ նա կրում էր հարկահաններից և մոնղոլական զորքերից ու պաշտոնյաներից:

Ռաշիդեդդինի, օրինակ, վկայություններից երևում է, որ զեղծումների շնորհիվ հարկահավաքման ժամանակ ոչ միայն սնանկանում էին քաղաքի և գյուղի աշխատավորները, այլև հաճախ դատարկ էր լինում նաև մոնղոլական պետական գանձարանը: Եվ երբ Ղազան խանի ժամանակ (1295—1304) դրվել էր պետական վարչական սիստեմի փարեփոխման և ժողովրդի հարկունակությունը բարձրացնելու խնդիրը, պարզվել էր, որ գյուղացիներից շատերը այլևս անկարող էին մշակել իրենց հողերը, որովհետև չունեին եզներ և սերմացու¹:

Որ մոնղոլական տիրապետության ժամանակը տնտեսության ու բարեկեցության անկման շրջան էր իրանում և Անդրկովկասյան երկրներում՝ այդ պարզ հետևում է Համդալլահ Ղազվինու թվական մանրամասն տվյալներից այն փոքր եկամուտների մասին, որ 14-րդ դարի քառասնական թվականներին իլխանությունը ստանում էր վերոհիշյալ երկրներից: Ղազվինին այս երկրների զանազան շրջաններից ստացվող հարկագումարները, որ նա՝ իբրև Ֆինանսական վարչության բարձր աստիճանավոր՝ քաղել է, հավանորեն, պաշտոնական դավթարներից՝ հավասար է համարում Սելջուկյան պետության համապատասխան հարկագումարների մոտավորապես 10—20 տոկոսին²:

Թեև սելջուկյան շրջանի հարկագումարները, ինչպես մատնանշել է Բարտոլդը, կարող են նրա մոտ սխալ լինել ու չափազանցված, բայց շնայած դրան՝ նրա տված տեղեկությունները իլխանության համեմատաբար փոքր եկամուտների մասին հաստատվում են և այլ տվյալներով:

Համդալլահ Ղազվինու վկայությամբ՝ 13-րդ դարի երկրորդ կիսում, մինչև Ղազան խանի (1295—1304) գահակալումը, իլխա-

¹ Տե՛ս Якубовский, Восстание Тараби в 1238 г., էջ 117—118:

² Տե՛ս Петрушевский, Хамдаллах Казвини, էջ 898—899. Կամառի Բարտոլդ, Персидская надпись, էջ 19 և ն...

նությունը ստանում էր իր երկրներին՝ Պարսկաստանից (բացի խորասանից), Միջագետքից, Փոքր Ասիայից, Վրաստանից և Անգրեկովկասյան մյուս շրջաններից — տարեկան հարկ, ընդամենը՝ մոտ 17.000.000 արծաթ դենար, որ Բարտոլոմեոսը, ընդունելով մեկ դենարը (=13,6 գր.) արծաթի իր պարունակությամբ համապատասխան 0.75 ուսական արծաթ ոււրլու՝ հավասար է համարում մոտ 12.750.000 ուրլու։ Ավելի ուշիդ կլինի ըստ իս հիշյալ հարկագումարը վերածել ոսկի փողի, ընդունելով արծաթի և ոսկու հարաբերությունը 13-րդ դարում 10 : 1, (փոխանակ 23 : 1)², և ենթադրել նրա դրամական արժեքը, ընդունելով դենարը համապատասխան $0,75 \times 2,3 = 1,725$ ոսկի ուրլու, հավասար մոտ 29.325.000 ոսկի ուրլու։ Այս հարկագումարի հետ Համդալլահ Ղազվինին բաղդատում է Սասանյան Պարսկաստանի եկամուտը, ցույց տալու համար Առաջավոր Ասիայի երկրների տնտեսական գահավեժ անկումը մոնղոլական շրջանում։ Եվ իրավի, խոսքով Պարվեզի 13-րդ տարում (607/8 թ.) Սասանյան Պարսկաստանի ընդհանուր եկամուտը 420.000.000 արծաթ դրամ էր, որն իր դրամական արժեքով, ինչպես մանրամասն ցույց եմ տվել իմ նախորդ աշխատություններում³, հավասար էր ավելի քան 210.000.000 ոսկի ուրլու։ Այդ եկամուտը, ուրեմն, մոտ յոթն անգամ ավելի էր, քան իլխանության եկամուտը։

Հայաստանի և Անդրկովկասի տնտեսական անկմանն ու ամայացմանը մեծ չափով նպաստեց 13—14-րդ դարերում նաև թափառակյաց քոչվորների նոր գաղթը Միջին Ասիայից։ Այս քոչվորները, որոնք, գլխավորապես, թուրքեր էին և հիմնական մասն էին կազմում մոնղոլական զորքի՝ մեծ հարված տվին տեղական բնակչության հողագործական բարձր և ինտենսիվ մշակույթին, զոհաբերելով այն իրենց արոտային տնտեսության պահանջներին։

Հայաստանի տնտեսական անկումը, ինչպես ներքև կտեսնենք, աղետալի չափեր ընդունեց 14-րդ դարում։ Այս դարի արդեն առաջին կեսում հայ ժողովրդի դրությունը հետզհետե այնքան ծանրա-

¹ Տե՛ս Բարտոլոմեոս, Персидская надпись, էջ 19-20։

² Ուսուստանում բարձր պրոբի արծաթ ոււրլիների հաբաբերությունը ոսկի փողի հանգեղ ընդունված էր 23 : 1, մինչդեռ 13-րդ դարում նրանց հաբաբերությունը եղել է, հավանորեն, 10 : 1։ Ուրեմն, Բարտոլոմեոսը մատնանշած ընդհանուր գումարը կլինի ոսկով 2,3 անգամ ավելի։

³ Տե՛ս Շեյխունները և չափերը հնագույն հայ աղբյուրներում, Երևան, 1930, էջ 43—47. Շեյխուններ հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմություն, Երևան, 1927, էջ 3—5։

ցավ շնորհիվ ծանր հարկերի ու անլուր հարստահարությունների, որ նրա մի ստվար մասը հարկադրված եղավ լքել իր հայրենի հողը և գաղթել օտար երկրներ:

Հայ ժողովրդի այս գաղթի մասին 14-րդ դարում ուշագրավ վկայություններ ունեն 14-րդ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները: Այդ վկայություններից մի քանիսը ավելորդ չեմ համարում մեջ բերել համառոտ բովանդակությամբ:

1. 1314 թ. Թեոդոսուպոլսի «Գործք առաքելոց» ձեռագրի գրիչը վկայում է— «Եւ չկայ յոյս ապաւինի և ոչ տեղի ապաստանի, և էր աշխարհ յամենայն ի տառապանք և ի հարկապահանջութիւն. և իսպառ նուաղեալ էր ազգս Հայոց: Եւ ի քաղաքիս յայսմիկ [Թեոդոսուպոլիս] քակեցին եկեղեցիք բազում, և ոմանք, թողեալ զհաւատս որ ի Քրիստոս, և զնացեալ զհետ անօրինաց յամայեւացոց ազգի, և այլք՝ վաճառեցին զտղայս իւրեանց, և ինքեանք փախուցեալք յայլ-ևայլ տեղիս, և ոչ ուրեք գտանիւր տեղի ապաւինի»¹:

2. 1340 թ. Նրզնկայում ընդօրինակված «Ճառընտրի» գրիչը հայտնում է, որ— «ի դառն և ի յանհանգիստ ժամանակիս գրեցաւ, զի վասն ծովացեալ մեղաց մերոց զաւուցեալ են ազգն նետողաց ի վերա քրիստոնէից, և ի սուր սուսերի մաշեն, և յաւարի հարկանեն, և ի դերութիւն վարեն զբազում գաւառս, և բաղում և անիրաւ հարկապահանջութեամբ դատեն զամենեւեան, և այլ բաղում չարիս լինի ի ժամանակիս մերում, զոր ոչ է կար մի լըստ միոջէ պատմել կամ ընդ գրով արկանել: Իսկ մեք ոչ ունելով հանգիստ, այսր անդր շրջելով և փախստական լինելով, էաք որպէս գառինս ի մէջ գայլոց»...²:

3. 1341 թ. Տայոց գավառի Վարդնշեն գյուղում գրված «Աւետարան»-ի գրիչը դարձյալ վկայում է, որ— «Եղև փախուստ ամենայն դաւառին, նա ևս քաղաքին միահամուռ՝ քրիստոնէից և իսմայեւաց[ոց] և ամենայն բնակչացն ի ձեռաց Բ. իշխանաց, որոց ոչ է պարտ գրել զանուն նոցա: Եւ ամենայն ոք փախաւ, և չուեցին յերկիր աւտար»³:

4. 1346 թ. Բաբերդում գրված «Աւետարան»-ի գրիչը ևս հայտնում է, որ ձեռագիրը նորոգվել է— «Ի նեղ և ի դառն

¹ Տե՛ս «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 101—102:

² Նույնը, էջ 325:

³ Նույնը, էջ 327:

ժամանակիս, յորում մեծ մայրաքաղաքն Թէոդուպալիս անապատ եղև ի մարդոյ և յանասնոյ ի յազգէն հազարու և իսմայելացոցն: Նաև արևելեանքն ամենայն, տուն վրաց, որ յուլվք ի սուր սուրերի մաշեցան եւ այլք ի սովոյ մեռանէին, որ ոչ ոք կարէ պատմել զանցս աղէտիցս, զոր եկն ի վերայ ազգիս քրիստոնէից, և այն վասն առաւել յաճախ մեղաց մե-
րոց: Որ բազում տանուտեարք և քահանայք մուրողք տարաշ-
խարհիկ շրջէին ի հայրինի գաւառաց»¹:

5. 1378 թ. Տարոնում գրված «Աստուածաշունչ»-ի գրիչը գրում է, որ— «Ի թուին Հայոց տոմարի որ Պի կոչի (1371) ի յասդմանէ չարին, վասն ծովացեալ մեղաց մերոց, ի հարկապահանջութենէ այլասեռիցն աւերեցաւ երկիրս Տարոնու, նաև սուրբ ոսկստս Ղազարու, զոր և կրօնաւորք տարաշխարհիկ լինէին՝ անցանելով յայլ գաւառ»²:

¹ Տես «ԹԹ» զարի հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 346:

² Առւշնք, էջ 325:

ԱՐԱՂԱ ԽԱՆԸ ՈՒ ՆՐԱ ՀԱՋՈՐԴՆԵՐԸ
ՄԻՆՁԵՎ ՂԱԶԱՆ ԽԱՆԸ

1. Իլխանության բուլացուի Հուլավուի հաջորդների ժամանակ:— 2. Արաղա (1265—1282):— Պատերազմը Ոսկե Հորգայի հետ:— 3. Բեյբարսի հաղթական արշավանքներն Ասորիքում և Կիլիկիայում:— 4. Թագուդարի և ճազգուրի վայրագությունները:— Նրա փախուստը և ձերբակալումը: 5. Պատերազմը Խորասանում և Արաղայի հաղթությունը:— 6. Եգիպտացիների նոր ասպատակությունները Կիլիկիայում:— 7. Փոքր Ասիայի բուրքների ըմբոստությունը և Բեյբարսի նոր արշավանքը:— Մոնղոլների պարտությունը Ալյիստանի դաշտում:— 8. Բեյբարսի ճանաչումը և ազատամարտության դաժան ճնշումը:— 9. Արաղայի շտապ վերադարձը Փոքր Ասիայից և կոիվների վերակալումը Կոկիստում:— 10. Մանգու Տիմուրի անհաջող պատերազմը Եգիպտոսի Ալքի սուլթանի դեմ:— 11. Հայաստանի ընդհանուր վիճակը Արաղայի խանության ժամանակ:— 12. Թագուդար Անվադ (1282—1284):— Արղուն (1284—1291):— 13. Պատերազմ Ոսկե Հորգայի հետ:— Դավադրություն Արղունի դեմ:— 14. Քեյդաբու (1291—1295):— 15.— Ղազան (1295—1304):— Մոնղոլների մանևրակալությունը:— 16. Նավուզի հարուցած կրոնական հալածանքները:— Նավուզի սպանությունը:— 17. Ղազան խանի միջոցառումները:— Հայաստանի վիճակը ճազգու ժամանակ:— Բարեկամական հարաբերությունները Ոսկե Հորգայի հետ:— 18. Մամլուքների հաջորդությունները Ասորիքում և Կիլիկիայում:— 19. Ղազան խանի արշավանքները Ասորիքում հայերի դաշնակցությամբ:— 20. Խուլուջանի պարտությունը:— Եվրոպայի երկվիճաքաբանությունը:

Հուլավուի մահից հետո (1256—1265) նրա հիմնած իլխանությունը երկար կյանք չունեցավ, և Հուլավյան դինաստիան կարողացավ պահել իր ձեռքում իլխանական իշխանությունը միայն 70—80 տարի՝ մինչև 14-րդ դարի քառասնական թվականները:

Ինչպես կոեսնենք, նաև Հուլավուի հաջորդների ժամանակ շարունակվեցին թշնամությունը և պատերազմները Ոսկե Հորգայի խաների և Եգիպտոսի մամլուքների դեմ: Այդ պատերազմները, ինչ-

պես շատ ճիշտ մատնանշել է Ավգուստ Մյուլլերը¹, իլխանական պետությունից պահանջում էին ուժերի այնպիսի մեծ լարում, որին շէին կարող դիմանալ նրանց նվաճած կիսավեր երկրները: Բացի այդ, ինչպես և Սելջուկյան մեծ սուլթանության մեջ, այստեղ ևս շուտով սկսվեցին գահակալական կռիվներ և ներքին երկպառակու-թյուններ, որոնք հետզհետե պատճառ հանդիսացան իլխանների միահեծան պետության թուլացման ու քայքայման:

Հուլավուին հաջորդեց նրա մեծ որդին՝ Աբաղան (1265—1282): Սա իր գահակալման առաջին հենց տարում ամուսնացավ Բյուզանդիայի Միքայել Պալեոլոգ կայսեր ապօրինի Մարիամ աղչկա հետ, քրին հայ աղբյուրներն անվանում են Դեսպպինա (despoina «տիրուհի») խաթուն²:

Մեծ պատերազմը, Ոսկե Հորդայի և իլխանության միջև, որ սկսվել էր 1262 թ., շարունակվեց և Աբաղայի իլխանության առաջին տարիներում: Հուլավուի մահից հետո Բերքան Աբաղայի դեմ ուղարկեց ահագին զորքով դարձյալ իր զորավար Նոդային, հույս ունենալով, որ կկարողանա այս անգամ գրավել Ազերբայջանը և Անդրկովկասը: Նոդայի դեմ, որը Դերբենդի վրայով մտել էր Շիրվան և հասել մինչև Կուր գետի մոտերքը, Աբաղայի հրամանով դուրս եկավ սրա եղբայրը՝ Իսմուֆը 1265 թ.: Սա անցնելով Կուր գետը, ինչպես վկայում է Ռաշիդդեդդինը³, թշնամու հետ շփման մեջ մտավ Չաղան Մուրան գետի մոտ, որ անվանվում էր նաև Աքսու: Այստեղ Նոդայի բանակը պարտություն կրեց և դիմեց փախուստի (1265 թ. աշնան վերջերին): Շուտով նրան հսկայա-կան զորքով օգնության հասավ ինքը Բերքան և Իսմուֆը, ստիպված լինելով նահանջել Կուր գետի աջ կողմը՝ ոչնչացնել տվեց նրա վրա եղած կամուրջները: Այնուհետև Բերքան ուղեց գետն անցնել Տփղի-սի մոտ, բայց ճանապարհին հիվանդացավ ու վախճանվեց (1266 թ. ամառը), և նրա զորքը ցրվեց, իսկ մի մասը գերվեց: Պատե-րազմը Աբաղան հաջողությամբ շարունակեց նույնպես և Բերքայի հաջորդ Մանգու-Տիմուրի դեմ (1266—1280), որը կարճ ժամա-

¹ См. А. Мюллер, История Ислама, т. III, перевод с немец. под редакц. Медникова, СПб., 1896, էջ 274:

² См. Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 382. Վարդան վարդ., պլ. 25, էջ 161:

³ См. Тизенгаузен, Сборник Материалов, II, էջ 75—76, 92 և 99—100; Համեմատիչ նաև Рашид ад-дин, Сборник летописей, т. III, пе-ревод Арендса, М.-Л., 1946, էջ 68:

նակից հետո, ինչպես վկայում են պարսկական աղբյուրները, նրա հետ կնքեց հաշտություն¹:

Բերքա խանի կռիվների ժամանակ Հուլավուի և Աբաղայի դեմ սկսվեցին բարեկամական սերտ հարաբերությունները Ոսկե Հորդայի Զուլայանների և Եգիպտոսի մամլուքների միջև: Այս երկու մեծ պետությունների բարեկամության նպատակն էր նրանց համագործակցությունը ընդդեմ իրենց ընդհանուր թշնամու՝ Հուլավայանների: Ավելի քան հավական է ըստ այսմ, որ Հուլավուի և Աբաղայի զգալի չափով հանդուրժող վերաբերմունքը դեպի հպատակ քրիստոնյաները քաղաքական որոշ հաշիվ էր, որի նպատակն էր, ի միջի այլոց, սրանց օգնությամբ բարեկամական կապեր հաստատել Արևմտյան Եվրոպայի հետ՝ որպես հակակշիռ Ոսկե Հորդայի և Եգիպտոսի համախոհության²:

Նոդայի և Բերքայի 1265—1266 թթ. արշավանքն Անդրկովկաս տեղի էր ունեցել Եգիպտոսի սուլթանի գիտությամբ և հավանորեն, նրա հորդորանքով: Հենց նույն 1266 թ., երբ Աբաղան անկարող վեր օգնության գնալու Կիլիկիայի հայոց թագավորին՝ Եգիպտոսի սուլթան Բեյբարսը զորք ուղարկեց Կիլիկիա, որը մատնելով հանկարծակի նրա արևմտյան շրջանները՝ ծանր պարտության մատնեց հայոց բանակը, սպանեց Հեթումի որդուն՝ Թորոսին, գերի բռնեց նրա մյուս որդուն՝ Լևոնին, այրեց արքայանիստ Սիսը և ավերեց ամբողջ երկիրը մինչև Բարձր-բերդ և Ադանա³: Այնուհետև Բեյբարսը, իր այս արշավանքի հաջողությունից քաջալերված՝ աշխատեց գրավել ամբողջ Ասորիքը և Կիլիկիայի լեռնային արևմտյան շրջանները: 1268 թ. նա գրավեց և ավերածության մատնեց Անտիոք քաղաքը, նվաճեց հետզհետե նույնպես գրեթե մյուս բոլոր ամրություններն ու քաղաքները, որ պատկանում էին խաչակիրներին: Ապա Հեթում թագավորը, տեսնելով, որ մոնղոլները լքաղված են երկպառակություններով և չեն կարող իրեն օգնել զիջեց Բեյբարսին իր երկրի մի քանի ամրություններն ու շրջան-

¹ S⁶u Тизенгаузен, Сборник материалов, II, էջ 75—76, 92 և 99—100: Համեմատիր նաև Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 382, վարդան վարդ., գլ. 7Ը, էջ 162. Ստեփանոս Օրբելյան, «Ժամանակագրութիւն», էջ 26:

² Համեմատիր Насонов, Монголы и Русь. էջ 41—47:

³ S⁶u Վարդան վարդ., գլ. 7Ը, էջ 162. Հեթում պատմիչ, էջ 84. Մաբատ ապաբալես, էջ 116—116, Մաղաբիա աբեղա, էջ 39—40. Միլիթար Այբիվանեցի, էջ 68. Սամուել Անեցու շաբունակ. էջ 151. Ստեփանոս Օրբելյան, «Ժամանակագրութիւն», էջ 26. Անանու ժամանակագրութիւն, էջ 23—24 և ուրիշ:

ները, որ գտնվում էին Հյուսիսային Ասորիքի սահմանում, և ազատեց իր որդուն գերութունից (1268 թ.)։ Կարճ ժամանակից հետո նա իր Թագավորութունը հանձնեց որդուն՝ Լևոնին (1270—1289) և ինքը հեռացավ վանք և այնտեղ վախճանվեց 1269 թ.¹։

Ինչպես Հուլավուի, նույնպես և նրա որդի Աբաղայի ժամանակ, տեղի ունեցան նորից սանձարձակ անկարգություններ և ըմբոստացումներ մոնղոլական զորքի ջարքերում։ Այս անգամ խառնակությունների գլխավոր գրգռիչն էր Թագուդարը, որը Գրիգոր պատմիչի (Մաղաթիա աբեղայի) մոտ հիշատակված է խառնների վերոհիշյալ «յոթը որդիների» թվում, որոնք Հուլավուի հետ եկել էին Արևմուտք։ Ցույց տալու համար, որ իլխանության մեջ խախտվում էին հաճախ պետական կարգ ու կանոնը և սովորական երևույթ էին անլուր կամայականություններն ու ապօրինությունները՝ ավելորդ չեմ համարում մեջ բերել Թագուդարի ու նրա զորքի վայրագությունների վերաբերյալ Գրիգոր պատմիչի (Մաղաթիա աբեղայի) վկայությունը մանրամասն կերպով։

Ե՛վ այնուհետև,—պատմում է Գրիգոր պատմիչը (Մաղաթիա աբեղան),— [Հուլավուին] հնաղանդվածներից Թագուդարը խիստ հարստացավ հեծելազորով, զանձով, ոսկով և ամեն տեսակ ստացվածքով,—նրա գանձն ու գույքը տանում էին 300 ուղտի և 150 սայլի վրա. բացի այդ՝ նա ուներ ձիերի երամակներ և հոտեր, որոնք անթիվ էին։ Նրա հեծելազորի թիվը 40.000 էր ու բաղկացած էր անվանի ու պատերազմող մարդկանցից, որոնք գնում էին ամեն տեղ առանց վախի։ Նրանք ավազակաբար կոտորում էին երկրի քարավանները, կտրելով գիշեր ժամանակ նրանց ճանապարհները։ Նրանք վերցնում էին բոլոր ունեցվածքը քարավանների, որոնք գնում էին քաղաքից քաղաք։ Նրանք հարձակվում էին նույնպես գիշերվա ընթացքում փոքր գյուղերի վրա, տանում էին նրանց ամբողջ գույքը և չորքոտանիները, իսկ մարդկանց անողորմ կերպով վիրավորում էին նետերով։ Նրանք գնում էին նույնպես վանքերը, կախում էին գլխիվայր ժամասաց երեցներին և, իրար խառնելով աղ ու ունջ՝ լցնում էին ժամասացների քթերի մեջ, ասելով՝ բերեք գինի ծովի չափ և միս սարի չափ»։

¹ Տե՛ս Մ ա ղ ա թ ի ա ա բ ե ղ ա, էջ 47—49. Մ մ բ ա տ ս ա ղ ա ր ա ղ ե տ, էջ 116. «Անանուն ժամանակագրութիւն», էջ 24. Մ տ ե փ ա ն ո ս Օ Ր բ ե լ յ ա ն, «Ժամանակագրութիւն», էջ 27 և ուրիշ։

[Երեսկ ալսպէս ի հնազանգելոցն Թագուդար անուն յոյժ շատացան հեծելով և գանձով և ոսկով և ամենայն ընչիւք, զի ց ուղտ և ճ և Ծ սալ զգանձն և զմալն տանէին թո՛ղ զքոկս ձիոցն և զհօտիցն՝ որոյ թիւ ոչ գոյր. և էր թիւ հեծելոցն խո՛ր անուանիք և յոյժ պատերազմողք և աներկեղք ամենայն տեղիս. զի զկարևան երկրին կոտորէին աւագակութեամբ՝ պահելով ի գիշերի զճանապարհս, և զամենայն ինչսն առնուին զկարևանին՝ որ գնային ի քաղաքէ ի քաղաք. նոյնպէս և զփոքր գեղորայսն ի գիշերի ծեծէին, և զամենայն ինչսն և չորքոտանիսն տանէին, և զմարդիկն նետով անողորմ խոցէին. նոյնպէս և երթային ի վաներն և զժամարար իրիցնին գլխիվայր կախէին. և աղ և ունչ խառնեալ ածէին ընդ քիթսն ժամարարացն, ասելով յերեւել գինի ծովին շափ և միս սարին շափա՛լ։

Գրիգոր պատմիչի (Մաղաքիայի) պատմելով՝ հայ և վրացի իշխանները, այլևս անկարող լինելով հանդուժել Թագուդարի սրիկայությունները, գնացին Աբաղայի մոտ, իրենց սրերը ցած ձգեցին և ասացին, որ նա կամ Թագուդարին ու նրա զորքը տա իրենց ձեռքը և կամ կոտորել տա իրենց քուրորին, որպեսզի այլևս չտեսնեն այդ տեսակ խայտառակություններ։ Մոնղոլական մյուս զորքերը ևս, ասում է Գրիգոր պատմիչը (Մաղաքիան), գանգատվում էին, որ Թագուդարի զինվորները իրենց ծեծում են և խլում են իրենց ձիերը։ Աբաղան, որովհետև ինքը ևս դժգոհ էր, որ Թագուդարը խախտում էր օրինականությունը և սահմանված կարգերը՝ հրամայեց հայ-վրացական և մոնղոլական մյուս զորքերին կոտորել Թագուդարի հեծելազորը և նրան ձերբակալել։ Այնուհետև, ինչպես վկայում են աղբյուրները, Թագուդարը ապստամբեց և փախավ Աբխազիայի կողմերը, սակայն Աբաղայի ուղարկած զորքերը հետևից հասան, նրա հեծելազորը սրի անցկացրին, իսկ Թագուդարին բռնեցին և բերին Աբաղայի մոտ, որը նրան բանտ դրեց Հեր և Զարևանդ գավառում (1269)²։

Աբաղայի իշխանությունն առաջին տարիներում պատերազմ բռնկվեց նաև իլխանության և Զաղատայանների ուլուսի միջև, ուր իշխում էր այդ ժամանակ Բորախը։ Վերջինս, ինչպես երևում է

¹ Տես Մ ա ղ ա ժ ա ա ռ ե ղ ա, էջ 40—50։

² Տես Ն ու չ ը, էջ 50—51, Ս ա ե փ ա ն ո ս Օ թ ռ ե լ յ ա ն, Ե ժ ա մ ա ն կ ա գ ռ ո թ իւ ն, էջ 27. Հ Ա ն ա ն ու ն ժ ա մ ա ն կ ա գ ռ ո թ իւ ն, էջ 24. Ս ա մ ու ն է լ Ա ն ե ց ի (շաբուն), էջ 101. Մ ե լ ի ք ս ե թ-Բ ե կ, Վ ռ ա ց աղ բ յ ու ը ն եր, Բ., էջ 60. Մ ի ի թ ա ր Ա յ ը ի վ ա ն ե ց ի էջ 68։

Ռաշիդեզդինի վկայություններից, ուզեցել էր գրավել ըստ երևույթին, Զուլյանների դրոմամբ, իլխանության մի քանի հյուսիսարևելյան շրջանները: Սակայն նա հաջողություն չունեցավ, 1270 թ. մեծ զորքով խորասան եկավ ինքը Աբաղա խանը և Բորախը ծանր պարտություն կրեց նրա միացյալ մոնղոլական և հայ-վրացական զորքերից¹:

Նույն այս 1270 թ., ինչպես վկայում են աղբյուրները, վախճանվեց Վրաստանի Դավիթ թագավորը, Գեորգի Լաշայի որդին, և նրան հաջորդեց իր որդին՝ Դեմետրեն (1271—1289)², որը տասներկու տարեկան էր: Դեմետրեի փոքրահասակության պատճառով Արևելյան Վրաստանի աթաբեկ նշանակվեց Մահկանաբերդի իշխան Սադուն Արծրունին, որը դառավ երկրի քաղաքական կյանքի փաստական տնօրենը: 1278 թ. նա ստացավ Դեմետրեից Թելավը, Բելականին և մի շարք ուրիշ վայրեր: Այնուհետև նա կարողացավ տիրել նաև Դմանխսին և Կարսին, որը դառավ նրա աթոռանիստը: Ինչպես մատնանշել է Գ. Հովսեփյանը, սա վախճանվել է, հավանորեն, 1284/5 թ. և նրա փոխարեն աթաբեկ կարգվել Տարսայիճ Օրբելյանը³: Ուշագրավ է ու հետաքրքիր, որ Դեմետրեի թագավոր նստելուց հետո Վրաստանում և Հայաստանում 1273 թ. նոր աշխարհագիր էր արվել, որի կատարումը հանձնարարվել էր դարձյալ վերոհիշյալ Արղունին⁴:

Կիլիկիայի հայ թագավորության դաշնակցությունը մոնղոլների հետ, որոնք Աբաղայի խանության առաջին շրջանում պարզբարքար պատերազմ էին մղում Զուլյանների կամ Չաղատայանների դեմ՝ Կիլիկիայի համար խիստ ծանր հետևանքներ ունեցավ նաև Հեթում Ա-ի որդու՝ Լևոն Գ-ի ժամանակ (1270—1289):

1274—75 թթ. Եգիպտոսի սուլթանության զորքերը, միանալով Կիլիկիայի սահմանների մոտերքում քոչող թուրքական յեղերի հետ, նորից արշավեցին Կիլիկիա՝ Բեյբարսի առաջնորդությամբ: Այս անգամ նրանք, կողոպտելով և սրի ու հրի մատնելով երկիրը՝

¹ Տե՛ս Тизенгаузен, Сборник материалов, II, էջ 76—78. Ստեփանոս Օրբելյան, «Ժամանակագրութիւն», էջ 27. «Անանուն ժամանակագրութիւն», էջ 24. Սամուէլ Անեցի (շաբ.), էջ 162:

² Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, «Պատմութիւն», էջ 424, 425 և 430. Նույնի «Ժամանակագրութիւն», էջ 27. «Անանուն ժամանակագրութիւն», էջ 24:

³ Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Խաղբակյանք կամ Պոռշյանք, I, էջ 134—135:

⁴ Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, «Ժամանակագրութիւն», էջ 27. Մխիթար Այբովանեցի, էջ 68:

ավերեցին, ինչպես վկայում է Սմբատ սպարապետը, գլխավորապես Մսիսից դեպի հարավ-արևմուտք գտնվող շրջանները մինչև Կոռիկոս¹: Այս ասպատակության ժամանակ ունեցեց Տարսուհը, որն այդ ժամանակ Կիլիկիայի մայրաքաղաքն էր: Հարուստ ու բազմամարդ քաղաքը ավարի տրվեց, իսկ բնակիչները սպանվեցին կամ գերի ընկան:

Բեյբարսի մեծ հաջողություններն Ասորիքում և անպատիժ ասպատակությունները Կիլիկիայում հույս ներշնչեցին Փոքր Ասիայի թուրքերին, որ Եգիպտոսի օգնությամբ հնարավոր կլինի ազատել իրենց երկիրը մոնղոլական լծից և ինքնուրույնություն ձեռք բերել հավատակից մամուլների հովանավորության տակ: Ըմբոստությունը մոնղոլների իշխանության դեմ նկատելի էր, գլխավորապես, Փոքր Ասիայի արևելյան շրջաններում, որոնք օգնության էին կանչում «Իսլամի պաշտպան» Եգիպտոսի սուլթանին: Նրանց այդ զորաված տրամադրությունը պետք է վերագրել, հավանորեն, Նկեղյաց գավառի Սարգիս արքեպիսկոպոսի և այլ հայերի սպանությունը, որ տեղի ունեցավ Երզնկայում 1276 թ.²: Հետևյալ տարին 1277 թ. մեծ դորքով մտավ Փոքր Ասիա ինքը սուլթան Բեյբարսը, որին Փոքր Ասիայի թուրք ազգաբնակչությունն ընդունեց անհուն հրճվանքով: Այստեղ, Հյուսիս-Արևելյան Կիլիկիայի մոտ, Ապլիստանի դաշտում, որը գտնվում էր Զահան գետի ափունքների մոտ, տեղի ունեցավ արյունահեղ ճակատամարտ մոնղոլական զորավարներ Թոխու Նոյիի և Թովդա Բահատուրի հետ, որոնք, սելջուկյան սուլթանի զորքերի դավաճանության պատճառով պարտություն կրեցին և երկուսն էլ սպանվեցին (1277 թ. ապրիլի 16-ին)³:

Այս հաղթությունից հետո Բեյբարսը մտավ Արևելյան Փոքր Ասիա, հասավ մինչև Կեսարիա և աշխատեց իր կողմը գրավել Արևմտյան Փոքր Ասիայի ամիրաներին: Բայց շուտով մեծ զորքով Փոքր Ասիա եկան Աբաղա խանը և նրա եղբայրներ Մանգու-Տիմուրը ու Ղոնդրաթան: Բեյբարսը, վախենալով որ նրանք, անց-

¹ Տես Սմբատ սպարապետ, էջ 116. Հեթումա պատմիչ, էջ 84. «Անանուն ժամանակագրութիւն», էջ 24. Մխիթար Այրեվանեցի, էջ 68. Սամուէլ Անեցի (շարուն.), էջ 162 և ուրիշ:

² Տես Սահպանոս Օրբելյան, «Ժամանակագրութիւն», էջ 27. «Անանուն ժամանակագրութիւն», էջ 24. Սամուէլ Անեցի (շարուն.), էջ 162:

³ Տես Աբուլֆարաջ, Chron. syr., էջ 556. Սահպանոս Օրբելյան, «Ժամանակագրութիւն», էջ 28. «Անանուն ժամանակագրութիւն», էջ 24 և ուրիշ:

նելով իր թիկունքը, կկտրեն իր նահանքի ճանապարհը՝ շտապ կերպով ետ գնաց և, կորցնելով ճանապարհին իր վերջապահ զորքը՝ հազիվ կարողացավ ծլկվել Ասորիք, ուր և մեռավ նույն այս 1277 թվականին¹։

Թուրքերի հետ Աբաղան խիստ դժժան դատաստան տեսավ։ Փոքր Ասիայի սուլթանն էր այդ ժամանակ փոքրահասակ Ղիաթեդդին Գ.-ը, իսկ նրա փաստական կառավարիչն էր Ղիաթեդդինի պարսիկ վեզիր Մուհինեդդինը, որի մականունն էր Փարվանա։ Այս վերջինը, որ ապստամբության գաղտնի հրահրողն էր և փախել էր Թխաթ՝ սպանվեց։ Փոքր Ասիայի արևելյան որոշ շրջանները ենթարկվեցին ավերածության, սպանվեցին ապստամբ ամիրաները ու նրանց հետ միասին բազմահազար մարդիկ՝ փաղաղ աղգաբնակությունից²։ Ինչպես վկայում է Հեթումը, 1277 թ. այս անցքերից հետո, Աբաղա խանը առաջարկեց Լևոն Գ.-ին, որն իր հոր հետ մոնղոլներին միշտ հավատարիմ էր եղել՝ միացնել Սելջուկյան սուլթանության երկրները Կիլիկիայի հետ։ Բայց հայոց իմաստուն թագավորը, ասում է Հեթումը, հրաժարվեց այդ պարգևից, առարկելով, որ ինքը, շրջապատված լինելով հզոր թշնամիներով՝ անկարող է պահել ու պաշտպանել երկու թագավորություն³։

Աղբյուրների ուշադիր քննությունից ինձ թվում է, դժվար չէ հետևել, որ Լևոն Գ.-ի և նրա հորեղբոր Սմբատ սպարապետի հաղթական բախումները եզրապական զորքերի հետ, որ հիշատակված են Կիլիկյան հայ աղբյուրներում, տեղի են ունեցել ո՛չ թե 1276, այլ, գլխավորապես, 1277 թ⁴։ Բեյբարսի վերահիշյալ նահանքի ժամանակ դեպի Ասորիք։

1277 թ. պատերազմը Բեյբարսի դեմ, որ հաջող կերպով սկսված էր՝ Աբաղան հարկադրված եղավ նույն թվականին ընդհատել և շտապ վերադառնալ Անդրկովկաս, որովհետև, ինչպես վկայում է «Անանուն ժամանակագրությունը», նա տեղեկություն ստացավ, որ Ոսկե Հորդայի զորքերը պաշտոնաթափել էին Դերբենդի վրայով արշավել իր երկրի հյուսիսային շրջաններ⁵։ Հայկական աղբյուրի

¹ Տես «Անանուն ժամանակագրություն», էջ 25. Ստեփանոս Օրբելյան, «Ժամանակագրություն», էջ 28. Հեթումը պատմիչ, էջ 53-54 և ուրիշ¹։

² Տես Հեթումը պատմիչ, էջ 53. Ստեփանոս Օրբելյան, «Ժամանակագրություն», էջ 27—28 և ուրիշ²։ Համեմատիր М ю л л е р, История Ислама, т. III, էջ 283։

³ Նույնը, գլ. ԼԾ, էջ 54։

⁴ Տես «Անանուն ժամանակագրություն», էջ 25։

այս վկայությունը հաստատում են նաև ռուսական ժամանակագրությունները, որոնց մեջ նույնպես հիշատակված է Ոսկե Հորդայի Մանգու-Տիմուր խանի 1278 թ. արշավանքը Կովկաս¹: Համալլահ Ղազվինին ևս հաղորդում է, որ նաև 1279/80 թ. Հյուսիսային Կովկասից («Դեշտ-ի-հազար»-ից) իլխանության երկիրն էին մտել թշնամի մեծ զորքեր և նրանց դեմ դուրս էին եկել Աբաղայի զորքերը նրա եղբայր Մանգու-Տիմուրի առաջնորդությամբ, որը նրանց պարտության էր մատնել²:

Միայն 1281 թ. Աբաղան կարողացավ վերսկսել պատերազմը հարավում և ուղեց այս անգամ վճռական հարված տալ Եգիպտոսին, ուր այդ ժամանակ իշխանության գլուխ էր անցել Մանսուր Սեյֆեդդին Քելաունը (1279—1290), որին հայ աղբյուրներն անվանում են Ալփի կամ Ալֆի: 1280/81 թ. ձմեռը Աբաղան ուղարկեց Ասորիք իր եղբայր Ղոնդրաթային, որը այստեղ ավերածության ենթարկեց Հալեպ քաղաքի շրջանները և կարճ ժամանակից հետո ետ նահանջեց: Բայց այնուհետև, 1281 թ. աշնանը, մեծ զորքերով Ասորիք եկան Աբաղայի մյուս եղբայրը, Մանգու-Տիմուրը, Լեոն Գ-ը և Վրաստանի Դեմետրե թագավորը: Նրանց դեմ դուրս եկան իրենց բանակներով Եգիպտոսի սուլթան Ալֆին ու նրա հետ միասին Դամասկոսի սուլթանը: Համառ և կատաղի ճակատամարտում, որ տեղի ունեցավ Համաթ և Հեմա քաղաքների միջև 1281 թ. հոկտեմբերի վերջերին՝ հայ-վրացական զորքերը և մոնղոլական զորքերի մի մասը, որ գտնվում էին բանակի աջ և ձախ թևերում, սկզբում հաջողություն ունեցան, բայց ինքը Մանգու-Տիմուրը, որ բանակի մեջտեղումն էր՝ ջատ թույլ կուվեց և, Ալֆիի զորքերից պարտված՝ ետ քաշվեց Եգիպտոսի կողմերը:

Այնուհետև հարկադրված եղան ետ նահանջել և մյուս զորքերը, որոնք նահանջի ժամանակ ունեցան զգալի կորուստներ³:

Այս պարտությունից մի քանի ամիս հետո, 1282 թ. ապրիլի 1-ին,⁴ մեծավ Համաղանում Աբաղա խանը և նրան հաջորդեց եղ-

¹ Ску Насонов, Монголы и Русь, էջ 61, 64:

² Ску Тизенгаузен, Сборник материалов, II, էջ 92:

³ Ску Հեթում, գլ. ԼԶ, էջ 55—56, Աբուլֆաբալ, Chron. syr. vers. lat., էջ 510, 520 ևն. Սահիանոս Օրբելյան, «Ժամանակագրություն», էջ 28. Անանուն ժամանակագրություն, էջ 25. Սահուն Անեցի (շաբուն.), էջ 162. Մխիթար Այբեկյանցի, էջ 68 և ուրիշ:

⁴ Հստ Ռաշիդդեդդինի Հեջիրե 680 թվականին, զուլհիջա ամսի 20-ին, չորեքշաբթի [=1282 թ. ապրիլի 1, չորեքշաբթի]: Ску Saint-Martin, Mémoires. II, էջ 290. Ըստ Սահիանոս Օրբելյանի «Ժամանակագրության» (էջ 281) Հայոց Ձիւ թվականին յամսի իննիստի [=նույնպես 1282 թ. ապրիլի 1, չորեքշաբթի]:

բայրը՝ Թագուդարը (1282—1284)։ «Անանուն ժամանակագրությունը» վկայում է, որ Աբաղա խանին և նրա եղբայր Մանգու Տիմուրին սպանել էին «ղեղով մահու... նենգությամբ Սահիպ Դիվանին»,¹ այսինքն՝ վերոհիշյալ խոջա Մուհամմեդ Շեմսեդդինը, որի ձեռքին էր գտնվում, ինչպես վերև տեսանք, իլխանության կառավարության ղեկը։

Աբաղայի, նույնպես և նրա հոր Հուլավուի ժամանակ, թեև Հայաստանի հարկերը խիստ ծանր էին, սակայն երկրի ներքին վիճակը համեմատաբար տանելի էր, որովհետև այս հզոր իլխանները, ինչպես վերև տեսանք, դաժան դատաստան էին տեսնում ավագակցությամբ զբաղվող մոնղոլ ջոկատների հետ և նրանց ետ էին պահում անսանձ քննություններից ու կողոպուտներից։ Ուշագրավ է այս տեսակետից Գրիգոր պատմիչի (Մաղաթիա արեղայի) վկայությունը, որը մատնանշում է, թե Աբաղայի խանության ժամանակ տնտեսական կյանքը որոշ չափով տանելի է եղել²։ Մոնղոլական տիրապետության ժանրությունը կայանում էր այս շրջանում, գլխավորապես նրանում, որ Հայաստանը հարկադրված մասնակցելով մոնղոլների հեռավոր ու մշտական արշավանքներին, կորցնում էր շարունակ ժողովրդի աշխատունակ ամենաառողջ մասը և հետզհետե ուժասպառ ու արնաքամ էր լինում։ Որ այս զինապարտությունը կատարյալ մի արհավիրք էր երկրի համար՝ այդ պարզ երևում է հայ աղբյուրների վկայություններից։ Ստեփանոս Օրբելյանը մատնանշում է, օրինակ, որ իր հայրը՝ Տարսայիճը, որ մեծ քաջություններ էր գործել՝ մասնակցել էր պատերազմներին «ի խորասան, ի Շամ, ի Հոռոմս, ի Համս և ի Համայ ընդ Մսրացուն, և ի Դարբանդ»³։

Աբաղայի մահից հետո՝ նրա եղբոր՝ Թագուդարի ժամանակ, որը տիրապետել էր գահին դավով ու բռնությամբ, իլխանության մեջ սկսեցին խռովություններ և արյունահեղ երկպառակություններ, որոնք սկիզբ դրին այս մեծ պետության թուլացման և քայքայման։

Թագուդարը (1282—1284), որ մահմեդականություն էր ընդունել և անվանվում էր Ահմադ, հայտարարվեց իլխան Հուլավուի հիմնած Ալադադում՝ բացահայտ աջակցությամբ ամենակարող վեզիր խոջա Մուհամմեդ Սեյֆեդդին Սահիպ-Դիվանիի և, հավանորեն,

¹ Տես «Անանուն ժամանակագրութիւն», էջ 28։ Համեմատիր նաև Ստեփանոս Օրբելյան, «Պատմութիւն», էջ 419։

² Մաղաթիա արեղա, էջ 37։

³ Տես Ստեփանոս Օրբելյան, «Պատմութիւն», էջ 423—424։

նաև այլ մահմեդականների: Ընդունելով մահմեդականություն, ըստ հրեկույթին, նա ուզում էր նեցուկ դարձնել իր իշխանություն մահմեդական ժողովուրդներին, որոնք ավելի բազմաթիվ էին և ավելի զորեղ, քան Մերձավոր Արևելքի քրիստոնյա ժողովուրդները: Իշխանությունը ձեռք առնելուն պես, Ահմադը աշխատեց, ամենից առաջ, ազատվել իր հակառակորդներից և սպանել տվեց իր եղբայր Ղոնդրաթային, մոնղոլ ու վրացի մի քանի մեծամեծների և նույնպես, Ղիաթեդդին Գ. սուլթանին, որի իշխանությունը հանձնեցին Մասուդին (1283)¹: Բացի այդ, նա հալածանքներ հարուցեց իր իշխանության տակ գտնվող քրիստոնյաների դեմ և, ինչպես վկայում են Հեթում պատմիչը և Ստեփանոս Օրբելյանը, մտադիր էր նրանց մահմեդականացնել²:

1284 թ. գարնանը նա մտավ Խորասան և բանտարկեց այստեղ Աբաղայի որդուն, Արղունին, որը համարվում էր իլխանական դահի օրինավոր ժառանգ: Բայց Արղունի կողմնակիցները՝ Բուղան, Առուխը և ուրիշները՝ նրան բանտից ազատեցին, սպանեցին Թադուլար-Ահմադին ու սրա համախոհներին, որոնց թվում նաև Սահիպ-Դիվանին և իշխանությունը հանձնեցին Աբաղայի որդի Արղունին (1284—1291), որը նորից հանդուրժող դիրք բռնեց քրիստոնյաների նկատմամբ³:

Արղունին օգնող զորքերի մեջն էր այդ ժամանակ վրաց ու հայոց մեծամեծների հետ Դեմետրե թագավորը: Արղունը նրան մեծարեց և, ինչպես վկայում է Ստեփանոս Օրբելյանը⁴, դրեց նրա գերիշխանության տակ Ավագի, Շահնշահի, Գազեցու իշխանական տները և Սադուն աթաբեկի որդիներին, որը վախճանվել էր հենց նույն այս 1284 թ.: Շարուրում Դեմետրեին հանդիսավոր կերպով ընդառաջ եկավ ընծաներով Տարսայիճ Օրբելյանը: Դեմետրեն նրան տարավ իր հետ Այրարատ և նշանակեց նրան իր թագավորության աթաբեկ, նաև հանձնարարեց նրան իր Դավիթ ու Մանվել որդիների խնամակալությունը:

¹ Տես Ստեփանոս Օրբելյան, «Պատմութիւն», էջ 423. նույնի «Ժամանակագրութիւն», էջ 28—29. «Անանուն ժամանակագրութիւն», էջ 25 և ուրիշ:

Տես Հեթում պատմիչ, գլ. 15, էջ 57. Ստեփանոս Օրբելյան, «Ժամանակագրութիւն», էջ 28, նույնի՝ «Պատմութիւն», էջ 423:

³ Տես Ստեփանոս Օրբելյան, «Ժամանակագրութիւն» էջ 28—29. նույնի՝ «Պատմութիւն», էջ 426. «Անանուն ժամանակագրութիւն», էջ 26. Մխիթար Այրիվանցի, էջ 68 և ուրիշ:

⁴ Նույնի՝ «Պատմութիւն», էջ 426:

1284 թ. հեղաշրջումից հետո Հուլավյանների պետությունը հան-
դրատություն վայելեց միայն մի քանի տարի: Արդունը հակում
ունենր շինարարության, և նրա իշխանության ժամանակ կառուցվել է
Թավրիզի մոտ հեթանոսական տաճար և սկիզբ է դրվել նաև Սուլ-
թանիե քաղաքի կառուցման:

1285 թ. Արդունի մոտ եկավ Լեոն Գ-ը¹, որը դեռևս հուլս
ունենր, որ դաշնակցելով մոնղոլների և իմլուպայի քրիստոնյա պե-
տությունների հետ՝ կկարողանա փրկել իր երկիրը եգիպտական
մամլուքների ասպատակություններից: Նրանք մտադիր էին սկսել
հարավում նոր արշավանք, սակայն Արդունը ստիպված եղավ ետ
կենալ իր դիտավորությունից, որովհետև շուտով նոր պատերազմ
սկսվեց Ոսկե Հորդայի հետ:

1288 թ. աշնանը [Հեջիրի 687 թ. ռամադան ամսում=29
սեպտ.—29 հոկտ. 1288 թ.] Ոսկե Հորդայի զորքերը, ինչպես վկա-
յում է Ռաշիդդդինը, սկսեցին նոր արշավանք և ուզեցին ներխու-
ժել Անդրկովկաս, սակայն Արդունի զորքերը զորեղ դիմադրույուն
ցույց տվին և դարձրին նրանց ի փախուստ²:

Արդունի ժամանակ իլխանության փաստական կառավարիչն էր
վերահիշյալ Բուղան, որին 1286 թ., ինչպես վկայում է Ստեփա-
նոս Օրբելյանը, մեծարել էին ու անվանել «Ջինքսան», այսինքն՝
«իշխանաց իշխան»³: Այս Բուղան, որ ծագում էր մոնղոլական
ամենահզոր Ջելաիրյան ցեղից, դավադրություն կազմեց Արդունի դեմ
և, զրավելով իր կողմը մոնղոլ մեծամեծներին՝ ուղեց գահընկեց
անել նրան և տիրել նրա գահին: Այս անցքերը, որ տեղի են ունեցել
1289 թ⁴. մանրամասն նկարագրված են Ստեփանոս Օրբելյանի
«Ժամանակագրության» վերջում և Ֆրիկի Վլասն Արդուն խանին և
Բուղային՝ ոտանավորի մեջ: Ժամանակակից այս աղբյուրների
վկայությամբ՝ Արդունը, որին կանխապես տեղեկություն էին տվել
ծրագրված դավադրության մասին՝ անսպասելի կերպով հար-
ձակվեց Բուղայի ու մյուս դավադիրների վրա և նրանց չռնեց ու
բռնորին անխնա կոտորեց: Սրանց հետ միասին սպանել էին Մու-
ղանի դաշտում նաև Դեմետրե թագավորին, որը Բուղայի անենն էր,
կարծելով, որ նա ևս մասնակից է եղել դավադրության⁵:

¹ Տե՛ս «Անանուն ժամանակագրութիւն», էջ 26. Ս ա մ ու ե լ Ա ն ե ց ի
(շարուն.), էջ 163 և ուրիշ:

² Տե՛ս Тизенгаузен. Сборник материалов, II, էջ 68—69:

³ Տե՛ս Ս տ ե փ ա ն ո ս Օ Ր Ք Ն Յ ա ն, «Ժամանակագրութիւն», էջ 30,

⁴ Նույնը, էջ 30—31. Նույնի՝ «Պատմութիւն», էջ 430 «Անանուն ժա-
մանակագրութիւն», էջ 26. Մ խ ի թ ա Ր Ա յ Ր ի վ ա ն ե ց ի, էջ 68—69.
Ֆ Ր ի կ, «Բանաստեղծութիւններ», Երևան, 1941, էջ 209—216 և ուրիշ:

Դեմետրե Բ-ի սպանութիւնից հետո Սադուն Արծրունու որդին, Խովթու Բուշան, Արղուն խանի հանձնարարությամբ, առաջնորդեց արքունիք Արևմտյան Վրաստանի Դավիթ Թագավորի որդուն՝ Վախթանգին, որը Թագավոր հաստատվեց Արևելյան Վրաստանի (1289—1292)։ Վախթանգն առատորեն պարգևատրեց Խովթու Բուշային և վերջինս կարգվեց Վրաստանի աթաբեկ և ամիրսպասալար։

Օգոստիսկի 1289 թ. խառնակութիւններից, որի ընթացքում սպանվել էին մոնղոլական շատ զորապետներ և նոյիններ՝ 1290 թ. գարնանը Ոսկե Հորդայի զորքերը նորից փորձ արին ներխուժելու Անդրկովկաս Դերբենդի վրայով։ Նրանց դեմ այս անգամ դուրս եկավ ինքը Արղունը և, մատնելով նրանց պարտության՝ դարձրեց ի փախուստ¹։

Ներքին երկպառակութիւնները և մեծամեծների բանտարկութիւններն ու սպանութիւնները, որ իլխանության մեջ հետզհետե դառնում էին սովորական ու մշտական երևոյթ, շարունակվեցին նաև 1289 թ. հետո։ Շուտով սակայն, 1291 թ. գարնանը, Արղունը, որը գտնվում էր այդ ժամանակ Մուղանում, հանկարծամահ եղավ և նրան հաջորդեց եղբայրը՝ Քելդաթուն (1291—1295), որը Հեթում պատմիչի մոտ անվանված է Ռեզայիդ։ Ստեփանոս Օրբելյանը և «Անանուն ժամանակագրութիւնը» մատնանշում են, որ բացի Արղունից, որին Մուղանի դաշտում թունավորել էր նրա հարձը, սպանվել էին սրա մահից հետո, 1291 թ., նաև շատերը իլխանության բարձրագույն պաշտոնյաներից և կողոպտվել էին միաժամանակ և արքունի գանձերը²։

1292 թ. վախճանվել էր Վախթանգ Թագավորը և 1293 թ. Քելդաթուն Արևելյան Վրաստանի Թագավոր հաստատեց Դեմետրե Բ-ի որդուն՝ Դավիթին։

Քելդաթուն, ինչպես վկայում է Հեթումը, ոչ մի կրոն չէր դավանում, իբրև կովոդ անզոր էր և վարում էր ցոփ ու զեղխ կյանք։ Նրա իշխանութիւնը նշանավոր եղավ նրանով, որ նա հնչուն դրամի փոխարեն գործադրության մեջ դրեց թղթադրամ (1294 թ. սեպտեմբեր ամսին)³, և առևտուր անողներին արգելեց գործածել թանկա-

¹ Տե՛ս Тизенгаузен, Сборник материалов II, էջ 79—79 և 92. Ստեփանոս Օրբելյան, «Ժամանակագրութիւն», էջ 30։ Համեմատիք նաև Рашид ад-дин, Сборник летописей, т. III, перевод Арендса, стр. 124—125.

² Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, «Գատմութիւն», էջ 467—468 (զլ. էջ). «Անանուն ժամանակագրութիւն», էջ 28։

³ Տե՛ս Рашид ад-дин, Сборник летописей, т. III, էջ 136։

գին մետաղներ: Բայց այս նորմուծությունը, որ չինական գյուտ էր, հնարավոր չեղավ հարատև դարձնել շնորհիվ առևտրականների և ժողովրդի սուր դիմադրության:

Քեյզաթուի իշխանության հինգերորդ տարում (1295 թ.) իլխանության մեջ վերսկսվեցին նորից բուռն թափով խռովությունները և ներքին երկպառակությունները:

Ինչպես վկայում է Ստեփանոս Օրբելյանը, Քեյզաթուի պալատական քարձր պաշտոնյաները, որոնք զգվել էին նրանից և այլևս չէին կարող հանդուրժել նրա զազրելի արարքները՝ որոշեցին նրան գահընկեց անել և իշխանությունը տալ Բայդուին, որը նրա հորեղբոր որդին էր: Թեև այս դավադրությունը սկզբում հաջողություն չունեցավ և դավակիցները ձերբակալվեցին, բայց շուտով Քեյզաթուի զորքերը ապստամբեցին, ազատեցին բանտից կալանավորներին, Վեղդամաճ արին Քեյզաթուին ու սպանեցին նաև նրա համախոհներին: Այնուհետև նրանք ընդառաջ գնացին Բայդուին և, հանդիպելով նրան Ձիրավ դաշտում՝ հայտարարեցին խան և իշխող ամբողջ իլխանության (1295 թ. ապրիլ ամսին)¹:

Բայդուն իլխանության գահը կարողացավ իր ձեռքում պահել միայն մի քանի ամիս՝ մինչև 1295 թ. հոկտեմբեր ամիսը², նրա դեմ եկավ Խորասանի կողմից Արղունի որդին՝ Ղազանը, որը համարում էր իրեն իլխանության օրինավոր ժառանգ:

Բայդուի արքունիքը և նրա զորքերը, երբ Ղազանը արդեն մոտ էր գտնվում՝ մատնվեցին խուճապի, ուստի և սա հեշտությամբ ձերբակալեց ու կոտորեց Բայդուի կողմնակիցներին և իշխանությունը զրապեց, ինչպես վկայում է Ստեփանոս Օրբելյանը, առանց պատերազմի ու մարտի³:

Դեռևս Ղազան խանի գահակալումից առաջ, իրենց ընտանիքներով Մերձավոր Արևելքում գտնվող մոնղոլական զորքերը, որոնց մեջ գտնվում էին նաև մեծ քանակությամբ թուրքեր՝ սկսել էին հետզհետե միախառնվել տեղական ժողովուրդների, գլխավորապես, թուրքական ցեղերի հետ, որոնք սելջուկյան արշավանքներից հետո մեծ մասամբ վաչկատուն կյանք էին վարում հյուսիսային

¹ Տես Ստեփանոս Օրբելյան, «Պատմութիւն», էջ 468—470. Հեթումա պատմիչ, գլ. ԼԹ, էջ 59. «Անանուն ժամանակագրութիւն», էջ 27:

² Տես «Անանուն ժամանակագրութիւն», էջ 27:

³ Տես Ստեփանոս Օրբելյան, «Պատմութիւն», գլ. Հ, էջ 470—478: Համեմատիք նաև Հեթումա պատմիչ, գլ. Խ, էջ 60. «Անանուն ժամանագրութիւն», էջ 27.

իրանում, Հայաստանում և առավել ևս Փոքր Ասիայում: Իսկ Ղազանի իշխանության հենց սկզբում, որը իլխան դառավ մահմեդականների աջակցությամբ, լինելով նրանց թեկնածուն՝ իր ամբողջ զորքը և ինքը Ղազանը հանդիսավոր կերպով ընդունեցին մահմեդականություն ըստ սուննի դավանության:

Խնչպես վկայում է այս դեպքերին ականատես Ստեփանոս Օրբելյանը, 1295 թ. գահակալության հեղաշրջման ընթացքում Ղազան խանի զորավար Նավուզը, որը վերև հիշված Բասդադ Արղունի որդին էր՝ քրիստոնյաների դեմ հալածանքներ սկսեց իլխանության զանազան շրջաններում և, ի միջի այլոց, նաև Նախիջևանի ու Սյունիքի որոշ մասերում: Նավուզի զորքերը կողոպտեցին, գլխավորապես, Նախիջևան քաղաքի և գավառի եկեղեցիներն ու վանքերը, չարչարեցին քահանաներին և ուզեցին քանդել եկեղեցիները, բայց շուտով ավերածություններն ու բռնությունները դադարեցին Ղազան խանի հրամանով և խաղաղությունը վերականգնվեց¹:

Նավուզի հարուցած կրոնական հալածանքների պատճառով Դեմետրեի փոքրահասակ որդի Դավիթ թագավորը հեռացավ իր մեծամեծների ու զորքերի հետ միասին այժմյան Դարյալի կողմերը և ամրացավ այնտեղ անառիկ լեռերում: Սակայն կարճ ժամանակից հետո, երբ հալածանքներն արդեն վերջացել էին՝ մեծ զորքով մտավ Վրաստան՝ Ղազանի մեծ զորապետ խոթյուշահը, որը վրաց թագավորի մոտ պատգամավորություն ուղարկեց, հաշտություն կնքեց և վերադարձրեց նրան գահը և իշխանությունը²: Նավուզ զորավարը, որին ուղարկել էին խորասան՝ դավադրություն կազմեց այնտեղ Ղազան խանի դեմ, բայց դավադրությունը բացվեց և սրի մատնվեցին թե՛ ինքը և թե՛ ամբողջ տոհմը: Ստեփանոս Օրբելյանը վկայում է, որ խոթյուշահի պատժական արշավախմբի մեջ, որը եկել էր խորասան Նավուզի դեմ՝ գտնվում էին Օրբելյան Տարսալիճի եղբոր որդին Լիպարիտը և խաղբակյան մեծ իշխան Պոռչի (+1284) թոռը, Ամիր Հասանի (+1292) որդին՝ էաչին: Սրանք, ասում է Ստեփանոս Օրբելյանը, «թուք արձակեալ յերեսս Նավուզին մեծ անարգանօք ձաղէին»³:

Հուլավյան տոհմի խաների մեջ Ղազան խանը (1295—1304) միակ խոշոր պետական դեմքն էր: Նա փորձեր էր անում ամրացնել իլխանության երերուն ու խարխլված կառավարական կարգերը,

¹ Տես Ստեփանոս Օրբելյան, «Պատմութիւն», էջ 472—474:

² Նույնը, էջ 476:

³ Նույնը, էջ 476:

բարեկարգել ու բարձրացնել նրա տնտեսական ու ֆինանսական դրուժյունը և ապահովել երկրում ներքին խաղաղությունը:

Մինչև Ղազան խանի միջոցառումները, իլխանության բոլոր ժողովուրդը հարստահարման ու կողոպտման էին ենթարկվում պաշտոնյաների ու հարկահանների կողմից, որոնք հարկահավաքման ժամանակ աղաղակող զեղծումներ էին գործում և քայքայում էին գյուղական ու քաղաքային տնտեսությունը: Ղազան խանը հատուկ հրամանագրով կարգադրեց, որ բնակչությունն ամեն տեղ իրազեկ լինի իր իրավունքներին ու պարտականություններին, և միջոցներ ձեռք առավ, որ ամենուրեք բոլոր աչքի ընկնող տեղերում արձանագրված ու հրապարակված լինեն մանրամասն տեղեկություններ այդ վայրերից դանձվելիք հարկերի մասին, որ վճարելու էին հարկատուները: Միաժամանակ Ղազան խանը վերականգնեց և բարեկարգեց դատարանները, որպեսզի կարողանա սրանց միջոցով մաքառել վարչական զեղծումների և կամայականությունների դեմ: Հովանավորելով առևտուրը և արդյունագործությունը՝ նա կարգավորեց նույնպես և դրամական սխտեմը: Իբրև դրամական միավոր ընդունվեց նրա ժամանակ արծաթ դիրհեմը, որի կշիռը հավասար էր 0,5 մսխալի կամ մոտ 2,15 գրամի: Բացի այս դիրհեմից կտրվում էին նաև արծաթ դրամներ՝ հավասար 0,5 և 6 դիրհեմի: Վեց դիրհեմանոց արծաթ դրամը, որի կշիռն էր 3 մսխալ՝ անվանվում էր դինար:

Համդալլահ Ղազվինու վկայություններից պարզ երևում է, որ Ղազան խանի միջոցառումների շնորհիվ իլխանության երկրները գտնվում էին համեմատաբար բարեկեցիկ վիճակում և զգալի չափով ավելացել էին նաև պետական գանձարանի եկամուտները¹:

Ղազան խանի այդ մասնակի բարենորոգումների թողած ազդեցության մասին կարևոր տեղեկություն է հաղորդված ժամանակակից հայկական ձեռագրերից մեկի հիշատակարանում, որը գրված է նախիջևանում 1304 թ.:

«Ի սոյն ամի [1304],—վկայում է այդ հիշատակարանը,— ինքնակալն Ղազանն վճարեցաւ ի կենացս ... ճարձ սա զերթեկութիւն դեսպակաց, ելլեաց և արդուլեաց և կարգեաց յամենայն տեղիս սուրհանդակս, որ են շրջիկք, և սակս արդար իրաւացն, զոր առնէր, փակեաց Տէր Աստուած զամենայն թշնամիս սորա ի ձեռս սորա:

¹ См. Бартольд, Персидская надпись на стене Анийской мечети Мануче, էջ 20 ևն:

Գնաց սա մեծաւ ուժով և ձիախրոխտ որոտմամբ, բազմախտուն նիզակօք և խառնիճաղանջ քաղմութեամբ, յոքնախումբ փմբիւք, էառ նուաճեաց զամենայն տունն Շամայ,— հհար կոտորեաց մեծ և սաստիկ պատերազմաւ զգօրս Մարայ և արեան ճապախիս ոչ սակաւ գործեաց, մինչ գրեթէ Դարմինք մարդկան և անկեալ դիակացն ի վերայ արեանցն տարաբերել ղաւդիւր, որպէս տերեւ փղենոյ. և հետամուտ եղեալ մինչև ի մուտս արևու անյազարար ի սուր սուսերի մաշեցին զնոսաւ¹:

Ղազան խանը, որ իր զորքի հետ ընդունել էր մահմեդականութիւն, ինչպես տեսնում ենք, քրիստոնեւոյթյան նկատմամբ վարել էր համեմատաբար հանդուրժող քաղաքականութիւն: Իլխանութիւնը այդ ժամանակ ուժեղացել վեր և վտանգավոր էր դառել հարևան պետութիւնների համար:

Մոնղոլական շրջանի պարսկական պատմագիրների վկայութիւններից երևում է², որ Ղազան խանը աշխատել էր պահպանել բարեկամական հարաբերութիւններ Ոսկե Հորդայի հետ, ուր իշխում էր նրա ժամանակ Տոխտա խանը (1290—1312): Պատմագիր Վասաֆի ասելով.

«Երբ Մանգու-Տիմուրի ֆազավորութիւն ժառանգը դառավ Տոխտան՝ դեսպանների պարբերական ժամանման և հաճախակի հարաբերութիւնների շնորհիւ ճանապարհը նորից բացվել էր առևտրականների և օրթաղների համար ու միջոցներ էին ձեռք առնված ճանապարհորդների անվտանգութիւն և անդորրութիւն համար: Առանի երկիրը ալեկոծվում էր երթևեկող սայլերի, ստրուկների, ձիերի և ոչխարների քաղմութիւն պատճառով: Այդ երկրների ապրանքներն ու հազվագյուտ իրերը, որոնք այնքան տարիների ընթացքում չէին արտահանվում՝ նորից դրվեցին շրջանառութիւն մեջ»³:

Պահպանելով բարի հարևանական հարաբերութիւններ Ոսկե

¹ Տէս ԵԺԴ ԴՄՐԻ ԶԵՆԱԳՐԵՐԻ ԿԵՂԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐԸ, ԿԱԶՄԵՅ Լ. Ս. ԽԱՆԿԻՄԵՆ, ԵՐԵՒԱՆ, 1850, էջ 24 (Հայկական ՍՍՌ Միջնադարների Սովետին Կէն ԳԽՄ. Զեռագրատան № 3722 ձեռագիր 1304 թվականի):

² Տէս Тизенгаузен, „Сборник материалов“, 11, էջ 69, 72, 79, 82—84:

³ Նույնը, էջ 82:

Հորդայի հետ՝ Ղազան խանն ուզեց ապահովել իր երկրի հարավ-արևմտյան սահմանները և իր զենքը դարձրեց Եփրատոսի դեմ, որը իլխանության ամենահզոր թշնամին էր:

13-րդ դարի վերջերում Մամլուքների սուլթանությունը չափազանց զորեղացել էր: 1289 թ. Ալֆի սուլթանը նվաճել էր Տրապոլիս քաղաքը, 1291 թ. նրա որդին՝ Աշրաֆը գրավել էր Աքքա քաղաքը և քրիստոնյաներն այնուհետև առանց պատերազմի թողել էին գրեթե ամբողջ ծովեզերքը, որին տիրել էին մամլուքները: Հետևյալ տարին, 1292 թ., Մելիք Աշրաֆը մտել էր Կիլիկիա և վերցրել ու ավերել էր Հռոմկլան, որը հայոց կաթողիկոսների աթոռանիստ կենտրոնն էր: Նա գրավել էր այնուհետև, հաշտություն կնքելով Հեթում Բ-ի հետ, Բեհիստնի բերդաքաղաքը և այլ վայրեր:

Հեթում Բ-ի և նրա եղբայրների ժամանակ (1289—1305) Կիլիկիայի թագավորության դրությունը խիստ ծանր էր ու հուսահատական: Բացի արտաքին հարձակումներից, տեղի էին ունենում այս ժամանակ գահակալական ներքին երկպառակություններ հղբայրների մեջ ու նաև կրոնական հուզումներ ու խռովություններ բանակցությունների պատճառով, որ Հեթում Բ-ը և կրոնական մերձավորության կուսակիցները վարում էին Հռոմի պապի հետ՝ արևմտյան քրիստոնեությունից օգնություն ստանալու ակնկալությամբ:

Կիլիկիայի թագավորությունը իր փրկության հույսը դրել էր, բացի այդ, նաև Ղազան խանի վրա, որի մոտ եկել էին Հեթում Բ-ը ու նրա եղբայր Սմբատը և կնքել էին համաձայնություն (1295—1297 թթ.): Դաշնակցության նորոգումը մոնղոլների հետ առիթ դարձավ նոր հարձակումների Կիլիկիայի վրա: 1298 թ., ինչպես վկայում են հայկական աղբյուրները, Կիլիկիա արշավեց Եփրատոսի սուլթան Մանսուր խուսամեդդին Լաջինը, որը շատ ավերածություններ գործեց երկրի դաշտային շրջաններում¹: Բայց 1299 թ. վերջում մեծ զորքով եկավ Ասորիք Ղազան խանը և, միանալով հայերի հետ, առաջ շարժվեց դեպի Հեմս քաղաքը, և այստեղ, Հեմսի մոտ, ծանր պարտության մատնեց եփրատական զորքերը և նրանց ի փախուստ դարձրեց:

Այս հազթական ճակատամարտը տեղի էր ունեցել, ինչպես վկայում է Ռաշիդդեդդինը, 1299 թ. դեկտեմբեր ամսի 23—24-ին

¹ Տե՛ս «Անանուն ժամանակագրութիւն», էջ 29. Ալիշան, «Հայապատում», էջ 503 (հիշատակագիր):

Հեմս քաղաքի հյուսիսակողմում Աբբարիկ գետի մոտերքում¹։ Նույն թ. դեկտեմբեր ամսի 31-ին Ղազան խանը, հալածելով եգիպտացիներին, հասել էր մինչև Դամասկոս, որը անձնատուր եղավ ու ավերածության շնթարկվեց։ Դամասկոս քաղաքի մեծամեծներն ու իշխանավորները նրան ընդառաջ եկան, հպատակվեցին նրան ու խնդրեցին տալ իրենց զինվորական կառավարիչ։

Ղազան խանի զորամասերը, ինչպես հաղորդում է Ռաշիդդեդդինը, կոտորելով թշնամուն՝ հասել էին մինչև Գազա², Շուտով սակայն, 1300 թ. փետրվար ամսին՝ Ղազան խանը, թողնելով Ասորիքում պահապան զորքեր խուլվուշահի և Զոբանի հրամանատարության տակ, իր մեծ զորաբանակի հետ վերադարձավ Թավրիզ։ Նրա հեռանալուց հետո, նույն 1300 թ. ապստամբեցին Դամասկոսը և Ասորիքը և մոնղոլական պահապան զորքը հարկադրված եղավ դատարկել երկիրը։

Այնուհետև Ղազան խանի և Կիլիկյան թագավորության զորքերի արշավանքներն Ասորիքում, որոնց միացած էին հայ-վրացական զորքերը վրաց թագավորության աթաբեկ ու սպասալար Զաքարյան Շահնշահի առաջնորդությամբ³, տեղի ունեցան մի քանի անգամ 14-րդ դարի առաջին տարիներում Հաջինի հաջորդ Մելիք Նասիրի դեմ։ Սակայն այս արշավանքներից վերջինը հաջողություն չունեցավ։ 1303 թ. Ղազան խանի զորապետ խուլվուշահը, թեև կարողացավ զրավել Հեմսը և Դամասկոսը, բայց ծանր պարտություն կրեց Դամասկոսի հարավակողմում և իր զորքի մնացորդներով ետ նահանջեց Միջագետք⁴։ 1304 թ. մեռավ Ղազան խանը, և Կիլիկիայի հայոց թագավորությունը մնաց շրջապատված հզոր թշնամիներով։

1299—1303 թթ. վերոհիշյալ արշավանքները, կարելի է ասել,

¹ Сѣмъ Рашид ад-дин, Сборник летописей. т. III. русс. перевод Арендса, էջ 183—184։ Համեմատիր Հեթում պատմիչ, գլ. ԽԱ, էջ 60—61։

² Նույնը, էջ 186։

³ Сѣмъ ԵԱնանուն ժամանագրութիւն, էջ 29. Մելիք թ-Բեկ, վրաց աղբյուրները, II, էջ 61։ Օրբելյան Տառայիճի մահից հետո (+1290) և Շահնշահից առաջ վրաց թագավորության սպասալարն էր Սադուն աթաբեկի որդի խուլվու Բուղան, սակայն սրա սպասալարության տևողությունը որոշ չէ. տես Ստեփանոս Օրբելյան, «Ժամանակագրութիւն», էջ 31. Սամուել Անեցի (շաբ.), էջ 164. Ալիշան, «Հայապատում», էջ 529։

⁴ Сѣмъ Հեթում պատմիչ, գլ. ԽԲ—ԽԴ, էջ 62—66. Ալիշան, «Հայապատում» (Ներսես Գալեհց), 521—524. Սամուել Անեցի (շաբուն), էջ 165. ԵԱնանուն ժամանակագրութիւն, էջ 29 և ուրիշ։ Համեմատիր Рашид ад-дин, Сборник летописей, III, էջ 196։

իլիսանության վերջին փորձերն էին ընկճելու մամլութենների հզորությունը և նրանց դուրս վտարելու Ասորիքից և Պաղեստինից: Հարձակումներն այս անգամ խիստ ուժեղ էին և վտանգավոր էին Նզիպատոսի սուլթանության համար: Այս արշավանքների ընթացքում մոնղոլական և հայ-վրացական միացյալ զորքերը պետք է օգնություն «տանային նաև Եվրոպայից, բայց Եվրոպական պետությունները օգնության չեկան, դրժելով իրենց խոստումը:

Եթե Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը դիմեց 14-րդ դարում դեպի կործանում՝ դրա հիմնական պատճառներից մեկը Եվրոպական պետություններն էին և նրանց նենգ քաղաքականությունը:

ԳԼՈՒԽ ՑԱՍՆՈՒԹԵՐՈՐԴ

ԻԼԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՔԱՅՔԱՅՈՒՄԸ

1. Ուլջիտուն (1304—1316):— Հալածանքներ բնակչության դեմ:— 2. Հատուկ դիւանադարի գանձումը քրիստոնյա հայտապետների:— Պաշտոնյաների և հարկահանների կեղեքումներ:— 3. Արու Սեյիդ (1316—1335):— Կռիվները Ոսկե Հորդայի հետ (1319, 1325 և 1335 թթ.):— 4. Հայ բնակչության արտագաղթը:— 5. Անիի տնտեսական ծանր վիճակը:— Արու Սեյիդի հրովարտակը ապօրինի տուրքերի վերացման մասին:— 6. Խաչիկը Բայազետի և Անիի անբավական արձանագրությունը:— 7. Արձանագրության քվակների մասին սխալ կարծիքներ:— Անիի երկրաշարժը:— 8. Դուռումչիի 1319 թ. և Զաքարիայի 1327 թ. ապստամբությունները:— 9. Հուլավյանների պետության անկումը:— Ոսկե Հորդայի հոր արշավանքը (1336 թ.):— 10. Արփա խանի սպանությունը:— Մեծ Հասան և Փոքր Հասան:— 11. Հայաստանի աղետալի զբաղվածությունը ըստ մասնականից հիշատակարանների:— Իլխանության բաժանումը բազմաթիվ անկախ իշխանությունների:

Ղազան փառնին հաջորդեց նրա եղբայր Ուլջիտուն (1304—1316), որն անվանվում է նաև Մուհամմեդ Խուդաբանդա (=ածառա Աստծոյ), իսկ հայկական աղբյուրներում՝ «Ղարբանդա» կամ «Խարբանդա» (=ածառա էջի): Սա իլխանության կենտրոնը փոխադրեց Թալիքիդից Սուլթանիե, որը նրա ժամանակ արդեն դառել էր նշանավոր քաղաք:

Գահ բարձրանալուց հետո իր իշխանության առաջին տարիներում Ուլջիտուն, ինչպես վկայում է Հեթում պատմիչը¹, քրիստոնյաների նկատմամբ վարում էր տանելի քաղաքականություն, բայց շուտով նա փոխեց իր այդ քաղաքականությունը և քրիստոնեության դեմ հարուցեց ծանր հալածանքներ: Այդ հալածանքները հատկապես հայ ժողովրդի վերաբերմամբ մատնանշված են ժամանակա-

¹ Տե՛ս է Թ ու մ պ ա տ մ ի չ, գլ. ԽԲ, էջ 67:

կից հայ ձեռագրերի հիշատակարաններում ու նաև Գրիգոր եպիսկոպոս Կարնեցու վկայաբանության մեջ, որ նա հաստատել էր Կարինում 1321 թ.։ Այս վերջին գրվածքի վկայությամբ հալածանքների մասին հարկ եմ համարում մեջ քերել ընդարձակ բովանդակությամբ։

«Նետողաց ազգի բռնակալության ժամանակ,— պատմում է վկայաբանության անանուն հեղինակը,— նորից զորացավ Իսմայիլյան ազգը և հարուցանում էր հալածանքներ բոլոր քրիստոնյաների, մանավանդ մեր հայոց աշխարհի դեմ։ Եվ հազարային շար հողմերը հնչեցին, ինչպես Դեկոս, Դիոկղետիանոս և Հովիանոս Ուրացող ամբարիշտ թագավորների ժամանակ,— որովհետև Նետողաց ազգը ընդունեց Իսմայելականների կրոնը և ըստ իրենց մարմնականասեր կրոնի օրենսդրի՝ հանձն առավ թլփատման ենթարկել և, ծառայելով Իսմայելականներին՝ ջատ շարիքներ պատճառեց քրիստոնյաների եկեղեցիներին և Աստծու պաշտոնյաներին աշխատեց հետ կասեցնել Աստծու սուրբ եկեղեցիներին։ Նրանք եկեղեցիները շատ տեղերում թալանեցին ու քանդեցին..... Եվ բռնելով քրիստոնյաներին՝ դառն կերպով տանջում ու չարշարում էին, որպեսզի նրանք ուրանան իրենց քրիստոնեական հավատը..... Այնուհետև նրանք նորից տեղի տվին ու քրիստոնյաների վրա հարկ դրին և ամեն մի գլխից առնում էին յոթը—ութը դահեկան յուրաքանչյուր տարի. պահանջում էին, որ նրանք կամ ուրանան Քրիստոս կամ տան դահեկանը, որը խարաճ էր։ Իսկ քաջահավատները և կորովիները չընդունեցին նրանց խաբեբա աղանդը, այլ հանձն առան վճարել յուրաքանչյուր տարի հարկը։ Եվ մեր դասը ու քրիստոսադավան քրիստոնյաները մտան հարկերի լծի տակ և գոհությամբ տալիս էին իրենց ինչքը և վաճառում էին իրենց դուլքը ու տալիս էին յուրաքանչյուր տարի. հարկը առնում էին և տասներկու տարեկան երեխաներից. և շատերը գաղթեցին երկրից հարկի պատճառով»։

[«Ընդ ժամանակս բռնակալութեանն ազգին Նետողաց՝ կրկին զօրացեալ ազգն Իսմայելեան՝ յարուցանէին հալածանս ի վերայ ամենայն քրիստոնէից, մանաւանդ ի վերայ աշխարհիս Հայոց։ Եւ շար հողմունք հազարային հնչեցին հանգոյնօրէն ամբարիշտ թագաւորացն Դեկոսի, Դիոկղետիանոսի և Յովիանոսի Ուրացողին, քանզի ազգն Նետողա-

ցըն դառնային ի դին Խամայէլականաց և յաղագս մարմնականասէր կրօնից օրէնսդրին իւրեանց՝ յանձն առնուին զթլիպատութիւն և արբանեկութեամբ նոցին բազում շարիք անցուցանէին յեկեղեցիս քրիստոնէից և զպաշտօնեայս Աստուծոյ խափանել ջանային ի սուրբ եկեղեցեայցն Աստուծոյ։ Եւ ի բազում տեղիս յաւարի առեալ քակէին, զոր Տէր Յիսուս խափանեաց հոգով զօրութեամբ իւրով և խափանեսցէ զյարձակումն անօրինացն։ Եւ ըմբռնեալ զքրիստոնեայսն դառն տանջանօք նեղէին ուրանալ զքրիստոսական հաւատն՝ որ ի Հայր և յՈրդի և յամենասուրբ Հոգի։ Դարձեալ տեղի ետուն և եդին հարկս ի վերայ քրիստոնէից և յամենայն գլխոյ առնուին եօթն ութ դահեկան՝ յամենայն ամի, կամ ուրանալ զքրիստոս կամ տալ զդահեկանն՝ որ է խարաճ. զոր ոչ հնազանդեցան քաջահաւատքն և արիքն խաբեբայ աղանդից նոցա, այլ յանձն առին տալ զհարկն յամենայն ամի։ Եւ մերային սեռս և քրիստոսադաւան քրիստոնեայք մտանէին ի լուծ հարկացն և գոհութեամբ տային զինչս և ստացուածս վաճառէին և տային յամենայն ամի. և յերկոտասանամեայ մանկանէ առնուին զհարկն. և բազումք տարագիրք եղեալ վասն հարկին»¹։

Ժամանակակից երկու հայ ձեռագրերի հիշատակարաններում՝ օրինակված 1306 և 1307 թթ., ինչպես վկայում է Չամչյանը², մատնանշված է, որ Ուլջիտուն այնքան էր շարացել քրիստոնյաների դեմ, որ հրաման էր տվել որ մահմեդական դարձնեն թունի կերպով բոլոր քրիստոնյաներին, որոնք ապրում էին Մեծ Հայքում, Աղվանքում և Վրաստանում։ Եվ երբ այդ չհաջողվեց՝ նա բոլորի վրա ծանր հարկեր դրեց և պահանջեց, որ բոլորը՝ մեծից մինչև փոքրը վճարեն խարաճ՝ 40—30 սպիտակից մինչև 10 սպիտակ։

Երևանի Մատենադարանի «Պատմութիւն Վարդանայ Արևելցոյ» Թ. 3074 ձեռագրի հիշատակարանը ևս տալիս է այդ մասին հետևյալ տեղեկութիւնը.

«Ի ժամանակի յորում էր թուականս մեր 202 (1307), ի պակասել արդարութեանց և ի բազմանալ անօրէնութեանց մերոց, առաւել բազմացաւ բարկութիւն և սաստկացաւ շա-

¹ Տե՛ս «Հայոց նոր վկաները», գիտական հրատարակութիւն, Վաղարշապատ, 1903, էջ 121—123։

² Տե՛ս Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, հատ. Գ, էջ 299։

րութիւն ազգին նետողաց ի վերա մեր՝ ազգիս քրիստոնէից՝ քանզի ել տղայ հասակաւ այր մին ի խորասանայ միականի համանման նեղինն, որ գալոցն է, անուն նորա խորբանդա, որ թարգմանի իշու ծառայ, որդի Արղունին որդոյ Հուլայունին։ Սա բառնալ կամեցաւ զՔրիստոնէութիւն աղխարհէ Հայոց և Վրաց, զոր խափանեաց Տէր և ոչ կատարեցաւ շար խորհուրդ նորա։ Յետոյ այլ բանս մտաւ ածեաց արքանեկն սատանայի, առաքեաց ընդ ամենայն երկիր իշխանութեան իւրոյ դնել նշան խայտառակութեան քրիստոնէից և հարկ առնուլ ըստ մարդաթուի և (40) արծաթո մինչ ի Ժ (10) ըստ կարի»¹։

Հիշատակարաններից հայտնի է, բացի այդ, որ համաձայն Ուլքեյտուի կարգադրության, քրիստոնյաները մահմեդականներից տարբերելու համար, իրենց մեջքերի վրա պետք է ունենային սև կամ կապույտ նշաններ։ Այդ մասին ունենք ուշագրավ վկայություն, օրինակ, Երևանի Մատենադարանի 1307 թ. № 4881 ձեռագրի հիշատակարանում.

«Եւ նեղեն [ազգն նետողաց] զամենայն քրիստոնեայք դառնալ ի պատիր յոյսն իտեանց, զոմն նեղեն, զոմն տանջեն, զոմն սպանանեն, զոմանց զինչսն յափշտակեն. և ոչ այնու շատացեալք, այլ և եղին ի վերայ ամենայն քրիստոնէիցս հարկս և նշանս նախատանաց՝ ի վերայ ուսոց թիկանցըն կտաւ սեաւս, զի որք տեսցեն զնոսա՝ ճանաչեսցեն եթէ քրիստոնեայք են և հայհոյեսցեն. և ամենեկն ջանան, զի մի երեսցի քրիստոնէութիւն ի վերա երկրի»²։

Հալածանքները և կրոնական անհամբերողությունն ու արհամարհանքը դեպի քրիստոնյաները ունեցան սրանց համար ծանր հետեւանքներ, մասնավորապես և այն պատճառով, որ շնորհիվ այս ճնշումների, սաստկացան նորից պաշտոնյաների ու հարկահանների անիրավությունները քրիստոնյա ազգաբնակչության նկատմամբ։ Հայ ձեռագրերի հիշատակարաններում, որ գրված են Ուլքեյտուի իշխանության վերջին տարիներում՝ մատնանշվում է հաճախ, որ շատ տեղերում հարկահանները անպատիժ կերպով նեղում ու կեղեքում էին հայերին և պահանջում էին նրանցից կրկնակի ու

¹ Տէս «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 46։

² Նույնը, էջ 47։

ապօրինի հարկեր¹։ Իսկ Գլաճորի վանքի ձեռագրի մի հիշատակարան, որ մեջ է քերված Ալիշանի «Հայապատում»-ում, էջ 526, վկայում է նմանապես, որ Հայոց ՉկԳ թ. [=1314] «համարողքն ի վայումորս եկին, ու մինչև ի յամսական տղայն համարէին»։

Ուլջետուհին հաջորդեց նրա փոքրահասակ որդին՝ Աբու-Սեյիդը (1316—1335), որը փաստորեն վերջին իլխանն էր։ Սրա իշխանության ժամանակ սկսվեցին ինքնագլուխ և ըմբոստ ամիրանների և զորապետների երկպառակությունները։ Իսկ այնուհետև՝ սրա մահից հետո իլխանությունը գահավիժորեն դիմեց, ինչպես կտեսնենք, դեպի իր վերջնական անկումը։

Ոսկե Հորդան, որը լարված ուշադրությամբ հետևում էր գործերի դրուֆյանը հարևան այս երկրում՝ Աբու-Սեյիդի ժամանակ նորից ուլեց նվաճել ու տեր դառնալ Ազերբայջանին և Հայաստանին, որոնց միջով տեղի էր ունենում միջազգային առևտուրը Եվրոպայի և Փոքր Ասիայի հետ։ 1319 թ. Ոսկե Հորդայի խան Ուզբեկը (1312—1340) անթիվ զորքերով մտավ Դերբենդի ճանապարհով Անդրկովկաս և, ավերելով ու կողոպտելով Շիրվանը, հասավ մինչև Կուր գետը։ Ուզբեկի դեմ ռազմերթի ելավ Աբու-Սեյիդի զորավար Չոբանը՝ իլխանության փաստական կառավարիչը, և սպառնալով թշնամուն թիկունքից՝ նրան փախուստի մատնեց։ Այնուհետև կոիվներ տեղի ունեցան Ոսկե Հորդայի և իլխանության միջև նաև 1325 և 1335 թթ.։ Սակայն Ուզբեկ խանի բոլոր ջանքերը՝ տիրելու Ազերբայջանին՝ ապարդյուն անցան։ Արշավանքների միակ հետևանքը այն եղավ, որ կողոպտվեցին ու ավերվեցին որոշ ջրջաններ և՛ Արևելյան Անդրկովկասի, և՛ Հյուսիսային Կովկասի²։

Աբու-Սեյիդի ժամանակ թեև հալածանքները քրիստոնյաների դեմ բավական մեղմացան, սակայն ծանր հարկերը և հարկահանների ու պաշտոնյաների կամայականություններն ու կեղեքումները արդեն այնպիսի ծանր դրուֆյուն էին ստեղծել աշխատավոր ժողովրդի համար, որ հայկական շրջանների բնակչության մի մասը, տեսնելով, որ պահանջվող հարկերն իր ուժերից վեր են՝ ստիպված եղավ գաղթել օտար երկրներ։ Խիստ ծանր էր, մանավանդ,

¹ Հարկերի ծանրությունն մասին տես Երևանի Մատենադարանի 1310 թվականի № 380 և Լալայանի 1314 թվականի № 485 (72) ձեռագրերի հիշատակարանները, «ԺՂ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 86 և 101—102։

² Տե՛ս Тизенгаузен, Сборник материалов II, էջ 86, 89, 92, 93, 100, 101, 142, 143։

Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի քաղաքների դրուժյունը, որոնք տրանզիտային ճանապարհների տեղափոխության պատճառով՝ կորցրել էին իրենց միջազգային առևտրական նախկին նշանակությունը:

Մասնավորապես, Անիի տնտեսական ծանր վիճակը պարզ կերպով մատնացույց է արված արդեն 1301 թ. Զաքարյան Աղբուղայի հետևյալ արձանագրության մեջ.

«ԹՎ. 20 [=1301]. Շնորհիւն Աստուծոյ ես Աղբուղէս որդի-
Ժաւնէի, թողն մեծացն (sic) Զաքարիայի, եկի յԱնի
հրամանաւ Շահնշահի, տեսայ զքաղաքս աղքատացեալ և
խիստ ի վեր մնացել. զի շատ հարկ էր ի վերայ դրած, որ
ի սկզբանէ չէր եղել: Ես Գ հարկ ի վեր կալա վասն երկար
կենդանութեան և արևշատութեան եղբարցն իմոց Շահնշահի-
և իմ և վասն իմ նախնեաց գերեզմանին համար թողի զե-
զինն հազրն, զկովին համբրէլէն, զոչխարին աղհակն...»¹:

Աղքատացած Անի քաղաքի հարկերի թեթևացման մասին տեղեկություններ են հաղորդված նաև աթաբեկ Շահնշահի կնոջ և Սարգիս Միլենց բաժրարի 1320 թ. արձանագրություններում²:

Հայաստանի, ինչպես և Անի քաղաքի, տնտեսական կյանքի քայքայումը ցայտուն կերպով նկարագրված է Անիի Մանուկի մզկիթի պատի վրա փորագրված Աբու-Սեյիդի պարսկերեն արձանագրության մեջ, որը գտնված է Անիի ավերակներում և որի ճշգրիտ թարգմանությունը տվել է Բարտուղը: Այդ արձանագրությունից պարզ երևում է, որ Անիի և այլ գավառների բնակիչները ծանր ու ապօրինի հարկերի պատճառով թողնում էին երկիրը և գաղթում: Աբու-Սեյիդը, որպեսզի երկրի ամայացման առաջն առնե, ուզեցել է գաղթականությունը կանգնեցնել, պաշտպանելով ժողովուրդը սնանկացնող ու ապօրինի հարկերից: Նրա հրովարտակ-արձանագրությունը հարկ եմ համարում մեջ բերել ամբողջությամբ, առանց վերջին տողերի, որ կարևոր չեն:

«Աստված պարունակում է իր անբավության մեջ իր ծառաներին: Աբու-Սեյիդ Բահատուր խան: Հրովարտակ [յառ-
լելս]: Նրկրի երեսի ներկա թագավորի մայրաքաղաքից՝ աշխարհի սուլթանի, որը երկրավոր աշխարհի ու հավատի փառքն է և որի թագավորությունը Աստված թող հավիտենա-
կան անե: Քանի որ արևելքից մինչև արևմուտք աշխարհի

¹ Տես Վիմակն տարեգիր, էջ 151: Համեմատել Ալիշան, Շիրակ, էջ 62:

² Նույնը, էջ 180:

քնակիչները գտնվում են նրա գլխովյան ու արդարության ներքո՝ թող ամենակալ Աստվածը առավելապես կտրուկ անե նրա կարգադրությունն ու հրամանը:

Այս է նրա կարգադրությունը: Քանի որ երկրի մակերեսը ենթակա է նրա հրամանին և նրա գրչի շարժումից է կախված դիվանի կարգադրությունը՝ թող ոչ ոք չհամարձակի որևէ բան պակասեցնել կամ ավելացնել. թող բացի տամ-դայից և արդարացի մաքսից ուրիշ ոչինչ չառնեն և թող ոչ ոքից խալանի, նեմերիի և թարխի պատրվակով ոչինչ չպահանջեն. նրա համար որ սրանից առաջ Անի քաղաքում և Վրաստանի այլ շրջաններում խալանի, նեմերիի, անիրավացի հատկացումների ու թարխի պատրվակով ապօրինի տուրքեր վին առնում և բռնություն էին անում ու գործ դնում. և երկիրը սկսեց ամայանալ, հասարակ ժողովուրդը ցիր ու ցան հղավ և քաղաքի շրջանի տանուտերերը թողին խալանի ու դռնագրի պատճառով իրենց անշարժ ու շարժական գույքըն ու ընտանիքը և հեռացան...¹

Արու Սեյիդի (1316—1335) իշխանության ժամանակաշրջանին է վերաբերում, ամենայն հավանականությամբ, Գրիգոր աղա և Հովհաննես տանուտերերի անթվական արձանագրությունը, որը գտնվում էր Անիի մեծ կամ ավագ դռան վերև: Ըստ այդ արձանագրության Գրիգոր աղան և Հովհաննեսը՝ թեթևացնելու համար Անիի քնակչության հարկային ծանր դրույթունը՝ վերացրել էին նախկին հարկերից շատերը:

«Թոթեմամբն մարդասիրին և անմահ բանին Աստուծոյ,— ասված է այդ արձանագրության մեջ,— և վասն յերկար կենդանութեան արքայից արքային աստուածադիր փաթշահին և աստուածիմաստ իշխանաց իշխանին աշխարհաշէն և ի թագաւորութեան Վրաց աշխարհիս, որ եղև մայրաքաղաք Անի խասինջու և ի տէրութեան քաղաքիս աստուածասէր պատրոնացն Գրիգոր աղին և Յովհաննիսի եւ յեպիսկոպոսութեան տէր Յովհաննիսի ողորմածն Աստուած հայեցաւ ի դժուարութիւն քաղաքիս և խորհուրդ բարի ծագեց ի սիրտս պատրոնացն Գրիգորի և Յովհաննիսի, որ զքաղաքս մեր նորոգել շինեցին և զամենայն հարկապահանջութիւն բարձին զմ[ալ] և զթաղառ, զհեծել, զղսփշուն [=զղփշուր], զախսըր-

¹ Տե՛ս Бартольд, Персидская надпись на стене Анийской мечети Мануче, էջ 6—7: Համեմատիր Ա ի 2 ա ն, Շիրակ, էջ 56:

թամարան և զդռնագիրն ի քաժ ☉ ի դադմա և ի մուսալիպն դարձուցին, եւ զաթոռին հարկն, որ յետոյ ի շարաց դրած էր՝ զկապալն յեպիսկոպոսէն քարձին և յառաջին սահմ...»¹:

Մեջ բերված այս արձանագրության ժամանակը, որ պատմական կարևոր նշանակություն ունի՝ հայագիտական երկերում ըստ իս սխալ է մեկնված: Այլշանը արձանագրության ժամանակը դնում է 11-րդ դարում Շեղդադյան Մանուչիի ժամանակ, կարծելով, ըստ երևույթին, որ Անիի նորոգումը հավանական է ենթադրել հենց այս դարաշրջանում²: Այս կարծիքը, իհարկե, մի պարզ թյուրիմացություն է, որովհետև արձանագրության մեջ հիշատակված են մոնղոլական ջրջանի հարկերը՝ մալ, թաղար, ղփչուր և տամդա: Ընդունելի չէ նաև Մառի ենթադրությունը, որը կարծում է թե Անին կարող էր խասինջու դառած լինել 1251 թ.— նույն այն ժամանակ, երբ ճանաչվել էր իբրև ինջու, այսինքն՝ խանական տան անձնական կալված՝ Օրբելյան Սմբատի երկիրը³: Ավելի մոտ է ճշմարտության Բրոսսեի ենթադրությունը, որն արձանագրության ժամանակը դնում է 14-րդ դարի սկզբում⁴:

Ինչպես վերև ասացինք, Գրիգոր աղա և Հովհաննես տանուտերերի արձանագրությունը դրված է, հավանորեն, Աբու-Սեյիդի իշխանության ժամանակ և, ըստ երևույթին, որոշ կապ ունի վերջինիս վերոհիշյալ պարսկերեն հրովարտակի հետ՝ գրված 1320—1335 թվականների ժամանակաշրջանում⁵, որի մեջ, ինչպես տեսանք, նույնպես մատնանշված էր, որ Անի քաղաքի բնակիչներից «բացի տամդալից և արդարացի մաքսից ուրիշ ոչինչ չառնեն»: Եթե ընդունելի համարվի նոր այս ենթադրությունը, այդ դեպքում՝ հավանական կլինի նաև ենթադրել, որ Անիի 1342 և 1348 թթ. արձանագրությունների մեջ հիշատակված «Վասիլ՝ որդի Գրիգորոյ» և «Շապադին՝ որդի Յովհաննիսի»⁶ կարող են լինել հենց Անիի վերահիշյալ Գրիգոր աղա և Հովհաննես տանուտերների որդիները:

¹ Տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 221: Համեմատիր Ալիշան, Ծիրակ, էջ 40:

² Տե՛ս Շիրակ, էջ 98 և 101:

³ Տե՛ս Н. М. Марр, Новые материалы по армянской эпиграфике СПб, 1893, էջ 77—80:

⁴ Տե՛ս Brosset, Les ruines d'Ani, St.-Pet. 1860—1861, էջ 19:

⁵ Տե՛ս Бартольд, Персидская надпись, էջ 8:

⁶ Տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 167 և 169: Գրիգորի որդի Վասիլը, որը շաքարյանների ժառանգական հարկահան ու դատավոր Գրիգոր Խուցեսի տոհմիցն էր, հայկական ձեռագրերի հիշատակարանների մեջ անվանվում է տոմորաբար Ասիլ: տե՛ս Հովհաննիսյան, Խաղբակյանք, էջ 16:

Մեր նոր հետազոտմանը վերահիշյալ արձանագրության ժամանակի մասին խիստ կարևոր է այն տեսակետից, որ նա միջանկյալ կերպով պարզում է հայկական ավանդության ստուգությունը Անիում տեղի ունեցած շարժի մասին 14-րդ դարի առաջին քառորդի վերջերում, որ մի շարք աշխատություններում համարվել է վիճելի: Անթվական արձանագրության մեջ պարզ ասված է, որ Գրիգոր ազան ու Հովհաննեսը Անի քաղաքը նորոգել էին և շինել, ուստի և, հիմնվելով կարևոր այս վկայության վրա, կարելի է հավանական համարել, որ քաղաքի այդ նորոգումը, ինչպես և նրա հայտարարումը փաստինքու, կարող էին տեղի ունեցած լինել շարժից հետո: Բարսեղի և Մանի կարծիքը ճիշտ է միայն մի կետում, որ Անին երկրաշարժից հետո «ամբողջությամբ չի կործանվել»² և իբրև քաղաք գոյություն է ունեցել նաև 14—15-րդ դարերում: Ինչպես հայտնի է, Անիում թաթարական ու թուրքմենական դրամներ են կտրվել 1375 կամ 1376 թթ. և նույնիսկ 15-րդ դարում³:

Աբու-Սեյիդի ժամանակ, ինչպես վերև ասացինք, իլխանության մեջ սաստկացան ելույթները և լմբոստացումները զորապետների ու կուսակալների, որոնք չէին ուզում ենթարկվել կենտրոնական իշխանության կամ ձգտում էին իրենց երկրները դարձնել անկախ ու ինքնուրույն: Այդպիսի մի ելույթ էր 1319 թ. Ղուռուջիի ապստամբությունը Անդրկովկասում, որի ժամանակ մեծ չափով ավերվեց, գլխավորապես, Գեղարքունիքը: 1319—1320 թթ. Հովհաննես գրչի հիշատակարանը, նկարագրելով այս ապստամբությունը, վկայում է, որ Գեղարքունիքում կողոպտվեցին եկեղեցիները և գերվեցին երեսաններն ու ծերերը, իսկ մյուս բնակիչները, թողնելով իրենց գույքը, թաքնվեցին քարանձավներում: Բայց շուտով, ասում է հիշատակարանի հեղինակը, ապստամբությունը զսպվեց և Ղուռուջին ու իր զորքը պարտվեցին և կոտորվեցին⁴, Ղուռուջիի ապստամբությունը, ըստ երևույթին, տեղի էր ունեցել Անիի խասինքու հայտարարվելուց առաջ:

Աբու-Սեյիդի ժամանակ խիստ զորեղացել էին և վտանգավոր էին դառել պետության միասնության համար նրա գլխավոր զորապետ ու

¹ ՏՏ՝ Бартольд, Персидская надпись, էջ 10: Марр, Ани, էջ 44, 126 և 128: Համեմատիր նաև Ալիշան, Շիրակ, 103:

² ՏՏ՝ նույնը:

³ ՏՏ՝ Марр, Ани, էջ 44:

⁴ ՏՏ՝ Հովսեփյան, Խաղրակյանք, էջ 205, ծանոթ.: Համեմատիր Երևանի Թանգարանի ձեռ. № 88: Նույն այս գեղեցիկ հիշատակված են նաև Սամսուել Անեկոս (շարուն.) մոտ, էջ 167:

գիր Չոբանը և սրա որդիները, որոնք իլխանության զանազան շրջանների կուսակալներն էին: Արու-Սեյիդը 1327 թ. ընկճեց նաև այս հզոր ընտանիքի ապստամբությունը¹:

Սակայն Արու-Սեյիդի մահից հետո (+1335) այլևս հեարավոր շեղավ պահել պետության միասնությունը: Մոնղոլական զորավարները և ցեղապետները փաստորեն իրենց ձեռքը առան իշխանությունը և Աբու-Սեյիդի հաջորդները պարզապես դրածու անվանական խաներ էին, որոնք ոչ մի նշանակություն չունեին և խազայիք էին սրանց ձեռքին: Այս արդեն իլխանության հոգեվարքն էր, որը խիստ կարճատև եղավ և տևեց միայն ինը տարի:

Մոնղոլական Սուլդուզ և Զելայիր ցեղերի առաջնորդները՝ Չոբանյանները և Զելայիրյանները՝ մրցելով ու պատերազմելով իրար հետ՝ 1335—1344 թթ. մոտ ինը տարվա կարճ ժամանակամիջոցում նստեցրին և գահից գցեցին կամ սպանեցին ութը խան և 1344 թ. իլխանների մեծ պետությունը վերջնականապես քայքայվեց:

Աբու-Սեյիդից հետո Հուլավյանների պետության վերջին իլխաններն էին՝ Արփա 1335—1336, Մուսա 1336, Մուհամմեդ² 1336—1338, Տոզա-Տիմուր 1337 (+1353), Զեհան-Տիմուր 1339—1340, Սատի-բեկ 1338—1339, Սուլեյման 1339—1344, նուշիրվան 1344:

Աբու-Սեյիդը, ինչպես վկայում է Համդալլահ Դազլիխին³, հիվանդացել և մեռել էր Առանում Հեջիրի 736 թ. ռաբի Բ. ամսի 13-ին [=30 նոյեմբերի 1335 թ.], երբ նա պատրաստվում էր ետ մղել Ոսկե Հորդայի Ուզբեկ խանի հարձակումը, որը մեծ զորքով մտել էր Անդրկովկաս և հասել մինչև Կուր գետը: Պատերազմի պատճառով գտնվելով վտանգված դրության մեջ՝ Աբու-Սեյիդի զորքերը, որպեսզի կարողանան թշնամուն դիմադրել, ինքնագլուխ կերպով, առանց բարձր ազնվականության ու ցեղապետների ժողով (շուրտվթայ) գումարելու, իլխան ընտրեցին Արփային, որը շառավիղ էր և ժառանգ ոչ թե Հուլավուի, այլ սրա եղբոր Արիքբուլայի

¹ Տե՛ս Ս ա մ ու ե լ Ա ն ե ց ի (շարուն.), էջ 158, 167. Ս մ բ ա տ ս պ ա-ր ա պ ե տ (շարուն.), էջ 123. Тизенгаузен, Сборник материалов, II, էջ 92, 101 և 143:

² 1337 թվականին Բզնունյաց գավառի Ազեթ գյուղում զբված ՇԱԽՄԱՐԱՆ-ի հիշատակարանում անվանված է «մեծ ինքնակալ Մահմուդ խան», տե՛ս («ԺԳ գարե հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 296:

³ Տե՛ս Тизенгаузен, Сборник материалов, II, էջ 93:

տոհմի: Նորընտիր այս խանը Ոսկե Հորդայի զորքերին ցույց տվեց ուժեղ դիմադրություն և ստիպեց նրանց հաճանքել (1336):

Սակայն նրա ընտրությունն իլխանության համար ունեցավ օրհասական նշանակություն: Որովհետև նրան չէին ընտրել մոնղոլական բոլոր ցեղերի ներկայացուցիչները մեծ ժողովում (ղուռուլ-թայում)՝ ուստի և իլխանության մի շարք շրջաններ հրաժարվեցին նրան ճանաչել իլխան:

Սամուել Անեցու ժամանակագրության անանուն շարունակողի վկայությամբ Արփա խանը իշխեց որպես իլխան միայն վեց ամիս: Նրա դեմ ելավ Բաղդադից Աբու-Սեյիդի քեռին Ալի փաշա Նոյինը, որը սպանեց նրան և իլխանության գահը տվեց Բայդու-խանի թոռ Մուսային¹: Այնուհետև թե՛ ինքը Մուսան և թե՛ նրա հաջորդներն անխոս գործիքներ էին Ալի փաշայի և, գլխավորապես, իրար հետ մրցող ու հակառակորդ Զեյայիթյան Հասան Վզուրկի (աճեժին) և Չոբանյան Հասան Քուլուկի (սփոքրի)՝ ձեռքերում, որը Աբու-Սեյիդի վեզիր Չոբանի թոռն էր և Տամուրտաշի որդին:

Իլխանության հոգեվարքի վերջին տարիների ընթացքում ան-իլխանությունը, ալեքրածությունները և կողոպուտները ինչպես պետության զանազան շրջաններում, նույնպես և Հայաստանում, հասան ծայրահեղ աստիճանի: Ինչպես ճիշտ մատնանշել է Գ. Հովսեփյանը,² այս ժամանակաշրջանին կարող է վերաբերել Դավիթ գրչի անթվական հիշատակարանը, որը գրված է Թեղենյաց վանքում:

Ձնտողաց խառնիճաղանջ ազգի այս ժամանակում,— ասված է հիշատակարանի մեջ,— ո՞վ կարող է պատմել տառապանքներն ու աղետները, քանի որ ոչ աշխարհ, ոչ քաղաք, ոչ ագարակ և ոչ սրբակրոն վանքեր խաղաղություն չգտան. այլ բոլորը նեղությունների մեջ էին և մեր երկիրն ավերվում էր ծանր հարկեր պահանջողների կողմից. որով—

¹ Տես Սամուել Անեցի (շարուն.), էջ 158 և 168:

² Տես Գ. Հովսեփյան, Խաղաղությանը կամ Պոռոյանք Հայոց պատմության մեջ, Վաղարշապատ, 1928, էջ 228:

Երևանի Մատենադարանի 1338 թվականին գրված № 4813 «Աւետարանի» հիշատակարանի դրիչը ևս վկայում է, որ նա ընդօրինակել է ձեռագիրը— լի թուական Հայոց 925 (1338), ի ժամանակս որ ոչ զան կայր և ոչ սուլտան, և աշխարհս էր իբրև զնաւ յերերման, և քրիստոնեայք էին հալածական և փախստական», տես «ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 306: Համեմատել նույն այս գրվածքում (էջ 314) նաև 1338 թվականի «Արժնոյ Վանք»-ում գրված «Աւետարան»-ի հիշատակարանը:

հետև չկար ոչ թագավոր, ոչ իշխան և ոչ վերակացու, այլ բոլոր կողմերում խռովություն էր և աղմուկ»:

[«Ի ժամանակիս խռովութեանն աղգիս նետողաց... ով որ կարէ պատմել զաղէտս տարակուսանաց, որ ոչ աշխարհ և ոչ քաղաք և ոչ ագարակ և ոչ սրբայկրան վանորայք զխաղաղութիւն գտեալ, այլ համակ ի նեղութիւնս և ի խիստ հարկապահանջողաց աներեալ լինէր աշխարհս. քան (զի) ոչ գոյր թագաւոր և ոչ իշխան և ոչ այցելու, այլ յամենայն կողմանց խռովութիւն և աղմուկ»]:

Մի ուրիշ հիշատակարանում, գրված Վերին Ազգւիտում 1340 թ., նկարագրված է նաև Գողթն գավառի անասնի ծանր վիճակը նույն այս ժամանակաշրջանում:

«Բայց թագավորութիւնը,— վկայում է այս հիշատակարանը,— բարձված է, որովհետև իշխանները խռովարարներ են և, խախտված լինելով՝ աղմկում են իրար դեմ: Անկարելի է խոսք գտնել ու պատմել հեծյալների պատճառած այն աղետն ու տագնապը, որ այս տարվա ընթացքում մեր աշխարհը տեսան, սոքա, 30.000 մարդու դեմ զազաններ, հարձակվելով մեր երկրի վրա՝ սրեցին նետերը, լարեցին աղեղները, հանեցին իրենց թրերը և ոտքի ելան մեր երկրի դեմ: Եվ ո՞վ կարող է պատմել այն անօրենսւթյունները, որ նրանք արին և գործեցին: Նրանք գերեցին բազմաթիվ գավառներ, սվերեցին ու կործանեցին. նրանք հափշտակեցին ամբողջ բերքը և ինչքը ու կողոպտեցին բոլոր քրիստոնյաներին. նրանք մերկացրին ու բոբիկացրին և քրիստոնյա մարդկանց վրա ոչինչ չթողին: Նրանք, վերցնելով խմբերով անասուններն ու տավարը՝ տարան ոչխարներն ու եզները, կովերն ու ցուլերը, էշերն ու երկվարները. նրանք հանեցին մարդկանց հագուստները, մերկացրին և նրանց խաղք ու խայտառակ արին: Ո՞ր աչքը ընդունակ է հանգիստ տեսնել աղիողորմ այդ տառապանքները և կամ ո՞ր մարդը կարող էր տեսնել ու տանել այդ չարչարանքները...»:

[«Այլ բարձեալ է թագաւորութիւն, քանզի իշխանք ին խռովարարք և տատանեալք, ի վերայ միմեանց աղմկեալք. զոր ոչ կարէ բերան պատմել զոր յայսմ ամի տեսին աչք մեր զաղէտ տարակուսանաց ի հեծելեաց, զորս երեսուն հազար մարդադէմ զաղանաց ի վերայ երկրիս մերում յարձակեալք. զնետս սրեալ և զաղեղն լարեալ և զթուրս իւրեանց թափեալ՝

յարեան ի վերայ երկրիս մերում և ով կարէ պատմել զանօրէնութիւնս նոցա զոր արարին և գործեցին. քանզի բազում գաւառս գերեցին և աւերելով կործանեցին և զինչս արդիւնեաց զամենայնն յափշտակեցին և զամենեսեան զքրիստոնեայս կողոպտաւ արարին, մերկ և բոկ, և ոչ թողին և ոչ մի ինչ ի վերայ անձանց քրիստոնէից. այլ զանասունս տաւարաց շուկս շուկս առեալ տարան զոչխարաց և զեզանց, զկովուց և զցլուց, զիշուց և զերիվարաց, և զհանդերձս ի յանձնէ մերկացուցին և մերկս արարին ի տեսիլս խայտառակաց. քանզի ո՞ր աչք բաւէ տեսանել զաղիողորմ տարակուսանայ. և կամ ո՞ր անձն բաւէր տեսանել և տանել այնմ շարչարանաց...»¹։

Արու-Սեյիդի մահից հետո Հովապյանների մեծ պետութիւնս փլատակների վրա հետզհետեւ, ինչպես կտեսնենք, հիմնվեցին լազմաթիվ ինքնուրույն ու անկախ մանր պետութիւններ, որոնք, պատերազմելով իրար դեմ՝ շարունակեցին ավերել ու տնտեսապէս քայքայել Առաջավոր Ասիայի երկրները։ Բայց 14-րդ դարի վերջերում եկավ Միջին Ասիայից Լանկթամուրը, որը, վերացնելով այս մանր պետութիւնները՝ հիմնեց կրկին հսկայական մի նոր պետութիւն։

¹ Տես Մեհրոպ վ. Մաքսուդյան, Վերին Ադուլիսի և շրջակայքի հայերէն ձեռագրերը, «Արարատ» 1915 թ. Ե. Լալայան, Գողթն, «Ազգադրական հանգէս», XI գիրք, Թիֆլիս, 1905, էջ 165; Համեմատել «ԺԴ դարի հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Պաշիկյան, էջ 324։

Նորվարդի Եկեղեցին (XIV դ.):

ԳԼՈՒԽ ՑԱՍՆԻՆՆԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ ԶՈՐԱՆՅԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ԶԵԼԱՅԻՐՅԱՆՆԵՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. Հայաստանի իշխանությունները իշխանության անկման ժամանակ:— 2. Զա-
ֆառյանների տան փայտամասեր:— 3. Վաչուռյանները, Օրբելյանները և մյուս
իշխանությունները:— 4. Չոբանյանների և Ջեղաթիւնյանների իշխանությունների հաստատումը
Թավրիզում և Բաղդադում:— 5. Մելիք-Աշրաֆ և Անիի ու Բջնիի ավերումը:—
6. Բջնիի վերստին եվանդուն Շահնշահ Գ-ի ձեռքով:— 7. Ոսկե Հորդայի Զանի-
րեկ խանի արշավանքը Թավրիզ և Մելիք-Աշրաֆի սպանությունը:— 8. Զանի-
րեկի սպանությունը և Ջեղաթիւնյանների իշխանության հաստատումը Թավրի-
զում:— 9. Ուլեյար և ճառ հաջորդները:— Կոնվենտ գահակալության համար և
Ջեղաթիւնյանների իշխանության թուլացումը:— 10. Թոխթամիշի գործերի արշա-
վանքը Ազերբայջան և Թավրիզի առումը:— Հայաստանի հյուսիս-արևելյան
շրջանների ավերումը Թոխթամիշի գործի նահանջի ժամանակ:— 11. Գաղթա-
կան բուրքերի հոծ զանգվածները Մերձավոր Արևելքի բնակչության կազ-
մում:— 12. Օսմանյան բուրքերի հաստատումը Փոքր Ասիայում:— Ղաբա-Ղայուն-
լու և Աղ-Ղոյունլու ցեղերը:— 13. Հայ կուլտուրան 14-րդ դարում:—
ունիթոնական շարժումը:— Եսայի Նշեցի, Հովհան Որոտնեցի և Գրիգոր Տաթևա-
ցի:— 14. Կաթոլիկության հաղթող հայ իշխանները:

14-րդ դարի կեսերին, երբ Հուլավյանների մեծ պետությունը
անդամատուլեց և բաժանվեց մի շարք անկախ երկրների՝ Հայաս-
տանի հայկական իշխանությունները, թեև թուլացած դրուժյան
մեջ էին, բայց բոլորն էլ գոյություն ունեին և տեղ-տեղ նրանց մեջ
դեռ շարունակվում էր կուլտուրական շինարարությունը:

Շիրակում ու Անիում մոնղոլական տիրապետության ամբողջ
ժամանակաշրջանում, ինչպես շատ ճիշտ մատնանշել է Ալիշանը¹,
իշխում էր ամիրսպասալար Զաքարեի որդի Շահնշահ Ա-ը (+1261)
և վերջինիս որդիներն ու թոռները: Բանասերների նորագույն կար-

¹ Տե՛ս Շիրակ, էջ 101:

ծիբը, որ իբր թե մոնղոլները Անիի կառավարությունը հանձնած են եղել, որոշ ժամանակ անցնելուց հետո, ուրիշ հայ իշխանների՝ չի համապատասխանում աղբյուրների հաղորդած տեղեկություններին: 14-րդ դարի առաջին կիսում Անիում ու նրա շրջանում շարունակում էին իշխել Շահնշահ Ա-ի թոռները՝ Շահնշահ Բ-ը (+1320), Վահրամբ և Զազան, որոնք բոլորն էլ արձանագրությունների մեջ կոչվում են աթաբեկներ¹:

Հիմնվելով իր դիտողությունների վրա, ելակետ ընդունելով Զաքարյանների կտրած դրամներն ու Անիի միջնաբերդում գտնված տնային գործածության իրերը՝ Մառը ենթադրում է², որ 13—14-րդ դարերում բարձր հայ ազնվականությունը, որին պատկանում էր և Զաքարյանների տոհմը՝ գրեթե բոլորովին ապալզայնացած էր և եկեղեցիված էր մուսուլմանական կուլտուրայի ազդեցության: Ինչ թվում է, որ միջնաբերդի պեղումների տվյալները չեն կարող հիմք ծառայել նման տխուր և չափազանցված ընդհանրացման: Զաքարյանների տոհմը, ընդունած լինելով վրաց եկեղեցու քաղկեդոնական դավանությունը՝ կապված էր, անշուշտ, ավելի վրացական, քան հայկական կուլտուրայի հետ և խնամություն ունենալով մահմեդական ազնվականության հետ՝ կրել էր, բնականաբար, որոշ չափով նաև նրանց կուլտուրայի ազդեցությունը:

Մենք արդեն տեսանք վերև, որ Զաքարյան Ավագի դստեր հուշաքի ամուսինն էր Մուհամմեդ Շեմսեդդին Սահիպ Դիվանին: Միանգամայն հնարավոր է ու հավանական, որ սրանց որդին Զաքարեն, որը հիշատակված է Գետարգելի վանքի 1325 թ. արձանագրության ու նաև Վրաց ժամանակագրության մեջ³ մահմեդական էր և ոչ քրիստոնյա: Անիի տեր Զաքարյան Շահնշահ Բ-ը, ինչպես երևում է վիմական արձանագրությունների վկայություններից⁴, ամուսնացած էր Շեմսեդդին Սահիպ Դիվանու դուստր հուսանդդեի հետ:

Մոնղոլական տիրապետության ընթացքում իրենց գոյությունը շարունակեցին Արազածոտն զավառում Վաչուտյանները: 13-րդ դարում իշխում էին այնտեղ իշխանաց իշխան Վաչեի որդի Քուրդ

¹ Տե՛ս Վիժակա՛ն տարեգրք, էջ 151, 155, 160, 165, 167, 169, 170:

² Տե՛ս АНН, էջ 42—44:

³ Տե՛ս Ալիշա՛ն, «Այրաբուռ», էջ 292. Մե՛ս բ ո վ բ Ս մ բ ա տ յ ա ն ց, Գեղարքունի, էջ 241. Մե՛ս ի բ ու թ-Բե՛կ, Վրաց աղբյուրներ, Բ, էջ 63:

⁴ Տե՛ս Վիժակա՛ն տարեգրք, էջ 155, 160:

իշխանը և սրա որդիները, իսկ 14-րդ դարի առաջին կիսում իշխանաց իշխան Քուրդ Անբերդցին ու նրա որդի՝ «Թեոդոս Չրքինը», որոնք հիշատակված են Կարբիի 1338 և Հովհաննավանքի 1358 թթ. արձանագրություններում¹։ Քուրք Անբերդցու մասին, որը մեծ Քուրք իշխանի թոռն էր, 1335 թվականից առաջ գրված մի ձեռագրի հիշատակարանի գրիչը տալիս է մեզ հետևյալ կարևոր տեղեկությունները՝

«Յայսմ ժամանակի երեւեալ քաջ և արի, յաղթող և բարձրաբազուկ իշխանաց իշխանն՝ յազգէ Վաչէի, որդի Տայիրին, որդոյ բարեպաշտ և աստուածասէր Քրդին, որ և անուն նորա Քուրդ կոչի, որոյ անուամբն և քաջութեամբն մնաց գաւառս մեր և վանորայքս անշարժ և անվնաս յայսմ մեղսաշարժ և դառն ցամաքս։ զի յայսմ նուազեալ և դառնացեալ ատրս, որ վասն մեղաց մերոց, երեւալ մեծափառ և աստուածահաճոյ մեծ զօրավարն և երեկի նախամարտիկ, պարծանաց և զարդու զաւակն Հայաստանեաց, ամենօրհնեալ Քուրդն. զի ոտնաձայնք երիվարացն նորա և ճօճին նիզակացն, և փայլատակումն սուսերացն, ճայթմունք աղեղացն, և կուռ զրահքն, և ասպարափակ լինելն, և այլ ահարկու կազմուածն զարհուրեցունէին թշնամիսն, թո՛ղ զյաղթութիւն և զքաջութիւն, և բազում պատերազմաց վանումն ի ձեռն նորա, և ազատագորաց նորա բազմութիւն, գեղեցկութեամբ՝ իբրև զօր երկնից, և քաջութեամբ՝ իբրև զառիւծ կամ իբրև քաջարժուի ի վերայ Հայաստանեաց, յամենայն պատերազմունս։ Այնու՝ առաջին այլասեռ թագատրացն՝ Ղազանին և Ղարապանդին և Պուսայիդի և մեծամեծ սպարապետ Նոյինացն մեծարգոյ և փառաւոր երեւեալ, և յամենայն շուք և պատիւ և խիւլայ ընդունեալ, պահէր խնամօքն և ողորմութեամբն Աստուծոյ զգաւառս և զվաներս ի խաղաղութեան, և այլոց գաւառակցացն բազում կարեկից և օղնական լինէրս²։

Վայոց ձորում և Սյունիքի արևմտյան այլ մասերում իլխանությունյան անկման ժամանակաշրջանում մեծ իշխանություն էր Օրբեկյանների իշխանությունը։ Տարսայիճի մահից հետո (+1290) սրա իշխանական իրավունքները ժառանգեց նրա մեծ որդին՝ Էլիկումը,

¹ ՏԵԱ Վիմական տարեգիր, էջ 171։

² ՏԵԱ «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, էջ 270—271. համեմատելք Ալիշան, Հայապատում, էջ 527։

որը, կամենալով զրկել ժառանգությունից իր եղբայրներին ու մոտ ազգականներին՝ տվեց նրանց ըստ սովորութեան իրավունքի իրենց հասանելիք մասը: 14-րդ դարի առաջին կիսում այստեղ իշխում էին հիշյալ էլիկումի որդիները և նրա եղբոր Զալալի ու հորեղբոր որդու Լիպարիտի ժառանգները:

Օրբելյաններին հարեան էին Պոռշյանները, որոնց ո՛չ պակաս մեծ իշխանությունը, ինչպես վերև ասացինք, գտնվում էր Վայոց ձորում, Շահապունիքում, Վարաժնունիքում և Կոտայքում: Այստեղ Պոռշ իշխանի մահից հետո (+1284) նրա իշխանությունը և կալվածքները ժառանգել էին սրա որդիները՝ Պապաքը (+1298) և Ամիր Հասան Ա-ը (+1292), իսկ 14-րդ դարի առաջին կիսում՝ վերջինիս որդի էաշի Ա-ը (1299—1317) և ապա սրա որդիները¹:

Թե՛ Օրբելյանների և թե՛ այս իշխանության մեջ կուլտուրական շինարարությունը, որ վերակսվել էր 13-րդ դարում, շարունակվեց նաև 14-րդ դարում, գլխավորապես, այս դարի առաջին կիսում: Այս երկու իշխանությունների մեջ էին գտնվում այս դարում արևելյան հայերի գրականության ու գիտության գլխավոր կենտրոնները: Էաշի Ա-ի որդու Ամիր Հասան Բ-ի (1317—1351) ժամանակ նշանավոր ուսումնամայր էր Ծալի Նչեցու Գլաձորի միջնադարյան դպրոց-համալսարանը, իսկ նույն դարի երկրորդ կիսում՝ նաև Տաթևի մեծ դպրոցը՝ որի հիմնադիրն էր Ծալի Նչեցու աշակերտ Հովհան Որոտնեցին:

14-րդ դարի սկզբներում, ինչպես վերև տեսանք, ընդարձակ երկիր էր նաև Դոփյանների իշխանությունը, որը Հասան Բ-ի որդի Գրիգորի ժամանակ, 1312 թ., ուներ իր մեջ, քացի Փոքր Սյունիքից, Գեղարքունիքի մի մասը և Վերին Խաչենը: Նույն այս ժամանակ ներքին խաչենում իշխում էին Զալալ Դուլա Հասանի (+1261) ժառանգները: Կային այս ժամանակ նաև ուրիշ հայկական մանր իշխանություններ:

Ինչպես տեսնում ենք, Հոսավյանների մեծ պետության անկման ժամանակ Հայաստանի հայ իշխանությունները իրենց գոյությունը դեռ շարունակում էին: Բայց մոնղոլների ավելի քան հարյուր տարվա ծանր տիրապետությունը քայքայիչ կերպով էր ազդել նրանց երկրների ու ժողովուրդների վրա: Մոնղոլական մեծ հարկերը, կեղեքումները, սնանկացող ընակչության արտագաղթը, ինչպես և հայ հեծելազորի մշտական մասնակցությունը մոնղոլական հեռավոր արշավանքներին՝ հետզհետե հյուծել ու ուժասպառ

¹ Տե՛ս Հ ո վ ս ե փ յ ա ն, Խաղբակյանք կամ Պոռշյանք, էջ 135 և հետո:

էին արել հայկական երկրները: Եվ երբ 14-րդ դարի երկրորդ կիսում Անդրկովկասը և Հայաստանը ենթարկվեցին նոր փորձանքների ու աղետի՝ հայ իշխանութիւնները, բնականաբար, այլևս անկարող եղան դիմադրել նոր ու ամբիշ սոսկալի հարձակումներին և կորցրին իրենց քաղաքական ինքնուրույնության վերջին թույլ մնացորդները:

Որ Արևելյան Հայաստանի վերոհիշյալ իշխանութիւնները իշխանության անկման շրջանում գտնվում էին, իրապես, քաղաքական ու տնտեսական ծանր դրության մեջ՝ այդ պարզ ու որոշ մատնանշված է 13—14-րդ դարի հեղինակ խաչատուր Կեչառեցու «Ողբ վասն աւերման տանս արեւելեան» ոտանավորի հետևյալ վկայութիւններում՝

«Ծաղր ու նախաւ Բազմաց մեք եղաք,
Յերկաթ ու ի նեղ զնդան մեք մտաք,
Յաղքատութիւն որ ժամանեցաք՝
Այս մեծ եարիս ամենքս որ դիպաք,
Ի ձեռն չար ազգի մեք գրաւեցաք.
Բժիշկ չունիմք, ցաւոյս որ հասաք.
Զմեր բարերարն անյայտ կորուսաք,
Եւ այլ չունիմք իսկի մեղ ճարակ...
Մեռան իշխանքըն մեր ցանկալի,
Ու իրեանց որդիքն տղայ հասակի.
Սուգըն տիրեաց մեղ Իսրայէլի...»¹

Արլունահեղ և երկարատև խռովութիւններից և կոտիւններից հետո, որ իշխանության մեջ, ինչպես տեսանք, սկսվել էին Աբու-Սեյիդի մահից հետո՝ 1341 թ. Չոքանյան փոքր Հասանի (Քուշուկ Հասան) և Զելալիրյան Մեծ Հասանի միջև կայացաւ վերջնական համաձայնութիւն, ըստ որի նրանք իշխանության արևմտյան և հյուսիս-արևմտյան շրջանները բաժանեցին իրար մեջ և առաջինը իշխանության գլուխ անցաւ Թավրիզում, իսկ երկրորդը՝ Բաղդադում: Միջադեպը և հարավային Հայաստանը մնացին իրենց նախկին իշխանավորների ձեռքին, իսկ Փոքր Ասիայում կառավարիչներ նշանակվեցին Փոքր Հասանի եղբայր Աշրաֆը և Արտենա ամիրան:

Իշխանության անկումը և նրա մեջ ծագած խառնակութիւնները, որոնցից անկարող եղան օգուտ քաղել հայ իշխանութիւնները,

¹ Տես Ա ի 2 ա ն, Հայապատում, էջ 526:

նպաստեցին Վրաստանի ուժեղացման, որի արևմտյան և հյուսիսային շրջանները քիչ էին ավերվել և մնացել էին համեմատաբար անվթար։ Չորանյանների և Զեւայիրյանների իշխանության ժամանակ Վրաստանի թագավոր Գեորգի Պայծառը (1314—1346) ո՛չ միայն կարողացավ ուժեղացնել ու բարեկարգել իր երկիրը, այլև ենթարկեց իր իշխանությունը մի քանի անշատված շրջաններ։ Սակայն, որովհետև Հայաստանի լեռները ամառային արոտատեղիներ էին Առանի ու Ազերբայջանի տափաստաններում ձմեռող մոնղոլական-թուրքական քոչվորների համար՝ պաշտպանել այս շրջանները և պահել Վրաստանի գերիշխանության տակ, ըստ երևույթին, այլևս հնարավոր չէր։ Քոչվորների զգալի մասը կազմում էին Չորանյաններին ցեղակից ռազմիկ ու հզոր Սուլդուզները, որոնք գլխավոր հենարանն էին Թավրիզում հաստատված Քուչուկ Հասանի իշխանության։

Այս Հասանի իշխանությունը, որ ամրապնդվել էր 1341 թ. վերոհիշյալ համաձայնությունից հետո՝ երկար շտեկեց։ 1344 թ. նրան սպանեց իր կինը և այնուհետև նրան հաջորդեց եղբայրը՝ Աշրաֆը (1344—1357)։ Մեկիք Աշրաֆի տասներեք տարի տևող իշխանությունը բռնությունների, անիրավությունների և սանձարձակ կամայականությունների մի շրջան էր։ Հարստահարվում և կեղեքվում էր նրա ժամանակ ամբողջ ազգաբնակչությունը՝ ոչ միայն քրիստոնյաները, այլև մահմեդականները։

Կեռան թագուհու ավետարանի 1357 թ. հիշատակարանից հայտնի է մեզ, որ Անին ու Շիրակը ենթարկվել էին հարձակման ու ավերածության «տաճկաց» զորքի կողմից։

«Սպանեցին,— պատմում է հիշատակարանի հեղինակը,— ծնողների առաջ տղաներին և տղաների առաջ ծնողներին. և ում որ բռնեցին ու գերի էին տանում՝ մատնեցին բանտի ու տանջանքների։ Եվ թարերար Աստվածը տեսնում էր այս և անտես էր առնում մեր անշափ շար արարքների պատճառով։ Իսկ սրանց գլուխը, աթարեկ և մեծ սպասալար Շահընշահը, հազիվ կարողացավ ազատվել քջամիտների ձեռքից»։

Նույն հիշատակարանում նաև Անիի տանուտեր «պարոն Ասիր-ի (=Վասիրի) մասին, որը, ինչպես վերև ենթադրեցինք, Գրիգոր Խուցեսի տոհմիցն էր, գրված է, որ

«Նա շատ վիշտ ու տրտմություն կրեց մայրաքաղաք Անիի ավերման պատճառով։ Որովհետև նա ինքն էր ծնողաբար

¹ Համեմատել Ս ա մ ու ե ի Ա ն ե թ ի (շաբուհ.), էջ 168։

սնուցել նրանց իբրև իր երեխաներին և հավատարիմ էր եղել պատրոն աթաբեկ Շահնշահի տանը և նրա տոհմի իշխանության մեջ գտնվող բոլոր բազմությունը, այն հոգսերը, որ իրեն էին հանձնարարված՝ նա հոգում էր Աստուծու կամքի համաձայն, արժանանալով հավանության նրանց կողմից, որոնք գտնվում էին պատրոն Շահնշահի իշխանության տակ»:

[«Սատակեցին առաջի ծնողաց զտղայսն և առաջի տղայոց զծնողսն. և զորս ըմբռնեալ տանէին գերիս, բանգից և տանջանաց մատնեալ. և քարերարն Աստուած տեսեալ և անտես առնէր վասն անբաւ շարեաց մերոց: Որոց զուիւ աթապակ և մեծ սպասաւար Շահնշահ, որ հաղիւ կարաց զերծանել ի ձեռաց թշնամեացն:

Բազում վիշտս և տրտմութիւնս կրեաց [պարոն Ասիլ] վասն աւերման մայրաքաղաքին Անոյ: Քանզի իբրև զտղայս ծնողաբար սնուցեալ էր զնոսա և հաւատարիմ կացեալ ի վերայ տանն պատրոն աթապակ Շահնշահին և ամենայն բազմութեան տան իշխանութեան նորայ, ի ձեռս նորա եղեալ և զամենայն հոգս ըստ Աստուծոյ հաճոյիցն հոգայր և հաւանեցուցանէր, որք լնդ ձեռամբ պատրոն Շահնշահի էին»]:

Հիշատակարանի այս վկայությունը փսիստ կարևոր է, որովհետև նա պարզ ցույց է տալիս, որ Անին, որպես մայրաքաղաք և Զաքարյանների նստավայր, իր գոյությունը պահել էր մինչև 14-րդ դարի հիսունական թվականները: Ավերված ու ամայացած լինելով վերոհիշյալ արշավանքի ժամանակ՝ նա իբրև քաղաք, ինչպես վերև ասացինք, գոյություն է ունեցել, հավանորեն, և 15-րդ դարում: Բայց նա Կեռան թագուհու ավետարանի հիշատակարանի մեջ նկարագրված աղետից հետո, ըստ երևույթին, այլևս չի եղել Զաքարյանների իշխանության տակ:

14-րդ դարի հիսունական թվականներին, Մելիք-Աշրաֆի բռնակալության ժամանակ, ինչպես երևում է Բջնիի 1358 թ. արձանագրությունից, ավերածության էին ենթարկվել ո՛չ միայն Անին ու Շիրակը, այլև ուրիշ հարևան գավառներ, որոնց թվում նաև Բջնին ու նրա շրջակայքը: Բջնիի այդ արձանագրությունը, որ պատմական խիստ մեծ կարևորություն ունի՝ հարկ եմ համարում մեջ բերել

¹ Տես Հ ո վ ս ե փ յ ա ն, Խաղրակյանք, էջ 16 (Էջմիածն. Մ. Ց. № 1804)։

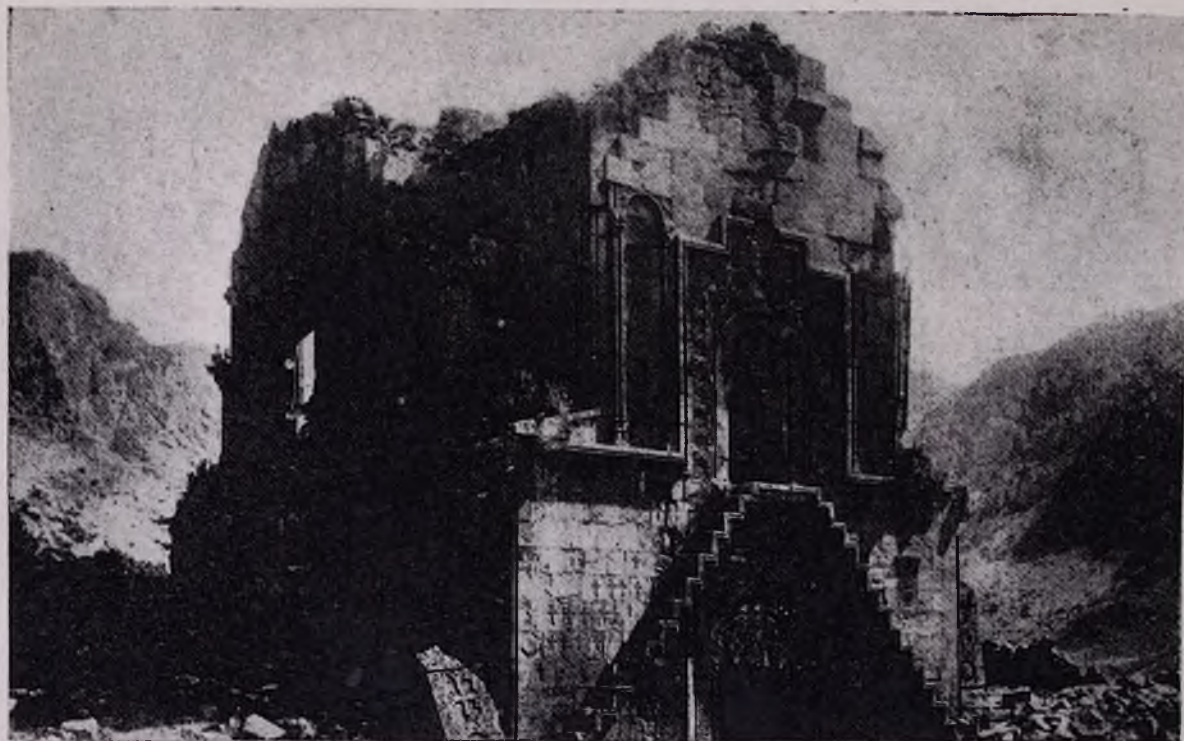
առանց կրճատումների, բաց թողնելով Ալիշանի ուղղումները, որ ըստ իս հավանական չեն:

«ԹՎ. ՊԷ [1358]. Ի զարմէ երկուց հարազատաց քաջաց եւ յաղթողաց ամիր սպասալար Զաքարիայի եւ աթաբակ Իվանէի, ես Աթաբակ Շահինշահ որդի աթաբակ Զազայն¹, ի ժամանակս բռնակալութեան Մէլիք Աշրափին, զմեր հայրենիքս զԲջնի քաղաք յիսնէ հուլիսով խլեր էր, զիր ճորտներէսիր կացուցեր. եւ Հաճիբէկ նիաղեցաւ ու զքաղաքս ի հիմանց քակեց ու շատ յանուանի մարդ ի սուր քաշեց ու դեկեղեցիքս տապալեց ու զերկիրս ի չորս դիաց անքնակ արար ու զքրիստոնէք անխնայ կոտորեաց. մեք յԱստուած ապաւինելով զմեր սալահրի... հեծելին գլուխ կացուցաք, որ ի վերա նստաւ բազում աշխատութեամբ. զիր ապրանքն նախ նա բաշխէր. որ Աստուած յսղծաց մեզ ու մեր հայրենիքս զԲջնու բերդս ի մեր ձեռս բերաց. վասն փրկութեան հոգւոյ և յերկար կենդանութեանս մերոյ կրկին նորոգեցաք զեկեղեցիս եւ զքունիաթ արձանս, վերստին հաստատեցաք զվիճակ, զվանք, զգեօղ, զսարի, զդաշտի հայրենիք, բէց (") ու շինական ու գործատուր զինչ եծ..... Աստուածածնայ ծառ(այ).... ազատ և թարխան արարին ի հարկէ և ի ծառայութենէ: Տէր Վանական և սպասատրքս խոստացան Յակոբայ տ(անի) գիշերապաշտան առնեն: Ով ոք զմեր հաստատած արձանս խափանել ջանայ՝ դատի յԱստուծոյ և մեր մեղացն պարտական եղիցի»²:

Հիմնվելով մեջ տերված այս կարևոր արձանագրության բովանդակության վրա՝ կարելի է ըստ իս ենթադրել, որ աթաբակ Շահինշահ Գ-ը, որը, ինչպես տեսանք, Անիի աղետի ժամանակ հազիվ ազատվել էր թշնամուց՝ կարողացել էր վերագրավել Բջնի քաղաքը և նրա շրջանը, որը քանդված ու ամայացված է եղել, ինչպես և Անին: Ուշագրավ է, որ 1358 թ. հետո Զաքարյան տոհմի իշխաններ արձանագրությունների մեջ այլևս չեն հիշվում: Վերոհիշյալ ավերումից հետո, ըստ երևույթին, նրանք բոլորովին նսեմացել էին և կորցրել էին իրենց քաղաքական նշանակությունը:

¹ Ալիշանը (Այբարատ, 373) ուղղել է «Շահինշահ (ի) որդի աթաբակ Զազայն» և վերագրել է արձանագրությունը Շահինշահի որդուն Զազային: Սակայն Զաքարյանների ազնվականի մեջ (Հայապատում, 447) նա Շահինշահ Գ-ին համարում է որդի աթաբակ Զազայի:

² Տե՛ս Ալիշան, Այբարատ, էջ 373—374: Վիմական տարեգիր, էջ 169—170. Ս մ բ ա տ յ ա ն ց, Գեղարքունի, էջ 320—321:

Բուրսեի իշխանի դամբարանը Նորավանքում (XIV դ.):

Չորսանյան Մելիք-Աշրաֆը, որը նողկալի մի բռնակալ էր, իշխեց Թավրիզում մինչև 1357 թ.¹։ Համաձայն պարսկական աղբյուրների վկայությունների սրա՝ մահմեդական հպատակները, պիսավորապես, Թավրիզի բնակիչները անկարող լինելով տանել նրա շարագործությունները՝ դիմեցին Ջուլյան տոհմի Ջանիբեկ խանին (1340—1357) և ուզեցին իշխանությունը հանձնել Ոսկե Հորդայի խաններին։ Այսպիսով, Ջուլյանները, որոնք ձգտել էին շարունակ միացնել իրենց պետությանը նաև Աղերբայջանը՝ հարմար առիթ ունեցան իրականացնելու իրենց վաղեմի դիտավորությունը, որի համար նրանք արյունահեղ պատերազմներ էին ունեցել Հուլայանների հետ։

1357 թ. սկզբներին Ջանիբեկը մեծ զորքով մտավ Անդրկովկաս և առանց դժվարության տիրեց Թավրիզին, ուր ազգաբնակչությունը նրան չդիմադրեց¹։ Մելիք-Աշրաֆը, որը գերի էր բռնվել՝ ենթարկվեց մահապատժի և Աղերբայջանի կուսակալ նշանակվեց Ջանիբեկի մեծ որդին՝ Բերդիբեկը²։ Բայց Ոսկե Հորդայի տիրապետությունն Աղերբայջանում շատ կարճ եղավ և տևեց միայն մի քանի ամիս։ Երբ Ջանիբեկը Թավրիզից վերադառնում էր Դեշտ-ի-Ղիչաղ՝ ճանապարհին նա հիվանդացավ և, ինչպես վկայում է պարսկական պատմագիր Մուինիդդին Նատանգին³, Հեջիրի 758 թ. շաբան ամսի 3-ին [=22 VII 1357] սպանվեց իր մեծ վեպիր ու ղորապետ Տուղլու-Բայի ու նրա մարդկանց ձեռքով՝ իր որդու Բերդիբեկի դրամբ, որը Թավրիզից եկել էր հիվանդ հոր մոտ և մասնակցել էր նրա սպանությանը։ Ջանիբեկի սպանությունից հետո Բերդիբեկի իշխանության ժամանակ (1357—1359), որը ժա-

¹ Երևանի Մատենադարանի 1357 թվականի № 5332 ձեռագրի հիշատակարանի վկայությունից մեզ հայտնի է, որ Շյախստ ամիս եղե զալուստ զանին արեւելից և բմբռնուճն Աշրաֆին, իսկ նույն Մատենադարանի 1358 թվականի, № 2087 ձեռագրի գրիչը վկայում է, որ նա Գրիգոր Նարեկացու Ողբերգություն մատենաը առտագրել է Շյուրժամ գլար իշխանն և զաւերուճն աշխարհաց, զարբանեակն սատանայի, որոյ անունն Աշբաւ կոչիւր, ի խնամոցն Աստուծոյ եկն Թաղաւորն հիւսիսային, որոյ անուն Ջանիբեկ կոչիւր, և երարձ զկարապետ նեռին ի կենաց, և եղև զազարուճն շարեաց նորաւ, տեա ԺԴ գարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, էջ 425 և 433:

² См. Тизенгаузен, Сборник материалов, II, էջ 94—98, 101—103, 128, 140, 211, 214: Համեմատիր նաև Սամուել Անեցի, շարուն., էջ 169:

³ Նույնը, էջ 128—129. համեմատիր նաև էջ 211 և 214:

ռանգեց իր հոր գահը, Ոսկե Հորդայում սկսվեցին ներքին խռովություններ և Զուլայանների տիրապետության հաստատումը Անդրկովկասում ձախողվեց և այս անգամ:

Բերդիբեկի Թավրիզից հեռանալուց հետո շատ կարճ ժամանակով իշխանությունը անցավ Ախիջուքի և Մելիք-Աշրաֆի կողմնակիցների ձեռքը: Բայց շուտով, 1358 թ., Զելայիրյան սուլթան Ուլեյսը, վերոհիշյալ Մեծ Հասանի (+1356) որդին, հարձակվեց Ախիջուքի վրա, սպանեց նրան և Զելայիրյան տոհմի իշխանությունը հաստատեց և այս երկրի վրա: Զելայիրյանների աթոռանիստ մայրաքաղաքը փոխադրվեց այնուհետև Բաղդադից Թավրիզ:

Ուլեյսը (1356—1374) Զելայիրյան տոհմի ամենահզոր իշխանն էր: Նրա գերիշխանությունը ճանաչեցին շրջակա երկրների ամիրաններից շատերը: Շիրվանի շահ Քաուսը, որի իշխանությունը ուժեղացել էր Հուլավյանների անկումից հետո՝ թեև փորձ արեց ապստամբել նրա դեմ, բայց հարկադրված եղավ հպատակվել նրան և, ինչպես ինքը, նույնպես և իր որդին Գուլինգը, դառան վասալներ Զելայիրյանների: 1360 թ. Մելիք-Աշրաֆի որդին, Տամուրտաշը, որին Զանիբեկը քրոջ հետ տարել էր իր ուլուսը՝ կարողացավ այնտեղից դալ խմբարեզմի վրայով խլաթ և ուզեց վերականգնել Թավրիզում Զոբանյանների իշխանությունը: Սակայն խլաթի կառավարիչը, իմանալով, որ Ուլեյսը, դալիս է խլաթ՝ բռնեց Տամուրտաշին և հանձնեց Ուլեյսին, որը ենթարկեց նրան մահապատժի²:

14-րդ դարի երկրորդ կիսում, մինչև լանկթամուրի գալը, ըստ երևույթին, Զելայիրյանների իշխանության տակ էր գտնվում Հայաստանի մեծագույն մասը, ինչպես և Անին, ուր, ինչպես ասացինք վերևում, դրամներ են կտրվել 1375 կամ 1376 թ. Ուլեյսի որդի Զելայիրյան Հուսեյնի անունով: Այս Հուսեյնի (1374—1382) ժամանակ, որը 1374 թ. հաջորդել էր Ուլեյսին, Զելայիրյանների մոտ լսվեցին սկսվեցին ներքին խառնակություններ ու կռիվներ, որոնք հիմք դրին նաև սրանց իշխանության թուլացման ու քայքայման: 1382 թ. Հուսեյնի վրա հարձակվեց Թավրիզում նրա եղբայր Ահմադը, որը կատաղի ու դաժան բռնակալ էր, սպա-

¹ Տե՛ս Тизенгаузен, Сборник материалов, II, էջ 97 և 103;

² Նույնը, II, էջ 47. Ս ա մ ու ե լ Ա ն ե Յ ի (շարուն.), էջ 169:

նեց նրան և տիրեց գահին¹։ Սրա ժամանակ հարավային Հայաստանում իշխում էր Ոսկեյսի մյուս որդին՝ Բայազիդը (1382/3—1384/5)։

Գահակալական կռիվների մասին Զելալիրյանների մոտ Սամուել Անեցու ժամանակագրության շարունակողը տալիս է հետևյալ տեղեկությունը.

«Ռ32Բ [1382/3]. Սուլթան Ահմադը սպանեց երկու եղբայրներին և ինքը գահ նստեց. նա սպանեց և իր հոր մեծամեծներին ու բոլորին մատնեց կորստյան։ Իսկ նրա մյուս եղբայրը, որի անունն էր Շահգադա, նրա դեմ պատերազմի գնաց, նմանապես և նրա Փիրալիպատիկ զորապետը, և երբ նրանք եկան մեծ զորքով սուլթան Ահմադի վրա՝ երկու զորքն էլ կոտորվեցին Արտազի դաշտում և ցրվեցին»։

[«Ռ32Բ. Սուլտան Ահմատն զերկու եղբարսն սպանեաց՝ և ինքն նստաւ, սպան զմեծամեծս հօր իւրոյ, և կորոյս զամենեսեան։ Եւ միւս եղբայրն շարժեցաւ ընդ նմա ի պատերազմ՝ Շահգատայ անուն, և զօրապետ նորա Փիրալիպատիկ, և եկեալ մեծաւ զօրաւ ի վերայ սուլտան Ահմատին և կոտորեցին երկոքին զօրք ի դաշտին Արտազու՝ և ցրուեցան զօրքն»]²։

Զելալիրյանների այս ներքին երկպառակություններից աշխատեց օգտվել Ոսկե Հորդայի խան Թոխթամիշը, որի ժամանակ, Մամայի պարտությունից (1380) և Մոսկվայի առումից (1382) հետո, Ոսկե Հորդան խիստ ուժեղացել էր։ 1385 թ. Թոխթամիշը փորձեց նորից նվաճել Ազերբայջանն ու ողջ Անդրկովկասը։ Ինչպես վկայում են պարսկական աղբյուրները, նրա զորքերը, թվով մոտ 90.000, Դերբենդի ու Շիրվանի վրայով մտան Ազերբայջան և, պարտության մատնելով Զելալիրյան Ահմեդ Վելի ամիրային՝ մոտեցան Թավրիզին և պաշարեցին Զելալիրյանների հարուստ ու փարթամ մայրաքաղաքը 1385 թ. հունվար ամսի սկզբներին։ Համդալլահի որդի Զեյնեդդինի վկայությամբ՝ Ոսկե Հորդայի զորքերի առաջնորդները, քաղաքը պաշարելուց մի քանի օր հետո, համաձայնության եկան Վելի ամիրայի հետ, որ իրենք պաշարումը

¹ Այս Ահմեդը հիշատակված է իբրև «Ղան ազգին Նետոդաց Ահմատ» 1386 թվականին «Արծրունիս քաղաք»-ում գրված Ավետարանի հիշատակաբանում։ Եթե «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 561։

² Ս ա մ ու ե լ Ա ն ե ց ի (շարուն.), էջ 170։

կվերացնեն, ստանալով քաղաքացիներից իբրև փրկանք 250 թուման ոսկով: Սակայն խաղաղության այս բանակցությունների նպատակն էր, իրապես, քնացնել քաղաքի պաշտպանների աշակրջությունը: Թոխթամիշի զորքերը անսպասելի կերպով ներս խուժեցին քաղաք (1385 թ. հունվարի 6-ին, ուրբաթ) և ութը շաբաթ անխնա կոտորեցին, գերեցին և թալանեցին քաղաքի անպաշտպան բնակչությունը¹: Այս արշավանքի ժամանակ ավերածության էին հասնում թաքավորների տները, ինչպես Վկայում ևն Սամուել Անեցու շարունակողը և նմանապես Զեյնեդդինը, գերեւ էին ավելի քան 200.000 հոգի²: Ազեբբայջանից վերադառնալիս՝ Ոսկե Հորդայի զորքերը գնացին նախ դաշտային Ղարաբաղ — մի մասը Ահարի վրայով, որը գտնվում էր Ղարադաղում, իսկ մյուս մասը՝ Նախիջևանի և Սյունիքի վրայով: Թուլմա Մեծոփեցու վկայությունից երևում է, որ Նախիջևանի վրայով նահանջող զորքերը թե՛ այս քաղաքի ջրջաններում և թե՛ Սյունիքում ավերել էին բաղամաթիվ գավառներ և բնակչությունը կոտորել էին կամ գերել: Սակայն ձմեռվա սաստիկ ցրտերի պատճառով նրանք հարկադրված են եղել արագացնել իրենց երթը, ուստի և թողել էին ավարի մի մասը և գերիներին. շատերին³:

Թոխթամիշի զորքերի հեռանալուց մոտ մեկ տարի հետո, 1386 թ. աշնանը, ինչպես ներքև կտեսնենք, Անդրկովկաս ու Հայաստան մտավ Լանկթամուրը, որի արշավանքների ժամանակ թալանը, կոտորածները և ավերածությունները ինչպես Հայաստանում, նույնպես և ամբողջ Առաջավոր Ասիայում, շարունակվեցին ավելի մեծ ջափերով:

Մոնղոլական վերահիշյալ դինաստիաների տիրապետությունը մինչև Լանկթամուրի հանդես գալը, որ տեղից մոտ 150 տարի, ինչ-

¹ Ску Тизегаузен. Сборник материалов, II, էջ 97, 98, 100, 151: Համեմատել Թուլմա Մեծոփեցի, էջ 14. Սամուել Անեցի (շարուն.), էջ 171: Ինչպես վկայում է այս վերջին աղբյուրը, Թավրիզի առումը տեղի էր ունեցել Հայոց ՊԵՏՐՎԱԿԱՆԻՆ (1385) «Ելալոնութեան հրապարուցին» [=6 հունվ.]: Զեյնեդդինը Թավրիզի առումը գնում է Հեջերի 787 թվականին [=12 II 1385—1 II 1386] ուրբաթ: Սակայն հունվարի 6-ը զալիս է ուրբաթ 02 թի 1386, այլ 1385 թվականին:

² Սամուել Անեցի, շարուն., էջ 171 և Сборник материалов, II, էջ 98:

³ Թուլմա Մեծոփեցի, էջ 14: Համեմատել Սամուել Անեցի, շարուն., էջ 171:

պես տեսանք, աշխարհավեր իրարանցումների, գաղթի ու մեծ տեղաշարժերի մի ժամանակաշրջան էր: Այդ 150 տարվա ընթացքում վգալի կերպով կերպարանափոխ եղավ քնակչության էթնիկական կազմը ինչպես Հայաստանում, նույնպես և ամբողջ Առաջավոր Ասիայում:

Արդեն 13-րդ դարի առաջին կիսում նոր նվաճողների, մոնղոլական-թուրքական քոչվոր ցեղերի տեղափոխությունը արևմուտք որոշ փոփոխություն մտցրեց Մերձավոր Արևելքի ազգագրական քարտեզում: Իրենք, մոնղոլները Վորքի մեջ շատ չէին և Վորքի մեծամասնությունը կազմում էին թուրքերը: Թուրքերենն էր, գլխավորապես, և նոր եկվորների խոսակցական լեզուն: Թուրքական ցեղերի արտագաղթը արևմուտք շարունակվեց նաև 13-րդ դարի երկրորդ կիսում և իլխան Արղունի ժամանակ ու հաջորդ դարում՝ Միջին Ասիայից գաղթեցին Հյուսիսային Միջագետք և Հարավային Հայաստան քոչվոր թուրքեր, որոնք մոտ ցեղակից էին սելջուկյան թուրքերին:

Հատկապես Հայաստանում, ինչպես վերև տեսանք, դեռևս արաբական տիրապետության ժամանակ պարսկա-արաբական որոշ բնակչություն հաստատվել էր Դվինի կողմերում և Վանա լճի շուրջը գտնվող գավառներում: Սելջուկյան արշավանքներից հետո թուրք և պարսիկ եկվոր ցեղերը շարունակեցին հաստատվել Հայաստանի դանազան մասերում: Իսկ մոնղոլական տիրապետության ժամանակ Միջին Ասիայից եկած քոչվորները տարածվեցին ամեն տեղ թե՛ Աղերբալջանում ու Հայաստանում և թե՛ ամբողջ Արևմտյան Ասիայում:

Այսպիսով, Հանկթամուրի արշավանքներից առաջ, թուրքական եկվոր ցեղերի գաղաթականությունը մեջ ընդ մեջ հաստատվել էր տեղական նվազած ու նոսրացած բնակչության՝ պարսիկների, աղերբալջանցիների, հայերի, քուրդերի, արաբների ու հույների միջև, Մերձավոր Արևելքի գրեթե բոլոր երկրներում:

Օսմանյան թուրքերը, ինչպես պատմում է 15-րդ դարի վերջերում ապրող թուրք գրող Նեշրի Բրուսացին, ծագում են թուրքական օղուզների ցեղից և Սուլեյմանի առաջնորդությամբ գաղթել էին Հայաստան, Խլաթի և Նոզնկայի շրջանները, Չինգիզխանի արշավանքների ժամանակ՝ 13-րդ դարի քսանական թվականներին: Չինգիզխանից հետո թուրքական այս ցեղի մեծ մասը, Սուլեյմանի որդի էր-թողրուկի ուղեկցությամբ գնաց Արևմտյան Փոքր Ասիա և սելջուկյան սուլթաններից ստացավ այնտեղ բնակության տեղ Բրուսայի

արեւելակողմում՝ Բյուզանդական Բիթանիայի սահմանների մոտ՝, երբ 13-րդ դարի վերջերում Իկոնիայի սուլթանութունը քայքայվեց, Էրթողրուլի որդին՝ Օսմանը, որի անունով թուրք ցեղի այս ճյուղը կոչվում է օսմանյան, ինքնագլուխ իշխեց այս կողմերում (1299—1326) և, ընդարձակելով իր իշխանութւյան սահմանները՝ հիմնադիր եղավ Օսմանյան պետութւյան։ Օսման Ա-ի հաջորդները, միացնելով իրենց իշխանութւյան տակ Փոքր Ասիայի թուրքական մյուս ցեղերը՝ հետզհետե գրավեցին բյուզանդական ու սլավոնական բազմաթիվ շրջաններ Փոքր Ասիայում ու Բալկանյան թերակղզում և 14-րդ դարի վերջում, սուլթան Բայազիտ Ա-ի ժամանակ (1389—1402), Օսմանյան պետութւյունը հզորացավ, տարածվելով Հյուսիսսային Ասորիքի և Արևմտյան Հայաստանի Օրոնտես և Եփրատ գետերից մինչև Դանուբ գետը։

Լանկթամուրի արշավանքների ժամանակ (1386—1403) ու նաև 15-րդ դարում, կարևոր դեր էին կատարում Մերձավոր Արևելքի քաղաքական կյանքում, բացի օսմանյան թուրքերից, նաև Ղարա-Ղոյունլու (Սևախոյ) և Աղ-Ղոյունլու (Սպիտակախոյ) ցեղերը։ Սովորաբար ենթադրում են, որ նրանք Սևախոյ և Սպիտակախոյ են անվանվել իրենց ցեղերի տոտեմների անուններով, սակայն վերջերս Մինորսկին հնարավոր ու հավանական է համարում, որ նրանք կարող էին այդպես կոչվել իրենց տարբեր գույնի ու տեսակի ոչխարների հոտերի պատճառով¹։ Այս երկու ցեղը, որ Սիլիին Ասիայից սկսել էին գաղթել 13-րդ դարի երկրորդ կեսից, բնակութւյուն հաստատեցին պատմական Հայաստանի հարավում, Սևախոյերը՝ Վանա լճի մոտակա շրջաններում, իսկ Սպիտակախոյերը՝ Ամիդ-Դիարբեքիի կողմերում։ Բնակվելով Հայաստանի այս մասերում՝ նրանք հետզհետե ընդարձակեցին իրենց բռնած սահմանները և ենթարկեցին իրենց իշխանութւյանը շրջակա գաւառների բնակչութւյունը։

Այսպիսով, Լանկթամուրի արշավանքներից դեռ առաջ Ասիայի հարավ-արևմուտքում հանդես եկած Ղարա-Ղոյունլու ցեղերը 15-րդ դարում տիրեցին Հայաստանի մեծագույն մասին։

Պետք է առանձնապես նշել, որ 14-րդ դարում, երբ քաղաքա-

¹ S^g Markwart J., Ueber das Volkstum der Komanen, Leipzig, 1914, էջ 187—188, Крымский А., История Турции и ее литературы, том первый, Москва, 1916, էջ 11 ևն.։

² S^g Minorsky, La Perse au XV-e siècle entre la Turquie et Venise, էջ 41.

իլան ծանր դրության մեջ էին թե՛ բուն Հայաստանը և թե՛ Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը՝ հայ ժողովրդի հանդեպ թշնամական ընթացք էին բռնել նաև պապականությունն ու լատինական եկեղեցին:

14-րդ դարի առաջին քառորդում, դեռ մոնղոլական տիրապետության ժամանակ, Հոռմը Պարսկական Ազերբայջանում հիմնել էր Մարաղայի լատին եպիսկոպոսությունը, որի կենտրոնն էր Սուլթանիեն: Կաթոլիկ կրոնավորները, որոնք ձգտում էին միացնել հայոց եկեղեցին լատինականի հետ՝ հետզհետե որոշ հաջողություն ունեցան, հատկապես, Նախիջևանի, Երնջակի և Ջահուկի կողմնյում: Մի խումբ հայ հոգևորականներ միացան նրանց և սկսեցին քարոզել միացում կաթոլիկ եկեղեցու հետ: Այս միաբանողները հայ մատենագրության մեջ հայտնի են լատիններեն «ունիթոռներ» (unitores), այսինքն՝ «միացողներ» անունով:

Ունիթոռները գործում էին թե՛ բանավոր քարոզությամբ և թե՛ դրավոր կերպով: Նրանց աշխատությամբ թարգմանվել են և տարածվել Հայաստանում Արևմուտքի սխոլաստիկական գրականությունը, նաև կաթոլիկ ոգով գրված կրոնական գրքեր, քարոզչներ, մեկնություններ և այլ երկեր:

Չնայած հայ երկրի ծանր ու խռովահույզ վիճակին, հատկապես, այս ժամանակաշրջանում՝ ունիթոռական գործունեությունը հանդիպեց զորեղ ընդդիմության: Հայ մտավոր կյանքի գլխավոր կենտրոններն էին այս ժամանակ Սյունիքի Վայոց գավառում դասվող Գլաձորի Աղբերց վանքը, որը դեռևս 13-րդ դարի երկրորդ կեսում հռչակվել էր իբրև նշանավոր «համալսարան» և «Երկրորդ Աթենք», ու նաև Տաթևի վանքը:

Գլաձորի համալսարանի հիմնադիրն էր, հավանորեն, Ներսես Մշեցին, որի գործունեությունն Աղբերց վանքում ընկնում է 1269—1284 թվականների միջև: Սրա աշակերտներից նշանավոր էին Մխիթար Սասունցին և Եսայի Նեփին: Այստեղ, ինչպես հայտնի է, աստվածաբանությունից բացի ուսուցանում էին նաև արտաքին պատվություններ՝ Տիոնիսիոս Թրակացու, Արիստոտելի, Պորփիրի, Օլիմպիոդորոսի, Համբղիկոսի և ուրիշների երկերը և այդ երկերին վերաբերող հայկական մեկնությունները:

Եսայի Նեփին, որ ծնվել է Սասունի Նիշ ավանում՝ ուսուցիչ էր

՝ Տե՛ս Լ. Խաչիկյան, Գլաձորի համալսարանը և նրա սաների ավարտական ատենախոսությունները, Գիտական աշխատություններ Երևանի Գիտական համալսարանի, Երևան, 1946, հատոր XXIII, էջ 426:

և ղեկավար Գլաճորյան համալսարանի մոտ 55 կամ 60 տարիսկսած 1284 թ. մինչև իր մահը (մինչև 1338 կամ 1342 թ.)։ Ժամանակակիցները նրան անվանում են «ամենիմաստ փիլիսոփայ», «անյաղթ հոնտոր» և «վարդապետաց վարդապետ»։ Նշեցու երկերից առաջին հայտնի են Հին Կտակարանի մի քանի ղեկավարմաց մասերի մեկնություններ, «Մեկնություն քերականի», «Վիճարանությունը» ու նաև նամակներ և ճառեր¹։ Իր երկարամյա բեղմնավոր ուսուցչության ընթացքում, ինչպես հաղորդում է Ալիշանը², նա պատրաստել է գրական ու քարոզչական գործունեության համար մոտ 360 աշակերտ։

Նսայի Նշեցու աշակերտներից նշանավոր է իբրև մատենագիր և հակառակորդ ունիթոսների Հովհան Որոտնեցին, որը հիմնադիրն է Տաթևի վանքի մեծ դպրոցի։ Սա ծնվել է Որոտն գավառի Վաղպի գյուղում և Ժվանե իշխանի որդին էր, որը, ինչպես վկայում է Բովմա Մեծոփեցին, «էր ի զարմէ առաջին իշխանացն Սիւնեաց, յորմէ վասակն էր»³։

Հովհան Որոտնեցին (+ 1388) վարել է Տաթևի և Ապրակունիսի վանքերում ուսուցչական և վարդապետական պաշտոն, «լատրաստել է բազմաթիվ աշակերտներ և թողել է մեզ հարուստ դրական ժառանգություն, որը ղեռնա քսովարարաշափ ուսումնասիրված չէ։ Նա գրել է քարոզներ ու մեկնություններ, որոնց մեջ խիստ կշտամբում է ունիթոսների արարքները և վարդապետությունը։ Նրանից մնացել են նաև մի շարք աշխատություններ, որոնց մեջ նա մեկնել է «արտաքնոց իմաստասիրաց»՝ Արիստոտելի, Պորփիրի, Փիլոնի և այլ հեղինակների իմաստասիրական և քերականական երկերը։

Հովհան Որոտնեցու աշակերտ Գրիգոր Տաթևացին իր ներբողյանի մեջ— «ներքողեան ասքերգաքար ոգեալ ի թաղումն տիեզերալոյս վարդապետին իւրոյ Յօհաննու Որոտնեցոյ»— գրում է՝

«Ես ամանէ ընթերցումն սուրբ գրոց և վարժումն արտաքին կրթութեանց, տեսական իմաստից և գործնական արդեանց շարայարութեանց։ Ի ամանէ յոքնանկար նորագիծ տառք, և

¹ Տե՛ս Ալիշան, Սիւական, Վենետիկ, 1893, էջ 131։

² Նույնը, էջ 131։

³ Տե՛ս Թովմա Մեծոփեցի, «Պատմություն Լանկ-Թեմուրայ և յաջորդաց իւրոց», Փարիզ, 1866, էջ 15։ Արեգյանի կարծիքը («Հայոց հին գրականության պատմություն», II, Երևան, 1946, էջ 353), որ Հովհան Որոտնեցին Օբբեկյան իշխանական տոհմիցն էր, անշուշտ, թյուրիմացություն արդյունք է։

երաժշտական եղանակք... Մեկնութիւն հոգեշունչ մատենից... և արտաբացումն արտաքին սովորութից»¹։

Որոտնեցին վախճանվել է 1388 թ. Ապրակունիսի վանքում և նրա բեղմնավոր գործունեությունը շարունակել է Գրիգոր Տաթևացին (+1410), որը ուսուցանում էր և կրթում աշակերտների նոր խմբեր նախ Ապրակունիսի (1388—1390) թ. և ապա Տաթևի (1390—1408 թ.) ու Մեծոփա (1408—1409 թ.) վանքերում։

Գրիգոր Տաթևացին ևս գրել է բազմաթիվ ու մեծածավալ աշխատություններ, որոնցից շատերը դեռ կարոտ են հատուկ ուսումնասիրության։ Թովմա Մեծոփեցին, որ նրա աշակերտն էր, գովաբանելով իր ուսուցչին՝ անվանում է Տաթևացուն «վարդապետն ամենայն Հայոց, երկրորդ Լուսաւորիչն և աստուածաբանն՝ գեր ի վերոյ գոլով ամենայն իմաստասիրաց և վարդապետաց հնոց և նորոց»²։ Եվ, իրավի, նա ո՛չ միայն հմուտ էր Հին և Նոր Կտակարանների ու կրոնական այլ երկերի գիտության, այլև ուսումնասիրել էր իմաստասիրական և աշխարհիկ արտաքին գիտությունները, որոնցով վիճված նա մեծ հմտությամբ պայքար էր մղում ունիթոական շարժման դեմ։

Գրիգոր Տաթևացու գլխավոր աշխատություններն են նրա՝ ա) «Հարցման դիրքը»՝ մեծ և փոքր, որի մեջ նա հարց ու պատասխանի ձևով խոսում է զանազան խնդիրների մասին, որ կարևոր են համարվել նրա ժամանակ, բ) Քարոզգիրքը, քաժանված երկու մեծ հատորների, որոնք պարունակում են առատ նյութ ժամանակակից հայ կյանքի մասին, գ) Արիստոտելի, Պորփիրի և Դավիթ փիլիսոփայի գրոց լուծմունքները և դ) բազմաթիվ ուրիշ մեկնություններ, լուծմունքներ ու նաև զանազան այլ երկեր։

Հովհան Որոտնեցու, Գրիգոր Տաթևացու և սրանց աշակերտների զորավոր ու խիստ կոիվր ունիթոոսների դեմ մեծ նշանակություն ունեւ, որովհետև ո՛չ միայն Կիլիկիայում, այլև բուն Հայաստանում կային տարրեր, որոնք ջերմ կողմնակից էին կաթոլիկ եկեղեցու հետ միացման քաղաքական նպատակով։ Այս «միարարները» հույս ունեին, որ եկեղեցիների միության միջոցով կարելի կլինի նպաստ և օգնություն ստանալ պապից և Արևմտյան Եվրոպայի թագավորներից։ Նրանք դեռևս չէին գիտակցում, որ պապերը ո՛չ միայն այդ ժամանակ անզոր էին օգնություն հասցնելու, այլև չէին էլ ցանկանա օգնել իրենց։

¹ Տե՛ս Արեղյան Մ., Հայոց հին գրականության պատմություն, II, էջ 354։

² Թովմա Մեծոփեցի, «Պատմութիւն», էջ 50։

Խիստ հետաքրքիր է, որ կաթոլիկ եկեղեցուն հարելու հակում են ունեցել ինչպես Կիլիկիայում, նույնպես և բուն Հայաստանում. գլխավորապես, ժողովրդի բարձր խավերը: Այս տեսակետից ուշագրավ է Ուիլյամ Ռուբրուկի 1253—1255 թթ. ուղեգրության արդեն վերը բերված վկայությունը, որի մեջ ասված է, որ Զաքարե ամիր-սպասալարի քաղկեդոնականությունը ընդունած որդին Շահնշահը և սրա որդին Զաքարիան, Ռուբրուկի Անիում եղած ժամանակ (1255 թ.), նրան հայտնել էին, որ իրենք կաթոլիկներ են:

Շնրանք ինձ ասացին, թե իրենք հռովմեական եկեղեցու զավակներ էին, և եթե պապը մի քիչ օգնություն ուղարկի իրենց, նրանք դրացի թուրքերին հերկրները պիտի ենթարկեն եկեղեցուն¹:

Կարևոր է նաև Կլավիխոյի 1404—1406 թթ. ուղեգրության մեջ հաղորդված տեղեկությունը Մակուի անմատչելի ու անառիկ բերդի տեր և իշխան Նուր-ադ-դինի մասին, որը հայ կաթոլիկ էր:

Վերադառնալով 1-ին [1404 թ.],— պատմում է Կլավիխոն,— մենք հասանք մի բերդ, որ կոչվում էր Մակու, և այս վայրը պատկանում էր մի իշխանի, որ հռովմեական կաթոլիկ քրիստոնյա էր, բայց նրա անունը Նուր-ադ-դին էր, և այն զինվորները, որոնք պահպանում էին այս բերդը, նույնպես պատկանում էին հռովմեական կաթոլիկ հավատքին. նրանք հիրավի ազգությամբ հայ էին, խոսում էին հայերեն լեզուն, բայց միևնույն ժամանակ հասկանում էին թուրքերեն և պարսկերեն: Մակվում ս. դոմինիկյան միաբանության մի վանք կա²:

¹ Տե՛ս Ուղեգրություններ, Ա, Երևան, 1932, էջ 19—20:

² Նույնը:

ԼԱՆԿԹԱՄՈՒՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՆՈՐ ՏԱՌԱՊԱՆՔՆԵՐԸ

1. Լանկրամուրի և նրա տերության սկզբնավորությունը:— 2. Նրա 1386/7 թ. արշավանքները Հայաստանի վրաստան:— 3. Տփղիսի առումը և Ռագրատ Ե-ի գերումը (1386 թ.):— 4. Սյունիքի ծանր կացությունը:— 5. Լանկրամուրի անաշող կռիվները Տուրաբեհանում:— 6. Վանի առումը և բնակչության սոսկալի կոտորածը:— Սափը Հայաստանում:— 7. Լանկրամուրի երկրորդ արշավանքը արևմտք և Հարավային ու Արևմտյան Հայաստանի նվաճումը:— 8. Նրա հաղթական արշավանքը Թոխթամիշի դքս:— 9. Ղարա Յուսուֆի փախուստը:— 10. Լանկրամուրի արշավանքը Հնդկաստան:— Միտեղանի նշանակումը արևմտյան երկրների կուսակալ:— Միտեղանի անաշողությունները:— 11. Լանկրամուրի երրորդ մեծ արշավանքը արևմուտքում, — Հարավային և Արևելյան վրաստանի ավերումը:— 12. Քաղաքական փոփոխությունները Փոքր Ասիայում:— Լանկրամուրի հաղթությունները Փոքր Ասիայում, Ասորիքում և Միջագետքում (1400—1401 թթ.):— Անգոստի ճակատամարտը և Փոքր Ասիայի նվաճումը:— 13. Պատերազմական գործողությունները վրաստանում և հաշտության կնքումը:— 14. Լանկրամուրի մահը (1405):— 15. Նոր փոփոխությունները բնակչության կազմի մեջ Անդրկովկասում և Հայաստանում:— 16. Կլավիխոյի Ուղեգրությունը վրաստանում:— Մակուի հայ իշխանությունը:

Այն մեծ աղետը, որին ենթարկվեց Արևմտյան Ասիան սելջուկյան-թուրքական և մոնղոլական-թուրքական արշավանքների ժամանակ (11 և 13-րդ դարերում) և որը ծանր, անբուժելի հարված հասցրեց ո՛չ միայն Հայաստանի, այլև հարևան երկրների կուլտուրական զարգացմանը, վերսկսվեց մեծ ուժգնությունից հետո 14-րդ դարի վերջին քառորդում՝ այս անգամ դարձյալ մոնղոլական-թուրքական հորդանների, չաղաթայների կողմից, որոնց առաջնորդն էր Լանկրամուրը:

Տուղրուկ Բեկի և Չինգիզխանի այս դաժան հաջորդը, որ անվանվում է նաև Թիմուր կամ Լանկ-Թամուր (այսինքն՝ «Կաղ-Թիմուր»), ծնվել է Սամարղանդ քաղաքի մոտակա շրջաններից մեկում,

ուր նրա հայրը եղել է տեղական մանր իշխանավոր: Լանկթամուրին փառաբանող պարսկա-արաբական պատմագրությունը նրան համարում է զտարյուն մոնղոլ և շառավիղ Չինգիզխանի տոհմի: Բայց այդ վկայություններն այժմ հերքվում են և պատմագետներից շատերը, հիմնվելով նրա արտաքին տեսքի նկարագրի վրա՝ ենթադրում են, որ նա կարող էր լինել թուրքի: Հայտնի է, որ Լանկթամուրի մայրենի լեզուն թուրքերեն չաղատայերենն էր:

Լանկթամուրի ժամանակ, 14-րդ դարի երկրորդ կեսում, Չինգիզխանի որդու Չաղատայի սերունդը այլևս չունեի միահեծան իշխանություն Միջին Ասիայում: Մոնղոլական այս ուլուսը վաղուց արդեն քայքայվել էր և բաժանվել մեծ ու փոքր անկախ կամ կիսանկախ իշխանությունների: Լանկթամուրը, 1369/70 թ., զանազան արկածներից հետո, դառնալով Չաղատայան տոհմի աննշան ու անվանական մի խանի վեզիրն ու աթաբեկը, մոտ տասը տարվա ընթացքում վերականգնեց Չաղատայան նախկին հղոր պետությունը, իսկ 1380 թ. սկսած իր իշխանությունը տարածեց նաև Պարսկաստանի արևելյան երկրներում: Այս նոր լայնածավալ պետության աթոռանիստ կենտրոնը դառավ հին և հարուստ Սամարղանդ քաղաքը:

1386 թ., Թուխթամիշի վերոհիշյալ արշավանքից ուղիղ մեկ տարի հետո, Լանկթամուրը մեծ զորքով մտավ Ագերբայջան և գրավեց և նույնպես կողոպտեց մեծ մայրաքաղաք Թավրիզը: Այնուհետև նա, այստեղից առաջ անցնելով, նույն այս 1386 թ. դիմեց դեպի հյուսիս-արևմուտք և Նախիջևանի վրայով արշավեց Հայաստան ու Վրաստան:

Լանկթամուրի 1386—1387 թթ. առաջին այս մեծ արշավանքը Հայաստանում ու Վրաստանում, որ տակնուվրա արեց ամբողջ Արևելյան Հայաստանը, Վրաստանի արևելյան գավառները և պատմական Հայաստանի հարավային կողմերը՝ Սասունի շրջանից մինչև Վան, մանրամասն և ճշգրիտ կերպով նկարագրել են Թովմա Մեծոփեցին և Սամուել Անեցու ժամանակագրության շարունակողը: Այս աղբյուրների վկայություններից երևում է, որ 1386—1387 թթ. պատմական անցքերը, որ հաճախ խառնաշփոթ կերպով են պատմված պատմագիտական երկերում՝ տեղի էին ունեցել հետևյալ հաջորդականությամբ:

¹ SE. Мюллер А., История Ислама, III, էջ 294—295. Крымский, История Персии и ее литературы, т. III, էջ 17—18 և ուրիշ:

Հայոց 835 թ. [=15 դեկտ. 1385—14 դեկտ. 1386]¹ գարնանը, Բյավրիզի գրավումից հետո, Լանկիթումուրի զորքերը, անցնելով Արաքս գետը և ներս թափվելով Սյունիք՝ պաշարեցին և գրավեցին այնտեղ Որոտան բերդը։ Ուշագրավ տեղեկություններ այդ մասին տալիս է մեզ Երևանի Մատենադարանի № 5707 ձեռագրի ինչպակում 1386 թ. դրված հիշատակարանի Հակոբ գրիչը։

«Երբ մենք,— պատմում է նա,— լցված էինք անասելի ուրախությամբ՝ վարդապետը [Հովհան Որոտեցիին] և մենք 60 աշակերտներս նրա բնիկ գավառ Որոտան երկրում՝ երբ կարդում ու գրում էինք սուրբ մատյանները՝ իմ ծովացած մեղքերը հանեցին քրիստոնյաների դեմ, գլխավորապես, Բուրթնի երկրի վրա, անօրենների գունդերը։ Սրանք եկան և առան Որոտան բերդը և հայրենազուրկ արին նանիկի որդուն՝ Սմբատին. և կամենում էին ձերբակալել մեր սուրբ վարդապետին հայրենյաց ժառանգության պատճառով, սակայն նա Աստծու կամքով ազատվեց նրանց ձեռքից և երկու ամբողջ տարի շրջում էր իր աշակերտների հետ այլևայլ տեղերում, կարդալով ու ուսուցանելով»։

[«Եւ մինչդեռ անճառ ցնծութեամբ և բերկրալից ուրախութեամբ լցեալ կայաք, բաբունին Կ. աշակերտօքն, ի բնիկ դաւառն իւր՝ յերկիրն Որոտան, կարդալով և գրելով զսուրբ մատեանս, մեղքն իմ ծովացեալ եհան զգունդս անօրինաց ի վերայ քրիստոնէից, մանաւանդ ի վերայ տանն Բուրտնի։ Որ եկին և առին զբերդն Որոտան և հայրենազուրկ արարին զպարոն Սմբատն, որդի նանիկին։ Եւ կամէին ձերբակալ առնել զսուրբ բաբունիս մեր վասն հայրենեացն ժառանգութեան։ Եւ սա կամօքն Աստուծոյ զերծաւ ի նոցանէ և Բ. ամբողջ յայլ և յայլ տեղիս շրջէր աշակերտօքն հանդերձ՝ կարդալով և ուսուցանելով»]²։

Որոտան բերդի գրավման մասին 1386 թ. ունի վկայություն նաև Սամուել Անեցու ժամանակագրության շարունակողը։ Ըստ այդ վկայության ևս՝ Որոտան բերդն առել էին թուրքերը «ի ՊԼԾ (=1386)

¹ S^{ss} Dulaurier, Recherches sur la chronologie arménienne, Paris, 1859, էջ 387։

² S^{ss} «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, էջ 660։

ամին» և մեծ վարդապետ Հովհան Որոտնեցին փախել էր Ծար. իսկ Օրրեկյան իշխան «Գորգունէն» դարդամահ էր եղել¹։

Նույն այս 1386 թ. Լանկթամուրի զորքերն ասպատակեցին Այրարատ նահանգի արևելյան շրջանները մինչև Կարբի, Բջնի. Գառնի, Սուրմալի և Կողբ։ Նրանք պաշարեցին և գրավեցին այս կողմերում Սուրմալին, Բջնին և այլ տեղեր, իսկ բնակիչներին գերեցին կամ սպանեցին։

Թովմա Մեծոփեցին վկայում է, որ Սուրմալուի և շրջակա գյուղերի բնակչության մի մասը, բարձրանալով Կողբի հարավակողմում գտնվող Բարդող լեռը՝ քաջաբար կռվեց արշավողների դեմ և նրանց մատնեց պարտության։

«Իսկ բարեպաշտ Մարտիրոս անունով մի տանուտեր Կողբ գյուղից, — պատմում է Թովմա Մեծոփեցին, — որը խիստ լիորեղ զորական էր և ողորմած էր ու աղքատասեր՝ ելավ Բարդող լեռը՝ որ ուրիշ ազգեր անվանում էին Թակալթու, և գյուղի խիստ քաջ ու կտրիճ տղաների հետ փրկեց բոլոր հավատացյալներին մեծ կռվից հետո... եվ թեև թշնամիները պատերազմեցին շատ անգամ, բայց այն լեռը չկարողացան առնել»։

[«Իսկ բարեպաշտ տանուտէր մի Մարտիրոս անուն՝ յոյժ զօրեղ՝ զօրական, ողորմած և աղքատասէր ի գեղջէն Կողբայ, ելեալ ի լեառն Բարդող, որ կոչի յայլոց աղգաց Թակալթու, յոյժ արի և քաջ մանկամբք գեղջն ապրեցոյց զամենայն հաւատացեալսն մեծաւ պատերազմաւ և սրտապինդ զօրութեամբ օգնովթեամբ հզօրին Աստուծոյ Յիսուսի Քրիստոսի Փրկչին մերոյ։ Եւ թէպէտ բաղում անգամ պատերազմեալ՝ ոչ կարացին առնուլ զլեառն զայն»]²։

Բջնին գրավելուց և ավերելուց հետո՝ նրանք իջան, ունենալով իրենց հետ գերիների անհամար բազմություն, Տփղիս քաղաքի կողմերը, պաշարեցին ու առան Վրաստանի մայրաքաղաքը և վերցրին այստեղ ևս անթիվ գերիներ։

¹ Տէս Ս ա մ ու ե լ Ա ն ե ց ի, շաբուհ, էջ 170: Գրեգոր Խլաթեցին իր «Յիշատակարան աղէակից» ոտանավորի մեջ (Վաղարշապատ, 1887, էջ 5 և 1) «Որոտան գղեակ»-ի առումը գնում է 1387 թվականի դարձանք, իսկ Հովհան Որոտնեցու մահը՝ 1386 թվականի հունվար ամսին։ Այս վկայությունները, որ չեն համապատասխանում Հակոբ գրչի 1886 թվականի հիշատակարանի ցուցումներին, ինչպես տեսնում ենք, ճիշտ չեն։

² Տէս Թ ո վ մ ա Մ ե ծ ո փ ե ց ի, Փարիզ, 1860, էջ 18:

Անկարող լինելով դիմադրել՝ Վրաստանի Բագրատ Ե. Թագավորը հնազանդվեց լանկթամուրին, բերելով նրան հարուստ նվերներ: Բայց լանկթամուրը, ինչպես վկայում են ժամանակակից աղբյուրները, ձերբակալեց նրան, տարավ իր հետ Ղարաբաղ, ուր նա ձմեռելու էր, և բռնի կերպով ստիպեց ընդունել մահմեդականություն:

Տփղիսի առումը և Բագրատ Ե-ի ձերբակալումը տեղի էր ունեցել ո՛չ թե 1393 թ., ինչպես մատնանշված է Քարթլիս-Յխուկե-բայի շարունակության մեջ, այլ 1386 թ. նոյեմբեր ամսին, ինչպես այդ պարզ կերպով վկայում են ո՛չ միայն Թովմա Մեծոփեցին և Սամուել Անեցու ժամանակագրության շարունակողը, այլև հույն ժամանակագիր Միքայել Պանարետը¹: Այս վերջինը հաղորդում է (էջ 17, 43), որ լանկթամուրը՝

«Դուրս դալով Չինաստանի լեռներից և վերցնելով իր հետ, ինչպես ասում են գիտցողները, ավելի քան 800.000 մարդ՝ եկավ և զրավեց ամբողջ Պարսկաստանը: Հետո, մտնելով նաև Իբերիայի լեռները, կռվեց ու նվաճեց զարմանքի արժանի Տփղիսը, գերի վերցրեց ռազմահզոր Բագրատ Թագավորին, նրա կնոջը՝ մեր Թագավորի դուստր չքնաղ Կիր-Աննային, ու նրա Դավիթ որդուն, իսկ քնակիչներին կոտորեց սրով և ոչնչացրեց: Ինչպիսի ավերածություն նա գործեց, որքան սրբապատկերներ կողոպտեց ու այրեց, որքան թանկագին քարեր, մարգարիտ, ոսկի և արծաթ տարավ՝ այդ ոչ ոք գրի առնել չի կարող: Այս տեղի ունեցավ նոյեմբեր ամսի 21-ին 895 թ. [=1386]»:

1386/7 թ. ձմեռը լանկթամուրն իր զորքի հետ անցկացրեց դաշտային Ղարաբաղում: Իսկ 1387 թ. գարնանը նրա զորքերի մի մասը, ինչպես վկայում է Սամուել Անեցու ժամանակագրության շարունակողը², նորից հարձակվեց Սյունիքի վրա, իսկ մյուս մասն ուղարկվեց Շիրվանի կողմերը Թոթթամիշի զորքերի դեմ, որոնք Դերբենդի վրայով եկել և հասել էին մինչև Սամուր գետը: Շուտով սակայն, հարձակվող բանակը պարտության մատնվեց և ետ քաշվեց դարձյալ Դերբենդի վրայով³:

¹ Տես Թովմա Մեծոփեցի, էջ 20. Սամուել Անեցի, շարուն., էջ 171 և Михаил Панарет, изд. Хаханова, Москва, 1905, էջ 43: Համեմատիք նաև Գրիգոր Խլաթեցի, «Յշատակարան աղետից», հրատ. Գր. Խալաթյանցի, Վաղարշապատ, 1897, էջ 4—5:

² Տես Սամուել Անեցի, շարուն., էջ 171:

³ Տես Тизенгаузен, Сборник материалов, II, էջ 110 և 151—153:

Սյունիքի վրա Լանկթամուրի կատարած այս երկրորդ արշավանքի ընթացքում Սյունիքն ավելի մեծ ավերածության ենթարկվեց, քան վերև հիշատակված 1386 թ. հարձակման ժամանակ։ Այդ ավերածության ու կոտորածների մասին տալիս է մեզ կարևոր տեղեկություններ Նրևանի Մատենադարանի Շահապոնք ամրոցում 1387 թ. գրված № 3616 ձեռագրի գրիչը, որը հայտնում է, որ ձեռագիրն ընդօրինակել է ինքը՝

«Ի խոսվութեան ժամու, և յանձուկ տեղոյ, յորում պաշարեալք ի հինից նետողաց կրկին յարուցեալ, խորազմ անուանեալ յաղգաց, զոր և անբաւ բազմութեամբ ասպատակեալ աւերեաց զաշխարհ Հայոց, Պարսից, Վրաց և զամենայն արևելեացս։ Ոմանք ի գերութիւն վարեալ, արք և կանայք, և կէսք առթուր դիաթաւալ սրախող գայարեալ առհասարակ՝ քահանայ և աշխարհականք, գէշ անկեալ դիակամքք, անթաղ ընկեցեալք, և այլ՝ ի բազմազան տանջարանս մաշեալք։ Ոմանք հորով կիսայրեացք տոչորեալք, և այլք ի սովոյ գազանաբեկ վտանգեալք, կէսք խստամբեր կրօնիւք շարշարեալք, և այլք երկեղիւ պակուցեալք։ Որ և մերն ունելով իբր մետաղս կամաւոր ի պահոջ Շահապոնս կոչեցեալ ամրոցի, ոչ ինչ ընդհատ բերելով ի մեզ զօրինակ մեծի սաստասարսուռն ատենի։ Նախ որպէս անդանօր ողջունեն զխաղաղութեան և զշինութեան գոլ, յեղակարծ ժամու հասանել բարկութեան, նմանապէս և աստ՝ աւուրն կիրակէի ասացեալն կրկնոյ զատկի, յանկարածահաս ժամու շարժեալ հեղեղաց ուղխից խոսվութեան զաւրաց, սաստագին գոշմամբ և ահագնատենիլ, սուանրամերկ կորսլալիճ նետողաց, որք պատեալ պահեալ պաշարէին զմեզ... Իւ այս աղէտ անզերծ տարակուսից շրջապատեալ զմեզ շրջագայութեամբ տումարի Հայկազեան սեռից՝ հարիւրից կրկնակի քառից և վեցետոց վեցից [=1387], յորում ամի եղե ծաւառն զատկաց ազգի կոչեցեալ Յունաց, ի վերոյ ասացեալն աւուր նորոյս տէրունեաց»։

1387 թ. նույն այս արշավանքի ժամանակ, ինչպես վկայում են Գրիգոր իւլիթեցու «Յիշատակարան աղէտից» ուսանալորը և Վանի Հայկավանք եկեղեցու Ճաշոցի հիշատակարանը, գրավել էին նաև Փոքր Սյունիքը և Մարը, ուր «սրախողխող կոտորվել ու արյու-

¹ Տես «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, էջ 567—568։

նաներկ գիաթավալ նահատակվել էին» Դուիյան իշխան Հասանը, նրա կինը՝ Խոնձան և որդիները՝ «քաջ ու արի պարոններ Գրիգորը, Սարգիսը, Շանշին, Ջհանշին, Աղջուղան և Շիրվանը», նաև «թագազարմ իշխան Սադունը»¹։ Որ Լանկթամուրի 1386—1387 թթ. արշավանքների ժամանակ Հայաստանի իշխաններից շատերը նաև դերի էին տարվել՝ այդ հիշում է Գրիգոր Խլաթեցին՝

«Իշխանք քաղումք ի տանց ելին
Եւ ի յընչից պարտպեցին։
Յերիվարացքն ղըրկեցին
Եւ հետիոտըս տանէին»²։

Ինչպես վկայում է 1387 թ. Երզնկայում գրված Ճաշոցի գրիչ Գեորգը, Լանկթամուրի զորքերը հասել էին այս թվականին Հայաստանի արևմուտքում մինչև էրզրում։

«Յայսմ ժամանակի,— գրում է Գեորգ գրիչը,—յորում էր թուական Հայոց ՊԼԶ (1387), ելաւ ազգն խուժադուժ յարեւելից, ի կողմանց հիւսիսոյ, որ կոչէր Լանկ-Թամուր, և եկն մինչև յԱրզրում, և բազում ոճիրս գործեաց... զոր յետս դարձոյց Աստուած, և աղօթք սուրբ Լուսաւորչին պահեաց զքաղաքս Երզնկայ և զգաւառս իւր, որք են առ մեզ բոլորակայ»³։

Լանկթամուրի զորքերը մեծ դիմադրության հանդիպեցին Հարավային Հայաստանում, ուր Տուրուքերան նահանգի կողմերում խիստ զորեղացել էին այդ ժամանակ Ղարա-Ղոյունլու ցեղերը և ուր սրանց առաջնորդ Ղարա-Մահմադը 1378 թ. հիմնել էր Սևախոյների դինաստիան և իշխում էր իր որդի Ղարա Յուսուֆի հետ։ Սրանց իշխանության տակ էին գտնվում 14-րդ դարի վերջերում Քաջբերունիքը, Տարոնը և Սասունը։ 1387 թ. գարնանը չաղատացիները, որոնք անցել էին Հայաստանի հարավակողմը՝ հարձակվեցին ծածկաբար ու հանկարծակի Ղարա-Մահմադի վրա։ Սակայն այստեղ նրանք հաջողություն չունեցան և, պարտություն կրելով՝ Ճապաղցուր գավառում և լեռնային Խուլթ շրջանում՝ գնացին արևելք և պաշարեցին Վան քաղաքը։ Իսկ Տուրուքերանի բնակիչ-

¹ Տէս Կարապետ եպիսկոպոս, Նյութեր հայ մեղիքության մասին, պրակ Բ, էջ 84—85, և 185. Գրիգոր Խլաթեցի, «Յիշատակարան աղէտից», Վաղարշապատ, 1897, էջ 6։

² Տէս «Յիշատակարան աղէտից», էջ 6։

³ Տէս «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 570։

ները, մեծ մասամբ, փախել էին և Ղարա-Յուսուֆի հրամանով տար-վել Սասունի անառիկ շրջանը։ Պետք է ասել, որ Լանկթամուրի արշավանքների ժամանակ հավասարապես ծանր էր ու սոսկալի թե՛ հայերի և թե՛ այլ ժողովուրդների դրությունը։ Այդ մասին վկայություն ունի Գրիգոր Խաթեցին իր վերոհիշյալ ոտանավորի հետևյալ բառատողի մեջ.

«Այս ոչ միայն քրիստոնէից,
Այլ ի Տաճիկ ազգաց բնափն.
Ձի հասարակ էր նեղութիւն
Պարսից տղգին, հայ և թուրքին»¹,

Վան ժամանելուց առաջ՝ Լանկթամուրին հոժարակամ հպատակվեցին Բաղեշի և Խուլֆի Ամիր Շարաֆ ամիրան և Արծկեի Սահանդ իշխանը, որոնց շրջաններում այնուհետև խաղաղությունը վերահաստատվեց։ Բայց Վանը, որի ամիրա Եղդինը, Թովմա Մեծոփեցու ասելով, ծագումով Սենեքերիմյանց, այսինքն՝ Արծրունիների առհմիցն էր, դիմադրեց Լանկթամուրին և սոսկալի կերպով պատրվեց։ Լանկթամուրը, որ երկար ժամանակ պաշարել էր քաղաքը և ունեցել էր մեծ կորուստներ՝ հրամայեց կանանց ու փոքրահասակներին գերի տանել, իսկ մնացած բնակչությունը գահավեժ լինողից ցած գլորել։ Մեռելների կույտը, պատմում է Թովմա Մեծոփեցին, այնքան քաղմացավ, որ վերջին ընկնողներն այլևս չէին մեռնում²։ Վանեցիների կրած այս զարհուրելի աղետը տեղի էր ունեցել ո՛չ թե 1392 թ., ինչպես ենթադրում է Չամչյանը, այլ 1387 թ. սեպտեմբեր ամսին՝ Վլաուր Ն. շաբաթոշ, յաթոռաց պահոց ս. Խաչին»³

Լանկթամուրի արշավանքների ընթացքում գազանությունները՝ դիմադրություն ցույց տվող քաղաքների ու երկրների հանդեպ սովորական երևույթ էին և դրանց նպատակն էր ահ ու սարսափի միջոցով կասեցնել թշնամիների ընդդիմությունը և հարկադրել նրանց անձնատուր լինել։ Աղբյուրների վկայություններից հայտնի է, որ Լանկթամուրի հրամանով նրա զորքերը, Բաղդադի բնակիչնե-

¹ Տես «Յիշատակարան աղէտից», էջ 8—9։

² Տես Թովմա Մեծոփեցի, էջ 30, Գրիգոր Խաթեցի, «Յիշատակարան աղէտից», էջ 9. Սամուել Անեցի, շարուն., էջ 171։

³ Չամչյան, Պատմութիւն հայոց, հատ. Գ., էջ 424։ Սամուել Անեցի, շարուն., էջ 171։

րին կոտորելուց հետո՝ սրանց դուլաներից կաղմել էին բուրգեր: Խորասանում նրանք կենդանի մարդկանց գործածել էին իբրև շինանյութ և, դնելով պատերի մեջ, սվաղել ու ծածկել էին կրով ու կավով: Իսկ Սերաստիայում, ինչպես վկայում է Թովմա Մեծոփեցին, նրանք 4000 մարդ կենդանի թաղել էին և ջրով ու մոխրով ծածկել: Հայաստանում, ինչպես տեսանք, նման դաղանության զոհ հլավ, ղլխավորապես, Վան քաղաքը:

Լանկթամուրի առաջին արշավանքը Հայաստան տեղեց երկու տարի և նրա հեռանալուց հետո, 1388 թ., երկիրը շատ տեղերում անմշակ մնալու տատճառով, առաջ եկավ սարսափելի սով և, ինչպես վկայում է Թովմա Մեծոփեցին, «շնչեցաւ մարդկութիւնս, մանաւանդ Հայկազեան դաւառիս»¹, Պետք է ասել, որ սովը և տարածամ մահը հաճախակի երևույթ էին Հայաստանում և հարևան երկրներում 14-րդ և 16-՝ նախորդ՝ 13-րդ դարերում շնորհիվ պարբերաբար տեղի ունեցող արշավանքների, կոտորածների ու ավերածությունների:

Սկսած 1388 թ. Հայաստանը համեմատաբար խաղաղ ու հանդիստ վիճակում մնաց վեց տարի՝ մինչև Լանկթամուրի երկրորդ արշավանքը, որ տեղի ունեցավ 1394 թ.: 1388—1391 թվականներին Լանկթամուրը պատերազմ էր վարում Անդրկասպյան երկրի կողմից Ոսկե Հորդայի Թոխթամիշ խանի դեմ, իսկ 1392—1393 թթ. Մուլաֆարյան Շահ-Մանսուրի դեմ Իրաքում և Ֆարսիստանում:

1387 թ., ինչպես վերև տեսանք, Տուրուբերանում Լանկթամուրին ուժեղ դիմադրություն էին ցույց տվել Սևախոյ թուրքմենները և սրանք, չաղատացիների հեռանալուց հետո, վերստին տիրապետել էին այս շրջաններին. մոտավորապես 1388/9 թ. վախճանվել էր սրանց առաջնորդը՝ Ղարա-Մահմադը և նրան հաջորդել էր որդին՝ Ղարա-Յուսուֆը (1388/9—1420):

1394 թ., Լանկթամուրը, որը Դեշտ-ի-Ղփչաղում և Ֆարսիստանում հաղթել էր իր ամենահզոր թշնամիներին, Թոխթամաշին և Շահ-Մանսուրին, նորից ռազմի ելավ Ղարա-Ղոյունլու ցեղերի դեմ, որոնց կողմից նա նախորդ արշավանքի ժամանակ հանդիպել էր զորեղ դիմադրության: Նա եկավ Իրաքից Բաղդադի ճանապարհով, նվաճեց Նինուե-Մոսուլի շրջանը և այնտեղից մտավ Հյուսիսային Միջագետք ու ապա Հայաստան: Այս անգամ Լանկ-

¹ Տես Թովմա Մեծոփեցի, էջ 65:

² Նույնը, էջ 32:

Թամուրի արշավանքը Հայաստանի հարավում հաջող անցավ: Լանկ-
թամուրի զորքերը գրավեցին այս կողմերում ամբողջ Հյուսիսային
Միջագետքը ու նրա նշանավոր քաղաքները՝ Ամիդ-Դիարբեքիրը,
Մերդինը, Ուտհան ու Մծբինը, նմանապես նաև Հարավային ու
Արևմտյան Հայաստանը¹:

Այս արշավանքի ժամանակ Մերդինում իշխում էր Արտոգեսյան
տոհմի շառավիղ Մելիք-Ջահարը, որը գերի բռնվեց, բայց կարճ
ժամանակից հետո ազատվեց և ո՛չ միայն վերահաստատվեց իր
իշխանության մեջ, այլև ստացավ իր երկրի սահմանակից շրջան-
ները:

Մերդինի կողմերում ինչպես վկայում է Թովմա Մեծոփեցին²,
չաղատայցի զորքերը գերի էին վերցրել մեծ թվով ալլազգիներ և
քրիստոնյաներ, ի միջի այլոց, նաև ջորս գյուղ արևապաշտ հայ հե-
թանոսներ, որոնք կոչվում էին արևորդիներ:

Հյուսիսային Միջագետքից Լանկթամուրը ուղղվեց Արևմտյան
Հայաստան և այստեղ նրան կամավոր կերպով անձնատուր եղավ
Երզնկա քաղաքը, ուր իշխում էր Թախրաթանը: Այնուհետև նա եկավ
Բարձր Հայք և գրավեց այստեղ Բասենի հարավակողմում գտնվող
նշանավոր Ավնիկ բերդը: Մտնելով Բարձր Հայքից Վանանդ՝ նա
առավ Կարս քաղաքը և ավերածության մատնեց Սուրմալին ու Կող-
բը, քայց լուր ստանալով, որ Թուխտամիշի զորքերը Դերբենդի վրա-
յով ներխուժել են Շիրվան՝ շտապ կերպով գնաց Առան՝ Շիրվանում
այդ ժամանակ իշխում էր Շեյխ Իբրահիմ Դերբենդցին (1382—
1417), որը դեռևս 1386/7 թ. հպատակվել էր Լանկթամուրին:

Երբ վերջինիս հաղթական զորքերը մոտեցան Շիրվանի սահ-
մաններին, Ոսկե Հորդայի զորաբանակը ետ նահանջեց Դերբենդի
վրայով և Լանկթամուրը իր ղորքի հետ 1394/5 թ. ձմեռը բանա-
կեց ու հանգստացավ Մուղանում:

1395 թ. գարնան սկզբին ինքը՝ Լանկթամուրը սկսեց Թուխ-
թամիշի դեմ մեծ արշավանք և, մտնելով Դերբենդի վրայով Հյուս-
սիսային Կովկաս՝ Թերեք գետի մոտ մատնեց նրան սոսկալի պար-
տության (1395 թ. ապրիլ ամսին): Այնուհետև նա անարգել կեր-

¹ Տես Թովմա Մեծոփեցի, էջ 44—45: Գրեգոր Խլաթեցի,
«Յիշատակարան աղէաից», էջ 10: Մամուեկ Անեցի, շաբուհ., էջ 171:
Իբն-Աբաբ 2 ա հ, Թաբատ. Ա. Տեր-Հովհաննիսյանի, էջ 63—69
և ուրիշ:

² Նույնը, էջ 45:

³ Նույնը, էջ 45—46:

պով արշավեց հյուսիս և կողոպտեց ու ավերեց Սարայը, Կաֆա-
թեոդոսիան, Ազախ-Ազովը և Հաջի-Տարխան-Աթդերխանը¹:

Լանկթամուրի Հայաստանից Ոսկե Հորդա մեկնելուց հետո,
ինչպես վկայում է Թովմա Մեծոփեցին² Ղարա-Յուսուֆն աշ-
խատեց վերականգնել իր իշխանությունը և պատերազմ սկսեց
Արձեշի Սահանդ իշխանի և Ոստանի Նզդին քուրդ ամիրայի հետ,
որոնք հպատակվել էին Լանկթամուրին: Ղարա-Յուսուֆի կողմն էր
անցել, ըստ երևույթին, Բաղեշի ամիրա Իրրահիմը՝ Ամիր Շարաֆի
հղբայրը ու հաջորդը, որը թշնամի էր ու հալածող քրիստոնյաների:
Բայց այս խառնակությունը կարճատև եղավ: Լանկթամուրը, որը
1396 թ. արդեն վերադարձել էր Անդրկովկաս, ուղարկեց Ղարա-
Յուսուֆի դեմ մեծ զորք իր Միրանշահ որդու առաջնորդությամբ և
Ղարա-Յուսուֆը փախավ Փոքր Ասիա ու այնտեղից Նզդիպտոս: Իսկ
Բաղեշի ամիրա Իրրահիմը ձերբակալվեց ու սպանվեց և նրա իշ-
խանությունը Միրանշահը հանձնեց Ամիր Շարաֆի փոքր որդի Շամ-
շադդինին: Ուշադրավ է ու հետաքրքիր, որ Լանկթամուրի այս Մի-
րանշահ որդուն, որը համարվում է կիսախելագար մի վանդալ,
Թովմա Մեծոփեցին անվանում է «յոյժ ողորմած և բարեբարոյ»³:

1396 թ. ամառը Լանկթամուրը վերադարձավ Սամարղանդ և
այնուհետև 1397/8 թ. նա կողոպտեց, դաժան կերպով սրի
մատնեց ու ավերեց Հյուսիսային Հնդկաստանը և նրա Դելհի մայ-
րաքաղաքը: Լանկթամուրի զորքերին հարկավոր էր պատերազմա-
կան ավար, որ նրանք այլևս անկարող էին ձեռք բերել Պարսկաս-
տանի ու Անդրկովկասի թալանված երկրներում:

Մեկնելով Ազերբայջանից, Լանկթամուրը թողեց այնտեղ իր
Միրանշահ որդուն իբրև կուսակալ արևմտյան երկրների, որ ձգ-
վում էին Բաղդադից մինչև Դերբենդ և Համադանից մինչև Փոքր
Ասիա: 1396/7 թ. սա, որպես կուսակալ նաև հայկական շրջան-
ների, ուղարկեց Վանա լճի կողմերը շնյխ Ահմեդ շաղատային, որը
խաղաղացրեց երկիրը, հավաքեց ցրված ժողովուրդը և ամեն կերպ
աջակցեց նրանց, որ վերաշինեն իրենց քանդված եկեղեցիները⁴:

Լանկթամուրի և նրա մեծ զորաբանակի թացակայության ժա-
մանակ՝ Միրանշահի դեմ ոտքի ելան Իրաքի ու Ազերբայջանի նախ-

¹ S. Կ. Тизенгаузен, Сборник материалов, II, էջ 118—121, 173—178 և ուրիշ:

² Թովմա Մեծոփեցի, էջ 47—49:

³ Նույնը, էջ 69:

⁴ Նույնը, էջ 49 և ն:

կին սուլթան Զելալիյան Ահմեդը, որը փախել էր Եգիպտոս. ու նաև Ղարա-Յուսուֆ թուրքմենը, որոնք ուզեցին վերահաստատվել իրենց իշխանություններում: Ղարա-Ղոյունլու ցեղերը բավական անհանգիստ էին պահում իրենց Միջագետքում, իսկ սուլթան Ահմեդը, հենվելով արաբական բեդուինների վրա՝ Ասորիքի կողմից ներխուժեց Իրաք և կարողացավ վերստին տիրել Բաղդադ քաղաքին: Դրուժյունը սակայն նորից փոխվեց, երբ Լանկթամուրը, Հյուսիսային Հնդկաստանը նվաճելուց հետո՝ 1399 թ. վերադարձավ արևմուտք:

Լանկթամուրի այս երրորդ արևմտյան արշավանքն աղետաբեր եղավ Վրաստանի և նրա հարավ-արևելյան շրջաններում ապրող հայության համար: 1399/1400 թ., Փոքր Ասիա արշավելուց առաջ, Լանկթամուրը մտավ Վրաստան և վրեժ առավ վրացիներից, որոնց դեմ նա մեծ ոխ ուներ դեռ նախորդ արշավանքների ժամանակվանից: Այդ ոխակալության պատճառները հիշատակված են հայկական աղբյուրներում: Թովմա Մեծոփեցին պատմում է, որ Վրաստանի Բագրատ Ե. թագավորը (1360—1393), որը 1386 թ. գերի էր բռնվել և ընդունել էր մահմեդականություն, համոզելով Լանկթամուրին, որ ինքը չուր վրացիներին կհնազանդեցնի նրան՝ ստացել էր նրանից մեծ զորք և մտել էր Վրաստան: Բայց նա թաքուն կերպով հայտնել էր իր Գեորգի, Կոստանդին և Դավիթ որդիներին, որ նրանք իրեն ընդառաջ գան և օգնեն, որ կարողանա փախչել: Բագրատը տարել էր չաղատալ զորքերը նեղ ու կածան տեղեր և նրա որդիները, հարձակվելով նրանց վրա ու կոտորելով ավելի քան 12.000 մարդ՝ ազատել էին իրենց հորը:

Ոխակալության մի ուրիշ պատճառ մատնանշված է Գրիգոր Խլաթեցու վերոհիշյալ ոտանավորի մեջ: Համաձայն սրա վկայության՝ Զելալիյան Ահմեդ սուլթանի որդին, սուլթան Տահիրը, գտնվում էր Երջանիկ բերդում, որը պաշարել էին Լանկթամուրի զորքերը: Վրաց թագավորը հարձակվել էր սրանց վրա և, մատնելով փախուստի՝ բերդից հանել էր սուլթան Տահիրին և ուղարկել հոր մոտ: Այս էր իբրև թե պատճառը Լանկթամուրի կատաղության, որը ուզեց վրեժ առնել վրաց թագավորից¹:

1399/1400 թ., ինչպես վերև ասացինք, Լանկթամուրն արշավեց Վրաստան: Իսկ վրաց Գեորգի է. թագավորը և նրա Կոստան-

¹ Տես Գրիգոր Խլաթեցի, «Յիշատակարան աղէտից», էջ 11—12: Համեմատել Սամուել Անեցի, շարուն., էջ 171 և 175:

դին ու Դավիթ եղբայրները¹, պատմում է Թովմա Մեծոփեցին, վրացիներին ու հայերին պատսպարեցին ամրությունների մեջ և իրենք ամրացան նեղ ու կածան տեղերում: Բայց մի քանի դավաճաններ ջուլց տվին Լանկթամուրին ճանապարհները և նա, մտնելով Վրաստանի ներսը՝ գրավեց և քանդեց ամրություններն ու եկեղեցիները, բնակիչներին անխնա կոտորեց, իսկ մի մասը, ավելի քան 60.000 հոգի, դերի վարեց²:

Այս արշավանքի մասին Վրաստանում, որ տեկել էր, ըստ երեւոյթին, յոթը ամիս, սկսած 1399 թ. աշնանից մինչև 1400 թ. ամառը՝ ուշագրավ տեղեկություններ պահպանվել են Երևանի Մատենադարանի 1400 թ. հառաբաստ վանքում գրված № 5435 ձեռագիր («Մեկնութիւն կաթողիկէից թղթոց Սարգսի Շնորհալոյ») հիշատակարանում, որի գրիչն էր, ինչպես կարծում է Լ. Խաչիկյանը, Գրիգոր Խլաթեցին: Այս հիշատակարանի ներքև բերված պատմական վկայությունները հետաքրքիր են և այն տեսակետից, որ նրանց մեջ ժամանակագրական կարեւոր ցուցումներ կան Լանկթամուրի նաև նախորդ արշավանքների մասին:

«Եւ ձեռն ի գործ արկեալ,— ասում է գրիչը,— գրեցի ըստ իմում կարի, թէ և կատարելոյն անախորժելի, և յանկ հանեալ յաւարտ սորին ժամանեալ հասի, ողորմութեամբ աստուածամար տիրածին կուսի, ի դառն և ի չար ժամանակիս, յորում վարացեալ է ի վերայ աշխարհիս կարապետ Նեոինն և արքանեակն սատանայի, մարդն անարէնութեան, որդին կորըստեան և ժառանգն անդնդային դժոխոց, պեղծն անագորոյն և անխնամ արեանարբուն Լանկա-Թամուրն կոչեցեալ, որ վասն ծովացեալ մեղաց մերոց անբարկանալին Աստուած բարկացաւ և բարերարութիւն նորին մեզ ի բարկութիւն դարձաւ, քաղցրն դառնացաւ, և բարին յեղափոխեցաւ: Եւ այս Գ (3) անգամ չարն այն և գաւազանն խրատու սաստիցն Աստուծոյ ելեալ ի վերայ աշխարհիս պատուհասիւ նախ և առաջին ելանել աստուածասաստ չարին եղև ի ՊլԴ (1385) ամին թուականիս մերում, որ ել ի վերայ Պար-

¹ 1946 թ. Թերլիսիում լույս տեսած «Վրաստանի պատմութեան մեջ հիշատակված է Գեորգի Է-ի միայն կոստանդին եղբայրը, տես История Грузии», под редакцией С. Джанашиа, Тбилиси, 1946, էջ 454:

² Տես Թովմա Մեծոփեցի, էջ 66—67: Համեմատել Գրիգոր Խլաթեցի, «Յիշատակարան աղէտից», էջ 12: Սամուէլ Անեցի, շարուն., էջ 171 և 175. Իբն-Աբարշահ, էջ 99:

սից աշխարհին և աւերեալ գերեաց զՊարսկաստան և Հայաստան զամս Բ. (2), մինչև ի յաւարտ ՊԼԶ (1387) ամին, յորում եղեն շատ աւերք, արեանց բազմաց հեղումն, և սովբ- և սասանութիւնք անթիւք:

Եւ դարձեալ ի ՊԽԲ (1393) ամին եւ և էջ ի Բարեւոն, և աւերեալ զամենայն Ասորեստան, եւ յերկիրս Հայոց՝ կրկին աւերմամբ, և գերելով անց ընդ Պահակն Հոնաց, և գնաց բարկութեամբ ի վերայ արքային Հոնաց, և անդ ևս արար շատ աւեր և գերութիւն, և յաղթեաց նոցա: Բայց և ինքն տկարացաւ զաւրաւքն ի սովոյ, և անթիւք պակասեցան ի վարաց գոռոզին այնմիկ: Եւ անտի դարձաւ ընդ Դոռն Ալանաց, և գնաց յաշխարհն իւր: Եւ դարձեալ զաւրացաւ սպայիւք և հեծելաւք, և խաղաց, գնաց ի Հնդուստան, և անտի ևս բազում աւարաւ և փլաւք դարձաւ մեծաւ յաղթութեամբ ի տեղի իւր՝ ի Սամարզանդ:

Եւ մինչ սակաւ մի խաղաղացեալ երկիր փոքր ինչ ոգի առին մարդիկ ի սաստիկ ցասմանէ չարին, արքայն վրաց Գօրդի անարի յաղթութիւն ինչ արարեալ... եկն ի դղեակն Երնջակոյ ի գաւառին Նախջաւանաց, և եհան անտի զորդի Ահմատ դանին՝ զսովտան Տահիրն, որ էր հսարեալ ի դաւրացն Թամուր-Լանկին յՊԼԵ (1386) ամէն մինչ ի ՊԽԸ (1399) ամ թուականին, զամս ԺԳ (13):

Վասն որոյ մըրմըռեալ գազանութեամբ կատազին այն Լանկ-Թամուրն, և դարձեալ եւ երրորդ անգամ անթիւ վաւրաւք բազմութեամբ, առաւել քան զառաջինն և զերկրորդն: Եւ եկն, եկաց ի վերայ աշխարհին Վրաց յաշնանային յեղանակէն, մինչև յամառնայինն, ամիսս է. (7), աւելի և ոչ պակաս: Եւ առեալ բազում ամրոցս, և սպան զբազումս ի նոցանէ, մինչ գրեթէ զամենայն արս կոտորեաց, զորոց զկանայս և զտղայս գերի խաղացոյց, անթիւս և անհամարս: Որոց տեսողքն աղիողորմ աղէտիցն, ոչ միայն քրիստոնէից, այլ և յայլասեռից, որք տեսանէին զայնպիսի անմեղ գառինսըն մատնեալ ի ձեռս արիւնախանձ և մարդադէմ գազանացն, որ ոչ կանանցն խղճային, և ոչ տղայոցն ողորմէին, ոչ ի հիւանդան գթային և ոչ ի կարիսն նայէին, ոչ ի յալեացն հարկէին և ոչ ի մատաղ մանկունսն խնայէին, այլ անողորմաբար հետիոտս տանէին՝ մերկ, բոկոտն և պուխ ի բաց: Եւ որք ոչ կարէին գնալ՝ քարամբք սպանանէին և անցեալ:

գնային: Եւ որք զայնպիսի կըսկիծսն տեսանէին, ասէին լե-
րանց, թէ՛ անկերուք ի վերայ մեր, և բլրոցն, թէ ծածկեցէք
լլմեզ:

Արդ՝ յայս դառն աւուրքս և յահագին ժամանակիս յանկ
եւեալ կատարեցաւ սա, ի թըւականիս մերում Պեթ (1400)
ամի, ի հայրապետութեան տեառն Դավթի նահանգիս Ախ-
թամարայ ի գաւառիս Քաջքերունայ ի Վանս Սուլաարայ, որ
այժմ ասի Խառաբաստայ...¹:

Սրանից հետո Լանկթամուրն անցավ Փոքր Ասիա ու Ասորիք,
որ գտնվում էին նրա ամենահզոր հակառակորդները՝ Օսմանյան
թուրքերը և Մամլուքները: Լանկթամուրի երկրորդ արշավանքից հե-
տո Փոքր Ասիայում տեղի էին ունեցել քաղաքական մեծ փոփոխու-
թյուններ: Դեռևս 1380/1 թ. Արտեմա ամիրայի տոհմը, որ իշխում
էր Արևելյան Փոքր Ասիայում և Արևմտյան Հայաստանում (Կեսա-
րիայում, Սեբաստիայում, Երզնկայում և էրզրումում) բոլորովին
վերացավ և այս սուլթանությանը բռնի կերպով տիրապետեց Ղադի
Բուրհանբեգին Ահմեդը: Բայց նույն այս ժամանակները, 14-րդ դա-
րի վերջին քառորդում ուժեղացան այս կողմերում Սպիտակախոյ
կամ Աղ-Ղոյունլու ցեղերը, որոնք բնակություն էին հաստատել
Ամիր-Դիրբեքի շրջանում և քոչում էին հաճախ իրենց հո-
տերով Մալաթիայի ու Սեբաստիայի տափաստանները: 1397/8 թ.
սրանց առաջնորդ Ղարա-Յուլուք Օսմանը, որը հիմնադիրն է Աղ-
Ղոյունլուների Բայանդուրյան դինաստիայի՝ պատերազմ մղեց
Բուրհանբեգինի դեմ, սպանեց նրան և տիրեց նրա երկրի մեծա-
դույն մասին: Բայց սրա տիրապետությունն Արևելյան Փոքր Ասիա-
յում տևեց միայն մեկ կամ երկու տարի: Մոտավորապես 1399 թ.
Սեբաստիայի, Մալաթիայի և Երզնկայի շրջանները միացրեց իր
հզոր պետությանը Օսմանյան Բայազիտ Ա. սուլթանը, որը անմի-
ջական հարևան դառավ Լանկթամուրի մեծ պետության:

Երզնկա քաղաքը և նրա շրջանը, ինչպես վերև տեսանք, դեռևս
Լանկթամուրի 1394 թ. արշավանքի ժամանակ կամովին անձնա-
տուր էր եղել և գտնվում էր սրա տիրապետության ներքո: Ուստի
Երզնկայի գրավումը Բայազիտ Ա-ի կողմից պարզապես Լանկթա-
մուրին ուղղված մի մարտահրավեր էր: Արդեն 1400 թ. Լանկ-
թամուրը սկսեց իր մեծ արշավանքն օսմանցիների հզոր թագավո-
րության դեմ և մտավ Փոքր Ասիա: Այստեղ նա պաշարեց և առավ

¹ Տե՛ս «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 627—628:

Սեբաստիա քաղաքը, ուր սարսափելի գազանություններ գործեցին Այնուհետև նա, օսմանցիներին վճռական ճակատամարտ տալուց առաջ, աշխատեց ապահովել իր թիկունքը Ասորիքի կողմից: Նա գրավեց Մալաթիան և նրա պաշտպանությունը հանձնարարեց Ադ-Ղոյունլու Ղարա-Յուլուք Օսմանին, որին վտարել էր Փոքր Ասիայից սուլթան Բայազիտը: Մտնելով այնուհետև Ասորիք՝ նա ողողեց նաև այս երկիրը արյունով և կործանեց Հալեպն ու Դամասկոսը (1400 թ. աշնանը):

Ասորիքում ձմեռելուց հետո՝ 1401 թ. նա մտավ Միջագետք, ուր Մերդինը և Բաղդադը, ապստամբած լինելով իր դեմ՝ ճանաչել էին Նգիպտական Մամլուքների գերիշխանությունը: Այս քաղաքները ևս սոսկալի կերպով մատնվեցին սրի ու հրի և այնուհետև, 1401 թ. վերջերին, չաղատայ զորքերը Լանկեթամուրի հետ վերադարձան Ղարաբաղի դաշտային շրջանը, որը նրանց սովորական ձմեռավայրն էր:

1402 թ. գարնանը Լանկեթամուրը կրկին անցավ Փոքր Ասիա վճռական ճակատամարտ տալու սուլթան Բայազիտ Ա-ին, որը նրա բացակայության ժամանակ վերագրավել էր Սեբաստիան և Նիզնեկան: Մեծ կռիվը այս երկու հզոր ու հաջողությամբ ծանախների միջև տեղի ունեցավ Անդորայի մոտ 1402 թ. հուլիս ամսին և վճռական այս մարտում Բայազիտ Ա-ն ոչ միայն պարտվեց, այլև ինքը գերի ընկավ Լանկեթամուրի ձեռքը: Այժմ ամբողջ Փոքր Ասիան հպատակվեց նոր աշխարհակալին, որը վերականգնեց այստեղ սելջուկյան թուրք ամիրաների իշխանությունը, որոնք վերոհիշյալ ճակատամարտի սկզբում անցել էին իր կողմը:

Բայազիտ Ա-ի պարտությունից հետո Լանկեթամուրի ղերսուզյն իշխանությունը ճանաչեց և Նգիպտոսի սուլթանը ու այսպիսով նոր նվաճումներից հետո նրա աշխարհակալ մեծ պետությունը անշափ ընդարձակվեց Առաջավոր Ասիայի նաև արևմտյան ուղղությամբ: Լանկեթամուրի նոր աշխարհակալությունը տարածվում էր այնուհետև Չինաստանի ծայրամասերից և Հնդկաստանից մինչև Նգիպտոս, Հելլեսպոնտոս և Մոսկովյան իշխանությունը: Նրա հսկայական պետության կազմի մեջ էին մտնում նախկին երեք մեծ ուլուս կողմող մոնղոլական պետությունները՝ Չինգիզխանի որդի Չաղատայի միջին-ասիական ուլուսը, Բաթուի նվաճած Ոսկե Հորդայի բոլոր երկրները և Հուլավուի հիմնած իլխանությունը:

Փոքր Ասիան նվաճելուց հետո Լանկեթամուրը վերադարձավ Անդրկովկաս և 1403 թ. նրա զորքերը՝ նոր արշավանք սկսեցին

Արևմտյան Վրաստանի և Աբխազիայի բերդերի վրա: Բայց շուտով, ինչպես վկայում է Իբն-Արաբշահը, Գեորգի է-ի խնդրանքով և Շիրվանի իշխան Իբրահիմ Դերբենդցու միջնորդությամբ պատերազմական գործողությունները և ավերածությունները դադարեցին և Լանկթամուրը հաշտություն կնքեց վրաց թագավորի հետ, որը հպատակվեց նրան և մնաց Վրաստանի թագավոր¹:

1403/4 թ. ձմեռը Լանկթամուրը անցկացրեց Ղարաբաղում, իսկ 1404 թ. գարնանը մեծ ավարով ու գերիներով վերադարձավ իր զորաբանակի հետ Սամարղանդ: Իր մեծ աջողանքներով արեւ-ցած՝ նա այստեղ, առանց ժամանակ կորցնելու, նախապատրաստ-վեց նոր արշավանքի և ուզեց նվաճել նաև Զինաստանը: 1405 թ. սկզբին նա դիմեց դեպի շինացիների կենտրոնական կայսրու-թյունը: Փետրվար ամսին նրա զորքն անցավ Նաքսարտես (Սիր-Դարյա) գետը, բայց շուտով հարկադրված եղավ կանգ առնել: Լանկթամու-րը, որ արդեն մոտ յոթնասուն տարեկան էր, ծանր հիվանդացավ և մեռավ Օթրարում փետրվարի կեսերին:

Չաղատայ այս աշխարհակալի արշավանքները և տիրապետու-թյունը Մերձավոր Արևելքում տեղի ուղիղ քսան տարի (1386—1405), բայց սրա հասցրած հարվածները իր նվաճած երկրներին այնքան ծանր էին, որ երկար ժամանակ մնացին անդարմանելի: Մենք տեսանք, որ ավերածությունները և բնակչության կոտորած-ները ու դերբեվարությունները սովորական երևույթ էին դառել Արև-մուտյան Ասիայում դեռ ևս նախորդ դարերում, սակայն Լանկթա-մուրի ավերածությունները և գազանությունները, անկասկած, բոլոր-ից ամենասուսկալին էին:

Աղբյուրների վկայություններից երևում է, որ Լանկթամուրի արշավանքների ժամանակ Անդրկովկասի ու Հայաստանի բնակչու-թյան կազմի մեջ տեղի էին ունեցել նոր փոփոխություններ: Նա այստեղից, ինչպես վերև տեսանք, գերիների անթիվ-անհամար բազմություն տարել էր Միջին Ասիա և գլխավորապես Սամարղանդ: Միևնույն ժամանակ նա գաղթեցրել էր խորասանից Ղարաբաղ թուր-քական ցեղեր, ուր վերականգնել էր Բայլական քաղաքը: Իբն-Արաբշահի ասելով՝ Լանկթամուրի սովորությունն էր փոփոխել զոր-քերի ու ժողովուրդների բնակության տեղերը:

«Նրբ նա,— վկայում է Իբն-Արաբշահը,— տիրում էր որևէ մի քաղաքի՝ անպատճառ զորքերի մի մասն այնտեղ էր

¹ Տե՛ս Ի ր ն - Ա, ր ա ր 2 ա հ, էջ 182 - 187:

բնակեցնում և այդ երկրում էր թողնում, իսկ այդ աշխարհի մարդկանց մի մասը փոխադրում էր՝ և բնակեցնում ուրիշ երկրում, արևելյան բնակիչներին տանում էր արևմուտք, արևմտյան ժողովուրդներին՝ արևելք, հարավայիններին՝ հյուսիս և հյուսիսայիններին՝ հարավ»¹:

Հատկապես Հայաստանի հայ ազգաբնակչության նվազումը Թոխթամիշի և Լանկթամուրի արշավանքներից ու ավերածություններից հետո հիշատակված է Կլավիտոյի Ուղեգրության մեջ, որն ուղարկված էր Լանկթամուրի մոտ Սամարղանդ որպես դեսպան Սպանիայի Հենրի Գ. Թագավորի և 1404 թ. (ապրիլ—հունիս ամիսներին) Տրապիզոնից եկել էր Երզնկա և ապա էրզրումի, Սուրմալուի, Բայազետի և Մակուի վրայով անցել էր Խոյ և այնտեղից Թավրիզ: Սամարղանդից նա վերադարձել էր Եվրոպա դարձյալ Հայաստանի վրայով (1405 թ. օգոստոս—սեպտ. ամիսներին), բայց այս անգամ նա Խոյից գնացել էր Տրապիզոն Ալաշկերտի, Ավնիկի, Թորթումի ու Իսպիրի վրայով: Հայաստանի կիսավերակ վիճակը և ազգաբնակչության կուգմի փոփոխությունը մատնանշված են, հատկապես, Սուրմալուի, Իգդիրի, Սյունիքի, Արտազի, Կոգովիտի և Քազբևանդի շրջաններում նրա Ուղեգրության հետևյալ հատվածներում.

1. Ուղեգրություններ, հատ: Ա., էջ 109.

«Սուրմարիի քնակչության ստվար մեծամասնությունը նախապես եղել են հայեր, որովհետև Հայաստանի քաղաքներից մինն է, բայց վերջին տարիներս շատ քրիստոնյաներ տեղահանվել են այս տեղից և իսլամներն են եկել ու հաստատվել նրանց տեղը... Սուրմարիում տակավին տեսնվում են մի շարք աչքառու և գեղեցիկ շենքեր»:

2. Նույնը, էջ 111.

«Հաջորդ օրը շաբաթ, որ մայիսի [31-ն] էր, մենք մեկնեցինք Իգդիրից և մեր ճանապարհն ընթանում էր այն լեռան կողքից, որի վրա Նոյան տապանը հանգչած էր: Լեռը հիւսիսի շատ բարձր է և նրա գագաթը մշտապես ծածկված է ձյունով: Բոլոր բարձունքներում հիմա ձյուն էր եկել: Լեռան ձորերը բոլորովին լերկ էին. այստեղ անտառ չի աճում, բայց արոտի համար շատ կանաչություն կա, և այնտեղից հոսում էին շատ գետեր: Մեր ճանապարհը անցնում էր լե-

¹ Տե՛ս Իբն-Աբաբ 2 ա հ, գլ 1Ա, էջ 189:

ռան շուրջից. և անցանք շատ ավերակ վայրեր, ուր տեսանք տների հիմքերը՝ շինված մեծ շափի քարերով»:

3. Նույնը, էջ 124.

«Տասնմեկ տարի առաջ էր (°), որ Թաթարների խան Թուրթամիշը իշխանության գլուխ անցնելով և բազմաթիվ ձիավոր հետևորդներ ունենալով [Ղիչաղից] արշավեց գրավելու համար Պարսկաստանը: Նա հասավ [Ատրպատականի] նահանգը և գրավեց Թավրիզը ու Վերին Հայաստանի բոլոր շրջանները: Շատ քաղաքներ կողոպտվեցին, շատ բերդեր ավերվեցին և իր բանակները քար ու քանդ արին գլուղները, ինչպես մենք դեսպաններս տեսանք այս մասերում հանապարհորդելիս, մասնավորապես երբ մենք եկանք Սուլամարի քաղաքը: Նույնը վիճակվեց նաև Սիսական շրջանի զխավոր քաղաքին, ինչպես նաև Հայաստանի մյուս երկրներին»:

4. Նույնը, էջ 138.

«Այնուամենայնիվ հաջորդ կիրակի օրը ստիպված էինք շարունակել, անցնելով բոլորովին անբնակ երկրից և երկուշաբթի միևնույն էր: Հայաստանի այս մասում [Խոյցի մինչև Ալաշկերտ] բնակչության բացակայության պատճառն այն է, որ քրիստոնյաները, կորցրել են իրենց իշխանությունն ամբողջ Մեծ Հայաստանում, քաղաքացիական կռիվների հետևանքով, որ վերջերս տեղի է ունեցել արքայական երեք եղբայրների միջև»:

5. Նույնը, էջ 139.

«Այսպես էր որ իսլամները եկել և գրավել էին ամբողջ Հայաստանը, որովհետև երբ նրանք տիրապետել էին քաղաքներին, մահացրել էին մեծավ մասամբ քրիստոնյա հայերին, որոնք բնիկներ էին, և նրանցից հետո նրանց տեղերը գրավել էին»:

Ուշագրավ է սուրանձնապես, որ Կլավիխոն, որն անցել էր, գրել-խավորապես, Հայաստանի հարավային ու արևմտյան շրջաններով, իր Ուղեգրության մեջ (1403—1406 թթ.) հիշատակում է միմիայն մեկ վայր, վերահիշյալ Մակու բերդը, որ պատկանել է հայ իշխանի, և նա իր ղարմանքն է հայտնում, որ այստեղ քրիստոնյա իշխանությունը կարողացել էր պահպանվել: Մակուի հայ իշխանության մասին Կլավիխոյի վկայությունը կարևոր եմ համարում մեջ բերել ընդարձակ բովանդակությամբ:

6. Նույնը, էջ 114—116.

«Մեզ ասացին, թե Թիմուրն անցյալում պաշարել է Մակվի այս բերդը, բայց չի կարողացել գրավել այն. հետևաբար նա դիմել և համաձայնության էր եկել տեղի իշխանի հետ [նորադ-ադ-դինի հետ, որ հայ-կաթոլիկ էր], որ ընդունել է քսան ձիավոր տալ Թիմուրին, որոնք պետք էր միանային նրա բանակներին, երբ որ պահանջ լինեի։ Այս համաձայնությունից քիչ հետո Թիմուրը պատահություն էր ունեցել նորից անցնելու Մակուից և վերոհիշյալ իշխանն առաջարկել էր, որ իր որդին, քսան տարեկան մի երիտասարդ, առնելով երեք լավ թամբաված ձիեր, դիմավորե և նվիրե նրան։ Երբ Թիմուրն եկել էր ճերգի ստորոտն, այս երիտասարդը դիմավորել էր նրան, նվիրելու համար այս ձիերը իր հոր կողմից, և Թիմուրը շնորհալի կերպով ընդունելով նվերը, հայտարարել էր, թե իր մարդկանցից ոչ ոք վնաս չհասցնի բերդի հողերին։ Ապա, Թիմուրը նկատելով, որ բերդի իշխանը այսպիսի լավ որդի ունի, ասել է, թե հիրավի ափսոս է, որ այսպիսի մի երիտասարդ փակվի տանը, և թե Թիմուրը պիտի ընդունի նրան, տանելով իր հետ իր թոռան ընկերակից լինելու համար։ Այս իշխանը, Թիմուրի թոռը, կոչվում էր Օմար Միրզա, և նա այդ ժամանակ հաստատված էր որպես կառավարիչ ամբողջ Արևելյան Պարսկաստանի, որի շրջանում գտնվում է Մակուն։ Այն երիտասարդը, որին այնպես Թիմուրն իր հետ տարավ, ներկայումս ապրում է Օմար Միրզայի մոտ, և նրա բանակի հրամանատարն է։ Բայց նրան ստիպել են, հակառակ իր կամքին իսլամություն ընդունել, նրան տալով Սիրուդաթմիշ անունը, և նա այժմ Օմար Միրզայի պահակների հրամանատարն է։ Արտաքնապես նա իրեն հայտարարում է իսլամ, բայց ոչ ազատ կամքով, սակայն սրտով նա առկալին կաթոլիկ է։

Մենք բոլորս շատ քաղաքավարություն միջոցներով եղանակով՝ բերդի իշխանի կողմից, որ մեծ մխիթարություն էր զգում այն իրողությունից որ մենք քրիստոնյա էինք. նա մեզ ցույց տվավ մեծ հյուրասիրություն։ Մակվի բերդում մեր ժամանման հաջորդ գիշերը շատ հաճելի ու հանգիստ անցուցինք, և վերջում Օմար Միրզայի բանակատեղում մենք հանդիպեցինք կառավարչի վերոհիշյալ որդուն և հաճախ խոսակցություն ունեցանք նրա հետ։ Կառավարիչը տանը ունեի մի ուրիշ որդի, ավելի երիտասարդ քան մյուսը, և

խոսակցութեան լռութեամբ նա մեզ տեղեկացրեց, թե իր երկրորդ որդին իր մյուս եղբոր նման զենքի մարդ չլինելով, ավելի հայ լեզվի քերականութեան ուսանող է և վարպետ. նա փափաղ հայտնեց, որ երբ Աստված կամենա, Սամարղանդից վերադարձին մենք անցնենք այս բերդից, նա պիտի վստահի մեզ, որ այս երիտասարդը մեզ հետ տանենք Սպանիա: Այն ժամանակ մեր թագավորը, նա վստահ էր, թե պիտի համակրի նրան և հանձնարարի պապին, խնդրելով նորին սըրբութեանից նրան ձեռնադրել եպիսկոպոս իր հոր նահանգի վրա: Հիրավի՝ զարմանալի է, թե ինչպե՞ս Մակվի այս քրիստոնյաները կարող են պահել իրենց, շրջապատված մահմեդական ժողովրդով և այսքա՞ն կտրված բոլոր քրիստոնյաների օգնութեանից. փաստապես նրանք պատկանում են հայ ազգին, բայց հռովմեական կաթոլիկ հավատքին, և նրանք Աստծուն ծառայում են ուղղափառ ծիսակատարութեամբ»:

Լանկթամուրի արշավանքներից հետո Մերձավոր Արեւելքի և Հայաստանի դրութիւնը հաջորդ երկու դարերում դարձյալ ծանր էր: Ինչպես Լանկթամուրի հաջորդների, այնպես և նրանցից հետո, ավերածութիւնները պարբերաբար շարունակվեցին և տնտեսական ու կուլտուրական կյանքը շարունակեց էլ ավելի հետադիմել:

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ՀԱՄԱՌՈՑ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

Հայ ժողովրդի պատմության այս շրջանի համար կան բազմաթիվ նյութական հիշատակարաններ, որոնց ուսումնասիրությամբ ղրադվում է հնագիտությունը: Նյութական այդպիսի հիշատակարաններ են քաղաքների ու շինությունների մնացորդները՝ ավերակ պալատները, բերդերը, եկեղեցիները, շրանքները, նաև դերեզմանատները, տնային իրերը, զարդերը, զենքերը, աշխատանքի գործիքները և այլն: Նյութական այս հիշատակարանները ծանոթացնում են մեզ թե՛ հայ և թե՛ հարևան ժողովուրդների մշակույթի, կենցաղի, սովորությունների, ինչպես և արվեստի ու տեխնիկայի հետ:

Հնագիտական աշխատանքներ Հայաստանում դեռևս շատ չեն կատարված: Ապագայում, երբ այդ աշխատանքները լայն ծավալուն դնեն՝ պատմական ու կուլտուրական մի շարք խնդիրներ կստանան, հավանաբար, նոր լուսաբանություն. կպարզվի ժողովրդի մասնավոր ու հասարակական կենցաղը և կորոշվեն նրատնտեսական դրությունը ու նրա փոխհարաբերությունները հարևան երկրների հետ:

Նյութական բազմաթիվ հիշատակարաններ, որ վերաբերում են այս ժամանակաշրջանին, երևան են հանված պեղումների միջոցով, գլխավորապես, Անի քաղաքի ավերակներում:

Նյութական հիշատակարանների շարքում կարևոր տեղ են բռնում հին դրամները, որոնց ուսումնասիրությամբ ղրադվում է դրամագիտությունը: Հին դրամների ուսումնասիրությունը նշանակություն ունի տնտեսական պատմության, նմանապես նաև դրամների, առևտրական հարաբերությունների և դրամական շրջանառության պատմության համար: Հին դրամների ուսումնասիրությամբ լուսաբանվում են այլևայլ պետությունների, երկրների ու քաղաքների փոխադարձ հարաբերությունները և նրանց քաղաքա-

կան անկախության խնդիրը: Դրամների վրա դրոշմված են լինում հաճախ պատմական անձների նկարները, նրանց անունները ու նաև տարեթվերը, որ մեծ նշանակություն ունեն ժամանակագրության համար: Լինելով արվեստի արտադրություններ և ունենալով իրենց վրա զանազան պատկերներ՝ նրանք ծանոթացնում են մեզ հնագույն ժամանակների հագուստի, զենքերի, ինչպես և արվեստի զարգացման աստիճանի հետ:

Դժբախտաբար մեր ուսումնասիրած պատմական շրջանի վերաբերմամբ հավաքված դրամները գեղև քիչ են ուսումնասիրված: Կարևոր աշխատանք կատարել է այս ուղղությամբ Ե. Պախոմովը, որը պարբերաբար հրապարակում է կարևոր աշխատություններ հին դրամների մասին, որոնք հայտնաբերված են Անդրկովկասում (տե՛ս Ե. Ա. Пахомов, Монетные клады Азербайджана и других республик и краев Кавказа, вып. 1, 2, 3, Баку, 1926, 1938, 1940).

Բ. ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայ ժողովրդի պատմության այս շրջանի համար խիստ կարևոր աղբյուր են նաև արձանագրությունները, որոնց ուսումնասիրությամբ զբաղվում է արձանագրագիտությունը կամ էպիգրաֆիկան: Արձանագրությունները գտնվում են պարիսպների, շինությունների պատերի, գերեզմանաքարերի, զանազան ամանների և իրերի վրա:

Հայկական արձանագրությունների մի ստվար մասը հրատարակված է բանասիրական, պատմական, աշխարհագրական և ազգագրական հայ և օտար այլևայլ երկերում ու հանդեսներում: 1913 թ. Ս. Պետերբուրգի Գիտությունների ակադեմիան հրատարակեց Կ. Կոստանյանցի կազմած «Վիմական տարեգիրը» («Յուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց Հայոց»), որի մեջ ի մի են ամփոփված զանազան երկերում լույս տեսած արձանագրությունները: Սակայն այդ աշխատությունը թերի է և շատ կողմերով անբավարար: Անհրաժեշտ է նորից հավաքել ու հրատարակել գիտական եղանակով ո՛չ միայն արդեն լույս տեսած արձանագրությունները, այլև չհրատարակված նոր արձանագրությունները:

Կարելի է հուսալ, որ այդ կարևոր ու անհետաձգելի աշխատանքին շուտով ձեռնամուկս կլինեն Հայաստանի գիտական հաստատությունները:

Գ. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐ

Հայ ժողովրդի այս շրջանի պատմական ամենագլխավոր աղբյուրներն են, անշուշտ, ժամանակագրական ու պատմական հայերեն երկերը, որոնք, բարեբախտաբար, արդեն հրատարակված են: Բացի հայ և վրացական մատենագիրներից, ո՛չ պակաս կարևոր աղբյուրներ են նաև օտար պատմական մատենագիրները՝ արաբական, ասորական, պարսկական, բյուզանդական և այլն: Ավելորդ չեմ համարում տալ ներքև համառոտ տեղեկություններ այն հեղինակների ու երկերի մասին, որոնք աղբյուր են ծառայել իմ այս աշխատության:

Ա. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏՆԱԳԻՐՆԵՐ

1. ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ԼԱՍՏԻՎԵՐՑԻ

Արիստակես Լաստիվերտցու կենսագրության գլխավոր աղբյուրն է նրա պատմությունը: Ենթադրում են, որ սրա հայրենիքն էր Լաստիվերտ ավանը, որը ըստ երևույթին, գտնվում էր Կարնո գավառում: Արիստակեսը ժամանակակից էր Սելյուկյան տրշավանքներին և, ինչպես ինքը վկայում է, 1049 թ. ականատես է եղել Մանանաղի գավառում գտնվող Սմբատաբերդի և Արծն քաղաքի կոտորածներին: «Այսոքիկ երկուց էր տեղեաց, — ասում է նա, — լերինն և քաղաքի, ողորմելի պատմութիւնս. զոր աչօք մերովք տեսաք և ընդ փորձ շարեացն անցաք, զայն միայն գրեցաք» (գլ. Ժ, էջ 63): Մի ուրիշ տեղ իր երկում Արծն քաղաքը նա անվանում է «մեծանիստ և շահաստան քաղաքս մեր» (գլ. Ժ, էջ 63): Արիստակեսի պատմությունը սկսվում է Բագրիւնյոս Բ. կայսեր 25 տարուց (=1000 թ.) և հասնում մինչև 1071 թ.:

Արիստակեսի «Պատմութիւնը» առաջին անգամ լույս է տեսել Վենետիկում 1844 թ. և այդ հրատարակությունից արտատպված է Տփղիսում 1912 թ. «Ղուկասեան մատենադարանի հրատարակութիւնը»: Թարգմանված է ֆրանսերեն E. Prudhomme, Histoire d'Arménie par Arisdagués Փարիզ, 1864. նաև աշխարհաբար՝ Մինաս Տեր-Պետրոսյանի աշխատությամբ, Ալեքսանդրապոլ, 1893 թ.:

2. ՄԱՏԹԵՈՍ ՌԻՌԶԱՅԵՑԻ

Մատթեոս Ուռհայեցու կենսագրությունը մեզ անհայտ է, որովհետև այդ մասին չկան հիշատակություններ ոչ յուր, ոչ էլ այլ եր-

կերում: Իր ժամանակագրության 113 և 114 էջերում (Վաղարշապատ, 1898) նա ինքն իրեն անվանում է «Ուտհայեցի», «Վանական» և «Վանաց երէց»: Մի ուրիշ տեղ իր երկում նա վկայում է, որ գրել է ժամանակագրությունը «ի քաղաքս Միջագետաց յՈւտհա» (էջ 278): Մատթեոսը հաղորդում է նաև, որ իր աշխատությունը գրել է երկար տարիների ընթացքում և մատնացույց է անում իր ժամանակագրության աղբյուրները. «զի զամս հնգետասան ունէաք զայս գործ քննութեանս, զոր ի մատենագրութիւնս ընթերցեալ գտանէաք զթուականսն ժամանակացն ի յիշատակարանս գրոցն և ընդ ծերսն ի քննութիւն մտեալ դեգերէաք անդադար քննութեամբ՝ և հաւաքեալ գրեցաք ի գիրս զայս ինչ» (էջ 280):

Այս ժամանակագրությունը սկսվում է 952 թ. և շարունակվում մինչև 1136/7 թ.: Այս վերջին թվականից սկսած՝ Մատթեոս Ուտհայեցու ժամանակագրությունը շարունակել է Գրիգոր երեցը, ըստ երևոյթին, նույնպես Ուտհա քաղաքում և հասցրել մինչև 1162/3 թ.: Ուտհայեցու ժամանակագրությունն առաջին անգամ լույս ընծայեց Փարիզում ֆրանսիական խոշոր գիտնական Էդ. Դյուլոտրինն նախ՝ ֆրանսերեն թարգմանությամբ 1858 թ. և ապա՝ հայերեն քնագրով ու ֆրանսերեն թարգմանությամբ «Հավաքումն խաչակրաց պատմիչների» ժողովածուի մեջ 1869 թ.:

Այս հրատարակությունից առաջ, դարձյալ 1869 թ., հայերեն քնագիրը լույս էր տեսել նույնպես և Երուսաղեմում, իսկ հետո, 1898 թ., մի քանի նոր ձեռագրերի համեմատությամբ Վաղարշապատում:

3. ՄԵԻՔԱՐ ԳՈՇ

Միսիթար Գոշը ծնվել է Գանձակ քաղաքում 12-րդ դարի առաջին կիսում և մեռել է խորին ծերության հասակում 1213 թ.: Իր ուսումը նա ստացել էր Հովհաննես Տավուշեցու և ուրիշ ականապիոր վարդապետների մոտ և ինքն էլ կուսակրոն հոգևորական էր ու վարդապետ: Բացի կրոնական երկերից, առակներից ու Դատաստանագրքից նա ունի վերջին այս աշխատության հիշատակարանին կցված պատմական խիստ կարևոր մի գրություն, որի մեջ հիշատակված է Գանձակ քաղաքի և Փառիսոս ու Խաչեն գավառների 1139 թ. մեծ երկրաշարժը, մանրամասն առաջ են քերված «Շարք հայրապետացն Աղուանից» ցանկը մինչև 1139 թ. և ապա ընդարձակ կերպով նկարագրված են պատմական կարևոր անցքերը.

որ տեղի էին ունեցել Գանձակի կուսակալության մեջ և նրան հարե-
վան շրջաններում 1139—1161 թթ.: Մխիթար Գոշի արժանա-
հավատ ու նոր տեղեկություններն այս անցքերի մասին, ինչպես
ցույց է տրված իմ այս աշխատության մեջ, որոշ կետերում լրաց-
նում և ուղղում են հմրոպական պատմագետներ Մյուլլերի, Լեն-
Պուլի և ուրիշների սխալ տվյալներն ու կարծիքները:

Կարևոր պատմական այս գրությունը լույս է տեսել մեծ ու
վաստակավոր գիտնական Ալիշանի Հայապատումում. տե՛ս էջ
361—362՝ «Ժամ Գանձակայ», և էջ 384—391՝ «Կաթողիկոսք և
դէպք Աղուանից աշխարհին ի մէջ ԺԲ դարում»:

Իմ աշխատության աղբյուր է ծառայել նաև Մխիթար Գոշի Դա-
տաստանագիրքը («Մխիթարայ Գոշի Դատաստանագիրք Հայոց»,
հրատ. Բաստամյանցի, Վաղարշապատ, 1880):

3. ՍԱՄՈՒԵԼ ԱՆԵՑԻ

Սամուել Անեցու անձնավորության մասին շատ քիչ տեղեկու-
թյուն ունենք: Նրա ժամանակագրության վերնագիրն է՝ «Սամուէլի
քահանայի Անեցւոյ հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս
գիտի ժամանակաց անցելոց մինչև ի ներկայս ծայրաքաղ արա-
րեալ»: Այս վերնագրից երևում է, որ նա Անեցի քահանա է՝ Նկա-
րագրելով Անի քաղաքի դրությունը 1126 թ. հետո, Շեղդսդին
Ապլսուարի ժամանակ, Սամուելը հաղորդում է, որ «վասն հար-
կապահանջ յափշտակութեանց եկն հհաս ի վերայ մեր վերջին աղ-
քատութիւն և տառապանք անհնարինք, որ յառաջագոյն ժամանա-
կօք ունէր զաշխարհս Հայոց. և աստանօր ժամանակօք յաւելաւ
յաճախապէս՝ մի զհետ միոյ մինչև յատուրս յայսոսիկ. յորում
եմքս» (էջ 127): Այս վկայությունից պարզ երևում է, որ նա ակա-
նատես է եղել Անի քաղաքի անցքերին 1126 թ. հետո: Ժամանա-
կագրությունը սկսվում է Ագամից և հասնում մինչև 12-րդ դարի
երկրորդ կեսը: Այնուհետև ժամանակագրությունը շարունակել են
անհայտ հեղինակներ և հասցրել մինչև 17-րդ դարը:

Սամուել Անեցու ժամանակագրությունը լույս է տեսել առաջին
անգամ Վաղարշապատում 1895 թ. Արշակ Տեր-Միքելյանի հրա-
տարակությամբ: Հրատարակության մեջ պակասում են ժամանա-
կագրական տախտակները, որ լույս են տեսել Մ. Բրոսսեի աշխա-
տովթյամբ՝ M. Brosset, Tables chronologiques de Samuel d'Ani,
Collection des historiens arméniens, հատոր Բ, Պետերբուրգ,

1876: Որոշ հատվածներ լույս են տեսել լատիներեն ու ֆրանսերեն թարգմանությամբ (լատ. Զոհրապ, իբրև հավելված Եվսեբիոսի Քրոնիկոնի Միլանի հրատարակության, 1818):

5. ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Վարդան վարդապետը գրել է ընդարձակ մի պատմություն, որը 1861 թ. հրատարակեց Մոսկվայում Մկրտիչ Էմինը («Մեծն Վարդանայ Բարձրաբերդցույ պատմութիւն տիեզերական») և ապա 1862 թ. հրատարակվել է նաև Վենետիկում («Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ»):

Այս պատմությունը սկսվում է բիբլիական առասպելներից և հասնում է մինչև 1267 թ.: Ըստ երևույթին, հենց այս Վարդան վարդապետի աշխատակցությամբ 1248 թ. Իշոխ կամ Հեսուանուն ասորի քահանան հայերեն է թարգմանել Միքայել Ասորու ժամանակագրությունը, որի մասին փոսիլու ենք ներքևում: Կենսագրական տեղեկություններ Վարդանի մասին քիչ են, եղածն էլ կարոտ է քննության, որովհետև 13-րդ դարում ապրել են Վարդան անունով մի քանի մատենագիրներ, որոնք հաճախ իրար հետ շփոթված են:

Ինչպես կարծում են, սա Վանական վարդապետի աշակերտներից էր, Կիրակոս Գանձակեցու մոտ ընկերն էր և իր ուսումը ստացել էր Խորանաշատ վանքում: 1264 թ. Հովակիմ խանի հրավերով նա եկել էր սրա մոտ և այդ տեսակցությունը, որ խիստ հետաքրքրաշարժ է, մանրամասն մեջ է բերված նրա պատմության 96 և 97 գլուխներում: Նա մեռել է խորին ծերության մեջ 1271 թ.:

Վարդանի պատմությունը թարգմանել է ռուսերեն Մ. Էմինը 1861 թ. Մոսկվայում: Քաղվածքներ լույս են տեսել ֆրանսերեն և ռուսերեն էդ. Դյուպորիեի և Բ. Պատկանյանի թարգմանությամբ. տե՛ս E. Dulaurier, Les Mongols d'après les historiens arméniens (Journal Asiatique, 1860, t. XVI), Recueil des historiens des Croisades, I, 1869 և Патканов К., История монголов по армянским источникам, выпуск I, СПб, 1873 г.

6. ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ

Կիրակոս Գանձակեցին գրել է 13-րդ դարում «Պատմութիւն Հայոց» Գրիգոր Լուսավորչից սկսած մինչև 1265 թ.: Նա ծնվել է

Գանձակում 13-րդ դարի սկզբներում, իր ուսումը ստացել է Վանական վարդապետի մոտ, որի հետ 1236 թ. գերի էր ընկել թարսների ձեռքը: Ինչպես և մտերիմ իր ընկեր Վարդան վարդապետը, նա մեռել է 1271 թ.: Կիրակոսի պատմությունը խիստ կարևոր աղբյուր է 13-րդ դարի թաթարաց շրջանի պատմության համար, իսկ նախորդ 11 և 12-րդ դարերի պատմական անցքերի մասին ունի միայն համառոտ ու հարևանցի վկայություններ: Լույս է տեսել առաջին անգամ 1858 թ. Մոսկվայում և ապա նաև 1864 թ. Վենետիկում: Տպագրված այս տեքստերը, որ կատարված են հրատարակիչների ձեռքի տակ եղած ձեռագրերից՝ բավարար չեն: Ես օգտվել եմ նաև Ախալցխայի Կարապետյան դպրոցի գրադարանի ձեռագրից: Թիֆլիսի 1910 թ. Ղուկասյան մատենադարանի հրատարակությունն արտատպություն է Մոսկվայի հրատարակությունից: Թարգմանված է ֆրանսերեն Բրոսսեի աշխատությամբ (Brosset M., Deux historiens arméniens, Kiracos de Gantzac, XIII-e s., Histoire d'Arménie; Oukhtanés d'Ourha, X-e s., Histoire en trois parties: Առաջին մասը տպագրված է Պետերբուրգում 1870, իսկ երկրորդը՝ 1871 թ.): Քաղվածքներ հրատարակել են ֆրանսերեն, ռուսերեն և լատիներեն լեզուներով Դյուլորիեն, Պատկանյանը և Մ. Պետերմանը:

7. ԳՐԻԳՈՐ ՊԱՏՄԻՉ (ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐԵՂԱ)

Գրիգոր Պատմիչը (Մաղաքիա արեղա) ևս, ինչպես հայտնի է նրա Պատմությունից (էջ 7 և 21), Վանական վարդապետի աշակերտներից էր և դասընկերն էր Վարդանի ու Կիրակոսի: Նրա մասին ուրիշ կենսագրական տեղեկություններ չունենք: Այս գրվածքը, որ մեծ ծավալ չունի, կոչվում է «Պատմութիւն ազգին Նետողաց» ու բովանդակում է իր մեջ 55 տարվա պատմություն՝ 1220 թվականից սկսած մինչև 1275 թ.: Տպագրված է առաջին անգամ Ս. Պետերբուրգում 1870 թ. Ք. Պատկանյանի աշխատությամբ, ապա նաև նրուադեմում 1871 թ.: Լույս է տեսել նաև նրա ռուսերեն թարգմանությունը՝ Патканов К. П., История монголов инока Магакии, СПб, 1871: Համեմատիր Հ. Ժամկոչյան, «Պատմութիւն վասն ազգին Նետողաց» երկի հեղինակը», Երևանի Պետական համալսարանի գիտական աշխատություններ, 1946, հատոր XXIII, էջ 367—388. նաև Ն. Ակինյան, Գրիգոր քահանա Ակնեբցի, Հանդ. Ամս., 1948, հուլ.-օգոստ., էջ 387—403:

Սմբատ Սպարապետը, որ Կիլիկիայի Հայոց Հեթում Ա. թագավորի եղբայրն էր, գրել է համառոտ մի ժամանակագրություն, որ սկսվում է 951 թ. և հասնում մինչև 1274 թ.: Վերջին թվականից հետո Սմբատի ժամանակագրությունը շարունակել է ուրիշ անհայտ մի հեղինակ և հասցրել մինչև 1331 թ.: Սմբատը, որ ծնվել էր 1208 թ. և մեռել 1276 թ., ժամանակակից էր 13-րդ դարի պատմական անցքերին: Բուն Հայաստանում տեղի ունեցած պատմական անցքերի մասին Սմբատը տալիս է միայն համառոտ տեղեկություններ: Տպագրված է առաջին անգամ Մոսկվայում 1856 թ. հետևյալ վերնագրով՝ «Պատմութիւն Յունաց ի Կոնստանդնուպօլսու և Հայոց Մեծաց» ըստ կարգի ժամանակաց»: Լույս է տեսել նաև Փարիզում 1859 թ. Կ. վարգ. Շահնազարյանցի հրատարակությամբ «Տարեգիրք» վերնագրով: Լանզլուայի ֆրանսերեն թարգմանությունը լույս է տեսել 1862 թ. Պետերբուրգում, իսկ Դյուլդրիեինը 1869 թ. Փարիզում. տե՛ս Langlois V., *Extrait de la chronique de Sempad, Seigneur de Babaron, connétable d'Arménie, suivi de celle de son continuateur.... Traduit pour la première fois de l'arménien, sur les éditions de Moscou et de Paris, St. Petersbourg, 1862. 2. Ed. Dulaurier, Recueil des Historiens des Croisades. Documents arméniens, t. I, Paris, 1862.*

9. ՄԽԻԹԱՐ ԱՅՐԻՎԱՆՅԻ

Մխիթար Այրիվանեցին գրել է նույնպես համառոտ մի ժամանակագրություն, բիբլիական առասպելներից մինչև 1289 թ.: Այս ժամանակագրությունը գրված է, հավանորեն, 14-րդ դարի սկզբներում: Նրա մեջ «Իշխանք Կիլիկեցոց» ցանկի վերջում (էջ 16) հիշատակված է Հեթում Բ-ը և մատնանշված է, որ սրա թագավորությունը տևել է 15 տարի (1289—1304):

Լույս է տեսել առաջին անգամ Մոսկվայում 1860 թ. Մ. էմինի հրատարակությամբ և Պետերբուրգում 1867 թ. Բ. Պատկանյանի հրատարակությամբ: Այս ժամանակագրությունը թարգմանել է ռուսերեն Բ. Պատկանյանը, իսկ ֆրանսերեն՝ Մ. Բրոսսեն. տե՛ս К. Патканов, *Хронографическая история Мехитара Айриванского* (XIII в.), перевод с армянского с примечаниями. СПб, 1869. 2. Brosset M., *Histoire chronologique par Mkhithar d'Aïrivan, XIII-e s.*, S.-Pétersb. 1869:

Ստեփանոս Օրբելյանը Սյունիքի նշանավոր իշխան Տարսայիճի որդին էր։ Նա գրել է Նորավանքում 13-րդ դարի վերջերում «Պատմութիւն Նահանգին Սիսական», որը ավարտել է հայոց 746 թ. (=1297)։ Այս ընդարձակ աշխատությունը, որ բաժանված է 74 գլուխների, կարևորագույն աղբյուր է հայոց պատմության և, մանավանդ, արժեքավոր է ինչպես Սյունյաց հին իշխանական տոհմի, նույնպես և Օրբելյան տոհմի պատմության համար։

Ընդ այս տեսել առաջին անգամ Փարիզում Կ. Շահնազարյանի հրատարակությամբ 1859 թ. և ապա Մոսկվայում Մ. Էմինի հրատարակությամբ 1861 թ.։ Տիդիսի 1911 թ. «Ղուկասեան մատենադարանի» տպագրությունն արտատպված է Կարապետ Շահնազարյանի հրատարակությունից։ Օրբելյանի պատմությունը ամբողջությամբ ֆրանսերեն է թարգմանել և հրատարակել Բրոսսեն Brosset M., Histoire de la Siounie par Stephannos Orbélian, traduite de l'arménien, 2 livraisons, St.-Petersbourg, 1864—1866)։ Մոնղոլների մասին հատվածները թարգմանել է ռուսերեն Դ. Պատկանյանը (К. П. Патканов, История монголов по армянским источникам, вып. 1, СПб, 1873)։ 65-րդ գլուխը առանձին լույս է տեսել Մադրասում, Մոսկվայում և ֆրանսերեն է թարգմանվել 1819 թ. (Saint-Martin M. J., Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, t. II, Paris, 1819)։

Ստեփանոս Օրբելյանին վերագրվում է նաև առանձին մի ժամանակագրական երկ, որը լույս է տեսել Երևանում 1942 թ. («Ժամանակագրություն Ստեփանոս Օրբելյանի», Աշ. Աբրահամյանի աշխատասիրությամբ)։ Այս ժամանակագրությունը սկսվում է հայոց Նժէ (=968) թվականից և հասնում է մինչև 1290 թ.։ Առանձնապես կարևոր են ու հետաքրքիր այս հրատարակության վերջին էջերը, ուր ժամանակագրական կարգով մատնանշված են 13-րդ դարի պատմական անցքերը և նրանց ճիշտ ժամանակը։

11. ՀԵԹՈՒՄ ՊԱՏՄԻՉ

Հեթում պատմիչը, որը հեղինակն է «Պատմութիւն Թաթարաց» աշխատության, Օշին իշխանի որդին էր և իբրև տեղի Կոռիկոս բերդի կռվում էր Հեթում Կոռիկոսցի։

իր պատմությունը, որը, իրապես, ոչ միայն թաթարների, այլ նաև Միջնադարյան Արևելքի պատմություն է՝ նա հորինել է 14-րդ դարի սկզբներում Կղեմես Ծ. պապի հանձնարարությամբ: Աշխատությունը Հեթումի թելադրությամբ գրի էր առել միջնադարյան ֆրանսերենով Նիկողայոս Ֆալկոն վանականը, որը հետո թարգմանել էր նույնը լատիներեն: Ալիշանի ասելով (Հայապատում, էջ 113) Հեթումի պատմության հայերեն հին բնագիրը հայտնաբերված է եղել էջմիածնի մատենադարանում, բայց հետո անհայտացել է:

«Պատմութիւն թաթարաց» երկը, որի լատիներեն լեզուն գիրն է Liber historiarum partium Orientis, մեծ ժողովրդականություն է վայելել միջին դարերում, շատ անգամ վերահրատարակվել է և թարգմանվել է ֆրանսերեն, հոլանդերեն, իտալերեն ու անգլերեն: Հ. Մ. Ավգերյանի աշխատությամբ 1842 թ. լույս է տեսել նաև նրա գրաբար նոր թարգմանությունը լատիներենից («Հեթում պատմիչ, Պատմութիւն թաթարաց», թարգմ. Մ. Ավգերյանի, Վենետիկ, 1842):

12. «ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ»,

«Անանուն ժամանակագրութիւն»-ը, որից մենք մեծ չափով օգտվել ենք, լույս է տեսել Նրեանում, 1940 թ.: Հեղինակն առաջիմ անհայտ է: Ժամանակագրությունը սկսվում է Ադամից և հասնում է մինչև 1300 թ.: Գրված է, ինչպես մատնացույց են արել հրատարակիչները, 14-րդ դարի սկզբներին: Լույս տեսած տեքստի ծավալը մեծ չէ, ընդամենը՝ 22 փոքր էջ է: Ժամանակագրությունը կարևոր աղբյուր է 13-րդ դարի երկրորդ կեսի պատմության համար: Այս ժամանակագիրն ինքնուրույն է և նոր լույս է սփռում այդ ժամանակաշրջանի պատմական եղելությունների վրա և ճշտում որոշ փաստեր:

13. ՀՈՎՀԱՆԵՍ ԴԱՐԴԵԼԻ

Հովհաննես Դարդելու Հայոց ժամանակագրությունը, որ կարևոր աղբյուր է, գլխավորապես, 14-րդ դարի երկրորդ կեսի պատմական անցքերի ճշտման համար՝ հրատարակել է ընդարձակ ու բովանդակալից առաջաբանով Կ. Նզյանցը: Դարդելին, որը խոստովանահայրն էր Կահրեռում գերի տարված Լուսինյան Լևոն թագավորի, ինչպես կարծում է Նզյանցը, գրել է իր ժամանակա-

գրութիւնը այն նպատակով, որպեսզի շարժի եվրոպական պետութիւնները կարեկցութիւնը դեպի Լեոնը:

Պրոֆ. Կարրիերը ենթադրում է, որ Դարդելին գրել է այս երկը Լեոնի թելադրութեամբ ու նրա խոսքերով:

Ժամանակագրութիւնը, որ գրված էր հին ֆրանսիական լեզվով՝ Նոյանի խնդրանքով թարգմանել է գրաբար խորեն արքեպիսկոպոս Նար-Պիլը և այնուհետև այդ թարգմանութիւնը համեմատել է բնագրի հետ ու խմբագրել Նորայր Բյուզանդացին. տե՛ս «Յովհաննու Դարդելի ժամանակագրութիւն Հայոց», Ս.-Պետերբուրգ, 1891, առաջաբան, վշ Հէ—Ձ:

14. ԳՐԻԳՈՐ ԾԵՐԵՆՑ ԽԼԱԹԵՑԻ

14-րդ դարի վերջերում և 15-րդ դարի առաջին քառորդում հայտնի մատենագիր էր Գրիգոր Ծերենց իւլաթեցին: Սա Գրիգոր Տաթևացու հետ ուսանել էր Հովհան Որոտնեցու մոտ և ապա, նրա մահից հետո, Արծկէի մոտ գտնվող Սուխարավանքում Սարգիս վարդապետի մոտ:

Գրիգոր իւլաթեցին գրել է ճառեր, վկայարանութիւններ ու նաև տաղեր, գանձեր և ուրիշ մանր գրվածքներ: Նա խմբագրել է վերստին Հայսմապետքը և մտցրել է նրա մեջ մի շարք նոր հայ նահատակների պատմութիւններ: 1425 թ. մեռավ և ինքը՝ մարտիրոսական մահով, նահատակվելով քրդերից Արծկե քաղաքի մոտ գտնվող Յիպնավանքում:

Գրիգոր իւլաթեցու երկասիրութիւնների մեջ պատմական մեծ արժեք ունի նրա «Յիշատակարան աղէտից» ընդարձակ բանաստեղծութիւնը, որը քաղկացած է 460 տողից և ամփոփում է իր մեջ պատմական անցքերի նկարագրութիւնը, որ տեղի ունեցան Հայաստանում Լանկթամուրի, Շահուխի, Ղարա-Յուսուֆի և սրա որդիների՝ Ասպահանի ու Ասքանդարի ժամանակ, 1386—1422 թվականներին:

Իւլաթեցու այս երկը, որ ոմանք անվանում են պատմական վիպասանութիւն, հրատարակել են Գրիգոր Խալաթյանցը և Ալիշանը, առաջինը՝ 1897 թ. Վաղարշապատում («Յիշատակարան աղէտից» Գրիգորի իւլաթեցու, պատմական վիպասանութիւն), իսկ երկրորդը՝ «Հայապատում»-ի մեջ (էջ 563—568):

Թովմա Մեծոփեցին, որը կարևորագույն աղբյուրներից մեկն է Լանկթամուրի ու նրա հաջորդների ժամանակաշրջանի պատմության՝ ծնվել է 14-րդ դարի երկրորդ կիսում Քաջբերունյաց գավառի Աղիովիտ գյուղում: Իր ուսումը նա ստացել էր նախ Սարգիս վարդապետի մոտ Սովսարավանքում և ապա նշանավոր փիլիսոփա ու քերթող Գրիգոր վարդապետ Տաթևացու մոտ, որը 1408 թ. իր աշակերտներով հաստատվել էր Մեծոփա վանքում: Ստանալով Տաթևացուց վարդապետական աստիճան՝ նա ինքը ևս մոտ 35 տարի ուսուցչություն արեց և ունեցավ բազմաթիվ աշակերտներ:

Ժբրե պատմիչ՝ Թովմա Մեծոփեցին գրել է երկու արժեքավոր աշխատություն՝ Լանկթամուրի և նրա հաջորդների պատմությունը և «Յիշատակարան», որի մեջ մանրամասն պատմված է կաթողիկոսական աթոռի փոխադրությունը Սսից էջմիածին (1441 թ.): Նրա առաջին երկը սկսվում է 1380 թ. և հասնում մինչև 1440 թ., ամփոփում է, ուրեմն, իր մեջ վաթսուն տարվա պատմություն: Թովման ո՛չ միայն ականատես է եղել Հայաստանում արյունահեղ կոտորածներին ու ավերմունքներին, այլ նաև ինքը արհավիրքների ընթացքում գտնվել է հաճախ հուսահատական դրության մեջ և կրել ծանր տառապանքներ:

Թովմա Մեծոփեցու Պատմությունը լույս է տեսել 1860 թ. Փարիզում Կարապետ Շահնազարյանի աշխատությամբ («Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց, արարեալ Թովմա վարդապետի Մեծոքեցւոյ», Փարիզ, 1860), իսկ «Յիշատակարանը» հրատարակել է ընդարձակ առաջաբանով Կարապետ Կոստանյանցը՝ («Թովմա Մեծոքեցու Յիշատակարանը», հրատարակեց իւր առաջաբանով Կ. Կոստանեանց, Թիֆլիս, 1892): Պատմության մեծագույն մասը թարգմանել է ֆրանսերեն բելգիացի հայագետ Ֆելիքս Նեվը և հրատարակել է ընդարձակ առաջաբանով ու ծանոթություններով՝ Nève F., Exposé des guerres de Tamerlane de Chahroch dans l'Asie occidentale, d'après la chronique arménienne inédite de Thomas de Medzoph, Bruxelles, 1855:

ՀԱՅՈՑ ՆՈՐ ՎԱՆԵՐԸ

Այս կարևոր աղբյուրը լույս է տեսել վաղարշապատում 1903 թ. աշխատությամբ Հ. Մանանդյանի և Հ. Աճառյանի (1. «Հայոց նոր վկաները», 1155—1843 թ., գիտական հրատարակություն, Վաղարշապատ, 1903 և 2. «Հայոց նոր վկաները, ժողովրդական հրա-

տարակութիւն, հատ. Ա., 1155—1485 և հատ Բ., 1486—1843 թ., Վաղարշապատ, 1902): Այս վկայաբանութիւնները հավաքված են զանազան ձեռագրերից և 12—15-րդ դարերի պատմական անցքերի մասին պարունակում են իրենց մեջ շատ կարևոր տեղեկութիւններ:

17. Յ Ր Ի Կ

Յրիկը թեև բանաստեղծ է և ոչ պատմագիր, սակայն նրա երկերը խիստ կարևոր աղբյուր են հայ ժողովրդի մոնղոլական շրջանի պատմութիւն: Նրա բանաստեղծութիւնների մեջ ցայտուն կերպով արտացոլվել են ժամանակակից քաղաքական ու սոցիալական կյանքի կենդանի պատկերը և, մասնավորապես, նաև հայ կեղեքվող ու տառապող ժողովրդի խոհերն ու զգացումները:

Յրիկի անձնավորութիւն մասին շատ բան չգիտենք: Նրա կենսագրութիւնն աղբյուրը, գլխավորապես, իր բանաստեղծութիւններն են: Նա եղել է, ինչպես պարզ երևում է տաղերի վերնագրերից, աշխարհական: Մոնղոլական ծանր հարկահանութիւն պատճառով Յրիկը ոչ միայն ղրկվել էր իր տուն ու տեղից, այլև իր որդուց: Նա ծնվել է, հավանորեն, 13-րդ դարի առաջին քառորդում և վախճանվել կամ 13-րդ դարի վերջերին և կամ 14-րդ դարի սկզբներին: Յրիկի ոտանավորներից առանձնապես կարևոր է նրա պատմական բովանդակութիւն ունեցող տաղը «Վասն Արղուն Ղանին և Բուշային», որի մեջ նկարագրված են Բուշայի ու մոնղոլ մեծամեծների 1289 թ. դավադրութիւնն ընդդէմ Արղունի և ապրստամբութիւն ճնշումը ու դավադիրների ոչնչացումը:

Յրիկի բանաստեղծութիւնների ժողովածուն հրատարակութիւն են պատրաստել Մ. Մկրյանը և Ծ. Թորոսյանը (Յրիկ, Բանաստեղծութիւններ, Երևան, 1941 թ.), իսկ «Վասն Արղուն Ղանին և Բուշային» տաղը հրատարակված է, քացի այդ, Տիրայր եպիսկոպոսի կողմից, որը տաղի մեջ հիշատակված պատմական անցքերը մանրամասն քննութիւն է ենթարկել (տե՛ս «Արարատ», ապր.-դեկտ., 1918, էջ 171—203):

18. ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

Խիստ կարևոր աղբյուր են այս ժամանակաշրջանի պատմութիւն համար ձեռագրերի հիշատակարանները, որոնց հեղինակները պատմական անցքերին ժամանակակից գրիչներն են և որոնք երևան են բերում հաճախ պատմական նոր փաստեր ու լրացնում կամ ուղղում են ժամանակագիրների ու մյուս աղբյուրների հաղորդած տեղեկութիւնները: Հիշատակարանները, դժբախտաբար, մեծ մա-

սամբ հրատարակված շեն: Հայաստանի Պետական Զեռագրատան հիշատակարանները, որ իրենց մեջ պատմական հարուստ նյութ են պարունակում, իմ աշխատության մեջ շեն օգտագործված լրիվ կերպով: Ես կարողացել եմ օգտվել միայն այն պատմական հիշատակարաններից, որոնք արդեն հրատարակված են¹:

Բ. ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ՄԱՏՆԱԳԻՐՆԵՐ

19. ԳԵՈՐԳԻՈՍ ԿԵԴՐԵՆՈՍ

Գեորգիոս Կեդրենոսի մասին կենսագրական տեղեկություններ չունենք: Ընթացողում են, որ նա եղել է կուսակրոն հոգևորական: Գրել է 11-րդ դարի վերջում կամ 12-րդ դարի սկզբում ընդհանուր ժամանակագրություն, որը սկսվում է Ադամից և հասնում մինչև 1057 թ.: Կեդրենոսի ժամանակագրությունը բանաքաղություն է այլ և այլ երկերից: 811 թ. սկսած նա արտագրել է բառացի 11-րդ դարի երկրորդ կեսի ժամանակագիր Սկիլիցեսի երկը: 11-րդ դարի երկրորդ կեսի համար կարևոր աղբյուր է Հայաստանի պատմության. նրա մեջ, ինչպես վերև տեսանք, ուշագրավ տեղեկություններ են հաղորդված Բագրատունյաց թագավորության անկման մասին և մատնանշված է, մասնավորապես, թե ինչու Հովհաննես-Սմբատը համաձայնել էր տալ Անին Բյուզանդիային:

1566 թ. սկսած լույս են տեսել Կեդրենոսի քաղմաթիվ հրատարակություններ, որոնցից լավագույնն է Բեկկերի հրատարակությունը՝ տե՛ս Corpus scriptorum historiae byzantinae, ed. I. Bekker, Bonn, 1839, Bd. II:

20. ՔԱԼԿՈՆԴԻԼԵՍ ԼԱՌՆԻԿՈՍ

Քալկոնդիլես Լաոնիկոսն Աթենացի էր, ապրում էր 15-րդ դարում և ժամանակակից էր Պոլսի (1453) և Տրապիզոնի կայսրության (1461) անկման: Նա գրել էր 1298—1463 թթ. պատմությունը, ուշադրության առնելով ոչ այնքան Պալեոլոգների կայսերական տոհմի, որքան Օսմանյան պետության պատմությունը: Հայաստանի պատմության համար կարևոր են Քալկոնդիլեսի պատմության գլխավորապես այն մասերը, որոնք վերաբերում են Փոփր Ասիայի և Արևմտյան Հայաստանի պատմական անցքերին:

Այս երկը հրատարակված է շատ անգամ: Լավագույն հրատա-

¹ Աշխատությունն ավարտելուց հետո լույս տեսավ Լ. Նաչեկյանի մեծ խնամքով կազմած «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ» ժողովածուն (Երևան, 1950), որից օգտվեցի մեծ չափով՝ տպագրության հանձնելուց առաջ:

րակութիւնը լույս է տեսել Բոնում՝ Corpus scriptorum historiae byzantinae, recogn. I Bekker, Bonn, 1843:

21. Դ Ո Ւ Կ Ա Ս

Դուկասը Փոքր Ասիայի հույներից է: Գրել է հունական ժողովրդական լեզվով 1341—1462 թթ. թե՛ ընդհանուր և թե՛ Բյուզանդիայի պատմութիւնը: Ապրել է երկար ժամանակ Փոկեայում և եղել է այնտեղ Ջենովացի իշխանավորի քարտուղար: Սրա պատմութիւնը՝ սկսած 1649 թ., հրատարակվել է մի քանի անգամ: 1834 թ. վերահրատարակվել է Բոնում՝ Corpus scriptorum historiae byzantinae, rec. I. Bekker, Bonn, 1834:

22. ՅՐԱՆՁԵՍ ԳԵՈՐԳԻՈՍ

Յրանզես Դեորգիոսը ծնվել է Պոլսում 1401 թ.: Սա քարտուղարն էր Բյուզանդիայի Մանուել Բ. կայսեր (1391—1425) և վարել է նաև պետական բարձր պաշտոններ: Պոլսի առման ժամանակ (1453 թ.) նա կորցրել է իր ամբողջ կարողութիւնը և գերի է ընկել թուրքերի ձեռքը: Ազատվելով գերութիւնից՝ մի քանի ժամանակ ապրել է Պելոպոնեսում և ապա Իտալիայում: Գալով այնուհետև Կորֆու՝ ձեռնադրվել է այս կղզու վանքերից մեկում արեղա և գրել է այստեղ իր ժամանակագրութիւնը, որը վերջացրել է 1477 թ.: Ժամանակագրության մեջ նկարագրված են 1253—1476 թթ. պատմական դեպքերը:

Յրանզեսի պատմութիւնը հրատարակված է նույնպես մի քանի անգամ: 1838 թ. վերահրատարակվել է Բոնում՝ Corpus scriptorum historiae byzantinae, ed. I. Bekker, Bonn, 1838:

23. ՄԻՔԱՅԵԼ ՊԱՆԱՐԵՏՈՍ

Միքայել Պանարետոսը գրել է մի կարճ, ամփոփ ժամանակագրութիւն, որի մեջ նկարագրված են Տրապիզոնի կայսրութիւն մեջ 1294—1426 թթ. տեղի ունեցած պատմական անցքերը:

Այս աշխատութիւնը, թեև աղքատիկ բովանդակութիւն ունի, բայց արժեքավոր է, որովհետև կարևոր տեղեկութիւններ է տալիս Տրապիզոնի կայսրութիւն, ինչպես և նրա հարևան հայկական գավառների ու, մասնավորապես, նաև վրաց թագավորութիւն մասին: Ժամանակագրութիւն վերջում պատմական անցքերը հեղինակը արձանագրել է իբրև ականատես: Նա ինքը տրապիզոնցի է և ապրել է 14-րդ դարի երկրորդ և 15-րդ դարի առաջին կիսում:

Միքայել Պանարետոսի ժամանակագրությունը հրատարակված է մի քանի անգամ: Հունարեն բնագիրը լույս է տեսել ռուսերեն թարգմանության հետ միասին Ա. Խախանովի աշխատությամբ (Трапезундская хроника Михаила Панарета, греческий текст с переводом, предисловием и комментариями, изд. А. Хаханов, Москва, 1905): նույնը ֆրանսերեն է թարգմանել և տպագրել Լեբոյի աշխատության նոր հրատարակության մեջ Մ. Բրոսսեն, Lebeau, Histoire du Bas-Empire, XX, Paris, 1836, 482—509:

Գ. ԱՍՈՐԱԿԱՆ ԵՎ ԱՐԱՔԱԿԱՆ ՄԱՏՆԱԳԻՐՆԵՐ

24. ՄԻՔԱՅԵԼ ԱՍՈՐԻ

Միքայել Ասորին, որ պատրիարք էր Անտիոքի (1166—1199), ծնվել է Մելիտենեում 1126 թ. և վախճանվել է 1199 թ.: Կիլիկիայի հայ հոգևորականությունը և, մասնավորապես, Ներսես Շնորհալիս (1166—1173), բարեկամական հարաբերություններ են ունեցել պոքրի այս պատրիարքի հետ և վերջինս 1198 թ. ներկա է գտնվել Լևոն Բ-ի օծման ու թագադրության հանդեսին:

Միքայել Ասորին գրել է ընդարձակ ժամանակագրություն Ադամից սկսած մինչև 1194/5 թ., որի ասորերեն բնագիրը և արաբական բառացի թարգմանությունը գտնվեցին միայն 19-րդ դարի վերջերում: Իսկ մինչև այս գլուխը պատմագիտությանը ծանոթ էր սրա հայերեն հին թարգմանությունը, որը պահպանվել է կրկին խմբագրությամբ՝ ընդարձակ ու մի փոքր համառոտված: Առաջինը հրատարակված է Նրուսաղեմում 1870 թ., իսկ երկրորդը՝ դարձյալ Նրուսաղեմում 1871 թ.: Ձեռագրերի հիշատակարաններից երևում է, որ ժամանակագրությունը հայերեն է թարգմանված Կոստանդին Ա. կաթողիկոսի խնդիրքով 1245/6 թ.: Թարգմանիչն է Իշոխ կամ Հեսու անունով ասորի քահանան, իսկ սրան աշխատակցել է և թարգմանությունը, ըստ երևույթին, խմբագրել է, ինչպես վերը ասացինք, Վարդան վարդապետը:

Հայերեն քննգրի մի քանի հատվածները թարգմանել է ֆրանսերեն էդ. Դյուպորիեն, իսկ ամբողջը՝ Վ. Լանգլուան (V. Langlois, Chronique de Michel le Grand, Venise, 1868): Ասորերեն բնագիրը հրատարակել ու թարգմանել է ֆրանսերեն՝ Շաբոն (Chronique de Michel le Syrien, texte syriaque et trad. française, par J. B. Chabot, v. I, II, III, Paris, 1900—1910):

Աբուլֆարաջն ասորական ու արաբական աշքի ընկնող հեղինակներից մեկն է: Մնվել է Մելիտենեում 1225/6 թ. և հրեական ծագում ունեցող քրիստոնյա բժշկի որդի է: Նա արդեն երիտասարդ հասակում ձեռնադրվել է եպիսկոպոս և երկար ժամանակ եղել է առաջնորդ Մարաղայում ու Թավրիզում, ուր կառուցել է և հիմնադրել եկեղեցիներ ու վանքեր: Վախճանվել է Մարաղայում 1286 թ.:

Աբուլֆարաջը գրել է բազմաթիվ աստվածաբանական, իմաստաբանական, քերականական, բժշկական ու նաև բանաստեղծական երկեր: Նրա ամենակարևոր աշխատությունն է «Ժամանակագրությունը», որը բաղկացած է երկու մասից: Առաջին մասում պատմված է Ասորիքի քաղաքական պատմությունը, երկրորդ մասում՝ եկեղեցականը: Առաջին մասը հրատարակել են Բրունսը և Կիրշը (P. J. Bruns et G. G. Kirsch, Bar Hebraei chronicon syriacum, 2 Bde, Leipzig, 1789), իսկ երկրորդ մասը Աբբելոսը ու Լամին (J. B. Abbeloos et Th. J. Lamy, Chronicon ecclesiasticum, 3 Bde, Löwen, 1872—7):

Իր կյանքի վերջին ամիսներում Աբուլֆարաջը, քաղվածքներ անելով իր ժամանակագրությունից՝ կազմել է արաբերեն լեզվով պատմական մի երկ «Դինաստիաների պատմություն» վերնագրով: Այս երկը հրատարակել է Ե. Պոկոկը („Abulfaragii historia compendiosa dynastiarum“, Oxoniae, 1663): Թարգմանել է գերմաներեն Բաուերը (Լայպցիգ, 1783):

26. ԵԱՀՅԱ ԱՆՏԻՈՓՈՅԻ

Եահյա Անտիոքացին արաբական պատմագիր է 11-րդ դարի առաջին կեսի: Գրել է շարունակությունը Ալեքսանդրիայի Եվտիքոս պատրիարքի (+ 939) արաբերեն գրված ընդհանուր պատմության: Կարևոր աղբյուր է պատմական այն անցքերի լուսաբանության համար, որ տեղի ունեցան Բաբիլոնյոս Բ-ի և Տայքի Դավիթ Կյուրապաղատի ժամանակ 10-րդ դարի վերջերում և 11-րդ դարի սկզբներում (տե՛ս В. Р. Розен, Император Васильй Болгаробойца, Петербург, 1883):

27. ԻԲՆ-ԱԼ-ԱՍԻՐ

Արաբական լավագույն պատմագիրներից մեկն է: Մնվել է 1160 թ. և վախճանվել է 1233 թ.: Ապրում էր Միջագետքում ու

Պաղեստինում և իր ուսումը ստացել էր Մոսկուում, Երուսաղեմում և Դամասկոսում:

Իբն-ալ-Ասիրը գրել է, գլխավորապես, պատմական իրկեր, որոնցից կարևորագույնն է նրա ընդհանուր պատմությունը («Իս-րիս-ալ-Կամիլ»): Վերջինս սկսվում է բիրլիական առասպելներից և հասնում է մինչև 1231 թ.: Արաբերեն բնագիրը հրատարակված է մի քանի անգամ: Մի շարք հատվածներ թարգմանված են ֆրանսերեն: Արաբերեն բնագրի լավագույն հրատարակությունը Տորն-բերգիինն է՝ Ibn-el-Athiri Chronicon, 14 vol., ed. C. J. Tornberg, Leiden, 1851—1876: Ես օգտվել եմ Ժուզեի ուսսերեն թարգմանությունից՝ Материалы по истории Азербайджана из Тарих-ал-камиль Ибн-ал-Асира, Баку, 1940:

28. ԱՐՈՒԼՅԵՂԱ

Արուֆեդան, որը արաբական մատենագիր է, ծագում է էյուբյան իշխանական տոհմից և ծնվել է Դամասկոսում 1273 թ.: 1310 թ. նա եգիպտոսի սուլթան Մելիք-Նասիրի կողմից նշանակվել էր Համանի կառավարիչ, իսկ 1312 թ. սկսած մինչև իր մահը, 1331 թ., նա իշխում էր այդ շրջանում իբրև ինքնիշխան սուլթան:

Արուֆեդան ունի գրած իրավաբանական, մաթեմատիկական, տրամաբանական, բժշկական և աշխարհագրական երկեր: Նա գրել է արաբերեն լեզվով նաև ընդարձակ մի ժամանակագրություն, որը հասցրել է մինչև 1328 թ.: Ժամանակագրության հնագույն մասը 1831 թ. հրատարակել է Լայպցիգում Ֆլեյշները («Historia anteislamica»), իսկ մյուս մասերը հրատարակել է Կոպենհագենում Ռեյսկեն («Aboulfedae Annales moslemici, vol. 1—5, 1789—1794»): Ամբողջ այս աշխատությունը տպագրված է նաև 1870 թվականին Պոլսում:

29. ԻԲՆ-Ի ԲԱՏՈՒՏԱ

Իբն-ի Բատուտան ծնվել է Աֆրիկայի Տանգիր քաղաքում, 1324 թ. նա, դուրս գալով իր հայրենի քաղաքից՝ մոտ 29 տարի ճանապարհորդել է զանազան երկրներում և վերադարձել իր հայրենիք 1353 թ.: Իր այցելած երկրները նա մանրամասն նկարագրել է և նրա այդ նկարագրություններից, որ գրի են առել իր երկրացիները, պահպանվել են որոշ քաղվածքներ:

Արաբերեն բնագիրն այս երկի և ֆրանսերեն թարգմանությունը լույս են տեսել Փարիզում 1853 թ.՝ Ibn Batoutah, Voyages.

texte arabe, accompagné d'une traduction par C. Défrémery et B. R. Sanguinetti, t. I—III, Paris, 1853: Նույն այս երկը, դեռ 1818 թ. թարգմանվել էր լատիներեն, իսկ 1829 թ. նաև լոնդոնում անգլերեն: Հայաստանի վերաբերյալ մասերը թարգմանել է հայերեն Հ. Աճառյանը՝ «Իբն-ի Բատուտա», քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյան, Երևան, 1940 («Օտար աղբյուրներ հայերի մասին», № 2, արաբական աղբյուրներ):

30. ԱՐԱՐՇԱՀ (ԱՀՄԵԴ-ԻՐՆ ՄՈՀԱՄԵԴԻ)

Արաբական հեղինակ Արաբշահը ծնվել է Դամասկոսում 1389 թ. և վախճանվել է Եգիպտոսում 1450 թ.: Լանկթամուրի արշավանքի ժամանակ նա գերի էր ընկել ու տարվել էր Սամարղանդ, ուր սովորել էր թուրքերեն ու պարսկերեն լեզուները և կարդացել էր այդ լեզուներով գրված բազմաթիվ գիտական ու գրական երկեր:

Արաբշահը գրել է Լանկթամուրի ու նրա հաջորդների պատմությունը մինչև 1436 թ.: Արաբերեն բնագիրը այս աշխատության հրատարակված է Լեյդենում 1636 թ.: (Ahmedis Arabisiadae, Vitae trerum gestarum Timuri, qui vulgo Tamerlanes dicitur, historia. Lugduni Batavorum, 1636): Արաբերեն ուղղված բնագիրը լույս է տեսել Կալկաթայում 1812 և 1818 թվականներին:

Ես օգտվել եմ Արաբշահի պատմության հայերեն թարգմանությունից («Պատմութիւն Լենկ-Քիմուրայ, թարգմանեց ի տաճիկ բնագրէ Ա. վրդ. Տէր-Յովհաննիսեանց, ի միաբանական ուխտէ Սրբոց Յակովբեանց», Երուսաղեմ, 1873):

Դ. ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՄԱՏՆԱԳԻՐՆԵՐ

31. ՔԱՐԹՆԻՍ ՑԵՈՎՐԵՐԱ

«Քարթլիս-ցխովրեբա»-ն, այսինքն՝ «Լրաց պատմություն»-ը, պատմական և ժամանակագրական այլ և այլ երկերի ժողովածու է, որ կազմվել ու լրացվել է հետզհետե դարերի ընթացքում:

Քարթլիս-ցխովրեբայի վրացերեն բնագիրը հրատարակել են Ե. Թակալշվիլին և Մ. Բրոսսեն (Ե. Թակալշվիլի, Քարթլիս-ցխովրեբա, Մարիամ թագուհու վարիանտը, Տփղիս, 1906. Brosset M., Histoire de la Géorgie, depuis l'antiquité jusqu'au XIX-e siècle, publiée en géorgien.... 2 parties. St-Petersbourg, 1849—54): Այս երկը լույս է տեսել Բրոսսեի թարգմանությամբ նաև ֆրանսերեն՝ Brosset M., Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au XIX-e siècle, traduite du géorgien, St-Petersbourg, 1849—58:

12-րդ դարում վրացական այս աղբյուրի հնագույն մասերը թարգմանվել են հայերեն: Թարգմանությունը 1884 թ. հրատարակել է Աթ. Թիրոյանը՝ «Համառոտ պատմութիւն Վրաց, ընծայեալ Զուանշերի պատմչի», Վենետիկ, 1884: Գրքի այս վերնագիրը, ինչպես այժմ պարզված է, ճիշտ չէ: Զուանշեր Զուանշերյանը հեղինակն է միմիայն գրվածքի մի մասի՝ Վախտանգ Գորգասալի պատմության:

Թիրոյանի հրատարակած հայերեն տեքստը թարգմանել է ֆրանսերեն Բրոսսեն՝ M. Brosset, *Chronique arménienne (Additions et éclaircissements à l'Histoire de la Géorgie, St-Petersbourg, 1851): Իսկ առաջին գլուխները թարգմանել է ռուսերեն Պատկանյանը՝ К. Патканов, Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии. О древней грузинской хронике (Журнал Мин. Нар. Просв., 1883, декабрь, стр. 193—274):*

Ես օգտվել եմ ոչ միայն վերոհիշյալ թարգմանություններից, այլև Մելիքսեթ-Բեկի աշխատությունից՝ Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատ. Ա. և Բ., Երևան, 1934—1936:

32. Բ Ա Ս Ւ Լ Ի

Բասիլին, որը ըստ երևույթին, 13-րդ դարի հեղինակ է՝ գրել է Քազուհինների թագուհի Թամարի վարքը: Այս երկը երևան է հանել Զավախիշվիլին 1923 թ. Քարթլիս-ցխովրեբայի ձեռագրերից մեկում (տե՛ս Զավախիշվիլի Իվ., ընդ հայտնաբերած Քարթլիս-ցխովրեբան ու Թամար թագուհու ցարդ անծանոթ պատմիչի երկասիրությունը», *Վրացերեն*, Bulletin de l'Université de Tiflis, III, 1923, էջ 186—216): Ռուսերեն թարգմանությունը տպագրված է Պետական էրմիտաժի 1938 թվականի ժողովածուում՝ В. Дондуа, „Басили, историк царицы Тамары“, Памятники эпохи Руставели, Ленинград. 1938, էջ 33—76: Մի փոքր հատված հայերեն թարգմանությամբ հրատարակել է Մելիքսեթ-Բեկը (տե՛ս Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր Բ., էջ 33—36):

33. ԱՆԱՆՈՒՆ 13-ՐԴ ԴԱՐԻ

13-րդ դարի Անանուն այս հեղինակը տվել է Համառոտ տեղեկություններ Վրաստանի պատմությունից, որ սկսվում են վրաց դարձից և հասնում մինչև 13-րդ դարի առաջին կեսը: Վրա-

ցերեն բնագիրը հրատարակել է Ե. Թակաջշվիլին (Վլադիմիր Վրաստան», II, Տփղիս, 1911—13)։ Մի փոքր հատված թարգմանել է հայերեն Մելիքսեթ-Քեկը Վրաց աղբյուրները», հատ. Բ., էջ 37—39)։

34. ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԼԱՇԱ-ԳԵՈՐԳԻԻ

Լաշա-Գեորգիի ժամանակակից այս անհայտ հեղինակի երկը գտնվում է Քարթլիս-ցխովրեբայի Աննա թագուհու ձեռագրում, որը պատկանում է Իվ. Զավախիշվիլու անձնական գրադարանին։ Ժամանակագրական այս երկը բովանդակում է իր մեջ Վեբմետրի, Գեորգիի, Թամարի. և Լաշա Գեորգիի պատմությունը—ը, Հրատարակված է Իվ. Զավախիշվիլու կողմից՝ Chronicon anonymum tempore regis Las'a—Georgii scriptum, edidit Joannes Djavachis, vili, Monumenta Georgica, III, Historici, № 2, Թբիլիսի, 1927, էջ 23։ Մի փոքր հատված լույս է տեսել հայերեն լեզվով Մելիքսեթ-Քեկի թարգմանությամբ՝ Վրաց աղբյուրներ», հատ. Բ., 42—46։

35. ՓԱՐՍԱԴԱՆ ԳՈՐԳԻՋԱՆԻՋԵ

Փարսադան Գորգիջանիձեն, որը, ըստ երևույթին, Գորեցի հայ էր՝ գրել է 17-րդ դարում վրացերեն լեզվով Վրաստանի պատմությունը։ Այս երկը դեռևս ամբողջությամբ հրատարակված չէ։ Ես օգտվել եմ քաղվածքների հայերեն թարգմանությունից, որ մեջ են բերված Մելիքսեթ-Քեկի աշխատության մեջ՝ Վրաց աղբյուրներ», հատ. Բ., էջ 107—109։

36. ԱՆԱՆՈՒՆ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ 17—18-ՐԴ ԴԱՐՆԵՐԻ

Քարթլիս-ցխովրեբայի անանուն այս հեղինակների չորս ջարունակությունների մեջ համառոտ կերպով հիշատակված են Վրաստանում տեղի ունեցած պատմական անցքերը 13-րդ դարից մինչև 17-րդ դարը։ Ես օգտվել եմ համառոտ քաղվածքներից, որ թարգմանել է հայերեն Մելիքսեթ-Քեկը՝ Վրաց աղբյուրներ», հատ. Բ., էջ 131—144։

Ե. ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՄԱՏՆԱԳԻՐՆԵՐ

37. ԶՈՒՎԵՑՆԻ ԱԼԱԵԴԴԻՆ ԱՏԱՄԵԼԻԲ

Ալաեդդին Ատամելիք Զուվեյնին ծնվել է 1226 թ. Խորասանի Զուվեյն գավառում և արդեն իր երիտասարդ հասակում՝ ծա-

ռայության մեջ է եղել մոնղոլների մոտ: 1259 թ. Հուլավու խանի կողմից նշանակվել է Բաղդադի, Իրաքի ու Խուժաստանի կառավարիչ և այդ պաշտոնը վարել է մինչև իր մահը՝ 1283 թ.:

Սա ներկայացուցիչ է մոնղոլներին սպասարկող ներքոդական պատմագրության և 1252/3—1260 թվականներին գրել է Ջինգիզ-խանի ու նրա հաջորդների պատմությունը մինչև 1257 թ.: Այս երկի վերնագիրն է «Պատմություն աշխարհի նվաճողի» (Տարիխ-ի-Ջեհանգուշ): Զուվեյնի գրի է առել իրենց՝ մոնղոլների հաղորդած տեղեկությունները և օգտվել է նաև սլաշտոնական փաստաթղթերից:

Զուվեյնի աշխատությունը հրատարակել է պարսիկ գիտնական Միրզա Մուհամմեդ Ղազվինն անգլիական արևելագետ Գիրբի հիշատակին նվիրված հրատարակությունների մատենաշարում (Gibb Memorial Series, vol. XVI, I—III, Leyden and London, 1912, 1916, 1937): Թարգմանված են միայն առանձին գլուխները: Ես օգտվել եմ միմիայն այն քաղվածքներից, որ մեջ են բերված Տիգենգաուզենի ժողովածուի մեջ (В. Г. Тизенгаузен, Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, II, Москва—Ленинград, 1941, էջ 20—24):

38. ՌԱՇԻԴԻԴԻՆ

Ռաշիդդդինը, որը ծագումով Ազերբայջանի հրեա էր՝ ծնվել է 1245 թ.: Սկզբում նա վարել է բժշկի պաշտոն, բայց սկսած 1298 թ. մինչև 1316 թ. նա եղել է վեզիր և մոնղոլական պետության վարչապետ: 1317 թ., Աբու-Սեյիդի ժամանակ, նա հեռացվել է պաշտոնից, մեղսակից է համարվել Ուլջեյտուի թունավորման և 1318 թ. ենթարկվել է մահապատժի:

Ռաշիդդդինի գլխավոր աշխատությունն է «Ժամանակագրությունների ժողովածու»-ն, որը նա սկսել էր գրել Ղազան խանի կարգադրությամբ 1300/1 թ. և վերջացրել Ուլջեյտուի ժամանակ 1310/11 թ.:

Այս ժողովածուն անզուգական մի փորձ էր ի մի հավաքելու բազմաթիվ ժողովուրդների պատմության վերաբերող կարևոր տեղեկությունները, այդ նույն ժողովուրդների առանձին ներկայացուցիչների աշխատակցությամբ: Ռաշիդդդինը, ըստ երևույթին, եղել է այս հոյակապ գործի խմբագրողը և ղեկավարը:

«Ժամանակագրությունների ժողովածու»-ն բաղկացած է երկու

մասից՝ մոնղոլների պատմությունից, որն ընդգրկում է իր մեջ, մասնավորապես, նաև Հուլավյանների պատմությունը մինչև Ղազան խանի (1295—1304) մահը, և ընդհանուր պատմությունից: Առաջին մասի աղբյուր են ծառայել, գլխավորապես, մոնղոլական ազնվականների քանավոր հիշողությունները և մասամբ նաև մոնղոլական «Ոսկյա Գիրքը» (Altan depter), որը պահվում էր խանական գանձատնում և որը մեզ չի հասել:

Ռաշիդդեդինի այս մեծ աշխատության պարսկերեն տեքստը և ռուսերեն թարգմանությունը շուտով լույս են տեսնելու Արևելագիտության ինստիտուտի հրատարակությամբ: Նախորդ հրատարակություններից կարևոր են հետևյալները՝

1. И. Н. Березин, Сборник летописей. История Монголов, сочинение Рашид-Эддина. Введение и история Чингизхана, с русским переводом (Труды Восточного отделения Русского археол. общ., тт. V, VII, XIII и XV, СПб. 1858—1888).

2. Blochet E., Djami el Tévarikh, par Rachid-ed-Din, t. II, „Gibb Memorial Series“, vol. XVIII, 2, 1911.

3. Quatrmère E., Histoire des Mongols de la Perse, par Rashid-Eddin, Collection orientale, t. I, Paris, 1836 (տպագրված է և ֆրանսերեն թարգմանությունը):

4. Jahn Karl, Geschichte Gāzān Chān's, London, 1940 („Gibb Memorial Series“, N. S. XIV): Քաղվածքներ ռուսերեն թարգմանությամբ լույս են տեսել Տիղենգաուզենի ժողովածուի մեջ՝ Сборник материалов, II, 29—79¹:

39. Վ Ա Ս Ս Ա Յ

Վասսաֆը ևս, ինչպես Զոավեյին և Ռաշիդդեդինը, Հուլավյան տոհմի խանների պալատական պատմագիրներից է: Նրան աղբյուր են ծառայել Զոավեյինի ու Ռաշիդդեդինի երկերը, բայց օգտվել է, բացի այդ, նաև բանավոր ավանդություններից և ականատեսների տված տեղեկություններից:

Վասսաֆի պատմությունը լրիվ տպագրված է (վիմատիպ) Թոմսեյում 1853 թ.: Առաջին մասը հրատարակել ու թարգմանել

¹ Նորբեյ լույս է տեսել Ռաշիդդեդինի «Ժամանակագրությունների ժողովածուի» երրորդ հատորը ռուսերեն թարգմանությամբ՝ Рашид-ад-дин. Сборник летописей, т. III, перевод Ареводса, М.-Л. 1946.

է գերմաներէն Համմեր-Պուրգշտալլը՝ „Geschichte Wassaf's persisch herausgegeben und deutsch übersetzt von Hammer-Purgstall“, Wien, 1856.

Քաղվածքներ ռուսերէն թարգմանությամբ լույս են տեսել Տիգինդաուզենի ժողովածուով՝ Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, II, էջ 80—90:

40. ՀԱՄԴԱՆԱԿԱՆ ՂԱԶՎԻՆ

Համդաւահ Ղազվինին ծնվել է 1281/2 թ.: Նա ծանոթ է Ռաշիդդեդինին և վերջինիս կողմից նշանակված էր ֆինանսների կառավարիչ Ղազվին քաղաքի ու հարևան շրջանների: Սա գրել է ընդհանուր պատմություն, որի վերնագիրն է „Tarich-i Guzida“ («Ընտիր պատմություն») և որը պարունակում է իր մեջ, մասնավորապես, և մոնղոլների պատմությունը մինչև 1329 թ.:

Հետագայում Ղազվինին գրել է 1333—1344 թթ. ժամանակաշրջանի պատմությունը, իսկ նրա որդին Ջեյնեդդինը կազմել է նաև ջարդակությունը, որն ընդգրկում է հյուսիս-արևմտյան Իրանում տեղի ունեցած պատմական անցքերի նկարագրությունը, սկսած 1341 թ. մինչև 1392 թ.:

Բացի իր պատմությունից, Ղազվինին գրել է նույնպես պատմական-աշխարհագրական մի երկ, որի վերնագիրն է Nuzhat-al-bulub («Սրտերի վայելք») և որի մեջ նա մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում, ի միջի այլոց, առևտրական ճանապարհների, ինչպես և Պարսկաստանի և Անդրկովկասի քաղաքների ու առանձին շրջանների հարկերի մասին, մոնղոլների ու սելջուկների ժամանակ:

Կարևոր ամբողջական հրատարակություններն են՝ 1. Tarich i Guzida.... of Hamdu'llah Mustawfi-i-Qazwini.... reproduced in facsimile.... with an introduction by Edward G. Browne, Leyden—London, 1910—1913, („Gibb Memorial Series“, vol. XIV, I, Engl. translation, vol. XIV, 2); 2. Nuzhat-al-qulub, ed. by G. Le Strange, „Gibb Memorial Series“, vol. XXIII, I pers. text, vol. XXIII, 2, Engl. translation. Մի շարք քաղվածքներ ռուսերէն թարգմանությամբ լույս են տեսել Տիգինդաուզենի ժողովածուի երկրորդ հատորի մեջ՝ Тизенгаузен В. Г., Сборник материалов, II, էջ 91—98: Եւ օգտվել եմ միայն այս քաղվածքներից:

14-րդ դարի Անանուն մի հեղինակ գրել է ընդհանուր պատմություն, որը սկսվում է բիբլիական առաքյալներից և հասնում մինչև Ջեկարյան շեյխ Ուլեյսը (1356—1374), որին այդ աշխատությունը նվիրված է: Պարսկերեն բնագիրը դեռևս հրատարակված չէ: Ես օգտվել եմ Տիզենգաուզենի ժողովածուի մեջ տպագրված քաղվածքներից՝ Тизенгаузен, Сборник материалов, II, էջ 99—103:

42. ՆԻՋԱՄԵԴԻՆ ՇԱՄԻ

Նիզամեդդին Շամին ծնվել է Թավրիզի արվարձան, Շամում և 1392/3 թ. ապրում էր Բաղդադում: Այս քաղաքի գրավումից հետո՝ Հանկթամուրը հանձնարարել էր նրան գրել իր արշավանքների ու աշխարհակալության պատմությունը: Ըստ այդ հանձնարարության նա գրել է իր հայտնի Zafarnāma («Հաղթությունների գիրք») աշխատությունը, որը առաջին ընդարձակ նկարագրությունն է Հանկթամուրի ժամանակաշրջանի պատմության:

Նիզամեդդինի այս երկի պարսկերեն բնագիրը ամբողջությամբ լույս է տեսել 1937 թ.՝ Histoire des conquêtes de Tamerlan intitulée Zafarnāma par Nizāmmuddīn Sāmī....Edition critique par Felix Tauer, Tome I. Texte persan du Zafarnāma, Praha, 1937 (Monographie Archivu orientálnáho, vol. V): Ես օգտվել եմ Նիզամեդդինի պատմության ոտսերեն քաղվածքներից, որոնք մեջ են բերված Տիզենգաուզենի ժողովածուի մեջ՝ Тизенгаузен, Сборник материалов, II, էջ 105—125.

43. ԱՐԴ-ԱՐ-ՐԱՋԱԿ ՍԱՄԱՐՂԱՆԴԻ

Քեմալեդդին Աբդարրազադ Սամարղանդին ծնվել է Հերաթում 1413 թ. և մեռել 1482 թ.: Սա ևս պալատական պատմագիր է, Շահուլսի ու Աբու-Սեյիդի (1452—1469) ժամանակաշրջանի և սրանց մոտ վարել է բարձր պաշտոններ ու եղել դիպլոմատիկական գործակալ ու դեսպան Հնդկաստանում ու այլ երկրներում: Աբդարրազադի պատմական երկը, որ բաժանված է երկու մասի, շարունակություն է Ռաշիդեդդինի պատմության և բովանդակում է պատմական անցքերի նկարագրությունը՝ 1304 թ. սկսած մինչև 1471 թ.: Նա իր աշխատությունը սկսել է գրել 1467 թ. և վերջացրել է մի քանի տարուց հետո: Աբդարրազադի պատմության վերջին մասը, որը նա գրել է իբրև ժամանակակից

ու ականատես՝ ամենակարևոր սկզբնաղբյուրներից մեկն է Լանկ-
թամուրի հաջորդների պատմության:

Այս կարևոր երկի պարսկերեն բնագիրը դեռևս ամբողջու-
թյամբ չի հրատարակված: Տպագրված են պարսկերեն լեզվով
միայն քաղվածքներ, նմանապես և բազմաթիվ քաղվածքներ ֆրան-
սերեն, անգլերեն ու հոլանդերեն թարգմանությամբ: Նս օգտվել եմ
ռուսերեն քաղվածքներից, որ լույս են տեսել Տիգենգաուզենի ժո-
ղովածուի մեջ՝ Сборник материалов, II, էջ 190—201:

Զ. ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՄԱՏՆԱԳԻՐՆԵՐ

44. ՆԵՇԵՐԻ ԲՐՈՒՍԱՑԻ

Նեշրի Մուհամմեդ Բրուսացին 15-րդ դարի վերջերում գրել է
ժամանակագրական մի երկ, որի վերնագիրն է «Աշխարհի հայելի»:
Այս ժամանակագրությունը սկսվում է աշխարհի արարչության
առասպելից և հասնում մինչև 1485 թ.: Նեշրին իր երկի մեջ տալիս
է տեղեկություններ օսմանցի թուրքերի ծագման և Օսմանյան պե-
տության սկզբնավորության մասին:

Քաղվածքներ Նեշրիի երկից հրատարակել և թարգմանել է
գերմաներեն Թ. Նեոլդեբեն՝ Zeitschrift der Deutschen Morgen-
ländischen Gesellschaft հանդեսում (հատ. XIII և XV, Leipzig,
1859 և 1861):

Է. ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՆԵՐ

45. ՌՈՒՐՐՈՒՔ ՈՒԻԼՅԱՄ

Ուիլյամ Ռուբրուքը, որը ծնվել էր Ֆլանդրիայի Ռուբրուք-
գյուղում (Մ.-Օմեր քաղաքի մոտ), ֆրանչիսկյան միաբանության
կրոնավոր էր: 1253 թ. Ֆրանսիայի Լյուգովիկոս Թ. թագավորը
նրան ուղարկեց հատուկ հանձնարարությամբ Մանգու խանի մոտ:
1253 թ. մայիս ամսին Ռուբրուքը մեկնեց Կոստանդնուպոլսից և
այժմյան հարավային Ռուսաստանի վրայով ճանապարհվեց դեպի
Մոնղոլիա և հասավ Ղարաղորում 1253 թ. դեկտեմբերի 27-ին:
Մանգու խանի մոտ նա մնաց Ղարաղորում մինչև 1254 թ. հու-
լիսի 10-ը և ապա վերադարձավ Սարայ ու այնտեղից Դերբենդի
վրայով եկավ Նախիջևան և այնտեղից էրզրումի ու իրզնկայի
վրայով գնաց Կիլիկիա, Կիպրոս և Անտիոք (1255 թ. օգոստոս-
սին):

Ռուսերուքը իր Ուղեգրության մեջ ուշագրավ տեղեկութիւններ է տալիս Արեւելքի ու Անդրկովկասի ժողովուրդների մասին և կարեւորագույն աղբյուր է այս ժամանակաշրջանի պատմութեան: Այս երկասիրութիւնը հրատարակված է շատ անգամ և թարգմանված է անգլերեն, ֆրանսերեն և այլ լեզուներով:

Սա օգտվել եմ ուսերեն թարգմանութիւնից և Հայաստանի վերաբերյալ մասերի հայերեն թարգմանված քաղվածքներից. 1. Малейн А., История монголов Иоанна де Плано Карпини и путешествие в восточные страны Вильгельма де Рубрука, С.-Петербург, 1911. 2. Ուղեգրութիւններ, հատ. Ա., Երևան, 1932, էջ 1—35:

46. ՄԱՐԿԻ ՊՈԼԻՆ

Վենետիկցի ճանապարհորդ Մարկո Պոլոն, որը ծնվել է տասներեքերորդ դարի կեսերին և մեռել է 1324/5 թ., առաջին եվրոպացին է, որ իր հայրենակիցներին մանրամասն տեղեկութիւններ է հաղորդել Հեռավոր Արեւելքի մասին: Մարկո Պոլոյի հայրը Նիկոլա Պոլոն և հորեղբայրը՝ Մաֆեո Պոլոն վենետիկցի վաճառականներ էին Կոստանդնուպոլսում և մեծ առևտուր ունեին արեւելյան երկրներում: Սրանք մինչևիսկ եղել էին Չինաստանում մեծ խան խոբիլայի մոտ, որը նրանց հանձնարարութիւն էր տվել բանակցելու պապի հետ և խնդրել, որ վերջինս ուղարկէ իր մոտ միսիոներներ:

1271 թ. Նիկոլա և Մաֆեո Պոլոները երկրորդ անգամ եկան Չինաստան, վերցնելով իրենց հետ պատանի Մարկո Պոլոյին, որը շուտով տիրապետեց այստեղ մոնղոլական լեզվին և, ձեռք բերելով խոբիլայի վստահութիւնը՝ դառավ արքունի պաշտոնյալ: Երիտասարդ Մարկոն ուղարկվում էր հաճախ որոշ հանձնարարութիւններով պետութեան զանազան շրջանները, ուստի և նա կարողացավ մոտիկից ծանոթանալ Հեռավոր Արեւելքի երկրներին: Թուլլուստիոն ստանալով խոբիլայից ուղևորվելու Արեմոստք՝ երեք Պոլոները վերադարձան Վենետիկ միայն 1295 թ., մոտ 25 տարվա բացակայութիւնից հետո:

1298 թ. Մարկո Պոլոն, մասնակից լինելով իբրև սպա ծովային կռիվներին Զենովացիների դեմ՝ գերի ընկավ սրանց ձեռքը, բայց շուտով ազատվեց: Նրա գերութեան ժամանակ Զենովայում,

1298/9 թ., գրի է առնված հին ֆրանսերեն լեզվով սրա ճանապարհորդության նկարագրությունը, որը կարևորագույն աղբյուր է Արևելքի պատմության ու աշխարհագրության:

Մարկո Պոլոյի ուղեգրությունը թարգմանված է բազմաթիվ լեզուներով 15-րդ դարից սկսած: Ուղեգրության Հայաստանին վերաբերող մասերը լույս են տեսել հայերեն թարգմանությամբ 1932 թ.: Ուղեգրություններ, հատ. Ա, Երևան, 1932, էջ 36—64: Բացի այս երկից, օգտվել եմ նաև Մինասի ռուսերեն թարգմանությունից՝ Минаев И. П., Путешествие Марко Поло, перевод старо-французского текста, изд. Русск. Геогр. Общества, под редакцией В. В. Бартольда, Записки Русск. Геогр. Общ. по отд. этногр., т. XXVI, СПб., 1902.

47. Կ Լ Ա Վ Ի Խ Ո

Ուսյ Գոնզալես դե Կլավիխոն Կաստիլիայի ազնվականներից է և ծնվել է Մադրիդում: 1403 թ. Կաստիլիայի Հենրիխ Գ. թագավորը ուղարկեց Կլավիխոյին երկու այլ դեսպանների հետ Լանկթամուրի մոտ և սրանք, մեկնելով մայիսի 21-ին Կադիքսից՝ 1404 թ. սեպտեմբերի 8-ին ժամանեցին Սամարղանդ: Այս դեսպանության նպատակն էր ծանոթանալ քաղաքական անցուղարձին Արևելքում և հաստատել օսմանցիներին ջախջախող աշխարհակալի հետ սերտ հարաբերություններ:

Մոտ երեք տարի տևող այս ճանապարհորդության ժամանակ Կլավիխոն մանրամասն գրի էր առել այն ամենը, ինչ որ տեսել ու լսել էր՝ իր կարևոր ու հետաքրքիր օրագրում: Առաջին անգամ այս օրագիրը տպագրվել է 1582 թ. Սեվիլիայում: Լույս են տեսել թարգմանություններ զանազան լեզուներով: Սպաներեն բնագիրը 1881 թ. վերահրատարակել և թարգմանել է ռուսերեն Ի. Սրեզնևսկին՝ И. И. Срезневский, Рюи Гонзалес де Клавихо, Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403—1406 гг., подлинный текст с переводом и примечаниями (Сборник Отделения русск. яз. и словесности Академии наук, т. XXVIII, № 1, СПб., 1881).

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ա. ԳԱՅՄԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐ

Ալիսան Դևոնդ, Հայապատում, Վենետիկ, 1901:

Brosset M., Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au XIX-e siècle, traduite du géorgien, ...6 livraisons, St.-Petersbourg, 1849—1858.

Gelzer H., Abriss der byzantinischen Kaiser Geschichte, տե՛ս K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Literatur, Zweite Auflage, München, 1897, էջ 911—1067.

(Նույնը թարգմանված է հայերեն՝ Գեյգեր Հ., Համառոտութիւն բիւզանդական կայսրների պատմութեան, զերմաներենից թարգմանեց Մեսրոպ վարդ. Տէր-Մովսեսեան, Վաղարշապատ, 1901):

Lebeau, Histoire du Bas-Empire, nouvelle édition, revue entièrement, corrigée et augmentée d'après les historiens orientaux, par M. de Saint-Martin, et continuée par M. Brosset, 21 vol., Paris, 1824—1836.

Hertzberg G. F., Geschichte der Byzantiner und des osmanischen Reiches bis gegen Ende des 16 Jahrhunderts, Berlin, 1883 (in der von Oncken herausgegebenen allgemeinen Geschichte in Einzeldarstellungen, II, 7. Teil).

Horn Paul, Geschichte Irans in islamitischer Zeit (Grundriss der Iranischen Philologie, II Band, 5 Lief, Strassburg, 1903, էջ 551—604):

Malcolm J., Geschichte Persiens, Aus dem Englischen von Dr. G. W. Becker, erster und zweiter Band, Leipzig, 1830.

Март Н. Я., Кавказский культурный мир и Армения, Петроград, 1915.

Մելիքսեթ-Բեկ Լ., Վրաց ազգյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր Ա., Երևան, 1934 և հատոր Բ., Երևան, 1936:

Мюллер А., История ислама, перевод с немецкого под ред. Н. А. Медникова, том. III, СПб. 1896.

Morgan Jacques, Histoire du peuple arménien depuis les temps les plus reculés de ses annales jusqu'à nos jours, Nancy-Paris-Strasbourg, 1919.

Շահնազարյանց Կարապետ վարդ., Մրազիւր պատմութիւն Հայաստան աշխարհին և տեղութիւն չին Հայաստանի..., Տփղիս, 1863:

Չամչյանց Միխայիլ վարդ., «Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784», հատոր Բ., Վենետիկ, 1785 և հատոր Գ., Վենետիկ, 1786:

Պալասանյան Սեփ., Պատմութիւն Հայոց սկզբից մինչև մեր օրերը, երկ. տպագր., Թիֆլիս, 1895:

Tourneblze Fr., Histoire politique et religieuse de l'Arménie, depuis les origines des arméniens jusqu'à la mort de leur dernier roi (l'an 1393), Paris, 1900.

Բ. ԱՅԼԵՎԱՅԼ ԵՐԿԵՐ

Ալիան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890:

Նույնի, Շիրակ, Վենետիկ, 1881:

Նույնի, Սիսական, Վենետիկ, 1893:

Նույնի, Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, 1855:

Անանյան, Հայերեն արձատական բառարան, Երևան, 1928—1935,

Բարխուսարյանց Մակար եպ., Արցախ, Բագու, 1895:

Նույնի, Պատմութիւն Աղվանից, հատ. Ա., Վաղարշապատ, 1902:

Бартольд В. В., Историко-географический обзор Ирана, С.-Петербург, 1903.

Նույնի, История изучения Востока в Европе и в России, С.-Петербург, 1911.

Նույնի, Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира, Баку, 1925.

Берძენიшвили Н., Очерки из истории феодальных отношений в Грузии (XIII—XVI в.), Тбилиси, 1938.

Dulaurier Ed., Recherches sur la chronologie arménienne, Paris, 1859

Лен-Пуль Стэнли, Мусульманские династии, хронологические и генеалогические таблицы, перев. В. Бартольда, С.-Петербург, 1899.

Կարապետ եպիսկոպոս, Նիւթեր հայ մէլիքութեան մասին, Բ. պրակ, Դոփեանք և Մելիք-Շահնազարեանք, Ս.—Էջմիածին, 1914:

Կոստանյանց Կ., Վիմական տարեգիր, Ս. Գետերբ., 1913:

Krumbacher K., Geschichte der byzantinischen Litteratur, zw. Aufl., München, 1897.

Հովսեփյան Գաբրիէլ արքեպ., Խաղրակյանք կամ Պոռոյանք Հայոց պատմության մէջ, Վաղարշապատ, 1928:

Մանանդյան Հ., և Անանյան Հր., Հայոց նոր վկաները, գիտական հրատարակութիւն, Վաղարշապատ, 1903:

Մանանդյան Հ., Ֆեոգալիզմը հին Հայաստանում, Երևան, 1934:

Նույնի, Հին Հայաստանի գլխավոր հանապարհները, Երևան, 1936:

Март Н. Я., Ани, книжная история города и раскопки на месте городища, Ленинград-Москва, 1934.

Minorsky V., Hudud al-'Alam, „The Regions of the World“, a Persian Geography, London, 1937.

Saint-Martin M. J., Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, t. I-II, Paris, 1818—1819.

Тизенгаузен В. Г., Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, Москва-Ленинград, 1941.

ԳԼՈՒԽ Ա—Դ

Ա. Հայաստանի փառափառ կացութիւնը Սելւոկյան արշավանքներից առաջ:—
Բ. Սելւոկյան բարեբեր արշավանքները և ճարավայրն ու արեւմտյան Հայաստանի ավերումը:— Գ. Ալիսաւանի ու Մելիֆանի ճոր արշավանքները և Բյուզանդիայի վտարումը Փոքր Ասիայից:— Դ. Հայաստանը Սելւոկյան աշխարհակալութեան անկման ժամանակ:

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Արիստակես Լաստիվեցի. *Մատթեոս Ուռհայեցի. Սամուել Անեցի. Վարդան վարդապետ. Միթար Այրիվանեցի. Ստեփանոս Օրբելյան (պատմութիւն և ժամանակագրութիւն)*. Հայոց նոր վկաները. Կեդրեւոս. *Միջայել Ասորի. Եւհյա Անտիոքացի. Քարթլիս-ցխովբերա.*—(տես վերև ԼԵԼ 1, 2, 4, 5, 9, 10, 16, 19, 24, 26 և 31):

Աստիլիանես Միխայել. *Պատմութիւն (1034—1079) Corpus scriptorum historiae byzantinae. recogn. L. Bekker, Bonnae, 1853.*

Թովմա Արծրունի. *Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Թիֆլիս, 1917: ИСН-ал-Асуп, Тарих-ал-Камилъ, Баку, 1940.*

Georgii Monachi, Dicti Hamartoli, Chronicon, éd. Edouard de Muralt, Petrog., 1859.

Կոստոնյանց Կ., *Գրեգոր Մաղիստրոսի թղթերը, Ալեքսանդրապոլ, 1910: Զուանցեցի պատմչի Համառօտ պատմութիւն Վրացի վեներտիկ, 1884: Սեփանոսի Տարոնեցւոյ Ասոզկէն Պատմութիւն տիեզերական. Ս. Պեանրուրդ, 1885:*

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ակիւնյան Հ. Ն., *Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ, Վիեննա, 1920, Աղդ. մատենագ. 22:*

Akulian A., Einverleibung armenischer Territorien durch Byzanz im XI Jahrhundert, Grünigen, 1912.

Anastasievic D. N., Die Zahl der Araberzüge des Tzimiskes, Byz. Zeit. Bd. XXX, Berlin 1929/30, էջ 400—405:

Gelzer H., Ausgewählte kleine Schriften, Leipzig, 1907.

Грен А., Династия Багратидов в Армении, Журн. Мин. Нар. Просв., 1893, ноябрь, 52—139:

Սելւոկյան Գ. Բ., *Կայան բերդ և Կայենոյ ձոր, Աղդ. Հանդ., 1898, ԼԵ 1, էջ 316—328:*

Կեկելիձե Կ., *Երկու եփիմիոս Վրաց հին գրականության մեջ* (վրացերեն), *Հայկերի մեջնիերերա*, № 2—3, 1923:

Крымский А., История Персии, ее литературы и дервишской теософии, т. I, № 2, Москва, 1914.

Մանանդյան Լ., *Հայաստանի քաղաքները 10—11-րդ դարերում, Երևան, 1940:*

Markwart J., Südarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen, Wien, 1930.

Նույնի, Skizzen zur historischen Topographie und Geschichte von Kaukasien. Das Itinerar von Artaxata nach Armastica auf der römischen Weltkarte, Wien, 1928.

Minorsky V., La domination des Dailamites. Publications de la Société des études iraniennes, № 3, Paris 1932.

Пахомов Е. А., Арабские и прикаспийско-иранские феодалы в Азербайджане X—XI вв., Сборник памяти акад. Н. Я. Марра, Москва-Ленинград, 1938, էջ 416—428:

Джавахишвили И. А., История грузинского народа, II, перевод М. Хубуа (на правах рукописи).

Розен В. Р., Император Василий Болгаробойца, СПб., 1883, (Записки Ак. наук, прилож. к т. XLIV, № 1, 1883).

Finlay George, A History of Greece. Oxford, 1877.

Տառյան Լ., *Ծուցակ ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանցի վիեննա, Վիեննա, 1895:*

Орбели И., Надписи Мармашева, Петроград, 1914.

ԳԼՈՒԽ Ե—Թ

Ե. Վրաստանի հզորացումը և հրա տիրապետության ծավալումը մինչև Անի:—
Զ. Վրաստանի հզորացումը Գեորգի Բ-ի ժամանակ:— Է. Հայաստանի վերականգնումը Վրաստանի գերիշխանության ներքո:— Ը. Հայկական իշխանություններն Արևելյան Հայաստանում:— Թ. Հայաստանի ներքին կացությունը Զատյանների տիրապետության ժամանակ:

ԱԶԳՅՈՒՐՆԵՐ

Մասքոս Ուռուայեցի. *Մխիթար Գոշ. Սամուել Անեցի. Վարդան վարդապետ. Կիլիկոս Գանձակեցի. Մխիթար Այրիվանեցի. Ստեփանոս Օրբելյան. Հայոց նոր վկաները. Միքայիլ Ասորի. Արուֆարաջ. Իբն ալ-Ասիր. Գարթլիկ ցեղովրեքա. Բասիլի. Համդալլան Հազվինի* (տե՛ս վերև №№ 2, 3, 4, 5, 6, 9, 10, 16, 24, 25, 27, 31, 32, 40):

Ջաբարիայի սարկաւազի պատմագրութիւն, Վաղարշապատ, 1870:

Ջվանշիրի պատմչի, Համառոտ պատմութիւն Վրաց, Վենետիկ, 1884:

Ստեփանոսի Տարոնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885:

Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908.

Гюзальян Л. Т., Персидская надпись Кей-султана Шеддади в Ани: „Академия Наук СССР, академику Н. Я. Марру“, Москва-Ленинград, էջ 629—641):

Крымский А., История Персии, ее литературы и дервишской теософии, часть II, от разложения сельджукского царства до монголов, 3-е изд., Москва, 1912.

Նույնի, Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании). Шеки. Сборник „памяти академика Н. Я. Марра“, Москва-Ленинград, 1938.

Նույնի, Страница по истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании). Сборник статей Академии наук, посвященный С. Ф. Ольденбургу, Ленинград, 1934.

Овсепян Г., Потомство Тарсанча Орбеляна и Мина-Хатуны, „Христианский Восток“, т. II, вып. II, стр. 216—252, СПб. 1913.

Նովսեփյան Գ., Զաղափանից ժողովը, Շոդափաթ, Վաղարշապատ, 1913: Մանգեղյան Է., Հայաստանի արքունի հարկերը մարզպանության շրջանում, Երևան, 1928 (Արտատպ. Գիտության և Արվեստի Տեղեկագրի № 1-ից):

Նույնի, Նյութեր հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության, II, Երևան, 1928 (Արտատպություն Պետական արքունի Գիտական Տեղեկագրի № 4-ից):

Նույնի, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Эривань, 1930.

Նույնի, Հայաստանի քաղաքները 10—11-րդ դարերում, Երևան, 1940: Markwart J., Sädarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen, Wien, 1930.

Март Н. Я., Новые материалы по армянской эпиграфике, СПб., 1893 (Отдельн. оттиск из „Зап. Вост., Отд. Рус. Арх. Общ.“, т. VIII).

Նույնի, Надпись Епифания католикоса Грузии, СПб., 1910.

Մովսեսյան Հ. Ղևոնդ, Լոռի և Բաղրատունի տան Կորիկեան ցեղի պատմությունը, Վիեննա, 1923. Ազգ. մատ. ՂԵ:

Շահնազարյան Ասլ., Զաքարեան Երկայնաբազուկ տոմարի ծագումը, Շոդափաթ, Վաղարշապատ, 1913, էջ 66—83:

Пахомов Е. А., О монете Корикэ Куропалата, Известия Кавказского Историко-Археол. Института, т. III, Тифлис, 1925.

Ջալալյանց Ս. Վ., Ճանապարհորդությունն ի Մեծն Հայաստան, մասն. Ա, Տփլիս, 1842:

Джавахишвили И. А., История грузинского народа, II, перевод М. Хубуа (на правах рукописи).

Սամվելյան Խ., Հին հայ իրավունքի պատմությունը, հատ. Ա, Երևան, 1939:

Орбели И., Надписи Мармашена, Петроград, 1914.

Օրբելի Հ., Անույ աւերակները, Թարգմ. Հոսեիկ արքեպիսկոպոսի, Վաղարշապատ, 1911:

ԳԼՈՒԽ Ժ—ԺԴ

Ժ. Մեղղոլական առաջապան բանակի և Ջալալեդդինի արշավանքները:— ԺԱ. Չարմաղանի արշավանքը և Հայաստանի ու Վրաստանի նվաճումը:— ԺԲ. Բաշու Նոյիներ և Կարիների, Խլաթի և Փոֆր Աօիայի նվաճումը:— ԺԳ. Հուլավուն և նրա արշավանքները:

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Այսինքն Գոռ., Սամուել Անեցի (շարուն). Վարդան վարդապետ.— Կիրակոս Գանձակեցի.— Մաղաթիա արեղա.— Սմբատ սպարապետ.— Մխիթար Այրեվանեցի.— Ստեփանոս Օրբելյան.— Հեթում պատմիչ.— Շահանուն ժամանակագրութիւնն.— Հովհաննես Գարդելի.— Հայոց նոր վկաները.— Միքայել Ասորի (շարուն).— Արուշտարշ.— Իբն-ալ-Ասիր.— Ղարթիս-ցխոյրբերա.— Ջուլիյի.— Ռաշիդեզզի.— Վասսաֆ.— Համդալլահ Բաղվինի.— Ռուբրուք.— Մարկո Պոլո.— (տե՛ս վերև ՁԶ 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 16, 24, 25, 27, 31, 37, 38, 39, 40, 45, 46):

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Altunian G., Die Mongolen und ihre Eroberungen in kaukasischen und kleinasiatischen Ländern im XIII. Jahrhundert, Berlin, 1911. (Հայերեն՝ Ալթունյան Գ., Մոնղոլները և նրանց արշավանքները ԺԳ. դարում, Վաղարշապատ, 1913):

Brosset M., Histoire chronologique par Mkhithar d'Aïrivan, XIIIe s. traduite de l'arménien (Mém. VII Ser. T. XIII, № 5, 1869).

Греков Г. и Якубовский А., Золотая Орда, Ленинград, 1937.

Крымский А., История Персии, ее литературы и дервишской теософии, т. III, №№ 1—2. От эпохи монголов Джингиз-хана до водворения Сефевидов в Ираке... Москва, 1914—1917.

Насонов А. Н., Монголы и Русь (история татарской политики на Руси) Москва-Ленинград, 1940.

D'Ohsson, Histoire des Mongols depuis Tchhingiskhan jusqu'à Tîmour Beg ou Tamerlan, La Haye et Amsterdam, I—IV. vol., 1834—1835.

Патканов К., История монголов по армянским источникам, вып. I, извлечения из трудов Вардана, Стефана Орбеляна и констабля Сембата, СПб., 1874.

Նույնի, История монголов по армянским источникам, вып. II, извлечения из истории Киракоса, СПб., 1874.

Նույնի, История монголов инока Магакии, СПб., 1871.

Петрушевский И. П., Хамдаллах Казвини как источник по социально-экономической истории Восточного Закавказья, Известия Академии наук СССР, 1937.

Плано Карпини, История монголов, перевод А. Малеина, СПб., 1911.

Quatrmère E., Histoire des Mongols de la Perse par Râchid-Eddin
Collection orientale, t. I, Paris, 1836.

Quatrmère E., Histoire des Mongols de la Perse par Râchid-Eddin
Collection orientale, t. I, Paris, 1836.

ժԴ. Հայաստանի քաղաքական վիճակը մեղմությամբ տիրապետության ժամանակ:— ԺԵ. Հայաստանի առևտուրը և քաղաքները իրանեցիների ժամանակ:— ԺԶ. Հայաստանի տնտեսական ծանր դրությունը և ժողովրդի աղքատացումը:— ԺԷ. Արազա խանը և նրա մարզդեհները մինչև Ղազան խանության:— ԺԸ. Լիսանուբյան անկումը և Հայաստանի տնտեսական խաթանումը:

Սամուել Աճեյի (շարուն). Վարդան վարդապետ. Կերակու Դանձակեցի.
Մաղաքիա արեղա. Սմբատ սպարապետ. Մխիթար Այրիվանեցի. Ստեփանոս
Օրբելյան. Հեթում պատմիչ. ՇԱՆՆՈՆ ժամանակագրությունն. Հովհաննես
Դարզնի. Հայոց նոր վկաները. Ֆրիկ. Միքայել Պանարետոս. Արուֆարաշ.
Արուֆեզա. Բարթիւ-ցեղմբերա. Ռաշիդեդդին. Համալիւս Հազվինի. Ռուբ-
րուբ. Մարկո Պոլո (տես վերևի ԱՆՆ 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 16, 17, 23,
25, 28, 31, 38, 40, 45, 46):

Altunian G., Die Mongolen und ihre Eroberungen in kaukasischen und kleinasiatischen Ländern im XIII. Jahrhundert, Berlin, 1911.

Бартольд В., Персидская надпись на стене Анийской мечети
Мануче, СПб., 1911.

Brosset M., Histoire de la Géorgie... Dernière livraison. Introduction et Tables des matières, St.-Petersbourg, 1858.

ԵՆԼՅԻ, Les ruines d'Ani, capitale d'Arménie sous les rois Bagratides, 2 parties, St.-Petersbourg, 1860—1861.

Якубовский А., Восстание Тараби в 1238 г. "Труды Института Востоковедения", т. XVII.

Լալայան Ե., Գրքն, Ազգաբնակիչ Հանդես, XII դիրք, Թիֆլիս, 1905.
Крымский А., История Персии, ее литературы и дервишской
теософии, т. III, №№ 1—2. От эпохи монголов Джингизхана до вод-
ворения Сефевидов в Иране, Москва, 1914—1917.

Ուղեգրություններ, Հատ. Ա., Երևան, 1932:

Heyd W., Histoire du commerce du Levant, I—II, Leipzig, 1923.

Հովսեփյան Գ., Զաքարյանից Ժողովը, Շողակաթ, Վաղարշապատ, 1913:
Մանանդյան Հ., Կրիտերը և չափերը հնադույն հայ աղբյուրներում,
Ծրեան, 1930:

Նույնի, Նութեր հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության, Երևան, 1927 (արտատպություն Գիտ. Ա Արվեստի ինստիտ. Տեղեկագրի № 2-ից),
Նույնի, О торговле и городах Армении, Эривань, 1930.

Март Н., Новые материалы по армянской эпиграфике, СПб., 1893 (Отд. оттиск из „Зап. Вост. Отд. Рус. Арх. Общ.“, том. VIII).

Марх К., Secret Diplomatic History of Eighteenth Century, edit. by Eleonor Marx, London, 1899.

Մատուցումը Մեսրոպ վ. Վերին Ազունիսի և շրջակայքի հայերեն ձեռագրերը, «Արարատ», 1915:

Насонов А. Н., Монголы и Русь (История татарской политики на Руси), Москва-Ленинград 1940.

D'Ohsson, Histoire des Mongols... I—IV vol., La Haye et Amsterdam, 1834—1835.

Патканов К., История монголов по армянским источникам, вып. I, СПб. 1873.

Նուշի, История монголов по армянским источникам, вып. II, СПб., 1874.

Петрушевский И. П., Хамдаллах Казвини как источник по социально-экономической истории Восточного Закавказья, Изв. Акад. наук СССР, 1937.

Плано Карпини, История монголов, перев. А. Малеина, СПб., 1911-

Покровский М. Н., Очерк истории русской культуры, часть I, Москва. 1915.

Владимирцов, Общественный строй монголов, Ленинград-Москва, 1934.

Quatremère E., Histoire des Mongols de la Perse par Rachid-Eddin, Collection orientale, t. I, Paris, 1836.

ԳԼՈՒԽ ԺԹ—Ի

ԺԹ. Հայաստանի վիճակը Զորանյաճենքի և Զելայիրյանենքի տիրապետությամբ շրջանում:— Ի. Լանկրամուրի արշավանքները և հայ ժողովրդի նոր տառապանքները:

ԱՂԲՑՈՒՐՆԵՐ

Սամուել Աճեցի (շարուն). Գրեգոր Նլաթեցի. Թովմա Մեծոփեցի (Պատմութիւնը և Յիշատակարանը). Հայոց նոր վիճակները. Առաքել վարդապետ. Դավր. Քալիկոնդիկես Լաոնիկոս. Գուկաս. Ֆրանզես Գեորգիոս. Միքայել Պանարեոս. Արաբշահ. Քարթլիս-ցիսվերբա. Նիզամեդդին-Շամի. Արզաբբազադ Սամարզանդի. Նեշրի Բրուսացի. Կլավդիոս (տե՛ս վերև ՁԵՆՔ 4, 14, 15, 16, 20, 21, 22, 23, 30, 31, 42, 43, 44, 47):

ԳՐԱՅԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Թուրքյան Հակոբ, Յուզակ ձեռագրաց Գաղեան Նաչիկ վարդապետի, յոգոված 1878—1898, Վաղարշապատ, 1898:

Լալայան Երվ., Յուզակ հայերեն ձեռագրաց Վասպուրականի, Թիֆլիս, 1915:

Крымский А., История Персии, ее литературы и дервишской теософии, т. III, №№ 1—2. От эпохи монголов до водворения Сефевидов, Москва, 1914—1917.

Էռնսթ, История Турции и ее литературы, том первый (от возникновения до начала расцвета), Москва, 1916.

Աղեգրութիւններ, հատ. Ա., Երևան, 1932.

Markwart J., Ueber das Volkstum der Komanen, Leipzig, 1914.

Minorsky V., La Perse au XVe siècle entre la Turquie et Venise, Publication de la Société des Etudes Iranienues et de l'art persan, № 8, Paris, 1932.

Пахомов Е. А., Краткий курс истории Азербайджана, Баку, 1923.

Իմբասյանց Մարմար արքեպիսկոպոս, Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ Դաւանի, Վաղարշապատ, 1896.

Banescu N., Un duc byzantin du XIe siècle: Katakalon Kekauménos. Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine, XI (1924).

Minorsky V., A Soyurghal of Qasim Aq-Qoyunlu. Bulletin of the School of Oriental Studies, vol. IX, part 4, London, 1939, էջ 943—956.

Էռնսթ, A Civil and Military Review of Fars in 881—1476. Bulletin of the School of Oriental Studies, vol. X, part I, London, 1900.

Vellaminof—Zernof W., Scheref-Nameli ou Histoire des Kourdes par Scheref, prince de Bidlis, publiée pour la première fois, traduite et annotée, t. I—II, St.-Petersbourg, 1860—1862.

Ализаде А. А., К истории феодальных отношений в Азербайджане в XIII—XIV вв. Термин „Тарх“. Известия „АзФАН“, Баку, 1942, № 3.

Էռնսթ, Виды земельной собственности и налоговая система ильханов в Азербайджане (XIII—XIV вв.). Известия „АзФАН“, Баку, 1942, № 4.

Էռնսթ, К вопросу об институте „икта“, Известия „АзФАН“, Баку, 1942, № 5.

Էռնսթ, К вопросу об институте „инджу“ в Азербайджане в XIII—XIV вв. Известия „АзФАН“, Баку, 1943, № 8.

Էռնսթ, К истории феодальных отношений в Азербайджане. Термин „купчур“. Известия Академии наук Азербайджанской ССР, Баку, 1945, № 5.

Էռնսթ, Борьба Золотой Орды и государства ильханов за Азербайджан, Известия Академии наук Азербайджанской ССР, Баку, 1946, № 5 и № 7.

Беленицкий А. М., Происхождение института сойургал, „Историк-Марксист“, 1941, № 4.

Бердзенишвили Н., Джавахишвили И., Джанашиа С., История Грузии, ч. I, Тбилиси, 1946.

Гордлевский Вл., Государство сельджукидов Малой Азии, Москва-Ленинград, 1941.

Петрушевский И. П., К вопросу об иммунитете в Азербайджане, „Исторический Сборник“, 1934, № 4.

Նույնի, Внутренняя политика Ахмеда Ак-Койунлу. Известия „АзФАН“, Баку, 1942, № 2.

Նույնի, Государства Азербайджана в XV веке. Известия „АзФАН“, Баку, 1944, № 2—3 և № 7.

Նույնի, Новый персидский источник по истории монгольского нашествия, „Вопросы Истории“, 1946, № 11—12.

Նույնի, К вопросу о прикреплении крестьян к земле в Иране в эпоху монгольского владычества, „Вопросы Истории“. Москва, 1947, № 4.

Рашид-ад-дин, Сборник летописей, том III, перевод Арендса. Москва-Ленинград, 1946.

Шарифли М., Торговля и торговые пути Азербайджана в XIII—XIV вв. Известия „АзФАН“, Баку, 1944, № 2—3.

Шильдбергер И., Путешествие Ивана Шильдбергера по Европе, Азии и Африке с 1394 по 1427 год, перевод Ф. Бруна. Записки Новороссийского университета, Одесса, 1857, т. I, вып. 1—2.

Якубовский А., Тимур (опыт краткой характеристики), „Вопросы Истории“, Москва, 1946, № 8—9.

Աբելյան Մ., Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք երկրորդ, Երևան, 1946:

Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր Ա., Երևան, 1942 և հատոր Բ, Երևան, 1944:

Ժամկոչյան Հ., «Պատմություն վասն ազգին Նետոզաց» երկի հեղինակը, գիտական աշխատություններ Երևանի Պետական համալսարանի, հատոր XXIII, Երևան, 1946:

Խաչիկյան Լ., Գլաճորյան համալսարանը և նրա սաների ավարտական ատենախոսությունները, Գիտական աշխատություններ Երևանի Պետական համալսարանի, հատոր XIII, Երևան, 1946:

Գալստյան Առս, Մոնղոլական շրջանի հայ գիվանագիտության պատմությունից, Լենինական, 1945:

Сиясет-Намэ, Книга о правлении визира XI столетия, Низам ал-Мулька, перевод, введение в изучение памятника и примечания профессора Б. Н. Заходера, Москва-Ленинград, 1949

«ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան 1960:

Բաբայան Լ., Մոնղոլների վարչատնտեսական քաղաքականությունը Հայաստանում, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր, հասարակական գիտություններ, Երևան, 1947, 4 էջ 69—82:

Բաբայան Լ., Հայաստանի հարկային սիստեմը մոնղոլական տիրապետության շրջանում, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր, հասարակական գիտություններ, Երևան, 1948 № 7, էջ 65—66:

Մելիքսեթ-Բեկ Լ., Մի վկայություն գերագույն դատապարտության և դատազրկության մասին Զաքարյան Հայաստանում, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր, հասարակական գիտություններ, Երևան, 1945, № 3—4, էջ 73—81:
Աս. Աբրահամյան, Ռուբեն-Էդ-դինի ջախջախումը, Տեղեկագիր ԱրմՖԱՆ-ի, 1941, № 5—6 (10—11), էջ 77—83:

Հակոբյան Ս., Փաստեր հորտերի և նրանց վաճառքի մասին միջնա-
դարյան Հայաստանում, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր, հասարակական գի-
տություններ, 1947, № 8, էջ 79—84:

Երեմյան Ս., Լիպարիտ զորավարի հաջորդները և Դանիշմանյան տոհմի
ժազման խնդիրը, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր, հասարակական գիտու-
թյուններ, 1947, № 8, էջ 65—79:

Մելիքսեր-Բեկ Լ., XIV դարու Ասլանի որդի Սարգսի քառալեզվյան հազ-
վագյուտ արձանագրության մասին, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր, հասա-
րակական գիտություններ, 1946, № 7, էջ 31—39:

Հակոբյան Վ., Անանուն ժամանակագրության աղբյուրների մասին կամ
Վարդան Արեելցու «Պատմութիւն տիեզերական»-ի համառոտ խմբագրու-
թյունը, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր, հասարակական գիտություններ,
1949, № 7, էջ 51—63:

Петрушевский И. П., Городская знать в государстве хулагинов.
Советское Востоковедение, М. Л., 1948, V, стр. 85—110.

Беленецкий А. М., К вопросу о социальных отношениях в Иране
в хулагидскую эпоху, Советское Востоковедение, М. Л., 1948, V, стр.
111—128.

Петрушевский И. П., К истории института сойургала, Советское
Византиноведение, М. Л., 1949, VI, стр. 227—246.

Ջանիդադյան Հ., Մխիթար Գոշը և Նոր-Գետիկի վանքը, Աշխատու-
թյուններ Հայաստանի Պետական Պատմական Թանգարանի, հատոր I, Երևան,
1948, էջ 97—166:

Еремян С. Т., Юрий Боголюбский по армянским и грузинским
источникам, Научные труды Ерев. Гос. Унт., т. XXIII, Ереван, 1946, стр.
289—421.

Երեմյան Ս. Տ., Լիպարիտ զորավարը և նրա նախորդները, Վ. Մ. Մո-
լոտովի անվան Երևանի Պետ. համալսարանի լեզվի կարենետի աշխատու-
թյուններ, № 2, Երևան, 1947, էջ 103—149:

Խաչիկյան Լ., Ազանդավորական գաղափարախոսությունը Հայաստանում
12—14-րդ դարերում, Վ. Մ. Մոլոտովի անվան Երևանի Պետ. համալսարանի
լեզվի կարենետի աշխատություններ, № 2, Երևան, 1947, էջ 181—207:

Ղաֆադարյան Կարո, Հովհաննավանքը և նրա արձանագրություննե-
րը, Երևան, 1948:

Ակիբյան Ն., Գրիգոր քահանայ Ակենցցի, պատմագիր Բաթարաց Պատ-
մութեան, Հանգ. Ամս., 1948, հուլ.-օգոստ., էջ 387—403:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂՅՈՒԹԱԿ

- 867—886 Բազիլեյոս Ա., կայսր Բյուզանդիայի,
886—911¹ Կայսր Լեոն Զ. Իմաստասեր:
912—959 Կոստանդինոս Է. Ծիրանածին ու նրա աթոռակից Ռումանոս Ա. Լի-
կապենոս (919—944):
920—942 Հովհաննես Կուրկուասի քսանամյա կոիվներն Արևելքում և նախնի-
Բյուզանդական Հայաստանի երկրամասերի վերադարձումը մինչև
Եփրատ և Վերին Տիգրիս դետը:
963—969 Նիկեփորոս Բ. Փոկաս, կայսր Բյուզանդիայի:
964—968 Նիկեփորոս Բ-ի հաղթական կոիվները և Արևելյան Կիլիկիայի ու
Հյուսիսային Ասորիքի նվաճումը:
966/7 Բագրատունի իշխան Աշոտ Պատրիկի մահը և Տարոնի միացումը
կայսրության:
969—976 Հովհաննես Ա. Չմշկիկ, կայսր Բյուզանդիայի:
972—975 Հովհաննես Չմշկիկը նվաճում է Միջագետքում, Ասորիքում և Զոր-
րորդ Հայքում Մծբինը, Նդեսիան, Հելիոպոլիսը, Բելլոթը, Ամիգը,
Ֆարդին-Տիգրանականքը և այլ բաղաճներ:
974 Հովհաննես Չմշկիկի արշավանքը Տարոնի վրա և համաձայնության
կնքումը Աշոտ Գ-ի հետ:
976—1025 Բազիլեյոս Բ., կայսր Բյուզանդիայի:
988 Բյուզանդիայի իշխանության տակ գտնվող հայերի մի մասի դադ-
թեցումը Մակեդոնիա:
1000 Տայոց իշխան Դավիթ Կյուրապաղատի կտակը և նրա մահը:
1001 Տայրի, Բասենի, Հարբի և Ապահունիքի միացումը կայսրության՝ հա-
մաձայն Դավիթ Կյուրապաղատի կտակի:
1014—1027 Գեորգի Ա. Թագավոր Աթխադիայի և Վրաստանի:
1014—1019 Բազիլեյոս Բ-ի կոիվներն ընդդեմ բուլղարների:
1016 կամ 1018 Վասպուրականի Սենեքերիմ Թագավորի Դավիթ որդու անհաջող
կոիվը հարևան պարսկական իշխանության վարձկան թուրք հրո-
սակների դեմ:
1020 Բագրատունի Դագիկ Ա. Թագավորի մահը:
1021—1022 Բազիլեյոս Բ-ի պատժական արշավանքը վրաց Գեորգի Բ-ի դեմ և
բազմաթիվ գավառների ավերումը Կարս-Արդահանի ու Ախալքալա-
բի կողմերում:
1021 Վասակ Պաշլավոնու կոիվը դելմիկների դեմ: Վասպուրականի Թա-
գավորության հանձնումը Բյուզանդիային և Սենեքերիմ Թագավորի
զաղթը Սեբաստիա:

- 1021/2 Բառենի Ոկոմի ավանի ու նրա շրջակա գյուղերի բնակչության դադրեցումը խաղտիք:
- 1027—1072 Բազարատ Դ. Թագավոր Արխագիայի և Վրաստանի:
- 1034—1041 Միքայել Դ. Պապագոնացի կայսր Բյուզանդիայի:
- 1035—1040 Սելջուկյան թուրքերի արշավանքներն արևելքում և Պարսկաստանի հյուսիս-արևելքում և հյուսիսային երկրների նվաճումը:
- 1040/1 Հովհաննես-Սմբատ Թագավորի և նրա եղբայր Աշոտի մահը:
- 1041—1044 Բյուզանդական-հայկական կռիվները Շիրակում:
- 1042 Աշոտ Բագրատունու որդու՝ Գագիկի գահակալությունը:
- 1042—1054 Կոստանդինոս Բ. Մոնոմախոս, կայսր Բյուզանդիայի:
- 1045 Հույները գրավում են Անին:
- 1045 կամ 1046 Վասակ Պահլավունու որդին, իշխան Գրիգորը, հանձնում է Բջինի Բյուզանդիային և գաղթում է Միջագետք:
- 1047/8 Սելջուկյան թուրքերի առաջին արշավանքը Հայաստան Տուղրուկ բեգի հրամանով և Իբրահիմ Նաննալի ու Գիլմուշի առաջնորդությամբ:
- 1048 Սելջուկյան թուրքերի երկրորդ արշավանքը և նրանց մուտքը Բասենի ու Կարնո դաշտերը: Արծն բաղաբի ավերումը: Բյուզանդական զորքերի զարտությունը Բասենի դաշտում Կապուտաու բերդի մոտ սեպտեմբերի 18-ին):
- 1048— մինչև ԺԱ. դարի իննսունական թվականները. Կյուրիկե Ա. Թագավոր Տաշիրի, Ձորագետի և Աղվանքի:
- 1053/4 Սելջուկյան թուրքերի հարձակումը Կարս բաղաբի վրա:
- 1054 Տուղրուկ բեգի մուտքը Հայաստան և նրա զորամասերի ապստամբությունները: Գանձակի, Դվինի և Աղբրալանի ամիրանների հպատակումը Տուղրուկ բեգին:
- 1055 Տուղրուկ բեգը գրավում է Բաղդադը:
- 1058 Սասունցիների հարձակումը Թոռնիկ իշխանի առաջնորդությամբ Պարսկաստան վերադարձող թուրք զորքերի վրա և այս զորքերի ջարդը:
- 1059 Գաղենկյան Մահմուդի թոռ Իբրահիմի խաղաղության դաշինքը Չակիր բեգի հետ և Պարսկաստանի արևելյան երկրների զիջումը Չակիր բեգին: Չակիր բեգի մահը և Իբրահիմ Նաննալի խեղդամահ սպանությունը:
- 1059—1067 Կոստանդինոս Ժ. Դուկաս, կայսր Բյուզանդիայի:
- 1063 Տուղրուկ սուլթանի մահը:
- 1063/1064 Ալիասլանը ճնշում է Ռեյում Գիլմուշի ապստամբությունը:
- 1064 (Հեյդերի 456 թ. ռաբիա I ամսում=1064 թ. փետր. 22—մարտ 22). Ալիասլանի և Մեկրբազի արշավանքը Հայաստանի կենտրոնական ու հյուսիսային շրջանները: Ախալքալաքի առումը և ավերումը (ռաջաք ամսում=հունիս 19—հուլիս 18). Անիի առումը (օգոստ. 16, երկուշաբթի):
- 1065 Կարսի Գագիկ Թագավորը հանձնում է իր Թագավորությունը Կոստանդինոս Ժ. Դուկասին և փոխարենը ստանում է նրանից Մամլեն-

- դավ բերդը և այլ քաղաքներ ու գյուղեր Փոքր Հայքի արևմտա-կողմում:
- 1067 Ալիսալանի կռիվը իր եղբոր Կավուրդի դեմ:
- 1067—1071 Ռոմանոս Դ. Դիոգենես, կայսր Բյուզանդիայի:
- 1068 Ալիսալանի նոր արշավանքը և նրա մուտքը Փարսիա:
- 1068—1069 Թուրքական զորքերի ու հրոսակախմբերի հետ մղումը Պոնոսից և Եփրատ գետի մոտերքից:
- 1070 Ռոմանոս Դ. կայսեր նահանջը և վերադարձը Կոստանդնուպոլիս:
- 1071 Ալիսալանի վճռական հաղթությունը Մանազկերտի մոտ:
- 1071—1073 Միքայել է. Դուկաս, կայսր Բյուզանդիայի:
- 1072 Անիի գնումը Ալիսալանից և հանձնումը Գանձակի Փառլուն ամիրայի Մանուկ թուրքին:
- 1072—1110 Շեղդադյան Մանուկ՝ ամիրա Անիի և Շիրակի:
- 1072 Սելջուկյան Ալիսալան սուլթանի մահը:
- 1072—1092 Ալիսալանի հաջորդ սուլթան Մելիքշահ:
- 1072—1089 Գեորգի Բ. Թագավոր Վրաստանի:
- 1074 Գլխավոր որդի Սուլեյմանը ճանաչվում է Բյուզանդիայի կողմից՝ օրինավոր տեր Փոքր Ասիայի մեծագույն մասի:
- 1078 Սասունի իշխան Թոռնիկի մահը:
- 1079 Գագիկ Բ. Բագրատունու մահը:
- 1084—1102 Կյուրիկե Դ., Թագավոր Կախեթի:
- 1086 Մելիքշահի երթը մինչև Միջերկրական ծովը և Փոքր Ասիայի ու Ասորիքի իշխանների հպատակումը սելջուկյան սուլթանին:
- 1087 Մելիքշահի ուղարկած Բուզան ամիրան գրավում է Գանձակ քաղաքը:
- 1089—1125 Դավիթ Դ. Շինող, Թագավոր Վրաստանի:
- 1090—1093 Իսմայել Իբն Ակութ ամիրա Ատրպատականի, Աղվանքի ու Հայաստանի:
- 1092 Նիզամ ալ-Մուլքի սպանությունը:
- 1092—1104 Մելիքշահի հաջորդ սուլթան Բարկիարուխ:
- 1094 Շեղդադյանների զորավար՝ Ապիրատյան Գրիգորի արշավանքը Սյունիք և Բաղաց Սենքերիմ Թագավորի սպանությունը:
- 1095 Բարկիարուխի եղբոր Մուհամմեդի նշանակումը Ատրպատականի և Առանի կուսակալ:
- 1099 Մուհամմեդի ապստամբությունը Բարկիարուխի դեմ, Ապիրատյան Գրիգորի մահը Կաղզվանի մոտ տեղի ունեցած կռիվից հետո:
- 1101 Դավիթ Շինողը գրավում է Զեղազեն բերդը Կյուրիկե Դ-ից:
- 1103 Թուրքերը գրավում և ավերում են Չորթման ամիրայի առաջնորդությամբ Կապան քաղաքը:
- 1104—1105 Թուրքերը գրավում են Որոտն և Բզեն բերդերը Ղզիլ ամիրան գրավում է Լոռին և այրում է Հաղբատն ու Սանահինը: Նա գրավում է նաև Դվինը և սպանում է Շեղդադյան Մանուկի եղբորը՝ Արուշտարին:
- 1105—1118 Բարկիարուխի հաջորդ սուլթան Մուհամմեդ (Տափար):
- 1110 Շահ-Արմենների ամիրայության հիմնադրումը Խլաթում:
- 1110—1117 Դավիթ Շինողի հաղթական կռիվներն ընդդեմ թուրքերի: Շամ-

- շուկղեի և Սոմխեթի բերդերի նվաճումը (1110): Քալաձոր բերդի գրավումը Շաքիի կողմերում (1117):
- 1118 Դավիթ Շինողը գրավում է Կյուրիկյանների Լոռի թաղաքաբերդը և Ագարակը:
- 1118—1131 Սելջուկյան Մուհամմեդ՝ սուլթան Մահմուդը:
- 1118—1120 Օսերի հնազանդեցումը Վրաստանի և Դարիալի բերդի գրավումը:
- 1120 Դավիթ Շինողի արշավանքը դեպի Շիրվան:
- 1121 Թուրքական միացյալ զորքերի պարտությունը Մանգլիսի մոտ Դիզ-կոր կոչվող լեռներում (օգոստոսին):
- 1122 Դավիթ Շինողը պաշարում է և ազատագրում Տփղիսը:
- 1123 Դավիթ Շինողի արշավանքն ընդդեմ սելջուկյան Մահմուդ Սուլթանի և Շամախի թաղաքի գրավումը: Արևելյան Գուգարքի և արևմտյան Առանի բերդերի ու մարտցների գրավումը Անի թաղաքի կամավոր անձնատուությունը Դավիթ Շինողին:
- 1125—1155/6 Դեմետրե Ա., թագավոր Վրաստանի:
- 1126 Հարոն ամիրան ավերում է Կապան ու Արևիք գավառները և առնում է «Կարաու բերդ»-ը և «Բաղակու բար»-ը: Դեմետրե Ա.-ը վերադարձնում է Շիրակը և Անին Շեղդադյան Փառլունին:
- 1126—1132 Շեղդադյան Փառլուն, ամիրա Անիի և Շիրակի:
- 1128 Դեմետրե Ա.-ի կռիվները Գանձակի Սելջուկյան կուսակալության դեմ և Ղարա-Սնգուր աթաբեկի պարտությունը: Դեմետրե Ա. և Խոնախի գրավումը:
- 1128—1185 Շահարմեն Միրան (Նասրադդին Մուհամմադ Սուլթան Բ.) ամիրա Մանգլիկետ-խաթի:
- 1130 Խուրթի ամիրան, պարտության մատնելով Շեղդադյան Փառլունին, գրավում է Դիլինը:
- 1131 Աբուլբեթի որդի Իվան Օրբելյանի պարտությունը Դիլինի մոտ:
- 1131—1133 Տուրքուկ Բ. սուլթան:
- 1133—1152 Մասուդ սուլթան սելջուկյան:
- 1139 Գանձակի մեծ Երկրաշարժը (սեպտ. 30): Դեմետրե Ա.-ը հարձակվում է Գանձակի վրա:
- 1140 Ղարա-Սնգուր աթաբեկի արշավանքը Վրաստան:
- 1142 Գանձակի Խուհուղուտի ամիրայի արշավանքը Գարդման:
- 1142/3 Գանձակի զորագլուխ Չավլին առնում է Գանձակը, կուրացնում է խուհուղուղտովն և հաստատում է իր իշխանությունն Առանում:
- 1143/4 Չավլի ամիրան վերցնում է և ավերում Խաչենի մարտցները:
- 1145 Չավլին պաշարում է և գրավում Տավուշ բերդը: Կյուրթիկ Ա.-ի որդին, Աբաս Ա.-ը, հեռանում է Վրաստան:
- 1145/6 Չավլին երրորդ անգամ արշավում է Խաչեն և ավերում Խաչենի դաշտային շրջանները:
- 1148—1225 Նյուկուլյանների կամ Փահլավանյանների իշխանությունը Նախ Ազերբայջանում և ապա Նախ Իրաքում:
- 1148—1172 Նյուկուլ, աթաբեկ Ազերբայջանի:
- 1152 Թուրքերը գրավում են Կնպանում Շիրուտ բերդը:
- 1155/6—1184 Գեորգի Գ., թագավոր Վրաստանի:

- 1157 Թուրքերը գրավում են Մեղրին:
- 1160 Գեորգի Գ-ի զորքերը հաղթում են Օլթի գավառում Շահարմեն Միրանի աներոջ, Ատրատինին:
- 1161 Վրաց զորքերի արշավանքը Շիրակ և Անիի առումը (հունիսի 13-ին, երեքշաբթի): Մեծ պատերազմը Շահարմեն Միրանի և Վրաց զորքերի միջև Անիի մոտ և Շահարմենի պարտությունը (օգոստոսի սկզբին):
- 1162 Գեորգի Գ-ը ազատագրում է Դվինը (օգոստոսին):
- 1162—1163 Նյուկուզ աթաբեկի արշավանքը Գեորգի Գ-ի դեմ:
- 1165 Անիի հանձնումը Շեգագյան Մահմուդ ամիրայի որդուն:
- 1165/6 Գեորգի Գ-ի արշավանքը դեպի Ազվանը և Ուտի:
- 1166—1170 Թուրքերը գրավում են Սյունիքում Գրհամր, Գեղին, Կարավաբերդը, Կկվաբարը և Բաղաբերդը:
- 1172—1186 Նյուկուզի հաջորդ՝ Մուհամմեդ Փահլավան աթաբեկը:
- 1174 Գեորգի Գ-ը վերստին գրավում է Անի քաղաքը: Անիի հանձնումը ամիրսպասալար Իվանե Օրբելիին:
- 1177/8 Ապաստամբությունը Վրաստանում Գեորգի Գ-ի դեմ:
- 1177—1194 Տուղրուկ Գ. սուլթան:
- 1184—1213 Թամար Թագուհի Վրաստանի:
- 1184—1187 Վրացական արշավանքները Դվինի, Գեղարքունիքի և Արարսի ափերի ուղղությամբ:
- 1185—1193 Բեկդամուր ամիրա Մանազկերտ-խլաթի:
- 1186—1191 Մուհամմեդ Փահլավանի հաջորդ՝ իզլ Արսլան աթաբեկ:
- 1186 Անեցիները գրավում են Մառաքարը: Զաքարյան Սարգիս իշխանի նշանակումը վրացական-հայկական զորքերի ամիրսպասալար:
- 1187 Զաքարյան Սարգիս իշխանի մահը:
- 1191—1210 Փահլավանյան իզլ Արսլանի հաջորդ Ասու-Բեկը:
- 1196 Վրացական-հայկական զորքերը Զաքարե ամիրսպասալարի առաջնորդությամբ ազատագրում են Անբերդը:
- 1199 Զաքարեն և Իվանեն առնում են Շեղդադյաններից Անին:
- 1201 Վրացական-հայկական զորքերը ազատագրում են Բջինի:
- 1203 Դվին քաղաքի առումը:
- 1204 Տրապիզոնի կայսրության հիմնումը Թամար Թագուհու աջակցությամբ: Վրացական-հայկական զորքերի մեծ հաղթությունը Բասենում և Իվոնիա-Ռումի սուլթան Ռուքնադդինի ծանր պարտությունը:
- 1205—1206 Վրացական-հայկական զորքերի արշավանքները Մանազկերտ-խլաթի ամիրայության կողմերում:
- 1206 Մոնղոլական միացյալ մեծ պետության հիմնադրումը:
- 1206/7 Վրաստանի զորքերը Զաքարե ամիրսպասալարի առաջնորդությամբ պաշարում և առնում են Կարս քաղաքը:
- 1207/8 Շահարմենների խլաթի ամիրայությանը տեր է դառնում Սալահեդդինի Ադիլ եղբոր՝ Մելիք-Սուլադ յուդին: Արդարիլի սուլթանը զատիկ օրը հաջորդակցում է Անի քաղաքի վրա և կոտորում ու գերի է տանում բնակիչներին: Զաքարեն և Իվանեն արշավում են Արդաբիլ և գերի են վերցնում սուլթանին իր ընտանիքով:

- 1208, 9 Վրաստանի զորքերն առնում են էյուբյան ամիրայից Արճեշը:
- 1209, 1210 Խլաթի անհաջող պաշարումը: Զաքարեն և Իվանեն էյուբյանների հետ կնքում են խաղաղության դաշինք:
- 1210—1225 Փահլավանյան Աբու-Քեկրի հաջորդ՝ Ուզբեկ:
- 1211 Վրացական զորքերի արշավանքն Ատրպատական:
- 1212 Զաքարե ամիրայապալարի մահը:
- 1213—1223 Գեորգի Լաշա, թագավոր Վրաստանի:
- 1213 Մխիթար Գոշի մահը:
- 1214 Հաթերբի և Վերին Խաչենի Վախտանգ իշխանի մահը:
- 1218 Վրաց Եպիփանե կաթողիկոսի հրամանը եկեղեցական տուրքերի մասին Անիում:
- 1220—1231 Խվարեզմի Մուհամմեդ շահի հաջորդ՝ Ջալալեդդին:
- 1220 Մոնղոլական զորքերը ներխուժում են Անդրկովկաս Ջեքեի և Սուբատայի առաջնորդությամբ (դեկտեմբերին):
- 1221 Մեծ ճակատամարտը Կոտման գետի ափին և վրացական-հայկական զորքերի պարտությունը (հունվար ամսին): Մոնղոլական զորքերն ավերում են Մարաղան, Համադանը, Նախիջևանը, Սարաբը, Լերդաբիլը, իսպառ կործանում են Բայլական բաղաբը, նաև պաշարում են և վերցնում Շամախի բաղաբը:
- 1222 Իվանե աթաբեկի անհաջող արշավանքը Գանձակ և Խաղբակյան Պապաի սպանությունը:
- 1223 Ջեքեի և Սուբատայի մոնղոլական զորքերի պարտության և մատնում ղփչաղներին և ուսաներին Կալկայի մեծ ճակատամարտում: Վրացական-հայկական զորքերը կոտորում են ղփչաղներին Վարդանաշատի շրջանում: Վրացական-թուրքական կռիվները Սուլմառի գավառում: Վրաց թագավոր Գեորգի Լաշայի մահը (հունվարի 18-ին, շրերքլաբթի):
- 1223—1247 Գեորգի Լաշայի հաջորդ Ռուսուդան թագուհի:
- 1225 Խվարեզմի շահ Ջալալեդդինը դրավում է Աղբյուրջաշանը, Թավրիզ աթոռանիստ բաղաբը և Դվինը: Իվանե աթաբեկի պարտությունը Գառնիի ճակատամարտում (օգոստոսի վերջերին կամ սեպտեմբերի սկզբներին):
- 1226 Ջալալեդդինը պաշարում և առնում է Տփղիս բաղաբը (մարտի 9-ին):
- 1227 Անիի և Կարսի հայ-վրացական ուժերը գրավում են Տփղիսը, և վերադառնում են իրենց տեղերը:
- 1227 կամ 1228 Մեծ իշխան Պոռշը մտնում է Դվին և ոչնչացնում Խվարեզմյան կայազորը:
- 1228 Ջալալեդդինի կռիվները մոնղոլական հրոսակների դեմ Ռեյ և Ասպահան բաղաբների կողմերում: Նրա զորքերի ասպատակությունները Մշո դաշտի, Տողատափի և Ճապաղջրի կողմերում:
- 1229—1241 Ջինգիզխանի որդի Հոբաթա մեծ խան (Ուլեդեյ):
- 1230 Ջալալեդդինը պաշարում և գրավում է Խլաթը (Հեյրիի 627 թ. չումադա I ամսի 28-ին = ապրիլի 14-ին, կիրակի): Իկոնիայի Ալադին սուլթանի և էյուբյան Աշրաֆի մեծ պատերազմը Ջալալեդդինի դեմ Երզնկայի մոտ և Ջալալեդդինի ծանր պարտությունը (Հեյրիի 627 թ. ումադան ամսի 28-ին = օգոստոսի 10-ին, շաբաթ):

- 1231 Մոնղոլական նոր զորաբանակի ներխուժումը Ազերբայջան Չարմա-
ղան Նոյինի՝ առաջնորդությամբ: Զալախդդինի պարտությունը և
սպանությունը:
- 1231/2 Չարմաղանի զորքերն առնում և հիմնահատակ ավերում են Գանձակ-
քաղաքը:
- 1234 Աթաբեկ Իվանի մահը:
- 1236 Չարմաղանի արշավանքն Արևմտյան Վրաստան և Հայաստան: Մո-
լար Նոյինը գրավում է Ուտիի հյուսիսային շրջանները՝ Շամքորը և
մոտակա բերդերը: Ղատաղա Նոյինը գրավում է Ուտիի հարավային-
մասերը՝ Գարդմանը, Չարեքը, Գետաբեկը, Վարդանաշատը և սրանց
մոտակա շրջանները: Չաղատա Նոյինը նվաճում է և ավերում
Լոռի բերդաքաղաքը, գրավում է նաև Դմանիսը, Շամշուլյոն և
Տփղիսը: Դուլադա Նոյինը պաշարում և առնում է Կայան բերդը:
Ջուղբուղա Նոյինը և Ասլան Նոյինը նվաճում են Խաչենը և Սյունի-
քը: Անի և Կարս քաղաքների նվաճումը և բնակչության կոտորածը:
1236—1240 Մոնղոլները նվաճում են Արևելյան Վրաստանը:
- 1236—1256 Ոսկե Հորդայի հիմնադիր Բաթու:
- 1242 Չարմաղանի փոխարեն մոնղոլական զորքի հրամանատար նշանակ-
վում է Բաշու-Նոյինը: Կարին քաղաքի նվաճումը:
- 1243 Բաշուի արշավանքը Փոքր Ասիա: Իկոնիայի սուլթան Ղիաթբեդդինի
պարտությունը Երզնկայի մոտ: Երզնկայի, Կեսարիայի, Սեբաստիա-
յի և Տիվրիկի գրավումը:
- 1245 Բաշուի արշավանքը Միջագետք և Ասորիք և Բաղեշի ու Խլաթի
գրավումը:
- 1246—1248 Հոբաթայի որդի մեծ խան Գուլուկ:
- 1247/8 Գեորգի Լաշայի Դավիթ որդու հաստատումը Վրաստանի թագա-
վոր:
- 1248—1250 Կիլիկիայի Հեթում Թագավորի եղբոր, Սմբատ սպարապետի, ուղևո-
րությունը մեծ խանի մոտ:
- 1249 Տփղիսի զորաժողովը մոնղոլ հարստահարիչների դեմ ապստամբելու
նպատակով:
- 1250 Իվանն աթաբեկի որդի՝ Ավագի մահը:
- 1251—1259 Համամոնղոլական մեծ խան Մանգու:
- 1251 Սմբատ Օրբելյանի ուղևորությունը Մանգու մեծ խանի մոտ:
- 1253—1273 Օրբելյան Սմբատն ինքնուրույն իշխան (Բինդու, Շենյու):
- 1254 Արղունի Կաշարահիրը Վրաստանում և Հայաստանում:
- 1254—1255 Կիլիկիայի Հեթում Թագավորի ուղևորությունը Մանգու մեծ խա-
նի մոտ:
- 1256 Սմբատ Օրբելյանը գնում է նորից Մանգու մեծ խանի մոտ:
- 1256—1265 Հուլավու՝ Իրանի և Առաջավոր Ասիայի խան:
- 1257 Հուլավու խանը գալիս է մեծ զորքով Անդրկովկաս:
- 1257 Աշնանը. Հուլավուի մեծ արշավանքը Բաղդադի խալիֆի դեմ:
- 1258 փետր. 4, երկուշաբթի. Բաղդադի առումը և խալիֆայության բար-
ձումը:
- 1258 Աշնանը. Հուլավուի որդի՝ Իսմուիլի արշավանքը Հյուսիսային Միջա-
գետք: Մուֆարդին-Տիգրանակերտ քաղաքի պաշարումը:

- 1259 Վրաստանի Դավիթ Թագավորի և նրա իշխանների ապստամբությունը մոնղոլների դեմ:
- 1259—1260 Հուլավուկի արշավանքն Ասորիք: Հալեպ քաղաքի պաշարումը և նվաճումը (Հեջիրի 657 թ. զուլ-հիջա ամսում=1259 թ. նոյ. 19—դեկտ. 17): Դամասկոսի, Համաթի, Հեմսի և Հելիոպոլիսի գրավումը: Իսմեթն առնում է Մուֆարդին քաղաքը, նաև Մերդինը և այլ քաղաքներ:
- 1260 Աշնանը. Մամլուքների հաղթությունը Պաղեստինում և Հուլավուկի զորավար Քիթ-Բուլայի ծանր պարտությունը:
- 1261 Զաքարյան Շահնշահի որդու՝ Զաքարեի սպանությունը Հուլավուկի հրամանով: Զաքարյան Շահնշահի մահը: Հասան Զալալի մահը:
- 1262—1263 Պատերազմ Ոսկե Հորդայի Զուլյանների և Հուլավյանների միջև: Բերքայի զորավար Նոդայի պարտությունը Շամսյուս մոտ (հոկտեմբերին): Բերքայի մեծ հաղթությունը Տերեկ գետի մոտ (հունվարին):
- 1263 Մեծ խան Խուբիլայը տալիս է Հուլավուկին «Իլխանա-ի, ալսինըն» «մոնղոլների պետի» տիտղոս:
- 1265—1282 Հուլավուկի հաջորդ Աբադա իլխանը:
- 1265 Աշնանը. Իսմեթի և Նոդայի կռիվն Աբսու գետի մոտ և Նոդայի պարտությունը:
- 1266 Ոսկե Հորդայի Բերքա խանի մահը:
- 1266—1280 Բերքայի հաջորդ՝ Մանգու-Տիմուր խան:
- 1269 հոկտ. Հեթում Թագավորի մահը:
- 1269 Մոնղոլական զորավար Թագուդարի ու նրա զորքերի վայրագությունները և Թագուդարի բանտարկումը:
- 1270 Աբադա խանի և Բուրախի կռիվը Խորասանում և վերջինի ծանր պարտությունը: Գեորգի Լաչայի որդի Դավիթ Թագավորի մահը:
- 1270—1289 Կիլիկիայի Թագավոր Լևոն Գ.:
- 1272—1289 Դեմետրե Բ., Թագավոր Վրաստանի:
- 1273 Արդունի նոր աշխարհագիրը Վրաստանում և Հայաստանում:
- 1277 Սեդիպոսի Բեյբարս սուլթանի արշավանքը Փոքր Ասիա և Թուրք Նոյինի ու Բուլդա Բահատուրի պարտությունն Ապլիստանի դաշտում (ապրիլին): Աբադայի արշավանքը Փոքր Ասիա և Բեյբարսի նահանջը: Լևոն Գ-ի հաղթական կռիվները Բեյբարսի նահանջող զորքերի դեմ: Բեյբարսի մահը:
- 1279/1280 Ոսկե Հորդայի զորքերի արշավանքն Անդրկովկաս և Աբադա խանի զորքերի հաղթությունը:
- 1281 Մոնղոլական մեծ ճակատամարտն ընդդեմ եգիպտական զորքերի, Համաթ և Հեմս քաղաքների միջև և Աղաքադա խանի եղբոր՝ Մանգու-Տիմուրի պարտությունը (հոկտեմբերի վերջերին):
- 1282 Աբադա խանի մահը (ապր. 1-ին):
- 1282—1284 Աբադայի հաջորդ՝ իլխան Թագուդար-Ահմադ:
- 1283/4 Աթաբեկ Սադուն Աթոբունու մահը:
- 1284 Թագուդար Ահմադ և Սահիպ Դիվանի սպանությունը Մեծ իշխան Պռոշի մահը: Աթաբեկության հանձնումը Տարսայիճ Օրբելյանին:
- 1284—1291 Աբադայի որդի՝ իլխան Արդուն:

- 1254—1338 կամ 1342. Ծնայի Նշեցին ղեկավարում է Գլաձորյան համալսարանը։
- 1285 Կիլիկիայի Թագավոր Լևոն Գ-ի գալուստը իլխան Արղունի մոտ։
- 1288 Ոսկե Հորդայի զորքերի նոր արշավանքն Անդրկովկաս և նրանց փախուստը (Հեղբորի 687 թ. ռամազան ամսում=29 սեպտ.—28 հոկտեմբեր)։
- 1289 Բուղայի դավադրությունն ընդդեմ Արղունի։ Բուղայի և մյուս դավադիրների ու նաև Վրաստանի Դեմետրե Բ. Թագավորի սպանությունը։
- 1290 Ոսկե Հորդայի զորքերի արշավանքն Անդրկովկաս և նրանց պարտությունը (ապրիլի վերջերին)։ Աթաբեկ Տարսայիձ Օրբելյանի մահը։
- 1291—1295 Արղունի հաջորդ՝ իլխան Քելզաթու։
- 1292 Մելիք-Աշրաֆը գրավում և ավերում է Հոռմկլան։ Պոռշյան ամիր Հասան Ա-ի մահը։
- 1295 Մոնղոլական զորքերի ապստամբությունը և Քելզաթուի ու նրա համախոհների սպանությունը։ Բայդուի հայտարարումը իլխան (սպիրիին)։
- 1295—1304 Բայդուի հաջորդ՝ իլխան Ղազան։
- 1295 և 1297 Հեթում Բ-ը դաշինք է կնքում Ղազան խանի հետ։
- 1298 Պոռշի որդի՝ Պապաքի մահը։
- 1299—1326 Օսմանյան պետության հիմնադիր Օսման Ա.։
- 1299—1317 Պոռշյան իլխան էալի Ա.։
- 1299 Ղազան խանի արշավանքն Ասորիք։ Հեմս քաղաքի մոտ ճակատամարտը և եգիպտական զորքերի պարտությունը (դեկտեմբերի 23/24-ին)։ Դամասկոսի առումը (դեկտեմբերի 31-ին)։
- 1300 Ապստամբությունը Դամասկոսում և Ասորիքում և Ղազան խանի զորքերի վտարումը Ասորիքից։
- 1303 Ղազան խանի զորավար Խուլթուշահի արշավանքն Ասորիք և նրա ծանր պարտությունը Դամասկոսի հարավակողմում։
- 1304—1316 Ղազան խանի հաջորդ՝ Ուլջեյտու։
- 1314—1346 Գեորգի Ե. Պայծառ, Թագավոր Վրաստանի։
- 1316—1335 Ուլջեյտուի հաջորդ՝ իլխան Աբու-Սեյիդ։
- 1318—1351 Պոռշյան իլխան՝ Ամիր-Հասան Բ.։
- 1319 Ոսկե Հորդայի Ուզբեկ խանի արշավանքն Անդրկովկաս և նրա պարտությունը։ Ղուտումլիի ապստամբությունը և Գեղարքունիքի ավերումը։
- 1320 Զաքարյան իլխան Շահնշահ Բ-ի մահը։
- 1325 Ոսկե Հորդայի Ուզբեկ խանի անհաջող արշավանքն Անդրկովկաս։
- 1327 Աբու-Սեյիդի վեզիր Չոբանի ապստամբությունը։
- 1335—1336 Աբու-Սեյիդի հաջորդ՝ իլխան Արփա։ Ոսկե Հորդայի Ուզբեկ խանի նոր արշավանքն Անդրկովկաս։
- 1341 Չոբանյան Հասան Փոքրի և Զելայիրյան Մեծ Հասանի կնքած դաշինքը և իլխանության երկրների բաժանումը նրանց միջև։
- 1344 Չոբանյան Հասան Փոքրի սպանությունը։
- 1344—1357 Հասան Փոքրի հաջորդ՝ Աշրաֆ։ Սա ավերածության է ենթարկում Անին, Շիրակը և Բշինին։

- 1357 Ոսկե Հորդայի Զանխեկ խանի արշավանքն Ազերբայջան և Թավրիզի գրավումը:
- 1358 Զաքարյան Շահնշահ Գ-ը վերագրավում է Բջնին: Մեծ Հասանի որդին՝ Զելայիրյան սուլթան Ուվեսը, գրավում է Թավրիզը:
- 1360 Մեյիթ Աշրաֆի որդին՝ Տամուրտաշը ենթարկվում է մահապատժի:
- 1360—1393 Բագրատ Ե., Թագավոր Վրաստանի:
- 1374—1384 Ջելայիրյան Ուվեսի Վաչագի՝ Հուսեյն:
- 1378 Ղարա-Ղոյունլու ցեղերի դինաստիայի հաստատումը Տուրուքերան նահանգի կողմերում:
- 1382—1410 Ջելայիրյան Հուսեյնի հաջորդ՝ սուլթան Ահմեդ:
- 1385 Ոսկե Հորդայի խան՝ Թոխթամիշի արշավանքն Անդրկովկաս և Աղևրայան, Թավրիզի առումը և կողոպտումը (հունվարի 6-ին, ուրբաթ): Մարաղայի, Մարանդի, Նախիջևանի և Սյունիքի ավերումը:
- 1386 Լանկթամուրը գրավում է Թավրիզը: Լանկթամուրի առաջին մեծ արշավանքը Հայաստան և Վրաստան: Լանկթամուրի զորքերը պաշարում են Սյունիքում Երնջակ և Շահապոնք ամրոցները և ավերում Այրարատ նահանգի արևելյան շրջանները մինչև Կարբի, Բջնի, Գառնի, Սուրմայի և Կողը (աշնանը): Կոնյե Բարդոզ լեռան շրջանում տանուտեր Մարտիրոսի առաջնորդությամբ, Տփղիսի առումը (նոյեմբերին):
- 1387 Լանկթամուրի զորամասերի հարձակումը Սյունիքի վրա և Որոտան բերդի առումը (գարնանը): Փոքր Սյունիքի և Մարի գրավումը և Դոփյան տոհմի իշխանների նահատակումը: Լանկթամուրի զորամասերի պարտությունը Ճապաղչուր գավառում և լեռնային հուլիթ շրջանում (գարնանը): Վանի առումը և բնակչության սոսկալի կոտորածը (սեպտեմբերին):
- 1388 Հովհան Որոտնեցու մահը:
- 1388—1409 Գրիգոր Տաթևացիի ուսուցանում է աշակերտներ Ապրակունիսի, Տաթևի և Մեծփա վանքերում:
- 1388/9 Ղարա-Ղոյունլուների առաջնորդ՝ Ղարա Մուհամմեդի մահը:
- 1388/9—1420/1 Ղարա Մուհամմեդի հաջորդ Ղարա Յուսուֆ:
- 1393—1407 Գեորգի Է., Թագավոր Վրաստանի:
- 1394 Լանկթամուրի երկրորդ արշավանքը Հյուսիսային Միջագետքի վրա՝ յուլ Հայաստան: Լանկթամուրի զորքերը գրավում են Ամիդ-Դիարբեքիրը, Մերդինը, Ուտհան, Մծրինը, Երզնկան, Ալնիկ բերդը և Կարսը:
- 1395 Լանկթամուրի արշավանքը Թոխթամիշի դեմ և վերջինի ծանր պարտությունը Թերեք գետի մոտ (ապրիլին):
- 1386 Լանկթամուրի որդի՝ Միրանշահի արշավանքը Ղարա-Յուսուֆի դեմ և վերջինիս փախուստը Եգիպտոս:
- 1396/7 Ենյիս Ահմեդ Զադատայի առաջումը Վանա լճի կողմերը և տյս շրջանի կարճատև խաղաղեցումը:
- 1399 Սեբաստիայի, Մալաթիայի և Երզնկայի զավթումն օսմանցիների կողմից:
- 1399—1400 Լանկթամուրի երրորդ արշավանքն և Արևելյան Վրաստանի ավերումը ու բնակչության անխնա կոտորածը:

- 1400 Լանկթամուրն առնում և ավերում է Սեբաստիան, Հալիպը և Դամասկոսը:
- 1401 Մերդինը և Բաղդադը, որոնք ապստամբել էին Լանկթամուրի դեմ, մատնվում են սրի ու հրի:
- 1402 Մեծ ճակատամարտը Անգորայի մոտ և սուլթան Բայազիտ Ա-ի ժանդարտությունը (հուլիսին):
- 1403 Լանկթամուրի արշավանքը դեպի Արևմտյան Վրաստան ու Աբխազիա և հաշտության կնքումը Գեորգի է-ի հետ:
- 1405 Լանկթամուրի մահը (փետրվար ամսի կեսերին):
- 1404—1405 Կլավիխոյի ճանապարհորդությունը Հայաստանի վրայով Բավրիդ ու Սամարղանդ և վերադարձը:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՐԻՆՆԵՐԻ ԲԱՑԱՏՐՈՒԹՅՈՒՆ

Աթարեկ, աթարեկություն—խնամակալ թագավորական տոհմի անձերի, Սել-ցուկյանների անկումից հետո աթարեկ էին անվանվում նրանց երկրները նոր պետերը, բարձրագույն վեզիր վրաց արքունիքի—170, 171, 244, 253, 297, 302, 304, 330, 343

Ալաֆե, ուլուֆե—մթերապաշարի կամ կերի մատակարարում գործի ու ձիերի համար:

Ախսրթամար—հարկ, որ վճարվում էր քաղաքներում—280, 318

Աղհաղ, ոչխարի—հարկ, փարախի կամ գոմի օգտագործման համար—281, 283, 317

Ամիրա, ամիր, ամիրություն—տիտղոս ազնվականության բարձրագույն ներկայացուցիչների (=մոնղ. Շեոյոն), թուրք. Բեքա, կառավարիչ քաղաքի, կուսակալ երկրի—160, 171 և այլն, սեւ Շեմիր:

«Ամիրայակ»—հատուկ հարկ—284

Ամիրսպասալար, ամիրսպասալարություն—զորքերի ղեկավոր հրամանատար—170, 171, 244, 253, 304 ևն.

Արդուչի—իշխանավոր, գաղավոր—281, 308

Բաջ, բաթ—ապրանքների փոխադրման տուրք—268, 319

Բաթրար—բաթա—հավաքող պաշտոնյա—317

Բահաաուր—«կտրիճ, քաջ», ախաղոս, որ տալիս էին մոնղոլները զինվորական քաջագործությունների համար—181 և այլն:

Բասդազ—կուսակալ, կառավարիչ մոնղոլական իշխանության տակ գտնվող շրջանների—244, 249, 250, 284, բասդազական գործառն—բասդազների տրամադրության տակ եղած գործ—251

Բեկար—պարտադիր և անվարձ աշխատանք:

Բեթեքչի, բեթեկչե—զրադիր, հարկեր ցուցակագրող զիվտնատան պաշտոնյա—250

Դավթար, դաֆթար—աշխարհագրի ու զբանցված հարկատուների մատյան—250, 254, 276, 288. «մեծ դավթար գիււանին» գտնվում էր Թավրիզում—250

Դարուղա—մոնղոլական կառավարիչ, վարչական-ոռտիկական բարձր պաշտոնյա:

Դիվան—կառավարչական հիմնարկ, որի մեջ պահվում էին աշխարհագրի ու հարկատուների ցուցակները—250, 271, 318. «արքունի գիվան»—244, 281. «մեծ գիււան արքունի»-ն զբտնրվում էր Թավրիզում—250

Դոնագիր, «գոնագիր մեծ», «գոնագիր փոքր»—հարկեր են, որ վճարվում էին Անի քաղաքում—318

կամ, յամ, չիամ—անվանվում էին փոխադրական միջոցներ տալու պարտիքը, փոստային կայարանները և փոստային երթևեկությունը—271, 278, 280

նապելս, յառիս—հրամանագիր, հրովարտակ—221, 246, 254, 317

նշխ—սուրհանդակ, ղեկավար—279—281, 308

ելիսան, էլիսանություն—տե՛ս էլիսան, էլիսանություն

էվան, էվանություն—ոստիկանական պաշտոնյա—169, 172

թաղար—գործերի համար դոնձվող հարկ—271, 275, 278, 318—319. Շեղին թաղար—276, 284 Վալաթաղար—276

Թարխ—այն հարկադրական կարգն է, որի համաձայն կառավարությունը մթերքներ և ապրանքներ էր գրելում պարտադիր չնչին զներով կամ պարտադիր կերպով վաճառում էր առևտրականներին մթերքներ ու ապրանքներ բարձր գներով—282, 318

Թարխան—անվանվում էին նրանք, որ ազատված էին հարկերից և ունեին նաև այլ արտոնություններ—332

Թուլման—10,000 զորք, նաև 10,000 արծաթ կամ ոսկի զինար—231, 251, 336

Իլիսան, էլիսանություն, կամ էլիսան, էլիսանություն—էլիսան, այսինքն՝ ժողովրդի պետ, անվանվում էին չուլվյան դինաստիայի խաները:

Ինջու, շենչու—մոնղոլական մեծ խաների տոհմի անդամների անձնական կալվածք—244, 319

Ութու—տիկին, կին, խանի կին—214, 221, 233, 293

Վեալայ, խալէ—գինու, խաղողի և այլ գուլբա զրված հարկ—282

Պաքան, խաղան—նշանակում է խան—178, 193, 239, 260

Պասինցու—անձնական, սեփական ինցու—312, 318—320. Վասսէ հոգեր—խանի ու նրա բնտանիքի սեփական հոգեր—363

Պարաջ, խարաճ, Վարաճ, Վարաճոյ մեծ ու փոքր—հավանորեն, հոգահարկ կամ եկամտաբեր անշարժ գույքերի հարկ. Երբեմն՝ գլխահարկ—173, 273, 282, 313—314

կատապան, կատեպանություն—բյուզանդական բարձր վարչական պաշտոնյա—26

Վոլվայ համարն—անասնահարկ—284. տես Վամարելէ:

կունայզա—հպատակների պարտականություն տարեկան պարենավորելու և իրենց տներում տեղավորելու ճանապարհորդող զենպաններին ու պաշտոնյաներին:

Հաղր, հասարա—հավանորեն. հարկ կալվածատիրոջ փարախներից ու գոմերից օգտվելու համար—283. Վհարեղին—282, 317

ՎՀամարելէ, ՎՀամրելէ, Վոլվայ համար—կովերից և էշերից առնվող հարկ—282, 283—284, 317

ՎՀարսանէհալ—283—284

Հեջու—արքունի գործակալ, էլիսանական տան գերագույն կառավարիչ—146, 159, 160, 169, 171, 190, 204, 256

Ջեռնավոր—վարում էր գյուղական շրջաններում վարչական ու հարկահավաքման պաշտոն—172, 284

Ղալան, խալան—գլխապարտություն—278, 283, 318

Վխարայ հարիչ—վճարում էին Օշական գյուղը և վանքերը—283

Վուռուլթայ—ժողով մեծ խանի տոհմի անդամների և մոնղոլական բարձր ազնվականություն—198, 217, 224, 321—322

Հիշուր — անձնական հարկ կամ գլխահարկ. երբեմն՝ նաև անասնահարկ — 271, 275, 276, 278, 279, 318, 319

Մասֆ — ազատում հարկերից, հարկա-
յին իմունիտետ

Մալ — անշարժ գույքերի հարկ — 271, 275, 318, 319

«Մահկանէ» — հարկ — 283, 284

Մամուլներ — գնված ստրուկներ, ու-
րոնցից կազմված էին արեւլյան եր-
կրներում անձնապահանքի զորքերը
դինաստիայի անուն նշխարաւորում —
8, 294, 298, 303, 309, 311 ևն.

Մանգատորթախուցես — վրաց թագավո-
րութւյնի վեզիրը, որ պահում էր պե-
տական կնիքը — 150

Մյուլը — մասնատիրական հող կամ կալ-
վածք

Մուլթասիպ (սուլթասիք, սուլթա-
յիպ) — քաղաքի ոստիկանապետ և
վերահսկիչ շուկայի, կշիռների և
չափերի — 169, 171, 283, 319

Մուհուր, մուհուրություն — բնական
հարկերի մթերանոցների պետ — 169,
172

Մուհասիլ, մահասիլ — վճարել են Սա-
նահնի եկեղեցիները — 283

Մասիուրթուրուցես — արքունի մեծ
վեզիր Վրաստանում — 128

Յասախ — օրենք — 278

Նեմերի — արտակարգ հարկ — 283, 318
Նոյին — առաջնորդ կամ ներկայացու-
ցիչ մոնղոլական ազնվական տոհմի —
181, 203, 251, 304, 327 ևն.

Շահնա — մոնղոլական վարչական և
հարկահավաք պաշտոնյա — 175, 244,
280, 284

Շարխատ — բերքի որոշ մասը, որ վճար-
վում էր որպես հարկ, բնահարկ — 284

Շըբրիկ — սուրհանդակ — 281, 308

Ուլուս — բաժնեկալվածք, որ գտնվում
էր մոնղոլական խանի կամ խանա-
կան տոհմի անդամի իշխանութւյն

Ներքո — 213, 225, 227, 242, 278, 283
334, 344, 358

Ուլուֆե — տես ալաֆե

Պատրոն, պարոն, պատրոնություն,
պարոնություն — իշխան, իշխող ան-
սյուզերէն — 161, 170, 172, 266

Ռայիս — գյուղի ազգեցիկ ներկայացու-
ցիչ կամ առաջնորդ — 169, 172

Սահիր-գիվանի — ֆինանսական և հար-
կային գործերի վեզիր

«Սայլի սպիտակ» — հարկ — 284

Սուսունի — հարկ — 284

Սպասալար — սպարապետ, զորական ու-
ժերի ղլխավոր հրամանատար

Վեզիր — կառավարութւյնի քաղաքացի-
ական իշխանութւյնի ղլխ. մինիս-
տրը — 128, 190, 237, 244, 249, 299,
320, 344. «Վեզիր և քաղաք» — հրա-
մանատար և իշխող արքունի հար-
կերի ու մեծ գիվանի — 249

Տամդա, դամդա — կնիք, խաբանադրած
կնքված գիր, մաքս և առևտրա-
արդյունաբերական հարկ — 259, 271,
281, 318, 319, «էլտամդա» — 212, 216

«Գլխացանոյս ամենոյ գլխագէն» —
չափացներից գանձվող հարկ — 281.
«Գլխացանիկին գլխագէն քաղաքիս և
որ ի դրուց գայ» — ներկարարներից
ու ներկ վաճառողներից գանձվող
հարկ — 281

Տամդաճի — կնիք խփող, հարկեր գան-
ձող, րաժրար — 250, 266

Տարխ — 283. տես թարխ

Փայիզա — փաքրիկ տախտակներ, որոնց
վրա գրված էին աստուծո ու խանի
անունները և որոնք տրվում էին
հպատակ իշխաններին ու պաշտոն-
յաներին ի նշան նրանց իշխանու-
թւյն — 221, 246, 254, 277

Փատիշահ, փատշահ, փատիշահու-
թյուն — թագավոր.

Դեթուբար — շրջանի քարտուղար, նո-
տար — 250

ՅԱՆԿ ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ

Ա՛ալլալ քաղաք—57
 Աբաղա իլիւան՝ որդի և հաջորդ Հուլա-
 վուի—243, 255, 267, 292—302
 Աբաս՝ Թաղավոր Կարսի—16, 50, 62
 Աբաս՝ որդի Կյոււրեկի Ա-ի 91, 101, 136
 Աբաս շահկեցի—152
 Աբաս Բ. Կյոււրեկյան՝ որդի Կյոււրեկի
 Բ-ի—160, 167
 Աբրահայան խալիֆաներ—233
 Աբրարիկ դեա—310
 ՇԱՐՀԻՄԵՆԻ յազգէն Արժրուհեաց—77
 Արեղյան Մ.—340, 350
 Արեւադիա—12, 18, 23, 25, 48, 53, 63,
 68, 69, 88, 94, 190, 237, 296, 359
 Արեւադներ—16, 21, 46, 48, 49, 55, 68
 Արու-Քեկը ամբարեկ՝ որդի Ելակուլյան
 Մուհամմեդ Փաշալականի—122, 131—
 135
 Արուկեթ Օրբելի՛ հայր Իվանեի—90,
 95, 96, 97, 99
 Արուստուր՝ ամիրա Գանձակի ու Դվի-
 նի—22, 23, 52, 81, 83
 Արուստուր՝ որդի շեղդադյան Մանու-
 չեի—94—96, 105
 Արուշաքառ ժամանակագիր—136, 140
 298, 300
 Արօւլֆիդա աշխարհագիր—141
 Արուհասր ամիրա Դվի՛նի՝ եղբայր շեղ-
 դադյան Մանուչեի—83, 84
 Արու-Սեյիդ Բահատուր իլիւան (ՇԳՆԻ-
 սայիդ)—282, 283, 312, 316—322,
 324, 327
 Ադարակ—91
 Ադուլիս Վերին—324

Ադամ—180
 Ադամխան—155
 Ադանա—294
 Ադիլ՝ եղբայր Սալահդդինի—139, 140
 216. անս Մեյիք Ադիլ
 Ադոնց Ն.—116
 Ադաի—353 տէս Ադով
 Ադերբայջան 52, 99, 104, 111, 131,
 134, 177, 178, 183, 184, 187, 190—
 194, 198, 229, 239, 260, 293, 316,
 325, 330, 333, 335—337, 344, 353
 Ադղոր—238
 Ադով—353. տէս Ադաի
 Ադոզացիոր զավառ—16
 Աթարակ՝ որդի Հասան Զալալի—238
 Աթենք—339
 Աթահանկ—149. Աթահանկի ցեղ—148,
 149
 Ալադադ՝ լեռ և քաղաք—227, 242, 257,
 267, 301
 Ալադին՝ սուլթան Իկոնիայի—192, 193
 Ալամութ—230
 Ալանաց դուռն—356
 Ալայեդդին՝ սուլթան Իկոնիայի—221
 Ալաններ—185
 Ալաշկերտ, Ալաշկերտի դաշա—16, 262,
 360, 361. անս Վաղարշակերտ
 Ալեքսիոս Կոմնեն՝ հիմնադիր Տրապի-
 զոնի հունական կայսրութեան—165
 Ալի փաշա՝ քեռի Արու-Սեյիդ իլիւա-
 նի—322
 Ալիբասան՝ ամիրա Սեբաստիայի և
 Պոտոսի—85
 Ալիզադե Ա. Ա.—276, 282

Ալիշան Դ.—55, 56, 99, 103, 125, 137, 149, 150, 154, 155, 136, 159, 170, 171, 216, 255, 266, 281, 309, 310, 316—320, 325—327, 332, 340

Ալիշեր՝ ամիրա Դվինի—121

«Ալուալիս» (այժմյան Ալմալըք)—229

Ալուզ իշխանաց իշխան—77

Ալտան բերդ—186

Ալալա—225

Ալփասլան՝ սուլթան սելջուկյան—33, 53, 54, 57—66, 68, 73, 81, 82

Ալփի կամ Ալֆի՝ սուլթան Եգիպտոսի—292, 300, 309. տես Մանսուր Սելֆ-էգիին Բելառուս

Ախալցխա—213, 277, 287

Ախալքալաք—18, 53, 57, 58

Ախիշուք՝ զորապետ Չորանյան Մելիք-Աշրաֆի—334

Ախուրյան գետ—56, 59

Ականա—231, 252

Ականի (Փոքր Սյունիքում)—156, 157

Ականք—156

Ակինյան Ն.—77

Ակուլյան Ա.—18

Ահաբ—336

Ահաբուն բուլղար՝ կուսակալ Վասպուրականի—43, 44, 46

Ահմադ իլխան—266. տես Թագուդար Ահմադ

Ահմադ խան՝ հայր սուլթան Տահիրի—356

Ահմեդ բեն-Մուհամմեդ ալ-Ջաֆարի պատմարան—59

Ահմեդ սուլթան՝ որդի Զելայիրյան սուլթան Ուվեյսի—334, 335, 354

Ահմեդ Վելի ամիրա Զելայիրյան—335

Ահմեդ շեյխ չաղատայ—353

Աղբերխ գյուղ—153

Աղբերց վանք—155, 339. տես Գալե-ձոր

Աբուղա՝ որդի Զաքարյան Վահրամ Գաղեցու—201, 203, 214, 215, 245

Աղբուղա՝ որդի Զաքարյան Իվանեի—317

Աղբուղա՝ որդի Դոփյան իշխան Հասան Գ.—349

Աղեթ գյուղ (Բզնունյաց դավառում)—321

Աղթամար—51, 76, 358

Աղկունձ գյուղ—148

Աղ-Ղոյունլուններ, Աղ-Ղոյունլու ցեղեր—325, 338, 339, 357, 363

Աղջկաբերդ եկեղեցի Անիում—144

Աղսարթան՝ Թագավոր Կախեթի—64

Աղսարթան Բ.՝ Թագավոր Կախեթի—90

Աղսարթան՝ հայր Մածնաբերդի իշխան Կյուրիկի—202

Աղ-Մնղուր՝ տեր Մարաղայի—111

Աղստե գյուղ—153

Աղստե գետ—68, 128

Աղվանիստան—66

Աղվանք, Աղվանից աշխարհ—12, 15, 23, 54, 58, 63, 70, 72, 76, 78, 105, 178, 181, 182, 184, 185, 194, 197, 199—201, 212, 243, 257, 314

Ահառյան Հր.—85, 107, 250, 281, 283

Ահարա—203

Ամասիա—62

Ամիդ—14, 77, 193, 194, 216, 338, 342 357. տես Դիարբեքի

Ամիր երկաթ Պանլավունի՝ հայր Բարսեղ եպիսկոպոսի—152

Ամիր Հասան Ա.՝ որդի Քաղբակյան Պողոսի—306, 328

Ամիր Հասան Բ.՝ որդի Քաղբակյան Էաչի Ա.—ի—328

Ամիր Շարաֆ՝ ամիրա Բաղեշի և Քուլթի—350, 353

Ամյուկ բերդ—52, 76, 104. «Ամկոյ գաւառ»—77

Ամու-Դարյա գետ—225, 242

Այաս—262, 263, 267

Այծյաց բերդ—15

Այնա Զալու հովիտ—236

Այրարատ—88, 129, 133, 143, 144, 146, 147, 155, 302, 346

Անկոփիա բերդ—68

«Անանուն ժամանակագրութիւն» (հայերեն) 192, 194, 314, 315, 322, 223, 230, 232—234, 236, 238, 250, 264, 294—305, 310, 311

Անանուն՝ հեղինակ Քարթլիս-ցխովրե-
բայի (ԺԱ դար) — 23

Անանուն՝ հեղինակ Քարթլիս-ցխովրե-
բայի Վրացի արքայից արքայի
պատմութեան (ԺԲ դար) — 93

Անանուն՝ հեղինակ Համառոտ Վրաց
պատմութեան (ԺԳ դար) — 106

Անանուն՝ հեղինակ Իվ. Ջավախիշվիլու
հրատարակած տարեգրութեան (ԺԳ
դար) — 138, 141

Անանուն՝ հեղինակ Քարթլիս-ցխովրե-
բայի Թամար Թագուհու պատմու-
թեան (ԺԳ դար) — 172

Անանուն՝ հեղինակ Քարթլիս-ցխովրե-
բայի ԺԳ դարի պատմութեան — 183

Անանուն՝ հեղինակ Գրիգոր եպիսկո-
պոս Կարնեցու վկայարանութեան
Անատոսյեվիչ Գ. Ն. — 15

Անրեբդ — 122, 133, 143, 144, 149

Անդդ ավան — 77

Անգորա — 347, 358

Անդրկասպյան երկիր — 7, 179, 351

Անդրկովկաս — 15, 31, 32, 63, 66, 68,
69, 88, 95, 99, 145, 163, 164, 178,
181, 183, 185, 188, 190, 196, 198, 199,
227, 231, 240, 256, 259, 260, 269,
271, 273, 287—289, 293, 294, 299,
303, 304, 316, 320, 321, 329, 333, 336,
344, 353, 355, 359, Անդրկովկասյան
երկրներ — 252, 271, 288. Արեւելյան
Անդրկովկաս — 316

Անդրոնիկոս Դուկաս՝ զորավար բյու-
զանդական զորքի — 65

Անի — 11, 17, 19—24, 27, 44, 53, 55,
59—61, 70, 73, 77, 81—83, 89,
93—98, 102, 105, 106, 108—118, 123,
126, 127, 131, 134, 135, 139, 143,
144, 146, 150—158, 175, 185, 190,
206, 212, 231, 252, 258, 263, 264,
266, 281—283, 312, 317—320, 325,
326, 330—332, 334, 342. Անիի թա-
ղավորութիւն — 11

Անիի Շեղդադյան ամիրայութիւն — 72,
81, 83

Անձեաքիք — 15. Անձեաքյաց իշխանու-
թիւն — 26

Անտիոք քաղաք — 14, 61, 83, 294

Աշմուշատ, Արշամշատ — 76

Աշոտ Գ.՝ Թագավոր Բագրատունի — 15

Աշոտ՝ եղբայր Հովհաննես-Սմբատ Թա-
գավորի — 11, 19, 22, 81, 82

Աշոտ Պատրիկ Բագրատունի՝ իշխան
Տարոնի — 15

Աշոտ՝ պապ Բագրաց Գրիգոր Թագավո-
րի — 79, 80

Աշտարակ — 282

Աշրաֆ, Աշրաֆ եղբայր էյուբյան Մե-
լիք Առեւիտքի — 141, 190—193, 216

Աշրաֆ՝ որդի Եգիպտոսի Ալֆի սուլ-
թանի — 309

Աշրաֆ՝ եղբայր Հասան Քուչուքի — 329

Ապամեա — 14

Ապահունիք — 16, 48, 49

Ապարաներ կամ Պանայար գյուղա-
քաղաք — 149

Ապիրատ Պահլավունի՝ հայր Վասակի
և պապ Գրիգոր զորավարի — 82

Ապիրատ մեծ իշխան Պահլավունի՝ եղ-
բայր Բարսեղ եպիսկոպոսի — 112,
114

Ապիրատ Պահլավունի՝ հայր Սարգիս
եպիսկոպոսի — 152

Ապլիստան դաշտ — 292, 298

Ապուղամբ Պահլավունի՝ հայր Գրիգոր
եպիսկոպոսի — 152

Ապուղամբ՝ հայր Ղարիփ կամ Խարիփ
մազիսարոսի — 152

Ապրահունյաց վանք — 340, 341

Աջմեդ — 172

Առան — 72, 78, 81, 91, 93, 99, 100,
103, 104, 107, 110, 122, 130—132,
144, 178, 181, 183, 184, 194, 239,
308, 321, 330, 352

Առաջավոր Ասիա — 7, 13, 29—32, 67,
145, 160, 163, 164, 226, 231, 239,
242, 246, 272, 287, 289, 324, 336,
337, 358

Առուխ՝ մոնղոլական իշխանավոր — 302

Ասիա — 30, 160, 178, 338

Ասիլ — ամեն Ումեդի

Ասիլ (Վասիլ)՝ Անիի տանուտեր — 330,
331

Ասլան Մովսիս սուլթան՝ որդի Շեղդա-
դյան Մահմուդի—112, 113
Ասլան Նոյին—205, 253, 254
Ասլանշահ՝ որդի Տուղրուկ Բ-ի—103
Ասորեստան—356
Ասորի—359. Ասորոց թիվ—106
Ասորիք—14, 66, 73, 78, 150, 153,
212, 213, 216, 220, 226, 227, 234—
236, 262, 292, 294, 295, 298—300,
309—311, 344, 354, 357, 358. Հյուս-
սիսային Ասորիք—14, 73
Ասորիկ—17, 18, 24
Ասպահան—191
Աստվածածին՝ մասաու Անիում—150
Ասփա՝ գուստր իշխանաց իշխան Բու-
րակի—153
Ասփա՝ կին Դոփյան իշխան Գրիգոր
Բ-ի, գուստր Օրբելյան Տաբասայի-
հի—156, 157
Ավագ Սարգիս Զաքարյան՝ որդի Խոս-
րովի—125
Ավագ ամիրսպասալար՝ որդի Իվանի
աթարեկի—139, 188, 189, 198, 200,
203—207, 213—215, 217, 222—224,
238, 244—246, 252, 253, 256, 266,
302, 326
Ավետ քահանա՝ նահատակ—107
Ավգերյան Մ.—211
Ավնիկ րերդ—332, 360
Ատտալիատես Միքայիլ՝ բյուզանդա-
կան պատմադիր—59
Ատտիլա՝ առաջնորդ հոների—32
Ատրատին՝ անկր Շահի—Արմեն Միրա-
նի—107
Ատրենիս զավառ—157
Ատրպատական—32, 33, 69, 72, 78,
81, 88, 110, 122, 127, 140, 181,
186, 362. Ատրպատականի և Առանի
կուսակալություն—73, 77—78, 81
Արարական բեգուդիններ—354
Արարական խալիֆայություն—11, 12,
14, 32, 163, 169, 226, 227, 229. տես
նաև Բաղդադի խալիֆայություն
Արարներ—44, 337. արաբական ցե-
ղեր—31

Արաքսոտոն զավառ—39, 111, 133, 146,
147, 149, 326
Արածանի գետ—64
Արատես—154
Արարատյան դաշտ—132
Արտքս գետ—59, 130, 132, 138, 139,
173, 186, 213, 345
Արդարիլ—122, 137, 138, 140, 184
Արդահան քաղաք—18, 173. Արդահան
զավառ—68
Արզու՝ հայր Կարեն ամիրա Սալդու-
ի—105
Արենդս Ա. Կ.—233, 240, 275, 294,
293, 300, 304
Արենյան Թուրքաստան—186
Արենիք—7, 11, 14, 15, 18, 19, 22, 26,
28, 30—32, 34, 64—66, 67, 124, 165,
177, 184, 198, 206, 231, 276
Արմատյան Ասիա—66, 178, 179, 337,
339, 344, 359
Արմուտք—7, 15, 29, 31, 34, 164, 165,
213, 226, 293, 339
Արզն—77, 194
Արզուխաթուն՝ կին Հաթիրքի և Վե-
րին Խաչինի իշխան Վաթթանգի—
158, 167
Արթիկ—152
Արիստակես Լաստիվերտի—16—19,
22, 23, 25—27, 37—45, 47, 49—51,
59
Արիստոտել—339—341
Արիերուզա՝ եղբայր Հուլավուդի—236,
321
Արծիկ—50, 350
Արծն քաղաք—31, 41, 46, 47, 49
Արծրունիներ—23, 25, 26, 52, 55, 77,
95, 104, 160, 255, 297, 350
Արծրունյաց Թագավորություն—33, 37
Արծրունիս քաղաք—335
Արդուն իլիան՝ որդի Արաղայի—262,
292, 302—304, 308, 315, 337
Արդուն հարկահան և ապա բասդադ ու
վեզիր Հուլավուդի—213, 217, 228,
237, 238, 244, 248, 249, 271, 275—
277, 286, 297, 306

Արճեղ—48, 49, 77, 104, 138, 140, 194
283, 353
Արշակունիներ—12, 169, 170, Արշա-
կունիների թագավորութիւն—9, 169
Արշարունիք զավառ—40, 84, 89, 92,
102, 107, 108
Արուհ—150
Արջովիտ զավառ—44
Արսլանշահ՝ սուլթան սելջուկյան—112
Արտազ զավառ—232, 360. Արտազի
դաշտ—335
Արտահան—208
Արտանուշ—69, 130
Արտաշէր—144
Արտաշէր՝ որդի Զաքարյան Շահնշա-
հի—267
Արտաքսերքսես Ա. Երկայնաբազուկ—
126
Արտենա ամիրա—329, 357
Արտուկ՝ զորավար սելջուկյան Տու-
տուշի—87
Արտուխյաններ—72, 84, 87, 92, 352.
Արտուխյանների ամիրայութիւններ
Հյուսիսային Միջագետքում—87, 140
Արցախ—76, 100, 105, 113, 114, 120,
133, 159. Արցախական աշխարհ—157
Արփա խան—312, 321, 322
Արփա ավան—155
Աքսու գետ—293. տես Չաղան Մուրան
Աքքա քաղաք—309

Բաբելական երկիր—125
Բաբելացիներ—125
Բաբելոն—48, 49, 50, 123, 149, 356
Բաբելոնիա—124
Բաբերդ—290
«Բաբերական խել», Բաբերական ցեղ—
123, 124
Բազման—186, 242, 262, 263, 267
Բազարատ Գ. Թագավոր Աբխազիայի՝
որդի և հաջորդ վրաց Գուրգենի թա-
գավորի—16, 18
Բազարատ Դ.՝ Թագավոր Վրաստանի և
Աբխազիայի—23, 53, 55, 57, 58,
63, 68, 68, 94, 115
Բազարան—172

Բազնայր—151
Բազրատ Ե.՝ Թագավոր Վրաստանի—
344, 348, 356
Բազրատ՝ Անիի իշխանավոր—60
Բազրատունիներ—11, 12, 14—16, 18,
22, 24, 55, 61, 62, 68, 82, 88, 94,
99, 102, 115, 116, 122—124, 126,
129, 131, 143, 146, 151, 161, 166,
167, 169, 171, 175, 177, 233, 270.
Հայ Բազրատունիներ—30. Վրաց
Բազրատունիներ—8, 95, 98. Կորիկ-
յան Բազրատունիներ—68
Բազրատունիների թագավորութիւն—
11, 12, 32, 162—165, 270, 282
Բազրևանդ զավառ—16, 360
Բաղիլեոս Ա.՝ հիմնադիր Մակեդոնա-
կան դինաստիայի—13
Բաղիլեոս Բ.՝ կայսր Բյուզանդիայի—
9, 14, 21, 24—26, 28, 29, 37
Բաթու խան Ոսկե Հորդայի՝ որդի Զու-
լիի—198, 213, 217, 219, 221, 224—
229, 231, 239, 252, 279, 358
Բալախն «Բալաղայան»՝ խանի որդի—
231, 232, 239
Բալդուշի Պեդրոտտի—262
Բալթյան ծով—260
Բալկանյան թերակղզի—30, 336, 377
Բալու—16
Բաղաբերդ—79, 80, 114
«Բաղակու քար»—100
Բաղք, Բաղաց երկիր—76, 78, 79, 83
102, 155
Բաղաց կամ կապանի իշխանական
տոհմ—155
Բաղաց իշխանութիւն, Բաղաց կամ
Կապանի Սյունյաց թագավորու-
թիւն—74, 78—80, 102
Բաղդադ—31, 33, 47, 52, 227, 232,
233, 236, 263, 322, 325, 329, 344,
350, 351, 353, 354, 358
Բաղդադի խալիֆայութիւն—11, 233,
236, 263. տես նաև Արաբական խա-
լիֆայութիւն
Բաղեշ—213, 216, 350, 353
Բայազիտ՝ քաղաք—360

Իայադիտ Ա.՝ օսմանյան սուլթան—338,
 357, 358
 Իայադիտ՝ որդի Ջելայիրյան սուլթան
 Ուվեյսի—335
 Իայանզուրյան զինաստիա Աղ-Ղոյուն-
 լունեերի—357
 Իայդու իլխան—305, 322
 Իայլական քաղաք—132, 181, 184, 185
 236, 354
 Իայկալյան լիճ—225
 Իաշքյանդ—155
 Իայու Նոյին—213, 215, 216, 219, 222,
 227, 229—231, 254, 258, 271, 287
 Իասեն—16, 25, 37, 39, 40, 115, 122,
 130, 135, 136, 144, 146, 352
 Իասյան զավառ, 40. Բասենի զաշտ—
 44
 Իասիլի՝ վրաց պատմագիր—132, 134,
 135, 138, 172
 Իաստամյանց Վ. —173
 Իարդոզ լեռ—346
 Իարխուտարյանց Մակար եպ. —101,
 111, 158, 159, 167, 184, 205
 Իարկիարուի (Եհեկի Արուխ) 72, 73,
 78, 79, 84
 Իարկուշատ—144, 153
 Իարձրերեդ—294
 Իարձր Հայք—213, 352
 Իարսեզ Մեծ—24, 116
 Իարսեզ Ա. կաթողիկոս՝ եղբայր Ապի-
 րատյան Գրիգոր իշխանի—70, 82,
 83
 Իարսեզ եպիսկոպոս՝ որդի Մազիստրոս
 Հասանի և եղբորորդի Բարսեզ Ա.
 կաթողիկոսի—115
 Իարսեզ եպիսկոպոս Պալավունի՝ որդի
 Ամիր Երկաթի—152
 Իարտոզ Վ. Վ. —85, 194, 258, 272, 276,
 282, 283, 288, 289, 307, 317—320
 «Բաւրազան» խանի որդի—232
 Բելականի—297
 Բելենց վանք Անիի—150
 Բեկդամուր՝ հաջորդ Շահի Արմեն Մի-
 րանի—137
 Բեկկեր Ի.—15

Բենիսանի բերդաքաղաք—307
 Բեհամեջ բերդ—181
 Բեյբարս-Փնդուխտար՝ սուլթան Եղիպ-
 տոսի—236, 292, 294, 297—299
 Բեյբուլթ—14
 «Բեհկենակապ» —151
 Բերդանոր զավառ—157
 Բերդերեկ՝ որդի Ջուլյան Ջանիբեկ
 խանի—333, 334
 Բերդրի—48, 49, 77, 194,
 Բերքայ՝ եղբայր Բաթուի—225, 239,
 240, 268, 293, 294
 «Բզափայ» (Բուզաբեյ)՝ ամիրա Փարսի
 և Խուժաստանի—103
 Բդնունի—216, Բդնունյաց զավառ—
 321
 Բիթանիա—338
 Բդեն բերդ—78—80, 144, 254, 255
 Բյուզանդական երկրներ—165
 Բյուզանդական կայսրություն—12, 13
 17, 19, 23, 27, 29, 30, 43, 61, 64—
 67, 77, 84, 163, 165. Բյուզանդական
 պետություն—65
 Բյուզանդական Հայաստան—13, 14
 Բյուզանդիա—11, 13, 14, 16—19, 21,
 25, 27, 29—31, 43, 45, 50, 53, 59,
 62—64, 66, 68, 73, 81, 82, 293
 Բոլորաբերդ—155
 Բոլորապահ—262
 Բորախ—294, 297
 Բորախան—231, 232
 Բորինա՝ զուստր կյուրիկի Բ.—ի—107
 Բորոտն բերդ—144, 254, 255
 Բուրակ իշխանաց իշխան—146, 153
 Բուզան ամիրա՝ զորավար Մելիքա-
 հի—69
 Բուժդուրի թուրքական զորքի առաջ-
 նորդ—69
 Բուիդներ—51. Բուիդների պետու-
 թյուն—33
 Բուլղարներ—15, 18, 28, 226, 270
 Բուլղարական թագավորություն—16
 Բուլղարիա—17, 18, 24, 28
 Բուխարա—38
 Բուղա հարկահան—213, 217, 218, 226

Բուզա՝ վեղեր և շինքսան՝—302, 303
 Բուրթել՝ որդի էլիկումի—242
 Բուրթել, որդի Օրբելյան Իվանի—345
 Բուրհանեղդին Ահմեդ—357
 Բջին—27, 38, 132, 134, 143, 144, 188,
 223, 283, 284, 325, 331, 332, 346
 Բըռւսա—338
 Բըրսոս Մ. ահադ.—58, 185, 251, 275,
 319
 Գագ բերդ—68, 93, 111, 132, 133, 138,
 173, 202. Գագա դաշտ—93, 102, 111,
 112, 189
 Գագիկ Ա. Բագրատունի—17, 19, 30,
 23, 55
 Գագիկ Բ. Բագրատունի—22, 23, 27,
 61, 81, 94
 Գագիկ Թագավոր Կարսի՝ որդի Բագ-
 րատունի Արաս Թագավորի—50, 53,
 62
 Գագիկ Թագավոր՝ հայր Աղսաբթան
 Թագավորի Կախեթի—64
 Գագիկ՝ որդի Դավիթ Անհողին Թագա-
 վորի—90
 Գագա—310
 Գաղնա 32
 Գամբեկել Թորեցի՝ ամիրսպասալար
 Վրաստանի զորքերի—126, 127
 Գայլեձոր—155. տես Գլաձոր
 Գանյիճա—55
 Գանձակ՝ քաղաք և դավառ—52, 64,
 68—70, 76—78, 81—83, 88—92, 97—
 102, 104, 132, 138, 173, 178, 185,
 187, 189, 190, 191, 194, 197, 200,
 201, 258. Գանձակ Շահաստան—194
 Գանձակի ամիրսպառլու, Գանձակի
 կուսակալուքյուն.—83, 89—91, 88—
 100, 103, 132
 Գանձասար—158. Գանձասարի վանք—
 167, 205, 269. Գանձասարի մայր ե-
 կեղեցի—157
 Գառնի 98, 109, 144, 178, 187, 188,
 205, 346
 Գովարդին բերդ—93. Քավադին ամ-
 բող (Շօղինյն)—68

Գարգարացոց երկիր—132
 Գարգման՝ գավառ և բերդ—101, 133,
 147, 183, 202
 Գեգութ—139, 172
 Գելաթ—238
 Գելցեր Հ.—13, 14, 24, 30, 44, 62, 63
 Գեկսյուն—262
 Գեղամա ծովակ—156, 157,
 Գեղարգավանք—269
 Գեղարքունի ծով—143, 144
 Գեղարքունիք—128, 130, 132, 139, 147,
 153, 156, 159, 252—253, 320, 328
 Գեղե կամ Քեղե ամրոց—188. Գեղե—
 79, 80, 114
 Գենովա—161, 166
 Գեորգ զբիշ—349
 Գեորգի Ա.՝ Թագավոր Վրաստանի և
 Աբխազիայի—18, 19, 21
 Գեորգի Բ.՝ Թագավոր Վրաստանի և
 Աբխազիայի—53, 68, 69, 88, 89,
 91
 Գեորգի Գ.՝ Թագավոր վրաց—102, 103,
 105, 106, 107—113, 114—119, 121,
 122, 124, 136, 127, 137, 152
 Գեորգի ամուսին Թամարի—130, 132,
 Գեորգի Լաշա՝ Թագավոր Վրաստանի—
 154, 178, 183, 186, 218, 223, 231,
 236—238, 246, 249, 251, 253, 297
 Գեորգի՝ որդի Գեորգի Լաշայի որդի
 Դավիթ Թագավորի—237
 Գեորգի Պայձառ՝ Թագավոր Վրաստա-
 նի—330
 Գեորգի Հ., Թագավոր Վրաստանի՝ որդի
 Բագրատ Ե.-ի—354, 356, 359
 Գեորգիոս Համարտուոս՝ բյուզանդական
 ժամանակադիր—14
 Գետաբեկ—202
 Գետարգել վանք—326
 Գետիկ—265
 Գերեթին վանք—232
 Գերմանացիներ—32
 Գեորգ կաթողիկոս—82
 Գլմուշ (Գրթլմուշ)՝ առաջնորդ սել-
 ջուկյան զորքերի—39, 43, 63, 66,
 73

Դլաձոր (Գալլաձոր)—257, 269, 328, 339. Դլաձորի վանք—316. Դլաձորյան համալսարան—340
Դլիձոր—151
Դյուզալյան Լ.—117
Դոգ—180
Դոհարինե նահապակ—85
Դոդթն գավառ—323
Դոդիաթ հսկա—84
Դոնդրո—263. տես Խոյ
Դոնցա՝ կին Ջաքարյան Ավագի—224, 253
Դոնցա՝ կին Գեորգի Լաշայի որդի Գալիթ Թաղավորի—237, 238
Դոշավանք կամ Նոր Գետիկ վանք—159, 168, 264
Դորանդուխտ՝ կին Գալիթ Շինոզ Թաղավորի—96
Դորդլեսկի Վ. Լ.—135
Դուգարք նահանգ—74, 93, 129
Դուժիշտեզին՝ Թուրք զորավար—85
Դուլուկ՝ մոնղոլական մեծ խան—213, 217, 219, 220, 224, 225, 228
Դուշինգ՝ որդի Շիրվանի շահ Քառուսի—334
Դուրան—չայ զետ—183
Դուրգեն՝ եղբայր Վասդուրականի Սենեքերիմ Թաղավորի—16, 25
Դուրգեն Թաղավոր Վրաստանի—16—18
Դրեզոր Լուսավորիչ—69
Դրեզոր մազիստրոս՝ որդի Վասակ Պահլավունու—27, 39, 44, 56, 61, 82
Դրեզոր Բակուրյան՝ Անիի իշխանավոր—60
Դրեզոր Մեծ զորավար՝ որդի Վասակի և Թոռ Ապիրատի—82—84
Դրեզոր՝ զուգու արեւելյան—77
Դրեզոր Բաղաթ Թաղավոր՝ Թոռ Անուի—79, 80
Դրեզոր՝ որդի Հասան իշխանի Դոփի—155
Դրեզոր Բ. Դոփյան՝ որդի Դոփի Թոռ Հասանի—155, 156, 159, 328
Դրեզոր հեջուր՝ վերականգնու տան իվանե աթաբեկի—159
Դրեզոր հեջուր՝ որդի Հասանի—159

Դրեզոր Տղա հեջուր—159, 203
Դրեզոր նահապակ՝ եղբայր Խաղրակյան Վասակի—165
Դրեզոր Խուցենա՝ հարկահան և դատավոր—319, 330
Դրեզոր Աղա Անի թաղաքի տանուտեր—318—320
Դրեզոր Տաթևացի—325, 340, 341
Դրեզոր Կալսկոպոս՝ որդի Ապուղամբի—152
Դրեզոր երեց՝ շարունակող Մատթեոս Ուռհայեցու ժամանակագրության—108
Դրեզոր Խաչենեցի՝ Դոփի որդի—214, 215
Դրեզոր Խաչենեցի՝ հայր Սևադայի—233, 234
Դրեզոր Ահնեբեցի—211, 212, 220, 222, 230, 231, 248, 256, 267, 275, 276, 279, 285, 286, 295, 296, 301. տես Մաղաբեա արեղա
Դրեզոր Կալսկոպոս Կաբենեցի—313
Դրեզոր Խլաթեցի—346—350, 353, 354, 355
Դրեզոր Նարեկացի—333
Դրեզոր՝ որդի Դոփյան իշխան Հասան Գի—349
Դրեզոր Լուսավորիչ՝ եկեղեցի Անուում—150
Դրամ—79, 80, 114
Դադի վանք—158, 282. տես Խուլթա վանք
Դալաս—229
Դամասկոս—214, 235, 300, 310, 358
Դամսկյան սուր—168
Դանիշման՝ հիմնադիր Դանիշմանյան ամիրայուլի—85
Դանիշմաններ—87, 135. Դանիշմաններ ժամերայուլության—85, 87
Դանուր զետ—338
Դառան կամ Դառն դաշտ—242, 257, 267, 268.
Դավիթ Կյուրապաղատ՝ իշխան Տայոց—16—18, 20, 25
Դավիթ—Սենեքերիմ՝ Թաղավոր Վաս-

պաւրականի—37. տես Սենեքերիմ
թագավոր
Դավիթ Անհողին Բագրատունի՝ թա-
գավոր Լոռու և Աղվանքի—23, 58,
90
Դավիթ որդի Վասպուրականի Սենե-
քերիմ թագավորի—35, 36
Դավիթ շինող՝ թագավոր Վրաստանի—
89—96, 102, 103, 105, 116, 126
Դավիթ թագավոր Վրաստանի՝ հայոց
Դեմետրե Ա.-ի—103, 103, 117, 118
Դավիթ՝ եղբայր Ալեքսիոս Կոմնենի—
165
Դավիթ՝ որդի Կյուրիկի Ա.-ի—91, 102,
126
Դավիթ՝ հայ իշխանավոր—85
Դավիթ Սոսլան՝ ամուսին Թամարի—
130, 139, 172
Դավիթ՝ հայր Փեհարենց Մխիթարի—
172
Դավիթ՝ որդի Վրաստանի թագավոր
Գեորգի Լաշայի—213, 218, 219, 222,
231, 236—238, 246, 249, 251, 264,
297
Դավիթ՝ որդի Վրաստանի Ռուսուդան
թագուհու—208, 213, 218, 219, 253,
304
Դավիթ՝ որդի Վրաստանի թագավոր
Դեմետրե Բ.-ի—302, 304, 306
Դավիթ՝ եղբայր Վրաստանի թագավոր
Գեորգի Է.-ի—354, 355
Դավիթ՝ որդի Կիր-Աննա թագուհու—
347
Դավիթ կաթողիկոս Աղթամարի—357
Դավիթ փիլիսոփա—341
Դավիթ գրիչ—322
Եղավրեմ Շահաստան—250. տես Թավ-
րեզ
Դարանաղի—135
Դարյալ—306. Դարյալի բերդ—91
Դեզ բերդ—217, 218
Դելմիկենբեր—31, 32
Դեկիոս՝ հռոմեական կայսր—313
Դեկոր լեռ—(Շիլակօրքեն)—93
Դելնի քաղաք—353
Դեմետրե Ա. թագավոր Վրաստանի՝

որդի Դավիթ Շինողի—89, 90, 96—
99, 101—103, 106, 107, 124
Դեմետրե (Եփեմնա)՝ որդի Վրաստանի
Դավիթ Գ. թագավորի—103, 118
Դեմետրե Բ. թագավոր Վրաստանի՝
որդի Գեորգի Լաշայի որդի Դավիթ՝
թագավորի—237, 297, 300, 302—304
306
Դեշտ-ի-Խազար—300
Դեշտ-ի-Ղիսաղ—223, 258, 260, 333,
351
Դեսպինա խաթուն—293,
Դերբենդ—181, 185, 219, 229, 240,
264, 293, 299, 301, 304, 316, 335,
348, 352, 353
Դերենիկ՝ որդի Վասպուրականի Սենե-
քերիմ թագավորի եղբոր Գուրգե-
նի—26
Դլաղին—242, 267
Դիարբեքիբ—352, 357. տես նաև Լամիզ
Դիակղեոտանոս կայսր—313
Դմանիս—97, 198, 203, 297
Դյուլլորյի էդա—60, 246
Դոնդուա Վ. Դ.—134, 135, 138, 173
Դուբրյա Բ.՝ թագավոր արարների—92
Դուբրանշայ զեռ—185
Դոփ, ջուլը Զարարե ամիրսպասալարի
և Դյանե աթարեկի—155, 156, 160,
214, 216, 234
Դոփյաններ—146, 152, 156, 158, 159,
253, 328, 349
Դոփյանների իշխանություն—146, 155,
156, 158, 159,
Դուղադա Նոյին—203, 204
Դսեզ—160
Դվին—22, 23, 38, 52, 72, 77, 81—84,
98, 102, 109—112, 116, 121, 132,
130, 131, 134, 135, 140, 143, 144,
147, 153, 157, 173, 178, 187, 190,
191, 263, 337. Դվինի դուռ—157
Դվինի Շեղդադյանների ամիրայու-
թյուն—72, 81, 83, 109
Եղևանց զավառ—157

Ծահյա Անտիոքացի՝ արարական պատ-
մազեբ—18, 25, 26

Եւքսարտես—359. տես Սիր-Նարյա
 Նդիպտական մամուլքների սուլթանու-
 թյուն—242, 297, 311
 Նդիպտացիք—385
 Նդիպտոս—66, 70, 87, 140, 163, 235,
 236, 292, 294, 297, 298, 300, 309—
 311, 353, 354, 358
 Նդեսսա—135
 Նդդին՝ ամիրա Վանի և Ոսաանի—350,
 353
 Նթիլ—229
 Նլթինա խաթուն՝ հաջորդ Ջարմաղա-
 նի—198, 212, 215
 Նլիմացիք—36
 Նլուկուզ աթարեկ—100, 102—104, 106,
 107, 110—114, 119, 131
 Նլուկուզյան աթարեկություն—43, 122,
 132, 133. Նլուկուզյան մեծ պետու-
 թյուն—131
 Նլուկուզյան կամ փառլամանյան տոմ—
 100, 103, 104. Նլակուզյան տոմի
 իշխանություն—102, 103
 Նլուկուզյաններ—131, 135, 187
 Նկեդյաց գավառ—135, 308
 Նդեդիք—155, 205, 254, 255
 Նդեդյաց ձոր—154
 Նմեն—66
 Նմեսա—14
 Նպիխտ՝ իշխան Վիտանի Շիրակայ—
 61
 Նպիփան՝ կաթողիկոս վրաց—152
 Նսայի—308
 Նսայի Ննեցի—289, 325, 328, 340
 Նվլախ—185
 Նվրոպա—32, 177, 181, 198, 240, 293,
 303, 311, 316, 360. Արևելյան Նվրո-
 պա—160. Արևմտյան Նվրոպա—260,
 294, 341
 Նվրոպական պետություններ—311
 Նվրսիյան Պոնտոս—230
 Նտուխանք՝ կամ էյուլթյաններ—140
 Նրանոս—156
 Նրասխանդ—107, 149
 Նրդևանք բերդ—133, 202
 Նրեմյան Ս.—92, 115
 Նրերոն գյուղ—205

Նրերունք—254, 255
 Նրևան—9, 143, 150, 314—316, 333,
 343, 348, 356
 Նրդնկա—16, 137, 173, 178, 192, 215,
 232, 258, 262, 290, 298, 337, 349,
 352, 357, 358, 360. Նրիդա—16
 Նրնջակ՝ բերդ և գավառ (Ալլեշոյ բեր-
 թնն)—149, 339, 345, 354, 356
 Նրուսագեմ—85, 180, 233
 Նփրատ—14, 63, 156, 300
 Նփիմոս—55
 Ջաղա՝ թոռ ամիրապետար Ջաբարի,
 որդի Շահնշահ Ա.—326, 332
 Ջախողեր Բ. Ն.—67
 Ջանդի աթարեկ—100
 Ջաբարե Ա՝ հայր Ջաբարյան Սարգիս
 Մեծի—125
 Ջաբարե ամիրապետար, Ջաբարիա
 Մխարդրակի—122, 124, 125—129,
 132—134, 136, 138, 139—144, 146—
 151, 154, 155, 157, 160, 167—173, 186,
 200, 203, 234, 243, 253, 332, 342
 Ջաբարե՝ որդի Ջաբարյան Վահրամի—
 125, 132, 133, 136, 146, 147
 Ջաբարե՝ որդի Ջաբարյան Ավագի զըս-
 տեր խոշաքի—326
 Ջաբարե (Ջաբարիա)՝ որդի Շահնշա-
 հի—223, 224, 227, 233, 236, 342
 Ջաբարիա անունով մի քրիստոնյա
 բուրդ ազդից—125
 Ջաբարիա Պալավունի՝ Շահնշահի տան
 հեջուր—171
 Ջաբարիա սարկավագ—123, 124, 148,
 149
 Ջաբարյաններ—112, 118, 122—124,
 126, 127, 129, 130, 132, 138, 145,
 146, 147, 149, 153—155, 159—162,
 165, 166, 169, 170, 172, 174, 175,
 177, 182, 205, 217, 221, 224, 238,
 244—246, 252—256, 258, 266, 267,
 269, 310, 317, 319, 323, 326, 329,
 331, 332. Ջաբարյանների տոմ—
 122, 123, 126
 Ջաբարյանների Վահրամյան հյուղ—
 132

Զեղազեներդ—90

Զենջան (Քջանգան)—100, 263

Զեյնեզին՝ որդի Համգալլահ Ղազվինի
պատմագրի—335, 346

Էաշի՝ որդի իսաղրահյան Գոռի—306

Էաշի Ա՝ որդի Գոռյան Ամիր Հասան
Ա՝—ի—328

Էլառ—153

Էլիկուս՝ հայր Լիպարիտի—152, 153

Էլիկուս՝ որդի Լիպարիտի—119, 152,

Էլիկուս՝ որդի Օրբելյան Լիպարիտի—
198, 205, 213, 216, 242, 253

Էլիկուս՝ որդի Տարսայիճի—327, 328

Էլիսազի՝ Արսուխյան ամիրա—83

Էյուր՝ հայր Ալահեզդինի—140

Էյուրյաններ—140, 141, 190—192, 216,
234—236. Էյուրյան ամիրայու—

թյուռ—122. Էյուրյանների դինաս-
տիա—139

Էրզրում (Աւդրում)—136, 139, 164,
190, 192, 215, 217, 258, 262, 263,
349, 357, 360

Էրզրումի իշխանություն—164

Էրթորուկ՝ որդի օսմանյան թուրքերի
առաջնորդ Սուլեյմանի—337

Բրդիշ ամիրա—100

Թաղուզար Ահմադ՝ եղբայր Արադա
խանի—292, 296, 301, 302

Թաղուզար ապստամբ—292, 295

Թաղուզար՝ խանի որդի—231, 232

Թաթարներ—178, 180, 181, 193, 195,
206, 210, 211, 218, 221, 223, 234,

235, 237, 250, 251, 259, 260, 264,
269, 271, 273, 274, 280, 284, 342.

Թաթարական ցեղեր—9

Թաթարական արշավանք—179, 271

Թաթարստան—219

Թալին գյուղ—111, 282

Թախրաթան՝ իշխան Նրզնկա քաղա-
քի—352

Թալալթու լեռ.—տես Բարդոզ

Թաղիադին՝ որդի Էյուրիկի—233

Թամար՝ Թաղուհի Վրաստանի—121,
122, 124, 127—130, 132, 134, 137—

139, 165, 172, 173, 186, 253, 256

Թամթա՝ ղուևար իվանե աթարեկի—
141, 216

Թալարուխ գյուղ—223

Թանատի վանք—160

Թառձյան բերդ—138

Թավրիդ—81, 142, 181, 187, 191, 240,
242, 257, 262—264, 267, 268, 303,
310, 312, 315, 325, 329, 330, 333—
336, 344, 345, 360, 361

Թարգմանչաց վանք—166

Թարթառ դեռ—107, 155, 156, 205

Թրիլիսի—139. տես Տփղիս

Թելավ—297

Թեզնեյաց վանք—322

Եթեղոս Չրքին՝ որդի իշխանաց իշ-
խան Անբերդի Քուրդի—327

Թեղորոս կաթողիկոս—70

Թեղորոսի—353. տես Կաֆա

Թեղորոս արեղա նահատակ—85

Թեղոսուպուրիս—41, 135, 136, 290,
291

Թերեք դեռ—352

Թիմուր—343. տես Լանկիթամուր

Թիքեալ՝ իշխան վրաց—107

Թմոզվի—146

Թոխաթ—299. տես Նաև Նվդոկիս

Թոխթամիշ՝ խան Ոսկե Հորդայի—325,
335, 336, 343, 344, 347, 351, 352,
360, 361

Թոխու Նոյին՝ մոնղոլական զորավար—
298

Թոռնիկ իշխան՝ որդի Մուշեղի և պապ
Վիգենի—52, 76, 104

Թոռլ գետ—164

Թովդա Բահատուր՝ մոնղոլական զո-
րավար—298

Թովդա Մեծոբիցի—336, 340, 341, 344,
346, 347, 350—355

Թովդա Արծրունի—25, 34, 51, 77

Թորոս աղա՝ գործակից հարկահան Ար-
զունի—228, 248

Թորթում—367

Թորոս՝ իշխան Ռուբինյան—61

Թորոս՝ որդի Հեթումի—294

Թուղարք—89, 92

Թուրքեր—30, 41, 45, 47, 51—53, 56, 59, 61, 62, 65, 69, 74, 78, 81, 84, 89, 90, 92, 93, 96, 103, 107, 108, 114, 129, 130, 143, 163, 221, 230, 252, 271, 289, 292, 298, 299, 305, 325, 337, 344, 345, 350, 357, 358.

Թուրք-թաթարական ցեղեր—68

Թուրքական ցեղեր—7, 9, 31—33, 68, 77, 133, 160, 179, 199, 337—339, 339

Թուրք ամիրայութիւններ, Թուրքական իշխանութիւններ—74, 77, 81, 88, 92, 96, 97, 129

Թուրքաստան—39, 225, 229, 260,

Թոնդը գավառ—57, 58, 93, 206

Ժամկոյան Հ.—211

ժուղե Պ.—45, 46, 52, 55, 60, 89, 92, 100, 105, 109, 111, 114, 135, 136, 138, 139, 141, 181—187, 189—194

Իբեկ Կիմեադիր Մամուլայան սուլթանութիւն Նուրիյան Նզիպտոսում—235

Իբերիա—21, 347

Իբն-ալ-Ասիր՝ արաբական պատմագիր—45, 46, 52, 54—57, 59, 60, 92, 99, 100, 105, 106, 109, 111, 134—136, 138—141, 178, 179, 181—194

Իբն-արաբշահ՝ արաբական պատմագիր—352, 355, 359, 360

Իբն-ալ-Դայրանի—26, տես Դերենիկ՝ որդի Գուրգենի

Իբրահիմ Նաննալ՝ առաջնորդ սելջուկյան զորքերի—33, 39, 46, 47, 49, Վաքրեհիմ—43

Իբրահիմ Թոռ Գազնեյան Մահմուդի—33

Իբրահիմ՝ ամիրա Բաղեշի—353

Իբրահիմ Գերբենդցի՝ իշխան Շիրվանի—359

Իդգիր—360

Իլանսու գետ—239

Իլխազի ամիրա՝ որդի Արտուկի—87, 92

Իկոնիա—63, 73, 135, 192, 213, 215, 216, 218, 220, 221, 229, 338

Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանութիւն—73, 135, 192, 213, 216, 220, 229, 338

Ինաքուլ գյուղ—134

Իսահակ Կոմնեն՝ բյուզանդական զորավար—66

Իսաքրիա—230

Իսմայել—308. Իսմայելականներ—313, 314. Իսմայելացի—290, Շադզն Իսմայելացի—106, 290, 313

Իսմայել Իբն-Ակութ սելջուկյան ամիրա՝ կոստակալ Ազերբայջանի և Հայաստանի—53, 70, 72

Իսմայելիտ աղանդավորներ, Իսմայելիտներ—70, 191, 226, 230, 236

Իսմուլ՝ որդի Հուլափուի—234, 293

Իսպիր—360

Իսրայել—267, 268, 329. Իսրայելացիներ—180

Իվանե աթաբեկ՝ որդի Սարգիս Մեծի—122, 124—129, 131—134, 136, 139—144, 146, 151, 154, 157—160, 167, 169—173, 183, 185—188, 199, 203, 216, 223, 234, 246, 252, 253, 332

Իվանե Օրբելի՝ որդի Լիպարիտի—68, 90, 91

Իվանե Օրբելի՝ որդի Արուլիթի—93, 96, 98, 99, 110

Իվանե Օրբելի՝ հայր Սմբատի—97

Իվանե Օրբելի՝ որդի Սմբատի և եղբայր Լիպարիտի—108, 114—119, 126, 152,

Իվանե՝ հայր Թիրքաշ իշխանի—107

Իվանե՝ որդի Լիպարիտի և եղբայր Էլիկուսի—119, 152

Իվանե՝ Թոռ Զաքարյան Զաքարե Ա.—ի որդի Վահրամի—183

Իվանե՝ որդի Զաքարյան Ազուրդայի—317

Իվանե՝ իշխան Որոտն գավառի—340

Իտալական քաղաքային հանրապետութիւններ—165, 257, 260

Իտալիա—63, 260

Վրան—73, 78, 210, 225, 228, 240, 242,

246, 248, 271, 288, 306. Իրանական
իշխանություններ—32
Իրաք—32, 87, 99, 243, 351, 353, 354
Իրաքի Սելջուկյան սուլթանություն—
243

Լալ՝ բերդաքաղաք—57
Լալայան Նրվ.—316, 324
Լանգեյն—263
Լանկթամուր—324, 334, 336—340,
344—360, 363

Լանկթամուրյան արշավանքներ—8,
337—340

Լաջին—311. տես Մանսուր Խուսամեդ-
դին Լաջին

Լառիա—62
Լաստիվերտցի. տես Արիսաակես Լաս-
տիվերտցի

Լատինական կայսրություն—165
Լարիսա քաղաք—25, 37

Լեն—Պուլ Ստենլի—85, 100, 103, 117,
135, 137

Լեո—9
Լեանտական առևտուր—166

Լեոն 2. Իմաստասեր՝ կայսր Բյուզան-
դիայի—13

Լեոն Բ.՝ Թազավոր Կիլիկիայի—221
Լեոն Գ. Թազավոր Կիլիկիայի՝ որդի

Հեթում Ա.—ի—124, 294, 295, 297,
299, 300, 303

Լի—172
Լիկանդոս դավառ—27

Լիպարիտ մեծ իշխան, սպարապետ
վրացական զորքերի—38, 44—46, 115

Լիպարիտ՝ հայր Իվանն Օրբելիի—68
Լիպարիտ՝ եղբայր ամիրսպասալար

Իվանի և հայր Էլիզուլի ու Իվա-
նի—119, 152—154, 252, 253

Լիպարիտ՝ որդի Էլիզուլի—152, 153
Լիպարիտ՝ հայր Օրբելյան Սմբատ ար-
քայի—254

Լիպարիտ՝ եղբոր որդի Օրբելյան Տար-
սայի—306, 308

Լիպարիտյան տոհմ—115
Լմպատ—151

Լոռի՝ քաղաքներդ և դավառ—23, 54,

58, 72, 73, 74, 84, 91, 116, 122,
126—128, 133, 160, 198, 203

«Պարբեկ». տես Ղազիբեկ ամիրա—100
Պարսուն՝ ըստ Ստեփանոս Սյունյաց

Եսիսիսպուհի—152
Պարսկական—156

Պարսկ՝ որդի Սմբատի—144
Պարսկանց Գր.—347

Պարսկաբար բերդ—93
Պարսկուկ Ա.—347

Պարսկ՝ հայր Վասակի—154
Պարսկականներ—146, 154, 155, 157,
159, 170, 233, 234, 252, 306

Պարսկականների կամ Պարսկականների
մեծ իշխանություն—146, 153, 157

Պարսկ—25, 40
Պարսկուկ Ն. Վ.—117, 134

Պարսկիկներ—9, 89, 92, 165, 294
Պարսկիկաց արշավանքներ—163, 165

Պարսկուր Կեչառեցի—329
Պարսկ—72, 76, 89, 99, 101, 114, 132,
146, 157—160, 168, 204, 205, 243

Պարսկի իշխանություն—72, 76
Պարսկաբերդ—158

Պարսկագետ—154, 158, 205
Պարսկիկյան Լ. Ս. 281, 290, 308, 315, 321,
327, 333, 339, 345, 348, 355

Պարսկաստ վանք—355, 357. տես Նաև
Սուրբար վանք

«Պարսկագետ» կամ «Ղաբա-Սյուրբ»
աթարեկ—98

Պարսկագետ իլխան (Պարսկագետ)—
156, 312, 315. տես Ուլջեյսու

Պարսկի իշխան՝ տոհմակից Արթուր-
նիկներ—104

Պարսկ (Պարսկ) Ասլան՝ որդի Նուրուդինի—
114, 119—121, 131, 152

Պարսկ—63, 72, 77, 87, 102—104, 111,
122, 135—143, 178, 190—193, 213,
216, 258, 263, 334, 337

Պարսկի ամիրայություն—102, 103, 135,
138, 139, 141, 190, 216. տես Նաև

Մանգոկներ—Պարսկի ամիրայություն
Պարսկ Ասլան Բ.՝ Իկոնիա-Ռումի սուլ-

թան—135, 139, 186

Խծկոնք—149
 «Խնձորոյ դուխ»—79, 80
 Խնուս—263
 Խոխանարեղ—76, 154, 158, 203
 Խոյ—191, 193, 263, 360, 361
 Խոյախան բերդ—157
 Խոյական բերդ—217, 218
 Խուլթ—349, 350
 Խոնձա՝ կին Դոփյան իշխան Հասանի—
 349
 Խոշաք՝ կին Իվանն աթարեկի—145,
 187
 Խոշաք՝ զուստր Այսադի—224, 238, 256,
 266, 326
 Խոշորնի—123, 124
 Խոջա Մուհամմեդ Շեմսեդդին—263
 Խոսրով Պարվեզ—289
 Խոսրով՝ Զաքարյանների տոհմի նա-
 խորդ—123
 Խոսրով Գանձակեցի՝ նահատակ—106,
 119
 Խոսրովիկ՝ իշխան Բաղայ երկրի—79,
 80
 Խոսրով Փիրուզ՝ ամիրա Բողդադի—47
 Խորադմ աղզ—348
 Խորանշատ վանք—202, 257, 269
 Խորասան—31, 33, 38, 67, 289, 292,
 297, 301, 302, 305, 306, 315, 351,
 359
 Խորիշահ՝ քույր Զաքարեի և Իվանի—
 157, 187
 Խորձյանի անտառ—40
 «Խորուռքետ» զավառ—157
 Խուանդզե՝ զուստր Մուհամմեդ Շեմ-
 սեդդին Սահիպ Դիվանի—326
 Խուբիլայ՝ եղբայր Մանգու մեծ խա-
 նի—226, 238, 242, 246
 Խուբուռա Մ.—69, 130
 Խուբավանք. տես Դադի վանք
 Խուլթու-Ասլան՝ զանձարանապետ
 Վրաստանի—127
 Խուլթու-Բուզա՝ որդի Աթարեկ Սա-
 դուն Արծրունու—304, 311
 Խուլթուշահ՝ զորապետ Ղազան խանի—
 292, 306, 310
 Խուժաստան—47, 103, 187

Խուլ—239. տես նաև Ղուլ
 Խուհտուղտի ամիրա՝ ձառա Ղարա-Սըն-
 գուր աթարեկի—89, 100, 102
 Խուլթի լեռներ—47
 Խուհան—89, 92, 98, 183
 Խուշքեր՝ կրտսեր եղբայր Շեդդադյան
 Փասուլունի—105
 Խուշասար Ղիշազ՝ ամիրապետար
 Վրաստանի զորքերի—127
 Խուլթի ամիրա՝ որդի Կուզի—98, 109,
 110
 Խվարեկ—145, 179, 181, 187, 188,
 192, 260, 334
 Խվարեկյաններ—190, 191, 202
 Խվարեկի մեծ պետութուն—179
 Խվարեկյան զորքերի արշավանքներ—
 178
 Խվարեկցիներ—188
 Խրամ դետ—183
 Մադկոտն զավառ—77
 Մադկոցաձոր—150
 Մամիդես նահատակ—85
 Մամիզավ՝ բերդաքաղաք (Կամենզավ)—
 62
 Մառաբար—102, 121
 Մար դյուղաքաղաք—156, 344, 348,
 Միրանաբար բերդ—217, 218
 Մմակ—150
 Մուվիդ՝ որդի Փոկասի—25
 Մոփք—135
 Կաթողիկե եկեղեցի՝ Անի քաղաքի—94, 96
 «Կաթողիկոսի քար»—102
 Կալեր զավառ—157
 Կալկա դետ—185
 Կախեթ—64, 89, 90, 251
 Կաթարեթ բերդ—133, 202
 Կաղզվան—84, 107, 108, 142, 144
 Կամախ—192, 232
 Կայեն բերդ—93, 128, 132, 153, 203,
 255
 Կայծոռ բերդ—93, 128
 Կանդարք զավառ—57, 58
 Կանիկ մադիստրոս՝ զորավար Բադի-
 լեոս Բ.—18

Կաշգար—179
 Կապաղովկիւ—28, 63, 65, 72, 73, 85, 87
 Կապաղակ քաղաք—89, 91, 183
 Կապան՝ քաղաք և գավառ—15, 72, 74, 76, 80, 89, 100, 114, 155
 Կապանի Սյունյաց թագավորութիւն—8, 72, 74, 76
 Կապանի կամ Բաղաց թագավորութիւն—114. տես նաև Բաղաց թագավորութիւն
 Կապուռուռ քերդ—44
 Կառկառ—221, 252
 Կասպից ծով—39, 95, 154, 164, 181, 225
 Կավուրդ՝ եղբայր սելջուկյան սուլթան Ալիսանի—63, 73
 Կատա՝ զուտոր Բաղաց Գրիգոր թագավորի—80, 84
 Կատակալոն Կեկավմենոս (Վեմենոս)՝ կուսակալ Անիի—43
 Կարակորուս—198, 225. տես Ղարաղորուս
 Վարապետանց քաղաք—102
 Կարապետյան դպրոց Ախալցխայի—213, 277, 287
 Կարբի—327, 347
 Կարին—20, 41, 46, 72, 77, 85, 95, 102, 105—107, 130, 132, 135, 137, 142—144, 213—215, 217, 258, 262, 264, 313
 Կարէհան—79, 80
 Կարմիր գետ—263. տես Կիզիլ լայ
 Կարմիր փորակ—139
 Կարնի փոր—139
 Կարնո ամիրայութիւն—72, 85, 95, 102, 105, 135. Կարնո գաղա—20, 40
 Կարուց երկիր—135
 Կարս—15, 16, 18, 20, 47, 53, 62, 68, 72, 77, 85, 94, 95, 112, 115, 123, 131, 135, 138, 139, 143, 144, 162, 164, 173, 178, 190, 191, 198, 204, 229, 251, 258, 263, 266, 297, 352
 Կարսի Բագրատունյաց թագավորութիւն—11, 62, 131. Կարսի ամիրայութիւն—72, 85, 95, 164

Կարստ Յոս.—283
 Կաքավարերդ—79, 80, 114. Վաքառքերդ—100
 Կաֆա—353. տես Թեոդոսիա
 Կեդրենոս Գեորգիոս՝ բյուզանդական ժամանակագիր—15, 19—22, 25, 41
 Կեկելիձե Կորն.—34
 Կեյսուլթան Շեղզադյան—117, 134
 Կեչառիսի վանք—84
 Կեչառուք—154
 Կեչոր—120, 121
 Կեռան թագունի—330, 331
 Կեսար Դուկաս՝ բյուզանդական ղորավար—66
 Կեսարիա—61, 66, 215, 219, 246, 298, 357
 Կերման—73
 Կիզիլ լայ—70. տես Կարմիր գետ
 Կիզիստրա, Կիսիստառ—61
 Կիլիկիա—8, 16, 63, 73, 163, 168, 172, 190, 215, 219, 221, 228, 229, 235, 262, 292, 294, 297—299, 309—311, 339, 341. Արևելյան Կիլիկիա—14
 Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխանութիւն—73
 Կիլիկիայի հայկական թագավորութիւն—262, 297, 309—311, 339
 Կիլիկիայի Տավրոս—62
 Կիր—Աննա՝ զուտոր Տրապիզոնի թագավորի—347
 Կիրակոս Գանձակեցի—91, 99, 123—125, 128, 133, 137, 140—142, 157, 159—160, 167, 168, 171, 181—186, 192—194, 196—209, 212—224, 226, 228—231, 233—249, 242, 245, 247—259, 252, 259, 260, 264, 267, 268, 273, 275, 277, 279, 280, 286, 287, 293, 294
 Կիրման—63
 Կլավդիոս—342, 343, 360, 361
 Կկոց քաղաք—114
 Կղարջ—68, 69, 206
 Կյուրեղե Ա. (Կուրեղե)՝ թագավոր Ձորագետի—53, 58, 63, 74, 91, 101, 126

Կյուրերիկե Բ.՝ որդի Կյուրերիկյան Դավիթ
 Թագավորի—102, 115, 158, 160, 167
 Կյուրերիկե Դ.՝ Թագավոր Կախեթի—80
 Կյուրերիկե՝ որդի Աղսարթանի—202
 Կյուրերիկե՝ հայր Թաղիադի—233
 Կյուրերիկյաններ—91, 102, 115, 123,
 160, 202, Կյուրերիկյան Բագրատունի-
 ներ—102, 126, 129
 Կոզոմիտ զավառ—77, 360
 Կոթի գյուղ—111
 Կոզա—173, 206
 Կոզր—248—249, 346, 352
 Կոմանա—62
 Կո—150
 Կոպիտարա—262
 Կոռիկոս բերդ—298
 Կոստանդին է. Պորփյուրոզեն՝ հայր
 Բյուզանդիայի—13
 Կոստանդին Բ.՝ հայր Բյուզանդիա-
 յի—26
 Կոստանդին Թ.՝ Մոնոմախոս՝ հայր
 Բյուզանդիայի—23, 27
 Կոստանդին Դուկաս՝ հայր Բյուզան-
 դիայի—62
 Կոստանդին՝ որդի Վրաստանի Թագա-
 վոր Բագրատ Ե.—354, 355
 Կոստանդին Երզնկացի—270
 Կոստանդնուպոլիս—23, 30, 47, 63—66
 165
 Կոստանյանց Կ.—39, 56, 95, 112, 126
 Կովկաս—48, 49, 66, 91, 156, 292,
 300. Կովկասյան երկրներ—198.
 Հյուսիսային Կովկաս—32, 88, 91,
 103, 185
 Կովկասյան լեռներ—91, 93
 Կոստայք—153, 164, 254—255, 328
 Կոսման գետ, Կոսման գաղա(Կոստայք)
 —178, 183, 184
 Կոսոր (Ղոթուր)—263
 Կորեկյան կամ Կյուրերիկյան Թագավո-
 րութուն.—58, 72, 74, 84, 89—91,
 103, 126
 Կորեիկե՝ տես Կյուրերիկե
 Կուղ՝ հայր Խուրթի ամիրայի—98
 Կուստուղ՝ սուլթան Եգիպտոսի—235,
 236

Կուր զեն՝ 98, 132, 139, 243, 316, 321,
 393
 Կրիմսիկի Ա.—90, 181, 344, 355
 Կրուսբախեր Կ.—13
 «Հազաներայ լեռնակողմ»—101
 Հաթերք—78, 89, 101, 158, 167
 Հալեպ—235, 236, 300, 358
 Հալեպի սուլթանություն—236
 Հակոբ դրիչ—345, 346
 Հաղարծին—126, 129, 133, 143, 144
 Հաղրատ—82—84, 116, 167, 269
 Հանդերեկ—332
 Համա—301
 Համադան—183, 184, 300, 353
 Համազասպյան—Մամիկոնյաններ—160
 Համաթ քաղաք—235, 300
 Համասրի գյուղ—153
 Համարտոլոս—տես Գեորգիոս Համար-
 տոլոս
 Համարդիկոս—340
 Համգալլահ Դազվինի՝ պարսկահան
 պատմագիր և աշխարհագիր—111,
 240, 263, 287—289, 300, 307, 321,
 335
 «Հայաստանեայք»—80. Մեծ Հայաստան
 —21. Արևելյան Հայաստան—168,
 270, 344. Արևմտյան Հայաստան—
 206, 338, 343, 352, 357
 Հայդ Վ.—263, 267
 Հայկազյան ազգ—346. Հայկազյան զա-
 վառ—351. Հայկազունքն Արծրու-
 նիքն—25
 Հայկական Բարձրավանդակ—87, 88,
 110
 Հայկական իշխանություններ—8, 9,
 12, 13—15, 29, 31, 72, 74, 76, 77,
 114, 133, 145—147, 151, 160, 170,
 329
 Հայկական լեռնաշխարհ.—8, 14 24, 29—
 31, 51, 59, 61, 71, 81, 84, 85, 87,
 200
 Հայկական միջնաշխարհ—77, 81, 112,
 114
 Հայկավանք եկեղեցի Ղանուխ—348

Հայոց աշխարհ—22, 36, 43, 51, 70, 97,
 136, 201, 315, 348
 Հայոց թագավորութիւն—119, 120.
 Հայոց հյուսիսային իշխանութիւն—
 88
 Հայք—39, 58, 70. Մեծ Հայք—145, 314.
 Մեծ Հայաստան—361
 Հանդաբերդ (Փոքր Սյունիքում)—156,
 158
 Հանձիթ գավառ—76
 Հաշիշյաններ—227, 230
 Հաշտյանք գավառ—40
 Հաջի-Տարխան—355. տես Աժդերխան
 Հասան Իրն-Ալի—67. տես Նիզամ ալ-
 Մուլք
 Հասան Մադիստրոս՝ հայր Բարսեղ ե-
 պիսկոպոսի—118
 Հասան իեծ՝ հայր Վաթիթանդ Տանկի-
 կի—157
 Հասան իշխան՝ ամուսին Ջաքարյան
 Սարգիս Մեծի դուստր Դոփի—155
 Հասան՝ որդի Դոփյան Գրիգորի և Թոռ
 Դոփի—155
 Հասան Բ. Դոփյան—328
 Հասան Հաթերքի իշխան՝ ամուսին
 Կյուրեղիկ Բ.-ի դստեր՝ Մամբանի—
 158, 167
 Հասան՝ հայր Գրիգոր հեջուրի—159
 Հոսան Ջալալ Դոլա՝ որդի Խաչենի տեր
 Վաթիթանդի և Խորիշահի—157, 167,
 198, 205, 213, 215, 217, 218, 221,
 227, 238, 245, 252, 255, 269
 Հասան Պոռշ՝ որդի Խաղբակյան Վասա-
 կի—233, 234
 Հասան Գ.՝ Դոփյան իշխան—349
 Հասան Վզուրկ (մեծ) Ջելայիրյան—312
 322, 329, 334
 Հասան Քուշուք (փոքր) Չորանյան—
 312, 323, 329, 330
 Հասան՝ հայր Պարսիմո Ռախի—172
 Հասկաբակ գավառ—157
 Հավապուռ—154, 158
 Հավճիշ—16
 Հավթախաղաց բերդ—205
 Հատեցունց փոռոց Անիում—150

Հարավային Հայաստան—31, 337, 343
 349, 352
 Հարավային Ռուսաստան—270
 Հարոն ամիրա—100
 Հարու ամրոց (Վարանդալում)—114
 Հարք—15, 16
 ՀՀաւքախաղաց—158
 Հեթում Ա.՝ թագավոր Կիլիկիայի—213,
 215, 219, 227—230, 235, 294, 297
 Հեթում Բ.՝ թագավոր Կիլիկիայի—309
 Հեթում պատմիչ—209, 210, 211, 229,
 233, 236, 294, 298—300, 302, 304,
 305, 310, 312
 Հելեսպոնտոս—358
 Հելիոպոլիս—14, 44
 Հեմա քաղաք—235, 300, 301, 309, 310
 Հենրի Գ.՝ Սպանիայի թագավոր—360
 Հեռավոր Արևելք—238, 243, 246, 258
 Հեր և Զարեանք գավառ—304
 Հերթն—144
 Հերհեր—155
 Հերցերդ Գ. Ֆ.—44, 60
 Հիերոպոլիս—14
 Հինդուքուշ—33
 Հիսն-Կեֆ—72, 85, 86
 Հյուսիսային Ասորիք—295, 338
 Հյուսիս-արևելյան Կիլիկիա—298
 Հյուսիսային Կովկաս—219, 300, 316,
 352
 Հյուսիսային Հնդկաստան—85, 353, 354,
 Հյուսիսային Միջագետք—226, 234,
 235, 337, 351, 352
 Հնդկական Օվկիանոս—68
 Հնդկաստան, Հնդկաստան—32, 187, 242,
 343, 356, 358
 Հոնաց Պահակ—356
 Հոնենց տոհմ—149
 Հոներ—32, 356
 Հոնենք—150, 151
 Հոնի քաղաք—70
 Հոռոմք—301
 Հոռոմայր—126
 Հոռոմներ—20—22, 43, 46, 54
 Հոռոմոսի վանք—144, 149, 159
 Հովհան Որոտնեցի—325, 328, 340, 341
 345, 346

Հովհաննավանք—147, 148, 327
 Հովհաննես Դարգելի—229, 236
 Հովհաննես՝ որդի Ումեկի—264
 Հովհաննես Ա. Զմշկի՝ կայսր Բյուզանդիայի—11, 13—15
 Հովհաննես Կուրկուսա՝ հայազգի մեծ զորավար Բյուզանդիայում—13
 Հովհաննես-Սմբատ՝ Բաղրատունի թագավոր—11, 19—21, 81, 82
 Հովհաննես սարկավազ—168
 Հովհաննես ս զրիչ—320
 Հովհաննես եպիսկոպոս (Անիում)—318
 Հովհաննես տանուներ—318—326
 Հովսեփ Դուռնեցի նահատակ—106
 Հովսեփյան Գ.—76, 118, 119, 123, 126, 134, 137, 160, 152, 154, 155, 157, 159, 170—172, 194, 200, 216, 297, 319, 320, 322, 328, 331
 Հովք—265
 Հորդանան գետ—236
 Հորդանան թուրք վկա—107
 Հորն Գ.—105
 Հուգուդ ալ-Ալամ—132, 186
 Հուլավյաններ—227, 239, 240, 242, 244, 262, 268, 269, 292, 294, 303, 306, 312, 321, 324, 325, 328, 333, 334
 Հուլավյանների պետություն—303, 312, 324, 325, 328
 Հուլավու իլիան—213, 224, 226, 227, 229—236, 238—240, 242, 243, 244, 255, 267, 268, 277—279, 292—295, 301, 315, 321, 358
 Հուլիանոս կայսր—24, 130, 313
 Հուլներ—21—24, 30, 44, 45, 61, 63, 68, 94, 337, 348
 Հունաստան—27. Հունաց տուն—27
 Հունարակերտ—98
 Հուսեյն՝ որդի Զելայիբյան Ուվեսի—336
 Հոբաթ մեծ խան—217, 224. Հեթեթա խազան, Հալեթա զան, Հալեթաթազան—193
 Հոռմ—369, 339
 Հոռմեական պետություն—30, 32
 Հոռմկա—309

Հրաշաքերդ—153, 154, 205
 Զագավանք—282
 Զիրավ դաշտ—305
 Զորազետ—8, 11, 58, 62, 63, 74, 116, 123, 124, 126, 129, 131, 138, 168, 173. Զորազետ գետ—160
 Զորազետի թագավորություն—131
 Զորավոր—73, 98, 132
 Զադալ գավառ—68, 132
 Զադան իլիան—210, 262, 275, 284, 288, 292, 305—312, 327
 Զադարու ուխտ—291
 Զադի Ա. աթարեկ (Ենազրեկ)—100, 104
 Զազկին—230, 238, 262
 Զատախան (Հարադան)՝ խանի որդի—231, 232, 239
 Զատադա Նոյին—262
 Զարա Բահատուր—204
 Զարադադ—114, 155, 242, 336, 347, 358, 359
 Զարա Բուդա—236
 Զարա Գրիգոր իլիան—155
 Զարադադ—242, 336
 Զարա-Ղոյունլուներ, Զարա-Ղոյունլուցեդեր—325, 338, 349, 351, 354
 Զարազորում (Կարակորում) 228—227, 229, 238, 244, 253
 Զարա-Մահմադ՝ առաջնորդ Զարա-Ղոյունլու թուրքմեններին—349, 351
 Զարա Ենուրե Օսման՝ Զարա Օսման՝ առաջնորդ Ադ-Ղոյունլուցեդերին—357, 358
 Զարա-Ենուրեֆ՝ որդի Զարա-Մահմադի—343, 349—351, 353, 354
 Զարալայ ամիրա—120, 121
 Զարապանդա իլիան (Զարբանդա)—312, 327
 Զարա-Սնզուռ աթարեկ—90, 97, 99, 100
 Զարաբենդ—262
 Զարիփ կամ Խաբիր մազհեստրոս՝ որդի Ապուղամի—152
 Զեմացիներ—119, 120
 Զդիլ ամիրա—84

Հիաթեդդին Քայ, Խոսրով՝ սուլթան
 Իկոնիայի—213, 215, 218—220
 Հիաթեդդին Գ.՝ սուլթան Իկոնիայի—
 299, 302
 Ղոթուր—363
 Ղոնդրաթա՝ եղբայր Աբադա Իլթա-
 նի—298, 300, 302
 Ղորան—189
 Ղուլալի գյուղ—202
 Ղուլ (Խուլ)՝ խանի որդի—231, 232,
 239
 Ղուռուսլի—312, 320
 Ղվելիս—Ղուր—57
 Ղփչաղներ—90, 91, 96, 103, 178, 185,
 186, 361. Ղփչաղ թուրքեր—163
 Ճակատք զավառ—54
 Ճաննթի անտառներ Խաղտիքի—47, 48
 Ճապաղչուր զավառ—178, 192, 349
 Ճար՝ որդի Ումեկի—265
 Ճենքակուր թաղավոր—115
 Ճոխանք զավառ—157
 Ճորոխ գետ—92
 Ճորտվանեկյաններ—137
 Մագոզ—180
 Մալաթիա—16, 357, 358
 Մալեին Ա. Ի.—209, 211, 246
 Մածնաբերդ—91, 126, 160, 202
 Մակեդոնական զինաստի (Բյուզան-
 դիայում)—13
 Մակեդոնիա—25
 Մահմեդական ամիրայություններ—13,
 93, 97
 Մակու—342, 343, 360—363
 Մակուի հայ իշխանություն—343, 361
 Մահանյաններ—146, 185
 Մահանաբերդ—160, 234, 255, 297
 Մահմուդ Գազնեյան՝ որդի Գազնայի
 իշխան Մարուզդիկի—32, 33
 Մահմուդ սելջուկյան սուլթան՝ որդի
 Մուհամմեդ Տափարի—91, 93
 Մահմուդ՝ ավագ եղբայր Շեզդադյան
 ամիրա Փատուլուի—105, 113
 Մազաբիա աբդա—183, 184, 194, 202
 209, 212, 214—216, 219—222, 228—

234, 236, 239, 240, 242, 246, 250,
 255, 267, 268, 273, 275, 276, 278—
 280, 285, 286, 294—296, 301. տե՛ս
 Գրիգոր պատմիչ Ակնեցի
 Մամախաթուն՝ կին Վաչուտյան Վա-
 չեի—148
 Մամայ՝ խան Ոսկե Հորդայի—335
 Մամիկոնյաններ—51, 113, 116, 137
 Մամլուքներ—236, 234—236, 238, 242
 292, 358
 Մամլուքների սուլթանություն—309.
 Մամլուքների եզիպտական պետու-
 թյուն—226
 Մամքան՝ զուտոր Կյուրիկե Բ.—ի և
 մայր լաթերքի իշխան Վաթթանդի—
 158, 167. ՎՄամայ թագուհի—157
 Մանազկերտ—161, 31, 46, 47—49, 53,
 64, 65, 77, 87, 104, 123, 137—140,
 178, 190, 191, 262—264
 Մանազկերտի և Խաթի ամիրայու-
 թյուն—104, 137, 138, 140. տե՛ս նաև
 Խաթի ամիրայություն
 Մանանդի զավառ—41
 Մանանդյան Հ.—85, 164, 177
 Մանասզում բերդ—93
 Մանզու մեծ խան—213, 220, 223, 225—
 229, 231, 233, 236, 238, 242, 253,
 255, 280
 Մանզու Տիմուր՝ եղբայր Աբադա Իլ-
 խանի—292, 298, 300, 301
 Մանզու Տիմուր՝ Ոսկե Հորդայի խան—
 293, 300
 Մանդալի՝ հույն իշխան—61
 Մանգլիս—93
 Մանուկ իշխան՝ հայր Ալեքսիոս Կոմ-
 նենի—165
 Մանուկ՝ Թոռ Գանձակի Փալուկ ա-
 միրայի—81—84, 94, 112, 319
 Մանուկի մզկիթ (Անիում)—262, 263,
 317
 Մանսուր Խուսամեզդին Լաջին՝ սուլ-
 թան Եգիպտոսի—309, 310
 Մանսուր Սեյֆեդդին Քելաուկ (Ալփի
 կամ Ալֆի)՝ սուլթան Եգիպտոսի—
 300. տե՛ս նաև Ալֆի

Մանվել՝ որդի Վրաստանի Դեմետրի
 Բ. Թաղավորի—302
 Մառ Ն.—55, 59, 152, 267, 319, 320,
 326
 Մասիս—130
 Մասուզ՝ սելջուկյան սուլթան Իրաքի—
 100, 101, 103
 Մասուզ՝ սուլթան Իկոնիա-Ռումի—302
 Մավերանահր—225
 Մաաթեոս Ուռնայեցի—15, 20, 27, 33,
 35, 37, 38, 41—44, 49, 54, 57—62,
 68, 70, 73, 76, 82, 84, 85, 92—94,
 96, 97, 104, 108, 109, 112
 Մարադա—81, 111, 184, 336, 339
 Մարանդ—87, 142, 143, 191, 306
 Մարաշ—70
 Մարաստան—47, 100
 Մարաց ազգ—125. մարաց ճեղ—149
 Մարիամ՝ դուստր Կյուրեղի Բ.—ի—167
 Մարիամ՝ դուստր Միքայել Պալեոլոգ
 կայսրի—293
 Մարկո Պոլո—246, 263
 Մարկոս մարտպոլիտ—61
 Մարկվարտ Յոս.—51, 54, 55, 57, 58,
 60, 76, 105, 137, 338
 Մարմաշեն (Վարմաբաշեն)—23, 39
 53—55, 57—59, 151, 152
 Մարիամ Թադևոսի՝ դուստր Վասպու-
 րականի Սենեքերիմ Թաղավորի—23,
 55, 95
 Մարիամ՝ դուստր Գրիգոր դուքսի—77
 Վարթամ-Նիշինա (Վարթամաշեն)—
 53, 55, 56
 Մարտիրոս՝ տանուտեր Կողբ գյուղի—
 346
 Մարտիրոսաց քաղաք—216
 Մարքս Կարլ—251, 271, 272, 286
 Մարքս Էլիոնոր—273
 Մարտուգյան Մ. վ.—324
 Մեդնիկով Ն. Ա.—87, 293
 Մելիք կամ Տուգրուկ Բ. սուլթան՝ որ-
 դի Մուհամմեդ-Տափարի—91, 92, 103
 Մելիտենե քաղաք—52
 Մելիք-Աղիլ՝ եղբայր Սալահեդդինի—
 139, 140. տես Աղիլ

Մելիք Աշրաֆ՝ եղբայր էյուբյան Մե-
 լիք Սուխադի. տես Աշրաֆ
 Մելիք-Աշրաֆ՝ եղբայր Ջորանյան Հա-
 սան Գուշուբի—309, 325, 330—339,
 տես նաև Աշրաֆ
 Մելիք Աուխադ՝ որդի Սալահեդդինի
 Աղիլ եղբոր (ՎՄելիք Աւաթ)—140,
 141. Նեշմադդին էյուբ Աուխադ—
 140
 Մելիք Զահար, շառավիղ Արտուխյան
 տոհմի—352
 Մելիք Նասիր Սալահեդդին Յուսուֆ
 էյուբյան—235
 Մելիք Նասիր սուլթան՝ հաջորդ Ման-
 սուր Խուսամեդդին Լաշինի—310
 Մելիք Ռահիմ՝ իշխան Իրաքի և Փար-
 սի—52
 Մելիքաշահ՝ սուլթան սելջուկյան—53—
 58, 66—70, 72—74, 76, 78—80, 85—
 89, 91, 163
 Մելիքսեթ-Քեկկ Լ.—23, 54, 55, 58, 64,
 69, 90—94, 105, 108, 109, 112, 113,
 119, 127, 128, 130, 132, 134, 135,
 137—139, 141, 142, 148, 173, 183,
 186, 189, 203, 204, 206, 222, 223,
 238, 252, 256, 266, 296, 310, 326
 Մեծփա վանք—341
 Մեղրի—79, 80, 114
 Մեսիա—92
 Մերզին քաղաք (Մարդին)—72, 85,
 140, 235, 352, 358
 Մերձավոր Արևելք—7, 31, 210, 227,
 239, 258, 262, 263, 302, 305, 325,
 337, 338, 359, 363
 Մերվ—33
 Մերվանյաններ—87
 Մժնկեիտ—144
 Միաֆարդին—194. տես Մուֆարդին
 Միլ-ի-Բալլաբան—192
 Միլար—132
 Մինոբսկի վ.—39, 132, 185, 186, 338
 Միջագետք—13, 14, 24, 27, 28, 50,
 73, 78, 85, 87, 92, 140, 163, 187,
 212, 213, 216, 236, 299, 311, 329, 343,
 354, 358

Միջերկրական ծով—66, 230, 242, 260
 Միջին Ասիա—7, 141, 160, 242, 260,
 289, 324, 337, 344, 359
 Միջնադարյան Եվրոպա—177
 Միրան. տես Շահի—Արմեն Միրան
 Միրանշահ՝ որդի Հանկթամուրի—343,
 353
 Միքայել Դ. Պապուզգոնացի՝ կայսր
 Բյուզանդիայի—21
 Միքայել Ե. Կալափատես՝ կայսր Բյու-
 զանդիայի—21
 Միքայել Ասիտես—23
 Միքայել Է. Դուկաս՝ կայսր Բյուզան-
 դիայի—65, 66
 Միքայել Ը. Պալեոլոգ՝ կայսր Բյուզան-
 դիայի—293
 Միքայել Պանարեստ՝ բյուզանդական
 ժամանակագիր—247
 Միքայել Ասորի՝ ժամանակագիր—106,
 110, 139, 188, 189, 191
 Մխարզբաններ—139
 Մլինետներ—230. մուլիտներ՝ Խամայե-
 լիա աղանդավորներ—191
 Մխիթար Անեցի—282
 Մխիթար Այրիվանեցի—83, 92—94,
 97, 101, 109, 140, 170, 183—185,
 187, 191, 193, 200, 215, 222, 228,
 234, 236, 294, 296—298, 300, 302,
 303
 Մխիթար Գոշ—99, 104, 106—108, 111,
 114, 117, 165, 168, 170, 174—177,
 196, 202, 277
 Մխիթար հայր—145
 Մխիթար Սասունցի՝ աշակերտ Ներսես
 Մշեցու—339
 Մխիթար Փեհաբենց—172
 Մծբին—14, 87, 216, 352
 Մյուլլեր Ա.—87, 103, 105, 191, 219,
 293, 299, 311, 344
 Մուլար Նոյին—201, 202
 Մոկզ—51, 77. Մոկզ երկիր—129
 Մոնղոլական արշավանքներ—8, 68,
 145, 198—200, 246, 257, 289, 343
 Մոնղոլական պետություն—178, 179,
 220, 258, 272, 276, 287, 358. մոն—

ղոլական մեծխանություն—234, 227,
 231, 242, 244
 Մոնղոլիա—178, 198, 210, 215, 236,
 238
 Մոնղոլներ—9, 160, 178, 179, 181,
 184, 185, 187, 193, 194, 196—200,
 202—206, 208, 209—214, 216—218,
 220—223, 227, 228, 230, 234—236,
 244—247, 251, 252, 256—258, 260,
 262, 264, 265, 271—273, 273, 278,
 279, 286, 287, 292, 294, 297—299,
 301—303, 305, 309, 326, 328, 337,
 344. մոնղոլական ցեղեր—7, 179, 322
 Մոսկովյան իշխանություն—358
 Մոսկվա—215, 335
 Մոսուլ—100, 103, 104, 351
 Մորզան Ժ.—21, 37, 38
 Մուզաֆարյաններ—351
 Մուխենդզին վեզիր (Փարվանա)—299
 Մուխենդզին Նատանզի՝ պարսկական
 պատմագիր—333
 Մուհամմեդ—189
 Մուհամմեդ՝ եղբայր սելջուկյան սուլ-
 թան Բարկիարուխի—73, 78. Մու-
 համմեդ—Տափար—80, 84, 91, 95
 Մուհամմեդ՝ Փարվանա որդի Նուրուզ
 աթարեկի—104, 106, 114, 119, 131,
 152, 181
 Մուհամմեդ՝ շահ Պարեզգի—179, 181,
 187
 Մուհամմեդ խուզարանդա կամ Ղար-
 բանդա (Պարբանդա)՝ իլխան—312.
 տես Ուլջեյտուկ, նաև Պարբանդա
 և Ղարբանդա
 Մուհամմեդ Շեմսեդդին Սահիպ Դի-
 վանի—301, 326. տես Սահիպ Դիվանի
 Մուհամմեդ իլխան—331. Մահմուտ
 խան—321
 Մուղան, Մուղանի դաշտ—181, 183,
 186, 198—200, 206, 215, 216, 227,
 230, 231, 242, 243, 303, 304, 352
 Մուշ—104, 136. Մշո դաշտ—178, 192
 Մշո Առաքելոց վանք—135
 Մուշեղ՝ հայր Թոռնիկ իլխանի—52, 76,
 104

Մուսա իլիան—321, 322
 Մուսթասիմ խալիֆ («Մուսթասար», «Մուսթար») —233
 Մուրադ էդ.—14
 Մուֆադդին—77, 227, 234, 235, 255.
 տես նաև Նփրկերտ
 Մսիս—298
 Մսր—308. տես Նգիպտոս
 Մրեն—111, 150, 267, 282
 Ծակուրոփսկի Ա.—220, 280, 284, 286, 288
 Նարուզդոնոսթ—180
 Նախիջևան՝ քաղաք և գավառ—38, 54, 55, 58, 100, 102—104, 142, 152, 184, 191, 223, 308, 307, 336, 339, 344, 356
 Նաղաշ. տես Մկրտիչ Նաղաշ
 Նայմաններ—179
 Նանա՝ բույր Զաքարե սպասալարի և իվանե աթարեկի—160, 167
 Նասոնով Ա. Ն.—220, 276, 279, 283, 287, 294, 300
 Նասրադդին Մուհամմադ՝ Սուլթան Բ.—104. տես Շահի-Արմեն Միրանամիրա
 Նավուզ՝ զորավար Ղազան իլիսանի—292, 306
 Նեպոլիս—Սիբեմ—236
 Նեշրի Բրուսացի—337
 Նեո—180, 315, 333, 355
 Նետոդաց աղղ—156, 211, 290, 313, 315, 322, 323, 335, 348
 Ներսես Մշեցի—339
 Ներքին խաչեն—157, 159, 205, 221, 238, 247, 252, 255, 328
 Ներքին խաչենի իշխանություն—146
 Նիդ գավառ—38, 149
 Նիզամ-ալ-Մուլք—53, 56, 58, 67, 70
 Նիկեփորոս Բ. Փոկաս՝ կայսր Բյուզանդիայի—14
 Նիկիա—73
 «Նիկիտոմ» (հավանորեն, Նիկոդեմոս կամ Նիկոմիդես)՝ Արևելքի վերակացու—25
 Նիկոդայոս՝ զորավար Բյուզանդիայի—22

«Նինուէ»—352
 Նիչ ավան—339
 Նյուշապուհ—67
 Նորայ՝ զորավար Ռսկե չորդայի խան Բերքայի—240, 293, 294
 Նոյ—360
 Նովզորդ—287
 Նոր-բերդ (Գանձակի գավառում)—93, 97, 202
 Նոր Գետիկ վանք—167. տես Գոշա-վանք—167
 Նորադուռ—172
 Նորաշեն եկեղեցի—134
 Նորավանք—147, 205
 Նուխի—90
 Նուշիրվան իլիան—321
 Նուր-աղղ-գին՝ իշխան Մակու բերդի—342, 362
 Նուբարդին. տես Ռուքնազդին Սուլեյման Բ. Շահ սուլթան
 Նպատ լեռ—267
 «Ներոյն բերդ»—155
 Նփրկերտ—16, 137. տես Մուֆադդին
 Նազաղ՝ Շեղզադյան ամիրա Շիրակ-Անիի—105
 Շահապուհիք—154, 328, 349
 Շահգատա՝ եղբայր Զելայիրյան Ամեդ սուլթանի—335
 Շահի-Արմեն—87. Շահի-Արմեններ—122, 140, 164
 Շահի-Արմեն՝ որդի Սուլթան ալ Կուսիլիի—111
 Շահի-Արմեն Բալրան ամիրա—139
 Շահի-Արմեն Միրան—102, 104—110, 137
 Շահի-Արմենների ամիրայություն—72, 140
 Շահ-Բանուվար՝ բույր Կարնո ամիրա Սալդուխի—105
 Շահ-Մանուկ Մուղաֆարյան—351
 Շահնազարյանց Կարապետ վ.—20, 37
 Շահնազարյանց Ասլ.—123, 125, 129
 Շահնշահ՝ որդի Զաքարե ամիրապետալարի—148, 150, 154, 171, 200, 203,

204, 206, 214, 217, 223, 224, 227,
233, 238, 245, 267, 302, 326, 342
Շահնշահ Բ.՝ որդի Շահնշահի որդի
Իվանի—215, 250, 310, 311, 318,
326, 327
Շահնշահ Գ.՝ Աթաբեկ և մեծ սպասա-
լար—325, 330—332
Շահնշահ՝ Թոռ Վիգենի—137
Շահուռնեցիք—146, 155
Շահուռնեցայն, Շոդազա—156, 157
Շամ—301, 308
Շամաիի—89, 93, 185, 240, 264
Շամադդին ամիրա Բադեշի՝ որդի Ամիր
Շարաֆի—353
Շամուլլիքի քաղաք—58, 69, 74, 89—
91, 188, 203
Շամբոր քաղաք—132, 133, 142, 182,
198, 201, 203, 302
Շանշե՝ որդի Դոփյան իշխան Հասան
Գ.—ի—349
Շապադին՝ որդի տանուտեր Հովհաննե-
սի—319
Շապուհ՝ դաստիարակ Վասպուրականի
Սենեքերիմ Թագավորի որդի՝ Դավ-
թի—36, 37
Շավշեթ—68, 130
Շավշք—206
Շարաֆ-ալ-Մուլք՝ վեդիի Խվարեզմյան
Ջալալեդդինի—190
Շաքի—90, 91
Շեդդադյաններ—72, 81, 85, 89, 94,
98, 103, 105, 108, 110, 113, 117,
134, 151, 163, 319
Շեդդադյան ամիրայություն—105, 151,
Շեդդադյանների Դվինի ամիրայու-
թյուն—83, 84. Շեդդադյանների իշ-
խանություն Անիում—82
Շեյխ Իրրահիմ Դերբենդցի—352
Շերբառոք՝ հայր Սադուն իշխանի—
234, 235, 255
Շերեֆ-Նամե—140
Շիրակ—11, 17, 19, 23, 24, 54, 61,
72, 82, 83, 89, 94—96, 103, 105,
108, 111, 112, 116, 131, 135, 146,
149, 151, 214, 325, 330, 331

Շիրակ-Անիի ամիրայություն—102.
Շիրակ-Անիի Թագավորություն—11,
23, 24, 131, 146
Շիրակական—282—284
Շիրվան—90, 91, 93, 95, 183, 293,
316, 334, 335, 347, 352, 359
Շիրվան՝ որդի Դոփյան իշխան Հասան
Գ.—ի—349
Շյորուտ—79, 80, 114
Շուշի—132
Ոկոմի ավան—25
Ոսկե Հորդա—219, 220, 226, 228, 239,
240, 242, 260, 268, 270, 292—294,
299, 300, 303, 304, 308, 312, 316,
321, 322, 325, 333—236, 351—353,
358
Ոստան—353
Ուրմիա—191
Որոտան, Որոտան՝ բերդ և զավառ—78—
80, 142, 144, 153, 254, 340, 345,
346
Ուգեդեյ—193. տես Հոքաթա խան
Ուզբեկ՝ խան Ոսկե Հորդայի—316, 321
Ուզբեկ՝ որդի Մուհամմեդ Փահլավա-
նի—131, 181, 187
Ուզեր—32, 46. Ողուզ—32
Ուլջեյտու իլխան—312, 314—316. ահա
նաև Մուհամմեդ Խուզարանդա
Ումեկ՝ մեծատուն հայ վահառական—
264, 265, 267
Ուլջիլիսե—262
Ուռիաձոր զավառ—157
Ուռհա—352
Ուլկյա, Ջելայիրյան սուլթան—325,
334, 335
Ուտեաթիք—114
Ուտի նահանգ, Ուտիք—74, 76, 102,
129, 133, 166, 198, 201, 203
Ուրծ—254, 255
Ուրսի, Նորմանական զորքերի առաջ-
նորդ—66
Ուրֆա—216
Ուքանյաններ—160

Զակիր Բեկ—33, 53
 Զաղան Մուրան ղետ—293. տես Աքսու.
 Զաղատայ Նոյին—203, 207
 Զաղատայ՝ որդի Զինդիդիանի—225,
 344, 358
 Զաղատայ, չաղատայցի—349, 351, 354,
 358, 359
 Զաղատայաններ—242, 296, 297, 343,
 344
 Զաղատայան պետութիւն—344
 Զամչյան Միքայել—9, 38, 54, 60, 82,
 85, 112, 181, 191, 205, 216, 220,
 243, 314, 350
 Զավի՛ գորազլուի և ասլա ամիրա—
 89, 100, 101
 Զարարերդ—231, 252
 Զարասլան. տես Խլիճ Ասլան Բ.
 Զարեբ Բերդ—100, 101, 142, 202
 Զարմաղան Նոյին—178, 193, 194,
 197—200, 203, 204, 212, 213, 215,
 258, 259, 271, 287
 Զըլդըր լիճ—130. տես Պակկաքիս լիճ
 Զիմին գյուղ—213
 Զինական պարիսպ—179
 Զինաստան—66, 115, 178, 179, 225,
 226, 228, 238, 260, 347, 358, 359
 Զինացիներ—359
 Զինդիդիան, Տեմուշին—178, 179, 181,
 185, 188, 192, 198, 224—227, 238,
 239, 242, 244, 258, 337, 343, 344,
 358
 Զմանկատուկ դուղաքաղաք—213, 215
 Զորան զորավար Ղազան խանի—310,
 312
 Զորան զորավար և վեզիր Արուստեյի-
 դի—316, 321, 322
 Զորանյաններ—321, 322, 325, 329,
 330, 333, 334
 Զորանյանների իշխանութիւն—334
 Զորթման—78, 80
 Զորովանել իշխան՝ որդի Թոռնիկի—
 52, 76
 Զորրորդ Հայք—13, 14
 Պակկաքիս կամ Զըլդըր լիճ—130
 Պակասանյան Սուռ—9

Պառմոզ Ե. Ա.—81, 90
 Պակրովսկի Մ. Ն.—271, 272
 Պանլավունի, Պանլավունիներ—52, 82,
 84, 115, 146, 171. Պանլավունյան
 տոհմ—83, 151
 Պաքեստի—236, 311
 Պանանյար կամ Ապարաներ դուղաքա-
 ղաք—149
 Պապայ՝ որդի Վասակ խաղրակյանի—
 185
 Պապաք՝ որդի Պոռշի—328
 Պապենց կոչվող խանապար—150, 151
 Պատկանյան Բ.—183, 184, 265, 275,
 278
 Պարխար լեռներ—47, 48
 Պարթավ—91, 92, 132, 143, 144, 181
 Պարսիկներ—37, 117, 118, 126, 133,
 134, 144, 201, 217, 218, 337, 350.
 Պարսիկ ցեղեր—337
 Վարսսիմ որդի Հասանայ՝ ռայիս Օ-
 շական դուղի—172
 Պարսից աշխարհ—348, 355
 Պարսից տերութիւն—123
 Պարսկական Ազեյրաղան—240, 339
 Պարսկաստան—27, 31, 33, 37, 39, 40,
 49, 50, 52, 66, 81, 91, 96, 99, 144,
 152, 179, 181, 187, 190, 191, 193,
 226, 239, 242, 260, 276, 289, 344,
 347, 353, 356, 361. Արեւելյան Պարս-
 կաստան—362
 Պարսկա-արարական իշխանութիւն-
 ներ—37
 Պարսկա-արարական պետութիւններ—
 32
 Պարսկական Իրաք—104
 Պեղդուտտի—262. տես Բալդուշի Պե-
 դուտտի
 Պեկին—226
 Պետրոս կաթողիկոս—20, 21, 23, 24,
 44, 282
 Պետրուշեսկի Ի. Պ.—240, 262
 Պետինդերյան քարտեզ—262
 Պիզու՝ քաղաք Կասպիցովկիայում—27
 Պլանո Կարբինի—209, 210, 246
 Պլու Զաքարե՛ հայր Վահրամ Գազե-
 ցու—21

Գղնձահանք վանք—233
 Գոլիս—130, 139. տես նաև Կոստան-
 գնուպոլիս
 Գոգոս կաթողիկոս՝ Մարաշ քաղա-
 քում—70
 Գոնտոս—63, 85, 135
 Գոնտոս ծով—156
 Գորփիր—339—341
 Գոռ՝ որդի իշխանաց իշխան Վասակ
 Խաղրակյանի—154, 170, 191, 233, 306
 328
 Գոռլյաններ—154, 269, 328
 Զալալեղդին՝ Խվարեզմի շահ—145,
 178, 187—194, 197—199, 202, 216,
 271, 287
 Զալալ Դոլա չասան—328
 Զալալ որդի Տարսայիճի—328
 Զալալյանց Ս. վ.—129, 134, 159
 Զահան դետ—298
 Զահուկ—339
 Զանիրեկ՝ խան Ոսկե Հորդայի—325,
 333, 334
 Զավախիշվիլի Ի. Ա.—69, 130, 139,
 141, 142
 Զավախք—54, 57, 58, 68, 138, 150,
 173, 206
 Զերե Նոյին—178, 181, 183—185
 Զելայիր մոնղոլական ցեղ—303, 321
 Զելայիրյաններ—303, 321, 322, 325,
 329, 330, 334, 335, 354
 Զելայիրյան տոհմի իշխանություն—334
 Զեհան Տիմուր իլխան—321
 Զենովա—262
 Զեանշիր գավառ—183
 Զիբալ—111
 Զահան՝ որդի Դոփյան իշխան չասան
 Դ.—ի—349
 Զոտաթաղ՝ Կապան քաղաքում—79, 80
 Ճոլա եղբայր Չարմաղանյա—205.
 տես Զուղբուղա
 Զուանշեր գավառ—64, 68, 69, 90—94
 Զուղջանի—224
 Զուղա—142
 Զուղբուղա (Ճոլա եղբայր Չարմաղա-
 նյա)—205

Զուլի՝ մեծ որդի Չինդիկյանի—198,
 335
 Զուլյաններ—227, 239, 240, 242, 269,
 294, 297, 333, 334
 Զուլեյիյի՝ պարսկական պատմագիր—
 320
 Ռարան աթա—237, 239, 260. տես նաև
 Սիմեոն Ռարան Աթա
 Ռադիոս նահատակ—83
 Ռաշիդեղդին—183, 184, 198, 223, 231,
 233, 235, 239, 240, 273, 278, 280,
 284, 285, 288, 293, 297, 300, 303,
 304, 309, 310
 Ռավադյաններ—81
 Ռեղայիդ. տես Քեյդաթու—304
 Ռեյ քաղաք—63, 67, 104, 191
 Ռյազան—279
 Րոշտունշէջ—51, 77
 Ռոդեն վ.—18, 26
 Ռոմանոս Ա՝ կայսր Բյուզանդիա-
 յի—13
 Ռոմանոս Դ. Դիոգենես՝ կայսր Բյու-
 զանդիայի—24, 53, 63—65
 Ռովադի՝ ամիրա Գանձակի կուսակա-
 լության—100
 Ռուբինյաններ—61
 Ռուբինյանց Կիրիլյան թագավորու-
 թյուն—8, 73, 172
 Ռուբրուկ Ուելլամ—211, 223, 230, 264,
 342
 Ռում—135, 139. տես նաև Իկոնիա-
 Ռում
 Ռումի սուլթանություն—137
 Ռուսներ—185, 258, 271, 275
 Ռուսաստան—163, 178, 188, 199, 228,
 251, 258, 260, 273, 276, 279, 287,
 289. Հարավային Ռուսաստան—32
 Ռուսթավ քաղաք—90, 128
 Ռուսուգան՝ զուստր Կյուրիկե Բ.—ի—
 116, 167
 Ռուսուգան՝ թագուհի Վրաստանի—
 178, 186, 187, 199, 207, 218, 219,
 246, 263
 Ռուքնաղդին Սուլեյմանշահ Բ.՝ Իկո-
 նիա-Ռումի սուլթան—122, 135, 139

Ռուբենագրին՝ առաջնորդ Իսմայելիտ
աղանդավորներին—230

Սաբուկդիկին՝ Գաղնայի իշխան—32

Սադամ բերդ—202

Սադախու—123

Սադակա Ա՛ հայր արարների թագա-
վոր Դուբեյս Բ.-ի—92

Սադուն՝ իշխան Արծրունի—112

Սադուն իշխան Արծրունի՝ որդի Շեք-
բարբի—234, 235, 244, 255, 297,
302, 304, 311

Սալահգդդին՝ որդի էյուսի—189, 140,
216

Սալդուկ՝ հարնո ամիրա—105—107,
139

Սահակագուխտ՝ մայր Զաքարե ամիր-
սպասարի և Իվանե աթարեկի—128

Սահանդ՝ իշխան Արծիկի—350, 353

Սահիր Դիվանի—257, 265, 266, 301, 302.
տես Մուսամմեդ Շամսեդդին

Սահադին կապալառու 257, 265—267

Սադոնսավանք—147, 148

Սադսուդ՝ որդի Զաքարյան Վահրամ
Բ.-ի—133

Սամարկանդ բաղաք—343, 344, 353,
356, 359, 360, 363

Սամուել Անեցի—60, 70, 92—94, 97—
100, 101, 105, 108—112, 192, 215,
233, 236, 237, 256, 282, 291, 296,
298, 300, 303, 315, 321, 322, 330,
333—336, 344—348, 350, 352, 354,
355

Սամուր գետ—347

Սամվելյան խ.—170

Սամյես—206, 222, 252

Սայինդան Բաթու—230. տես Բաթու

Սանահին—84, 126, 127, 142, 160,
167, 168, 283

Սասանյան Պարսկաստան—243, 276,
289

Սասնո լեռներ—48

Սասուն—13, 47, 51, 72, 74, 76, 84,
104, 137, 138, 234, 339, 344, 349,
350

Սասունի իշխանութուն 72, 74, 76

Սատի-Բեկ իլխան—321

Սարաբ—184

Սարայ—264, 270, 353

Սարգիս Ա. կաթողիկոս—29

Սարգիս՝ հրաայր Տիգրիսի բաղաքապետ
Վասակի—107

Սարգիս եպիսկոպոս՝ որդի Ապիրատի—
152

Սարգիս մեծ Միսրաքսի—108, 112,
118, 124—128, 142, 143, 155

Սարգիս՝ որդի Զաքարյան Վահրամի—
125, 133, 146

Սարգիս՝ հայր Վաչուտյան Վաչեի
147—149

Սարգիս՝ որդի Դոսիյան Գրիգորի և
Ասիայի—157

Սարգիս՝ որդի Դոսիյան իշխան Հասան
Գ.-ի—349

Սարգիս Զադլին՝ իշխան Սամյեսի—
252

Սարգիս՝ իշխան Ուխտիքի—238

Սարգիս՝ արքեպիսկոպոս Եկեղյաց դա-
վասի—298

Սարգիս՝ կաթնո եպիսկոպոս—217

Սարգիս Միլինյ—317

Սարգիս Շնորհալի—355

Սարթախ՝ որդի Ոսկե Հորդայի խան
Իսթուի—221, 229

Սերաստիա—25, 33, 37, 38, 52, 72,
83, 135, 136, 215, 262, 351, 357,
358

Սելջուկ՝ առաջնորդ թուրքերի—31, 33

Սելջուկյան արշավանքներ—8, 11, 34,
31, 37—39, 43, 76, 77, 81, 86, 100,
119, 131, 161—166, 168, 305, 337,
343

Սելջուկյան թուրքեր—7, 8, 30—32,
37, 39, 40, 47, 51, 56, 59, 62, 60,
67, 69, 74, 81, 337

Սելջուկյան պետութուն, Սելջուկյան
սուլթանութուն—31, 52, 53, 63,
65, 66, 68, 71—73, 74, 80, 86, 89,
91, 99, 100, 164, 169, 288, 293, 299

Սելջուկյան Պարսկաստան—91

Սելջուկյաններ—38, 67, 91, 93, 104,

105, 139, 187, 215, 216, 243, 298, 299, 337, 338, 358
 Սեյրուկներ—24, 30, 31, 38, 43, 66, 81, 95
 Սեն-Մարտեն Հ. Ա.—67, 60, 141, 197, 242, 243, 300
 Սենեքերիմ Արծրունի՝ թագավոր Վասպուրականի—16, 23, 23, 26, 33, 35—38, 55, 62, 77, 85, 94
 Սենեքերիմ՝ թագավոր Բաղաց և Կապանի—76, 83
 Սենեքերիմյաններ—350
 Սեյֆ-ադ-զին Ղազի Ա.—100. տես Ղազի Ա. ամիրա
 Սերկիլի (Արադատոտն զավատում)—38, 39
 Սևադա Խաչենցի՝ որդի մեծ իշխան Գրիգորի—233, 234
 Սևան—128. Սևանի ծով—129, 147, 156, 203
 Սև ծով—66, 95, 164, 165, 225, 260
 Սևծովյան առափնյա քաղաքներ—270
 Սևծովյան նավահանգիստներ—166
 «Սիասեթ-Նամե»—67
 Սիբիր—178
 Սիմ լեռ—47, 48
 Սիմեոն Ռարան Աթա—259. տես Նաև Ռարան Աթա
 Սինջար՝ որդի սեյրուկյան Մելիքշահ սուլթանի—73
 Սիպետշահր («Սպիտակ քաղաք»)—57
 Սիս—228, 294
 Սիսական—361
 Սիր-Դարյա գետ—359. տես Նաքսար-տես
 Սիուրգաթմիշ՝ որդի Մակուկ հայ իշխան Նուր-ադ-զինի—362
 Սլավոններ—15
 Սմբատ՝ որդի Իվանի Օրբելի—97
 Սմբատ Օրբելի՝ հայր ամիրասպասալար Իվանի—114, 115
 Սմբատ Օրբելի՝ հայր Լիպարիտի և պապ Էլիկումի—152
 Սմբատ՝ եղբայր Օրբելյան Էլիկումի—253, 255, 266, 319

Սմբատ Օրբելյան՝ որդի Նանիկի (Իվանի) և Թոռ Բուրթելի—345
 Սմբատ՝ Թոռ Բաղաց իշխան Աշոտի—79, 80
 Սմբատ՝ հայր Գրիգոր Հեղուրի—159
 Սմբատ՝ հայր Խալաթի 144
 Սմբատ սպարապետ 192, 213, 219, 220, 294, 295, 298, 299, 321
 Սմբատ՝ եղբայր Հեթում Բ.—ի 309
 Սմբատաբերդ լեռն, Սմբատաբերդ ավան—41
 Սմբատյանց Մեսր.—326, 332
 Սյունիք—72, 73, 74, 76, 78, 84, 100, 103, 114, 129, 131, 139, 143, 144, 146, 147, 152—154, 204, 205, 232—235, 306, 327, 336, 340, 343, 345, 347, 348, 360
 Սյունիքի թագավորություն—11. Սյունյաց իշխանություն—131, 153, 244
 Սփք, Սոթք զավառ—147, 156, 157
 Սոմխեթ—74, 89, 90, 93, 132, 172
 Սոսլան՝ ամուսին Վրաստանի թագուհի Բամարի—130. տես Դավիթ Սոսլան
 Սուբատա Բահատուր—178, 181, 183, 185
 Սուդակ—270
 Սուլդուզ՝ մոնղոլական ցեղ—321, 330
 «Սուլեմա Սմբատաբերդ»՝ հայր Տիգրան Հոնենցի—149
 Սուլեյման Ա.՝ որդի Գթլմուշի—53, 66, 73
 Սուլեյման իլխան—321
 Սուլեյման՝ առաջնորդ օսմանյան թուրքերի—337
 Սուլթանի քաղաք—257, 262, 263, 303, 312, 339
 «Սուխարայ վանք»—357. տես Խառաբաստ
 Սուրբ Մարի—144, 204. Սուրմարի—53—55, 58, 362. Սուրմալի—54, 186, 198, 346, 352, 360
 «Սուրբ Միսան Եկեղեցի»—147, 148
 Սուքման ալ-Կուտրի՝ հիմնադիր Շահ-Արմենների ամիրայություն—87, 104, 111

Սուքման՝ որդի Արտուրի—87
 Սպահան—67, 76, 80, 104, 111, 113
 Սպահանի Սելջուկյան սուլթանու-
 թյուն—80, 113
 Սպանիա—300, 363
 Սպեր—40, 138, 173
 Սպիտակավոր Աստվածածին եկեղեցի—
 155
 Սվանիթ—219, 237, 246, 253
 Ստենլի Լեն-Պուլ—87, տես Լեն-Պուլ
 Ստեփանոս եպիսկոպոս Սյունյաց—
 152, 153
 Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ—15, 24
 Ստեփանոս Օրբելյան—74, 76, 80, 83,
 91, 98, 100, 101, 108, 109, 112,
 114—116, 119, 127, 128, 142, 144,
 152—153, 188, 192—194, 204, 205,
 214—217, 219, 222—224, 226, 328,
 230, 232—234, 236—238, 242, 249,
 250, 253—255, 265, 266, 268, 273,
 274, 294—303, 311
 Ստեփանոս՝ որդի Ումեկի—264
 Ստեփանոս վանահայր նահատակ—232
 Սրահանդ ամիրա—68, 69
 Սրկզունը ավան—155
 Վախթանգ Տառնիկի կամ «Վախթանգ
 Սաղոեանց»—157, 166
 Վախթանգ իշխան Հաթեբեի և Վերին
 Պաշենի—158, 159, 167
 Վախթանգ՝ մեծ՝ սլավ Գրիգոր հեջու-
 րի—159
 Վախթանգյաններ Ներքին Պաշենի—
 159
 Վախթանգ՝ որդի Արեմտյան Վրաս-
 տանի Դավիթ Թազավորի—304
 Վահրամ կաթողիկոս—70
 Վահրամ Պահլավունի 22, 53
 Վահրամ ամիրա Անիի—152
 Վահրամ՝ Թոռ ամիրապատյալը Զարա-
 բեի որդի Շահնշահ Ա.—ի—326
 Վահրամ Ա՝ որդի Զաքարե Ա.—ի—125,
 132, 133, 136, 147, 183
 Վահրամ իշխանաց իշխան՝ սլավ Ղա-
 րիփ կամ Պարիփ մագիստրոսի—152

Վահրամ Բ՝ Թոռ Վահրամ Ա.—ի—133
 Վահրամ Գ. Գագեցի՝ Թոռ Զաքարյան
 Վահրամ Բ.—ի—133, 183, 186, 198,
 200, 201—203, 206, 214, 215, 219,
 245, 302
 Վահրամյան հյուղ Զաքարյանների—
 122, 182
 Վաղարի դյուղ—340
 Վաղարշակերտ—16, 144, տես Այաշ-
 կերտ
 Վաղարշավան դաստակերտ—39
 Վալոց ձոր—143, 144, 146, 147, 152—
 155, 157, 205, 253—255, 316, 327—
 328, 339
 Վան—343, 344, 348—351
 Վանա լիճ—47, 51, 77, 104, 105, 337,
 338, 353
 Վանական վարդապետ՝ աշակերտ Մխի-
 թար Գոշի—198, 202, 269
 Վանանդ գավառ—50, 68, 122, 138,
 352
 Վանե՝ դուստր Կյուրիկե Բ.—ի—167
 Վաչե Վաչուլայան՝ որդի Սարգսի—
 149, 153—156, 326, 327
 Վաչուտ՝ նախահայր Վաչուլայան
 տոհմի—149
 Վաչուտյաններ—146—149, 325, 326
 Վաչուտյանների իշխանություն—146,
 147
 Վասակ Պահլավունի՝ հայր Գրիգոր
 Մաղիստրոսի—27, 38, 39
 Վասակ՝ որդի Գրիգոր Մաղիստրոսի—
 61, 83
 Վասակ՝ հայր Ապիրատյան Գրիգորի—
 82
 Վասակ՝ որդի Թոռնիկի—76
 Վասակ հայ իշխան՝ քաղաքապետ Տփղի-
 սի—107, 170
 Վասակ Պաղրակյան իշխանաց իշխան՝
 հայր Հասան Պռոշի—154, 170, 185,
 191, 233
 Վասակ՝ Կյուրիկյան արքայազն—202
 Վասակ՝ իշխան Սյունիքի—340
 Վասիլ Բ.—20, 37, տես Բագիլեոս Բ.
 Վասիլ՝ Անիի տանուտեր—319, 330, 331

Վասիլ իշխան՝ կառավարիչ Մանգղկեր-
տի—49
 Վասպուրական—16, 16, 25, 26, 31,
34—39, 43, 62, 72, 76, 85
 Վասպուրականի Թագավորութուն,
 Վասպուրականի իշխանութուն—11,
72, 76
 Վաստաֆֆպարսկական պատմադիր—239,
268, 308
 Վարադ—194
 Վարադա սուրբ Նշան վանք—194
 Վարաժնունիք—154, 328
 Վարանդա—114
 Վարդ՝ Բաղարանի ռալիս—172
 Վարդան վարդապետ՝ պատմիչ—20, 27,
38, 39, 58, 62, 68, 69, 70, 73, 81—
84, 91—98, 104—107, 108—115, 116,
119—121, 123, 124, 128, 133—135,
138, 142, 157, 158, 173, 182—189,
192—194, 196, 201—204, 214, 215,
222, 223, 226, 228—231, 233, 234,
236, 238, 239, 248, 264, 282, 293,
294, 314
 Վարդանուհա—166, 202
 Վարդենիք—155
 Վարդենյան դուղ—290
 Վարդադա՜նեք (Վառնդ) - 92
 Վեդի—254, 255
 Վենեստիկ—9, 161, 163, 262
 Վեստ Սարգիս—23
 Վերին Ազովիս—323
 Վերին խաչեն—158, 159, 167, 203, 328
 Վերին խաչենի իշխանութուն—146
 Վերին Հայաստան—361
 Վերդեն՝ Մուշեղյան Թոռնիկ իշխանի
 Թոռ—104, 137
 Վլադիմիրց Բ.—181, 211, 279
 Վոլգա—32, 225, 229
 Վրաստան—8, 11—13, 15, 17, 18,
24, 26—28, 33, 38, 62, 63, 68,
69, 71, 72, 88—100, 102—104,
106—112, 115, 117—119, 121,
122, 126—130, 132, 133, 135,
137, 140, 142, 145—147, 160—166,
170, 172, 178, 183—188, 190,
197—200, 203, 213, 218, 219, 222,

226—228, 231, 244—246, 248, 249,
251, 258, 283, 289, 297, 300, 304,
306, 314, 330, 343, 344, 346, 347,
354, 353, 359. Վրաց աշխարհ—136,
201, 222, 313, 318, 348, 356. Արե-
վելյան Վրաստան—212, 213, 243,
246, 297, 304. Արևմտյան Վրաստան—
203, 208, 304, 359
 Վրացական իշխանութուններ—14, 88
 Վրաց Թագավորութուն—93, 103, 115,
131, 137, 161, 173, 198, 199, 218,
219, 223, 244, 246, 250, 251, 255,
256, 297, 310
 Վրաց ժամանակագրութուն—188, 250,
326
 Վրացիներ—16, 20, 23, 26, 28, 29, 44,
55, 58, 64, 68, 69, 74, 88—91, 94,
95, 99—101, 103, 105—111,
113—115, 117, 118, 122, 124—126,
130—132, 134—138, 142, 145, 152,
163, 165, 187, 188, 190, 198, 214,
216, 222, 223, 236, 302, 343, 354,
355
 Վրաց մեծ պետութուն—96, 99, 199
 Վրաց տուն—291
 Վրթանես գյուղ—156

 Տաթև, Տաթևի վանք—114, 254, 255,
328, 339—341,
 Տաճիկներ—136, 143, 144, 182, 217,
218, 330, 330
 Տահիր սուլթան՝ որդի Ջեյրաբյան Ա-
մեդ սուլթանի—354, 356
 Տամուրտաշ՝ հայր Արուստիկի վեդի
 Զորանի—322
 Տամուրտաշ՝ որդի Զորանյան Աշրա-
ֆի—334
 Տայ-Ջավար դաշտ—361
 Տայիբ՝ հայր իշխանաց իշխան Վա-
չուսյան Անբերդցի Դուրդի—327
 Տայլար—144, 165
 Տայք—9, 16—18, 24, 40, 51, 102,
129, 290
 Տաշիր-Լոռի—74
 Տաշյան Հ.—33

Տափուշ բերդ (Տաուշ)—89, 91, 93, 101, 126, 133, 202
 Տափռայան լեռներ—47
 Տաքսայիճ մեծ իշխան՝ եղբայր Օրբելյան Սմբատի—136, 157, 244, 255, 267, 301, 302, 306, 308, 310, 227
 Տարոն—11, 14, 15, 40, 76, 138, 141, 142, 291, 349
 Տարոնի հայ բազրտուներին—129
 Տարսոն—16, 298
 Տափար—73. տես Մուհամմեդ-Տափար Տեմուշին—178. տես Չինգիզխան
 Տեր-Հովհաննիսյան Ա.—352
 Տեր-Միրելյան Ա.—60
 Տեր-Մկրտչյան Կարապետ եպիսկոպոս—123, 129, 156, 156, 160, 349
 Տեր-Մովսիսյան Մեսրոպ—13
 Տեր-Սարգիս—20, 151
 Տեր-Վանական—332
 Տերեկ գետ—240, 242
 Տերունական բերդ—93, 133, 153, 194, 202
 Տիբեթ—225, 234
 Տիգրան Հոնենց՝ որդի Սմբատորենց Սուլեյմանի—146, 149—151
 Տիգրան Մեծ—234
 Տիգրանակիրտ—234, 235, 293, 294
 Տիգրիս—14
 Տիգինհաուզեն Վ. Գ.—183, 184, 193, 198, 220, 224, 225, 231, 239, 240, 242, 250, 268, 275, 277, 297, 300, 303, 304, 308, 316, 321, 333, 334, 336, 347, 353
 Տինիսիոս Թրակացի—339
 Տիվրիկ քաղաք—215
 Տոխտախան Ոսկե Հորդայի—308
 Տոդատափ 104, 178, 192
 Տոդա-Տիմուր իլխան—321
 Տողուզ խաթուն՝ կին Հուլավուրի—231, 233
 Տութար՝ խանի որդի—231, 232, 239, 240
 Տուլի՝ Չինգիզխանի փոքր որդին—215
 Տուկիոս նահատակ—85
 Տուղուլ-Բայ՝ վեզիր ու զորապետ Ջանիբեկ խանի—333

Տուղորուլ բեկ՝ սելջուկյան սուլթան—30, 31, 33, 38, 39, 43, 46—53, 62—64, 56, 353
 Տուղորուլ Բ.՝ Մելիք՝ սելջուկյան սուլթան—92
 Տուղորուլ Գ.՝ սելջուկյան սուլթան—131
 Տուղորուլ-շահ՝ Դուսի խիճ Ասլան սուլթանի որդի—139
 Տուղորուլ Շահ՝ էրզրումի ամիրա—186
 Տուս քաղաք—67
 Տուտուշ՝ Մելիքշահ սուլթանի եղբայր—73, 87
 Տուրազդինե՝ կին Հոքաթա մեծ խանի—217
 Տուրնեբիդ Ֆր.—21, 37, 38, 44, 54
 Տուրուբերան—343, 349, 351
 Տրանսօքսանիա—46
 Տրապիզոն—26, 46, 165—167, 260, 262, 263, 267, 309, 360
 Տրապիզոնի հունական կայսրություն—165, 167
 Տիգիս—64, 66, 69, 59, 90, 93, 107, 174, 162, 183, 189—191, 198, 203, 219, 222, 237, 246, 250, 264, 293, 343, 346, 347, 355
 Փախրազին՝ ամիրա Գանձակի—100, 103
 Փանլավան՝ հայր Նյուկուդյան Արուսեկի ամիրայի—134. տես Մուհամմեդ Փանլավան
 Փանլոփոնյան տոհմ 99
 Փանլավանյան կամ Նյուկուդյան աթարեկություն 131
 Փառխոս 99, 147, 168
 Փատուն՝ ամիրա Գանձակի—64, 68, 78, 81—63
 Փատուն Ա. ամիրա Շիրակ-Անիի՝ որդի Շեղադյան Արուսուտրի—96—98, 105, 108, 110
 Փատուն Բ.՝ ամիրա Շիրակ-Անիի—105, 108
 Փատունյաններ—69, 76
 Փարս—52, 103
 Փարզանա—299. տես Մուխենդդին
 Փարցիս—69
 Փիլաոլոս—76

Փիլարետոս՝ բյուզանդական զորավար—
63

Փիլոն—340

Փերալիպատիկ՝ զորապետ Զեւայիրյան
Շահգատայի—335

Փերգալիմյան Ղ.—171

Փոկաս—25

Փողահանք (Սյունիքում)—254, 255,

Փոքր Ասիա—24, 28, 30, 53, 61—65,
70, 73, 135, 212, 213, 215, 217, 230

260, 262, 264, 270, 289, 292, 298,
299, 306, 316, 325, 329, 337, 343,

353, 354, 357, 358. Արեւելյան Փոքր
Ասիա—213, 298. Արեւմտյան Փոքր

Ասիա—298, 338

Փոքր Սյունիք—146, 156, 159, 328, 348

Փռանդ—92

Քալաձոր բերդ—89, 90

Քաղզեացի—123

Քառւս՝ շահ Շիրվանի—334

Քաջբերունիք գավառ—349, 357

Քավազին ամրոց (ԿՔօղին)—68, 202.

տես Գավազդին

Քատրմեր ծ.—278

Քարթլի—57, 64, 92, 173, 206, 251

Քարթլի-ցեղովբերա—23, 54, 57, 58,
63, 68, 90, 94, 105, 106, 108, 112,

113, 126, 128, 130—132, 142, 146,
172, 183, 186, 203, 206, 256, 266, 347

Քարիմ՝ որդի խոսրովի—125

Քարիմադին—265, 266

Քարհերձ բերդ—133

Քեղե ամրոց—187. տես Գեղե

Քեմլ՝ եղբայր էյուբյան Աշրաֆի—102

Քեյզաթու իլիան՝ եղբայր Արղունի—
293, 304, 305. տես Ռեզայիդ

Քեփրիքեյ—262

Քիթրուզայ՝ զորապետ չուլափուի—227
236, 239

Քիլիսի-Ռաֆատ՝ թուրք զիտնական—
398

Քոբայր—167

Քուլթայիս—69, 203

Քուստի—147

Քուրդ մեծ իշխան Կայեն բերդի և

Մահանարբերդի—128, 158, 160, 234
255

Քուրդ՝ եղբայր Տփղիսի քաղաքապետ
Վասակի (հավանորեն, Կայենի և
Մահանարբերդի Քուրդ մեծ իշխանն
է)—107, 170

Քուրդ Մեծ՝ որդի իշխանաց իշխան
Վաչուտյան Վաչեի—326, 327

Քուրդ—Անբերդցի՝ իշխանաց իշխան—
327

Քուրդ-Վահառ ձոր—132

Քուրդեր—123—125, 129, 140, 337, 353

Օթբար—359

Օլթի գավառ—108

Օլիմպիոդորոս փիլիսոփա—339

Օխրիզա—16

«Օհաննավանք չայր»—153

ԴՕսոն—276, 278, 289

Օղուզներ ճեղ—337. տես ուղ

Օմար Միրզա՝ թոռ Լանկիմամուրի—362

Օնոն գետ—179

Օշական—150, 172, 250, 283

Օսեր—91, 130

Օսեթ—219

Օսման Ա՝ որդի Էրթողրուլի—338

Օսմանյան թուրքեր, օսմանյաններ—
325, 337, 338, 357. օսմանցիներ—
357, 358

Օսմանյան պետութիւն—338

Օրբելի չ.—23

Օրբելի իշխաններ—126

Օրբելյանների իշխանութիւն—146, 152

Օրբելյաններ—102, 115, 116, 118, 119

122, 146, 152—156, 205, 213, 216,

242, 244, 252, 253, 255, 266, 297,

306, 310, 319, 325, 327, 328

Օրբելյանների տոհմ—102, 115, 252, 340

Օրիոն գետ—198, 225

Օրոնտես գետ—338

Օքսուղլու գլուղ—184

Ֆատիմաններ—87

Ֆարկին-Տիգրանակերտ—14

Ֆարս—47, 187

Ֆարսիստներ—351

Ֆրանկներ—92, 192

Ֆրիկ—266, 270, 274, 284, 285, 303

ԱԿԱԴ. ՀԱՎՈՐ ԾԱՆԱԼԻԹԱՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

СПИСОК НАУЧНЫХ ТРУДОВ АКАДЕМИКА
Я. А. МАНАНДЯНА

1.—«Beiträge zur albanischen Geschichte». Inaugural-Dissertation zur Erlangung der philosophischen Doctorwürde. Leipzig, 1897, S. 3—48

2.—«Հայոց նոր վկաները», գիտական հրատարակություն, աշխատությամբ Հ. Մանանդյանի և Հ. Աճառյանի, Վաղարշապատ, 1903, էջ 1—XI, Ա—ԻԴ, 1—800:

3.—«Հայոց նոր վկաները», ժողովրդական հրատարակություն, հատ. Ա. և Բ, կազմեցին Հ. Մանանդյան և Հ. Աճառյան, Վաղարշապատ, 1903:

4.—Nonnos. Die Schollen zu fünf Reden des Gregor von Nazianz, hrsgg. von A. Manandian, Marburg, 1903, էջ 1—81, տես նույնը «Հայագիտութեան Հանդեսում» —Zeitschrift für armenische Philologie, Bd. I, էջ 220—272, 273—300 (drittes und viertes Heft, 1903).

5.—«Die neue Numerierung der in Kareneans Katalog verzeichneten Handschriften», zusammengestellt von A. Manandian, տես Հայագիտութեան Հանդեսում, Zeitschrift für armenische Philologie, Bd. II, erstes Heft, Marburg, 1903, S. 29—40.

6.—«Քաղաքացիներ Եւսեբիոս Կեսարացու քրոնիկոնից մի հին ձեռագրում», Վիեննա, 1905, էջ 1—15, տես նույնը «Հանդէս Ամսօրեայ»-ում, 1905, 1 հունվար, էջ 15—19:

7.—«Դաւիթ Անյաղթի խնդիրը նոր լուսարձնութեամբ», մատենադրական հետազոտություն, Վաղարշապատ, 1904, էջ 3—40. տես նույնը «Արարատ» ամսագրում, էջմիածին, 1904, փետր., հունիս և հուլիս («Ուսումնասիրություն Դաւիթ Հարջացի փիլիսոփային վերադրուած իմաստասիրական երկերի»):

8.—«Մեկնութիւն Ստորոգութեանց Արիստոտելի ընծայեալ ելիասի իմաստասէրի, ի լոյս էտծ Յ. Մանանդեան», Bibliotheca armeno-georgica I, Сборник древнеармянских и древнегрузинских текстов, издаваемых Императорскою Академиею наук. СПб., 1911, стр. I—VIII, 1—75.

9.—«Հայաստանի պատմութիւնը Թուրք-թաթարական արշաւանքների շրջանում», դասախոսություններ՝ կարդացված Երևանի Ժող. համալսարանում 1921 թվականին, ձեռագրի իրավունքով, Երևան, 1922, էջ 3—111:

10.—«Դիտողություններ Հին Հայաստանի շինականների շրջության մասին մարզպանության շրջանում»։ Երևան, 1925, էջ 3—45. տես նույնը Պետ. համալսարանի Գիտական Տեղեկագրի № 1-ում, Երևան, 1925, էջ 3—45:

11.—«Հայաստանի արքունի հարկերը մարզպանության շրջանում», Երևան, 1926, էջ 3—44. տես նույնը Գիտության և Արվեստի ինստիտուտի Տեղեկագրի № 1-ում, Երևան, 1926, էջ 3—44:

12.—«Նյութեր Հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության», I, Երևան, 1927, էջ 1—14, տես նույնը Գիտության և Արվեստի Տեղեկագրի № 2-ում, Երևան, 1927, էջ 29—42:

13.—«Նյութեր Հին հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության», II, Երևան, 1928, էջ 1—40 (резюме на русском языке, стр. 31—40). տես նույնը Պետական Համալսարանի Գիտական Տեղեկագրի № 4-ում, Երևան, 1928, էջ 43—82:

14.—«Յունարան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները», «Ազգային մատենադարան» ՃԺԹ, Վիեննա, 1928, էջ 1—300, տես նույնը «Հանդես Ամսորհայ», 1925, 1926, 1927 և 1928 թթ.:

15.—«Հայաստանի հին ճանապարհները», Artaxata-Satala և Artaxata-Tigranocerta ըստ Պետինգերյան քարտեզի, Երևան, 1930. տես նույնը՝ Տեղեկագիր Գիտության և Արվեստի ինստիտուտի № 5, Երևան, 1931, էջ 65—87 (էջ 88—89, ուսումնասիրության հիմնական թեզիսները՝ գերմաներեն):

16.—«Գլխերը և չափերը հնագույն հայ աղբյուրներում»։ (Կեիսները և օտարոթյան ու երկաթոթյան չափերը որոշված են և վերածված այժմյան կիլոգրամների, լիտրերի ու մետրերի), հրատարակություն Մեյլքոնյան ֆոնդի, Երևան, 1930, էջ 3—141:

17.—«О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. эры—XV в. н. эры)», Госиздат, Эривань, 1930, стр. 3—240.

18.—«Заметки о феоде и феодалном войске Парфии и Аршакидской Армении», издание Научно-исследовательского института Кавказоведения Академии наук СССР, Тифлис, 1932, стр. 3—19.

19.—«Մանր հետազոտություններ».—1. Պեթինգերյան քարտեզի *Hariza* կայաքաղ. 2. Նույնը գերմաներեն համառոտ՝ *Die Station Hariza der Peutinger-schen Tafel*. 3. Արաբական աղբյուրները Հայաստանում (ժամանակագրական դիտողություններ).—հրատարակություն Մեյլքոնյան ֆոնդի, Երևան, 1932, էջ 3—76:

20.—«Նորենացու առեղծվածի լուծումը».—Թեզիսներ Կոլտուրայի պատմության ինստիտուտում կարգացված գեկուցման (հայերեն, ռուսերեն և գերմաներեն), Երևան, 1933, էջ 3—21:

21.—«Երատոսթենեսի ստադիոնը և Պարսից ասպարեսը».—1. Հայերեն, 2. Նույժը գերմաներեն ընդարձակ՝ *Das Eratosthenische Stadion und der persische Asparész*, 3. Նույժը ռուսերեն, համառոտ.—հրատարակություն Մելքոնյան ֆոնդի, Երևան, 1934, էջ 3—66:

22.—«Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում (Արշակունիների և Մարզպանության շրջան)», հրատարակություն Մելքոնյան ֆոնդի, Երևան, 1934, էջ 3—337:

23.—«Խորենացու առեղծվածի լուծումը».—1. «Աբխազացոյցը» և Մովսես Խորենացին, 2. Խորենացու առեղծվածի լուծումը, 3. Հավելված. Խորենացու պատմության բառապաշարը և 3. Ուսումնասիրության հիմնական քեզիսները՝ ռուսերեն և գերմաներեն (սե՛ճ վերև № 20).—Հայպետհրատ, Երևան, 1934, էջ 3—231:

24.—«Средневековый итинерарий в армянской рукописи X столетия», տե՛ս ակադեմ. Մասին նվիրված ժողովածուի մեջ՝ Академия наук СССР, академику Н. Я. Марру, Москва—Ленинград, 1935, стр. 723—728

25.—«Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պետինգերյան քարտեզի».—1. Արաբաց—Սասաղ, 2. Արաբաց—Տիգրանավերս, 3. Արաբաց—Սեբաստապոլիս, 4. Արաբաց—Խոյ—Պարեճակա, 5. Հավելված. Դվին—Պարսավ հին ճանապարհը, 6. Ուսումնասիրության հիմնական քեզիսները՝ ռուսերեն և գերմաներեն. հրատարակություն Մելքոնյան ֆոնդի, Երևան, 1936, էջ 5—272:

26.—«Թէոֆիլայ յաղազս ճարտասանական կրթութեանց, հանդերձ յոյն բնագրաւ», աշխատությամբ Հակոբ Մանանդյանի. հրատարակություն Պատմության և Գրականության ինստիտուտի, Երևան, 1936, էջ Ե—ԽԸ, 1—214:

27.—«Ժողովրդական ապստամբությունները Հայաստանում արաբական տիրապետության դեմ», հրատարակություն Պետական համալսարանի, Երևան, 1939, էջ 3—32:

28.—«Народные восстания в Армении против арабского владычества», перевод с армянского, изд. Гос. Университета, Ереван, 1939, стр. 3—28.

29.—«Круговой путь Помпея в Закавказье», «Вестник Древней Истории», Москва, 1939, № 4, стр. 70—82.

30.—«Возрожденная Армения», «Советская наука», Москва, 1939 № 12, стр. 141—145

31.—«Տիգրան երկրորդը և Հռոմը», հրատարակություն ԱՐՄՖԱՆ-ի, Երևան, 1940, էջ 7—250:

32.—«Հայաստանի քաղաքները 10—11-րդ դարերում», հրատարակություն ԱՐՄՖԱՆ-ի, Երևան, 1940, էջ 5—47:

33.—«Актуальные вопросы историографии древней Армении», «Историк-марксист», Москва, 1940, стр. 3—8.

34.—„Маршруты понтийского похода Помпея и путь отступления Митридата в Колхиду“, „Вестник древней Истории“, Москва, 1940, № 3—4, стр. 89—100.

35.—„Месроп-Маштоц и борьба армянского народа за культурную самобытность“, издание АрмФАН, Ереван, 1941, стр. 5—48.

36.—„Тигран второй и Рим“, перевод с армянского, издание АрмФАН, Ереван, 1941, стр. 5—240.

37.—„Краткий обзор Истории древней Армении“, издание Академии наук СССР, Москва—Ленинград, 1943, стр. 5—55.

38.—„Новые данные о времени разрушения Ганджи монголами“, „Известия Азербайджанского филиала АН“, № 7, 1943 стр. 79—80.

39.—«Հին Հայաստանի և Անգրեղիկանի պատմության մի քանի պոռթկումների մասին» Հայպետհրատ, Երևան, 1944, էջ 5—72:

„О некоторых проблемах истории древней Армении и Закавказья“, Армгиз, Ереван, 1944, стр. 43—72 (с армянским текстом).

40.—«Գնահատական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության», հատ. 1, Հայպետհրատ, Երևան, 1945, էջ 5—444:

41.—«Պատմական աշխարհագրական մանր հետազոտություններ», Հայպետհրատ, Երևան, 1945, էջ 3—54:

42.—„Проблема общественного строя доаршакидской Армении“. „Исторические записки“, № 15, Москва, 1945, стр. 3—28.

43.—«Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսարանությամբ», Պետ. համալսարանի հրատարակություն, Երևան, 1946, էջ 3—38:

„Армавирские греческие надписи в новом освещении“, издание Гос. университета, Ереван, 1946, стр. 35—58, (с армянским текстом).

44.—«Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը», Պետ. համալսարանի հրատարակություն, Երևան, 1946, էջ 3—59:

„Греческая надпись Гарни и время постройки Гарнийского языческого храма“, издание Гос. университета, Ереван, 1946, стр. 39—53 (с армянским текстом).

45.—„Цель и направление подготовлявшегося Нероном Кавказского похода“. „Вопросы истории“, № 7, Москва, 1946, стр. 66—74.

46.—„Когда и кем была составлена „Армянская география“, приписываемая Моисею Хоренскому“, „Византийский временник“, том I (XXVI), Москва, 1947, стр. 127—143.

47.—„О местонахождении Caspia Via и Caspia Portae“. „Исторические записки“, № 25, Москва, 1948, стр. 59—70.

48.—„Римско-византийские хлебные меры и основанные на них индексы хлебных цен“. „Византийский временник“, том II (XXVII). Москва. 1949, стр. 60—73.

49.—„О градусных измерениях меридиана и земной поверхности по древнеармянским источникам“. „Вестник древней истории“, № 2 (32). Москва, 1950, стр. 202—219.

50.—„Маршруты персидских походов императора Гераклия“. „Византийский временник“, том III, Москва, 1950, стр. 133—153.

51.—„Новые заметки о греческой надписи и языческом храме Гарни“. „Известия АН Арм. ССР“, 1951, № 4, стр. 9—35.

52.—„Новеллы Юстиниана о порядке наследования у армян“. „Известия АН Арм. ССР“, № 5, 1952 г., стр. 61—71.

53.—«Հայ գրերի գյուտի նոր և ստույգ տարեթիվը», Հայկական ՍՍՌ-ի Համահայկական գիտ. «Տեղեկագիր», № 7, 1952 թ.:

Ք Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

	Էջ
Պատմության ինստիտուտի կողմից	5—6
Ներածություն	7—10
Դուիս առաջին— Հայաստանի թաղաքական կացությունը սելջուկյան արշավանքներից առաջ	11—30
Դուիս երկրորդ—Սելջուկյան թուրքերի առաջին արշավանքները և Հայաստանի հարավային ու արևմտյան շրջանների ավերումը	31—52
Դուիս երրորդ—Ալփասլանի ու Մելիքշահի նոր արշավանքները և Բյուզանդիայի վտարումը Փոքր Ասիայից	53—71
Դուիս չորրորդ—Հայաստանը սելջուկյան աշխարհակալության անկման ժամանակ	72—88
Դուիս հինգերորդ—Վրաստանի հզորացումը և նրա տիրապետության տարածումը մինչև Անի	89—101
Դուիս վեցերորդ—Վրաստանի հզորացումը Գեորգի Գ-ի ժամանակ	102—121
Դուիս յոթերորդ—Հայաստանի վերականգնումը Վրաստանի գերիշխանության ներքո	122—145
Դուիս ութերորդ—Հայկական իշխանությունները վերանվաճված Հայաստանում	146—160
Դուիս իններորդ—Հայաստանի ներքին կացությունը Ջաղարյանների տիրապետության ժամանակ	161—177
Դուիս տասներորդ—Մոնղոլական առաջապահ բանակի և Ջալալբեգդինի արշավանքը	178—197
Դուիս տասնմեկերորդ—Չարմաղանի արշավանքը և Հայաստանի ու Վրաստանի նվաճումը	198—212
Դուիս տասներկուերորդ—Բաշու Նոյինը և Կարինի, Խլաթի ու Փոքր Ասիայի նվաճումը	213—226
Դուիս տասներեքերորդ—Հուլավուն և նրա արշավանքները	227—243
Դուիս տասնչորսերորդ—Հայաստանի թաղաքական վիճակը մոնղոլական տիրապետության ժամանակ	244—256
Դուիս տասնհինգերորդ—Հայաստանի առևտուրը և թաղաքները իլխանների ժամանակ	257—270
Դուիս տասնվեցերորդ—Հայաստանի տնտեսական ժանր գրությունը և ժողովրդի աղքատացումը	271—291
Դուիս տասնյոթերորդ—Արաղա խանը ու նրա հաջորդները մինչև Ղազան խանը	292—311
Դուիս տասնութերորդ—Իլխանության անկումը և Հայաստանի տնտեսական բայրայումը	312—324

Դուխ տասնիններորդ—Հայաստանի վիճակը Զորանյանների և Զե- լայիրյանների տիրապետության շրջանում	325—342
Դուխ քսաներորդ—Լանկթամուրի արշավանքները և հայ ժողովրդի նոր տառապանքները	343—363
Աղբյուրների համառոտ տեսություն	365—392
Ընդհանուր գրականություն	393—403
Ժամանակագրական աղյուսակ	404—414
Պատմական տերմինների բացատրություն	415—417
Ծանկ հատուկ անունների	418—448
Ակադ. Հակոբ Մանանդյանի գիտական աշխատությունները	449—453

ՔԱՐՏԵԶՆԵՐ ԵՎ ՆԿԱՐՆԵՐ

Սևլուկյան իշխանություններն Առաջավոր Ասիայում	75
Հայաստանը Սևլուկյան արշավանքներից հետո	86
Հուլավյանների իշխանությունը	242
Այաս-Թավրիզ ուղեգիծը	262
Մարմաշենի XI դարի եկեղեցին	37
Հաղպատավանքի գավիթը XII դարում	45
Սանահնի գլխավոր տաճարի գավիթը	113
Սաղմոսավանք (XIII դ.)	123
Անիի Գրիգոր լուսավորիչ եկեղեցու գավիթը	149
Գանձասարի վանքի գավիթի մուտքը (XIII դ.)	157
Սանահնի կամուրջը (XII դ.)	161
Նոր Գետիկ վանքը (XII դ.)	177
Խալքար Նոր Գետիկում (XIII դ.)	213
Անի քաղաքի պարիսպները	221
Գեղարդավանքի ընդհանուր տեսքը	277
Գեղարդավանքի գլխավոր մուտքը (XIII դ.)	285
Նզվարդի եկեղեցին (XIV դ.)	325
Բուրտեղ իշխանի դամբարանը (XIV դ.)	333

Պատ. խմբագիր՝ Մ. ՀԱՍՐԱԹՅԱՆ

Հրատ. խմբագիր՝ Վ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Տեխ. խմբագիր՝ Մ. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ

Կոնտրոլ սրբագրիչ՝ Հ. ԲՈՒՋԻԿԱՆՅԱՆ

ԽՀԽ № 79

Գինը 16 ռ. 50 կ., կազմը 2 ռ.

ՎՖ 05037

Հանձնված է արտագրության 2/11 1952 թ., ստորագրված է տպագրելու 2/VIII 1952 թ., պատվեր 33, հրատ. 820, տիրաժ 6000, 28,5 տպագր. մամ. + 14 ներդիր, 27 հրատ. մամ., թուղթ 60×92¹/₁₆:

Հայկական ՍՍՈՒ ԳԱ տպարան, Երևան, Արուսյան, 124:

